

॥तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत॥

॥शास्त्रार्थप्रकरणોપક્રમ॥

ગોસ્વામી શ્યામ મનોહર

પ્રકાશક : શ્રીવલ્લભવિદ્યાપીઠ-શ્રીવિદ્યલેશપ્રભુચરણ આ.લો.ટ્રસ્ટ,
વૈભવ કો-ઓપરેટિવ સોસાયટી,
પુણે-બેંગલોર રોડ, કોલ્હાપુર,
મહારાષ્ટ્ર. ૪૧૬૦૦૮.

ગ્રંથપ્રસ્તુતિ : ગોસ્વામી શ્યામ મનોહર

પ્રથમસંસ્કરણ : શરદોત્સવવિ.સં.૨૦૬૭

પ્રતિ : ૨૦૦૦

નિઃશુલ્કવિતરણાર્થ

મુદ્રક : રમા આર્ટ્સ,
૪, ચુનાવાલા ઈન્ડસ્ટ્રિઅલ્ એસ્ટેટ,
કોડિવિટા, અંધેરી (પૂર્વ),
મુંબઈ:૪૦૦ ૦૫૮.

॥શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ॥

॥શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ॥

“સર્વોપનિષદો ગાવો દોઘા ગોપાલનંદનઃ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીભોક્તા દુઘં ગીતામૃતં મહત્”॥

(ગીતા.માહા.૪)

બાળકને માટે જેમ માંનું દૂધ ગુણકારી હિતકારી અને પૌષ્ટિક હોવાથી આવશ્યક છે તેમ માંની પણ દુઘસ્રવન કરાવવાની શારીરિક આવશ્યકતા છે. તેવીજ રીતે પ્રભુએ ઉપનિષદ્ગ્રંથી ગાયોનું દોહન કર્યું, તે અમૃતરૂપ દોહનને પાન કરાવવાનું દબાણ પ્રભુની ભીતર છે. તે તેમણે અર્જુનને કરાવ્યું. પ્રભુ વિવશ છે. અર્જુન અધિકારી ભોક્તા છે. તદુપરાન્ત ભક્ત અને સખા પણ છે. ફક્ત અર્જુનજ વાછરડો છે તેવું નથી. આ દોહન ભગવાને ઉદ્ભવજીને વૈવસ્વત મનુ ઈક્ષ્વાકુ વિ. માટે પણ કર્યું છે. પ્રત્યેક અવતાર વખતે દોહનનું પાન કરાવ્યું છે. “ઈમં વિવસ્વતે યોગં પ્રોક્તવાન્ અહમ્ અવ્યયમ્, વિવસ્વાન્ મનવે પ્રાહ મનુરિક્ષ્વાકવેઽબ્રવીત્” ભગવદ્વિરહાગ્નિઅવતાર એવા આચાર્યચરણે પણ ગીતાદોહન કર્યું તે અમૃતપાન કરાવવા માટે આપશ્રીની ભીતર પણ દબાણ છે પુષ્ટિજીવો માટે. તે તેમની અને પુષ્ટિજીવોની બન્નેની આવશ્યકતા છે. “સૃષ્ટિર્ વ્યર્થા ચ ભૂયાદ્ નિજ-ફલ-રહિતા” જેવી રીતે ગીતામાહાત્મ્યમાં કહેવાયુ છે “યા સ્વયં પચ્નાભસ્ય મુખપચ્નાદ્ વિનિસ્સૃતા” તેવી જ રીતે આપશ્રીથી વિનિસૃત તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધ પુષ્ટિભક્તિસંપ્રદાયનાં અનુગામીઓ માટે અમૃતદોહનજ છે.

અમૃતદોહનનું સ્વરૂપ જુઓ! આચાર્યચરણ કહે છે ““એકં શાસ્ત્રં દેવકીપુત્ર ગીતમ્”“ગીતાયાં ભગવદ્વાક્યાન્યેવ શાસ્ત્રમ્ ઇત્યર્થ, વેદાનામપિ તદુપકારેણૈવાર્થ નિર્ણયઃ”” વેદોપનિષદમાં પરમતત્ત્વનું નિરૂપણ મૂર્તમૂર્ત અથવા પુરુષાકાર અને નિરાકાર એમ ઉભયવિધ કરવામાં આવ્યું છે જેનો સમન્વય બ્રહ્મસૂત્રકારે ‘બ્રહ્મ પોતે ઉભયવિધ છે’ એમ કહીને કર્યો છતાંય પુરુષવિધ બ્રહ્મની કૃષ્ણરૂપતા અને સાકારપુરુષોત્તમનું નિરાકાર-વ્યાપક અક્ષરબ્રહ્મ સાથેનું વાસ્તવિક તારતમ્ય ગીતામાંજ સ્પષ્ટ છે. તેમાં પણ ભગવદ્ઉચ્ચરિતવાણી એ શાસ્ત્ર છે. તેના

આધારેજ વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અર્થનિર્ણય લેવો જોઈએ. આની વ્યાખ્યા કરતાં સત્સ્નેહભાજનકાર કહે છે “જોકે વેદો પણ શાસ્ત્ર જ છે છતાં આધુનિક મંદબુદ્ધિવાળાઓ માટે વેદોનું તાત્પર્ય સમજી શકાય તેવું ન હોવાથી વેદાદિસર્વસન્દેહવારક અને સર્વોપકારક ગીતા શાસ્ત્રને જ મુખ્ય શાસ્ત્ર ગણવું એવો ભાવ જતાવ્યો” કેમ? તો કહે છે “સર્વશાસ્ત્રાણામ્ અત્રૈવ અન્તર્ભાવ ઇત્યર્થકમ્ એકપદમ્” ભગવાન્ની જે દષ્ટિ છે તે દષ્ટિથી સર્વશાસ્ત્રોનો અર્થ કરવો.

ઉપસંહારમાં આજ કહે છે “અર્થોઽયમેવ નિખિલૈરપિ વેદવાક્યૈ રામાયણૈઃ સહિતભારતપચ્ચરાત્રૈઃ, અન્યશ્ચ શાસ્ત્રવચનૈઃ સહ તત્ત્વસૂત્રૈ નિર્ણયિતે સહદયં હરિણા સદૈવ” અહીં પ્રકાશમાં કહે છે “સર્વેષાં પ્રમાણાનામત્રૈકવાક્યતા” “અન્યેષુ વાક્યાભાસા એવ” જે વાત ઉપક્રમમાં વિવિદશા માટે કહી છે “એતત્ ચતુષ્ટયમ્ એકવાક્યતાપન્નં પ્રમાજનકમ્” તેનેજ વિદ્વત્ અવસ્થામાં પણ કહે છે કે બધાં પ્રમાણોની સમન્વિત અને અવિરોધિ એવી એકવાક્યતા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ અન્યથા વાક્યોનો આભાસજ છે. જેમ ઉપનિષદ્ કહે છે “સર્વે હોતારો યત્ર એકનીડં ભવન્તિ” તે પ્રમાણે સર્વશાસ્ત્રોનો અર્થ પ્રભુનાં આત્મચિત્રાણમાં એકનીડ થવો જોઈએ.

હવે આચાર્યચરણની ભીતર પુષ્ટિજીવોમાટે છલકતો વાત્સલ્યપૂર્વક કાળજી કરવાનો ભાવ આપણને આ પંક્તિઓથી મહેસૂસ થશે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે ““એવં સ્વયં જ્ઞાત્વા લોકજ્ઞાપનાર્થ શાસ્ત્રં કથયન્ બુદ્ધિસૌકર્યાર્થ પ્રકરણત્રયમ્ આહ” “ઈત્યાકલ્પ્ય સતતં શાસ્ત્રાર્થઃ સર્વનિર્ણયઃ શ્રીભાગવતરૂપં ચ ત્રયં વચ્ચિ યથામતિ”” સતત આકલન કરીને સ્વાદિષ્ટ પૌષ્ટિક અને સ્વાસ્થ્યકારી નિબન્ધરૂપ ભક્તિશાસ્ત્ર પીરસ્યું છે.

જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સ્વરૂપથી સર્વોદ્ધારક બને છે અને પ્રભુના અનવતારકાલમાં શ્રીભાગવત પણ શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન વડે સર્વોદ્ધારક બને છે તેવીજ રીતે ભગવદ્વિરહાગ્નિ અવતાર મહાપ્રભુજી, પુષ્ટિપુરુષોત્તમથી વિખૂટા પડેલા પુષ્ટિજીવોની ભીતર સંસારાસક્તિને લીધે જે વિરહ પ્રજ્વલિત થતો નથી, તેને ફરીથી પ્રજ્વલિત કરે છે. આચાર્યચરણનાં અનવતારકાલમાં પણ આપશ્રીનું નામાત્મક સ્વરૂપ અનંતકાલસુધી ઉદ્ધારક છે જે તેમાં સમન્વિત અને અવિરોધી

દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીએ તો! તેવી દષ્ટિ કેળવવા આપણને શ્રીહરિરાયજી માર્ગદર્શન આપી રહ્યા છે-

“શ્રીમહાપ્રભુજીનો આશ્રય માત્ર વાણીથી નહીં પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીના માર્ગમાં નિષ્ઠા રાખીને કરવો જોઈએ. વળી માર્ગમાં નિષ્ઠા પણ કોરી પોતાની સમજથી નહીં પરન્તુ માર્ગના ગુરુદ્વારા કહેવામાં આવેલ વચનોનાં અનુસાર રાખવી જોઈએ. ગુરુના વચનોનો અર્થ પણ માત્ર પોતાની બુદ્ધિથી નહીં પરન્તુ અનુવાદતઃ સમજવો જોઈએ. વળી અનુવાદ પણ પોતાની બુદ્ધિથી નહીં પરન્તુ મૂળક્રમ અનુસાર કરવો જોઈએ. આ બધા પ્રકારમાં પણ પુનઃ મહાપ્રભુજીનો દઢ આશ્રય તો જરૂરી છે જ.”

(શિક્ષાપત્ર ૮।૨૬-૨૮)

“આચાર્યવચનથી વિપરીત જે વાતો કરતો હોય અથવા જે સંસારપ્રેરક વાતો કરતો હોય એવોનો સંગ દુષ્ટ સંગ છે. જે શ્રીકૃષ્ણમાં નિષ્પ્રયોજન નિત્યરતિ વધારવાની વાત કરતો હોય તથા જે પોતે પણ નિરપેક્ષ અને સાત્ત્વિક હોય તેનો સંગ સત્સંગ છે. આ કસોટી દરેક સ્વમાર્ગીય અસ્વમાર્ગીય અથવા વલ્લભકુલમાં પ્રસૂત ની સાથે કરવામાં આવનાર સત્સંગને ચકાસવામાટે છે. પુષ્ટિમાર્ગીઓના બધાં કાર્યો આથીજ સિદ્ધ થશે.”

(શિ.પ.૩।૮-૧૧)

આચાર્યચરણનું શ્રીવ્યાસવત્ પ્રાકટ્ય હોવા છતાં “શાસ્ત્રમ્ અવગત્ય મનોવાગ્દેહૈઃ કૃષ્ણઃ સેવ્ય” “અતસ્તુ બ્રહ્મવાદેન કૃષ્ણો બુદ્ધિર્વિધીયતામ્” “ય એતત્ સમધીયીત તસ્યાપિ સ્યાદ્ દઢા રતિઃ” વિગેરે વચનોની ઘોર ઉપેક્ષાથી, અપૌષ્ટિક અને રોગી બનાવનાર વચનોનાં સેવનથી, દુઃસંગીઓનો સંગ કરવાથી, વિધર્મીઓનાં પ્રભાવથી, આપણેજ પુષ્ટિભક્તિસંપ્રદાયનો ઉચ્છેદ કરવાનાં હેતુ બન્યા છીએ.

“પઠનીયં પ્રયત્નેન સર્વહેતુવિવર્જિતમ્” જેમ શ્રીભાગવતમાટે કહેવાયું છે, તો અતિદેશથી ગીતાજી પર પણ લાગુ કરી શકાય છે. જે ભાગવત બૃહત્ભક્તિસંહિતા છે તો ગીતા એ સૂક્ષ્મભક્તિસંહિતા જ છે. તેથી તેનું પઠન પણ ભક્તિને માટેજ હોવું જોઈએ, અન્ય કોઈ પ્રયોજનથી નહીં.

આવી ભગવદ્વાણીને સ્મશાનભૂમિમાં પણ ઔર્ધ્વદૈહિક કર્મ સમજીને, અન્યના પ્રભાવવશ કે અન્યાન્યપ્રયોજનથી પાઠ કરવામાં કરાવવામાં આપણને લજ્જા અનુભવાતી નથી. તેટલુંજ નહીં પરંતુ ઔર્ધ્વદૈહિક કર્મ તરીકે ‘ગીતાપારાયણ’ની રૂઢિ સ્થાપિત કરવાની આપણી મનોવૃત્તિ ‘દુર્જ જીવ’નાં લક્ષણ પ્રકટ કરનારી છે. આવા અપસિદ્ધાન્તોમાં ‘ભગવદ્વિચ્છા’ કે ‘ભગવદ્લીલા’ જેવા શબ્દોના ઓઠા હેઠળ આપણી ભક્તિવિઘાતક મનોવૃત્તિથી બચવું જોઈએ અને વિરોધ પણ કરવો જોઈએ.

આચાર્યચરણની આવી પુષ્ટિભક્તોદ્ધારક વાણીને પણ મહાપ્રભુના માર્ગમાં રહીને આ વાણી મર્યાદામાર્ગીઓમાટે છે તેવું કહેતા સંકોચ નથી થતો. ભક્તિમાં જ્ઞાનની જરૂર નથી, અમારો પ્રમેયમાર્ગ...વિગેરે વચનો કહીને માર્ગમાં ભ્રાન્તિ ફેલાવનારા વિમૂઢાત્મા હોવાથી “જ્ઞાની ચેદ્ ભજતે કૃષ્ણં તસ્માત્ નાસ્ત્યધિકઃ પરઃ” જેવા વચનો કાનતળે કાઢી નાખતા હોય છે. સર્વનિર્ણયિને મર્યાદા માર્ગીય ગણતાં ‘ભક્તિપ્રકરણ’ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થશે? સાકાર-બ્રહ્મવાદ દષ્ટિ વગરની પુષ્ટિભક્તિ અન્ધશ્રદ્ધામાં બદલાઈ જવાની સંભાવના છે. તેથી જરૂર છે- પુષ્ટિભક્તિના માર્ગપર સાકાર-બ્રહ્મવાદી દષ્ટિથી સંપન્ન થઈને ચાલવાની.

આચાર્યચરણની વરણરૂપ કૃપાનો ભક્તિરૂપ પ્રતિભાવ આપશ્રીદ્વારા પ્રકટ કરેલ ગ્રન્થોનાં અવગાહન વિના સંભવ નથી. તે અવગાહન પણ ફક્ત શૈક્ષણિક અભિમુખતાથી (એકેડેમીક ઓરીએન્ટેશન) નહીં, પરન્તુ નિષ્ઠાપૂર્વક સાધનાનુષ્ઠાન કરવાથી, તે સાધના પણ કર્મકાંડ કે કોઈ એકાંગી દષ્ટિકોણથી નહીં પરન્તુ ભક્ત્યાત્મક રસાનુભૂતિસહિત “દર્શનં સ્પર્શનં સ્પર્ષ્ટં તથા કૃતિગતિ સદા, કીર્તનં સ્પર્ષ્ટં પુત્રે કૃષ્ણપ્રિયે રતિઃ પાયોર્ મલાંશત્યાગેન શેષભાગં તનૌ નયેત્” સર્વાંગી દષ્ટિકોણવાળી જીવનસ્થિતિનો પ્રયાસ નિશ્ચિત પુષ્ટિજીવોદ્ધારક છે.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થ આકારિત કાંઈક આ રીતે થયો છે. શ્રીશ્યામમનોહરજીએ આ ગ્રન્થ સન્ ૧૮૭૫-૭૬માં રસિકભાઈ તથા ભોગીભાઈ ને અધ્યયન કરાવ્યો હતો. અધ્યયન દરમિયાન રેકૉર્ડ્ડ સાહિત્યનું લિપીકરણ આ બન્ને અધ્યયન કર્તાઓએ કર્યું. આ વિષય-વસ્તુને લઈને શ્રીશ્યામમનોહરજીએ સન્ ૧૮૭૮-૭૯માં ‘વૈષ્ણવવાણી’માં આલેખ શરૂ કર્યા. જેમાં સાત શ્લોક સુધીની અપ્રતિબંધિત સાતત્યવાળી યાત્રા, પાછળથી કોઈ અકારણથી સ્થગિત કરવી પડી. દ્વિશાનું વહેણ બદલાયું. શ્રીશરદભાવાએ ૨૦૦૮માં આને કમ્પ્યુટરમાં ફીડ કરાવ્યું અને આ પ્રોજેક્ટ પુનઃ કાર્યાન્વિત થયો. પાછી યાત્રા વિલંબિત થઈ.

હાલમાં, મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં શરૂ થયેલ ‘વાલ્લભ-વેદાન્ત’ના કોર્સમાં અધ્યયનાર્થી પાઠ્યપુસ્તકના હેતુથી આ યાત્રાની પુનઃ શરૂઆત આપશ્રીની પ્રેરણાથી થઈ. જે હવે મહાપ્રભુજીની કૃપાથી ગન્તવ્ય સુધી પહોંચીને આકારિત થવા જઈ રહી છે.

આ ગ્રન્થમાં ‘શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ’ના ઉપોદ્ઘાતરૂપે જે ૨૨ શ્લોક છે તે અધ્યયન કરાવેલ છે જેથી વિસ્તૃત માહિતીસભર છે.

આ ગ્રન્થને સંપન્ન કરવામાં શ્રીભોગીભાઈ શાહ, શ્રીરસિકભાઈ શાહ, શ્રીધર્મેન્દ્રસિંહ ઝાલા, શ્રીમતીપંચિની ઝાલા તથા મુદ્રિત કરવામાં શ્રીમનીષભાઈ બારાઈનો સહયોગ અવિસ્મરણીય છે.

ગ્રન્થમાં જે કોઈ ત્રુટિ રહી ગઈ હોય તો તે અમારી અલ્પમતિને આભારી છે, જે ક્ષમ્ય ગણાશો.

પરેશ શાહ
મનીષા શાહ

||સિદ્ધાન્તસારસપ્તકમ્||

અગાધ-માહાત્મ્ય-મહાર્ણવં તં

તિતીર્થવઃ ખલ્વહમોદુપેન||

અહન્તયા બ્રહ્મવિભાવનેપિ

સ્વભાવતોન્તે હિ પરાભવન્તિ||૧||

અહં ત્વમેતત્તદ્ સર્વમેતત્

તદેવ ચાસ્તીતિ જગાદ શાસ્ત્રમ્||

અહંવિમુગ્ધા હિ મહાવિદગ્ધાઃ

પ્રપત્યભાવાન્ન તદાપનુવન્તિ||૨||

સ્વકીય-લીલાર્થ-ગૃહીત-ભેદાદ્

ભયાકુલાઃ યે હિ ભવન્તિ ભૂમૌ||

પરાત્મ-જીવાત્મ-વિભેદ-ભીતાઃ

પ્રપન્નતાયામપિ નો રમન્તે||૩||

રતિસ્ત્વભેદાચ્ચ વિજાયતેઽત્ર

ભિદા તુ ભીતિર્હિ વિવૃદ્ધિમેતિ||

તતોઽદ્વિતાયામુતવા દ્વિતાયાં

નાત્યન્તિકત્વં પરિકલ્પનીયમ્||૪||

સ એક એવાત્ર બહુસ્વરૂપં

સ્વભાવશક્ત્યા પ્રકટીકરોતિ||

અતઃ પ્રપંચો નહિ માયિકોસ્તિ

ન પ્રાકૃતો વા પરમાણુજાતઃ||૫||

અભાવતો વાપિ ન કાલતો વા

સ્વભાવતો વાપિ નચેહ સિદ્ધઃ||

તદાત્મકસ્તસ્ય ચ કાર્યરૂપઃ

ઈતિ શ્રુતિ પ્રોક્તમતં મતં નઃ||૬||

અહં ત્વમેવાસ્મિ તવાહમસ્મિ

ત્વં મામકિનોઽસિ મદીય એવા।

ઈતિ ત્રિધા ભેદવતી મતિસ્સ્યાત્

વિજ્ઞાન-મહાત્મ્ય-રતિ-પ્રયુક્તા।।૭।।

ગોસ્વામિના શ્યામમનોહરેણ

નિરૂપિતો દીક્ષિતસુતુનેતિ।।

શ્રીવલ્લભોક્તશ્રુતિસારસારઃ

સન્સારનિઃસારણસાધનાયૈ।।૮।।

।।ઈતિ ગોસ્વામી શ્યામમનોહરવિરચિતં સિદ્ધાન્તસારસપ્તકમ્ સમ્પૂર્ણમ્।।

અર્થઃબ્રહ્મ એ એક અગાધ માહાત્મ્યનો છલકાતો સાગર છે. તેમાં તરવામાટે “અહં બ્રહ્માસ્મિ”ની સાધનાનું હોડકું ઘણુંજ નાનકડું નીવડે છે. તેથી પોતાના અહંકારની સાથે બ્રહ્મને જોડવાના પ્રયાસમાં આપણો અહંકાર ખૂબજ ટૂંકો પડે છે; અને બ્રહ્મનું આકલન કરવામાં સાધકને નિષ્ફળતા સાંપડે છે. હું તું અને આ, આમ આ બધુંજ બ્રહ્મ છે. “ઐતદાત્મ્યમિદં સર્વં સ આત્મા તત્ત્વમસિ” વિગેરે વચનોમાં હું તું અને આ આમ ત્રણેયને બ્રહ્માત્મક ગણવામાં આવ્યું છે. તે છતાંય પોતાના અહંકારથી મોહિત થયેલા કેટલાક મહાજ્ઞાનીઓ(!) ત્રણમાંથી કેવલ અહંકારનેજ બ્રહ્મની સાથે જોડવાની મથામણ કરતા હોય છે. તેથી અહંકારના સ્વભાવને અનુરૂપ તેઓ બ્રહ્મની આગળ પ્રપન્ન થવાનું ભૂલી જાય છે. પરિણામે તેમને કદિ પણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૧-૨)

આ જગતમાં ભાસતો ભેદ તે પરમાત્માએ પોતાની લીલામાટે પ્રકટ કર્યો છે. તે લીલાર્થ ધારણ કરેલ પરમાત્મા અને જીવાત્મા ના ભેદથી, ભયભીત બનેલા કેટલાક ભક્તો પરમાત્માની આગળ પ્રપન્ન હોવા છતાંય બીકણપણાથી બહાર આવી શકતા નથી. પરમાત્મામાં જે રતિ કેળવવી હોય તો અભેદબુદ્ધિ આવશ્યક છે. કેમકે ભેદબુદ્ધિથી રતિના ઠેકાણે ભીતિ વધતી હોય છે. તેથી જીવાત્મા અને પરમાત્મા ની વચ્ચે અતિ-દ્વૈત અથવા તો અતિ-અદ્વૈત ના મનોભાવ ઉપયોગી હોતા નથી. (૩-૪)

તે પરમાત્મા એકલોજ પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિઓવડે અનેક રૂપોને પ્રકટ કરતો હોય છે. તેથી આ જગતને, માયા પ્રકૃતિ પરમાણુ અભાવ કાલ કે સ્વભાવ જેવા કારણોથી પ્રકટ થયેલ માનવું જોઈએ નહિ. કેમકે “તદાત્માનં સ્વયમ્ અકુરત” જેવા શ્રુતિવચનોમાં સ્પષ્ટ રીતે આ જગતને બ્રહ્માત્મક અને બ્રહ્મકાર્ય માનવામાં આવ્યું છે. (૫-૬)

બ્રહ્મજ્ઞાનની પહેલી પાયરી ઉપર બ્રહ્મજ્ઞાનીની ભાષા આવી હોય છે: “હે પરમાત્મા! હું અને તું એકજ છીએ. હજી થોડુંક આગળ વધતાં બીજી પાયરી ઉપર એને બ્રહ્મની વાસ્તવિક મહત્તા સમજમાં આવે છે. જેમ શ્રીશંકરાચાર્ય કહે છે કે “સત્યપિ ભેદાપગમે નાથ! તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્” તેમજ બીજા પણ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને બીજી પાયરી ઉપર પહોંચતાં પરમાત્માને આમ કહેવાનું મન થાય છે: “હે પરમાત્મા! હું તારો છું.” આમ “અહં બ્રહ્માસ્મિ”થી આગળ વધીને જ્યારે જીવાત્મા “તવાહસ્મિ”ની પાયરી ઉપર પહોંચે છે ત્યારે તે શરણાગતિ થઈ કહેવાય. પ્રવૃત્તિથી આગળ ટોચની કક્ષા ભક્તિની આવે છે. જીવાત્માને ભક્તિભાવનું દાન મળે ત્યારેજ તેને પરમાત્માને પોતાનો માનવાનો અધિકાર અને ભાવ સિદ્ધ થાય: “હે પરમાત્મા! તું મારો છે, ના-ના તું તો મારોજ છે” આ ટોચની બ્રહ્માનુભૂતિ છે. ભાવમયી અને સરસ! (૭)

આ રહસ્ય શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિબંધ (શા.૨૩)ના “અયં પ્રપંચો ન પ્રાકૃતઃ નાપિ વિવર્તાત્મા...”વચનમાં સમગ્ર શ્રૌતસિદ્ધાન્તના નિયોડરૂપે પ્રકટ કર્યું છે. તેનો સાર પિતૃચરણ ગો. શ્રીદીક્ષિતજી મહારાજની કૃપાથી મેં પણ આ સાત શ્લોકોમાં પ્રકટ કર્યો છે. આ રહસ્યને સમજ્યા વિના સંસારના નિઃસારણની સાધના કદિ સફલ થઈ શકતી નથી. (૮)

વિષયાનુક્રમણિકા

શ્લોક વિષય	પાનાનંબર
ઉપક્રમ...	૧
મંગલાચરણ...	૬
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૭
વિવેચન...	૭
૧. અવતરણિકા...	૧૦
કારિકા...	૧૦
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૧૦
પ્રકાશ...	૧૦
સારાંશ...	૧૧
વિવેચન...	૧૨
નમઃ...	૧૩
તસ્મૈઃ...	૧૪
અદ્ભુતકર્મણે...	૧૫
ભગવતે...	૧૬
કૃષ્ણાય...	૧૬
રૂપનામવિભેદન...	૧૮
યઃ કીડતિ...	૧૮
યઃ જગદ્ ભૂત્વા કીડતિ...	૨૦
યતઃ જગત્ કીડતિ...	૨૨
૨-૩. અવતરણિકા...	૨૫
કારિકા...	૨૫
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૨૫

પ્રકાશ...	૨૬
સારાંશ...	૨૬
વિવેચન...	૨૭
અનુબન્ધચતુષ્ટય...	૨૭
અધિકારી...	૨૭
તપ એટલે કે સાત્ત્વિક તપ...	૩૬
ભગવદ્ભક્તિ એટલે કૃષ્ણમાં અનન્યાસક્તિ...	૩૭
મુક્ત્યધિકારીને શુશ્રૂષા...	૪૭
અન્તિમ જન્મ ક્યારે...	૪૮
અન્ય ત્રણ અનુબન્ધો...	૫૧
વિષય સમ્બન્ધ તથા હેતુ(પ્રયોજન)...	૫૧
આપ્તવક્તા વાક્યપતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણ...	૫૪
૪. અવતરણિકા...	૫૭
કારિકા...	૫૭
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૫૭
પ્રકાશ...	૫૭
સારાંશ...	૫૭
વિવેચન...	૫૮
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એ મુખ્ય શાસ્ત્ર છે...	૫૮
મુખ્ય દેવ શ્રીકૃષ્ણજ છે...	૬૨
કૃષ્ણભક્તિના અપહારક ત્રણ વાદો...	૬૬
૧.અનીશ્વરવાદીઓની મોક્ષકલ્પના...	૬૮
૨.અન્યાશ્રયવાદીઓની મોક્ષકલ્પના...	૬૮
૩.નિર્ગુણવાદીઓની મોક્ષકલ્પના...	૭૧
મુખ્ય મન્ત્ર શ્રીકૃષ્ણના નામોજ છે અને	
મુખ્ય કર્મ તે દેવની સેવાજ છે...	૭૮

૫.	અવતરણિકા...	૮૮
	કારિકા...	૮૮
	શ્લોકાન્વયાર્થ...	૮૮
	પ્રકાશ...	૮૮
	સારાંશ...	૯૦
	વિવેચન...	૯૧
	બુદ્ધિસૌકર્યાર્થ પ્રકરણત્રયમ્...	૯૧
૬.	અવતરણિકા...	૯૮
	કારિકા...	૯૮
	શ્લોકાન્વયાર્થ...	૯૮
	પ્રકાશ...	૯૮
	સારાંશ...	૯૯
	વિવેચન...	૯૯
	વેદાન્તે...	૯૯
	બ્રહ્મ...	૧૦૨
	પરમાત્મા અને ભગવાન્...	૧૦૯
	ભગવદ્લીલાનું સાચું સ્વરૂપ...	૧૧૮
૭.	અવતરણિકા...	૧૨૧
	કારિકા...	૧૨૧
	શ્લોકાન્વયાર્થ...	૧૨૨
	પ્રકાશ...	૧૨૨
	સારાંશ...	૧૨૨
	વિવેચન...	૧૨૩
	પરિભાષા...	૧૨૪
	પ્રમાણયતુષ્ટય...	૧૨૭
	એકવાક્યતાની મહત્તા...	૧૩૨

૮-૯.	અવતરણિકા...	૧૩૮
	કારિકા...	૧૩૮
	શ્લોકાન્વયાર્થ...	૧૩૮
	પ્રકાશ...	૧૩૮
	સારાંશ...	૧૩૯
	વિવેચન...	૧૪૦
	અખંડબ્રહ્મવાદ અને સખંડબ્રહ્મવાદ...	૧૪૨
	બ્રહ્મના સ્વભાવથી સૃષ્ટિ...	૧૫૩
	મન્વાદિદ્વારા કહેલ અવિરુદ્ધનુંજ પ્રામાણ્ય...	૧૫૮
	લીલાવિનોદ...	૧૬૩
૧૦.	અવતરણિકા...	૧૬૬
	કારિકા...	૧૬૬
	શ્લોકાન્વયાર્થ...	૧૬૬
	પ્રકાશ...	૧૬૭
	સારાંશ...	૧૬૭
	વિવેચન...	૧૬૮
૧૧.	અવતરણિકા...	૧૭૦
	કારિકા...	૧૭૦
	શ્લોકાન્વયાર્થ...	૧૭૦
	પ્રકાશ...	૧૭૧
	સારાંશ...	૧૭૧
	વિવેચન...	૧૭૧
	૧.સર્ગ નૈરન્તર્યનો સિદ્ધાન્ત...	૧૭૪
	૨.અસર્ગનો સિદ્ધાન્ત...	૧૭૫
	૩.આદિસર્ગનો સિદ્ધાન્ત...	૧૭૮
	બ્રહ્મનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય...	૧૮૦

અભિધાન અને વિધાન...	૧૮૫
સાકાર પ્રતિપાદનમાટે 'તનુ' શબ્દ...	૧૮૭
૧૨. અવતરણિકા...	૧૮૬
કારિકા...	૧૮૬
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૧૮૬
પ્રકાશ...	૧૮૬
સારાંશ...	૧૮૬
વિવેચન...	૧૮૭
૧૩. અવતરણિકા...	૨૦૨
કારિકા...	૨૦૨
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૨૦૨
પ્રકાશ...	૨૦૨
સારાંશ...	૨૦૩
વિવેચન...	૨૦૩
ભગવાનનેમાટે ભક્તિમાર્ગ...	૨૧૭
ભજનરૂપ કર્તવ્યની મહત્તા...	૨૨૪
પાઘ આશે છેદાવે શીશ...	૨૨૮
કર્તા કારયિતા હરિ:...	૨૩૩
ત્રણ પ્રકારનાં માર્ગ અને ત્રણ પ્રકારનાં જીવો...	૨૩૪
ભક્તિ એટલે ભાવનાપ્રધાન દર્શન...	૨૩૮
બહિર્ભજનનીજ મુખ્યતા...	૨૪૨
૧૪. અવતરણિકા...	૨૪૪
કારિકા...	૨૪૪
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૨૪૪
પ્રકાશ...	૨૪૪
સારાંશ...	૨૪૫

વિવેચન...	૨૪૬
અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ...	૨૫૦
જ્ઞાનમાર્ગનું પર્યવસાન અક્ષરબ્રહ્મ...	૨૫૫
૧૫. અવતરણિકા...	૨૬૦
કારિકા...	૨૬૧
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૨૬૧
પ્રકાશ...	૨૬૨
સારાંશ...	૨૬૩
વિવેચન...	૨૬૩
ભક્તોને સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવવા એ અવતારનું	
મુખ્ય પ્રયોજન...	૨૬૪
વ્યામોહન માટે બુદ્ધાવતાર...	૨૬૮
પ્રસ્થાનત્રય પર ભાષ્ય લખવાથી	
'આચાર્યપદ' -એક ભ્રાંતિ...	૨૭૨
૧૬. અવતરણિકા...	૨૭૮
કારિકા...	૨૭૮
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૨૮૦
પ્રકાશ...	૨૮૦
સારાંશ...	૨૮૦
વિવેચન...	૨૮૧
૧૭. અવતરણિકા...	૨૮૬
કારિકા...	૨૮૬
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૨૮૭
પ્રકાશ...	૨૮૭
સારાંશ...	૨૮૭
વિવેચન...	૨૮૮

અપરોક્ષજ્ઞાન અને પરોક્ષજ્ઞાન...	૨૮૮
ફળવ્યાપ્યતા અને વૃત્તિવ્યાપ્યતા...	૨૮૩
ભાવનાથી કલ્પિત અને	
ભાવનાથી ભાવિત નો ભેદ...	૨૮૭
૧૮. અવતરણિકા...	૩૦૧-૩૧૧
કારિકા...	૩૦૨-૩૧૧
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૩૦૨-૩૧૧
પ્રકાશ...	૩૦૨-૩૧૧
સારાંશ...	૩૦૨-૩૧૨
વિવેચન...	૩૦૩-૩૧૨
૧૯. અવતરણિકા...	૩૧૩
કારિકા...	૩૧૩
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૩૧૩
પ્રકાશ...	૩૧૩
સારાંશ...	૩૧૩
વિવેચન...	૩૧૪
૨૦. અવતરણિકા...	૩૧૬
કારિકા...	૩૧૬
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૩૧૬
પ્રકાશ...	૩૧૬
સારાંશ...	૩૧૬
વિવેચન...	૩૧૬
૨૧. અવતરણિકા...	૩૧૮
કારિકા...	૩૨૦
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૩૨૦
પ્રકાશ...	૩૨૦

સારાંશ...	૩૨૦
વિવેચન...	૩૨૧
૨૨. અવતરણિકા...	૩૨૮
કારિકા...	૩૨૮
શ્લોકાન્વયાર્થ...	૩૨૮
પ્રકાશ...	૩૨૮
સારાંશ...	૩૨૮
વિવેચન...	૩૨૮
ઉદ્ધરણ સંકેતસૂચી...	૩૩૧
અમૃતવચનાવલી...	૩૩૩

॥શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ॥

॥શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ॥

॥તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધાન્તર્ગત॥

॥શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણનો ઉપક્રમ॥

નમો ભગવતે તસ્મૈ કૃષ્ણાયાદ્ભુતકર્મણે॥
રૂપનામવિભેદેન જગત્ કીડતિ યો યતઃ॥૧॥
સ્વેષુ પુષ્ટિકરમ્ કારાદૈત્યબુદ્ધિતમસ્કરમ્॥
નમસ્કરોમિ શ્રીશ્યામં સુન્દરં મત્પ્રિયંકરમ્॥૨॥
જયતિ શ્રીવલ્લભાર્યો જયતિ ચ વિટ્ઠલેશ્વરઃ પ્રભુ શ્રીમાન્॥
પુરુષોત્તમશ્ચ તૈશ્ચ નિર્દિષ્ટા પુષ્ટિપદ્ધતિર્ જયતિ॥૩॥
શ્રીવલ્લભમતાભ્યાસે કૃપયા યેન દીક્ષિતઃ॥
દીક્ષિતં તમહં નૌમિ શ્રીતાતચરણં સદા॥૪॥

ઉપક્રમઃ

તત્ત્વવિચારની ભારતીય પદ્ધતિમાં દર્શનનું મહત્ત્વ છે. જે દેખાય છે તે ‘દર્શન’. આ પદ્ધતિમાં કેવળ બુદ્ધિથી કે તર્કથી સાબિત કરવાની પરિચયમની જે ખાસ વિશ્લેષણાત્મક વિચારરીતિ છે તેનું બાહ્ય નથી. તેથી જે અર્થમાં તે લોકો ફિલોસોફીનો અર્થ કરે છે તે અર્થમાં ભારતીય દર્શન ફિલોસોફી નથી. ફિલો=રનેહ, સોફીઆ=વિદ્યા. કેવળ જ્ઞાનના માટે જ્ઞાન ન હોય. જીવનના કોઈ નિશ્ચિત પુરુષાર્થના સાધનમાટે જ્ઞાન ઉપયોગી થાય છે. તેથી વિદ્યા અથવા જ્ઞાન પ્રયોજન નહિ પણ સાધન છે. પરિચયમની વિશ્લેષણાત્મક વિચારપદ્ધતિ મુજબ ત્યાંના ચિન્તકો દરેક ભાગને છૂટા કરીને તે-તે તત્ત્વને યથાર્થ જોવાનો યત્ન કરતા રહ્યા છે. તેમ કરતાં તે ક્યારેય તેને જોડીને સમગ્ર એકને મેળવી શકશે કે કેમ તે શંકા છે. જ્યારે ભારતીય વિચારપદ્ધતિ સંશ્લેષણાત્મક હોઈ સત્યને સમગ્રતા અને એકતા થી જોવા માગે છે. માણસની બુદ્ધિથી જો ‘સમગ્ર સત્ય’ જાણવાનું શક્ય ન હોય તો તેનું જેટલું ‘ઉપયોગી સ્વરૂપ’ છે તે જાણી લેવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવે

છે. જે સત્યને જાણવું ઉપયોગી નથી અથવા તો સત્યના જે પાસાને જાણવાથી મનુષ્યના આધિભૌતિક અથવા તો આધ્યાત્મિક પક્ષમાં કંઈ અન્તર પડવાનું નથી તેવા સત્યની જિજ્ઞાસાની ભાંજગડમાં પડવું ભારતીય ચિન્તનને જરૂરી લાગતું નથી. દરેક વ્યક્તિ પોતાની રીતથીજ અથવા પોતાની શક્તિ પ્રમાણેજ સત્યને જાણી શકે છે. સમ્પૂર્ણ સત્ય આગળ તો બુદ્ધિ પડવાની માફક ત્યાં પહોંચીને પાછીજ વળી જાય છે. સમગ્ર સત્યને બુદ્ધિ ઓળંગી શકતી નથી. “યતો વાયો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ” (તૈત્તિ.ઉપ.૨.૧૪.૧) જ્યાંથી વાણી મનની સાથે પાછી વળે છે તે બ્રહ્મ છે. તેથીજ નચિકેતાએ યમરાજને કહ્યું હતું,

“ન વિત્તેન તર્પણીયો મનુષ્યો લખ્યામહે વિત્તમદ્રાક્ષમ ચેત્ત્વા।

જવિધ્યામો યાવદીશિષ્યસિ ત્વમ્ વરસ્તુ મે વરણીયઃ સ એવા।

યસ્મિન્નિદં વિચિકિત્સન્તિ મૃત્યો યત્સામ્પરાયે મહતિ બ્રૂહિનસ્તત્।

યોડ્યં વરો ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટો નાત્યં તસ્માન્નચિકેતા વૃણીતે।”

(કઠોપ.૧.૨૭)

અર્થ : મનુષ્ય કદી વિત્તથી તૃપ્ત થવાનો નથી છતાંય જો તું વિત્ત આપવા માગતો હોય તો તે મને મળશેજ. જીવવાનું પણ તું ધારે ત્યાં સુધી જીવીશજ. મારે એ બધું નહિ, પણ હું માંગુ તે જ જોઈએ છે. જે બાબતમાં લોકો વિચિકિત્સા કરે છે કે મૃત્યુ પછી કંઈ તત્ત્વ છે કે નહિ તે મને કહો. જે આ ગૂઢ વર છે તે સિવાય નચિકેતાને બીજું કંઈ જોઈતું નથી. જે મને જોઈએ છે અને જે મને ઉપયોગી છે તેનું જ્ઞાન થાય તેવું વરદાન જો મને ન મળે તો બાકી બધાં વરદાન અર્થહીન છે.

આ વાત લક્ષમાં રાખીને આ નિબન્ધ સમજતી વખતે જે વિષય સન્દિગ્ધ છતાંય પ્રયોજનવાળો છે તે જાણવાની એટલે કે પુરુષાર્થસાધક જ્ઞાનની ઈચ્છાથી કે ભૂમિકાથીજ આપણે અભ્યાસ પ્રારંભ કરવાનો છે. કોઈ પણ જિજ્ઞાસાનો પ્રારંભ સન્દેહ અને/અથવા પ્રયોજનથીજ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એવો વિષય કે જે નથી સન્દિગ્ધ કે નથી પ્રયોજન પૂરું પાડનારો તેવા વિષયની જિજ્ઞાસા થઈ શકતી નથી.

મહાપ્રભુજીના દાર્શનિક મતનું પ્રચલિત નામ ‘શુદ્ધાદ્વૈત’ છે. જોકે આ નામ એમનું

પોતાનું વાપરેલું હોય તેવું દેખાતું નથી. ગુસાંઈજી પણ આચાર્યશ્રીને “સાકારબ્રહ્મવાદના સ્થાપક” તરીકે ઓળખાવે છે. કેવળ જન્મપ્રકરણની સુબોધિનીમાં એક ઠેકાણે મહાપ્રભુજી ‘શુદ્ધ’ અને ‘અદ્વૈત’ આ બન્ને પદોનો સાથે પ્રયોગ કરે છે પણ તે ચોક્કસ રીતે પોતાના મતના નામોલ્લેખમાટે નથીજ. ‘વાદાવલી’માં શ્રીપુરુષોત્તમજી પણ દ્વૈત અથવા અદ્વૈતની બાબતમાં સમ્પ્રદાયનો દષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે આપણે ત્યાં ‘ભેદસહિષ્ણુ અભેદ’ છે. આને ‘તાદાત્મ્યવાદ’ કહી શકાય. “સાકારબ્રહ્મવાદ” એટલે જગતનું કારણ બ્રહ્મને માનવું અને બ્રહ્મ સિવાય બીજા કોઈ પણ અશ્રૌત (શ્રુતિમાં ન કહેલ) કારણની કલ્પના કરવી નહિ.

નિરાકાર બ્રહ્મ જગતના વિવિધ આકારો માયાવડે લે છે એવો માયાવાદનો સિદ્ધાન્ત છે. આ મતમાં આ માયા ‘છે’ એવું કહેતાં શ્રુતિમાં ભારપૂર્વક કહેવાયેલા બ્રહ્મના અદ્વૈત કે એકત્વના સિદ્ધાન્તને છોડવો પડે અને આ માયા જો હોયજ નહિ તો તેના વડે બ્રહ્મ કોઈ પણ આકાર કેવી રીતે લઈ શકે? તેથી માયાના સદ્-અસદ્વિલક્ષણ અનિર્વચનીય હોવાનો એટલે કે એ માયા છે કે નથી તે વિકલ્પમાં કોઈ પણ એકતર પક્ષ ન લેવાનો સિદ્ધાન્ત રજૂ કરવામાં આવે છે.

આમ કહેવા છતાંય શાંકરદર્શન નિરાકાર બ્રહ્મવાદની સાથે માયાવાદને પણ પુરસ્કૃત કરેજ છે. આ માયાવાદને અટકાવવામાટે ‘બ્રહ્મવાદ’ નામની સાથે ‘સાકાર’ વિશેષણ જોડવામાં આવ્યું છે. તે જ અભિપ્રાય ‘શુદ્ધાદ્વૈત’માં ‘શુદ્ધ’ પદનો પણ છે. અલબત્ત આમાંના શુદ્ધ પદથી માયા સિવાય બીજા પણ જે અશ્રૌત કારણ માનવામાં આવ્યાં છે દા.ત પ્રકૃતિ પરમાણુ અદૃષ્ટ અભાવ ઈત્યાદિ તે બધાનું પણ નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મ અને કેવળ બ્રહ્મજ આ સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય નું એક અનન્ય કારણ છે. તે બ્રહ્મ અદ્વૈત સ્વરૂપ છે અને અન્તે જગતનું કારણ થવામાટે તેને માયા કે તેવા કોઈ પણ પદાર્થની સહાયતાની આવશ્યકતા નથી. તે પોતે શુદ્ધ એકલોજ સર્વકારણ સર્વનિયન્તા સર્વવિલક્ષણ છે છતાંય સર્વથી અભિન્ન છે. આ ‘શુદ્ધાદ્વૈત’ નામનો અભિપ્રાય છે.

દ્વૈતવાદ અને અદ્વૈતવાદ ની ચર્ચાના મૂળમાં એક બીજી ચર્ચા રહેલી છે, તેમાં એકન્દરે ચાર વૈચારિક પક્ષો છે. ૧.સદ્વાદ ૨.અસદ્વાદ ૩.સદ્અસદ્વાદ

૪.સદ્અસદ્વિલક્ષણ મિથ્યાવાદ.

૧.સદ્વાદનું એમ કહેવું છે કે ફક્ત ‘સત્’ એટલે સત્તાજ છે જ્યારે તેના પર જણાતા વિકારો તે બધી આપણી ભ્રાન્તિ છે.

૨.અસદ્વાદ એમ કહે છે કે સત્ કે સત્તા જેવું કશું છેજ નહિ. સત્તા ફક્ત એક ભ્રાન્તિજ છે.

૩.સદ્અસદ્વાદ કહે છે કે સત્નું અસત્માં અને અસત્નું સત્માં પરિવર્તન સ્વાભાવિક વાસ્તવિક અને અનુભવસિદ્ધ હોઈ સત્ અને અસત્ બે વિરોધી નથી.

૪.સદ્અસદ્વિલક્ષણ મિથ્યાવાદ કહે છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ બધી સૃષ્ટિ માયાજાળ જેવી આભાસરૂપ છે કે જેની બાબતમાં સત્તા અને અસત્તા ની કાંઈ પણ ધારણા બાંધી શકાતી નથી. કોઈ પણ વસ્તુનું નિરૂપણ સત્ કે અસત્ ના વિકલ્પમાં કરી શકાતું નથી.

આચાર્યશ્રીનું કહેવું છે કે બ્રહ્મ પણ સત્ય છે અને સૃષ્ટિ પણ સત્ય છે. બ્રહ્મ અવિકારી અને અદ્વૈતરૂપ હોવા છતાંય પોતાના સામર્થ્યવડે આકાર ગ્રહણ કરે છે. તે વિકારી થતો નથી. જેમ આપણે સોનાનાં આભૂષણો બનાવીએ તો તે આભૂષણોનો આકાર લેવાથી સોનું કંઈ સોનું મટી જતું નથી કે તેનું મૂલ્ય ઘટી જતું નથી. પ્રત્યુત્, આકારથી ઘડાઈનું મૂલ્ય વધેજ છે. કાલ કર્મ સ્વભાવ પ્રકૃતિ પુરુષ બધીજ વસ્તુ બ્રહ્મજ છે. તેથી બ્રહ્મને વિરુદ્ધધર્માશ્રય કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મની આ વિરુદ્ધધર્માશ્રયતા મહાપ્રભુજીના મતને સમજવાની એવી ચાવી છે કે જેને સમજ્યા વગર આગળ વધી શકાતું નથી. જગત્ એ બધા વિરોધોની સમષ્ટિ છે, દ્વૈત-અદ્વૈત સુખ-દુઃખ પાપ-પુણ્ય જડ-જીવ સાન્ત-અનન્ત ઈત્યાદિ વિરોધોનું સમાધાન યા તો પ્રકૃતિ-પુરુષ અથવા ઈશ્વર-શેતાન અથવા બ્રહ્મ-માયા જેવા બે કારણોની કલ્પનાથી થઈ શકે છે. બીજો પ્રકાર એમ પણ સમ્ભવે કે કોઈ પણ કારણની કલ્પના કર્યા વગર આ વિરોધને સ્વાભાવિક અનાદિ પરમ્પરાથી ચાલી આવતી એક સાંકળ માની લઈએ. નિરીશ્વરવાદના મૂળિયાં આવીજ કલ્પનાઓમાં રહેલાં હોય છે. વેદાન્તના પ્રાણભૂત એવા સિદ્ધાન્ત બ્રહ્મવાદની આવી કલ્પનાઓ અથવા તો મતો સાથે સંગતિ બેસતી નથી. સ્વયમ્ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મનું વર્ણન અનેક વિરોધી ગુણધર્મો સાથે કરવામાં આવે છે. દા.ત. “ન તસ્ય કાર્ય કારણં ચ વિદ્યતે” (શ્વેતા.ઉપ.૬.૮) અને “યતો વા ઈમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન

જાતાનિ જીવન્તિ, યત્ પ્રયન્તિ અભિસંવિશન્તિ તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્ બ્રહ્મ” (તૈત્તિ.ઉપ.૩.૧૧) પહેલી શ્રુતિમાં કહે છે કે બ્રહ્મથી કોઈ પણ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી. ઉત્પન્ન કરવામાટે બ્રહ્મની પાસે કોઈ સાધન નથી. બીજી શ્રુતિમાં કહે છે કે જેનાથી જડ-જીવાત્મક જગત્ ઉત્પન્ન થયું, જેનામાં સ્થિત થાય છે, જીવિત રહે છે, અને અન્તે જેનામાં ભળે છે. તેની જિજ્ઞાસા કરો તે ‘બ્રહ્મ’ છે, અથવા તો “અણોઃ અણીયાન્ મહતો મહીયાન્” (કઠોપ. ૧.૩.૨૦-૨૧) તે અણુ કરતાં અણુતર છે અને મહાનથી મહત્તર છે. “તદ્ એજતિ, તદ્ ન એજતિ, તદ્ દૂરે તદ્ અન્તિકે” (ઈશા.ઉપ.૫) તે ચાલે છે, તે નથી ચાલતો, તે દૂર છે, તે પાસે છે. “અજાયમાનો બહુધા વિજાયતે” (તૈત્તિ.આર.૩.૧.૩.૧૧) તે અજન્મા ઘણા પ્રકારે જન્મે છે. “એષ ઉ એવ સાધુ કર્મ કારયતિ યમ્ ઉર્ધ્વમ્ ઉન્નિનીષતિ એષ ઉ એવ એનમ્ અસાધુ કર્મ કારયતિ તં યમ્ અધોનિનીષતે” (કૌષિ.ઉપ.૩.૮) તે જ મનુષ્યથી સત્કર્મ કરાવે છે અને એને ઉચ્ચ ગતિ આપે છે, તે જ મનુષ્યથી અસત્કર્મ કરાવે છે અને તેને અધોગતિ આપે છે. છતાંય તે બ્રહ્મ “નિષ્કલં નિષ્કિયં શાન્તં નિરવદ્યં નિરજનમ્” છે. આ સૂચિને ઘણી લખાવી શકાય છે પણ કુલ સરવાળે તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે બ્રહ્મ ઉપર આપણી બુદ્ધિના તાર્કિક નિયમો લાગુ થતા નથી.

પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્રમાં જેને “લો ઓફ થોટ્” કહેવામાં આવે છે. જેમાં પહેલો નિયમ “લો ઓફ આઈડેન્ટિટી” એટલે તાદાત્મ્ય નિયમ છે: “એ ઈઝ એ”. બીજો નિયમ છે: “લો ઓફ નોન-કોન્ટ્રાડિક્સન્”નો “એ ઈઝ નોટ્ બોથ બી એન્ડ નોટ્ બી”. અને ત્રીજો નિયમ છે: “લો ઓફ એક્સક્લ્યુઝિવિટી”નો “એ ઈઝ્ આઈધર્ બી ઓર નોટ્ બી”.

આ નિયમોવડે આપણે બ્રહ્મને બાંધી શકતા નથી. તેથીજ ઉપનિષદ્માં કહેવાય છે કે બ્રહ્મને હું સમજી ગયો એમ સમજનારો વાસ્તવિક રીતે સમજ્યો નથી. પણ જે એમ સમજે છે કે હું બ્રહ્મને સમજ્યો નથી તે વાસ્તવિક રીતે સમજી છે.

“યસ્યામતં તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ।

અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાતમ્ અવિજ્ઞાનતામ્॥”

(કેનોપ.૨.૩)

તેથીજ મહાપ્રભુજી બ્રહ્મને “તર્કાગોચરકાર્યકૃત્” કહે છે. બ્રહ્મ વિસ્ફુલ્લધર્મશ્રય છે, તે વિસ્ફુલ્લધર્મશ્રયતાનું તાત્પર્ય આપણામાટે તો એટલુંજ કે બ્રહ્મનું આપણે તાર્કિક વિવેચન કરી શકતા નથી. આ પાયાના સિદ્ધાન્તની ચર્ચા પછી હવે આપણે ગ્રન્થ તરફ આગળ વધીએ.

મહાપ્રભુજીનું તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધ પુસ્તક ત્રણ ભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. પ્રથમ ભાગમાં ‘શાસ્ત્રાર્થ’ એટલે કે સિદ્ધાન્તનું સામાન્ય શાસ્ત્રીય આલોચન છે. બીજા ભાગમાં અનેક શાસ્ત્રીય વિષયોની વિગતવાર ચર્ચા છે. આમ બે ભાગોમાં ભાગવતને સમજવામાટે ઉપયોગી માહાત્મ્યજ્ઞાનનુંજ જાણે નિરૂપણ ન કર્યું હોય તેવું લાગે છે. ત્રીજું ભાગવતાર્થ પ્રકરણ છે. આમાં સમગ્ર ભાગવતનું એક શાસ્ત્રના રૂપે શું તાત્પર્ય છે, તેમજ તેના પ્રત્યેક સ્કન્ધનું પ્રત્યેક પ્રકરણનું અને પ્રત્યેક અધ્યાયનું શું તાત્પર્ય છે તે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. આ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં આપણી સુદૃઢ અને સર્વતોધિક ભક્તિને ખીલવવામાટે છે.

હવે પ્રથમ ભાગ શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ વિષે વિચાર કરીશું. શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં મૂળ ૧૦૪ કારિકાઓ છે જેનું નામ ‘તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધ’ છે. તેના ઉપર આચાર્યશ્રીનું પોતાનું વ્યાખ્યાન છે તેનું નામ ‘પ્રકાશ’ છે. તે પ્રકાશના મંગલાચરણરૂપે બીજા ત્રણ શ્લોક પણ કહ્યા છે.

મંગલાચરણ:

સર્વોદ્ધારપ્રયત્નાત્મા કૃષ્ણઃ પ્રાદુર્ભૂવ હ।

તથાત્વં યેન સંસિધ્યેત્ તદર્થં વ્યાસ ઉક્તવાન્॥૧॥

શ્રીભાગવતમ્ અત્યન્તં સર્વેષાં સુખદાયકમ્।

તસ્યાપિ તત્ત્વં યેનૈવ સિધ્યેદિતિ વિચાર્ય હિ॥૨॥

અગ્નિશ્યકાર તત્ત્વાર્થદીપં ભાગવતે મહત્।

તસ્યાપિ યેન સંસિધ્યેત્ વ્યાખ્યાનં તન્નિરૂપ્યતે॥૩॥

શ્લોકાન્વયાર્થ:

સર્વોદ્ધારપ્રયત્નાત્મા: બધાના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન કરનારા, કૃષ્ણ:: સચ્ચિદાનન્દરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પુરુષોત્તમ, પ્રાદુર્ભૂત હ: પ્રાદૂર્ભૂત થયા તે પ્રસિદ્ધ છે. તથાત્મમ્: તે કૃષ્ણનું સર્વોદ્ધારમાટે પ્રયત્નશીલ હોવું યેન: જેનાવડે, સંસિદ્ધ્યેત્: સરખી રીતે સિદ્ધ કે ચરિતાર્થ થાય, તદર્થમ્: તેવા હેતુથી વ્યાસ: મહર્ષિ વેદવ્યાસે, શ્રીભાગવતમ્: શ્રીભાગવત પુરાણ, ઉક્તવાન્: કહ્યું, સર્વેષામ્: (તે ભાગવત) બધાનેમાટે. અત્યન્તમ્: નિરતિશય (ખૂબ જ), સુખદાયકમ્: ભગવત્સ્નેહ જગાડનારું તે થયું છે. તસ્યાપિ: તે ભાગવતનું પણ, તત્ત્વમ્: ભગવત્સ્નેહ કે ભગવદ્ભાવ જગાડવામાં સમર્થ હોવું, યેનેવ: જેનાથી, સિદ્ધ્યેત્: સિદ્ધ થાય કે બધા અનુભવી શકે, ઈતિ વિચાર્ય હિ: તેવા વિચારે, અગ્નિ:: શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીએ પોતે, મહત્ તત્ત્વાર્થદીપં ભાગવતે: શ્રીમદ્ભાગવતના વ્યાસાભિવિધિ તાત્ત્વિક સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરનાર આ મહાન ગ્રન્થ તત્ત્વાર્થદીપ, ચકાર: પ્રકટ કર્યો છે. તસ્યાપિ: તે તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધરૂપ ગ્રન્થનો પણ પ્રકાશ યેન: જેનાથી, સંસિદ્ધ્યેત્: પૂરેપૂરો પ્રસરે તેવા હેતુથી વ્યાખ્યાનમ્: કારિકાઓ ઉપર પ્રકાશ નામની આ વ્યાખ્યા તન્નિરૂપ્યતે: પણ લખવામાં આવે છે.

વિવેચન:

મહાપ્રભુજીનું તાત્પર્ય તે પોતે જેવી રીતે પોતાના તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધની વ્યાખ્યા પ્રકાશમાં પ્રકાશિત કરે છે તે મુજબ સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પહેલા શ્લોકમાં કહે છે કે કૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય બધાના ઉદ્ધારમાટે થયું છે. બધાના ઉદ્ધાર એટલે સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એમ બધાજ પ્રકારના જીવોના ઉદ્ધારમાટે શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય થયું છે તેમ સમજવું.

શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થાય છે જીવોના ઉદ્ધારમાટે, પછી તે જીવ સુસાધન નિ:સાધન કે દુષ્ટસાધનવાળો જ કેમ ન હોય! જે જીવે આત્મોદ્ધારનાં સાધન સરખી રીતે મેળવ્યાં હોય તેને પોતાના ઉદ્ધારમાટે પરમુખાપેક્ષી થવાની આવશ્યકતા ન જ હોય. આવા જીવોને ‘સુસાધન’ કહેવાય છે. આવા સુસાધન જીવો ઉપર ઈશ્વરનું પ્રસન્ન હોવું સ્વાભાવિક છે. કોઈક જીવ નિ:સાધન હોય છે એટલે આત્મોદ્ધારમાટેનાં ઉપયોગી સાધનો તે આ ભવમાં મેળવી શક્યો ન હોય. નિ:સાધન જીવ ઉપર ઈશ્વરને દયા આવે તે પણ સ્વાભાવિક હોઈ શકે. જે સાધનોથી ઉદ્ધાર ન હોઈ પતન થવું

નિશ્ચિત હોય તેવાં સાધનવાળો જીવ ‘દુષ્ટસાધન’ કહેવાય. દુષ્ટસાધન જીવોનો પણ ઉદ્ધાર કરવો તે તો કૃષ્ણની જ વિલક્ષણતા. જીવ પોતાના અધ:પતનનું કારણ અને તેવાં સાધનોમાં રચ્યો-પચ્યો હોવા છતાંય પડવાને બદલે જો ઉચ્ચ ગતિ મેળવે તો શાસ્ત્રો આશ્ચર્ય પ્રકટ કરે છે કે “તતોત્યં કં વા દયાલું શરણં વ્રજેમ” અરેખર એવો દયાલુ કૃષ્ણ સિવાય બીજો કોણ હોઈ શકે?

કૃષ્ણ કોઈ પણ એકજ પ્રકારના જીવો પૂરતું સીમિત સ્વરૂપ નથી. પ્રાણીમાત્રના ઉદ્ધારમાટે આ રૂપ છે તેથી કૃષ્ણાવતાર પૂર્ણ પુષ્ટિઅવતાર કહેવાય છે. રામ નૃસિંહ વામન અને કૃષ્ણ ચાર અવતાર પુષ્ટિઅવતાર માનવામાં આવ્યા છે. તેમાં કૃષ્ણ પૂર્ણ પુષ્ટિઅવતાર છે.

જે અવતારોમાં ઈશ્વરે પોતાનું ઐશ્વર્ય જાળવી રાખીને કે પોતાની ઈશ્વરમર્યાદામાંજ પોતાનું અવતારકાર્ય કર્યું હોય તેવા અવતારોને પુષ્ટિઅવતાર કહી શકાય નહીં. મર્યાદા તોડવાનું સામર્થ્ય આ અવતારોમાં હોય ખરું પણ તેમણે તે બતાવ્યું નથી. તેથી બધા અવતારોનું પ્રયોજન ‘પુષ્ટિ’ છે તેવું માનવાનું કોઈ કારણ નથી. કૃષ્ણાવતારમાં પરમાત્મા પોતાના ઐશ્વર્યની કોઈ પણ મર્યાદામાં બંધાયો નથી. સારા કે નરસા ના ભેદ વિના દરેક જાતની ક્રીડા કરી બતાવી છે. તેથી જ તે પૂર્ણ અવતાર કહેવાય છે. ચોરી કરવાની તોફાનની જૂઠું બોલવાની વિગેરેથી લઈને આપ્તકામતા શાન્તિ સત્ય જ્ઞાન વૈરાગ્ય આદિ બધાં રૂપો કૃષ્ણનાં જોવા મળે છે. તે અરેખર “સર્વં બલુ ઈદં બ્રહ્મ” છે.

પૈસાવાળો મોટો માણસ ગરીબ ઝુંપડપટ્ટીવાળાને પોતાને ત્યાં બોલાવે અને જમાડે તે એક જુદી વાત છે પણ જ્યારે પોતે ત્યાં જઈને રહે, તે ગરીબની સાથે જમે તેમજ પોતાના ઐશ્વર્યને અને મોભાને છોડી તેમનાં સુખદુ:ખમાં સહભાગી થાય, તે એક જુદીજ વાત છે. કૃષ્ણાવતારમાં ઈશ્વરે ઈશ્વરપણું છોડીને વ્રજવાસીઓ સાથે વ્રજવાસી થઈને રહેવું સ્વીકાર્યું છે. પૂર્ણકામ ઈશ્વરને કોઈ વસ્તુની કે વ્યક્તિની કામના ન હોય છતાંય જાણે પોતાની કામના હોય તેવી લીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. તેથી તે ‘પૂર્ણ પુષ્ટિરૂપ છે’. તેથીજ આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે છે

“સ્વભાવસ્યાન્યથાભાવો ન વૈ શક્યઃ કથમ્બન।

અતસ્ત્રિવિધજીવેષુ ત્રિવિધા ભગવત્કૃતિઃ॥”

(સુબો.કારિ.૧૦।૫।૧।૬)

અર્થઃ જીવ પોતાનો સ્વભાવ બદલે તે શક્ય નથી. તેથી જે જીવ જે સ્વભાવવાળો છે તેની સાથે પ્રભુ તેવી લીલા કરે છે.

આ મુજબ સુબોધિનીમાં અવતારના સિદ્ધાન્તને સમજાવતાં કહે છે કે પાણીમાં ડૂબતા માણસને બચાવવામાટે દોરડું ફેંકવામાં આવે છે. પણ જો તે ગભરાયેલો હોય અને દોરડું પકડી શકવાની સ્થિતિમાં ન હોય ત્યારે તેવી વ્યક્તિને બચાવવા પોતાને પાણીમાં ઝંપલાવવું પડે છે. તેમજ સૃષ્ટિમાં જે જીવોનો ભગવદ્ભુવ વગર ઉદ્ધાર નથી તેવા જીવોને સ્વાનુભવ કરાવવામાટે ભગવાન કૃષ્ણરૂપે પોતે પધારે છે. અવતારનું રહસ્ય વધારેમાં વધારે આટલુંજ માનવબુદ્ધિથી સમજી શકાય છે. સર્વોદ્ધારનો આ હેતુ કેવી રીતે સિદ્ધ થયો તે વ્યાસે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે.

બીજી કારિકામાં કહે છે કે આથી શ્રીમદ્ભાગવત બધાંને અત્યન્ત સુખદાયક છે. જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સ્વરૂપથી સર્વોદ્ધારક બને છે, તેવીજ રીતે શ્રીભાગવત પણ પોતાના શબ્દાર્થના શ્રવાણ મનન અને નિદિધ્યાસન વડે સર્વોદ્ધારક બને છે.

શ્રીભાગવત અને શ્રીકૃષ્ણ નો આ સમ્બન્ધ વાણી અને અર્થ જેવો છે. જેમ શ્રીશંકર-પાર્વતીમાટે કાલિદાસ કહે છે “વાગર્થાવિવ સમ્પુકૃતૌ” તે મુજબ શ્રીભાગવત અને શ્રીકૃષ્ણ પણ નામ-રૂપ જેવા હોઈ એકબીજાની સાથે જોડાયેલાજ છે.

ત્રીજી કારિકામાં કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણના તથા શ્રીભાગવતના એ સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવાની આવશ્યકતા ભગવદ્વિરહાગ્નિરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યને સહજજ છે. પુષ્ટિજીવો પુષ્ટિપુરુષોત્તમથી વિખૂટા પડ્યા છે. સંસારમાં પોતાની આસક્તિને લીધે વિખૂટા થવાનો વિરહ આપણા હૃદયમાં પ્રજ્વલિત થતો નથી. પ્રજ્વલિત હોય તો પણ સંસારાસક્તિની ટાઢી રાખથી ઢંકાઈ રહેલો છે. ભગવદ્વિરહાગ્નિ અવતાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય તેને ફરીથી પ્રજ્વલિત કરે છે. તે ભાગવતમાં વર્ણિત કૃષ્ણના

સ્વરૂપ અને લીલા ના જ્ઞાન વગર સમ્ભવ નથી. તેથી અગ્નિરૂપ આચાર્યશ્રી પોતે સહુથી પહેલાં ભાગવતના તત્ત્વાર્થને પ્રકાશિત કરનાર આ તત્ત્વાર્થદીપને (નિબન્ધ) પ્રજ્વલિત કરે છે. હવે પછી નિબન્ધની પ્રથમ કારિકાથી શરૂ કરીશું.

અવતરણિકાઃ

શ્રીભાગવતતત્ત્વાર્થ પ્રકટીકરિષ્યન્ પ્રથમં શાસ્ત્રાર્થોપનિબન્ધનલક્ષણં મંગલમ્ આચરતિ-

કારિકાઃ

નમો ભગવતે તસ્મૈ કૃષ્ણાયાદ્ભુતકર્મણો।

રૂપનામવિભેદેન જગત્ કીડતિ યો યતઃ॥૧॥

શ્લોકાન્વયાર્થઃ

નમઃ:: મારા નમસ્કાર તસ્મૈ:તે અદ્ભુતકર્મણે:અદ્ભુત લીલાઓ કરનાર ભગવતે:ભગવાન્ (માટે) કૃષ્ણાય:કૃષ્ણનેમાટે ૧.યઃ::જે પોતે રૂપનામવિભેદેન:વિવિધ રૂપ અને નામ ધારણ કરીને કીડતિ:કીડા કરે છે. ૨.યઃ::જે રૂપનામવિભેદેન:વિવિધ રૂપ અને નામ વાળા જગદ્ (ભૂત્વા) આ જગત્નું રૂપ ધારણ કરીને કીડતિ:કીડા કરે છે. ૩.યતો:જેનાલીધે, રૂપનામવિભેદેન:વિવિધ રૂપ અને નામ ના આભાસવાળો જગત્:સંસાર કીડતિ:ભાસે છે.

પ્રકાશઃ

નમઃ ઇતિ. ભગવતિ જીવૈઃ નમનમેવ કર્તવ્યં, ન અધિકં શક્યમિતિ સિદ્ધાન્તઃ “કિમ્ આસનં તે ગરુડાસનાય કિં ભૂષણં કૌસ્તુભભૂષણાય.લક્ષ્મીકલત્રાય કિમ્ અસ્તિ દેયં વાગીશ કિં તે વચનીયમ્ અસ્તિ” ઇત્યાદિવાક્યૈઃ પરમકાષ્ઠાપન્નં વસ્તુ નમસ્યત્વેન નિર્દિશતિ ભગવત ઇતિ. પુરુષોત્તમાય ઇતિ અર્થઃ. તત્સિદ્ધયે લોકેવેદપ્રસિદ્ધમ્ આહ તસ્મા ઇતિ. મતભેદેન તસ્યાડન્યથાકલ્પનાવ્યાવૃત્ત્યર્થમ્ આહ કૃષ્ણાય ઇતિ. સ એવ પરમકાષ્ઠાપન્નઃ કદાચિત્ જગદુદ્ધારાર્થમ્ અખણ્ડઃ પૂર્ણએવ પ્રાદુભૂતઃ કૃષ્ણ ઇત્યુચ્યતે. નનુ પૂર્વ સાધનાનિ સિદ્ધાન્ત્યેવ સર્વત્ર, તત્ર અનધિકારેણ

સાધનાભાવે ભગવાનપ્રવર્તીય કિં કરિષ્યતિ ઇતિ આશંકાયામ્ આહ અદ્ભુતકર્મણ ઇતિ. ભગવતોડ્ભુતકર્મત્વમ્ અગ્રે વ્યુત્પાદ્યમ્, “અસાધનં સાધનં કરોતિ” ઇત્યાદિ.

એવં સાક્ષાત્ ભગવત્ત્વે હેતુમ્ ઉક્ત્વા તસ્ય લીલામ્ આહ રૂપ ઇતિ. રૂપનામવિભેદેન યતો જગદિતિ. અનેન ક્રીડાયાં સ્વાતન્ત્ર્યમ્ ઉક્તમ્. નિર્લેપત્વાય આહ એતાદૃશં જગત્ યત ઇતિ. એવં જ્ઞાનેન મુચ્યન્ત ઇતિ સંક્ષેપઃ।૧।

હવે આપણે તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધની મહાપ્રભુજીએ પોતે લખેલી વ્યાખ્યા પ્રકાશનો સરળ અનુવાદ જોઈશું.

સારાંશ:

નમો ભગવતે તસ્મૈ કારિકા વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે શ્રીમદ્ભાગવતના તાત્ત્વિક અર્થને પ્રકટ કરવામાટે પહેલાં સમગ્ર શાસ્ત્રનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કરનારું મંગલાચરણ કરવામાં આવે છે.

નમ: પદનો પ્રયોગ સર્વપ્રથમ કર્યો છે. કેમકે ભગવાનને નમસ્કાર સિવાય બીજું કંઈ કરી શકાતું નથી, ગરુડાસનવાળા ભગવાનને જીવ ક્યું આસન આપી શકે! કૌસ્તુભભૂષણવાળા ભગવાનને ક્યું આભૂષણ ધરાવી શકે! લક્ષ્મીના પતિ એવા ભગવાનને ક્યું દ્રવ્ય આપી શકીએ! અને વાણીના પતિ એવા ભગવાનની સામે સ્તુતિ કરવાનું સામર્થ્ય પણ તેના આખ્યા સિવાય ક્યાંથી સમ્ભવે! તેથી પરમકાષ્ઠાપન્ન વસ્તુને નમસ્કાર કરવાનો હેતુ તોય ઘણું સમજવું. નમસ્કાર કરવા યોગ્ય તત્ત્વ પણ વસ્તુતઃ ભગવાનજ છે. ભગવાન એટલે ગીતામાં વર્ણવેલ પુરુષોત્તમ. તે લોકવેદપ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમનોજ ‘તસ્મૈ’ પદથી સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. તે પરમતત્ત્વની વ્યાખ્યા જુદા-જુદા મતોમાં જુદી-જુદી રીતે અપાતી હોય છે. આંશિક સત્યનું વર્ણન કરનારી પરમતત્ત્વની જુદી-જુદી વ્યાખ્યાઓનું નિરાકરણ કરવામાટે કારિકામાં ‘કૃષ્ણ’ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. તે પરમકાષ્ઠાપન્ન ભગવાન પુરુષોત્તમ જગત્નાં ઉદ્ધારમાટે અખંડપૂર્ણ જે વખતે પ્રાદુર્ભૂત થાય તે વખતે તેમને

‘કૃષ્ણ’ કહેવામાં આવે છે.

ઉદ્ધારનાં બધાં સાધનોને જે અનધિકારી લોકો અપનાવી શક્તા નથી તેવાઓનો ઉદ્ધાર જો ભગવાન અવતાર ગ્રહણ કરે તો પણ કેવી રીતે થાય? પણ કૃષ્ણ ખરેખર અદ્ભુતકર્મા છે, તે સાધનને અસાધન અને અસાધનને સાધન બનાવી શકે છે. તેથી જ્યારે અને જેના ઉદ્ધારની ઈચ્છા હોય ત્યારે સાધનોની મર્યાદાના નિયમથી એ બન્ધાતા નથી. તેથી કૃષ્ણને ‘અદ્ભુતકર્મા’ કહેવામાં આવે છે. આ સાક્ષાત્ ભગવાન છે. તેનું કારણ સમજાવી હવે કૃષ્ણની ત્રિવિધ લીલાનું વર્ણન થાય છે: ૧. વિભિન્ન નામ-રૂપો વડે જે પોતે ક્રીડા કરે છે. ૨. વિભિન્ન નામ-રૂપો વડે જે જગત્નું રૂપ ધારણ કરી ક્રીડા કરે છે. ૩. વિભિન્ન નામ-રૂપવાળો સંસાર જેનાથી ક્રીડા કરતો જણાય છે. આથી ક્રીડામાં બ્રહ્મનું સ્વાતન્ત્ર્ય નિરૂપિત થયું. અર્થાત્ દરેક પ્રકારની ક્રીડા, પોતાનાથી ભિન્ન કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વસ્તુ ની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તે પોતેજ કરે છે. આ બધી ક્રીડા કરવા છતાંય તે ક્રીડામાં લિપ્ત થતો નથી. તે ક્રીડાના ત્રીજા પ્રકારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. આથી જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે બધું બ્રહ્મ અને કેવળ બ્રહ્મ ના લીધેજ થઈ રહ્યું છે. આ જ્ઞાન સાચું અને મુક્તિદાયક છે. આ જ સિદ્ધાન્ત સાચો બ્રહ્મવાદ છે.

વિવેચન:

વેદાન્તશાસ્ત્રમાં ખાસ કરીને બ્રહ્મસૂત્રમાં વિષયને ચાર પ્રકારે ચર્ચવામાં આવ્યો છે: ૧. પ્રમાણ ૨. પ્રમેય ૩. સાધન અને ૪. ફળ. અહીં આ મંગલાચરણ **નમો ભગવતે તસ્મૈ** માં **તસ્મૈ** વડે **પ્રમાણ**નું સૂચન થાય છે અને **કૃષ્ણાય** વડે પ્રમેયનું સૂચન થાય છે. નમ: વડે **સાધન** તથા **અદ્ભુતકર્મણ** વડે **ફલ**નું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

તસ્મૈ પદ લોકવેદપ્રસિદ્ધ પરમતત્ત્વનું સૂચન કરતું હોવાથી વેદૈકગમ્ય ઔપનિષદ્ પરબ્રહ્મનો બોધ થાય છે. તેથી પ્રમાણ વેદ અને વેદાધારિત શાસ્ત્રો થયાં. **કૃષ્ણ**નો અર્થ સદાનન્દસ્વરૂપ પરમાત્મા થાય છે. તે જ પ્રાપ્ય જ્ઞેય અને ભજનીય હોવાથી પ્રમેય છે. **નમ:**થી નિ:સાધનતાનો બોધ થાય છે. અને નિ:સાધનતાનો ભાવજ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાચું સાધન છે. **અદ્ભુતકર્મણ**માં અસાધનને સાધન બનાવવાનું વર્ણન થયું તે મુજબ જીવના સાધનનો વિચાર કર્યા વગર અદ્ભુતકર્મા પ્રભુ પોતાની

કૃપાવડે ઉત્તમોત્તમ ફળ આપી શકે છે. તેથી ફળનું સૂચન થયું.

નમઃકોઈ પણ શુભકાર્યના પ્રારમ્ભમાં કાંઈક મંગલાચરણ કરવાની આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિ છે. ગ્રન્થના પ્રારમ્ભમાં તે ત્રણ પ્રકારે કરવામાં આવે છેઃ ૧.આશીર્વાચન રૂપે ૨.નમસ્કાર રૂપે ૩.વસ્તુનિર્દેશ રૂપે

આ ત્રણ પ્રકારોમાંથી અહીં બે પ્રકારો લેવાયા છે. એક નમસ્કાર અને બીજો વસ્તુનિર્દેશ નમસ્કાર એટલે ઈષ્ટદેવ કે ગુરુ ને નમન કરવું. વસ્તુનિર્દેશ એટલે ગ્રન્થના વિષય-વસ્તુનું (સબ્જેક્ટ મેટર) નિરૂપણ કરવું.

અહીં ગ્રન્થના વિષયનિર્દેશ રૂપે ભગવાનની કીડાના ત્રણ પ્રકાર વર્ણવવામાં આવ્યા છેઃ

(ક) ભગવાન આનન્દરૂપ છે. આ આનન્દરૂપ પરમાત્મા આનન્દાત્મક જ વિવિધ રૂપ અને નામ ધારણ કરીને જે લીલા કરે તે તેની કાલાતીત લીલા હોય છે. આ લીલાનું પુષ્ટિમાર્ગીય નામ ‘નિત્યલીલા’ છે. આ લીલા અપ્રાકૃત લીલા છે. પૂર્ણ પુરુષોત્તમરૂપે તે આધિદૈવિક વૃંદાવનાદિમાં સતત ચાલતીજ રહે છે.

(ખ) આ સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડ પણ એક પરમાત્માની કીડા છે. સચ્ચિદાનન્દરૂપ પરબ્રહ્મના સદંશોનો અને ચિદંશોનો વિવિધ નામો અને રૂપો માં વિસ્તાર કે આવિર્ભાવજ આ આખું જગત્ છે. આ કીડાનો બીજો પ્રકાર છે.

(ગ) કીડાના ત્રીજા પ્રકારમાં સચ્ચિદાનન્દ ભગવાન પોતાના આનન્દાંશ ચિદંશકે સદંશમાંથી કોઈ પણ અંશે લિપ્ત થતા નથી. છતાંય નિર્લિપ્ત બ્રહ્મના સદ્રૂપ અધિષ્ઠાનના લીધે જે વિવિધ નામ અને રૂપ નો અવભાસ સંસારમાં થાય છે તે ભગવાનની ત્રીજા પ્રકારની કીડા છે.

આવી રીતે અહીં વિષયનો નિર્દેશ થયો છે. તેમજ **નમો ભગવતે** કહીને આવા ત્રિવિધ નામ-રૂપ ધારણ કરનારા પરમાત્માને નમસ્કાર પણ કરવામાં આવ્યા છે. પરસ્પર વિરોધી- આનન્દાત્મક સચ્ચિદાત્મક અને અસદાત્મક એવાં નામ-રૂપ ધારણ કરનારો એકજ કેમ હોઈ શકે તેની ઉપપત્તિ પણ દેખાડવામાં આવી છે. **કૃષ્ણાયાદ્ભુતકર્માણો** કહીને. ભગવાન કૃષ્ણ અદ્ભુતકર્મા છે એટલે કે વિસ્તૃતકર્માશ્રય

છે. ‘પ્રકાશવ્યાખ્યા’માં મહાપ્રભુજી કહે છે **નમનમેવ કર્તવ્યં નાધિકં કર્તું શક્યમિતિ સિદ્ધાન્તઃ** ભગવાનને નમસ્કાર સિવાય આપણે શું કરી શકીએ? સાચું કહેવા જતાં તો નમસ્કાર કરવા પૂરતું સામર્થ્ય પણ જીવનું પોતાનું હોઈ શકતું નથી. જીવનમાં બધા જ પ્રકારની ક્ષુદ્રતાઓ સામે નમતો જીવ જો ભગવાનની કૃપા ન હોય તો ભગવાનની સામે નમી શકતો નથી! તેથી નમસ્કાર સિવાય બીજું કાંઈ પણ આપણે ભગવાનને આપી પણ શકતા નથી. જે ભગવાન ગરુડ ઉપર આરૂઢ છે તેના માટે ક્યું આસન આપણે પાથરી શકીએ? જે પોતે કૌસ્તુભધારી છે તેને આપણે ક્યું આભૂષણ પહેરાવી શકીએ? અને જે વાણીના ઈશ છે તેની સ્તુતિ જો એ પોતે વાણીને પ્રેરિત નહિ કરે તો કેમ થઈ શકે?

તે પરમકાષ્ઠાપન્ન પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરવાનો અવસર મળ્યો તે તેની કૃપાનુંજ ફળ માનવું. કૃષ્ણની સામે દૈન્યથી કે સ્નેહથી કોઈ પણ રીતે નમવું તે જીવનનો અનેરો લાભો છે! આપણે પણ કૃષ્ણને નમીએ, ગ્રન્થ નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થાય તેવી કામની પૂર્તિમાટે નહિ, પરંતુ તેની વિવિધ કીડાઓનું અને તેના વિસ્તૃતકર્માશ્રય સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવાનો આપણને તેણે અવસર આપ્યો તેથીજ. તેના અદ્ભુતકર્માની અદ્ભુતતા જાણવાનો અવસર આપ્યો અને તેનાવડે આ નિમિત્તથી અનેકવાર એના નામોચ્ચારણનો પણ અવસર આપ્યો તેનામાટે શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર **નમો ભગવતે તસ્મૈ કૃષ્ણાય**

તસ્મૈ: લોકમાં કે વેદમાં કોઈ એક પરમ તત્ત્વને બધાજ સ્વીકારે છે. પછી ભલેને કોઈ તેને નિરાકાર માને તો કોઈ તેને સાકાર માને, કોઈ સ્ત્રી આકાર માને તો કોઈ પુરુષાકાર, કોઈ કેવળ નિમિત્તકારણ માને તો કોઈ એને નિમિત્ત-ઉપાદાન બન્ને માને, કોઈ કેવળ સાક્ષીરૂપ માને તો કોઈ અન્તર્યામી પણ, કોઈ અર્કતા અભોક્તા માને તો કોઈ કર્તા-ભોક્તા પણ, કોઈ શિવરૂપ માને, તો કોઈ વિષ્ણુરૂપ પણ. ખરું કહીએ તો આ બધા મતો આંશિક સત્યનું નિરૂપણ કરે છે. મહાપ્રભુજીના સિદ્ધાન્તમાં આ બધાં રૂપ એક શ્રીકૃષ્ણજ ધારણ કરેલાં છે. જેમ જુદી-જુદી નેત્રલીન વ્યક્તિઓ હાથીની સૂંઢ પગ વિગેરે પકડીને જુદી-જુદી રીતે વાણિ પણ હાથીનું યથાર્થ સ્વરૂપ તે બધા વર્ણનોનો સરવાળો હોય છે. તે મુજબ એ લોકવેદપ્રસિદ્ધ પરમતત્ત્વની તે આંશિક સત્ય વ્યાખ્યાઓનો સરવાળો શ્રીકૃષ્ણના બ્લેક્ બોર્ડ ઉપર સારી રીતે લખીને સમજાવી શકાય છે.

અદ્ભુતકર્મણો: ભગવાન્ની દરેક લીલા અદ્ભુત છે, દરેક કર્મ એમનું અદ્ભુત છે. લોકવેદપ્રસિદ્ધ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પરિપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. જગત્માં, પણ, જો તે પ્રકટ ન થઈ શકતો હોય તો તેને સર્વસમર્થ કેમ ગણી શકાય? જે મતવાદો પરમેશ્વરના અવતારની માન્યતાને સ્વીકારતા નથી. તેમાં ક્યાંક ઈશ્વરના અસમર્થ હોવાની કલ્પના છુપાયેલી હોય છે કે જગત્માં પરમેશ્વર પ્રકટ થઈ શકતો નથી! આપણે ત્યાં ભગવાન્ અદ્ભુતકર્મા છે. તેથી પોતે પરિપૂર્ણ છે. છતાંય બધી રીતે અપૂર્ણ એવા જગત્માં, જગત્ના વિવિધ સમ્બન્ધો અને રૂપો માં પોતે પ્રકટ થઈ લીલા કરી શકે છે. મહાપ્રભુજી તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ જો આ ભૂલોકમાં પ્રકટ ન થાય તો તેને ‘કૃષ્ણ’ કહેવા તૈયાર નથી. તે અદ્ભુતકર્મા અહીં પ્રકટ થાય તોજ તેને ‘કૃષ્ણ’ કહેવાય.

સંસારમાં રચ્યોપચ્યો જીવ સંસારથી મુક્તિ મેળવવાનો અધિકારી નથી. સંસારના અન્ધકૂપમાંથી બહાર કાઢવામાટે કૃષ્ણે જ્ઞાન કર્મ કે ભક્તિ નાં સાધનોથી વણેલાં દોરડાંઓ કૂવામાં ફેંક્યાં છે. તેનું અવલમ્બન લઈ જીવ બહાર આવી શકે છે. પણ અન્ધકૂપમાં અન્ધકાર એટલો ગલન છે કે તેની અંદર ફેંકેલાં દોરડાંઓ પણ અન્ધર પડી ગયેલા જીવને દેખાતાં નથી. અન્ધર ફાંફાં મારતો જીવ તેથી સાધનોનાં દોરડાંઓને પકડી શકતો નથી. આવા ક્ષુદ્ર એકાદ જીવની કાળજી લેવામાટે આ સંસારકૂપમાં બ્રહ્માંડનાયક પોતે ઊતરે ખરો? આજે ચૂંટણીમાં જીત્યા પછી સંસદસભ્યને પોતાના ચૂંટણીવિસ્તારમાંના લોકોની કાળજી લેવાની જ્યારે કુરસત નથી, ત્યારે અખિલબ્રહ્માંડનાયક ભગવાન્ને કોઈ એકાદ જીવ સંસારકૂપમાં ડૂબે છે કે બચે છે તેની કાળજી હોય ખરી? અને તે પણ જીવને બચાવવાના સાધનોનાં દોરડાંઓ ફેંક્યાં હોય અને તે પકડી ન શકતો હોય તેવા મન્દભાગ્ય અસમર્થ પ્રમત્ત કે ઉદ્ધત જીવને બચાવવાસારું તે સર્વવ્યાપીને સંસારકૂપમાં ઊતરવું પડે ખરું?

બુદ્ધિથી ઉત્તર શોધતાં તો નકાર જ મળે પણ ભાગવત આપણને સમજાવે છે:

“નૃણાં નિઃશ્રેયસાર્થાય વ્યક્તિર્ભગવતો નૃપઃ।

અવ્યયસ્યાપ્રમેયસ્ય નિર્ગુણસ્ય ગુણાત્મનઃ।।”

(ભાગ.પુરા.૧૦।૨૮।૧૪)

અર્થ: અવિનાશી અપ્રમેય નિર્ગુણ ગુણરૂપ ભગવાન્નું પ્રાકટ્ય મનુષ્યના નિઃશ્રેયસ્ માટે થાય છે. તેથી પ્રમાણસિદ્ધ સાધનો જ્યારે નિષ્ફળ નીવડતાં હોય ત્યારે તથા પોતે પોતાના સ્વરૂપથી ઉદ્ધાર કરવા માંગતા હોય ત્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થાય છે. અપ્રમેયને ત્યારે જોઈ શકાય છે, સાંભળી શકાય છે, પકડી શકાય છે! અસાધનને સાધન બનાવવું અને સાધનને અસાધન બનાવી દેવું તે તેનું અદ્ભુત કર્મ કે લીલા!

ભગવતે: ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, આ ષટ્ગુણોથી યુક્ત વ્યક્તિને ‘ભગવાન્’ કહેવાય. ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ એવા પુરુષોત્તમને ‘ભગવાન્’ કહેવાય છે. આ ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ વગેરે ગુણો મેળવેલા ગુણો નથી કે નથી ઉધાર લીધેલા. જેનામાં આ છ ગુણો સહજસિદ્ધ હોય તેને જ ખરી રીતે ‘ભગવાન્’ માનવામાં આવે છે. કૃષ્ણ પોતે ભગવાન્ છે. “કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્” શા માટે? કારણકે કૃષ્ણે આ છ ગુણો માયાથી ઉછીના લીધા નથી કે નથી કોઈ ઈતર દેવતાએ કૃષ્ણને આ ગુણો વરદાનરૂપે આપ્યા. કૃષ્ણના ઉપાસકોએ પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કરવામાટે કૃષ્ણની ઉપાસનાનો સત્કાર સમારમ્ભ ગોઠવીને આ ગુણો કૃષ્ણને માનપત્રમાં લખી આપ્યા હોય તેવુંય નથી. આ ગુણો તો કૃષ્ણમાં સહજ સ્વતઃસિદ્ધ કે સ્વાભાવિક જ છે. તેથી કૃષ્ણને ‘ભગવાન્ સ્વયમ્’ કહેવામાં આવે છે.

કૃષ્ણાય: વિભિન્ન શાસ્ત્રોમાં પ્રત્યેક દેવતાને જો તે આપણો ઈષ્ટદેવ હોય તો તેનું પરતત્ત્વરૂપે ધ્યાન ધરવું અને તેવી રીતે સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરવી તેવા પ્રકાર દેખાય છે. કૃષ્ણને તે રીતે એટલેકે ઈષ્ટદેવ હોવાના અર્થમાં પરતત્ત્વ કહેવામાં નથી આવતું. ગીતા કે ભાગવત ના ગમ્ભીર અધ્યયન વિના પણ આપણે કૃષ્ણના પરતત્ત્વ હોવાનો સિદ્ધાન્ત સમજી શકીએ છીએ. કૃષ્ણ પરાત્પર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ છે. પોતાની પૂર્ણતાને કાયમ રાખીને પોતે પોતાના ભક્તોને સ્વરૂપાનુભવ કરાવવા અનુગ્રહવશ પ્રકટ થાય ત્યારે ‘કૃષ્ણ’ કહેવાય છે.

આ કૃષ્ણ પરાત્પર તત્ત્વ છે તેની સાક્ષી તે વાતની વિવિધ અદ્ભુત લીલાઓ પૂરે છે. તે જગત્ના ઉદ્ધારનાજ હેતુથી પ્રકટ થયેલું રૂપ છે. તેથી જીવની કોઈ પણ પ્રકારની યોગ્યતા કે સાધનસમ્પત્તિ ની પરવા કરતું નથી. જે પરમાત્મતત્ત્વ યોગ

તપ દાન વૈરાગ્ય વિગેરે સાધનોથી જાણી ન શકાય, તે સાંસારિક જીવોની કામ ક્રોધ ભય દ્રેષ સ્નેહ વિગેરે વૃત્તિનું અવલમ્બન થઈ, જીવના સ્વભાવને અનુસરે તે પૂર્ણ પુષ્ટિસામર્થ્ય વિના સમ્ભવતું નથી. કૃષ્ણ જીવાત્માના દરેક સ્વભાવને અનુસરવા (રેસીપ્રોકેટ કરવા) તેની સામે પ્રકટ થાય છે, એવી અદ્ભુત રીતિથી કે તે જીવાત્મા બધું ભૂલીને પોતાના સ્વભાવને અનુરૂપ સર્વથા કૃષ્ણમાં એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી લે! જે ચિત્તવૃત્તિનો પરમાત્મામાં નિરોધ યોગીજનો અનેક વર્ષોના અભ્યાસ પછી પણ કરી શકતા નથી તેવો નિરોધ એક ક્ષણમાં થઈ જાય! અને આ પણ ભય, દ્રેષ, ક્રોધ, કામ, સ્નેહ જેવી યોગશાસ્ત્રમાં નિન્દિત વૃત્તિઓવડે!

કૃષ્ણની બધીજ લીલા અદ્ભુત છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને આ લીલાનું કારણ સમજાય નહીં, પણ મુક્તિ મેળવવા મથામણ કરતું તેમનું મન મુક્તિકામનાના રોગથી સર્વથા મુક્ત થઈ જાય, ક્યારેક કૃષ્ણ લીલાની ઝલક મળતાંની સાથેજ!

આવી લીલાઓ કરવાથી તે પૂર્ણકામ કૃષ્ણને શું મળતું હશે તે તો કૃષ્ણજ જાણે. પરંતુ જીવને મળે છે તે અદ્ભુતકર્માની અદ્ભુત લીલામાં તેની સાથે અભિનય કરવાનો અનેરો લાભ! આ દિવ્યલીલા કૃષ્ણ ભૂતળ ઉપર પ્રકટ થઈને કરે છે તેમાં મુખ્ય અભિનેતા તે પોતે હોય છે તેમજ દિગ્દર્શક પણ. આપણે ક્યું પાત્ર ભજવવાનું છે તેની સૂચના પણ આપણને તે અન્તર્યામીરૂપે આપી દે છે.

તે અસાધનને પણ સાધન બનાવી દે છે. સાચો અભિનય કરવામાં પણ અસમર્થ તેવા જીવની સામે તે એવાં આણધાર્યાં રૂપ લઈને આવે છે કે જે રસનો અભિનય એ આપણી પાસેથી કરાવવા માગતો હોય તે આપણાથી આપમેળે થવા માટે. કામ ક્રોધ વિગેરે વૃત્તિવાળા જીવનો અભિનય ક્યારે યથાર્થમાં બદલાય અને યથાર્થ ક્યારે અભિનયમાં બદલાય તેનું જીવને ભાન રહે નહીં.

અજન્મા પરમાત્માનો કૃષ્ણરૂપે જન્મ, અસાધનને સાધન બનાવી, સંસારી જીવને આ સંસારમાંજ બ્રહ્માનન્દરૂપ મુક્તિથી પણ અધિક ભજનાન્દનો અનુભવ કરાવે છે. આ અદ્ભુતકર્મા કૃષ્ણના અવતારનું ગૂઢ રહસ્ય છે.

રૂપનામવિભેદન: આ લીલાઅભિનય કેવળ અભિનયજ હોય છે કે લીલામાં કંઈક યથાર્થ પણ હોય છે?

શાસ્ત્રકારોએ અભિનયના ત્રણ પ્રકાર ગણાવ્યા છે: ૧. આંગિક ૨. વાચિક, અને ૩. આલાર્પ. જે અભિનય અંગવડે કરવામાં આવતો હોય તે ‘આંગિક અભિનય’ કહેવાય છે. જે અભિનય વાણીથી સંવાદ વિગેરે બોલવાના રૂપમાં કરવામાં આવતો હોય છે તે ‘વાચિક અભિનય’ કહેવાય છે. જે અભિનય વેષભૂષા વિગેરે (મેક્-અપ કે સેટ) થી થતો હોય છે તે ‘આલાર્પ અભિનય’ કહેવામાં આવે છે. પરમાત્માનો રૂપાત્મક વિસ્તાર આ જડચેતનરૂપ સમગ્ર બ્રહ્માંડ છે. આ તે બ્રહ્મનો આંગિક અભિનય છે. પરમાત્માનો નામાત્મક વિસ્તાર તે સમગ્ર વાઙ્મય કે શાસ્ત્ર છે. આ તે પરમાત્માનો વાચિક અભિનય કહેવાય. પરંતુ આલાર્પ અભિનયની સામગ્રી તે ક્યાંથી લાવે? હા, આલાર્પ અભિનયની બધી સામગ્રી પણ તે પોતેજ ભેગી કરે છે. કારણકે તે કેવલ અભિનેતાજ નથી પણ તે નિર્માતા અને દિગ્દર્શક પણ પોતેજ છે, તેથી આલાર્પ અભિનયની સામગ્રી પણ પોતેજ ભેગી કરે છે અને પૂરી પાડે છે. તેના સિવાય બીજો કોઈ છેજ નહીં જે આ સામગ્રીને ભેગી કરી શકે. મહાપ્રભુજી આગળ જઈને કહેશે. “અયં પ્રપંચો ન પ્રાકૃતઃ ન અપિ પરમાણુજન્યઃ ન અપિ વિવર્તાત્મા ન અપિ અદષ્ટાદિદ્વારા જાતઃ ન અપિ અસતઃ સત્તારૂપઃ કિન્તુ ભગવત્કાર્યઃ પરમકાષ્ઠાપન્નવસ્તુકૃતિસાધ્યઃ તાદૃશોપિ ભગવદ્રૂપઃ અન્યથા અસતઃ સત્તા સ્યાત્” (ત.દી.નિ.પ્ર.૧.૧૨૩) અર્થઃ આ જગત્ પ્રકૃતિથી પરિણમેલું નથી કે નથી પરમાણુઓથી ઘડાયેલું. આ જગત્ માયાના લીધે મિથ્યાભાસ કે ભ્રમણા પણ નથી કે નથી જીવોના પાપ-પુણ્યોનું ફળ. અસત્માંથી સદ્રૂપમાં ફેરવાયેલું પણ નથી. આ જગત્ તો ભગવાનની કૃતિ છે. ભગવાનમાંથી પોતાનામાંથી પ્રકટ થયેલું છે અને ભગવદ્રૂપજ છે.

આથી સિદ્ધ થયું કે ભગવાનને આલાર્પરૂપની સામગ્રી પ્રકૃતિ-પરમાણુ-માયા-જીવના સદસત્કર્મો કે તેવા બીજા કોઈ પણ સાધનો વડે ઘડવી પડતી નથી. તે પરમાત્મા પોતે પોતાનામાંથી જ આલાર્પરૂપ (મેક્ અપ)ની સામગ્રી પણ ઘડી કાઢે છે. જેવી રીતે કરોળિયો પોતાની ચોમેર, રહેવામાટેની જાળ પોતે જ બનાવે છે. અસત્માંથી સત્ પ્રકટ થઈ શકતું નથી. જે કાંઈ પ્રકટ થાય છે તે સત્ હોઈ, સદ્રૂપ પરમાત્મામાંથીજ પ્રકટ થાય છે. જેમ અસત્માંથી સત્ પ્રકટ થતું નથી. તેમ સત્માંથી

અસત્ પણ પ્રકટ થઈ શકતું નથી.

આ સમગ્ર લીલાભિનય બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થતો હોવાથી અસત્ કે મિથ્યા થઈ શકતો નથી. જગત્માં બ્રહ્મ સિવાય કશું છેજ નહિ. તેથી જે છે તે બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થયેલું છે. તેથીજ બધું સત્ય છે કેમકે આ બધું બ્રહ્મજ છે. નિબન્ધકારિકામાં કીડાના ત્રણ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે: ૧.ય: કીડતિ ૨.ય: જગદ્ ભૂત્વા કીડતિ, અને ૩.યતો જગત્ કીડતિ.

ય: કીડતિ: પહેલા પ્રકારની કીડામાં રૂપ અને નામ ના વિવિધ ભેદો (દા.ત. સ્ત્રી-પુરુષ, જડ-ચેતન, મનુષ્ય-પશુ વિગેરે બધાં રૂપો) માં પરમાત્મા પોતેજ કીડા કરે છે તે જે એક વિશેષ રૂપ પરમાત્મા ધારણ કરે છે તે રૂપથી સમ્બન્ધિત કોઈક વિશેષ નામ પણ ધારણ કરે છે. તેથી તે રૂપનો સમ્બન્ધ તે નામ સાથે જોડાઈ જાય છે. જેમકે કાદવમાં કે પંકમાં ઘણી બધી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી હોય છે. પણ એક વખત ‘પંકજ’ શબ્દ કમળના પુષ્પ પૂરતો મર્યાદિત થઈ જતાં બીજી વસ્તુનો બોધ આ શબ્દથી થતો નથી. તેમજ પ્રત્યેક નામનો સાચો પ્રથમ અર્થ પરમાત્મા હોઈ પછીથી તે-તે નામો પરમાત્માના તે-તે રૂપ પૂરતા સીમિત થઈ જાય છે. આ બધાંજ રૂપોને અને નામોને ધારણ કરનાર પરમાત્મા એકજ છે; અભિનય કરનાર અભિનેતા એકજ છે.

આ કીડા કે અભિનય કેવળ આપણને અનુભવાતા આ બ્રહ્માણ્ડ પૂરતો મર્યાદિત નથી. તેનો એક દેશકાલાતીત (ટ્રાન્સ-ન્ટેન્ડલ) પક્ષ પણ છે. કીડાના આ પાસાનું નામ આપણે ત્યાં ‘નિત્યલીલા’ છે. આ નિત્યલીલા વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં ચાલતીજ રહે છે. તેથી ‘ક્યારે?’ અને ‘ક્યાં?’ના પ્રશ્નો આ લીલામાટે પૂછી શકાતા નથી. કેમકે જે કોઈ કાળમાં થતું હોય તેની બાબતમાં કાંઈક પૂછાય તો ‘ક્યારે’નો ઉત્તર સરખો મળે. તેમજ ક્યાંક સીમિત દેશમાં કંઈક થતું હોય તો ‘ક્યાં’ના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી શકાય. આ તો પુરુષોત્તમની લીલા નિત્ય હોવાથી ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણેય કાળમાં સર્વત્ર સતત ચાલતીજ રહે છે. ખરું કહીએ તો કાળની મર્યાદાથી ઉપર આ લીલા છે.

વિવિધ નામ-રૂપ ધારણ કરવાની જે લીલા આપણા અનુભવમાં આવે છે તે તો કાળની ફેમ્માં દેખાતી નિત્યલીલાની નાનકડી તસ્વીર છે. આ કાળ (ટાઈમ)રૂપી ફેમ્ની બહાર જે લીલા ચાલી રહી છે તે આપણે જોઈ શકતા નથી.

તેમજ ‘ક્યાં’ પૂછવા જતાં પણ દેશબન્ધન લાગુ પડે છે. કલ્પનામાં કે અનુભવમાં આવતાં દરેક રૂપ-નામ બ્રહ્મમાં રહે છે પણ બ્રહ્મ ક્યાં રહે છે તે પૂછી ન શકાય. કેમકે બ્રહ્મ તે પોતાની વ્યાપકતામાં કે અક્ષરબ્રહ્મમાં જ રહે છે. બીજા કોઈ દેશમાં નહિ. તેથી વ્યાપિવૈકુણ્ઠને અક્ષરબ્રહ્માત્મક માનવામાં આવે છે. પુરુષોત્તમનું સાકારરૂપ નિરાકાર-વ્યાપક એવા અક્ષરબ્રહ્મમાં રહે છે. આ જ બ્રહ્મનું વિસ્તૃતધર્મશ્રય હોવું કે તે સાકાર હોવા છતાંય વ્યાપક છે. તેથી વ્યાપિવૈકુણ્ઠ એટલે એવું વૈકુણ્ઠ કે જે બધે ઠેકાણે છે પણ પ્રકટ અનુભવાતુ નથી. છતાંય પ્રભુ કૃપા કરે તો ભક્તની પોતાની નાનકડી સેવા કરવાની ઓરડી કે હૃદય માં પણ વ્યાપિવૈકુણ્ઠ પ્રકટ થઈ શકે છે!

આ લીલાનો અનુભવ સાંસારિક જીવોને તો ક્યાંથી થાય કે જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગમાં પારંગત જ્ઞાનીઓને પણ આ લીલાનાં દર્શન થતાં નથી. વ્યાપિવૈકુણ્ઠની નિત્યલીલાનો અનુભવ તો વ્યાપિવૈકુણ્ઠનાયક શ્રીકૃષ્ણ કૃપા કરીને ભક્તિમાર્ગીય સર્વાત્મભાવનું દાન આપે તોજ અનુભવાય અન્યથા નહિ! આ નિત્યલીલામાં બધું આનન્દાત્મક હોઈ બ્રહ્મથી અભિન્નજ પ્રતીત થાય છે. કીડા તે પોતે કરે છે; તે એક હોવા છતાંય અનેકરૂપ ધારણ કરીને કીડા કરી શકે છે.

ય: જગદ્ ભૂત્વા કીડતિ : અનેક રૂપોને ધારણ કરનાર અભિનેતા તે એકજ છે, પણ દર્શક કોણ? તર્ક કરવા જતાં જે પ્રશ્નનો ઉત્તર વાણીથી કહી ન શકાય તેવો ઉત્તર ભક્તોએ પોતાની ભક્તિની મસ્તીમાં ગાઈ બતાવ્યો છે ‘બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પાસે’ તે પરમાત્મા પોતેજ અભિનય કરનાર છે. તે અભિનયને જોનાર દર્શક પણ તે પોતેજ છે.

જગત્ના રાગ-દ્રેષ અને સુખ-દુઃખ ના દ્વૈતથી કંટાળેલા જ્ઞાનમાર્ગીઓ આવા બધા દ્વૈતની ઉપર કાંઈક એક અદ્વૈત તત્ત્વની શોધમાં જ્ઞાનમાર્ગ ઉપર દોડવાનું શરૂ

કરે. માર્ગમાં દોડતા તેમને જે તત્ત્વની બીક સહુથી વધારે લાગતી હોય છે તે છે માયા. ખરેખર ઈશ્વરની માયાની જાળથી બચવું ઘણું જ અઘરું કામ છે. “મમ માયા દુરત્યયા” (ભગ.ગીતા.૭.૧૪) તેથી બિચારા જ્ઞાનમાર્ગીઓને માયાથી બીવાનો એક જાતનો માનસિક રોગ (ફોબિયા) થઈ જાય છે. કંસ જ્યારે કૃષ્ણથી બહુ ભયભીત થયો ત્યારે તેને ચોમેર કૃષ્ણ દેખાવા માંડ્યા. તેમજ મોક્ષકામનાથી જ્ઞાનમાર્ગ ઉપર દોડતા જીવોને પોતાની બીકને લીધે ચોમેર માયા દેખાય છે. તેથી ભગવાન્ની દિવ્યલીલા પણ તેમને ક્યારેક માયિક લાગે!

મોક્ષમાર્ગ ઉપર દોડવા જતાં આવા વિઘ્ન સ્વાભાવિક આવતાં જ હોય છે, પણ પરમાત્માની આગળ પ્રપન્ન થયેલા જીવોમાટે ભગવાન્ કહે છે ‘મારી સામે જે પ્રપન્ન થઈ જાય તે જ આ મારી માયાને તરી શકે છે’ પ્રપન્ન જીવને માયાની બીક રહી જતી નથી. તેથી તેવા જીવ ભગવાન્ની કીડાને મિથ્યા કે માયિક પણ માનતા નથી. મહર્ષિ અરવિંદ ક્યાંક કહે છે:

“I hated the devil and was sick with his temptations and tortures... Then I discovered it was krishna at his tricks and my hate changed into laughter”.

અર્થ: હું શૈતાનથી ઘુણા કરતો હતો અને તેના આકર્ષણ અને ત્રાસ થી અત્યન્ત કંટાળી ગયો હતો... પછી મેં શોધી કાઢ્યું કે એ તો પોતે રમતિયાળ કૃષ્ણજ તેવો સ્વાંગ ધરીને મને છેતરી રહ્યો હતો. ત્યારે મારી ઘુણા હાસ્યમાં ફેરવાઈ ગઈ!

વ્યાપિવૈકુણ્ઠસ્થિત નિત્યલીલાને તો જવા દો પણ દેશકાળની સીમિત કેમ્માં આ સૃષ્ટિ કે બ્રહ્માણ્ડ રૂપે જે લીલા આપણા અનુભવમાં આવી રહી છે તે લીલાને પણ શરણાગત ભક્ત મિથ્યા કે માયિક માનવા તૈયાર નથી. તેને પોતાના રક્ષક ભગવાન્ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ હોય છે. તેથી ભગવાને ધારણ કરેલ કોઈ પણ રૂપને માયિક માનીને તે ભયભીત થતો નથી. તેનો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તેના ભગવાન્ અને પોતાની વચ્ચે બીજો કોઈ આવી શકતોજ નથી.

આપણા આચાર્યશ્રી તેથી આ જગત્ને કે તેના કોઈ પણ નામ-રૂપને મિથ્યા અથવા માયિક માનતા નથી. આ કીડાના બીજા પ્રકારને તેઓશ્રી ‘ય: જગદ્ ભૂત્વા

કીડતિ’ તરીકે ગણાવે છે.

તે પરમાનન્દરૂપ પરમાત્મા આ જગત્માં દેખાતાં વિવિધ નામ-રૂપોને ધારણ કરીને આપણી સામે આવે પણ આપણે તેને ઓળખી શકતા નથી. કેમકે આપણી દષ્ટિ રૂપના પડદાની આરપાર જોઈ શકતી નથી. એક સૂક્ષ્મ સન્તે કહ્યું છે:

“ચશ્મે જુજ રંગેગુલો લાલાઓ બીનદ્ વર્ના

આંચે દર પરદએ રંગસ્ત પદીદાર હરસ્ત”

અર્થ: આપણી આંખોને પુષ્પોના વિવિધ રંગો જોવાની ટેવ પડી ગઈ છે. નહિતર આ રંગોના પડદાની પાછળ જે પરમાત્મા છૂપાયેલો છે તે પુષ્પોના વિવિધ રંગો કરતાં વધુ દર્શનીય કે પ્રકટતર છે!

આ જગત્માં ઈશ્વરનો કાયિક (એક્ટીન્ગ) વાયિક (ડાયલોગ) આહાર્ય (મેક-અપ) અભિનય એવો સરસ ચાલી રહ્યો છે કે આપણે ઈશ્વરને ઓળખી શકતા નથી. વિવિધ રૂપો ધારણ કરનાર ઈશ્વરને કોઈક જ્ઞાનમાર્ગીઓ પોતાના જ્ઞાનના મદથી ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. તેઓનો પ્રયત્ન સફળ થતો નથી. અન્તે તેઓ થાકીને પરમાત્માના દિવ્ય રૂપોને પણ મિથ્યા માનતા થઈ જાય છે. ખરી રીતે તો પોતાના જ્ઞાનના મદનેજ મિથ્યા માનવો જોયતો હતો! છતાંય પરમાત્માના વિવિધ રૂપોને મિથ્યા માને તેનો એટલો વાંધો નથી જેટલો કે એને મિથ્યા માણવામાં વાંધો છે. કારણકે માન્યતાને સુધારી શકાય છે. પણ ભગવાન્ના દિવ્યરૂપને મિથ્યા માણવાની મનોવૃત્તિને સુધારવી સહેલી નથી, તેવા જ્ઞાનીઓને આ સમગ્ર સૃષ્ટિ પરમાનન્દરૂપ સત્યકામ અને શુભસંકલ્પવાળા પરમાત્માની કૃતિ લાગતી નથી. તેમના મતે આ સૃષ્ટિ કાંઈક દુઃખરૂપ અસત્ય અને અશુભ તત્ત્વની પરિણતિ લાગે છે. તેઓ બિચારા માયાથી ભયભીત હોય છે!

યત: જગત્ કીડતિ: જે જીવ ભગવાન્ની પાસે જેવો ભાવ રાખીને જાય તેવું રૂપ ભગવાન્ ધારણ કરે છે. કામદષ્ટિથી બ્રહ્મને જોનારાઓમાટે બ્રહ્મ કાન્તવેશ ધારણ કરીને આહાર્ય અભિનય (મેક-અપ) કરે છે. દ્રેષદષ્ટિથી જોનારાઓમાટે તે શત્રુવેશ ધારણ કરે છે. ભયદષ્ટિથી જોનારાઓમાટે તે કાળરૂપ બની જાય છે,

વાત્સલ્યદષ્ટિથી જોનારાઓમાટે તે જ બ્રહ્મ બાળરૂપ પણ છે, તેમજ જેઓ બ્રહ્મને જોવા માગતાજ ન હોય અથવા માયિકરૂપેજ જોવા માગતા હોય તો તેવા આહાર્યરૂપ પણ બ્રહ્મ ધારણ કરી શકે છે. બ્રહ્મની અભિનય-ક્રીડાને જોવા ન માગનારા દર્શકોની ઈચ્છા મુજબ તે બ્રહ્મ કોઈ પણ રૂપ ધારણ કર્યા વગર તેવા દર્શકો પૂરતી અસત્ય અનુભૂતિ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી અનુભૂતિમાં જણાતા વિષયોમાં સચ્ચિદાનન્દાત્મક બ્રહ્મ પોતાના આનન્દાંશ ચિદંશ કે સદંશ માંથી કોઈ પણ અંશથી લિપ્ત થતો નથી. નિર્લિપ્તભાવે અસત્ નામ અને રૂપ નો પણ આભાસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ નામ અને રૂપ અસત્ય નથી હોતાં પણ જ્યાં અને જ્યારે તેમની અનુભૂતિ થઈ રહી હોય છે તે દેશકાળમાં અસંગત હોય છે. કહેવાતાં અસત્ય નામ-રૂપ કાંઈક બીજા દેશકાળમાં જો સત્ય ન હોય તો તેમની મિથ્યાનુભૂતિ પણ થઈ શકે નહીં. તેમજ કાળ એ તો બ્રહ્મનુંજ એક રૂપ છે. અસત્ય ગણાતાં નામ-રૂપનો મિથ્યા આભાસ કે ભ્રમણા પણ બ્રહ્મના ચિદંશનું પરિણામ હોઈ સત્યજ હોય છે. કેમકે ભ્રમણા જો ચૈતન્યનું પરિણામ ન હોય તો પ્રતીતિ પણ તેની ન થાય. તેથી તાત્ત્વિક દષ્ટિએ જોતાં કશું અસત્ય છેજ નહીં. છતાંય ભ્રમણામાં ભાસતા વિષય ‘અસત્ય’ કહેવાય છે. કેમકે સૃષ્ટિકર્તાના વિધાન મુજબ જે નામ અને રૂપ નાં ચોક્કસ જોડકાં નક્કી કરવામાં આવ્યા છે તે નક્કી કરેલાં જોડકાં પૈકી નામ અને રૂપ નો સમ્બન્ધ જ્યારે જળવાતો ન હોય કે ન જોવાતો હોય ત્યારે અસત્ય કે મિથ્યા વસ્તુની ભ્રમણા થઈ એવું લાગે છે. દા.ત. ‘દોરડા’ નામની વસ્તુમાં સર્પના રૂપની પ્રતીતિ ‘મિથ્યા ભ્રમણા’ કહેવાય છે. કેમકે સર્પના રૂપને ‘દોરડા’ નામની વસ્તુ સાથે સૃષ્ટિકર્તાના વિધાન મુજબ જોડવામાં નથી આવ્યું. જોકે બ્રહ્મજ્ઞાનીની અનુભૂતિમાં બન્ને નામ ‘સર્પ’ અને ‘દોરડા’ બ્રહ્મનાંજ જણાય છે. તેમજ સર્પ અને દોરડા બન્નેનાં રૂપ પણ બ્રહ્મે લીધેલાં બે રૂપો જણાય છે. તેથી બન્ને બ્રહ્માત્મક હોઈ બન્ને સત્ય છે. એટલુંજ નહીં પણ એકજ તત્ત્વનાં બે નામ-રૂપ હોઈ પરસ્પર અભિન્ન પણ છે. છતાંય સૃષ્ટિકર્તાએ ઘડેલા સૃષ્ટિના વિધાનમાં જેમને જોડકાં તરીકે નથી ઘડવામાં આવ્યાં તેમનું જોડાણ ક્યારેક દેખાય તો મિથ્યા ભ્રમણા થઈ એવું લાગે છે. આચાર્યશ્રીના તત્ત્વજ્ઞાન મુજબ આનું નામ ‘અન્યખ્યાતિ’ છે. આ અન્યખ્યાતિ ભ્રમણા પણ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મના અધિષ્ઠાન હોવાને લીધેજ સંભવ છે. વ્યવહારિક બોલચાલની ભાષામાં આવી ભ્રાન્તિમાં ભાસતાં નામ અને

રૂપ ને અસત્ય ગણવામાં આવે છે.

વાસ્તવિક રીતે સિદ્ધાન્તમાં અસત્ય કશું છેજ નહીં. બધું બ્રહ્મસ્વરૂપ હોઈ સત્યજ છે. જે છે તેનો અભાવે હોઈ શકતો નથી. અને જે નથી તે કદી થઈ શકતું નથી. છતાંય ક્યાંક અને ક્યારેક એક નામની વસ્તુમાં અન્યની પ્રતીતિ સંભવે છે. દુઃખ-નાશ-અહન્તા-મમતા-સ્વપન વગેરેની પ્રતીતિ અન્યખ્યાતિ છે. સમગ્ર જગત્ માયિક કે મિથ્યા છે તેવી પ્રતીતિ પણ અન્યખ્યાતિ છે.

આચાર્યશ્રી બ્રહ્મની આવી ક્રીડાને “યતઃ ક્રીડતિ” ના ત્રીજા કલ્પમાં મૂકે છે. દર્શક બ્રહ્મનો અભિનય જોવા ન માંગતો હોય અને શૈતાન કે માયા નો અભિનય જોવા માગતો હોય તો તે રમતિયાળ પરમાત્મા પોતે અભિનય બન્ધ કરે છે. પોતે બ્રહ્મથી ભિન્ન શૈતાન કે માયા જેવો બીજો કોઈ અભિનેતા તો છેજ નહીં. તેથી દેશકાળમાં અસંગત એવા નામ-રૂપનો આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે. આ કેમ સંભવે તે આકલન જીવબુદ્ધિથી સંભવ ન હોવાથી પરમાત્માના વિચિત્ર સામર્થ્યને ‘માયા’ કહેવાય છે. જે વસ્તુનું કે ઘટનાનું આકલન માનવબુદ્ધિથી સંભવ ન હોય તેને માયિક માનવામાં આવે છે ઈશ્વરની શક્તિના રૂપમાં માયાને સ્વીકારવામાં વાંધો નથી. પણ મિથ્યા અને ઈશ્વરથી સ્વતન્ત્ર એવી માયાના સિદ્ધાન્તને શાસ્ત્રીય આધાર મળતો નથી. માયા તો ઈશ્વરનું વિલક્ષણ અને પરમ સત્ય સામર્થ્ય છે. એવા અનેક પ્રકારનાં સામર્થ્ય ઈશ્વરમાં છે. આ માયાના સામર્થ્યવડે ઈશ્વર પોતે નિર્લિપ્ત રહીને પણ નામ-રૂપનો આભાસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ કે જીવને મોહિત કરનારું એક વાસ્તવિક અને વિલક્ષણ સામર્થ્ય પણ બ્રહ્મમાં છેજ. મોહ પામેલા જીવને જે પ્રતીતિ થાય છે. તેને ‘સંસાર’ કહેવામાં છે.

સાંસારિક મોહભંગ જ્ઞાનથી થતો હોય છે. સાચું જ્ઞાન વિષયમાં વૈરાગ્ય વગર કેળવી શકાતું નથી. વૈરાગ્યમાટે જગત્ના વિષયોમાં રહેલી આપણી વાસના કે તૃષ્ણા મટવી આવશ્યક છે. જગત્નાં વિવિધ નામ-રૂપ બ્રહ્મે ધારણ કરેલાં નામ-રૂપ છે તેવું બ્રહ્મજિજ્ઞાસુને જો લાગે તો વિવિધ નામ-રૂપમાં રહેલી તેની સ્વાભાવિક સાંસારિક તૃષ્ણા મટે નહીં તેથી પૌરાણિક શાસ્ત્રો જ્ઞાનમાર્ગીઓને વિરક્ત કરવામાટે ક્યારેક બ્રહ્મે ધારણ કરેલાં નામ-રૂપોને મિથ્યા માયિક દુઃખરૂપ નશ્વર કે કુત્સિત કહેતા હોય છે. આથી જ્ઞાનમાર્ગ ઉપર ચાલીને બ્રહ્મને શોધનારો જિજ્ઞાસુ પોતાની

અહન્ટા-મમતાને છોડીને સહેલાઈથી વિરક્ત થઈ શકે છે, જેમ યોગશાસ્ત્રમાં આસ્ત્રશ્ચયોગી અને આઙ્ઢયોગી ના ભેદ કહેવાય છે. તેમજ જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ વિવિદિષુ અને બ્રહ્મવિદ્ જુદા-જુદા હોય છે. જગત્ના માયિક હોવાનો ઉપદેશ વિવિદિષુમાટેનો છે. બ્રહ્મવિદ્ની અનુભૂતિમાં તો સર્વત્ર બ્રહ્મનોજ ભાસ થાય છે બ્રહ્મ સિવાય બીજો કોઈ વિષય તેની અનુભૂતિમાં આવી શકતો નથી.

આમ જ્ઞાનમાર્ગીઓના બન્ને પ્રકારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાય તો અમુક વિવિદિષુ સ્તરના જ્ઞાનમાર્ગીઓ શા માટે જગત્ના નામ-રૂપની સત્ય હોવાની ધારણાને પચાવી શકતા નથી તેનું કારણ સમજમાં આવી જશે. તેથી જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે તેનો અભાવ હોઈ શકતો નથી અને જે વસ્તુનો અભાવ હોય છે તે કદી વિદ્યમાન થઈ શકે નહિ. જે વિદ્યમાન છે તેને ‘સત્’ કહેવાય છે. અને જેનો અભાવ હોય તેને ‘અસત્’. આથી ભિન્ન એટલે કે ન સત્ હોય કે ન અસત્ એવું સદસદ્વિવક્ષણમિથ્યા કશું હોઈ શકતું નથી. પરન્તુ બ્રહ્મની એક શક્તિ વ્યામોહિકામાયાવડે અસત્ પદાર્થનું પણ મોહ પમાડનારું ભાન જીવને થઈ શકે છે, તેથી અમુક જ્ઞાનમાર્ગીઓ બ્રહ્મના દિવ્ય નામ-રૂપને પણ માયિક માની લે છે. આ તે પરમાત્માની ત્રીજી કીડા.

અવતરણિકા:

વિસ્તરેણ વક્તું પ્રથમતઃ અધિકારિણમ્ આહ.

કારિકા:

સાત્ત્વિકા ભગવદ્ભક્તા યે મુક્તાવધિકારિણઃ॥

ભવાન્તસંભવા દૈવાત્ તેષામ્ અર્થે નિરૂપ્યતે ॥૨॥

ભગવચ્છાસ્ત્રમ્ આજ્ઞાય વિચાર્ય ચ પુનઃ પુનઃ॥

યદ્ ઉક્તં હરિણા પશ્યાત્ સન્દેહવિનિવૃત્તયે॥૩॥

શ્લોકાન્વયાર્થ:

યેઃ જેઓ, સાત્ત્વિકાઃશાસ્ત્રસિદ્ધ સદાચારમાં અધિકાધિક રુચિ રાખનારા, ભગવદ્ભક્તાઃ ભગવત્સેવામાં પરાયણ મુક્તાવધિકારિણઃક્ષુદ્ર કામનારહિત હોવાથી મોક્ષ મેળવવામાટે અધિકારી, દૈવાત્ઃ(અને) ભગવત્કૃપાથી, ભવાન્તસંભવાઃજેઓને જન્મ-મરણના ચક્રના અન્તરૂપે અન્તિમ દેહ મળ્યો છે,

તેષામ્ અર્થેઃતેવા જીવોના ઉદ્ધારના ઉપાયમાટે, ભગવચ્છાસ્ત્રમ્ભાગવત્ ગીતા અને પંચરાત્ર વિગેરે શાસ્ત્રોને, આજ્ઞાયઃ સર્વ પ્રકારે સમજીને, ચઃઅને, પુનઃ પુનઃઃવારંવાર, વિચાર્યઃતે સમ્બન્ધી વિચારપૂર્વક નિર્ણય લઈને, પશ્યાત્ઃતે પછી, સન્દેહવિનિવૃત્તયેઃસર્વ મોહક શાસ્ત્રોથી ઉત્પન્ન થતા સન્દેહોને મટાડવા, હરિણાઃજગદીશપુરીમાં બિરાજતા સર્વદુઃખહર્તા શ્રીજગન્નાથજીએ, યદ્ ઉક્તંઃજે નિર્ણાયક વાક્ય કહ્યું તે પણ જાણીને, નિરૂપ્યતેઃ(અહીં) નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રકાશ:

સાત્ત્વિકા ઈતિ સ્વભાવપ્રકૃત્યપેક્ષયા અધિકં વિહિતમ્ અલૌકિકં યે કુર્વન્તિ તે સાત્ત્વિકાઃ, તત્રાપિ ભગવત્સેવકાઃ સેવાપરાઃ, તત્રાપિ યે નિષ્કામાસ્ત એવ મુક્તાવધિકારિણઃ. તત્રાપિ ઈશ્વરેચ્છયા અન્તિમજન્મનિ જાતાઃ શરીરં ગૃહીતવન્તઃ. તેષાં યથા અન્તિમત્વં સિદ્ધયતિ તથા ઉપાયો નિરૂપ્યતે ઈત્યર્થઃ. ॥૨॥ વક્તા સ્વસ્ય તાદશજ્ઞાનપ્રાપ્તૌ પ્રકારમ્ આહ. ભગવચ્છાસ્ત્રમાજ્ઞાય ઈતિ અન્યથા અનાપ્તત્વં સ્યાત્. ભગવચ્છાસ્ત્રં ભાગવતં ગીતા પંચરાત્ર ચ ઈતિ. તસ્ય સર્વતો જ્ઞાનમ્. ભગવત્કૃપાદિનેતિ શેષઃ. તથાપિ આપાતતઃ પ્રતિપન્નં ન પ્રમાણમ્ ઈતિ વિચારમ્ આહ. પુનઃ પુનઃ નિશ્ચયાનન્તરમપિ. નનુ શતશોડપિ વિચારિતં જીવબુદ્ધ્યા અપ્રમાણં કદાચિત્ ભવતિ ઈતિ તદર્થમ્ આહ. યદુક્તં ઈતિ હરિણા સર્વદુઃખહર્તા શ્રીજગન્નાથેન પુરુષોત્તમસ્થિતેન મોહ મોહકસર્વશાસ્ત્રોત્પત્ત્યનન્તરં યત્ નિર્ધારકવાક્યમ્ ઉક્તં તદપિ જ્ઞાત્વા ઈતિ॥૨-૩॥

સારાંશ:

શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણને વિસ્તારથી કહેતાં પહેલાં અધિકારીનું સ્વરૂપ બીજી કારિકામાં નિરૂપિત કરવામાં આવ્યું છે. સ્વભાવ-પ્રકૃતિ કરતાં અધિક જે વિહિત અલૌકિક કર્મને કરવાની વૃત્તિવાળો હોય તેને સાત્ત્વિક ગણવો જોઈએ. સાત્ત્વિકોમાં પણ ભગવત્સેવક સેવાપર હોવો જોઈએ. આ સેવાપરમાં પણ કોઈ પણ જાતની કામના વિના સેવા નભતી હોય તેઓ મુક્તિના અધિકારી હોય છે. આવા મુક્તિ મેળવવા માટેના અધિકારી જીવોને જ્યારે ભગવદિચ્છાથી અન્તિમ જન્મ-દેહધારણા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમના જન્મનું અન્તિમ જન્મ હોવું જળવાય તેવોજ ઉપાય અહીં દેખાડવામાં આવ્યો છે.

પોતાને વક્તાને તેવું જ્ઞાન કેમ મળ્યું તેનો પ્રકાર ત્રીજી કારિકામાં વર્ણવાયો છે. આ જ્ઞાન મળ્યું છે ભાગવત ગીતા અને પંચરાત્ર ના સરખા અધ્યયનથી અને સાચું કહીએ તો ભગવત્કૃપાથીજ મળ્યું છે. ઉપરછલ્લું જ્ઞાન પણ પ્રમાણ નથી મનાતું તેથી ઊંડો વિચાર ફરી-ફરીને કર્યા પછી નિર્ણય લીધો છે. જીવબુદ્ધિથી સો વખત વિચાર્યું હોય તો પણ અપ્રમાણ હોઈ શકે છે. તેથી જગદીશ ક્ષેત્રમાં સ્થિત શ્રીજગદીશજીના વચનને પણ જાણ્યું છે. બધી જાતનાં મોલ પમાડનાર શાસ્ત્રોના ઉત્પન્ન થયા પછી આ વાક્ય નિર્ણાયક વચન તરીકે કહેવામાં આવ્યું હતું. તે પણ જાણીને આ શુદ્ધદ્વૈત પુષ્ટિમાર્ગનું નિરૂપણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે॥૨-૩॥

વિવેચન:

છન્દશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ બે શ્લોકો છે. પણ વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બન્ને શ્લોકોને જોડતાં વાક્ય એકજ બને છે. તેથી બન્ને શ્લોકોને સાથે લઈશું.

અનુબન્ધયતુષ્ટય:

આજકાલ જેમ પુસ્તકોમાં ભૂમિકા અને અનુક્રમણિકા છાપવાની રીતિ છે તેમ પ્રાચીનકાળમાં ગ્રંથના આરમ્ભમાં અનુબન્ધયતુષ્ટય જણાવવાની પદ્ધતિ હતી. ‘અનુબન્ધયતુષ્ટય’ એટલે કે શાસ્ત્રના આરમ્ભમાં તે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવામાટે અધિકારી કોણ છે, તે શાસ્ત્રનો વિષય શો છે, શાસ્ત્રનો પોતાના વિષય સાથે સમ્બન્ધ શો છે અને તે શાસ્ત્રનું પ્રકાશન અથવા નિર્માણ ક્યા હેતુથી કરવામાં આવી રત્યું છે- આ ચારેય પ્રશ્નોના ખુલાસા તે મુજબ ૧.અધિકારી ૨.વિષય ૩.સમ્બન્ધ અને ૪.પ્રયોજન નું સૂચનજ અહીં પણ આ બે શ્લોકોમાં કરવામાં આવી રત્યું છે.

અધિકારી:

આ તત્ત્વાર્થદીપ નિબન્ધ કોનામાટે લખાયો છે આનું અધ્યયન કરવાનો અધિકારી કોણ હોઈ શકે?

વિવિધ વિષયોની માહિતી આપનારાં જગત્માં અનેક શાસ્ત્રો છેજ. તો આ ગ્રંથને રચવાની શી આવશ્યકતા હતી? અને ઋષિ-મુનિઓ અને પૂર્વાચાર્યોદ્વારા

પ્રણીત અનેક ગ્રંથો ક્યાં મળતા નથી કે કાંઈક નવી વાત કહેવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ! જે વાચકો પ્રાચીન ગ્રંથકારોમાં શ્રદ્ધા રાખનારા હોય છે, તેઓ કોઈ પણ આધ્યાત્મિક કે આધિદૈવિક વિષયનું અધ્યયન આર્ષ ગ્રંથોમાંથીજ કરવાનો આગ્રહ રાખતા હોય છે તો આ તત્ત્વદીપનિબન્ધનું અધ્યયન કરનાર અધિકારી કોણ તેનો પણ ખુલાસો થવો જોઈએ. જેથી અધિકારીને આ ગ્રંથ અનુપયોગી ન લાગે અને અનધિકારી આ ગ્રંથના અધ્યયનમાં નિષ્પ્રયોજન પ્રવૃત્ત ન થઈ જાય. શ્રોતા વક્તા કે પ્રસંગ નો વિચાર કર્યા વિના, જ્ઞાનયજ્ઞના પાટિયા લગાવીને, અગડંબગડં બધી જાતની વ્યાખ્યાઓદ્વારા, જે કે જેટલા શ્રોતાઓ મળે તે બધાના કર્ણકુણ્ડમાં શાસ્ત્રીય વિષયોની આલુતિ આપવાનો પ્રકાર જરાય શાસ્ત્રીય નથી! તેવા જ્ઞાનોપદેશના ગપગોળાઓને આપ્તવચન માનવામાં આવતું નથી.

આપ્તવાણી તો ત્યારેજ માનવામાં આવે કે જ્યારે તેને ઉચ્ચારતાં પહેલાં સાંભળનાર શ્રોતા કોણ છે; વક્તાના રૂપમાં મારાથી આ વાત કહેવાય કે નહિ, અને જે વાત ઉચ્ચારવી હોય તેને અનુકૂળ પ્રસંગ છે કે નહિ; આવી બધી દૃષ્ટિએ જ્યાં વિચાર કરવામાં આવતો હોય. અનુવ્યાખ્યાનમાં તેથી જ શ્રીમદ્વાચાર્ય કહે છે “વક્તૃશ્રોતૃપ્રસક્તીનાં યદાપ્તિરનુકૂલતા” વક્તા શ્રોતા અને પ્રસંગ જ્યારે એકબીજાને અનુરૂપ હોય ત્યારે જ વાણીમાં આપ્તતા આવે છે.

તેથી અધિકારીના વિચાર સાથે વક્તા શ્રોતા અને પ્રસંગ ની પારસ્પરિક અનુકૂળતાનો વિચાર પણ સંકળાયેલો છે. અન્યથા ગ્રંથમાં વર્ણિત વાતોને ‘આપ્તવાણી’ માની શકાય નહિ. તેથી મહાપ્રભુજી આ બન્ને કારિકાઓમાં પોતાના ગ્રંથના અધ્યયનમાટે પોતે કોને અધિકારી માને છે તેનો ખુલાસો કરતાં સાથે- સાથે પોતાનો આ ગ્રંથ આપ્તવાણીમાં કહેવાયેલો છે તેવું સૂચન પણ કરે છે. તેમાં પહેલી કારિકામાં અધિકારી શ્રોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન અને પ્રસંગની અનુકૂળતા સૂચવે છે. બીજી કારિકામાં વક્તાના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે.

અધિકારીના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા આરમ્ભમાંજ થવી ઘણી જરૂરી છે. અન્યથા અનધિકારીની સામે શાસ્ત્રનું પ્રકાશન કરવાથી અનુચિત શંકા કુતર્ક અને અસંભાવના વિપરીતભાવના ઊભી થવાનીજ અને ત્યારે તેનું નિરાકરણ પણ સહેલાઈથી થઈ શકતું નથી. એક સામાન્ય ઉદાહરણ આપું. આશુભાષ્યના પ્રારમ્ભમાં જ મહાપ્રભુજી

આજ્ઞા કરે છે, “શબ્દપ્રામાણ્યં તુ પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધત્વાત્ ન વિચાર્યતે” (અશુ.ભા.૧।૧।૧) અર્થ:વૈદિક શાસ્ત્રોના શબ્દોને બધા જ મતોમાં પ્રમાણ માનવામાં આવેલ છે તેથી તે શબ્દો પ્રમાણ છે કે નહિ તેના વિચારની આવશ્યકતા નથી. અહીં બધા મતો એટલે કે ચાવકિ જૈન બૌદ્ધ વગેરે મતો નહિ પણ બ્રહ્મવિચાર કરનારી મહેશ્વિલમાં ભાગ લેનારા બધાજ મતો, એટલે કે વેદાન્તના વિવિધ સમ્પ્રદાયો શાંકર શૈવ રામાનુજ માધ્વ ભાસ્કર ઈત્યાદિ દર્શનિકોના મતો. ‘બ્રહ્મ’ તે કાંઈ તર્કસિદ્ધ પ્રમેય (લોજિકલ કોન્સેપ્ટ) નથી કે તે નથી લૌકિક નિરીક્ષણ-પરીક્ષણના પ્રયોગોથી સિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પ્રમેય. (સાયન્ટિફિક કોન્સેપ્ટ) શ્રીશંકરાચાર્ય એક ઘણી જ સુંદર વાત કહે છે: “इपाद्यत्वाद्वाहं न अयमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः लिंगाद्यत्वात् य न अनुमानादीनाम् आगममात्रसमधिगम्यमेव तु अयम् अर्थो” (બ્ર.સૂ.શાં.ભા.૨।૧।૬)અર્થ: લૌકિક રૂપરહિત હોવાથી ‘બ્રહ્મ’ શબ્દના અર્થને આપણે જોઈ શકતા નથી, તે સમ્બન્ધી તાર્કિક ચિન્હો કાંઈ પણ જડતા નથી કે તેની બાબતમાં યુક્તિ કે અનુમાન આપણે કરી શકીએ. બ્રહ્મને જાણવાનો ઉપાય કેવળ શાસ્ત્રજ છે.

બ્રહ્મ એક શાસ્ત્રીય કે ઔપનિષદ્ પ્રમેય છે. તેથી તેના સ્વરૂપસમ્બન્ધી કોઈ પણ બાબતનો નિર્ણય ઉપનિષદાદિ શાસ્ત્રોવડેજ લેવો જોઈએ. ભારતની સીમામાં કોઈ કાર્ય ગુનો છે કે નહિ તેના માટે મનસ્વી રીતિથી વિચાર કરનાર અથવા પાકિસ્તાન કે અમેરિકા ના બન્ધારણની ધારાના વિચાર કરનારને આપણે ચક્રમ્ માનીએ કે નહિ? અથવા તો ક્રિકેટના મેદાનમાં આવીને હોકીના કાયદા કોઈ બતાવે તો શું થાય? હોકીની સ્ટિક્ લઈને ક્રિકેટના મેદાનમાં આવી ચઢે અને ચોમેર દોડી-દોડીને બોલને ફટકા મારવા માંડે તો બિચારા એમ્પાયર્ની અને બીજા ખેલાડીઓની શી ગતિ થાય? એવાને ગેટ્ આઉટ્ કરવા પહેલાં રન્ આઉટ્નો આદેશ આપવો પડે કે નહિ? તે પણ જો ન માને અને હોકીના નિયમ હાંકવા માંડે તો શું કરવું?

તેવીજ રીતે “ધ ફીલોસોફી ઓફ વલ્લભાચાર્ય” નામે આજની કોઈક યુનિવર્સિટીમાં પી.એચ.ડી.ના નિબન્ધમાં કોઈ એમ દલીલ કરે કે શ્રીવલ્લભાચાર્ય બ્રહ્મવિચાર કરતાં તર્કને કે અનુમાનને પ્રમાણ નથી ગણતા, બ્રહ્મને વિસ્તૃતધર્માશ્રય કહીને તાર્કિક આશ્લેષથી છટકી જાય છે. તો વેદાન્ત વિચારકોની ક્લબના બારણા ઉપર મોટા અક્ષરોથી લખાયેલ પાટિયું ટાંગવું પડે કે નહિ કે “ફોર્ મેમ્બર્સ ઓન્લી!”

તેથી બ્રહ્મવિચારનો પ્રારંભ કરતાં, મહાપ્રભુજી પોતાને અને પોતાના શ્રોતાઓને આશ્વસ્ત કરવા માગે છે કે આ મહેશ્વિલમાં કોઈ વેદાદિશાસ્ત્રોને અપ્રામાણિક માનનાર અધિકારી માણસ તો પેસી નથી ગયો! વેદાદિશાસ્ત્રોને જે પ્રમાણ માનતા હોય તેઓજ શાસ્ત્રીય પ્રમેયની વિચારણામાટે થતી મહેશ્વિલમાં બેસવાના અધિકારી છે. તેથી મહાપ્રભુજી શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય સ્વતન્ત્રતયા સિદ્ધ કરવા માગતા નથી. ભારતની કોઈ પણ અદાલતમાં ભારતીય બન્ધારણ બન્ધનકારક છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો પડે ખરો? એ તો દેખીતુંજ છે કે ભારતમાં ભારતીય બન્ધારણ બન્ધનકારક નહિ હોય તો અદાલતની કોઈ આવશ્યકતા હોઈ શકે ખરી! ઈસાઈઓ પોતાની બાયબલની પવિત્ર પિતા-પુત્ર-આત્માની ત્રિપુટીનો વિચાર કરતા હોય અને આપણામાંનો કોઈ વેદાન્તી વચ્ચે બોલી ઉઠે કે આ બધું નિરાધાર છે. કેમકે “નેહ નાનાસ્તિ કિચ્ચન” (બૃહ.ઉપ.૪।૪।૧૮) એમ ઉપનિષદોમાં કહેલ છે પણ “નેહ નાનાસ્તિ” તે બ્રહ્મની બાબતમાં થયેલું વિધાન છે બાયબલની ત્રિપુટીની બાબતમાં નહિ. તેથી બાયબલના પ્રમેયનો વિચાર જેમ બાયબલના આધારે થવો ઘટે તેમ ઉપનિષદાદિ શાસ્ત્રોના પ્રમેયનો વિચાર ઉપનિષદાદિ શાસ્ત્રોના આધારે થાય તોજ પ્રામાણિક ગણાય. અનધિકારીને ગળે આવી યુક્તિસંગત વાત પણ સહેલાઈથી ઊતરતી નથી!

અમેરિકાના પ્રમુખ નિક્સન જ્યારે અહીં આવ્યા ત્યારે શ્રીમદનમોહન શાસ્ત્રીજીએ તેમના ઉપર એક તાર પાઠવ્યો કે ચન્દ્ર ઉપર રોકેટ મોકલવું વૈદિકશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે! નિક્સને અમેરિકા જઈને જવાબ મોકલાવ્યો ‘ભગવાન્ તમારું સ્વાસ્થ્ય સારું રાખે!’ બીજું શું લખે? તમારું શાસ્ત્ર અમેરિકનોને લાગુ પડતું હોય તો અમેરિકનોએ ચિન્તા કરવાની હોય! તમારે તમારા શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ચન્દ્ર ઉપર રોકેટો ન મોકલવા. પણ અમેરિકાને તે કઈ રીતે બન્ધનકારી થાય? શાસ્ત્રીજી ખોટી ચિન્તા કરીને અસ્વસ્થ ન થઈ જાય તેથી સ્વાસ્થ્યકામનાનો તાર મોકલાવ્યો. ત્યારે મને એ ઉપાય સારો લાગ્યો કે અનધિકારીઓ જ્યારે શાસ્ત્રચર્ચા કરવા માંડે ત્યારે આપણે પણ સ્વાસ્થ્યકામના કરવાની! પણ ક્યારેય અનધિકારીઓની સામે શાસ્ત્રનું રહસ્ય પ્રકાશિત ન કરવું. શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે “અનધિકારિણો હૃદયે સમ્યગુક્તોપ્યર્થો ન સ્થિરો ભવતિ” (ત.દી.નિ.૧।૨.આવરણભંગ) અર્થ:ખૂબજ સરખી રીતે સમજાવો તો પણ અનધિકારીના હૃદયમાં કોઈ વાત સ્થિર નહિ થાય. પેલા

શ્રીમદનમોહન શાસ્ત્રીજી નિકસનના જવાબી તારથી ખૂબ પ્રસન્ન હતા કે હિન્દુસ્તાનના નેતાઓ સભ્ય નથી તેઓ સામાન્ય માણસના તારનો પણ જવાબ આપતા નથી. જુઓ, અમેરિકનો કેટલા વિનયી છે કે એક સામાન્ય માણસના તારનો જવાબ અમેરિકાથી પણ મોકલાવે છે! “અનધિકારિણો હૃદયે સમ્યગુક્તોપ્યર્થો ન સ્થિરો ભવતિ!”

છાન્દોગ્યોપનિષદ્ ત્યાં સુધી કહે છે કે “ઈદં વાવ તદ્ જયેષ્ઠાય પુત્રાય પિતા બ્રહ્મ પ્રબ્રૂયાત્ પ્રાણાધ્યાય વા અન્તેવાસિને ન અન્યસ્મૈ કર્મૈચન યદ્યાપ્યસ્યા ઇમામદ્ભિઃ પરિગૃહીતાં ધનસ્ય પૂર્ણા દદ્યાદ્ એતદેવ તતો ભૂય ઇત્યેતદેવ તતો ભૂય ઇતિ (છાન્દો.ઉપ.૩।૧૧।૫-૬) આ બ્રહ્મનું રહસ્ય પિતા પોતાના પ્રિય પુત્રને બતાવે અથવા જે પ્રાણપ્રિય અન્તેવાસી હોય તેનેજ બતાવે ગમે તેને નહિ. ભલે તેને ચોમેર પાણીથી ઘેરાયેલી પૃથ્વી ધનથી આચ્છાદિત કેમ ન મળતી હોય! કદી ભૂલવું નહિ કે આ બ્રહ્મજ્ઞાન વધુ કીમતી છે, બેશક કીમતી છે.

શ્રુતિમાં વિત્તૈષણા ઉપર એક મજેદાર ટકોર છે કે સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર ધન બિછાવીને તેને દક્ષિણાદ્યે કોઈક આપતો હોય તો પણ ચોમેર પાણીથી ઘેરાયેલી પૃથ્વીને ડૂબતા કેટલી વાર લાગશે! જો કે અહીં વિત્તૈષણાનો જ નિષેધ છે, પણ વિત્તૈષણા લોકેષણા કે શિષ્યૈષણા કોઈ પણ જાતની એષણાની પાળ ઉપર ઊભા રહીને બહુમૂલ્ય શાસ્ત્રીય વિષયોને અનધિકારી શ્રોતાજનોના કર્ણકુણ્ડમાં ઊડિલવા નહિ.

ગીતામાં પણ ભગવાન્ સ્પષ્ટતયા કહે છે: “ઈદં તે નાતપસ્કાય નાભક્તાય કદાચન. નયાશુશ્રૂષવે વાર્યં ન ચ માં યોભ્યસૂયતિ” (ભગ.ગીતા૧૮।૬૭) અર્થ: આ ગીતાનો ઉપદેશ પોતાના આચારને ન પાળનારાઓને અથવા આચાર પાળતા હોય પણ ભક્ત ન હોય તેવાને અથવા પોતાના આચારનું પાલન કરનારો ભક્ત હોય પણ સાંભળવાની ઈચ્છા ન ધરાવતો હોય તેને અને આ બધા ગુણો ધરાવતો હોય પણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ કૃષ્ણને પરતત્ત્વ ન માની, બીજા કોઈ નિર્ગુણ-નિરાકાર કે શિવ આદિ વિભૂતિને પરતત્ત્વ માની, શ્રીકૃષ્ણ સાથે અદેખાઈ કરનારને કદી પણ આ ગીતા સંભળાવવી નહિ.

આજે ઘણા કહેવાતા કૃષ્ણભક્તો કૃષ્ણને ભગવાન્ માનવાથી કૃષ્ણનું પ્રભાવીપણું ખલાસ થઈ જાય છે તેથી મહાપુરુષ માનવાનું વિધાન કરે છે. જોવાની ખૂબી પણ એ કે આજ લોકો પાછા પોતાને નિર્વિકલ્પક નિરાકાર વ્યાપક ચિદાનન્દરૂપ શુદ્ધ

પરમાત્મા-પરબ્રહ્મ માની બેસે છે, અને સમજ્યા વગર શ્રીશંકરાચાર્યના શ્લોકને રટે છે:

“અહં નિર્વિકલ્પી નિરાકારરૂપી વિભુર્વ્યાપ્ય સર્વત્ર સર્વેન્દ્રિયાણામ્।
સદા મે સમત્વં ન મુક્તિર્ન બન્ધઃ ચિદાનન્દરૂપઃ શિવોહમ્ શિવોહમ્।”
(નિર્વા.ષટ્.૬)

એટલે કે ભગવાન્ કૃષ્ણ તો માયાની ઉપાધિવડે સાકાર થયેલા અશુદ્ધ બ્રહ્મ અને આ લોકો નિરાકાર શુદ્ધ બ્રહ્મ! ધન્ય છે આ કૃષ્ણને પ્રભાવી બનાવનારાઓને!

શ્રીશંકરાચાર્ય આવા કૃષ્ણભક્તોને ગીતા વાંચી શકે તેવા યોગ્ય અધિકારી માનતા નથી “ન ચ યો માં વાસુદેવં પ્રાકૃતં મનુષ્યં મત્વા અભ્યસૂયતિ આત્મપ્રશંસાદિદોષાદ્યા આરોપેણ મમ ઈશ્વરત્વમ્ અજાનન્ ન સહતે અસૌ અપિ અયોગ્યસ્તસ્મા અપિ ન વાચ્યમ્” અર્થ: જે સગુણ સાકાર એવા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણને પ્રાકૃત મનુષ્યની જેમ માયાવડે આકાર લીધેલા માની ભગવાન્ની સાથે અદેખાઈ કરે છે. તેને ગીતા સંભળાવવી નહિ.

દિવસમાં સો વખત ‘સોહમ્’નો જપ કરવાથી મુક્તિ મળતી નથી. શ્રીશંકરાચાર્યના મત મુજબ પણ ‘નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક ઈલામુત્રાર્થકલ્મભોગવૈરાગ્ય’ અને ‘શમદમ્હાદિસાધનસમ્પત્તિ’ વિના જે લોકો ‘સોહમ્’ જપવા માંડે કે સમજાવવા માંડે કે સાંભળવા માંગે તે ત્રણેયની ચેષ્ટા અનધિકારચેષ્ટા છે. તેથી જ આવા ઉપદેશનું શ્રવણ કે મનન અન્તે છત્રરીતિથી અહંકારને પોષણ આપનારું બની જાય છે. કોરી આત્મપ્રશંસાનોજ આધાર બની રહે છે. એવા લોકોને સાક્ષાત્ પરમાત્મા પણ “મામેકં શરણં વ્રજ” (ભગ.ગીતા.૧૮।૬૬) કહે ત્યારે ઊલટો બોધ થાય છે. જેમ પોતે સગુણાવસ્થામાંજ પોતાની બાબતમાં પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ નિર્ગુણ પરમાત્મા હોવાની ભ્રાન્તિ સેવે છે, તે મુજબ તેમને લાગે કે કૃષ્ણ પણ સગુણ હોવા છતાંય કોઈક પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ પોતાને પરમેશ્વર માની રહ્યા છે. સો વખત ‘સોહમ્’ જપવા અને જાણવા થી પણ પોતાનું જીવત્વ છૂટતું નથી કે મટતું નથી. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના ઈશ્વરત્વમાં અદેખાઈ જાગે છે. કહે છે કે જીવ-ઈશ્વરનો ભેદ

અજ્ઞાનકલ્પિત છે. એટલે પરમાર્થદષ્ટિથી જેમ હું જીવ નહિ તેમ શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર નહિ. માયાવડે જેમ હું જીવભાવાપન્ન થયો છું. તેમ માયાવડે કૃષ્ણ ઈશ્વરભાવાપન્ન થયા છે. આ કીમિયો કૃષ્ણને પ્રભાવી બનાવવાનો! શ્રીશંકરાચાર્ય કહે છે:આવા લોકો કૃષ્ણ સાથે અદેખાઈ કરવાના નિન્દ્ય અપરાધથી ગીતા સાંભળવાના અધિકારી રહેતા નથી.

પ્રાચીનકાળમાં વિદ્યાની ચાહ રાખનારા વિદ્યાર્થીને જ વિદ્યાદાન થતું હતું. વિદ્યાર્થીઓ ગુરુના આશ્રમમાં અન્તેવાસી બનીને પોતાની તપસ્યા ભક્તિ અને અસૂયારહિત શુશ્રૂષા થી ગુરુને પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્ન કરતા. હવે ઉપદેશ આપવાની ચાહ રાખનાર ઉપદેશાર્થીઓને વિદ્યાદાનની તાલાવેલી લાગી છે અને એ માટે હોડ જામી છે. આ અદમ્ય શિષ્યૈષણાને લીધેજ બધા શાસ્ત્રીય વિષયો બધાને સંભળાવવાનો આગ્રહ વધી ગયો છે. આ ઉપદેશાર્થી વર્ગ શ્રોતાજનોને આકર્ષિત કે પ્રસન્ન કરવા શાસ્ત્રીય, અર્ધશાસ્ત્રીય, અશાસ્ત્રીય અને ક્યારેક સર્વથા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પણ ઉપદેશ ગામેગામ આપતા ફરે છે. આવી સ્થિતિમાં વક્તા શ્રોતા કે પ્રસંગ ની અનુકૂળતામાં આપ્તવાણી હોવાનો આગ્રહ જૂનવાણી અને અનાવશ્યક લાગે તે સ્વાભાવિક છે. તેથી જ કહેવાય છે “કલૌ વેદાન્તિનઃ સર્વે”કળિયુગમાં બધાજ લોકો

વેદાન્તનિષ્ણાત બની જશે. આજે ન્યાય વૈશેષિક સાંખ્ય યોગ વ્યાકરણ મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રો આઉટ ઓફ ફેશન થયાં છે. આ શાસ્ત્રોમાં શ્રોતાઓને આકર્ષિત કરવાની સુવિધા નથી. વેદાન્તના નામે જે કોઈ જ્યાં અને જ્યારે પણ બોલવા માટે કે શ્રોતા ભેગા થઈ જાય. તેથી ઉપદેશાર્થીઓને આ શાસ્ત્ર ફાવી ગયો છે. મહાપ્રભુજી કેવળ અધિકારી વિદ્યાર્થીને ઉપદેશ આપવા માગે છે. તેથી ગ્રન્થના પ્રારમ્ભમાંજ અધિકારીનો વિચાર સહુથી પહેલાં કરે છે

પોતાના આ નિબંધના અધ્યયન માટેની યોગ્યતાની અથવા તો અધિકારી હોવાની ચાર શરતો દેખાડે છે.

- (૧)સાત્ત્વિકાઃ
- (૨)ભગવદ્ભક્તાઃ
- (૩)મુક્તાવધિકારિણઃ
- (૪)ભવાન્તસંભવાઃ

જે વ્યક્તિને પોતાનામાં આવી યોગ્યતા જણાતી હોય અથવા તો તેવી યોગ્યતાનો અનુભવ થશે એવો પાકો નિર્ધાર હોય તેનેજ આ નિબંધનું અધ્યયન ફલપ્રદ થશે, અન્યને નહિ. ઉપનિષદે અધિકારીની શરતમાં કેવળ ‘પ્રાણપ્રિય અન્તેવાસી’નું વિધાન કર્યું હતું. ગીતામાં ભગવાને પોતે શ્રીમુખથી તેની સ્પષ્ટતા કરી છે કે પ્રાણપ્રિય અન્તેવાસી, તપોરત ભક્તિમાન શાસ્ત્ર સાંભળવાની કામના રાખનારો અને ભગવાન સાથે અદેખાઈ ન કરનારો હોવો જોઈએ. ભગવાને અર્જુનને ગીતોપદેશ આપ્યો છે. પણ તે ઉપદેશની પરમ્પરા જો ચલાવવી હોય કે જાળવવી હોય તો તપ-ભક્તિ-શુશ્રૂષા-અનસૂયાની શરતો નિભાવવી પડશે. ગમે તે વ્યક્તિ, ગમે તેને, ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં ગામેગામ શાકભાજીની માફક ગીતાને વહેંચવાનો કે વેચવાનો અધિકારી નથીજ.

આજે કેટલાક કહેવાતા ગીતાભક્તો પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો ઉપર કટાક્ષ કરે છે કે વૈષ્ણવો શ્રીઠાકોરજીની સેવામાં ‘જય કન્હૈયાલાલકી, હાથીઘોડા પાલકી’ કહી નાચીને સમય વેડફે છે અને કન્હૈયાએ ગાયેલી ગીતાનો અભ્યાસ કરતા નથી. પોતાના ઉપાલમ્ભનું સમર્થન “ય ઈમં પરમં ગુત્યં મદ્ભક્તેષુ અભિધાસ્યતિ ભક્તિં મયિ પરાં કૃત્વા મામેવ ઓષ્યતિ અસંશયઃ”(ભગ.ગીતા૧૮.૬૮) ગીતાના આ શ્લોકને ટાંકીને કરે છે. આ કહેવાતા ગીતાભક્તોને ગીતાના ઈતર વચનોની પૂર્વાપરસંગતિ યા તો દેખાતી નથી યા સામ્પ્રદાયિક વિચાર-સંકીર્ણતાને લીધે જોતાં-જાણતાં પણ તેઓ અજ્ઞાણ બને છે. ગીતા કાંઈ મોકળું મેદાન નથી કે આપણે મનફાવે ત્યાં ચરીએ!

આ તો એક સુવ્યવસ્થિત ક્રમબદ્ધ શાસ્ત્ર છે. અઢારમા અધ્યાયમાં તેથીજ શ્રીશંકરાચાર્ય એક સમ્પૂર્ણ સૂચિ આપે છે. ‘શાસ્ત્રસમ્પ્રદાયવિધિ’ તરીકે કઈ સ્થિતિમાં કોને ગીતા સંભળાવવી અને ક્યારે કોઈ પણ સ્થિતિમાં ગીતા નજ સંભળાવવી. ઉપર કહેલ શ્લોકમાં ભગવાન પોતે ગીતાનો ઉપદેશ આપવાની જે છૂટ આપે છે. અને પોતાની તેમાં ખુશી જાહેર કરે છે ત્યાં પણ બે વાતો ઉપર ખાસ ધ્યાન દોરે છે:

(૧)ય ઈમં પરમં ગુત્યમ્ (૨)મદ્ભક્તેષુ અભિધાસ્યતિ

એટલેકે શાકભાજીની જેમ ગીતા ગામેગામ સપ્લાઈ કરવા જેવી નથી; આ

તો પરમ ગુપ્ત શાસ્ત્ર એટલે કે ગુપ્ત શાસ્ત્ર છે. ભગવાન્ તો ત્યારેજ પ્રસન્ન થાય કે જ્યારે ગીતાનું જ્ઞાન તપ-ભક્તિ-શુશ્રૂષા અને અનસૂયા જેનામાં હોય તેવા ગુણવાન પુરુષને સંભળાવીએ. જ્યારે શ્રીઠાકોરજીની સેવાની ઠેકડી ઉડાવનારા ભૂલી જાય છે કે કૃષ્ણની અનન્ય-સેવા-ભક્તિમાટે પ્રભુએ કોઈ પણ જાતની શરતો મૂકી નથી બલ્કે કહે છે કે સુદુરાચારી પણ જો મને અનન્યભાવે ભજતો હોય તો એને સાધુપુરુષ તરીકેજ ગણવો કેમકે અનન્યભાવથી મને ભજનારની જોખમદારી મારી છે. તે પત્ર પુષ્પ ફળ જળ જે કાંઈ મને સમર્પિત કરશે તે હું સ્વીકારીશ. કૌન્તેય! તું નિશ્ચિત સમજ કે મારા ભક્તોનો નાશ થતો નથી. જન્મ કર્મ કે ગુણ કષ્ટાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના ભક્તને ભગવાન્ વરદાન આપે છે “**ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા**”(ભગ.ગીતા.૯|૩૧)

ઘંટાઘોષથી કહેલાં ભગવાનનાં આ વચનો સામ્પ્રદાયિક વિચારસંકીર્ણતાને લીધે ન સંભળાતાં હોય તો ઉપાય શો? સંભવ છે કે આપણા સમ્પ્રદાયમાં ભક્તિના નામે કોઈક રીતે શુષ્ક કર્મકાંડ પ્રવેશી ગયો હોય, પણ તે તો આજે ગીતાના ગામેગામ પ્રચાર કરવામાં નહીં પેસી જાય કે પેસીજ ગયો ન હોય તે કોણ કહી શકે! આપણને આપણી ઠેકડી ઉડે તેમાં આનન્દ આવવા માંડ્યો એટલે બીજા ઉપદેશાર્થીઓને તો જાણે મોજ થઈ ગઈ છે. ઉઠો પુષ્ટિમાર્ગીઓ-જાગો અને તમારી ઠેકડી ઉડાવનારને સચોટ જવાબ આપો કે આ માર્ગ શાસ્ત્રના સુચિન્તિત અર્થને અનુસરનારો માર્ગ છે, શ્રોતાઓનું મનોરંજન કરનાર ઉપદેશાર્થીઓનાં કાલ્પનિક તૂટ અહીં નથી. અગ્નિના અવતાર મહાપ્રભુજીના ભક્ત થઈ આવી ટાઢ તમને શા માટે ચઢી ગઈ છે!

આગળ જઈને પાંચમા શ્લોકમાં નિબન્ધનું આ પ્રકરણ ગીતાના સિદ્ધાન્તોને સમજાવવામાટે લખાયું છે તેવો ઉલ્લેખ મહાપ્રભુજી કરે છે- “**શાસ્ત્રાર્થો ગીતાર્થઃ**” કહીને. તેથી ભગવાને ગીતાના જે અધિકારી ગણ્યા છે તેવાજ અહીં પણ જણાવ્યા છે. ગીતામાં ભગવાન્ ૧.તપ ૨.ભક્તિ ૩.શુશ્રૂષા અને ૪.અનસૂયા ને અધ્યયનના અધિકારની શરત તરીકે ગણાવે છે. જ્યારે મહાપ્રભુજી ૧.સાત્ત્વિકતા ૨.ભક્તિ ૩.મુક્ત્યધિકારિતા અને ૪.દેવાનુગ્રહલબ્ધ અન્તિમ જન્મને અધ્યયનાધિકારની શરત તરીકે ગણાવે છે. બન્નેમાં ચાર સંખ્યા આકસ્મિકી નથી પણ ઊંડા સમ્બન્ધને લીધે આવેલી છે. તેથી બન્નેનો વ્યાખ્યેય-વ્યાખ્યા ભાવે સમન્વય કરી અર્થ સમજવાનો

પ્રયાસ આપણે કરીશું.

તપ એટલે કે સાત્ત્વિક તપ:

ગીતાના ૧૭મા અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૪-૧૭માં ભગવાને કાયિક, વાયિક અને માનસિક એમ ત્રિવિધ તપનું વર્ણન કર્યું છે. તેમજ પ્રભુ ગીતાના ઉપસંહારમાં શાસ્ત્રસમ્પ્રદાયાધિકાર તરીકે પાછા ગણાવે છે, “**ઈદં તે નાતપસ્કાય**” (ભગ.ગીતા.૧૮|૬૭) કહીને.

આ ત્રિવિધ તપો ઉત્તરોત્તર એક-બીજાને સિદ્ધ કરનાર છે. કાયિકતપની સાધનાથી વાયિકતપની કક્ષાએ પહોંચાય અને કાયિક-વાયિકતપની સાધનાથી માનસિકતપ સુધી પહોંચાય. સર્વત્ર સાત્ત્વિક વૃત્તિની અનિવાર્યતા તો છેજ, અન્યથા રાજસ કે તામસ તપની સાધના તો અધિકારમાં અન્તરાયરૂપ નીવડશે. તેથી આ ત્રિવિધ તપ પરમ શ્રદ્ધાથી અને શાસ્ત્રીય વિધિને વળગીને નિષ્કામ ભાવથી આચરવામાં આવે તો તેને સાત્ત્વિક ગણાય. અન્યથા લોકોમાં મારી પ્રતિષ્ઠા વધે કે મારા પ્રતિસ્પર્ધીની પ્રતિષ્ઠા ઘટે તેવા હેતુથી શાસ્ત્રીય વિધિની ઉપેક્ષા કરીને જો તપ કરવામાં આવે તો તેને રાજસ કે તામસ તપ ગણવું જોઈએ. આવા સાત્ત્વિક તપ કરનારાઓને મહાપ્રભુજી સાત્ત્વિક કહે છે.

કાયિક તપમાં ભગવાન્ શાસ્ત્રમાં નિત્યકર્મના રૂપે વિહિત દેવપૂજન દ્વિજપૂજન ગુરુપૂજન અને પ્રાજ્ઞપૂજન ને ગણાવે છે. આમનું પૂજન અપેક્ષિત શુદ્ધિ, સરળતા ઈન્દ્રિયનિગ્રહ અહિંસા આદિ વ્રતોના પાલનની સાથે થાય છે.

વાયિક તપમાં બીજાને દુઃખ કે ઉદ્વેગ ન પેદા કરનારું એટલેકે સાંભળતાં પ્રિય લાગે અને પરિણામે હિતકારી નીવડે તેવું સત્યવચન ઉચ્ચારવું અને સ્વાધ્યાયના અભ્યાસમાં રત રહેવું તે ગણાવવામાં આવ્યાં છે.

ત્રીજું તપ છે- મનને પ્રસન્ન રાખવું, અફૂરભાવનાવાળું રાખવું, મનનશીલ રાખવું, વિષયોના આકર્ષણથી બચાવીને રાખવું અને શુદ્ધભાવવાળું રાખવું આ માનસિક તપ કહેવાયું છે.

આમ ત્રિવિધ સાત્ત્વિકતપોરત પુરુષને મહાપ્રભુજી સાત્ત્વિક ગણે છે- “**સ્વભાવપ્રકૃત્યપેક્ષયા અધિકં વિહિતમ્ અલૌકિકં યે કુર્વન્તિ તે સાત્ત્વિકાઃ**” (ત.દી.નિ.પ્ર.૧|૨) અર્થ:ગીતામાં સાત્ત્વિક તપનું જે વિધાન કરવામાં આવ્યું છે

તેને પોતાના જીવનમાં અધિકાધિક ઉતારવાની જેની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ દેખાતી હોય તે સાત્ત્વિક.

ભગવદ્ભક્તિ એટલે કૃષ્ણમાં અનન્યાસક્તિ:

ગીતામાં જેને ભક્ત તરીકે ગણવામાં આવે છે તેની સરખામણી અન્ય દેવતાના ભક્તો(૭માં જ્ઞાનવિજ્ઞાન યોગમાં અને ૮માં રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગમાં)ની સાથે અને અક્ષરોપાસકો(૮માં અક્ષરબ્રહ્મયોગમાં અને ૧૨માં ભક્તિયોગમાં)ની સાથે કરવામાં આવી છે. તેનું સરખું રહસ્ય સમજાય તોજ ભગવદ્ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ સમજાશે.

“કામૈઃ તૈઃ તૈઃ હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તે અન્યદેવતાઃ।
તં તં નિયમમ્ આસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા।।
યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાઽર્ચિતુમ્ ઈચ્છતિ।
તસ્ય તસ્ય અચલાં શ્રદ્ધાં તામ્ એવ વિદધામ્યહમ્।।
સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમ્ ઈહતે।
લભતે ચ તતઃ કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્ હિ તાન્।।
અન્તવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્।
દેવાન્ દેવયજ્ઞો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ।।”

(ભગ.ગીતા.૭।૨૦-૨૩)

અર્થઃજુદી-જુદી કામનાઓથી જેમના જ્ઞાનનું અપહરણ થઈ જાય છે તેઓ તે-તે નિયમો લઈને પોતાની પ્રકૃતિને અનુસાર અન્યદેવતાઓના શરણે જાય છે. જે કોઈ પુરુષ મારા જે કોઈ રૂપને શ્રદ્ધાવડે ભજવા માગતો હોય, તેની તે શ્રદ્ધાને હું વ્યર્થ જવા દેતો નથી. શ્રદ્ધાનુરૂપ અવલમ્બન તેને આપું છું. તેથી તે જીવ પોતાની શ્રદ્ધાને દઢ રાખીને પોતાની કામનાને અનુરૂપ ફળ મારાથકીજ મેળવે છે પણ આવા અલ્પ મેધાવાન પુરુષોને મળનારા ફળ નાશવાન હોય છે. ઈતર દેવતાઓને ભજનારાઓને તે-તે દેવતાઓની પ્રાપ્તિ થાય છે, મને ભજનારાઓને મારી પ્રાપ્તિ થાય છે.

એના પછીના શ્લોકમાં એક મહત્વપૂર્ણ ખુલાસો ભગવાન્ આપે છે કે બધાની

શ્રદ્ધાને ટકાવી રાખનાર પોતે ભગવાન્, તે-તે દેવતાઓના વિભિન્ન રૂપ ધારણ કરનાર પોતે ભગવાન્, પ્રત્યેક પ્રાણીમાં સાત્ત્વિક રાજસ તામસ ભાવ જગાડનાર પોતે ભગવાન્, પોતાની માયાથી પોતાના અંશને પોતેજ લીધેલા જડ વિષયોમાં આકર્ષણ ઉભુ કરીને મોહ પમાડનાર પણ પોતે ભગવાનજ. આમ જ્યારે આ બધું બ્રહ્માત્મકજ છે “વાસુદેવઃ સર્વમ્” (ભગ.ગીતા.૭।૧૮)ત્યારે કોઈ પણ રૂપમાં તેને ભજવામાં અન્તર શું છે?

ભગવાન્ સમજાવે છે કે અન્તર ન જોનારા અદ્વૈતદર્શી, ક્યાંય અન્તર કે ભેદ દેખાઈ ન જાય તેવી ભીતિથી, સાક્ષાત્ સગુણ-સાકાર ભગવાન્ને, કોઈક અવ્યક્ત નિર્ગુણ નિરાકાર વ્યાપક અક્ષરબ્રહ્મના સગુણ સાકાર શ્રીકૃષ્ણરૂપે વ્યક્તિભાવાપન્ન ભગવાન્ને કોઈક અવ્યક્ત નિર્ગુણ નિરાકાર વ્યાપક અક્ષરબ્રહ્મના રૂપે સ્વીકારે છે. કૃષ્ણરૂપે વ્યક્તિભાવાપન્ન એટલે કે સગુણ-સાકાર થવું સ્વીકારે છે. ખરેખર આ ચોખ્ખું અજ્ઞાનજ છે. કેમકે ભગવાન્ કૃષ્ણનું સગુણ-સાકાર સ્વરૂપ માયાની ઉપાધિવડે લીધેલું નથી પણ તે અવ્યય-નિત્ય અને અનુત્તમ-શ્રેષ્ઠતમ રૂપ છે. મૂઢ લોકો પરન્તુ તેને ઓળખી શકતા નથી કેમકે સગુણ-સાકારરૂપે સાક્ષાત્ પ્રકટ ભગવાન્ પણ યોગમાયાથી આવૃત રહે છે:

“અવ્યક્તં વ્યક્તિમ્ આપન્તં મન્યન્તે મામ્ અબુદ્ધયઃ।

પરં ભાવમ્ અજ્ઞાનન્તો મમાવ્યયમ્ અનુત્તમમ્।।

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ।

મૂઢો અયં નાભિજ્ઞનાતિ લોકો મામ્ અજમ્ અવ્યયમ્”।।

(ભગ.ગીતા.૭।૨૪-૨૫)

શ્રીશંકરાચાર્ય આની વ્યાખ્યામાં એક નિરતિશય મહત્વપૂર્ણ ખુલાસો આપે છે જે આજના બધાજ કહેવાતા અદ્વૈતવાદીઓએ મનન કરવા જેવો છે: “કિમ્ નિમિત્તં મામ્ એવ ન પ્રપદ્યન્તે ઈતિ ઉચ્યતે અવ્યક્તમ્ અપ્રકાશં વ્યક્તિમ્ આપન્તં પ્રકાશં ગતમ્ ઈદાનીં મન્યન્તે માં નિત્યપ્રસિદ્ધમ્ ઈશ્વરમ્ અપિ સન્તમ્ અબુદ્ધયો અવિવેકિનઃ” (ભગ.ગીતા.શાં.ભા.૭।૨૪-૨૫) અર્થઃ ત્યારે શા માટે ભગવાન્ કૃષ્ણનીજ શરણમાં લોકો જતા નથી? આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે કહી શકાય કે ભગવાન્ કૃષ્ણ નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વરના રૂપે પ્રસિદ્ધ છે છતાંય કોઈક અવ્યક્ત

અનુભવાતીત નિરાકાર નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ માયાની ઉપાધિવડે કૃષ્ણાવતારના સમયમાં સગુણ-સાકાર કૃષ્ણરૂપે અનુભવગમ્ય થયા છે આવું વિવેકહીન લોકો માની બેસે છે. શ્રીશંકરાચાર્ય આગળ જતાં સવાલ કરે છે કે આ અજ્ઞાન શેનાથી થાય છે અને તેનો જવાબ આપે છે કે કૃષ્ણતત્ત્વનું પ્રકાશન બધા લોકોમાટે નથી પણ કોઈક વિરલા (પુષ્ટિમાર્ગીય) અનન્ય કૃષ્ણભક્તોમાટેજ છે. “નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય લોકસ્ય કેષાંચિદેવ મદ્ભક્તાનાં પ્રકાશઃ અહમ્ ઈતિ અભિપ્રાયઃ”

એટલે કૃષ્ણભક્તોએ જેવી રીતે અન્યાશ્રય કે અન્ય દેવોપાસનાથી વિરત થવાનું છે તેવીજ રીતે નિર્ગુણ નિરાકાર અક્ષરબ્રહ્મ માયાની ઉપાધિવડે કૃષ્ણ આકાર ગ્રહણ કરે છે, આવા સિદ્ધાન્તથી પણ બચવું જરૂરી છે. સગુણ-સાકાર કૃષ્ણથી ભિન્ન કે ઉત્તમ કોઈ નિર્ગુણ-નિરાકાર અવ્યક્ત તત્ત્વ નથીજ નથીજ અને નથીજ!

જો એવું કોઈ પરમતત્ત્વ હોત તો પછી તે તત્ત્વને જેવી રીતે કૃષ્ણાકારમાં ભજવામાં આવે તેવીજ રીતે તે-તે ઈતર દેવતાઓના આકારમાં પણ ભજવામાં આવે તો અન્તર શું પડવાનું હતું? માયાની ઉપાધિથી જે કૃષ્ણરૂપે અવ્યક્ત વ્યક્તિભાવાપન્ન થાય તેમ ઈતર દેવતારૂપે શા માટે વ્યક્તિભાવાપન્ન ન થઈ શકે? જો ઈતર દેવોપાસનાની ગૌણતા તે ઉપાસના નિષ્કામ નથી, તેથી દેખાડવામાં આવતી હોય તો; અને કૃષ્ણોપાસનાની પ્રશંસા નિષ્કામ હોવાના લીધે કરવામાં આવતી હોય તો કૃષ્ણોપાસકોનો યોગક્ષેમ કૃષ્ણ પોતે નભાવશે એવું શા માટે કહેવાય છે? “અનન્યાશિચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે તેષાં નિત્ય અભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્” (ભગ.ગીતા.૮:૨૨) શું ઈતર દેવોપાસકોનું યોગક્ષેમ નભતું નથી કે અન્તે તે પણ કૃષ્ણદ્વારા નથી નભતું? ઈતર દેવોપાસકોની શ્રદ્ધાને ટકાવવી અને આરાધના મુજબ ફળ પણ આપવું તે પોતે નભાવે છે, એમ ઊમાં અધ્યાયમાં ભગવાને પોતે કહ્યું છે. તેથી પ્રશ્ન અહીં સકામ કે નિષ્કામ ભક્તિનો નથી કે નથી ભેદદષ્ટિવાળી સગુણોપાસના અને અભેદદષ્ટિવાળી નિર્ગુણોપાસનાનો. ભગવાન્ પોતેજ સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે બધાજ ઈતર દેવો, અન્તે ભગવાન્ કૃષ્ણે લીધેલાં વિવિધ રૂપો છે. તે છતાંય ભજન જો વિધિવત્ કરવું હોય તો શ્રીકૃષ્ણનુંજ કરવું અને વિધિનો વિચાર ન કરવો હોય તો તેમ પણ ચાલશે કેમકે અન્તે ઈતર દેવતાઓ પોતે ફળ આપનારા નથી પણ કૃષ્ણજ તે-તે દેવતાઓને દ્વાર બનાવી ફળ આપે છે. જો કે આ ફળ ક્ષયિષ્ણુ હશે તે કદી ભૂલવું નહીં. તે સિવાય ઈતરદેવોપાસના પરમતત્ત્વથી આપણને ચ્યુત કરનારી હશે- “તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવન્તિ તે”.

“યેષ્યન્યદેવતાભક્તાઃ યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ

તેપિ મામ્ એવ કૌન્તેય યજન્તિ અવિધિપૂર્વકમ્॥

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ય પ્રભુરેવ ચ।

ન તુ મામભિજાનન્તિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવન્તિ તે।।

યાન્તિ દેવવ્રતાઃ દેવાન્ પિતૃન્યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ।

ભૂતાનિ યાન્તિ ભૂતેજ્યા યાન્તિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્॥”

(ભગ.ગીતા.૮:૨૩-૨૫)

અર્થઃજે કૃષ્ણથી ભિન્ન દેવતાઓના ભક્તો શ્રદ્ધાવડે યજન કરે છે, તેઓ પણ મારુંજ ભજન કરે છે, પણ તેઓ અવિહિત પ્રકારે ભજન કરે છે. જે કાંઈ યજ્ઞ-યાગ-પૂજન-ભજનના પ્રકારો છે તેમનો સાચો સ્વામી અને ભોક્તા તો હું જ છું પણ અન્યદેવોપાસકો મને સાચી રીતે ઓળખી શકતા નથી તેથી તેઓની ચ્યુતિ થાય છે. અન્યદેવોપાસકોને તે-તે દેવતાઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. પિતૃપૂજકોને પિતરોની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિનાયક કે માતાજી અથવા યજ્ઞ-રાક્ષસાદિ ભૂતગણોના ઉપાસકોને તે-તે રૂપોની પ્રાપ્તિ થાય છે પણ મારું ભજન કરનારાઓને હું મળું છું.

આજકાલ કેટલાક કહેવાતા ગીતાપ્રેમીઓ (પણ ખરેખર તો કૃષ્ણની સાથે તીવ્ર અદેખાઈ કરનારાઓજ) આ શ્લોકના અગડ-બગડ અર્થ કરવા ધમપછાડા કરતા મળે છે. કોઈક વખત તેઓ વૈષ્ણવોની ઠેકડી ઉડાવે છે કે વૈષ્ણવો અન્યાશ્રયને દોષ ગણીને ધાર્મિક સંકીર્ણતા ફેલાવે છે. કોઈક વખત આ શ્લોકને પ્રવચનમાંથી ઉડાવીજ દે છે. કોઈક વખત ઊંટવૈદ્યની જેમ ‘અન્યદેવતા’નો અર્થ કરે છે-દેવતા અને ઉપાસક ની વચ્ચે જ્યાં ભેદબુદ્ધિપૂર્વક ઉપાસના કરવામાં આવતી હોય ત્યારે ‘દેવતા અન્ય અને હું ઉપાસક અન્ય’ એવો નિમ્નકોટીનો જે સગુણભાવ જન્મે છે, અહીં તેને જ નિન્દ્ય ગણ્યો છે. કોઈક વખત ક્યારેક ‘અકારઃ વાસુદેવઃ સ્યાત્’ જોવામાં આવી ગયું હોય તો “યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્” માં ‘અવિધિ’ નો અર્થ ‘વાસુદેવવિધિ’ કરી દે છે! સાક્ષાત્ શ્રીશંકરાચાર્ય પણ ગભરાઈ જાય એવા અર્થો આવા પ્રવચનકારો વૈષ્ણવોને વગોવવામાટે શોધી કાઢે છે. શ્રીશંકરાચાર્ય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે “યાન્તિ મદ્યાજિનો મદ્યજનશીલા વૈષ્ણવા મામેવ. સમાનેષ્યાયાસે મામેવ ન ભજન્તેઽજ્ઞાનાત્ તેન તે અલ્પભાજો ભવન્તિ” અર્થઃશ્રીકૃષ્ણનું યજન-પૂજન-ભજન કરનારા વૈષ્ણવો કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરી લે છે, પણ અન્ય દેવોના ઉપાસકો

ભજનમાં થતો આયાસ સરખો હોવા છતાંય અજ્ઞાનથી અન્ય દેવનું યજન કરી અલ્પકળ મેળવે છે. જો અન્યાશ્રયનો નિષેધ અહીં વિવક્ષિત ન હોત તો “દેવવ્રતાઃ દેવાન્ યાન્તિ” અને “મદ્યાજિનઃ માં યાન્તિ” એમ ભગવાન્ પોતાની સાથે ઈતર દેવોનો ભેદ શા માટે દેખાડે છે? જોવાની ખૂબી એ છે કે કૃષ્ણની ગીતા ઉપર પ્રવચન કરનારાઓજ કૃષ્ણનું પરબ્રહ્મત્વ અને કૃષ્ણોત્તર દેવતાઓનું વિભૂતિત્વ જે ગીતામાં ઘંટાઘોષથી ગવાયું છે તે સાંખી નથી શક્તા! તેથીજ શાંકર મતના પ્રખર વિદ્વાન શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતી આવા કૃષ્ણની સાથે અદેખાઈ કરનારાઓ ઉપર ચિદાઈને પેલી નિર્ગુણાવસ્થાની કહેવાતી ટોચને સગુણ શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યથી નીચી કરવા કહે છે:

“શૈવા સૌરાશ્ય ગાણેશા વૈષ્ણવા શક્તિપૂજકાઃ।

ભવન્તિ યન્મયાઃ સર્વ સોહમસ્મિ પરઃ શિવઃ॥

પ્રમાણતોપિ નિર્ણીતં કૃષ્ણમાહાત્મ્યમદ્ભુતમ્।

ન શકન્વન્તિ યે સોદ્ધં તે મૂઢા નિરયં ગતાઃ॥”

(ભગ.ગીતા.મધુ.)

અર્થ: શિવની સૂર્યની ગણેશની વિષ્ણુની કે શક્તિની ઉપાસના કરનારાઓ અન્તે જે નિર્વિકલ્પ નિર્ગુણ અવસ્થાની ‘સોહમ્’ની ટોચ ઉપર પહોંચે છે તે પરમ શિવ હું પોતે છું, પણ કૃષ્ણનું તો માહાત્મ્ય કાંઈક આ બધા કરતાં અદ્ભુત છે અને જે અદ્વૈતી સગુણ-સાકાર કૃષ્ણના અદ્ભુત માહાત્મ્યને સાંખી નથી શક્તો તે મૂઢને નરકગામી માનવો જોઈએ.

તેથી ભક્તિની સાચી મહત્તા અન્યાશ્રય વિનાની કૃષ્ણભક્તિમાંજ છે. યથાર્થદીપિકાકાર વામન એક ઘણી સુંદર વાત આ પ્રસંગે કહે છે:

“તૂંચી દેવતા સકળ વિહિરે માત્ર ગંગેને સજળ।

પરિ સોડોનિ ગંગા કેવળ સ્નાનકરણે એસે અવિધિપૂર્વકા।

પૂર્વાધ્યાયાન્ત તૂંચી શ્રીવત્સાંક બોલિલાસિ।

યા ગીતેન્ત વારંવાર દેવા તૂ બોલિલાસિ હા વિચારા।

તે ચિ ગીતા વાખાણિતા દેવા ઈતર।

પ્રાર્થિતા લાજ મજ કૈસી વાટે ના?।।

વાખાણવી એસી ગીતા આણી તોંડીચ વન્દાવી શુદ્ધ દેવતા

તેજાં ગીતાર્થ કાય બિમ્બલા હે દેવા।

પરોપદેશાર્થ પાંડિત્યા।

સર્વ દેવાસ આપણાસ અદ્વૈત,

સત્ય પરન્તુ મુક્તિપ્રદ નહ્યે અન્ય દેવતા।

એસી બોલસી તૂ ભગવન્ત યા ગીતાશાસ્ત્રી પ્રતિપદી।।

આતા જ્ઞાન જાલિયાવરી તૂંચી સર્વ દેવતા મહાશુનિ જરી।

વિઘ્નહર દેવતા પ્રાર્થૂ તરી ઘટપટ કાય તૂં નહસી।।”

અર્થ:બધા દેવતાઓના રૂપે તુંજ છે. જેમ કાશીમાં બધા જ કૂવાઓમાં ગંગાજનુંજ જળ છે તેથી ગંગાસ્નાન છોડીને કૂપજળથીજ નહાવવાનું વ્રત લેવું શાસ્ત્રીય વિધિથી વેગળું છે, આવું શ્રીવત્સાંક ભગવાન્ પોતે નિરૂપણ કરે છે. આ ગીતામાં આવા વિચારો ભગવાને પોતે વારંવાર કહ્યા છે. આવી આ ગીતાની વ્યાખ્યા કરવી અને સાથો-સાથ નાના-નાના દેવોને વન્દન પણ કરવું ત્યારે ગીતાનો અર્થ શો સમજાયો? હે ભગવાન્! આ બધું પાંડિત્ય પારકાને ઉપદેશ આપવા પૂરતુંજ હોય છે. જો સર્વ દેવતાઓની સાથે ભગવાનનું અદ્વૈત કે અભેદ માની પણ લઈએ તો પણ બીજા દેવતાઓ મોક્ષદાયક નથી એવું સ્પષ્ટ ભગવાન્ કહે છે. તે જાણ્યા છતાંયે ‘બધા દેવતાઓના રૂપે એક કૃષ્ણ જ વિલસે છે’ એમ કહીને જો વિઘ્ન હરનાર દેવતાની પ્રાર્થના કરવી હોય તો ઘડા કે કાપડ ના રૂપે પણ શ્રીકૃષ્ણજ વિલસી રત્યો છે તો તેમની પણ પ્રાર્થના શા માટે ન કરવી?

તેથી જ મહાપ્રભુજી કહે છે કે શુદ્ધાદ્વૈતમાં ઈતર દેવતા તો શું પણ વસ્તુમાત્ર બ્રહ્માત્મકજ અને બ્રહ્મરૂપજ છે; અન્તર જરાય નથી છતાંય ભજન તો પુષ્ટિમાર્ગમાં કૃષ્ણના આકારનુંજ થાય. તેથી ભગવદ્ભક્તિ એટલે અન્યાશ્રય વિનાની અનન્ય કૃષ્ણભક્તિજ કરવી.

કૃષ્ણના આકારને ક્યારેક કહેવાતા અદ્વૈતીઓ માયાથી કલ્પિત માનતા હોય

છે. ક્યારેક પ્રારમ્ભિક સાધનામાં અવ્યક્ત નિરાકાર બ્રહ્મમાં ચિત્ત ચોટે નહીં તેથી ધ્યાન એકાગ્રતામાટે પોતે સાધકે તે કલ્પેલો છે એવું ય માને છે. આને સિદ્ધ કરવા અશાસ્ત્રીય અગડ-બગડ વાતો કરતા હોય છે. એક રમૂજ દાખલો આપું છું: તેઓ કહે છે કે ‘બ્રહ્મ’ એ પૂર્ણતાવાચક શબ્દ છે કેમકે આપણી ભાષામાં સ્વર ધ્વનિ ૧૬ છે, અ આ ઈ વગેરે અને વ્યંજન ધ્વનિ ૩૬ છે. તે મુજબ જો ગણતરી કરીએ તો (બ= ૨૩+૨=૨૭+૬=૩૩+મ્=૨૫)=(બ્રહ્મ=૧૦૮) સરવાળામાં ૧૦૮ પૂર્ણ સંખ્યા મળી આવે છે તેવી પૂર્ણ સંખ્યા ‘કૃષ્ણ’ ‘રામ’ કે ‘શિવ’ જેવા સગુણ-સાકારવાચી શબ્દોની ધ્વનિગણનામાં મળતી નથી. પણ આવા ઊંટવૈદ્યોને કોઈક પૂછે કે ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ ક્યાં સાચો શબ્દ છે? સાચો શબ્દ છે-બ્રહ્મન્. ‘બ્ર’માં અને ‘હ્મ’માંથી પેટન્ટ ફોર્મ્યુલાવાળો વાસુદેવનો ‘અ’ કેમ કાઢી લીધો? ત્યારે વાસુદેવવાચક અકાર વિના આ ઊંટવૈદ્યો ‘બ્રહ્મ’ બોલવાને લાયક રહી જતા નથી! આવી બધી દલીલો સાચું કહીએ તો “યજ્ઞાનુષ્ઠો બલિઃ” છે. આવા અનર્થો કૃષ્ણની અંદેખાઈ કરનારાઓ કરે છે તેથીજ સંસ્કૃતમાં આવા ઊંટવૈદ્યોનું એક મજેદાર લક્ષણ આપ્યું છે.

“યસ્ય કસ્ય તરોર્મૂલં યેનકેન પ્રપેષયેત્।

યસ્મૈ કસ્મૈ પ્રદાતવ્યં યદ્વા તદ્વા ભવિષ્યતિ।”

અર્થ: ગામમાં રોગચાળો ફાટ્યો છે. શું કરવું? ગુરુજીએ જવાબ આપ્યો: “ચાહે કોઈ પણ ઝાડના મૂળિયા લઈને વાટીને દવા બનાવી લો!” ચેલાજીએ પૂછ્યું: “ક્યા ઝાડના મૂળિયા ક્યા રોગ ઉપર અસરકારક થાય છે?” ગુરુજી જવાબ આપે છે: “બેટા! જે કોઈ સામે આવે, રોગનો વિચાર કર્યા વિના દવા આપતા રહેવું” ચેલાજી: “પણ તેનાથી ફાયદો કેવી રીતે થશે?” ગુરુજી: “એ ચિંતા તારે કરવી નહીં. જે જન્મ્યો છે તે કોઈક દિવસે મરવાનોજ છે અને આયુષ્ય હશે તેને કોઈ પણ દવા નુકશાન નહીં કરે. તેથી જે થવાનું હશે તે થશે-તું તો બેટા દવા આપ્યે રાખ!” આનુ નામ ઊંટવૈદ્ય.

ગીતાના નવમા અધ્યાયમાં જેવી રીતે અન્યદેવોપાસનાને ભગવાને પોતાની ભક્તિની તુલનામાં અલ્પકૃણ આપનારી બતાવી છે તેવીજ રીતે બારમા અધ્યાયમાં અક્ષરબ્રહ્મની નિર્ગુણ સાધનાને પણ પોતાની સાકારભક્તિની સરખામણીમાં ભગવાન્ યુક્તતમ ગણતા નથી. સાધનાવસ્થામાં અવ્યક્તોપાસનાનાં સાધનો કિલ્બટર હોય છે. ફળાવસ્થામાં વ્યક્ત દેહ ધારણ કરનાર સાધકને અવ્યક્તમાં લીન

થવું પડે તે પણ કૃષ્ણપ્રાપ્તિની તુલનામાં દુઃખરૂપ ગતિ કહેવાય. તેથી વ્યક્ત સગુણ-સાકાર શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનાજ યુક્તતમ છે.

કૃષ્ણોપાસનાની આ ઉત્તમતાને કૃષ્ણ સાથે અંદેખાઈ કરનારા અવ્યક્તોપાસકો સાંખી શકતા નથી. તેથી તેઓ અવ્યક્તોપાસનાને ઊંચી ચઢાવવા-“**અક્ષરબ્રહ્મ પરમમ્**” વાક્યનો જપ કરવા માંડે છે. સાચો કૃષ્ણમાં સ્નેહ હોય તો-“**અક્ષરદપિ ચોત્તમઃ**” (ભગ.ગીતા.૧૫.૧૮) વચન યાદ આવે કે નહીં! અવ્યક્તને કૃષ્ણથી ઉત્તમ સિદ્ધ કરવાના હેતુથી ભક્ત કરતાં જ્ઞાનીને ઉત્તમ સિદ્ધ કરવા ધમપછાડા કરે. કથાઓ સંભળાવે દંડી અને કાળિદાસની, બન્ને સ્પર્ધા કરતા હતા ત્યારે સરસ્વતીએ દંડીને ઉચ્ચ કવિ માન્યો. ત્યારે કાળિદાસે સવાલ કર્યો કે હું કોણ? તેના જવાબરૂપે સરસ્વતીએ તેને કહ્યું કે તું તો મારો આત્મા છે. તેમ ભગવાન્ કૃષ્ણોપાસક ભક્તને કેવળ યુક્તતમ કહી અવ્યક્તોપાસક જ્ઞાનીને પોતાનો આત્માજ માને છે “**જ્ઞાની તુ આત્મૈવ મે મતમ્**” (ભગ.ગીતા.૭.૧૮)

આ સમગ્ર વિતંડાવાદનું તાત્પર્ય કોઈ પણ રીતે કૃષ્ણ સાથે દ્વેષ કરવો એટલુંજ હોય છે. ખરી રીતે જે જ્ઞાનીને ભગવાન્ પોતાના આત્મા તરીકે બિરદાવે છે. તે નિર્ગુણ-નિરાકાર અવ્યક્ત તત્ત્વનો જ્ઞાની નહીં પણ સગુણ-સાકાર કૃષ્ણતત્ત્વનો જ્ઞાની છે કેમકે અવ્યક્તોપાસકને તો ભગવાન્ ‘જિજ્ઞાસુ’ કહે છે. કેમકે તે જ અવ્યક્તને જાણવાની ઈચ્છાથી કૃષ્ણનું ભજન શાખા અરુન્ધતીન્યાયે કરતો હોય છે. સાચો કૃષ્ણભક્ત તો કૃષ્ણ સિવાય બીજું કશું જાણવા માગતોજ નથી. તેથીજ છઠ્ઠા અધ્યાયના અન્તમાં જ્ઞાનીથી અધિક યોગી અને યોગીથી પણ અધિક યુક્તતમ શ્રદ્ધાવાન ભક્તને માનવામાં આવ્યો છે. તેથી જેને (શ્રદ્ધાવાન ભક્તને) યુક્તતમ માને છે તેનેજ પોતાના આત્મા તરીકે પણ બિરદાવે છે.

“મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાઃ તે મે યુક્તતમા મતાઃ।।

યે તુ અક્ષરમ્ અનિર્દેશ્યમ્ અવ્યક્તં પર્યુપાસતે।।

સર્વત્રગમચિન્ત્યં ચ કૂટસ્થમ્ અચલં ધ્રુવમ્।।

સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ।

તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂતહિતેરતાઃ।।

કલેશોધિક્તરસ્તેષામ્ અવ્યક્તાસક્તચેતસામ્।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ભિરવાપ્યતે॥”

(ભગ.ગીતા.૧૨।૨-૫)

અર્થઃજેઓ પોતાનું મન સગુણ-સાકાર ઈશ્વર એવા શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવીને પરમ શ્રદ્ધાથી તેમનું નિત્ય ઉપાસન કરે છે તેઓ નિર્ગુણ-નિરાકાર તત્ત્વના ઉપાસકો કરતાં યુક્તતમ-શ્રેષ્ઠતમ છે. જેઓ અનિર્દેશ્ય અવ્યક્તસર્વવ્યાપી અચિન્ત્ય કૂટસ્થ અચળ ધ્રુવ એવા અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાઓ હોય છે તેઓ સર્વપ્રાણીઓના હિતમાં રત હોવાથી અન્તે મને મેળવી લે છે. છતાંય અવ્યક્તમાં ચિત્તની આસક્તિ રાખનારાઓને ખૂબજ કલેશ થાય છે. ખરેખર દેહધારીઓનું અવ્યક્તમાં લીન થવું એક દુઃખજ છે. (કેમકે ભજનાનન્દમાં જેમ દેહની સાર્થક્તા અને બ્રહ્માનન્દ બન્ને અનુભવાય છે તેમ અવ્યક્તોપાસનામાં કેવળ બ્રહ્માનન્દજ અનુભવાય છે અને તે પણ કેવળ આત્માથીજ; દેહેન્દ્રિયાદિવડે નહીં. સગુણ-સાકાર ઈશ્વરના ભજનમાં આત્મા અન્તઃકરણ ઈન્દ્રિય અને દેહ પ્રત્યેક સ્તર ઉપર બ્રહ્માનન્દ અનુભવાય છે).

આ શ્લોકો ઉપર ધ્યાન આપશું તો સમજાશે કે સગુણોપાસના હોય કે નિર્ગુણસાધના અન્તિમ ગતિ તો બધાની ભગવાન્ જ છે. જેમ અન્યદેવોપાસનામાં અન્તે ફળ આપનાર અને શ્રદ્ધા ટકાવી રાખનાર તત્ત્વ તો ભગવાન્જ હોય છે. હવે નિર્ગુણ સાધકો પણ જો અન્તે કૃષ્ણમાંજ લીન થવાના હોય તો કૃષ્ણની સગુણોપાસનામાં શું ઉણપ છે? સ્પષ્ટતયા નિર્ગુણોપાસનામાં તો સાધનકલેશ અને ફળકલેશ પણ છેજ “અવ્યક્તા હિ ગતિઃ દુઃખમ્” ત્યારે કૃષ્ણની સગુણોપાસનામાં નથી સાધનકલેશ કે નથી ફળકલેશ. તે છતાંય ‘સોહમ્’ ની મિથ્યા સન્તુષ્ટિ ‘દાસોહમ્’ ની હકીકતને કબૂલ કરવામાં અડચણરૂપ નીવડે છે. તેથી કૃષ્ણના સગુણ-સાકારરૂપને ક્યારેક માયાથી અને ક્યારેક ધ્યાનમાં એકાગ્રતા લાવવામાટે કલ્પિત માનવાનો દુરાગ્રહ રાખવામાં આવે છે. તેથીજ મહારાષ્ટ્રીયન સન્ત આવા કહેવાતા કૃષ્ણભક્તોને જડબાતોડ જવાબ આપે છે:

ધૃત થિજલેં કા બિથુરલે પરિ ધૃતપણા નાહી મુકલે।

તેવીં સગુણ-નિર્ગુણત્વે મુસાવલે પરબ્રહ્મ સમ્યલે શ્રીકૃષ્ણા॥

ત્યાજ્ય સગુણ પૂજ્ય નિર્ગુણ હે હી દશા આરતી જાણા

જ્યાંસી બ્રહ્મરૂપ તૃણપાષાણા

ત્યાંસી ત્યાજ્ય સગુણ કદા નવ્હે॥

અર્થઃ ધી પીગળેલું હોય કે થીજેલું હોય, ધી તો ધીજ રહેવાનું. તેવીજ રીતે બ્રહ્મ સગુણ હોય કે નિર્ગુણ, બ્રહ્મ તો પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણજ રહેવાના. જે લોકો નિર્ગુણ બ્રહ્મને ટોચની અવસ્થા માનીને પૂજે છે અને સગુણ બ્રહ્મને સાધનાવસ્થા માનીને તેને ત્યાગે છે તે પણ એક અજ્ઞાન છે, આર્તિનીજ દશા છે. જે શુદ્ધાદ્વૈત જ્ઞાની તૃણ-પાષાણ વગેરે વસ્તુમાત્રને બ્રહ્મ માને છે તેનેમાટે કદી પણ સગુણ બ્રહ્મ સાધનાવસ્થા તરીકે ત્યાજ્ય નહીં બને.

તેથીજ અદ્વૈતશાસ્ત્રના જબરદસ્ત વકીલ શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતી પણ કહે છે યોગીઓ પોતાના મનને ધ્યાનાભ્યાસથી વશમાં કરીને કોઈક નિર્ગુણ નિષ્ક્રિય પરતત્ત્વ માનતા હોય તો માને (તે માહાત્મ્ય તે નિર્ગુણ જ્યોતિનું નથી પણ મન ઉપર કાબૂ મેળવવાનું છે!) અમને તો અમારા નયનોમાં ચમત્કાર ઘડનારું યમુનાના કાંઠે દોડતું નીલ રંગનું તેજજ મનોહારી અને સારું લાગે છે.

તેથી કૃષ્ણભક્તિમાં રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ થવાનો ગુણ જેમ અન્યાશ્રયથી બચવાનેલીધે અથવા અનન્યોપાસનાનેલીધે આવે છે; તેવીજ રીતે કૃષ્ણભક્તિને ભક્તિયોગ ત્યારેજ માની શકાય કે જ્યારે આપણે કૃષ્ણભક્તિને નિર્ગુણોપાસનાથી ઊતરતી સાધનાવસ્થા ન માનતા હોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઈતર દેવો અને અક્ષરબ્રહ્મ થી ઉપર કોઈક ટોચની અવસ્થા કે સ્વરૂપ કૃષ્ણનું માનીએ તોજ ગીતા સાંભળવાનો કે આચાર્યશ્રીના નિબન્ધ સાંભળવાનો આપણો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. તેથીજ કૃષ્ણાશ્રયસ્તોત્રમાં મહાપ્રભુજી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે:

“પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવાઃ ગણિતાનન્દકં બૃહત્।

પૂર્ણાનન્દો હરિસ્તસ્માત્ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમા॥”

(કૃષ્ણાશ્રય-૮)

અર્થઃ ઈતર સર્વે દેવો પ્રાકૃત છે અને વ્યાપક નિરાકાર અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનન્દ છે. પૂર્ણાનન્દ તો કેવળ શ્રીકૃષ્ણજ છે. તેથી તે જ મારો સાચો આશ્રય છે.

આ ચોખ્ખી અને સરળ વાત પણ ‘સોહમ્’ના જપથી મુક્તિ મેળવવામાટે રઝળતા અનધિકારીઓના ગળે ઊતરતી નથી. તેથી અનધિકારીઓની સામે શાસ્ત્રપ્રકાશન એક નકામી દુરાશા છે. તેથી મહાપ્રભુજીની આ શ્લોક ઉપરની **“તત્રાપિ ભગવત્સેવકાઃ સેવાપરાઃ”** પંક્તિની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે કે **‘ભગવત્સેવકાઃ’** નું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીકૃષ્ણનાજ સેવક રહેવા માગતા હોવ. શ્રીકૃષ્ણની વિભૂતિરૂપ ઈતર દેવતાઓના સેવક નહીં. તેમજ ગટ્ટુલાવજી કહે છે કે **‘ભગવત્સેવકાઃ’**નું તાત્પર્ય વિચારતાં ઈતર દેવતાજ નહીં પણ અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસનામાં રુચિ રાખનારાઓને પણ મહાપ્રભુજી આ નિબન્ધ વાંચવાના અધિકારી નથી ગણતા.

મુક્ત્યધિકારીને શુશ્રૂષા:

ગીતા અને નિબન્ધ ના અધ્યયનમાટેના અધિકારીના બે ગુણો તપ અને ભક્તિ ની બાબતના વિચાર પછી ત્રીજો ગુણ શુશ્રૂષા કે મુક્ત્યધિકારિતા નો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. મહાપ્રભુજી મુક્ત્યધિકારીની ઓળખાણ આપતાં કહે છે કે જે નિષ્કામ હોય, જેની લૌકિક કામનાઓ શાન્ત થઈને મુક્તિમાટેના વિચારને અવકાશ આપતી હોય તે જ મુક્ત્યધિકારી. શ્રીપુરુષોત્તમજી શ્રુતિવચન ટાંકે છે:

“યદા સર્વે પ્રલીયન્તે કામાઃ યે અસ્ય હૃદિ સ્થિતાઃ।

અથ મર્ત્યો અમૃતો ભવતિ અત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે।”

(કઠોપ. ૬।૧૪)

અર્થ: જ્યારે હૃદયમાં ઉભરાતી એક પછી બીજી કામનાની લહેરો કોઈક વખતે લીન થઈ જાય, શાન્ત થઈ જાય ત્યારે આ મર્ત્ય પ્રાણી અમરતાની દિશામાં આગેકૂચ કરે છે, જ્યાં એને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હૃદય જો કે આકારમાં ઘણું નાનું હોય છે. પણ તેમાં વાસનાનો અથાગ સાગર ભરેલો છે. તેમાં એક પછી બીજી કામનાની લહેરો ઉઠતીજ રહે છે. આપણો જીવાત્મા તપ જ્ઞાન ધ્યાન પૂજન ભજન વિગેરેની નાનકડી હોડીમાં બેસીને સંસારની પેલી પાર જવા માગે છે પરન્તુ કામનાની કોઈ એક ઝાપટ આપણી સાધનાની નાનકડી હોડી ઉલટાવી નહીં દે તે કોણ કહી શકે! તેથી કામનાની લહેરો જ્યારે શાન્ત થઈ

જાય ત્યારે પસાર થવું સહેલું પડે. મોક્ષદાતા કોણ છે, મુક્તિસાધન ક્યાં છે, મુક્તિનું સ્વરૂપ શું છે, મારી પાત્રતા મુક્તિ મેળવવાની કેવી છે તે જાણવાની અને સાંભળવાની વાસ્તવિક ઈચ્છા કે શુશ્રૂષા જાગવી એજ આપણી પાત્રતાની એટલેકે મુક્તિ મેળવવામાટે અધિકારી હોવાની પહેલી નિશાની છે.

અન્તિમ જન્મ ક્યારે?

સગુણ સાકાર કૃષ્ણ સાથે અદેખાઈની વૃત્તિ છૂટે ત્યારેજ જન્મમરણના ચક્રને તોડનાર અન્તિમ જન્મ મળે છે. શ્રીશંકરાચાર્ય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે **“ભગવતિ અસૂયાયુક્તાય સમસ્તગુણવત્સ્વપિ ન વાય્યમ્”**. (ભગ.ગીતા.શાં.ભા.૧૮।૬૭) અર્થ:ભગવાનની સાથે જેઓ અદેખાઈ કરતા હોય તેવા લોકો તપસ્વી હોય કે ભક્ત હોય, મેઘાવી હોય કે મુમુક્ષુ હોય, જે કાંઈ હોય, તેઓ ગીતા સાંભળવાના અધિકારી નથી.

તપસ્વી મુમુક્ષુ ભક્તને અદેખાઈ શા માટે આવે? પડોશીને ઘેર ટી.વી. આવી ગયું હોય અને આપણે જો લઈ ન શકતા હોઈએ તો અદેખાઈ આવે. બધા લોકો છગનભાઈને વધારે પૂછે અને અમથાભાઈને નહીં, તો અમથાભાઈને અદેખાઈ આવે. છગનભાઈમાં ન હોય તેવા દોષો પણ દેખાવા લાગે. તેમજ સગુણ-સાકાર હોવા છતાંય ભગવાન સંસારી નથી ગણાતા પરન્તુ આપણે દેહના આકારમાં આવતાંજ સંસારબદ્ધ ગણાઈ જઈએ છીએ. ભગવાનમાં ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન વૈરાગ્ય વગેરે ગુણો છે તે પણ આપણામાં કેમ નથી દેખાતા? એટલે શ્રીકૃષ્ણજીનંદ સરસ્વતીને અદેખાઈ આવે. તે કહે, **“ભગવાનનો આકાર માયાવડે લીધેલો આકાર છે. ભગવાનના ગુણો ઐશ્વર્ય વગેરે પણ માયિક છે. અરે! વધારે શું કહું! મારામાં અને ભગવાનમાં કોઈ પણ જાતનો ભેદ કે દ્વેષ છેજ નહીં. દ્રેષ રાગ લોભ મોહ મદ માત્સર્ય ગુણો મારામાં નથી! ધર્મધિકામમોક્ષરૂપ ચાર પુરુષાર્થોને મેળવવાની મારામાં કોઈ જાતની મથામણ પણ નથી. હું પોતેજ બ્રહ્મ છું”**

શિષ્ય:“ગુરુજી મારું સ્વરૂપ પણ મને સમજાવો!”

ગુરુજી:“તુ પણ બ્રહ્મ છે! પણ સરખો બોધ થાય તેનામાટે નિત્ય ઉપદેશ સાંભળવો જોઈશે? ન સાંભળે તે નહીં ચાલે”

શિષ્ય:“પણ હું સંસારી જીવ ક્યાં અને બ્રહ્મ ક્યાં? બ્રહ્મના ગુણો મારામાં દેખાતા

નથી”

ગુરુજી: “તું નિર્ગુણ છે અને દેખાતા તારા બધા ગુણો માયિક મિથ્યા છે, તું જન્મ-મૃત્યુ જરા-વ્યાધિની મિથ્યા ઉપાધિથી પર અબાધિત શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, તે જ હું પણ છું. વળી હું અને તું નો ભેદ પણ મિથ્યા છે. તેથી આપણે બધાજ બ્રહ્મ છીએ. ઉઉઉ...!”

ગુરુજીની દાઢમાં એકાએક દુઃખાવો ઉપડે છે. કંઠ સ્પંધાઈ જાય છે. આજનું પ્રવચન અહીં સમાપ્ત કરવું પડે છે. દાઢ કઢાવ્યા પછી દશક દિવસે પાછું પ્રવચન શરૂ થાય છે.

ગુરુજી: “જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ, માયા થકી પ્રતીત થનારી મિથ્યા ઉપાધિ, બધી બ્રહ્મરૂપ મારી ચેતનામાં બાધિત થનારી ભ્રાન્તિ છે”

શિષ્ય: “ગુરુજી! દાઢ કઢાવતાં કષ્ટ અનુભવાયુ કે નહીં? આંખોમાં આંસુ કેમ આવી ગયાં હતાં?”

ગુરુજી: “હાસ્ય-રુદ્ધ શોક-મોહ તે બધું દ્વૈતઘટિત હોવાથી મિથ્યા છે. જેમ કષ્ટ અને હર્ષ મિથ્યા છે. તેમ રુદ્ધ અને હાસ્ય પણ મિથ્યા છે”

શિષ્ય: “પણ ગુરુજી! સુખ-દુઃખને કોઈક લોકો ઈશ્વરીય વિધાન માને છે. તે શું?”

ગુરુજી: “જીવ-ઈશ્વરનો ભેદ પણ મિથ્યા છે. જેમ હું માયાવડે જીવભાવાપન્ન થાઉ છું. તેમ માયાવડે ઈશ્વરભાવાપન્ન પણ થાઉં છું. મારામાં વાસ્તવિકતયા નથી જીવત્વ કે નથી ઈશ્વરત્વ!”

શિષ્યને ખબર પડે નહીં કે ગુરુજી આસ્તિક છે કે નાસ્તિક, પણ પ્રાણીમાત્રના હૃદયદેશમાં બિરાજેલો પરમાત્મા જાણી જાય છે. તેથીજ કહે છે “ઈદં તે નાતપસ્કાય નાભક્તાય કદાચન નયાશુશ્રૂષવે વાય્યં ન ચ માં યોલ્યસૂયતિ” ઈશ્વર સાથે અદેખાઈ કરનારાઓને ગીતા કહેવી નહીં. આવી અદેખાઈ કરનારાઓ પર શ્રીમધ્વાચાર્ય ચિડાઈને કહે છે:

“ઘાતયન્તિ હિ રાજાનો રાજાહમિતિવાદિનમ્”

અર્થ: કોઈક રાજાના રાજ્યમાં તેની હયાતિમાં બીજો કોઈ પુરુષ ‘હું રાજા છું’ એમ કહેવા માંડે તો તે મૃત્યુદંડ મેળવવાને પાત્ર બને છે. તેવીજ રીતે ‘હું બ્રહ્મ છું’

કહેનારો પણ દંડનીય બને છે.

“યે અન્યે અરવિન્દાક્ષ વિમુક્તિમાનિનઃ

ત્વય્યસ્તભાવાદ્ અવિશુદ્ધબુદ્ધયઃ।

આરુત્ય કૃચ્છ્રેણ પરં પદં તતઃ

પતન્ત્યધોનાદતપુષ્પદંઘ્રયઃ॥”

(ભાગ.પુરા.૧૦।૨।૩૨)

અર્થ: હે અરવિન્દાક્ષ ભગવાન! જેઓ પોતાને નિત્ય શુદ્ધ-બદ્ધ-મુક્ત માનીને સમસ્ત દ્વૈતવાસનાથી રહિત હોવાની વિટમ્બાણામાં તારા ચરણકમળનો આદર નથી કરતા તેઓ અધિકતર કલેશ પ્રાપ્ત કરીને અક્ષરોપાસનાથકી નિર્ગુણાવસ્થાની ટોચ ઉપર પહોંચીને પણ પાછા નીચે પડે છે. અદ્વૈતાનુભૂતિની જ્ઞાનમાર્ગીની સિદ્ધિના મદમાં તારામાં શુદ્ધભાવને ન નભાવી શકવાથી તેમની એ સ્થિતિ થાય છે.

તેથી હું ભગવાનનો છું, ભગવાન મારા છે, એવા સોપાનક્રમથી જ્ઞાની ઉપર ચઢતો જાય, છેવટે તેને લાગે કે હું પોતે ભગવાન છું. ભગવાન પણ આવા જ્ઞાનીઓ ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન થાય છે. કહે છે “જ્ઞાની તુ આત્મૈવ મે મતમ્” અર્થ:જ્ઞાની તો મારો આત્મા છે કેમકે એ પોતાના આત્માને પણ પરમાત્મા ગણે છે. પોતાના આત્માને પરમાત્મા માનવાના શ્રીશંકરાચાર્યના ઉપદેશનો સાચો અર્થ કહેવાતા પાકા અદ્વૈતીઓને સમજતો નથી. શ્રીશંકરાચાર્ય તો નિર્ગુણાવસ્થાની ટોચ ઉપર જઈને પણ કહે છે “ભગવાન! હું તારો છું” ત્યારે આજના કહેવાતા અદ્વૈતીઓ “શ્વાધ્યપદં પ્રાપ્ય સ્વામિનં હન્તુમિચ્છતિ” અર્થ:કોઈક ઉદ્દરડીને એક ઋષિએ બિલાડીમાંથી સુન્દરી અને સુન્દરીમાંથી સિંહણ બનાવી કેમકે “દ્વિતીયાદૃ વૈ ભયં ભવતિ” નો ભાવ એને ખૂબજ સતાવતો હતો પણ સિંહણ થતાં જ્યારે તે ઋષિ ઉપરજ તરાપ મારવા દોડી ત્યારે ઋષિએ કહ્યું “પુનર્મૂષિકા ભવ” તેમજ “અહં બ્રહ્માસ્મિ” લાગે ત્યાં સુધી વાંધો નથી આવતો કેમકે “બહુનાં જન્મનામ્ અન્તે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રપદ્યતે” (ભગ.ગીતા.૭।૧૮) અર્થ: ઘણાં જન્મો પછી જ્ઞાની મારી શરણાગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ન્યાય મુજબ શ્રીશંકરાચાર્ય જેવી કોઈક મહાવિભૂતિ જ્ઞાની થાય પછી પણ “નાથ તવાહમ્” કહેવા સમર્થ થાય છે. બીજા તો “પુનર્મૂષિકા ભવ”ના ન્યાયે કૃષ્ણના સગુણ-સાકાર રૂપને ઉપાસનાર્થ કલ્પિત અથવા તો માયાવડે કલ્પિત કહીને પાછા નીચેજ પડે છે. તેથી કૃષ્ણના સગુણ-

સાકાર રૂપની કોઈ દિવસ અદેખાઈ કરવી નહિ. એટલે એને માયાવડે લીધેલું રૂપ કે ઉપાસનાર્થ કલ્પિત રૂપ માનવું નહિ. પુનઃ મૂષિકાભાવાપન્ન થનારા કહેવાતા જ્ઞાનીઓ કેટલાય ઊંઠા આપણને કેમ ન ભણાવતા હોય! આની કાળજી રાખીએ તો ભગવાન્ આપણને પોતાની સાથે અસૂયા ન કરનારા માની ગીતોપદેશના અધિકારી ગણશે અને તોજ મહાપ્રભુજી પણ આપણને ભવાન્તસમ્ભવાઃ માનીને નિબન્ધોપદેશના અધિકારી ગણશે.

આ ગ્રન્થ ઉપર વ્યાખ્યા કરતાં યોજનાકાર લાલુભટ્ટજી જણાવે છે કે આ અધિકારચર્યા મહાપ્રભુજીના વિરચિત ગ્રન્થોના અધ્યયનમાટેની છે. તેથી ભક્તિમાર્ગમાં આપણી પાત્રતા કે અધિકારીતા ની સાથે તેની ગેરસમજ કરવી નહિ. ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશમાટે ભગવાન્ની કૃપાના પાત્ર થયા સિવાય બીજી કોઈ પાત્રતાનો વિચાર છેજ નહિ. કૃપાનું પરિજ્ઞાન પુષ્ટિમાર્ગમાં રુચિથીજ ઓછું-વત્તું થઈ શકે બીજે કોઈ ઉપાય નથી.

અધિકારની ચર્યા જો કે વિસ્તૃત થઈ છે પણ અમૂક ચોક્કસ ખુલાસાઓ પ્રાથમિક તબક્કે ન થાય તો અધ્યયનમાં અડચણ ઊભી થાય તેથી ન છૂટકે કરવા પડ્યા છે.

ભવાન્તસમ્ભવાઃ થીજ મહાપ્રભુજીએ આપ્તવાણીમાટે આવશ્યક પ્રસંગની અનુકૂળતા પણ દેખાડી છે. ઈશ્વરેચ્છાથી મુક્તિ મેળવવામાટે અધિકારી દૈવીજીવોનાં સાત્ત્વિકતા ભક્તિ અને અન્તિમ જન્મ નો જે ભવમાં સુમેળ સધાયો હોય છે તે પ્રસંગેજ સિદ્ધાન્તશ્રવણ સફળ થાય છે.

અન્ય ત્રણ અનુબન્ધો:

૧.અધિકારી ૨.વિષય ૩.સમ્બન્ધ અને ૪.પ્રયોજન પૈકી અધિકારીનું નિરૂપણ મહાપ્રભુજીએ શબ્દશઃ કર્યું છે. બાકી ત્રણનું સૂચન “તેષાં યથાન્તિમત્વં સિધ્ધિતિ તથોપાયો નિરૂપ્યતે” કહી સંક્ષેપમાંજ કર્યું છે.

વિષય સમ્બન્ધ તથા હેતુ(પ્રયોજન):

આ તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધનો વિષય શું છે, તે કયા પ્રકારે અહીં વર્ણવવામાં આવી રહ્યો છે અને કયા પ્રયોજન કે હેતુ થી? મહાપ્રભુજી કહે છે કે ભગવત્કૃપાથી અન્તિમ

જન્મ મેળવનાર પુષ્ટિમાર્ગીય દૈવીજીવોને જ્યારે તેઓ સાત્ત્વિકતા અને ભક્તિ થી યુક્ત હોય ત્યારે તેમના સ્વરૂપને અનુરૂપ તથા તેમના જીવનના લક્ષ્યને અનુરૂપ તેમને માર્ગ દેખાડવામાટે આ ગ્રન્થનું પ્રણયન કરવામાં આવ્યું છે. એટલે જે સ્વમાર્ગ ઉપર ચાલવા માગે છે તેને સ્વમાર્ગની અને પોતાની મંજિલની સાચી માહિતી જો ન હોય તો ગેરમાર્ગ દોરવાઈ જવાય તેથી વિલમ્બ વિના અને આશ્વસ્ત બનીને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ પોતાના પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર ચાલી શકે એવા વેદ-ગીતા-બ્રહ્મસૂત્ર-ભાગવતાદિ શાસ્ત્રસમર્થિત સૈદ્ધાન્તિક વિષયોના અધ્યયન જ્ઞાનદ્વારા શુદ્ધાદ્વૈતની પ્રક્રિયાનુસાર જીવનને સફલ-સુફલ બનાવવાના પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રયોજનથી આ ગ્રન્થ લખાયો છે.

કોઈ પણ વિષયનું નિરૂપણ કરનારા ગ્રન્થની સાથે તે વિષયનો સમ્બન્ધ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે. દા.ત. વાદગ્રન્થમાં પરમતખંડન અને સ્વમતખંડન હોય છે, ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થમાં વક્તા કે લેખક ની સામે પ્રતિવાદી નથી હોતો પણ જિજ્ઞાસુ શિષ્ય હોય છે, ટીકાગ્રન્થમાં જેના ઉપર વ્યાખ્યા લખવી હોય તે મૂળ ગ્રન્થજ સામે હોય છે, પ્રતિવાદી કે શિષ્ય પણ અનિવાર્યતયા નહિ. સ્તુત્યાત્મક ગ્રન્થમાં ગ્રન્થકારની સમક્ષ પોતાનો ઈષ્ટદેવ કે સ્તુત્યવિષયજ હોય છે. તે પૈકી આ ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થ છે. વાદગ્રન્થમાં લેખક ઉપદેશમુદ્રા ન અપનાવી શકે કેમકે વાદી-પ્રતિવાદી એકબીજાને સમકક્ષ માનીને વાદમાં પ્રવૃત્ત થતા હોય છે. તેમજ ઉપદેશાત્મક ગ્રન્થમાં શંકાને સર્વથા અવકાશજ નથી એમ ન સમજવું. જિજ્ઞાસુભાવે શિષ્યજનોચિત વિનયથીજ શંકા થાય, ખંડન-મંડનની વાદશૈલીથી નહિ. આ શિસ્તને જો ખ્યાલ બહાર જવા દઈએ તો ગ્રન્થના અધ્યયનની મજા માણી શકાય નહિ. જેમ વાદરૂપે ગ્રન્થ લખાતો હોય તેને શિષ્યોચિત દીનતાથી સાંભળો તો અથવા પ્રતિવાદીને છાજે તેવી બુદ્ધિની પટ્ટતા ન દાખવો તો વાદગ્રન્થની પણ મજા માણી શકાય નહિ.

તેથી શંકા થાય તે પ્રકટ કરવીજ. ઉપદેશકનું પણ કર્તવ્ય છે કે શિષ્ય કે શ્રોતા ને મૂંગાં ઘેટાં સમજીને ઉપદેશ ન આપવો. ગીતામાં ભગવાન્ ઉપદેશગ્રહણની વિધિ સમજાવતાં કહે છે

“તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનઃ તત્ત્વદર્શિનઃ।।”

(ભગ.ગીતા.૪।૩૪)

આ શ્લોકમાં ઉપદેશગ્રહણ કરનાર શ્રોતાઓની ત્રણ શિસ્ત દેખાડી છે:
(૧)પ્રણિપાત(૨)પરિપ્રશ્ન(૩)સેવા

(૧)ઉપદેશગ્રહણ કરતાં પહેલાં ગુરુની સામે ઝુકતા આવડવું જોઈએ એટલે ગુરુનામાટે કાયિક વાચિક અને માનસિક દૈન્યભાવ હોવો જોઈએ. શ્રદ્ધા વગર ઉપદેશ ઝીલી શકાતો નથી. આ પ્રથમ ગુણ ઉપદેશ ગ્રહણ કરનારનો.

(૨)પોતાની સામે બીજો ઝૂકે તે કોને ન ગમે? પણ ગુરુએ તેથી કેવળ શ્રદ્ધાજ જોઈને સન્તુષ્ટ થઈ જવાનું નથી. સાંભળનારનો પ્રશ્ન પણ જોવો જોઈએ. તેથી મહાભારતમાં ગુરુની શિસ્ત પણ ઉપદેશ આપતી વેળાની સમજાવવામાં આવી છે:

“નાપૃષ્ઠઃ કસ્યચિદ્ બ્રૂયાદ્ નાપ્યન્યાયેન પૃચ્છતઃ
જ્ઞાનવાન્ અપિ મેધાવી જડવત્ સમુપાવિશેત”

(મહાભારત-)

અર્થ: પૂછ્યા વગર કોઈની સાથે બોલવું નહિ અને કોઈક અનુચિત રીતે પ્રશ્ન કરતો હોય તો પણ તેનો ઉત્તર આપવો નહિ. પોતે જ્ઞાનવાન છે સમજાવી શકે છે શંકા દૂર કરી શકે છે તેવી મેધા હોય તે છતાંય જડ-મૂઢની જેમ શાન્ત બેસી રહેવું જોઈએ. આજે ઉપદેશાર્થીઓને આ શિસ્ત નહિ ગમે એનું કારણકે જ્ઞાન પચવું બંધ થયું એટલે જ્ઞાનવમનનો રોગ ચોમેર ફાટી નીકળ્યો છે તેથી પરિપ્રશ્ન વગર બોલવાની ઉતાવળ રહે છે. પ્રાચીન કાળમાં પ્રશ્નપૂર્વ પ્રતિગ્રહને વેદવિક્રય માનવામાં આવતો હતો. તેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરનારે અવશ્ય પ્રશ્ન કરવોજ જોઈએ અને ઉપદેશકે એને કરવા દેવો જોઈએ.

(૩)ઉપદેશગ્રહણથી પૂર્વ, ઉપદેશગ્રહણકાળમાં અને ઉપદેશગ્રહણ પશ્ચાત્ ગુરુસેવાનું વિધાન છે

“આદૌ જ્ઞાનાપ્તયે પશ્યાત્ કૃતધ્નત્વનિવૃત્તયે।

ત્રયશ્ચૈતે સદા વન્ધ્યાઃ વેદાન્તો ગુરુઃ ઈશ્વરઃ।।”

અર્થ: પહેલાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિના હેતુથી અને પછી પોતે કૃતધ્ન ન બની જાય તેવા હેતુથી વેદાન્ત ગુરુ અને ઈશ્વર એ ત્રણેયને સર્વદા વન્દનીયજ માનવા.

આ બધું વિચારવાથી પ્રશ્નની મહત્તા અને પ્રશ્નની સીમા બન્નેનું સ્વરૂપ ઉપદેશમાં સરખી રીતે સમજમાં આવી જાય છે. મહાપ્રભુજી પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનો આપણો ભાવ રાખી આપણે આ ગ્રન્થના અધ્યયનમાં પ્રવૃત્ત થવાનું છે. આ જ્ઞાનોપદેશનો ‘મૂડ’ સરખી રીતે સમજીને આપણે પ્રશ્ન પૂછી પણ શકીએ છીએ અને તે ‘મૂડ’ જો ન સમજમાં આવતો હોય તો અનુચિત પ્રશ્ન પૂછી ન બેસીએ તેની કાળજી પણ રાખવાની છે.

આમ અધિકારી વિષય સમ્બન્ધ પ્રયોજન રૂપે અનુબન્ધચતુષ્ટય અને આપ્તવાણી ના ઘટક અનુકૂળ શ્રોતા અને પ્રસંગ નું નિરૂપણ આ શ્લોકમાં થયું. આપ્તવાણીના ઘટક વક્તાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ હવે પછીના ત્રીજા શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે.

આપ્તવક્તા વાક્પતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણ:

આપ્તવાણી શ્રોતા વક્તા અને પ્રસંગ નો જ્યાં સુમેળ સધાઈ જાય ત્યાંજ પ્રકટ થાય છે. તેથી ત્રિવિધ-સાત્ત્વિક તપોરત ભક્તિમાન કૃષ્ણસેવાપર મોક્ષાધિકારી શુશ્રૂષુ અને ભગવત્કૃપાભાજન હોઈ ભગવાન્ સાથે અદેખાઈ ન કરતા હોય તેવા શિષ્ય કે શ્રોતા ના પરીક્ષણ પછી વાક્પતિ મહાપ્રભુજી પોતાના આપ્તવક્તા હોવાની પરીક્ષા આ ત્રીજા શ્લોકમાં આપે છે.

મહાપ્રભુજીનો સિદ્ધાન્ત મનઃકલ્પિત કોઈ વાદ નથી. તે તો વિવિધ ભગવત્શાસ્ત્રોનું વલોવણ છે. મહાપ્રભુજી કહે છે કે જેમને શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ કે સ્વતન્ત્ર રીતે કલ્પિત વાદ કરવાની ટેવ છે તે આ પુષ્ટિમાર્ગમાં વક્તા થવાના અધિકારી નથી. ભગવત્શાસ્ત્રોને સરખી રીતે સમજ્યા વગર ઉપદેશ આપવા લાગીએ તો અપદાર્થ કહ્યા વગર રહેવાય નહિ.

ભગવાન્નાં અનેક નામોમાં એક નામ ‘વિશ્વાક્ષ’ પણ છે. શાસ્ત્રીય વિષયોની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રશુદ્ધ રીતિથી કરીએ તો અનધિકારી શ્રોતાઓને નવું કાંઈક સાંભળવાની મજા પડે નહિ. તેથી શ્રોતાઓને ખુશ કરવા શાસ્ત્રીઓ મન ફાવે તેવી વ્યાખ્યા ઠોકી બેસાડે છે. એક પ્રસિદ્ધ વક્તા ‘વિશ્વાક્ષ’ નો અર્થ ભગવાન્ના નયનો નાગરિક છે

એવો બતાવે છે. એટલે નગરમાં રહેનારા ‘અપ દુ ડેટ્’ શ્રોતાઓ પોતાને ધન્ય-ધન્ય માને! જાણે વનમાં રહેનાર ઋષિમુનિઓ જેવી ભગવાનની આંખો થઈ જ ન શકતી હોય એવો બોધ જાગે. શાસ્ત્રનું વલોવણ કર્યા વગર બોલવાની ટેવના આવાંજ પરિણામ નીકળે. સંસ્કૃત ભાષામાં ‘વિશ્વ’ શબ્દ અનેકાર્થવાચી છે: ૧. જગત્ ૨. દેવ ૩. જીવ ૪. સર્વ અને ૫. સૂંઠ. આ પૈકી સૂંઠના અર્થમાં ‘વિશ્વ’ શબ્દને ‘નાગર’નો પર્યાયવાચી કોષકાર ગણાવે છે ‘વિશ્વં તુ નાગરં પ્રોક્તમ્’ તે જોવામાં આવી ગયું તેથી વિના વિચારે શ્રોતાઓને ખુશ કરવાની હલકી મનોવૃત્તિથી ભગવાનના ‘વિશ્વાક્ષ’ નામનો અર્થ પણ ‘નાગરિક આંખવાળો’ કરીને ઊંટ વૈદ્યની માફક તેઓ પરમેશ્વરની આંખોમાં પણ સૂંઠજ નાખતા હોય છે. મહાપ્રભુજી તેવા પ્રકારે શાસ્ત્રને સરખી રીતે જોયા વગર, મંચ ઉપર મુખમાં આવ્યું તેવું ભાગવત ગીતા કે પંચરાત્ર આદિ શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન નથી કરતા. તેથી કહે છે **“ભગવચ્છાસ્ત્રમ્ આજ્ઞાયેતિ. અન્યથા અનાપ્તત્વં સ્યાત્”** અર્થ: ભાગવત ગીતા અને પંચરાત્ર આદિ શાસ્ત્રો સરખી રીતે બધા પ્રકારે સમજીને આ ગ્રન્થ લખું છું. અન્યથા આખું લખાણ અનાપ્ત થઈ જાય.

કળિયુગનો પ્રારમ્ભ થયો તેના પહેલાં જે મુખ્ય વૈદિક ધર્મ કર્મકાંડરૂપે અને જ્ઞાનકાંડરૂપે હતો તેનો અધિકારી કળિયુગમાં મળવો મુશ્કેલ છે. ચાલુ દેશકાળની સ્થિતિ કે દ્રવ્ય અને કર્તા ની સ્થિતિ જોતાં તે વૈદિક ધર્મનું અનુષ્ઠાન શક્ય ન રહ્યું. કર્મ અને જ્ઞાન ના આત્મોદ્ધારના માર્ગ અવરુદ્ધ થયા છે તેથી એક નોખા ભક્તિમાર્ગની અપેક્ષા હતી. સર્વનિર્ણય નિબંધમાં આગળ જઈને મહાપ્રભુજી સમજાવશે કે સાક્ષાત્ પ્રભુએ શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા માં એક સ્વતન્ત્ર ભક્તિમાર્ગ અને શરણાગતિમાર્ગ નું નિરૂપણ કર્યું છે.

આ ભક્તિમાર્ગ અને શરણાગતિમાર્ગ ઉપર ચાલનાર પુરુષની નિષ્ઠા શાસ્ત્રીય સાધનો કરતાં અધિક શાસ્ત્રીય પ્રમેય અર્થાત્ પરમાત્મામાં રહેલી હોય છે. સાધનોનું સામર્થ્ય કે બળ જીવના આત્મોદ્ધારમાટેના શાસ્ત્રીય પ્રમાણને અનુસારી હોય છે **“તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ”** (ભગ.ગીતા.૧૬.૨૪) તેથી કયા સાધનનું અનુષ્ઠાન કઈ રીતે ક્યારે અને કોણ કરે તે બાબતની શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થામાં લેશમાત્ર ગડબડી થતાં ફળ લાભ કે અપેક્ષિત પ્રભાવ ઉત્પન્ન થાય નહિ તેથી તેને ‘પ્રમાણબળ’ કહેવાય છે. પરમાત્માનું બળ કે સામર્થ્ય તો પરમાત્માની

ઈચ્છા કે અનુગ્રહ નેજા અનુસરે છે પ્રમાણોમાં તો કેવળ દિશાસંકેતન્યાયથી અપ્રમેય પરમાત્માનું પ્રમેયરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેથી પરમાત્માના અનુગ્રહને ‘પ્રમેયબળ’ કહેવાય છે. જીવે શું કરવું કે શું ન કરવું તેનો નિશ્ચય શાસ્ત્રથી મેળવવો જોઈએ, પણ પરમાત્માએ શું કરવું કે શું ન કરવું તેનો નિર્ણય શાસ્ત્રથીજ મેળવવા પરમાત્મા બંધાયો નથી. તે જ પરમાત્માએ જ્યારે ગીતા-ભાગવતાદિમાં **“યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ, અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયન્ત ઉપાસતે. તેષામ્ અહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્, ભવામિ ન ચિરાત્ પાર્થ”** (ભગ.ગીતા.તા ૧૨.૧૬-૭) અથવા તો **“અપિ ચેત્ સુદુરાચારો ભજતે મામ્ અનન્યભાક્, સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્ વ્યવસિતો હિ સઃ. ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વત્ શાન્તિં નિગચ્છતિ, કૌન્તેય પ્રતિજ્ઞનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ.”** (ભગ.ગીતા.૮.૩૦-૩૧) કહ્યું હોય અથવા સર્વગુણતમ રહસ્ય તરીકે સર્વધર્મપરિત્યાગપૂર્વક શરણાગતિનો ઉપદેશ કે આદેશ આપ્યો હોય, ત્યારે તે પ્રમાણ બળવાળી ઔત્સર્ગિકી વ્યવસ્થા નહિ પણ પ્રમેયબળની આપવાદિકી વ્યવસ્થા દેખાડી રહ્યો છે, તેમ સમજવું જોઈએ.

કૃષ્ણના પ્રમેયબળમાં નિષ્ઠા ન રાખનારા અર્ધનાસ્તિક વ્યાખ્યાકારો **“સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણમ્ વ્રજ”** (ભગ.ગીતા.૧૮.૬૬) ભગવાને આપેલા વરદાનને ભક્તો પાસેથી ઝૂટવવામાટે ઉલટા-સુલટા અર્થો કરતા હોય છે કે ‘માણસનો એકજ ધર્મ હોય છે. ‘એક’ એટલે કે તેને ચીટકેલો મનુષ્યત્વ બ્રાહ્મણત્વ નો ‘ત્વ’. આ ‘ત્વ’ કાઢવાનો છે. શાસ્ત્રીય ભાષામાં કહીએ તો આ ‘ત્વ’માં આખું વિશ્વ આવી ગયું. આખું દ્વૈત આવી ગયું... આમ નિર્ગુણાવસ્થાની ટોચ સમજાવી દીધી છે.’ એમ તેઓ કહે છે. પણ નિર્ગુણાવસ્થાની આ કહેવાતી ટોચ વિવિદિષુમાટેની છે. વિદ્વાન્ જ્ઞાનમાર્ગીમાટેની નહિ. તેનેમાટે તો અક્ષર કે અવ્યક્ત થી ઉપર પુરુષોત્તમની શરણે જવુંજ પરમા ગતિ છે. તેથી જે શ્રીમદ્ભાગવતમાં **“સર્વધર્માન્...”** નો યોખ્ખો અર્થ ‘શાસ્ત્રીય વિધિ-નિષેધ’ કર્યો છે **“તસ્માત્ ત્વમ્ ઉદ્ધવ! ઉત્સૃજ્ય ચોદનાં પ્રતિચોદનાં, પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ શ્રોતવ્યં શ્રુતમેવ ચ. મામ્ એકમેવ શરણમ્ આત્માનં સર્વદેહિનામ્, યાહિ સર્વાત્મભાવેન મયા સ્યાદ્ત્યકુતોભયઃ”** (ભાગ.પુરા.૧૧.૧૨.૧૪-૧૫) અર્થ: હે ઉદ્ધવ! તુ વિધિ-નિષેધ પ્રવૃત્ત-નિવૃત્ત શ્રોતવ્ય-શ્રુત બધાને ત્યજી મારા એકલાની શરણમાં આવી જા. હું સર્વ આત્માઓમાં રહેલો પરમાત્મા છું અને સર્વાત્મભાવથી

મારા શરણમાં આવનાર તને હું અભય બનાવી દઈશ.

સુસ્પષ્ટતયા આ પ્રમેયબળ ઉપર અવલમ્બિત માર્ગનું નિરૂપણ છે. પ્રમાણોની ગૌણતાના નિરૂપણથી આ જ સિદ્ધ થાય છે. આનેજ પુષ્ટિમાર્ગ પણ કહેવાય છે. શુદ્ધાદ્વૈત દર્શનનું પ્રયોજન પણ અન્તે પુષ્ટિમાર્ગના સાચા સ્વરૂપને સમજાવવામાં રહેલું છે તેથી આ નિબન્ધમાં પુષ્ટિમાર્ગ અને શુદ્ધાદ્વૈત સમ્બન્ધી વિષયોનું વિવેચન મહાપ્રભુજીએ ગીતા ભાગવત અને પંચરાત્ર ના ઊંડા અભ્યાસ પછી કર્યું છે. તેથી આ ગ્રન્થની વાણીમાં પરમ આપ્તતા છે.

અવતરણિકા:

તદેવ આહ-

કારિકા:

“એકં શાસ્ત્રં દેવકીપુત્ર ગીતમ્ એકો દેવો દેવકીપુત્ર એવા।

મન્ત્રોડ્યેકસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ કર્માણ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા।।૪।।

શ્લોકાન્વયાર્થ:

એકં: એકજ શાસ્ત્રં:શાસ્ત્ર(છે અને તે)દેવકીપુત્રગીતં: દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણે ગાયેલી ગીતા છે. એકો:એકજ દેવો:દેવ(છે અને તે) દેવકીપુત્ર:દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ એવ:જ છે. મન્ત્ર:મન્ત્ર અપિ:પણ એક: એક છયાનિ:જે તસ્ય:તેના નામાનિ:નામો છે.કર્મ:કર્તવ્ય અપિ:પણ એકં:એક (જ છે અને તે છે) તસ્ય:તે દેવસ્ય:દેવની સેવા:ભક્તિરૂપા સેવા.

પ્રકાશ:

એકં શાસ્ત્રમ્ ઇતિ. અત્ર આખ્યાયિકા પારમ્પર્યાદેવ અવગન્તવ્યા. દેવકીપુત્રેણ ગીતં ગીતા. ગીતાયાં ભગવદ્વાક્યાન્યેવ શાસ્ત્રમિત્યર્થ:. વેદાનામપિ તદુક્તપ્રકારેણૈવ અર્થ નિર્ણય:. ઉપાસ્યનિર્ધારમ્ આહ એકો દેવ ઇતિ. મૂલભૂત: અયમ્ ઇતિ અર્થ:. સર્વદા સ્મરણાર્થ સાધનમ્ આહ

મન્ત્રોડ્યેક ઇતિ. કર્તવ્યમ્ આહ તસ્ય ઇતિ. ન મનુષ્યત્વેન જ્ઞાતવ્ય ઇતિ આહ દેવ ઇતિ. સેવૈવ કર્તવ્યા. શાસ્ત્રમ્ અવગત્ય મનોવાગ્દેહૈ: કૃષ્ણ: સેવ્ય ઇત્યર્થ:।।૪।।

સારાંશ:

ભગવાન્ જગન્નાથજીએ જે નિર્ણાયક શ્લોક કહ્યો તેથી સાચા સિદ્ધાન્તનો પાકો નિર્ધાર થઈ જાય છે. આ બાબતની આખ્યાયિકા પરમ્પરાથી પ્રસિદ્ધજ છે, તે મુજબ જાણી લેવી. મુખ્ય શાસ્ત્ર કયું? દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણે ગાયેલી ગીતા તે મુખ્ય શાસ્ત્ર છે. ગીતામાં ભગવદ્વાણી છે. તેને ‘શાસ્ત્ર’ કહેવામાં આવે છે. વેદોનો અર્થ પણ તેથી ગીતાને આધારે ગીતાને અનુસરતો કરવો જોઈએ. મુખ્ય ઉપાસ્ય દેવનો નિર્ધાર પણ શ્રીજગદીશે કૃષ્ણ તરીકેજ કર્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ એ મૂલસ્વરૂપ છે. બાકી બધાં દેવરૂપો તે-તે કામનાવાળા સાધકોની કામનાને પૂર્ણ કરવા સારું શ્રીકૃષ્ણે લીધેલાં વિવિધ રૂપો છે. સદા-સર્વદા તે કૃષ્ણનું ચિન્તન ચિત્તમાં ચાલતું રહે તેનો ઉપાય કૃષ્ણનામોનું ઉચ્ચારણ છે. દરેક આવા કૃષ્ણભક્તોનું મુખ્ય કર્તવ્ય તે ક્ષરાક્ષરાતીત પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણની સેવાજ છે. શ્રીકૃષ્ણને કદી પણ સામાન્ય કે વિશિષ્ટ મનુષ્ય માનવા નહિ. તે તો દેવાધિદેવ છે. કૃષ્ણને દેવાધિદેવ માનીને તેની સેવા કરવી તે જ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. તેથી શાસ્ત્રને સરખી રીતે સમજીને મન-વાણી-દેહ થી એક કૃષ્ણજ ભજનીય છે. આમાં સમગ્ર શાસ્ત્રનું રહસ્ય આવી ગયું।।૪।।

વિવેચન:

ત્રીજી કારિકામાં મહાપ્રભુજીએ પોતાની વાણીની આપ્તતા દેખાડવામાટે તેની પાછળ શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને પંચરાત્ર વિગેરે શાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ સતત-મનન ભગવત્કૃપા અને સર્વાન્તે ઓરીસસામાં પોતે શ્રીજગન્નાથજીએ આપેલા નિર્ણયને પણ આધાર તરીકે ગણાવ્યા છે.

મહાપ્રભુજીનો મત મનનું તૂટ નથી કે નથી તે કોઈ ક્ષુદ્ર લૌકિક હેતુથી કહેવાયેલી વાત. તે તો પરમ આપ્તવાણીમાં પારમાર્થિક હેતુથી અધિકારી શિષ્યોને તેમના આત્મોદ્ધારમાટે આપવામાં આવેલ દિવ્ય ઉપદેશ છે. તેથી પોતાના મત પ્રમાણે

૧.પ્રમાણ ૨.પ્રમેય ૩.સાધન અને ૪.ફલ, અથવા ૧.મુખ્ય શાસ્ત્ર ૨.મુખ્ય દેવ ૩.મુખ્ય મન્ત્ર અને ૪.મુખ્ય કર્તવ્યની બાબતમાં પોતાની માન્યતાને ટેકો આપનાર શ્રીજગન્નાથજીના વાક્યને અહીં ટોકે છે. આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે આ શ્લોક કેવી રીતે અને શા માટે કહેવામાં આવ્યો તે બાબતની આખ્યાયિકા પરમ્પરાથી સાંભળી લેવી. આખ્યાયિકા આ પ્રમાણે છે.

ઉત્કલ-નરેશની સભામાં એક વખત વૈષ્ણવો અને અવૈષ્ણવો વચ્ચે વિવાદ જાગી ગયો કે મુખ્ય શાસ્ત્ર કયું, મુખ્ય દેવ કયા, મુખ્ય મન્ત્ર કયો, અને મુખ્ય કર્તવ્ય કયું તે વિવાદનો અન્ત લાવવામાટે એક કાગળ શ્રીજગન્નાથજીની પાસે મૂકવામાં આવ્યો અને મન્દિરનાં બારણાં બંધ કરવામાં આવ્યાં. એ પછી દ્વાર ઉઘાડતાં તે કાગળ ઉપર જે લખાયેલું મળ્યું તે આ ઉપરોક્ત શ્લોક છે.

આપણે ત્યાં વાર્તાસાહિત્યમાં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ મળે છે. શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણના પ્રકાશ ઉપરની ટિપ્પણી અને આવરણભંગાદિ વ્યાખ્યાઓમાં પણ આ ઐતિહાસિક ઘટનાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તે સિવાય આજ દિવસ સુધી અમારા લોકોના જગન્નાથપુરીના તીર્થપુરોહિત પાસે મહાપ્રભુજીના જયેષ્ઠાત્મજ શ્રીગોપીનાથજીના હસ્તાક્ષરરૂપે આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ મળે છે. તે આ મુજબ છે:

“શ્રીગોપીજનવલ્લભો જયતિ।

એકં શાસ્ત્રં દેવકીપુત્રગીતમ્॥

એકો દેવો દેવકીપુત્ર એવા॥

મન્ત્રોઽપ્યેકસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ॥

કર્માપ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા॥૧॥

ઈતિ શ્રીજગદીશેન મહાપ્રભુકૃતે સ્વયમ્।

લિખિતં પદ્યમેતદ્દિ માયાવાદનિવૃત્તયે॥૨॥

બહિર્મુખો યદા નૈવ મેને વિદ્મજ્જ્ઞાતિગઃ।

પત્રં નિરૂપ્યતાં ભૂયઃ આહૈનં કૃષ્ણસેવકઃ॥૩॥

તદા શ્રીવલ્લભાઃ પ્રોચુઃ વયં નાગ્રહવાદિનઃ।

ત્વન્નઃ પુરોહિતઃ સાક્ષી યથેચ્છસિ તથા કુરુ॥૪॥

ગુચ્છીકારસ્તદા તસ્ય પ્રત્યયાર્થ હરેઃ પુરઃ।

પત્રં સંસ્થાપયામાસ મસીપાત્રં ચ લેખનીમ્॥૫॥

યઃ પુમાન્ પિતરં દ્વેષ્ટિ તં વિદ્યાદન્યરેતસમ્।

યઃ પુમાન્ ઈશ્વરં દ્વેષ્ટિ તં વિદ્યાદન્યજોદ્ભવમ્॥૬॥

ભૂયોપિ જગદીશેન પત્રે લિખિતં ત્વિદમ્।

તદા બહિર્મુખો ધ્વસ્તસ્તથા જ્ઞાતશ્ચ સજ્જનૈઃ॥૭॥

ઈતિ શ્રુત્વૈવ સદ્વાર્તા કૃષ્ણસેવકપંડિતૈઃ।

શ્રીવલ્લભાત્મજો ગોપીનાથઃ મન્યે તથા ત્યમુમ્॥૮॥

ખ(૦). રસ (૬). શ્રુતિ (૪). ભૂ (૧). સંખ્યે

માસમાને શકેશ્વરાત્.

લિખિતં માધવામાસયાં પૂર્વેષામ્ સમ્મતં દલમ્॥૯॥

શ્રીમત્પુરુષોત્તમક્ષેત્રેશ્રીજગન્નાથસપર્યાકુશલઃ ગુચ્છીકારકૃષ્ણસેવકાખ્ય સેવાપંડિતઃ સોમયાજિગંગાધરદીક્ષિતાદીનાં સ્વપૂર્વપુરુષાણાં સમ્માનિતઃ ઈતિ સ્વકીયૈઃઅવધાર્ય, વિષ્ણુપદ (૩). ઈન્દુ (૧). શ્રુતિ (૪). ધરા (૧). શકે માધવસિતૈકાદશયાં સમાગતેન વલ્લભદીક્ષિતેન સમ્માનિતઃ ઈતિ તદ્ અનુમત્યા મયા ગોપીનાથ દીક્ષિતેન વૃત્તિદલં નિરૂપિતં, શ્રીવલ્લભાચાર્યમહાપ્રભુવંશભૂતૈઃ કૃષ્ણસેવકવંશીયાઃ સમ્માન્યાઃ લિખિતં દલમિદં ખ (૦). રસ (૬). શ્રુતિ (૪). ભૂ (૧). મિતે શાલિવાહનશકે વૈશાખકૃષ્ણમાદિને.”

અર્થઃ “મુખ્ય શાસ્ત્ર દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણે ગાયેલી ગીતા છે. મુખ્ય દેવ દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણજ છે, મુખ્ય મન્ત્ર તેના નામો છે અને મુખ્ય કર્તવ્ય તે દેવની સેવા છે” આ શ્લોક મહાપ્રભુજીમાટે પોતે શ્રીજગદીશજીએ માયાવાદના નિરાકરણમાટે લખી આપ્યો હતો. છતાંયે વિદ્વાનોની અવલેલના કરનાર કોઈક બહિર્મુખ પંડિતે તે વાત સ્વીકારી નહિ. તેથી ગુચ્છીકારે તે બહિર્મુખ પંડિતના વિશ્વાસ સારું ફરીથી એક કોરો કાગળ લેખની અને ખડિયો મૂકવાની વાત કહી ત્યારે મહાપ્રભુજીએ કત્પું, “તમે અને અમારા પુરોહિત સાક્ષી છો. તેથી અમારે કોઈ જાતનો દુરાગ્રહ નથી.”

ત્યારે ફરીથી શ્રીજગદીશે લખી આપ્યું કે જે પુરુષ પોતાના પિતા સાથે દ્વેષ કરતો હોય તેને બીજા કોઈના વીર્યથી ઉત્પન્ન સમજવો અને જે પુરુષ પરમેશ્વર સાથે દ્વેષ કરતો હોય તેને નીચકુલના વ્યક્તિની સન્તાન ગણવી. આમ પેલો બહિર્મુખ પંડિત ધ્વસ્ત થયો અને બધા સઙ્ગનો તેની હકીકત ખબર પડી ગઈ. આ આખ્યાયિકા શ્રીવલ્લભાચાર્યના જયેષ્ઠાત્મજ ગોપીનાથ ગુચ્છીકાર કૃષ્ણસેવક નામના પુરોહિતના મોઢે સાંભળી છે તેથી માની છે. શાકે ૧૪૬૦ના વૈશાખ માસની અમાસના દિને પૂર્વજોના લખેલા દલ (પુરોહિત તરીકે નિમણુક કરવાનો પત્ર) જોઈને મેં પણ લખ્યું છે. શ્રીપુરુષોત્તમ ક્ષેત્રમાં શ્રીજગન્નાથજીની સેવામાં કુશલ ગુચ્છીકાર કૃષ્ણસેવક પંડિત આપણા પૂર્વપુરુષ સોમયાજિ ગંગાધર દીક્ષિતાદિદ્વારા સન્માનિત છે. તે આપણે બધાએ જાણવું. શાકે ૧૪૧૩ની વૈશાખ શુકલ એકાદશીના દિવસે અહીં પધારેલ શ્રીવલ્લભ દીક્ષિતે સન્માનિત કર્યા છે. તેથી તેમની અનુમતિથી હું ગોપીનાથ દીક્ષિત (પણ) વૃત્તિદલ લખી આપું છું. શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુના વંશજો કૃષ્ણસેવકના વંશજોનું સન્માન કરતા રહેશે. આ વૃત્તિપત્ર શાલિવાલન શક ૧૪૬૦ની વૈશાખ કૃષ્ણ અમાસના દિવસે લખી આપ્યો છે.

મહાપ્રભુજીની સૂચના પછી આ ઘટનાનો સહુથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ આ શ્રીગોપીનાથજીના હસ્તાક્ષરમાં આજે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. આના પછીના ઉલ્લેખ શ્રીગોકુલનાથજીકૃત વાતસાહિત્ય અને શ્રીયદુનાથજીકૃત શ્રીવલ્લભદિગ્વિજય ના છે. હાલમાં મહાપ્રભુજીની પુરીયાત્રાના ઐતિહાસિક તાડપત્રોની નકલ પ્રકાશિત થઈ છે. પણ તેની ભાષા સરખી રીતે ઉકેલાતી ન હોવાથી તેને આપણે પ્રમાણ તરીકે ન પણ ટાંકીએ તે છતાંય આ ઘટનાની બાબતમાં પરમ્પરાથી મળતી આખ્યાયિકાની પ્રામાણિકતામાં સન્દેહ રહી જતો નથી. શ્રીયદુનાથજીકૃત શ્રીવલ્લભદિગ્વિજય અને શ્રીગોપીનાથજીદ્વારા લિખિત આ વૃત્તિપત્ર ના આધારે મહાપ્રભુજીની પ્રથમયાત્રા શકે ૧૪૧૩માં થઈ ત્યારનીજ આ ઘટના માની શકાય છે.

આજે સમ્પ્રદાયમાં અમુક લોકો જે ગુસાંઈજીથી પ્રચ્છન્ન રીતે દ્વેષ કરતા હોય છે. તેઓ પરમ્પરાથી માન્ય આવી ઘણી ઘટનાઓને અપ્રામાણિક ગણતાં અચકાતા નથી. મહાપ્રભુજીના ગ્રન્થોના જે પાઠ કે જે વ્યાખ્યા ગુસાંઈજી આપે છે તેને પણ અપ્રામાણિક માની આવા લોકો મનસ્વી રીતે ફેરબદલ કરવા મીટ માંડી બેઠા છે. સામ્પ્રદાયિક દીક્ષા ગદ્યમન્ત્રને પણ અપ્રામાણિક કહેવા મંડ્યા છે. મહાપ્રભુજીની

સાથે વાત કરવાનો જાણે કોઈ હોદ્દા લાઈનનો ટેલિફોન નંબર મળી ગયો હોય તેમ દરરોજ નવા-નવા પાઠભેદ શોધી કાઢે છે! કેમકે પરમ્પરાની પ્રામાણિકતા માન્ય નથી. આવા લોકો યા તો મોલવશ યા પ્રચ્છન્ન રીતે સમ્પ્રદાયના દ્વેષી છે. કેમકે પરમ્પરા વગર સમ્પ્રદાય જીવિત રહી શકતો નથી. તેથી મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે “અત્ર આખ્યાયિકા પારમ્પર્યાદેવ અવગન્તવ્યા” અર્થ: આ બાબતની આખ્યાયિકા પરમ્પરાથી જાણી લેવી. જો પરમ્પરામાં પ્રામાણ્ય સ્થાપિત કરવા માગતા ન હોય તો આવું વિધાન મહાપ્રભુજી શા માટે કરે? તેથી જો પુષ્ટિમાર્ગે એક પ્રામાણિક સમ્પ્રદાય તરીકે જીવવું હોય તો મહાપ્રભુજી અને ગુસાંઈજી ની વાણીથી અવિરુદ્ધ પરમ્પરાનું નિર્ણાયક મહત્ત્વ અને પ્રામાણિક હોવું સ્વીકારવુંજ પડશે. અન્યથા તે આત્મઘાતી વિચારસરણી સમ્પ્રદાયમાટે સિદ્ધ થશે!

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એ મુખ્ય શાસ્ત્ર છે:

પોતાના બ્રહ્મવાદના દાર્શનિક સિદ્ધાન્તના આધારે મહાપ્રભુજી બે માર્ગોની દિશા સૂચવે છે. ૧. ભક્તિમાર્ગ ૨. પ્રપત્તિમાર્ગ.

ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાનની સ્નેહાત્મિકા સ્વરૂપસેવાનું પ્રાધાન્ય છે. પ્રપત્તિમાર્ગમાં દૈન્યભાવથી નામસ્મરણનું પ્રાધાન્ય છે. બ્રહ્મવાદના આધારે પોતાની યોગ્યતા મુજબ ભક્તિમાર્ગ કે પ્રપત્તિમાર્ગ ઉપર ચાલવાનો ઉપદેશ, એક માર્ગપ્રવર્તક આચાર્ય તરીકે મહાપ્રભુજી, આપે છે. તેથી આચાર્યશ્રીનું આપ્તત્વ કેવળ શ્રદ્ધાવશ સ્વીકારવા કરતાં, ‘આચાર્ય’નું લક્ષણ શું છે અને તે ક્યાં ઘટિત થાય છે અને ક્યાં નહિ તેવા વિચારની સાથે જો શ્રદ્ધાસહિત સ્વીકારવામાં આવે તો તે વધુ વાંછનીય ગણાય.

જે વ્યક્તિ શાસ્ત્રોનું અવગાહન કરી શાસ્ત્રાનુસારી પોતાનું જીવન ઘડે અને બીજા લોકોને તેવું જીવન ગાળવામાટે સૈદ્ધાન્તિક રીતે અને વ્યાવહારિક રીતે સહાયભૂત થતો હોય તેને આચાર્યત્વના લક્ષણવાળો માનવામાં આવે છે. હમણાં લોકોમાં ભ્રાન્તિ પ્રસરી ગઈ છે કે પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર જેમ શ્રીશંકરાચાર્યે ભાષ્યો લખ્યાં છે તે પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર કોઈક કાંઈક લખી કે બોલી દે તે આચાર્ય! ખરી રીતે આચાર્ય થવું એટલું સરળ નથી. શ્રુતિ સ્મૃતિ સૂત્ર કે પુરાણો ના પ્રસ્થાનો ઉપર ભાષ્ય કે ભાષ્યો લખવાં તે તો તત્-તત્ સમ્પ્રદાય-પ્રવર્તક આચાર્યો પોત-પોતાની પરમ્પરા

મુજબ શાસ્ત્રીય નિષ્કર્ષમાં કોઈક અવ્યવસ્થા ઊભી ન થાય તે માટેજ લખતા હોય છે. તેથી પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર ભાષ્ય લખવું તે આચાર્ય હોવાની શરત કે પુરાવો નથી થતા પણ આચાર્ય તરીકેની હેસિયતમાં અપેક્ષિત અનેક કર્તવ્યો પૈકી એક કર્તવ્ય છે.

શ્રીશંકરાચાર્યે બૌદ્ધધર્મ તરફ આકર્ષિત થઈ ગયેલી ભારતની પ્રજામાં ઉપનિષદાદિ શાસ્ત્રો તરફ શ્રદ્ધાભાવ જગાડવાના હેતુથી શ્રીબુદ્ધભગવાન્ના વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદ ને આવરી લે તેવાં ભાષ્યો પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર લખ્યાં છે. સાક્ષાત્ મહાદેવજીના અવતાર એવા શ્રીશંકરાચાર્યનું ગૂઢ તાત્પર્ય સામાન્ય માનવીના ભ્રમમાં ઊતરી નજ શકે તે સ્વાભાવિક છે. તેથી કહેવાતા આજના પાકા અદ્વૈતીઓએ જગત્ના માયિક હોવાની તથા બ્રહ્મના કેવળ નિર્ગુણ-નિરાકાર હોવાની એક સામ્પ્રદાયિક ગ્રન્થી પોતાના મનમાં બાંધી લીધી છે. તેમ કરતાં ૧.બ્રહ્મ અને ૨.માયા એમ પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક ના દ્વૈત ઊભાં કર્યાં છે. પણ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય શુદ્ધ અદ્વૈતના પ્રતિપાદનમાં હોવાથી તે કહે છે. “નેહ નાનાસ્તિ કિચ્ચન” (બૃહ.ઉપ.૪.૪.૧૮) અર્થ: અહીં બ્રહ્મમાં બ્રહ્મથી ભિન્ન કશું છેજ નહિ. ત્યારે આ વ્યાવહારિક માયા પણ ક્યાંથી હોય? આ બ્રહ્મ અને માયા ના દ્વૈતની કલ્પના સામે પૂર્વમાં શ્રીરામાનુજાચાર્ય શ્રીમધ્વાચાર્ય વિજ્ઞાનભિક્ષુ પાર્થસારથી મિશ્ર જયતીર્થ વેદાન્તદેશિક વ્યાસરાય વિગેરે અનેક ઉદ્ભટ વિદ્વાન આચાર્યોએ ઉદાપોહ કર્યો હતોજ. છતાંયે સર્વથા નિર્મૂળ વાતને પણ સો વરસ સુધી કહેતા રહીએ તો તેનો પણ એક સમ્પ્રદાય ચાલી નીકળે છે. તે ન્યાયથી માયાવાદની એક સામ્પ્રદાયિક ધારા વેદાન્તના વિવિધ પ્રવાહો સાથે વહેતી જોવાય છે. આજે પણ ઘણા શાસ્ત્રાભ્યાસીઓને તે પૂર્વગ્રહણ શાસ્ત્રના તાત્પર્યનિર્ણય કરતાં વચ્ચે આવે છે.

શ્રીજગન્નાથપુરીમાં પણ મહાપ્રભુજીના સમયે આવો એક વર્ગ પંડિતોનો વિદ્યમાન હતોજ. તેમના પૂર્વગ્રહને જાણીને મહાપ્રભુજીએ ભગવાન્ના મન્દિરમાં કોરો કાગળ ધરાવ્યો. અને તેમાં આ જ નિર્ણય શ્રીજગન્નાથજીએ આપ્યો:

“એકં શાસ્ત્રં દેવકીપુત્રગીતમ્

એકો દેવો દેવકીપુત્ર એવ

મન્ત્રોપ્યેકસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ

કર્માપ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા”

પુરીના શાસ્ત્રાર્થમાં ચર્ચાના મુખ્ય મુદ્દા આ જ હતા કે મુખ્ય શાસ્ત્ર કયું, મુખ્ય દેવ કયો, મુખ્ય મન્ત્ર કયો અને મુખ્ય કર્તવ્ય કયું. ઉત્તર મળ્યો કે મુખ્ય શાસ્ત્ર શ્રીકૃષ્ણે ગાયેલી ગીતા છે. મુખ્ય દેવ તે પોતે શ્રીકૃષ્ણજ છે, મુખ્ય મન્ત્ર તે શ્રીકૃષ્ણનાં જે વિવિધ નામો છે તે જ અને મુખ્ય કર્તવ્ય તે એ દેવાધિદેવ શ્રીકૃષ્ણની સેવાજ.

આ શ્રીજગદીશે જે નિર્ણય આપ્યો તે પૂર્વગ્રહથી બંધાયેલા તે વખતના કે આજના પણ અમુક પંડિતોને ગળે ઊતરતો નથી. છતાંય એક વાત સુસ્પષ્ટ સર્વત્ર દેખાય છે કે બધા કહેવાતા પાકા અદ્વૈતીઓને પોતાના નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવો સગુણ-સાકાર શ્રીકૃષ્ણ અને તેનાં શાસ્ત્રો, તે પછી ગીતા હોય કે ભાગવત, તેના વિના કરતાં ફાવતો નથી! આ નિઃસન્દેહ વૈષ્ણવ સિદ્ધાન્તનો મહાન વિજય છે!!

બાકી વૈદિક સિદ્ધાન્તોનો વિરોધ કરનાર અનીશ્વરવાદી બૌદ્ધ મતનો સામનો કરવામાટે એક કિલ્લેબન્ધીની જેમ જે નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મની કલ્પના રજૂ કરવામાં આવી હતી તેનો સરખો હેતુ સ્પષ્ટ ન થવાથી સગુણ-સાકાર શ્રીકૃષ્ણના પરબ્રહ્મ હોવાની વાસ્તવિકતાને પંડિતો ગળે ઉતારી શકતા નથી. તેથી ગીતા ક્યા અર્થમાં મુખ્ય શાસ્ત્ર છે તે સરખી રીતે આપણે સમજવું જોઈએ.

અહીં મૂલ કારિકામાં જે ‘એકમ્’ કે ‘એકઃ’ પદ પુનઃ પુનઃ વાપરવામાં આવ્યું તે એક સંખ્યાના અર્થમાં નથી પણ મુખ્યતાના અર્થમાં વપરાયું છે. અમરકોષમાં “એકે મુખ્ય અન્ય કેવલાઃ” એમ આટલા શબ્દોને પર્યાયવાચી ગણવામાં આવ્યા છે. તેથી ગીતા સિવાયના વેદોપનિષદ્ બ્રહ્મસૂત્ર ભાગવત પંચરાત્ર કે બીજા માન્ય શાસ્ત્રો શાસ્ત્રજ નથી એક ગીતાજ કેવળ શાસ્ત્ર છે તેમ ન સમજવું. ગીતા બધાં શાસ્ત્રોમાં મુખ્ય શાસ્ત્ર છે.

વેદોપનિષદમાં પરમતત્ત્વનું નિરૂપણ મૂર્ત અને અમૂર્ત અથવા પુરુષાકાર અને નિરાકાર એમ ઉભયવિધ કરવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મસૂત્રકાર એ વિરોધનું સમાધાન બ્રહ્મ પોતે ઉભયવિધ છે એમ કહીને આપે છે. છતાંય પુરુષવિધ બ્રહ્મની કૃષ્ણ

તરીકે સાચી ઓળખાણ ગીતાજ આપે છે. તેમજ સાકાર પુરુષોત્તમનું નિરાકાર-વ્યાપક અક્ષરબ્રહ્મ સાથેનું વાસ્તવિક તારતમ્ય પણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંજ સ્પષ્ટ થઈ શક્યું છે. હવે સાકાર પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણજ જે મુખ્ય દેવ કે પરબ્રહ્મ હોય તો તેવું પ્રતિપાદન કરનારી ગીતા મુખ્યશાસ્ત્ર ગણાય તે સ્વાભાવિકજ છે.

બીજું શ્રુતિના અર્થનું સ્મરણ કરીને ઋષિમુનિઓએ જ્યારે સ્મૃતિગ્રન્થોનું પ્રણયન કર્યું ત્યારે આર્ષ પરમ્પરા મુજબ શ્રુતિના મનઃ કલ્પિત અર્થ કરવા કરતાં સ્મૃતિના આધારે શ્રુતિના અર્થની વ્યાખ્યા કરવાની રીત વધુ પ્રામાણિક ગણાઈ. હવે ઋષિઓની સ્મૃતિનું જે આટલું મહત્ત્વ હોય તો સાક્ષાત્ ભગવાન્ જ્યારે ગીતાના રૂપે વેદોપનિષદનો સાર પોતાની ગીતામાં આપતા હોય ત્યારે તેના મહત્ત્વ અને તેની પ્રામાણિકતા વિષે કશું કહેવા જેવું રહી જતુંજ નથી.

ત્રીજું વેદના પૂર્વકાણ્ડ અને ઉત્તરકાણ્ડ માં કર્મમાર્ગની અને જ્ઞાનમાર્ગની પ્રશંસા મળે છે. કર્મમાર્ગમાં કર્મગિભૂત દેવતાઓની

સ્તુતિ-પૂજારૂપ ભક્તિ મળે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં ચિત્તની એકાગ્રતા સારું ઉપાસ્ય પ્રતીકોનું વર્ણન કે ઉપાસના પણ મળેજ છે. તે સિવાય આત્મતત્ત્વ પરમપ્રેમાસ્પદ છે તેવા ઉલ્લેખો પણ મળેજ છે. તે છતાંય કર્મમાર્ગ કે જ્ઞાનમાર્ગ બધાજ માર્ગોના લક્ષ્ય એવા પરમાત્મા તરફ ભક્તિમાર્ગ ઉપર પણ ચાલીને જઈ શકાય તેવી સ્પષ્ટતા ઉપરોક્ત તત્ત્વોના સમન્વયપૂર્વક ગીતાથી પહેલાં બીજા કોઈ સ્થળે થઈ નથી. કર્મગિભૂત કે જ્ઞાનાંગભૂત પરમેશ્વરની શરણની ભાવનાઓ વેદમાં દેખાય છે. છતાંય સ્વતન્ત્ર પ્રપત્તિમાર્ગનું નિરૂપણ દેખાતું નથી. આ સ્પષ્ટતાઓ પોતે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની વાણીમાં ગીતામાં આપી છે. વેદ-ઉપનિષદની ગૂઢ સૂત્રાત્મક વાણીનું ભાષ્ય ગીતામાં શ્રીમુખથી કર્યું છે.

આથી મહાપ્રભુજી કહે છે: ગીતાયાં ભગવદ્વાક્યાન્યેવ શાસ્ત્રમ્ ઈત્યર્થઃ વેદાનામ્ અપિ તદુક્ત પ્રકારેણૈવ અર્થનિર્ણયઃ ઈતિ અર્થઃ ગીતામાં જે ભગવાને ઉચ્ચારેલી વાણી છે તે અંશ શાસ્ત્ર છે અને તેના આધારેજ વેદાદિ શાસ્ત્રોના અર્થનિર્ણય લેવા જોઈએ મનસ્વી રીતે નહિ” તેથી દેવકીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણે ગાયેલી

ગીતા એ ખરેખર મુખ્ય શાસ્ત્ર છે.

મુખ્ય દેવ શ્રીકૃષ્ણજ છે:

બ્રહ્મજ્ઞાનના શ્રવણ કે ઉપદેશ માટે શ્રીશંકરાચાર્યજીએ અનિવાર્ય ગણેલી સાધન-ચતુષ્ટયીની માંગ આજના સાધકોની સાધનાપ્રણાલીમાં ઊભી થતી નથી. તે છતાંય તેમને ‘તત્ત્વમસિ’ સપ્લાય કરવામાં આવે છે. શ્રીશંકરાચાર્યજીએ બ્રહ્મજ્ઞાનની વાસ્તવિક માગણીનાં ચાર એંધાણ દેખાડ્યાં છે:

૧.કઈ વસ્તુ નિત્ય છે અને કઈ વસ્તુ અનિત્ય તેનો વાસ્તવિક વિવેક.

૨.ઐહિક કે પારલૌકિક કોઈ પણ જાતના ફળમાં આસક્તિ ન હોવી, પૂર્ણ વૈરાગ્ય.

૩.શમ, દમ વિગેરે સાધનોથી સમ્પન્ન હોવું.

૪.મોક્ષ મેળવવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ એટલે કે મુમુક્ષુતા.

જે શ્રોતામાં બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની માગણીનાં આ ચાર એંધાણ સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય તેને ‘તત્ત્વમસિ’ ના ઉપદેશની પૂર્તિ કે સપ્લાય કરવી જોઈએ. જે વક્તામાં આ સાધન-ચતુષ્ટયી સિદ્ધ હોય તેને ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહેવાનું કે ઉપદેશ આપવાનું લાઈસન્સ મળી શકે છે. આજે તો સર્વત્ર વિપરીત રીતિજ જોવામાં આવે છે. કોઈકે ઉચ્ચ અધિકારીની સમક્ષ ઉચ્ચારવા યોગ્ય ‘તત્ત્વમસિ’ની વાણી આજે પ્રવચનકારો જાહેર વ્યાખ્યાનોમાં તેને સાંભળતાં ઊંઘ ન આવી જાય એટલે ચ્હા પીને ચેતનાનું ઉદાત્તીકરણ કરનારા મિસ્ટર છગન અમથા એન્ડ કંપનીને સંભળાવવા મંડ્યા છે. પછી જો તેઓને એમ લાગે કે ‘ત્યારે હવે અમેજ બ્રહ્મ છીએ’ તો તેમાં નવાઈ શેની? આવા ઉપદેશોના કુગાવાને લીધે બ્રહ્માંડમાં ખપી શકે તેથી વધુ બ્રહ્મોનું ઉત્પાદન થઈ ગયું છે. આથી દિવસે-દિવસે હવે ‘ભગવાન્’ પદમાં ભારે ભાવ ઘટાડો (ડીવેલ્યુએશન્) થઈ રહ્યો છે. ડોલર પાઉન્ડ કે માર્કસ જેવા વિદેશી નાણાં કે ચલણ ની સરખામણીમાં ખૂબજ સસ્તી ભાવસપાટી ઉપર આજે અમથાલાલમાંથી સીધા ભગવાન્ બની ગયેલા આવા બ્રહ્મોની એક્સચેન્જ-રેટ પણ ગબડી ગઈ છે!

જ્યારે આપણેજ ભગવાન્ બનવાની હોડમાં પડ્યા હોઈએ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણજ

એક મુખ્ય દેવ કે ભગવાન છે તેવી વાત આજે ફેશનેબલ્ લાગતી નથી. વાત ફેશનમાં ચાલતી હોય કે નહિ પણ શાસ્ત્રીય નિર્ણય તો શાસ્ત્રને વકાદાર રહીનેજ આપવો જોઈએ. ગીતાના સ્વલ્પ પણ અભ્યાસ કરનારને જો તે પૂર્વગ્રહથી મુક્ત હોય તો તેને શ્રીકૃષ્ણના પરતત્ત્વ કે મુખ્ય દેવ હોવાની બાબતમાં સન્દેહ થવો જોઈએ નહિ. તે ગીતાનો અભ્યાસી શૈવ હોય કે વૈષ્ણવ, દ્વૈતવાદી હોય કે અદ્વૈતવાદી, આસ્તિક હોય કે નાસ્તિક “અહં બ્રહ્માસ્મિ”ના જપવડે નિર્ગુણોપાસના કરતો હોય કે “શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ”ની ભાવનાથી સગુણોપાસના કરતો હોય; વધારે શું કહેવું, અરે! ગીતાને પ્રામાણિક ગ્રંથ માનતો હોય કે અપ્રમાણિક, પણ ગીતાના પ્રામાણિક અભ્યાસથી ગીતા શ્રીકૃષ્ણનેજ એક પરમતત્ત્વ તરીકે વર્ણન કરવા માગે છે એ છુપાયેલું રહી શકે નહિ.

આજે વિશ્વમાં હિન્દુત્વને ફેલાવવાની વાતો કરનારા કેટલાક લોકો કહે છે કે ગીતા મહાભારતમાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે. પ્રામાણિક ગીતા તો કેવળ શતશલોકી હતી આવા વિધાનો કરે છે. હિન્દુધર્મની પ્રાણસમી ગીતાને આવી રીતે કાઢીને ફેંકી દેતાં હિન્દુત્વનો પ્રચાર પણ જો થાય તો તે એક પ્રાણવિહીન મડદું જેમ ફૂલી જાય તેવી જુગુપ્સા જગાડનાર વાત થશે. મૂળ ગીતાના સંશોધનના આડમ્બરમાં આ કહેવાતા સંશોધકો હિન્દુધર્મ અને સંસ્કૃતિ નાં મૂળિયાં ખોદી કાઢવા આતુર દેખાય છે. આવા લોકો ખુલ્લી રીતે આપણા ધર્મની સાથે શત્રુતા દાખવી રહ્યા છે. છતાંય એક વાત નિશ્ચિત છે કે ગીતાને અપ્રામાણિક ગણીને આ કહેવાતા સંશોધકો પોતાનાં પાનાંને ખુલ્લી રીતે રમે છે.

ગીતાને પ્રામાણિક શાસ્ત્ર માનીને પણ દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણને પરમ દેવ ન માનવા તે તો પીઠ પાછળ ઘા કરવા જેવું છે. દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણને મુખ્ય દેવ ન માનવામાં ત્રણ સિદ્ધાન્તોમાંથી કોઈક એક સિદ્ધાન્ત મનના કોઈક અન્ધારિયા ખૂણામાંથી પ્રેરણા આપતો હોય છે. આ ત્રણ સિદ્ધાન્તો જુદી-જુદી ભાષા અને વેશ નો પલટો કરી કર્ણદ્વારથી પ્રવેશીને હૃદયના કોઈક અન્ધારિયા ખૂણામાં સન્તાઈ જાય છે. અન્તે હૃદયમાં રહેલી શ્રદ્ધા-સમ્પત્તિ કે કૃષ્ણભક્તિ ને શનૈઃ શનૈઃ તફડાવી જાય છે. તેથી શ્રદ્ધા સમ્પત્તિ કે કૃષ્ણભક્તિ ની રખેવાળી જો સરખી રીતે કરવી હોય તો તેના અપહારક ત્રણ સિદ્ધાન્તોની ઓળખ સરખી રીતે કરી લેવી જોઈએ. કેમકે કાનને બારણાં તો હોતાં નથી. તેથી ક્યારેય પણ તે સિદ્ધાન્તો અન્દર પેસી શકે છે!

કૃષ્ણભક્તિના અપહારક ત્રણ વાદો:

૧. માનવથી શ્રેષ્ઠ બીજું કશું છેજ નહિ. તેથી દરેક મનુષ્યે પોતાની આત્મશક્તિને જગાડવાની જરૂર છે. ઈશ્વરાવલમ્બિત આત્મોદ્ધારની ધારણા પોચા માણસોએ ઘડી કાઢેલી પોકળ શ્રદ્ધા છે. આવી ભાષા અને ભાવના અનીશ્વરવાદીઓ તરફથી રજૂ કરવામાં આવે છે.

૨. કેવળ શ્રીકૃષ્ણ કે વિષ્ણુ અથવા નારાયણ ને પ્રમુખદેવ ગણવા અને ઈતર દેવોને ન ભજવા તે વાડાબંધી છે. તેથી બધા દેવોને સરખાજ ગણવા જોઈએ. આવી ભાષા અને ભાવના કૃષ્ણેતર દેવતાઓમાં આસક્તિ રાખનારા અન્યાશ્રયવાદી ગીતા પ્રવચનકારોને સ્વીકારવી પડે છે.

૩. શુદ્ધ સોનાનો ઘાટ ઘડાય નહિ. થોડુંક તો તાંબુ ઉમેરવુંજ પડે. તેમજ શુદ્ધ પારમાર્થિક નિર્ગુણ નિરાકાર તત્ત્વ પણ માયાના મિશ્રણ વિના સાકાર થઈ શકે નહિ. એટલે શ્રીકૃષ્ણ પણ સગુણસાકાર હોવાથી શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાન માયાના મિશ્રણવડે ભાસનારું એક! (અહિંયાં ‘મિથ્યા’ કે ‘માયિક’ જેવા શબ્દોને આમ જનતા-માસુ વચ્ચે પડતા મૂકવામાં આવે છે, પણ વિશિષ્ટ શ્રોતાઓ -કલાસૂની સામે કબૂલવામાં આવેજ છે) રૂપ છે. આવી ભાષા અને ભાવના ના ભેદને નિર્ગુણવાદીઓનો માયાવાદ કહેવાય છે.

આ ત્રણેય મતોને ગીતા સાફ-સાફ રદિયો આપે છે. છતાંય આ ત્રણેય મતવાદીઓને પોત-પોતાના મતના પ્રચારમાટે ન છૂટકે ગીતાનો સહારો લેવોજ પડે છે! ત્યારે ગીતાના વિવિધ વચનોના અર્થ પોતાના વ્યાખ્યાન કૌશલ્યથી મારી મચડીને કાઢવાજ પડેને! તેના દાખલા પણ આપણે ક્રમશઃ જોઈ જઈએ તો વધુ સ્પષ્ટતા થઈ જશે.

૧. અનીશ્વરવાદીઓની મોક્ષકલ્પના:

બુદ્ધ ભગવાને વૈદિક ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવામાટે સ્વાવલમ્બી મોક્ષવાદ રજૂ કર્યો હતો. અન્યથા મુક્તિદાતા તરીકે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થતાં વૈદિક શાસ્ત્રોમાં રહેલી શ્રદ્ધા ડગે નહિ. ધમ્મપદમાં તેથી બુદ્ધ ભગવાન કહે છે:

“અત્તા હિ અત્તનો નાથ અત્તા હિ અત્તનો ગતિઃ”

(ધર્મપ.૧૨|૪)

“અત્તા હિ અત્તનો નાથો કો નાથો પરો સિયા”

(ધર્મપ.૨૫|૨૧)

અર્થઃ આત્માજ આત્માનો નાથ છે. આત્માજ આત્માની ગતિ છે. આત્માજ આત્માનો નાથ થઈ શકે. બીજો કોઈ તેનો નાથ થઈ શકે નહિ.

આ બુદ્ધ ભગવાનના સિદ્ધાન્તથી પ્રભાવિત પ્રવચનકારો જ્યારે ગીતા ઉપર પ્રવચન કરવા બેસે ત્યારે કહે “દાશરથી રામ અને કૃષ્ણ અમારા આદર્શ છે પણ દાશરથી રામે પિતાને રડાવ્યો તે શું આપણને નહિ રડાવે? યશોદાના કૃષ્ણ એક વખત ગોકુલ-મથુરા છોડીને ગયા તે પાછા કોઈ દિવસ તેમને મળવા ગયા નથી. આ રામ અને કૃષ્ણ આપણને સમાધાન ક્યાંથી આપે! તો પછી રામ અને કૃષ્ણ ક્યા? “રમન્તે યોગિનો યસ્મિન્ સ રામઃ” અને “કર્ષયતિ સ કૃષ્ણઃ” જેમાં યોગીઓ રમમાણ થાય છે તે રામ અને ખેંચે છે તે કૃષ્ણ. એટલે અન્દર બેઠેલી જે આત્મશક્તિ છે તે જ રામ અથવા કૃષ્ણ છે. આ આત્મશક્તિનું મારા ઉપર રાજ્ય ચાલે તેના જેવું દેવી રાજ્ય ક્યું હોઈ શકે? આ રામરાજ્ય એટલે મારું મારા ઉપર રાજ્ય.”

ખરેખર સંસ્કૃતભાષા તો દેવવાણીજ છે. પણ તેનું વ્યાકરણ એવું છે કે દુનિયાની કોઈ પણ ભાષાના કોઈ પણ શબ્દનો મનકાવે તેવો અર્થ કાઢી શકાય છે. એક પણ્ડિતજીની વાણીથી એક વખત કોઈક સક્ષ્મ માણસમાટે ‘હરામખોર’ ગાળ નિકળી ગઈ. એટલે સાંભળનારે ટકોર કરી કે “પંડિતજી! આપના જેવા વિદ્વાન શાસ્ત્રીના મોઢે એક સક્ષ્મ પુરુષમાટે આવી હલકી વાણી શોભે ખરી?” પંડિતજી ખૂબજ ચતુર હતા બધીજ રીતે! એટલે તેમણે તરતજ ખુલાસો આપ્યો કે દરેક ભાષામાં શબ્દોના અર્થ જુદા-જુદા હોય છે. ‘દેવાનાં પ્રિય’ તમે અશોકની મહાનતા તરીકે લેખો છો. પણ સંસ્કૃત ભાષામાં તે એક ગાળ છે મૂર્ખતાના અર્થમાં તેમજ તમારી ભાષામાં ‘હરામખોર’નો શો અર્થ થાય છે તે હું ન જાણું પણ સંસ્કૃત ભાષામાં તો તે પ્રશંસાવાચક શબ્દ છે. પેલા સાંભળનારે મુંઝાઈને પૂછ્યું કે ‘મહારાજ! પણ આ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો ક્યાં છે, આ તો ફારસી ભાષાનો શબ્દ લાગે છે!’ પંડિતજીએ

કહ્યું, ‘ના રે! હરતિ અમતિ અને ખુરતિ’ આમ ત્રણ ક્રિયાપદોથી આ શબ્દ ઘડાયો છે. ‘હરન્ અમતિ ઈતિ હરામઃ’ અને ‘હરામં ખુરતિ ઈતિ હરામખોરઃ’ એટલે તમારું કાંઈ ઝૂંટવીને કોઈ ભાગી જતો હોય તેને ‘હરામ’ કહેવાય અને તેને પકડીને સરખી સજા આપતો હોય તેવા ન્યાયપ્રિય માણસને ‘હરામખોર’ કહેવાય!” એટલે કે જે શબ્દ મોઢાથી સરી જાય તે જ દેવવાણી!

આ તો વૈખરી છે તેથી ક્યારેક વધારે જોરમાં આવે તો ગુજરાતી ભાષાના ‘અમથાલાલ’નો પણ અર્થ ‘ગીતાના અભ્યાસવડે આત્મોદ્ધારની ભાવના રાખનારી વ્યક્તિ’ એવો કરી બતાવે! જેમ કે ““અકારો વાસુદેવ સ્યાત્” અને “શાસ્ત્રરહસ્યં મથનાતિ ઈતિ મથા”, “અસ્ય ગીતા તયા આત્મોદ્ધારં લાલયતિ વાંછતિ ઈતિ અમથાલાલઃ”” એટલે શું બધા ગીતાના અભ્યાસીઓને ‘અમથાલાલ’ કહેવા? ત્યારે યોગીઓ કાંઈ દરેક વખતે આત્મશક્તિ જોડે રમ્યા છે તેવું નથી. ક્યારેક તપોભ્રષ્ટ થઈને રમ્ભા મેનકા ઉર્વશી માં પણ રમમાણ થયા છે. એટલે યોગીઓ જ્યાં રમમાણ થાય તે જ રામ હોય તો આ અપ્સરાઓ બધી રામ બની જશે! માયા તો બધાને ખેંચે છે. તેથી તેને પણ કૃષ્ણ માનવી પડશે!

કહેવાનો મુદ્દો એટલોજ કે આવા અગડં-બગડં અર્થ કાઢીને આત્મશક્તિની સરખામણીમાં પરમાત્મશક્તિની અવહેલના કરવી એ ચોખ્ખો નાસ્તિકવાદ છે.

ભગવાન જે “ઉદ્ધરેદ્ આત્મનાત્માનમ્”(ભગ.ગીતા.૬|૫) કહે છે એટલેકે પોતે પોતાના ઉદ્ધારમાટે પ્રયત્નશીલ થવું તેનો અર્થ સરખી રીતે સમજાવવામાટે આવા આત્માવલમ્બી યોગીઓની સરખામણી એજ અધ્યાયના અન્તમાં ભગવાને આપી છે:

“તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ

કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્ યોગી ભવાર્જુન

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્માના

શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ”

(ભગ.ગીતા. ૬|૪૬-૪૭)

અર્થ: તપસ્વી કરતાં યોગી ચઢિયાતો હોય છે. તેમજ જ્ઞાની કરતાં પણ યોગી ચઢિયાતો હોય છે. કર્મી કરતાં પણ તે ચઢિયાતો હોય છે. તેથી હે અર્જુન! તું યોગી બન. બધાજ યોગીઓમાં પણ જે અન્તરાત્માથી મને શ્રદ્ધાપૂર્વક ભજે છે તે જ મને યુક્તતમ લાગે છે. એટલે કે પોતાના ઉપર આત્મશક્તિના રાજ્યવાળા યોગીઓ કરતાં પોતાના ઉપર કૃષ્ણશક્તિનું રાજ્ય જે યોગીઓ સ્વીકારીને તેને આધીન થાય છે તેઓજ ભગવાનને યુક્તતમ લાગે છે. બીજા અયુક્ત નહિ તો કેવળ યુક્તમાત્ર હશે!

તેથી આત્મશક્તિ જગાડવાની વાત કરનારાઓ કૃષ્ણરૂપી પરમાત્મશક્તિના પ્રસાદથી આપણને વંચિત રાખવામાટે આવી પુષ્પિતા વાણીના પ્રયોગ કરતા હોય છે. તેના આકર્ષણથી ખેંચાઈ જઈએ તો કૃષ્ણ તરફ ખેંચાઈ નહિ શકીએ એ જાણી લેવું જોઈએ!

ભગવાને અર્જુનને દિવ્યદ્રષ્ટિ આપી જે દેવ મુનિ કે યોગીઓ ને પણ દુર્લભ હતી. તે મળતાં જે વિરાટતા શ્રીકૃષ્ણમાં દેખાઈ તેવી વિરાટતા અર્જુનને પોતાની આત્મશક્તિમાં કેમ દેખાઈ નહિ? માયાને વશ થઈને જીવાત્મા જન્મે છે. જ્યારે માયાને વશ કરીને પરમાત્મા જન્મે છે. તે પરમાત્માની માયાને જે પરમાત્માની આગળ પ્રપન્ન થાય, “શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ” કહીને, તે જ તરી શકે છે “મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામ્ એતાં તરન્તિ તે” (ભગ.ગીતા.૭.૧૪) તેથીજ ભગવાને ગીતામાં ક્યાંય પણ “તત્ત્વમસિ”નો ઉપદેશ નથી આપ્યો પણ “ભક્તોઽસિ મે સખા ચેતિ” (ભગ.ગીતા.૪.૩)નું રહસ્ય ગૂઢતમ હોવા છતાંય પ્રકટ કરી દીધું છે! તેથી સૂરદાસજી કહે છે “સૂરદાસ પ્રભુ કામધેનુ તજી છેરી કોન દુહાવે?” શ્રીકૃષ્ણરૂપી પરમાત્માશક્તિની કામધેનુને તજીને આત્મશક્તિની બકરીને ક્યાં દોલવા બેસવી?

૨. અન્યાશ્રયવાદીઓની મોક્ષકલ્પના:

કોઈક સામ્પ્રદાયિક પૂર્વગ્રહવશ બીજા કેટલાક ગીતાપ્રવચનકારોને એક શ્રીકૃષ્ણનું માત્ર પરમ દેવતા કે પરમતત્ત્વ હોવું ગમતું નથી. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ભગવાન પોતે પોતાનાથી ઈતર દેવતાઓના ભજનને ગીતામાં ૧.અવિધિપૂર્વકનું ૨.નાશવાનું ફળવાળું અને ૩.અલ્પમેધાવાળું દર્શાવે છે. તેથીજ સમગ્ર સાતમા અધ્યાયનો પ્રારંભ “મય્યાસક્તમના: પાર્થ! યોગં યુઝન્ મદાશ્રય:; અસંશયં સમગ્રં મા યથા

જ્ઞાસ્યસિ તત્ શ્રુણુ.” (ભગ.ગીતા.૭.૧) અર્થ: મારામાં મન આસક્ત કરીને મારા ઉપર આશ્રિત રહીને યોગસાધના કરે તો મને તુ સમગ્રતયા સરખી રીતે ઓળખી શકે છે- આમ કહીને કરે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી પરતર બીજું કશું છેજ નહિ એ પણ “મત્ત: પરતરં નાન્યત્ કિચ્ચિદ્ અસ્તિ” (ભગ.ગીતા.૭.૭) કહીને ભગવાને ખુલાસો આપી દીધો છે. મારી શરણમાં આવવાથીજ મારી માયાને પાર કરી શકાય છે. બીજો કોઈ ઉપાય નથી. તે પણ “દૈવી ત્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા, મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામ્ એતાં તરન્તિ તે” (ભગ.ગીતા.૭.૧૪) શ્લોકમાં ભગવાને જણાવી દીધું છે. આમાં (વચ્ચે) ભગવાનના ચતુર્વિધ ભક્તો પૈકી જ્ઞાનીભક્તની જે મહત્તા “જ્ઞાની ત્વાત્મેવ મે મતમ્” (ભગ.ગીતા.૭.૧૮) કહીને દેખાડી છે તે પણ શ્રીકૃષ્ણને પરમાત્મા માનનારા જ્ઞાનીની વાત છે. ઈતર દેવને કે આત્મશક્તિને અથવા નિરાકાર-વ્યાપક અક્ષરબ્રહ્મને પરતત્ત્વ માનનારા જ્ઞાનીની વાત નથીજ. તેના પછી ભગવાન ઈતર દેવતાઓને ભજનારાઓને અલ્પમેધાવી નાશવાનું ફળ મેળવનાર કહે છે. આગળ જતાં નવમા અધ્યાયમાં “અનન્યાશ્રિયન્ત્યન્તો માં યે જના: પર્યુપાસતે, તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગ-ક્ષેમં વહામ્યહમ્. યેઽપ્યન્યદેવતાભક્તા: યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતા:, તેઽપિ મામેવ કૌન્તેય! યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્.” (ભગ.ગીતા.૮.૨૨-૨૩) અર્થ: જે અનન્યભાવે મારું ચિન્તન કરે છે તેવા નિત્યાભિયુક્ત સાધકોના યોગક્ષેમની ચિન્તા હું કરું છું. તે છતાંયે પોતાના યોગક્ષેમની ચિન્તા કરીને જેઓ અન્ય દેવતાઓનું ભજન કરે છે તેઓ પણ અન્તે મનેજ ભજે છે પણ ભજનવિધિથી વિપરીત સર્વયજ્ઞોનો ભોક્તા અને સ્વામી હું છું પણ મને (શ્રીકૃષ્ણને) તેઓ ઓળખી શક્તા નથી તેથી તત્ત્વચ્યુત થઈને તેઓ અન્યદેવોના રૂપે મારું અવિધિપૂર્વક ભજન કરતા થઈ જાય છે. પરબ્રહ્મને ભજવાની વિધિ મુજબ જેઓ તેને કૃષ્ણરૂપે ભજે છે તેમને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ઈતર દેવતારૂપે ભજે છે તેમને તે-તે દેવતાઓની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આમ ગીતાના અનેક વચનોની સ્વાભાવિક સંગતિનો પૂર્વગ્રહરહિત વિચાર કરતાં અનન્યભક્તિયોગની મહત્તા જણાયા વગર રહી શક્તી નથી. તે છતાંય અન્દરથી વાલ્લભસિદ્ધાન્તના કટ્ટર દ્રેષી પણ બહારથી શ્રીવલ્લભાચાર્યના પ્રશંસક બની બેઠેલા લોકો પુષ્ટિમાર્ગને ગાળો ભાડે છે પાંચ પચીસ મૂર્ખાઓએ ભેગા થઈને વલ્લભાચાર્યને પોતાના વાડામાં બાન્ધી રાખ્યા છે. તેઓ કહે છે કે ‘વલ્લભાચાર્ય અમારાજ છે’ તેમને કહેવું જોઈએ કે વલ્લભાચાર્ય કોઈના બાપની મિલકત નથી.

વાહ રે વાહ! વલ્લભાચાર્યના નવા ભગત! નિષ્ઠાલીન પુષ્ટિમાર્ગીઓ તેમને સાંભળવા ભેગા થયા તેથી મહાપ્રભુજીમાં અનન્ય નિષ્ઠા રાખનારાઓને તમે ગાળો ભાંડો છો? પુષ્ટિમાર્ગને આવી ગાળો ભાંડીને મહાપ્રભુજીની વાણીના તેમના સિદ્ધાન્તથી તદ્દન વિપરીત અર્થો કાઢો છો! શ્રીવલ્લભાચાર્યને વિશ્વવ્યાપી બનાવવાનો લોભ જગાડીને, પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રોતામાં પોતાના સિદ્ધાન્ત અને માર્ગ ને ગાળો સંભળાવવામાં સલાયક બની જા; એવી લઘુતાગ્રન્થિ સર્જવાનોજ આમાં હેતુ છે ને?

વારેઘડીએ ‘પુષ્ટિમાર્ગીય કૃષ્ણભક્તોનાં મોઢાં રડતાં દેખાય છે’ એવું મનોવૈજ્ઞાનિક સંજેશન તમને આપવામાં આવે છે. તમે તમારા સિદ્ધાન્તના દર્પણમાં તમારું મોઢું જોતા નથી કે તમે તે ભગવાનના પુષ્ટિઅંશ છો-અવિદ્યાશબ્દિત નહિ. તમે જે જગત્માં જન્મ્યા છો તે પરમાનન્દરૂપ ભગવાનનો લીલા-વિલાસ છે, દુઃખમોહરૂપ માયાનો વિલાસ નહિ. રડતા તો તેઓ છે કે જેઓ જગત્ને મિથ્યા માયિક અને દુઃખરૂપ અથવા પોતાને અવિદ્યાપ્રતિબિમ્બ માને છે. તે છતાંય આવા સાઈકોલોજિકલ્ સંજેશનના લીધે (પુષ્ટિમાર્ગની નિન્દા હસતે મોઢે સાંભળવા છતાંય) “બધા પુષ્ટિમાર્ગીય કૃષ્ણભક્તોની શકલ રડતી હોય છે” એવી ભ્રાન્તિ મનમાં બાંધીને બેઠા છો! આથી વધુ હાસ્યાસ્પદ બીજું શું હોઈ શકે?

બીજા કોઈ વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય ઉપર આવો પુણ્યપ્રકોપ પ્રકટ ન કરતાં કેવળ પુષ્ટિમાર્ગ ઉપરજ પ્રકટ કરવાના કારણ બે છે: ૧. શ્રોતાઓમાં સારી એવી સંખ્યામાં પુષ્ટિમાર્ગીઓનું ઉપસ્થિત થવું ૨. પુષ્ટિમાર્ગનો પાયો શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિના રૂપે ચણાયો હોવાથી તે અનન્યતાને જો ‘વાડો’ કહીને તોડી શકાય તો પુષ્ટિમાર્ગ જતે દહાડે પોતાની મેળે મરી જાય એવી ગણતરી.

આથી આવા લોકો ‘મહારાષ્ટ્રસ્ય રાજ્યસ્ય મુદ્રા ભદ્રા’ જેવી વિચારસરણી સ્વીકારીને આત્મપ્રશંસા કરતા હોય છે કે ‘લગભગ બધાજ પ્રાન્તોમાં શિવ અને વિષ્ણુ ના દ્વૈતના કારણે ઝગડા થયા છે. લોકોએ એક બીજાના માથાં ફોડ્યાં છે આ નરી મૂર્ખાઈ છે. એક મહારાષ્ટ્રજ એવો પ્રાન્ત છે જ્યાં ઝઘડા નથી તેનું કારણ મહારાષ્ટ્રના સન્તોએ સમજાવ્યું કે શૈવ અને વૈષ્ણવો નું પાર્થક્ય નથી’

સંસ્કૃતમાં એક સૂક્તિ છે: “પરોપદેશકુશલા દશ્યન્તે બહવો જના:” અર્થ: પરઉપદેશકુશલ પણ આપણા ગુજરાતના કવિ દલપતરામે જવાબ આપ્યો છે ‘અન્યનું તો એક વાકું આપના અઢાર છે’ માથા ફોડાવામાં વિવેક ન હોય પણ નિષ્ઠાના ગુણને તો ગણવોજ જોઈએ કે જે દેવ શિવ કે વિષ્ણુ અને જે ધર્મ શૈવ કે વૈષ્ણવ વિગેરેનામાટે એક વખત માથું ઝૂક્યું તો તેના ગૌરવની રક્ષામાટે તે માથાને ફોડાવવાની નિષ્ઠા અને હિમ્મત તો આ લોકોમાં હતીજ! જ્યારે કોઈ પ્રાન્તમાં પોતાના ઈષ્ટદેવને અપશબ્દો કહેવાતા હોય અને તે ઈષ્ટદેવની સામે ઝૂકેલા માથાને ‘તેને ફોડાવવું તે નરી મૂર્ખાઈ છે’ કહીને બચાવી લેવાય તો તે બુદ્ધિમત્તા નથી પણ કાયરતાજ છે!

ખરેખર મહારાષ્ટ્રના વૈષ્ણવ સન્તોએ જેવી ગાળો વૈષ્ણવેતર દેવતાઓને આપી છે તેવી ગાળો કોઈ પણ નિષ્ઠાશીલ મરાઠી અવૈષ્ણવે ભૂતકાળમાં શા માટે સાંખી લીધી હશે તે મને સમજાતું નથી!

“નવ્હે જખાઈ જોખાઈ, માયારાણી મેસાબાઈ. ૧

બળિયા માઝા પંઢરીરાવ, જો યા દેવાયા હિ દેવ. ૨

રંડી ચંડી શક્તિ, મઘમાંસ ભક્ષિતિ. ૩

બહિરવ ખંડેરાવ, રોટી સુટી સાથી દેવ. ૪

ગણોબા વિકાળ, લાડુ મોદકાંચા કાળ. ૫

(શ્રીસન્ત તુકારામ:)

“આણિકાંચી સ્તુતિ આમ્હા બ્રહ્મહત્યા,

એકાવાંચુની ત્યા પાંડુરડ્ગા. ૧

આમ્હા વિષ્ણુદાસાં એકવિધભાવ,

ન મ્હણો યા દેવ આણિકાંસી. ૨

શતખંડે માઝી હોઈલ રસના,

જરી યા વાચના પાલટેન. ૩

તુકા મ્હણે મજ આણિકા સંકલ્પે,

અવર્ધીય પાપે ઘડતીલ. ૪

ન પૂજ આણિકા દેવાં ન કરી ત્યાંચી સેવા,

ન મની યા કેશવાવિણ દૂજે.

(શ્રીસન્ત તુકારામ)

ઉપર ગાળોવાળું પદ છે. તેથી તેનો અનુવાદ આપણે કરવાનો નથી. કેમકે તેમાં જેવા અપશબ્દોનો પ્રયોગ ઈતર દેવતાઓમાટે કરવામાં આવ્યો છે તે જેને ‘તુકા’ જેવી અનન્યભક્તિ સિદ્ધ થઈ હોય તે જ કરી શકે છે! પણ તે પછીના પદમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઈતર દેવની સ્તુતિને બ્રહ્મહત્યાના પાપ સમી ગણવામાં આવી છે. પોતાને તુકો વિષ્ણુદાસ માનીને એકવિધભાવની પ્રમુખતાથી બીજા કોઈને ‘દેવ’ પણ કહેવા તૈયાર નથી. જો બીજાને દેવ કહેવા પડે તો તેની રસનાના શતખંડ થાય! જો મનમાં અન્યને દેવ કહેવાનો સંકલ્પ જાગે તો તેને જગત્ના બધા પાપો વળગી જાય. બીજા દેવોની પૂજા તુકો નહિ કરે, અથવા નહિજ કરે તે બીજા દેવોની સેવા. કેમકે તેના મનમાં કેશવ છે. તે સિવાય બીજો કોઈ ત્યાં જઈ શકતો નથી!

શ્રીતુકારામ કાંઈ અમથાલાલ ગુજરાતી નહોતા! કે નહોતા તે ગડબડદાસ કરસનદાસ કચ્છી. તેઓ મરાઠીજ હતા. યથાર્થ દીપિકાકાર નામના પંડિત જ્યારે કહે છે: “વાખાણાવી ગીતા આણી તોંડીય વંદાવી શુદ્ધ દેવતા તેજાં ગીતાર્થ કાય બિંબલા હે દેવા! પરોપદેશાર્થ પાંડિત્ય!” ત્યારે એ કાંઈ અમથાલાલ થઈ જતા નથી! પુષ્ટિમાર્ગને ‘મૂખાઈ’ ‘અન્ધશ્રદ્ધા’ વિગેરે ગાળો ભાંડનારને તુકારામેજ જવાબ આપી દીધો છે:

“જેસા અધિકાર, તેસે બોલાવે ઉત્તર. ૧

કાળ વાઉગી ઘસઘસ, આમ્હીં વિઠોબાચે દાસ. ૨

આમ્હીં જાણો એકા દેવા, જેસી તેસી કરું સેવા. ૩

તુકા મ્હણે ભાવે, માઝે પુઢે પડેલ ઠાવે. ૪”

તેથી જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગની સેવાપ્રણાલીનાં ઊંડાણ સમજ્યા વગર જે લોકો તેની નિંદા કરે છે કે “જે સૃષ્ટિનો નિયન્તા છે, ફક્ત આ જગત્ નહિ સમગ્ર બ્રહ્માંડ જેણે બનાવ્યું છે, તે શું મારો બાળક થઈ શકે? શું હું તેને નાના બાળકની માફક સુવડાવી શકું? આ અશાસ્ત્રીય વિચાર છે” તો શા માટે પુષ્ટિમાર્ગીઓ સાંભળી લે છે? કેમ હિમ્મતથી તુકારામની જેમ જડબાતોડ જવાબ વાળતા નથી કે ‘કાય

વાઉગી ઘસ ઘસ? આમ્હીં વિઠોબાચે દાસ, આમ્હીં જાણો એક દેવા જેસી તેસી કરું સેવા, તુકા મ્હણે ભાવે માઝે પુઢે પડેલ ઠાવે’ અર્થ: અરે શું ખોટી ખટખટ તમે કરો છો? અમે એક શ્રીવિઠ્ઠલનાથના દાસ છીએ. અમને જેવી સેવા કરવી હશે તેવી કરશું. તમે કોણ પંચાત કરનારા? તમને પુષ્ટિમાર્ગીઓને સુધારવાનો ઠેકો કોણે આપ્યો છે?

તેથી આવી રીતે મરાઠી સન્ત તુકારામની જેમ સુદૃઢ થયા વિના કૃષ્ણભક્તિની અનન્યતા જળવાશે નહિ. “અનન્યાશિચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે, તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગ-ક્ષેમં વહામ્યહમ્” (ભગ.ગીતા.૮.૨૨) શ્રીકૃષ્ણને છોડીને બીજે કયાં પુષ્ટિમાર્ગીઓનો ઉદ્ધાર થઈ શકે છે! તેથી કેવળ શ્રીકૃષ્ણનેજ અનન્યતાથી ચીટકી જાઓ! તેમાં બધુંજ આવી જશે!

૩. નિર્ગુણવાદીઓની મોક્ષકલ્પના

કૃષ્ણભક્તિની ભાવનાની ઉચાપત કરનારો ત્રીજો મત “અહં બ્રહ્માસ્મિ”ની અશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાને લીધે વધી ગયો છે. આ મહાવાક્યનો સાચો અર્થ સમજમાં ન આવવાથી કેટલાક લોકોને લાગે છે ‘ભગવાન્ પૂર્ણ નથી. ભગવાન્ કરતાં પર એક તત્ત્વ છે; બ્રહ્મ, તે પૂર્ણ છે. તેને ‘ભગવાન્’ નામ લાગે ત્યારે તે પૂર્ણ નહિ પરંતુ તે આપણા જેવોજ થઈ જાય છે. ફરક એટલોજ કે તે માયાશબ્દિત છે અને આપણા જેવા જીવો અવિદ્યાશબ્દિત છીએ.

એટલેકે નિરંજન બ્રહ્મ માયારંજિત થાય તો ભગવાન્ બને અને અવિદ્યારંજિત થાય તો જીવ બને. તેથી ‘માણસ જ્યારે ભગવાન્ પાસે આવે અને ભગવાન્ની કામના રાખે ત્યારે તેને ભગવાન્ કહે “તું મારી કામના પણ શા માટે રાખે છે?” ત્યારે માણસ કહે: “ભગવાન્ તમારી કામના ન રાખું તો કોની કામના રાખું?” ભગવાન્ કહે: “અરે તને કામના રાખવાની જરૂર નથી. હું નિષ્કામ છું, તેમ તું પણ નિષ્કામ થા. હું આત્મકામ છું તેમ તું પણ આત્મકામ છે... ત્યારે માણસ “આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટ:” (ભગ.ગીતા.૨.૫૫) થઈ જાય”.

એટલે કે ભગવાન્થી મેળવેલ બ્રહ્મોપદેશના વરદાનનો ભસ્માસુરની માફક

દુરુપયોગ કરતાં કહે છે ‘ભગવાન્ પૂર્ણ નથી પણ ભગવાન્ કરતાં પર એક તત્ત્વ છે-બ્રહ્મ, તે પૂર્ણ છે’ અને પછી આપણે પૂછીએ કે ‘ક: ત્વમ્ અસિ?’ એટલે મોઢા ઉપર કરચળી લાવ્યા વગર બોલી જાય ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ!’ આવા બે-ચાર જિજ્ઞાસુ કે મુમુક્ષુ જો ખરેખર ભગવાન્ પાસે પહોંચી શકતા હોત કે ભગવાન્ની કેબિનેટમાં મિનિસ્ટર્ થઈ શકતા હોત તો જતે દહાડે ભગવાન્ને પોતાના પ્રધાનપદેથી રાજીનામું આપવુંજ પડત!

ખેર, એ વાતને જવા દઈએ કૃષ્ણ તો કાંઈક એવા અર્થમાં ભગવાન્ અને બ્રહ્મ છે કે તેમને માયાથી રંજિત માનવાની કે અવિદ્યાથી રંજિત માનવાની ગીતા મુજબ શક્યતા નથીજ, તે બ્રહ્મ હોવા છતાંય ભગવાન્ છે અને ભગવાન્ હોવા છતાંય બ્રહ્મ છે; અને ગીતાની (તેના અગડં-બગડં વ્યાખ્યાનોની નહિ) શપથ ખાઈને આપણે કહી શકીએ છીએ કે કૃષ્ણ માયાશબલિત નથી

“પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્||

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમ્ આદિદેવમ્ અજં વિભુમ્||૧૨||

આહુસ્ત્વામ્ ઋષયઃ સર્વે દેવર્ષિનારદસ્તથા||

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે||૧૩||

સર્વમ્ એતદ્ ઋતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવઃ||

ન હિ તે ભગવન્ વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ||૧૪||

સ્વયમેવાત્મનાઽઽત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ!||

ભૂતભાવન! ભૂતેશ! દેવદેવ! જગત્પતે!||૧૫||

(ભગ.ગીતા.૧૦|૧૨-૧૫)

અર્થ: હે કૃષ્ણ! તમે પરબ્રહ્મ છો.(અપૂર્ણ નહિ) પરં ધામ પરં તેજસ્વી છો. (સ્વરૂપતઃ માયા-અવિદ્યાના અન્ધકારના નિવર્તક) પરં પવિત્ર છો. (માયાથી અશબલિત) શાશ્વત્ દિવ્ય પુરુષાકાર છો.(નિરાકાર કે માયિકાકાર નહિ) આદિદેવ છો (બધાજ દેવાકારોમાં પ્રથમ આકારવાળા) અજ છો (માયાથી જન્મેલા નહિ) તમે વિભુ (સાકાર હોવા છતાંય વ્યાપક) છો. દેવર્ષિ નારદ તેમજ બીજા બધા ઋષિઓ અસિત દેવલ વ્યાસ વિગેરે પણ તમારું આ સ્વરૂપ માન્ય કરે છે. તમે પોતે પણ કહોજ છો અને હું પણ તેમ માનું છું. હે ભગવાન્! પણ તમારા આ પ્રકટ થયેલ

રૂપને નથી દેવો જાણી શકતા કે નથી દાનવો જાણી શકતા. હે પુરુષોત્તમ!તમે પોતેજ તમને જાણી શકો છો (કે તમે બ્રહ્મ હોવા છતાંય ભગવાન્ કેવી રીતે છો) તમેજ ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવાધિદેવ જગદીશ છો!

આ દિવ્ય રહસ્ય ગીતાએ શબ્દોમાં બાંધીને આપણને આપ્યું છે. તે બુદ્ધિના હાથે ત્યારેજ ઝીલી શકાય કે જ્યારે આપણે ત્રણ જાતના પૂર્વગ્રહોની ગ્રન્થી ખોલી દઈએ. તે મનોગ્રન્થીઓ કઈ?

૧.આત્માવલમ્બી-મોક્ષવાદની ગ્રન્થી. ૨.કૃષ્ણોત્તર દેવતાલમ્બી-મોક્ષવાદની ગ્રન્થી. ૩.ભગવાન્ કૃષ્ણથી પર એવા નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મના જ્ઞાનથી મળતા મોક્ષવાદની ગ્રન્થી.

આ ગ્રન્થીઓ જો છૂટી જાય તો આ દિવ્ય રહસ્ય ગીતાના શબ્દોથી બંધાયેલું આપણી બુદ્ધિના હાથે ચઢી શકે છે. બાકી અર્જુને તો જાણ્યું છે અને જોયું પણ છે. આપણે પણ જોવું હોય તો દિવ્ય દષ્ટિની જરૂરિયાત છે. તે દિવ્ય દષ્ટિ ખરેખર દેવદુર્લભ છે “દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ”(ભગ.ગીતા.૧૧|૫૨) ત્યારે અર્જુનને એ દષ્ટિ ક્યાંથી મળી? ભગવાને પોતેજ આપી “દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુ.” (ભગ.ગીતા.૧૧|૮)

ભગવાન્ આની વ્યાખ્યા પણ આપે છે: “નાહં વેદેઃ ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા, શક્ય એવં વિધો દષ્ટું દષ્ટવાનસિ માં યથા. ભક્ત્યા તુ અનન્યયા શક્ય અહમ્ એવં વિધોઽર્જુન! જ્ઞાતું દષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ”(ભગ.ગીતા.૧૧|૫૩-૫૪) અર્થ:મને વેદોથી કે તપથી દાનથી કે યજ્ઞથી આવી રીતે જોઈ શકાતો નથી. જેવી રીતે તેં (અર્જુને) મને જોયો છે. અલબત્ત જો અન્યાશ્રયરહિત ભક્તિ મારામાટે કેળવાય તો મને આવી રીતે જોઈ શકાય છે, તત્ત્વતઃ જાણી શકાય છે અને મારામાં પ્રવેશી પણ શકાય છે.

ભગવાન્ અર્જુનને ‘પરંતપ’ કહે છે. એટલે કે અર્જુન બીજાઓમાટે સન્તાપ જગાડનાર છે. આજે પણ અર્જુનના ઉત્તરાધિકારીઓ જ્યારે અનન્યભક્તિની વાત કરે છે ત્યારે પારકા લોકો સન્તપ્ત થઈ જાય છે. ગાળો ભાંડવા માંડે છે કેટલાક લોકો

ભક્તિના બે ભાગ પાડે છે: એક કહે છે કે સાધના વગર ભગવાન્ કૃપાસાધ્ય છે. તો બીજો કહે છે કે સાધના વગર ભગવાન્ મળતા નથી. આ એક ચર્ચાનો વિષય છે. કૃપા થશે ત્યારે ભગવાન્ મળશે. આવું માનનારો ભક્ત કેટલો ભયંકર છે!

ખરેખર ભગવાન્ની કૃપા છે કે આ લોકો ભગવાને આવા શ્લોક કહ્યા તેથી ભગવાન્નેજ ‘ભયંકર’ કે ‘શૈતાન’ નથી કહી દેતા! મને ફરીથી તુકારામ બુવા યાદ આવી જાય છે

“અહમ્ મહારો બ્રહ્મ, નેરો ભક્તિયેં તેં મર્મ,
તુકા મહારો ક્ષણ, નકો તયાચે દર્શન”

અર્થ: જે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહે છે તેને ભક્તિનો મર્મ કદિ પણ કળાતો નથી. તુકા કહે છે કે ક્ષણમાત્ર પણ આવા પુરુષોનાં દર્શન ન થાય તે જ સારું છે!

મુખ્ય મન્ત્ર શ્રીકૃષ્ણના નામોજ છે અને મુખ્ય કર્મ તે દેવની સેવાજ છે.

મુખ્ય શાસ્ત્ર અને મુખ્ય દેવનું નિરૂપણ આપણે જોઈ ગયા. હવે મુખ્ય મન્ત્ર અને મુખ્ય કર્મ કયા તે જિજ્ઞાસાનું સમાધાન અપેક્ષિત છે.

આપણી બુદ્ધિનું યોગ્ય રીતે શાસન કરવા જે સમર્થ હોય તેને ‘શાસ્ત્ર’ કહેવાય છે. ગીતાને મુખ્ય શાસ્ત્ર તરીકે ગણવામાં આવી તેનો મુખ્ય હેતુ આ જ કે તે પરમાત્માએ પોતે ગાયેલી છે. તેમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પરમેશ્વરનું શ્રીકૃષ્ણરૂપે સુરુપષ્ટ પ્રતિપાદન થયું છે. મુખ્ય દેવ તો શ્રીકૃષ્ણજ છે. ભગવાન્ના સાચા સ્વરૂપની માહિતી જો પોતે ભગવાન્ ન આપે તો બીજો કોઈ તે આપવા સમર્થ નથી. તેથી ગીતા મુખ્ય શાસ્ત્ર છે.

આમ ગીતાના રૂપે પ્રમાણ અને કૃષ્ણના રૂપે પ્રમેય ના સાચા નિર્ધાર પછી હવે સાધન અને ફલ ના સાચા સ્વરૂપને સમજાવવામાં આવે છે. મુખ્ય મન્ત્ર શ્રીકૃષ્ણનાં નામો છે અને મુખ્ય કર્મ તે શ્રીકૃષ્ણની સેવા છે.

ભક્તિની સાધનામાં ઘણા લોકો ભગવાન્નાં નામોને પ્રમુખતા આપે છે. ત્યારે

બીજા કેટલાક ભગવાન્ના સ્વરૂપ શ્રીવિગ્રહ કે મૂર્તિ ને પ્રમુખતા આપે છે. આ સમગ્ર જગત્ પરમાત્માનો નામ-રૂપાત્મક વિસ્તાર છે. તેમાં મૂળનામ અને મૂળરૂપ કયાં તેનો સાચો નિર્ધાર આવશ્યક છે. તેમ કરતાં ગૌણ પ્રયોજનથી ભગવાને ધારણ કરેલ વિવિધ ગૌણનામ અને ગૌણરૂપ નાં ભજન જેને વિભૂતિભજન કહી શકાય તેમાં આપણે અટવાઈ જતાં બચી શકીએ છીએ. હવે જો મૂળનામ અને મૂળરૂપ નો પાકો નિર્ધાર પણ થાય; તો નામભજન અને રૂપભજન શું એકબીજાના પૂરક છે, શું બન્ને સ્વતંત્ર રીતે સરખા ફળ આપનારા છે, અથવા નામભજન અને રૂપભજન માં પણ કાંઈક ગૌણમુખ્ય ભાવ છે? એનો નિર્ધાર પણ થાય.

વિભૂતિનામોનું જપ-કીર્તન અથવા તો વિભૂતિરૂપોનું પૂજન-ભજન તો તે તે કામનાના હેતુથી કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે કોઈ પણ કર્મના અનુષ્ઠાનની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિમાટે વિઘ્નહર દેવની સ્તુતિ-પૂજન વિગેરે કરવાની શાસ્ત્રીય પ્રણાલી મળે છે. સાડા સાતીની ગ્રહદશા લાગે ત્યારે લોકો શનેશ્વરને તેલદાન કરતા જોવામાં આવે છે. હમણાં જોઈએ તો ઘણાં પુષ્ટિમાર્ગિઓ આજકાલ ધંધાકીય કે બીજી પારિવારિક વિપત્તિઓને દૂર કરવા શિરડીના સાંઈબાબાની યાત્રાની માનતા માને છે.

એક આપણાજ સમ્પ્રદાયના કહેવાતા વૈષ્ણવભાઈ એક દિવસ મારી સામે ટકોર કરતા હતા કે “કેવલ કૃષ્ણભજનજ કરવું અને શિવભજન ન કરવું એ સંકીર્ણ મનોવૃત્તિ છે! બધા દેવ ભગવાન્નાજ વિવિધ રૂપો છે. તમે ધર્મગુરુઓએ આ ઝઘડો ખોટો ઉભો કર્યો છે કે આને માનવું અને તેને ન માનવું. આજનો યુગ બુદ્ધિવાદી યુગ છે અને તેમાં તમારી ‘કર્માખ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા’ની સંકીર્ણ મનોવૃત્તિ કોઈના પણ ગળે ઊતરશે નહિ! સમજ્યા કે નહિ, મહારાજ!”

આવાં વચન સાંભળીને મને થયું કે ક્યાંક એચ. જી. વેલ્સનું ટાઈમમશીન જે મને મળી જાય તો તેમાં બેસીને આવા બુદ્ધિવાદી(!) યુગથી દૂર ભાગી શકાય તો સારું! પણ તેવા મશીનનો હજી સુધી આવિષ્કાર થયો નથી. એટલે નવા બુદ્ધિવાદી યુગથી ભાગી શકાતું નથી! ત્યારે નિરાશ થઈને પેલા બુદ્ધિવાદી ભાઈની બુદ્ધિના સાગરમાં તરવાનો મેં પ્રયાસ શરૂ કર્યો. મેં પૂછ્યું “તમે મસ્જિદ કે ચર્ચ માં કોઈક દિવસ પ્રાર્થના કરવા જાવ છો કે નહિ!” તે ભાઈ બોલ્યા “ના હજી સુધી ગયો

નથી. પણ મારું મન આવા જડ આગ્રહોથી તદ્દન મુક્ત છે. હું ચર્ચ કે મસ્જિદ માં જવામાં કોઈ પણ જાતનો વાંધો જોતો નથી”

વાતને કાંઈક વળાંક આપતાં મેં કહ્યું “તમારી વાત ખરી છે! મને પણ ભગવાન રજનીશના આશ્રમમાં સાધકોની હાઉ!હાઉ! ધ્વનિ કાઢવાની સાધના જોવામાં ખૂબજ મજા પડી. જ્યારે હું આગ્રહ છોડીને ત્યાં ગયો” એ ભાઈ એકદમ ચમકી ગયા અને મારી સાથે વિવાદ કરવા મંડ્યા “અરે તમે વૈષ્ણવધર્મના ધર્મગુરુ થઈને આવા સ્થળે જાવ તે તો યોગ્ય ન ગણાય!”

હવે મને બુદ્ધિવાદી યુગમાં જન્મેલા અસંકીર્ણ વિચારક વૈષ્ણવભાઈની બુદ્ધિનું થોડુંક ઊંડાણ ખ્યાલમાં આવવા લાગ્યું એટલે એમનાજ બોલવાના લહેજમાં મેં પણ ટકોર કરી ‘અરે હરિદાસજી! આવા જડ પૂર્વગ્રહથી તમારા મનને મુક્ત કરો. મન્દિર-મસ્જિદ-ચર્ચમાં સર્વત્ર જવાની જૂની રૂઢિને હવે છોડો. જરા જઈને જુઓ ત્યાં આશ્રમમાં હાઉ!હાઉ!!હાઉ!!! જપવામાં લોકોની શી તન્મયતા છે! શું રાખ્યું છે તમારા આવા જૂનવાણી સુધારક વિચારમાં?’ હરિદાસમાંથી હરિહરદાસ બનનારા પેલા ભાઈને હવે પંચાત ઊભી થઈ કે સાચા બુદ્ધિવાદી થવું હોય તો ‘હરિ-હર-હાઉદાસ’ બનવું પડશે!

ખરી રીતે ‘હાઉ’ પછી કેટલાક લોકોને મેં ‘મ્યાઉ!મ્યાઉ!’ જપ કરતાં પણ સાંભળ્યા છે એટલે આવા ઓપન્ માઈન્ડેડ હરિહરહાઉદાસ થયે પણ છુટકારો નહિ મળે. સાચા આગ્રહરહિત પોતાને પુરવાર કરવામાટે ક્યારેક હરિ-હર-હાઉ-મ્યાઉદાસ પણ બનવું પડશે! તેથી આવા ઓપન્ માઈન્ડેડ હરિદાસોની ટક-ટક સાંભળવા કરતાં અનન્ય નિષ્ઠાથી કોઈ એક દેવના નામ અને એકજ દેવના રૂપ ને ભજનારા ભલે તે પછી મૂલરૂપ હોય કે ગૌણરૂપ, સાધકો સાચી નિષ્ઠાવાળા હોય છે. કોઈ પણ સંગ્રોહમાં આપણા પુષ્ટિજીવોમાટે એકજ મન્ત્ર જે શ્રીકૃષ્ણનું નામ અને એકજ કર્તવ્ય જે શ્રીકૃષ્ણની સેવા છે. એ નિર્ધાર પાકો રહેવો જોઈએ!

મહાપ્રભુજી કોઈ પણ રૂપે ભગવાનના ભજનને અમાન્ય નથી કરતા પણ પુષ્ટિજીવોમાટે તે-તે વિભૂતિ રૂપો ભજનીય નથી “ભજનં સર્વરૂપેષુ ફલસિદ્ધયૈ

તથાપિ તુ આદિમૂર્તિઃ કૃષ્ણ એવ સેવ્યઃ” (ત.દી.નિ.૧|૧૩)અર્થઃભજન ભગવાનના કોઈ પણ રૂપનું સમ્ભવ છે

પણ સાચી પુષ્ટિના ફળની સિદ્ધિ તો કૃષ્ણના રૂપનું ભજન કરનારાઓનેજ મળે છે. તે ભજન જો નામભજન હોય તો કૃષ્ણનામનું હોવું જોઈએ અને રૂપભજન હોય તો પણ શ્રીકૃષ્ણનાજ સ્વરૂપનું જોઈએ. આમ કૃષ્ણનામ અને કૃષ્ણસેવા ની મહત્તાને સમજ્યા પછી નામભજન અને રૂપભજન એકબીજાના પૂરક છે કે સ્વતન્ત્ર રીતે સમાન ફળ આપનારા છે કે તે બન્નેમાં પણ કાંઈક તારતમ્ય છે. તે પ્રશ્નો વિચારવાના રહ્યા.

પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા ગ્રન્થમાં મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે પુષ્ટિસૃષ્ટિના જીવોનું પ્રાકટ્ય ભગવદ્રૂપની સેવામાટેજ થયું છે. “ભગવદ્-રૂપ-સેવાર્થ તત્સૃષ્ટિઃ નાન્યથા ભવેત્”(પુ.પ્ર.મ.૧૨) શ્રીપુરુષોત્તમજી આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં કહે છે કે ભગવાનના સ્વરૂપની સેવા કરવામાટે પુષ્ટિ-સૃષ્ટિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે કેમકે જે જીવોનું પુષ્ટિમાર્ગમાં વરણ નથી તેઓને ગળે ભગવાનની સેવાની મહત્તાની વાત કદી પણ નહિ ઊતરે તેથી સ્વરૂપસેવા એ પુષ્ટિ-સૃષ્ટિના પ્રાકટ્યનું પરમ પ્રયોજન છે. ભગવાનની નામસેવા તો દૈવીજીવો પૈકી મર્યાદામાર્ગીય જીવો થકી પણ સમ્પન્ન થઈ શકે છે. એટલે પુષ્ટિજીવ જે ભવમાં ભગવદ્રૂપસેવાથી વંચિત રહી જાય તે ભવમાં એનું પ્રયોજન સફળ ન થયું. તે ભવ તેનો વ્યર્થ ગયો એમ સમજવું જોઈએ. “નામસેવાયાઃ દૈવાન્તરૈઃ અપિ સમ્ભવાત્”(પુ.પ્ર.મ.શ્રીપુરુષોત્તમજી ટીકા.શ્લો.૧૨)

અહીં એક ખુલાસો સર્વનિર્ણયિનિબન્ધના આધારે સમજી લેવો આવશ્યક છે. રૂપભજનનો તનુ-વિત્તજનો પ્રકાર એ બાત્ય પ્રકાર છે, જ્યારે માનસી એ આન્તર પ્રકાર છે. પ્રથમ કક્ષાએ બાત્ય પ્રકાર તનુવિત્તજના અનુષ્ઠાનનો હોય છે, જ્યારે માનસી સેવા કરી શકાતી નથી પણ થવા માંડે છે કાં તો ભગવદાસક્તિનાલીધે અથવા શ્રીઠાકોરજી કે શ્રીમદાચાર્યચરણની કૃપાનેલીધે.(કરવા જતાં‘માનસી સેવા’ નહિ પણ સેવાધ્યાન થઈ જાય છે) સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી અને ભક્તિવર્ધિની માં મહાપ્રભુજી કહે છે કે તનુ-વિત્તજ સેવાજ ક્રમશઃ સ્નેહાસક્તિવ્યસનના ક્રમિક સોપાનો ઉપર આરોહણ કરતી માનસી સેવાનું રૂપ ધારણ કરી લેશે. તેથી તેની ગણના રૂપસેવા

તરીકેજ કરવી યોગ્ય છે.

આજે પુષ્ટિમાર્ગની અસ્મિતા આપણામાં ક્ષીણ થઈ છે. તેથી ક્યારેક બાત્પ વિદ્વાનો આપણી કૃષ્ણસેવાને આડમ્બર કે ખોટા કર્મકાંડના રૂપમાં ચિત્રિત કરતા હોય છે ત્યારે આપણને પણ એમ લાગવા માંડે છે કે સેવામાં શું રાખ્યું છે? સેવા કરવાથી શો લાભ અને ન કરીએ તો શું નુકશાન? એક વખત મનનું મકાન આવા પ્રશ્નોથી ગભરાઈને કર્તવ્યભાવનાનું રહેઠાણ મટી જાય એટલે તેવા ખાલી અને સૂના મકાનમાં જતે દહાડે અગડે-બગડે ઉપદેશ-પ્રવચનોના દ્વારે અન્દર પેસીને ક્ષુદ્ર કર્તવ્યોમાં રચ્યા-પચ્યા રહેવાની મનોવૃત્તિનું ચામાચીડિયું આવીને ઊલટું લટકી જાય તે સ્વાભાવિકજ છે ને!

તેથી મહાપ્રભુજી કહે છે “સેવૈવ કર્તવ્યા” કૃષ્ણસેવાજ આપણું પ્રમુખ કર્તવ્ય છે. બીજા કોઈ પણ આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક કે આધિદૈવિક કર્તવ્યો કૃષ્ણસેવાના અનવસરમાં કરવા જોઈએ. કૃષ્ણસેવામાં અડચણ પેદા કરનાર કોઈ પણ કામ વહેલી તકે પડતાં મૂકવા જોઈએ. મહાપ્રભુજી કહે છે:

“એતદ્વિરોધિ યત્ કિચ્ચિત્ તત્તુ શીઘ્રં પરિત્યજેત્।

ધર્માદીનાં તથા ચાસ્ય તારતમ્યં વિચારયન્।।

(ત.દી.નિ.૨।૨૩૯)

પૂજાવિરોધિ ધર્માદિકં તુ ત્યક્તવ્યમ્ એવ ઈતિ અત્ર વિચારમ્ આહ, ધર્માદીનામ્ ઈતિ. ભગવદ્ભજનસ્ય મોક્ષઃ ફલં પરોપકારાદિ-સર્વધર્માણામપિ ક્ષયિષ્યુ એવ ફલમ્, અત ઉભયો અન્તરં જ્ઞાત્વા પરોપકારાદિધર્મા ન કર્તવ્યા યદિ પૂજાવિરોધિનો ભવન્તિ” (ત.દી.નિ.પ્ર.૨।૨૩૯)

આજે મહાપ્રભુજીના આવા આદેશ આપણને સ્પષ્ટતા નથી. તેથી ક્યારેક આપણને એમ પણ લાગે છે કે આ કૃષ્ણસેવા તો ઊંચી કક્ષાના વ્રજભક્તો જેવા કોઈક પુષ્ટિજીવોમાટે મહાપ્રભુજીએ કહી હશે! નહિ-સર્વથા નહિ! કૃષ્ણસેવાનો ઉપદેશ મહાપ્રભુજીએ તમારામાટેજ આપ્યો છે. વ્રજભક્તો તો વગર ઉપદેશ મેળવે પણ કરી શકતા હતા. અને કરતાંજ હતા! પોતાના તન અને ધન ને પોતાને ઘરે

બિરાજતી કૃષ્ણસેવામાં લગાડવું એ આપણા જેવા પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોમાટે પ્રાથમિક તબક્કાનું કર્તવ્ય છે. મહાપ્રભુજી તેને આપણા કર્તવ્ય તરીકે આલેખે છે પણ આપણું મન હવે તેમાં ચોંટતું નથી. આપણું મન બીજા ગૌણ કર્તવ્યોને અનુસરવા લાલાયિત થયું છે. તેથી કૃષ્ણસેવા આપણાને આપણું નહિ પણ ઉચ્ચ કક્ષાના વ્રજભક્તોનું કર્તવ્ય લાગે છે!

ઘરમાં રોજે-રોજ કામમાં ન આવતી વસ્તુઓને ઊંચી અભરાઈ ઉપર ચઢાવી દેવામાં આવે છે. તેમજ કૃષ્ણસેવા આજે આપણને અનુપયોગી લાગવા માંડી એટલે એને આપણે વ્રજભક્તોની ઊંચી કક્ષાની અભરાઈ ઉપર ચઢાવવા માંગીએ છીએ! મહાપ્રભુજી તેથીજ શિક્ષારલોકીમાં આધુનિક પુષ્ટિજીવોને ચેતવણી (વોર્નિંગ) આપે છે કે જ્યારે કૃષ્ણસેવાથી તમે વિમુખ થશો ત્યારે તમે તમારી જાતને કાળના પ્રવાહમાં તણાતા જોશો. “યદા બર્હિમુખા યૂયં ભવિષ્યથ કથમ્ચન, તદા કાલપ્રવાહસ્થા દેહચિત્તાદયોડપ્યુત” (શિક્ષારલોકી.૧) ખરેખર આજે કાળના પ્રવાહમાં તણાઈ જવાથી પુષ્ટિમાર્ગીઓને કૃષ્ણસેવાનું મહત્ત્વ જીવનમાં નજીવું લાગવા માંડ્યું છે!

મહાપ્રભુજીના પ્રમાણે તે પુષ્ટિ-સૃષ્ટિનું પ્રથમ કલો કે ચરમ કલો, ઊંચી કક્ષાનો પુષ્ટિજીવ હોય કે નીચી કક્ષાનો, બધાનું કર્તવ્ય તો કૃષ્ણસેવાજ છે. અન્યથા “દૈવી સૃષ્ટિઃ વ્યર્થા ચ ભૂયાત્ નિજફલરહિતા” (શ્રીવલ્લભાષ્ટકમ્.૨) ની વાત લાગુ થશેજ. જે ભવમાં પુષ્ટિજીવ કૃષ્ણસેવાને નથી નભાવી શકતો તે ભવ તેનો વ્યર્થ ગયો તેમાં સંદેહને અવકાશ નથીજ!

કોઈક કપરા સંજોગોમાં કૃષ્ણસેવા ન જ નભતી હોય તો ભાગવતમાં વર્ણવેલ કૃષ્ણલીલાના અનુશીલન અથવા અષ્ટાક્ષર મન્ત્ર થકી નિરન્તર વિવેક ધૈર્ય અને આશ્રય ની ભાવનાને જાળવીને રાખવી જોઈએ. આને ‘નામભજન’ કહેવાય છે અને તેના ભક્તિમાર્ગીય અને પ્રપત્તિમાર્ગીય બન્ને પ્રકારો સમ્ભવે છે. કૃષ્ણલીલાનું પ્રેમસહિત નિરન્તર અવગાહન તે નામભજનનો ભક્તિમાર્ગીય કલ્પ છે. તેમજ વિવેક-ધૈર્ય-આશ્રય સાથે નિરન્તર અષ્ટાક્ષર મન્ત્રોચ્ચારણ તે પ્રપત્તિમાર્ગીય કલ્પ છે. નામભજનના આ બન્ને પ્રકારો કૃષ્ણસેવાના અનુકલ્પ છે વિકલ્પ નહિજ. આ વાત કદી પણ ભૂલવી જોઈએ નહિ.

સરળ વ્યાવહારિક ભાષામાં વિકલ્પ અને અનુકલ્પ નો ભેદ એક ઉદાહરણથી સમજી શકાશે. વિકલ્પનું ઉદાહરણઃઘરે આવેલા મહેમાનને જ્યારે પૂછવામાં આવે કે ‘ચા લેશો કે લિંબુપાણી?’ ત્યારે મહેમાનને જે કાંઈ ગમતું હોય તે લાવવાની આપણી તૈયારી આપણે દેખાડીએ છીએ. અનુકલ્પનું ઉદાહરણઃતે મહેમાન જ્યારે થોડાક સંકોચપૂર્વક આપણને જણાવે કે ‘કોફી હોય તો ફાવશે નહિ તો ચા પણ ચાલશે!’ ત્યારે એની રુચિ તો કોફી પીવાનીજ છે પણ ન મળે તો ચાથી પણ કામ ચલાવશે, અહીં ચા, કોફીનો વિકલ્પ નહિ પણ અનુકલ્પ બની જાય છે. જ્યારે પ્રશ્નમાં તે જ ચા, લિંબુપાણીનો એક વિકલ્પ હતો.

તેથીજ મહાપ્રભુજી, પ્રથમ કક્ષાના કે ઉચ્ચ કક્ષાના બધાજ પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો કૃષ્ણસેવામાંજ માને છે પણ કોઈક અનિવાર્ય સંજોગોમાં કૃષ્ણલીલાનું અવગાહન અથવા અષ્ટાક્ષર મન્ત્રોનું નિરન્તર ઉચ્ચારણ તે તનુવિત્તજ્ઞ સેવાના એક અનુકલ્પરૂપે દેખાડે છે. તેથી મન્ત્રોષ્યેકસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ માં કહેલ શ્રીકૃષ્ણનું નામભજન કર્માષ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવામાં કહેલ શ્રીકૃષ્ણની તનુવિત્તજ્ઞ સેવાનો અનુકલ્પ છે. તેથીજ ક્યારેક તેને કૃષ્ણસેવાનું સાધન પણ ગણવામાં આવે છે. ખરી રીતે તો કૃષ્ણસેવા સાધનાવસ્થા અને ફલાવસ્થા બન્નેમાં સમાનતયા ઉપાદેય છે.

સેવાના અનવસરમાં તેથી આપણે ત્યાં બીજા બધા કર્તવ્યોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ભગવત્સેવાના અવસરને તફાવતનારા કોઈ પણ કર્તવ્યનો વહેલી તકે ત્યાગ કરવો જોઈએ. દેહ-પરિવાર-સમાજ-રાષ્ટ્ર-માનવ-પ્રાણીમાત્ર કે ઈતર દેવતાઓ પ્રત્યે રહેલા આપણા કર્તવ્યથી વિમુખ થવાની પ્રેરણા પુષ્ટિમાર્ગ નથી આપતો પણ તે બધાં કર્તવ્યો કૃષ્ણસેવાના અનવસરમાં સંપન્ન કરવાનાં હોય છે. તેની વાસ્તવિક સમજૂતી આપણને આપે છે. જો કૃષ્ણસેવા કરનારે પોતાના દેહ બાબતની કાળજી તેની સેવોપયોગિતાના વિચારથી રાખવાની હોય છે, તો તેવાજ આધારે પોતાના પરિવાર-સમાજ-રાષ્ટ્ર-માનવ-પ્રાણીમાત્ર કે ઈતર દેવતાઓની પણ કાળજી કોઈકને કોઈક રીતે સેવોપયોગિતાને અનુલક્ષીને રાખવાની હોયજ છે.

જ્યારે બે જણામાં મારામારી થતી હોય ત્યારે માથાને બચાવવામાટે હાથને આડે કરવામાં આવે છે પણ હાથને બચાવવા માથું આડું કરે તો તે પ્રાણઘાતક કામજ

કહેવાય ને! તેમ કૃષ્ણસેવાની નિર્વિઘ્નતામાટે દેહસેવા પરિવારસેવા સમાજસેવા રાષ્ટ્રસેવા માનવસેવા કે પ્રાણીસેવા તે કૃષ્ણસેવાના અનવસરમાં ઉપયોગી કૃત્ય કહેવાય. પણ કૃષ્ણસેવાને કશે ઊંચી અભરાઈ ઉપર ચઢાવીને પોતાની દેહસેવા પરિવારસેવા સમાજસેવા રાષ્ટ્રસેવા માનવસેવા કે પ્રાણીસેવામાં રચી-પચી જવું તે તો હાથને વાગી ન જાય તેવા ભયથી માથાને આડે કરવા જેવી બાલીશતા છે. તેથીજ મહાપ્રભુજી કહે છે “સર્વદા સર્વભાવેન ભજનીયો વ્રજાધિપઃ સ્વસ્થાયમેવ ધર્મો હિ નાત્યઃ ક્વાપિ કદાચન”(ચતુ.૧)

કૃષ્ણસેવામાં પાંચ દોષ સમ્ભવે છે ૧.વિક્ષેપ ૨.અશક્તિ ૩.પ્રતિબન્ધ ૪.અત્યાગ્રહપ્રવેશ અને ૫.પરપીડા. આ પાંચ દોષોથી છુટકારો ન થતો હોય તો સેવા બન્ધ કરવી જોઈએ. અન્યથા કૃષ્ણસેવાનો વિકલ્પ મહાપ્રભુજીના મતમાં છેજ નહિ. તેથીજ મહાપ્રભુજી કહે

“વિક્ષેપાદ્ અથવાશક્ત્યા પ્રતિબન્ધાદ્ અપિ ક્વચિત્।

અત્યાગ્રહપ્રવેશે વા પરપીડાદિસમ્ભવે।।

(ત.દી.નિ.૨।૨૪૭)

લોકાનાં વા પીડાં કુર્યાત્ તત્ર પૂજા ત્યક્તવ્યા(ત.દી.નિ..પ્ર.૨।૨૪૭) ઉપર કહેલ પાંચ દોષોમાં સુસ્પષ્ટતયા પરપીડાને પણ સેવામાં દોષરૂપ ગણવામાં આવી છે. આપણી કૃષ્ણસેવાના તરંગમાં બીજાને જો આપણે પીડા આપતા થઈ જઈએ તો તેવી કૃષ્ણસેવાને છોડી દેવાનું મહાપ્રભુજી વિધાન કરે છે.

સેવા આત્મોદ્ધારના હેતુથી નહિ પણ નિર્વ્યાજ પ્રભુસ્નેહવશ સમ્પન્ન થનારી ક્રિયા છે. સ્નેહમાં તત્સુખનો વિચાર પ્રમુખ છે. તેથી જ્યારે સેવ્યનું સુખ ન સચવાતું હોય તો તેવી સેવા નિરર્થક થઈ જાય છે. આપણા સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણજ છે અને તે નિશ્ચિતતયા અક્ષિષ્ટકર્મા છે. તેથી જેવી રીતે સેવા કરવા જતાં પોતાના પ્રભુને, બીજા કોઈ પારિવારિક સભ્ય કે પાડોશીઓ ને અથવા કર્મચારી વર્ગને પણ ક્લેશ ન થાય તેવી રીતે સેવાના આકાર અને પ્રકાર ગોઠવવા જોઈએ, તોજ આપણા પ્રભુને આપણી સેવાથી સુખ મળે.

ગુસાંઈજી પોતાના જ્યેષ્ઠાત્મજ શ્રીગિરધરજીને એક પત્રમાં એક ઠેકાણે લખે છે કે જળધરની સેવા સેવકોથી કરાવવી પણ એવી રીતે કે સેવકોને શ્રમ ન થાય કેમકે સેવકોને જો શ્રમ થાય તો તેવું જળ પ્રભુને સેવામાં રહે નહિ. આપણા સ્વામીનો સ્વભાવ અતિ કોમળ છે તેથી તે બાબતની પૂરતી કાળજી સેવામાં આપણે રાખવી જોઈએ. કોઈકના કષ્ટના ભોગે ભગવાન્ પોતાના સેવકથી સેવાસુખ માગતા નથી. તેમ કરવા જતાં ભગવાન્ આત્મારામ બની જાય છે!

આવા કોમળ સ્વભાવવાળા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણની આવી સ્નેહિત સુકોમળ ભાવનાવાળી સેવા કરનાર પુષ્ટિભક્તનું હૃદય કઠોર કેમ હોઈ શકે? પારકાનું કષ્ટ તે કેમ સહન કરી શકે તેથીજ ગુસાંઈજીએ આજ્ઞા કરી કે “સોનાની ઝારી છોવાઈ જશે તો નવી આવશે પણ કુંજડીના પ્રાણ નીકળી જશે તો ક્યાંથી પાછા આવશે?”

આ ખૂબજ બોધપ્રદ પ્રેરક પ્રસંગ છે. પણ સાચી પ્રેરણા આ પ્રસંગથી સહજ દયાલુતાની વૃત્તિ કેળવવાની મેળવવી જોઈએ. કહેવાનું તાત્પર્ય, એ કે સેવાના અનવસરમાં આપણા પોતાના દેહ કરતાં પરિવારની, પોતાના પરિવાર કરતાં સમાજની, પોતાના સમાજ કરતાં સમગ્ર રાષ્ટ્રની, સમગ્ર રાષ્ટ્ર કરતાં પણ મનુષ્યમાત્રની અને માનુષ્યવમાત્ર કરતાં પણ પ્રાણીમાત્રની કાળજી આપણે રાખવી જોઈએ. કોઈને પીડા કે કોઈનું પણ અહિત આપણા થકી ન થાય તેવું સહજ પરોપકારી જીવન આપણું હોવું જોઈએ પણ કૃષ્ણસેવાના અનવસરમાંજ! અન્યથા પાખંડ થઈ જાય છે; “કર્માખ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા” ના ખોટા અર્થ કાઢવા જતાં.

શુદ્ધ બ્રહ્મવાદી દષ્ટિ તો અતીવ ઉચ્ચ કક્ષાની હોય છે. તે પ્રાથમિક કક્ષાના લોકોમાં વાસ્તવિક હોઈ શકતી નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે તો દરેક દેવતા દરેક વસ્તુ તે પછી હીરા હોય કે વિષ્ટા હોય, દરેક પ્રાણી, તે પછી ગાય ગધેડો કે ડુક્કર હોય, દરેક માનવ તે પછી સાધુ પુરુષ હોય કે લમ્પટ ચોર હત્યારો હોય, બધાજ કૃષ્ણનાંજ વિવિધ રૂપો છે. આવા આ બ્રહ્મવાદને ખોટી રીતે રજૂ કરીને આપણે ગંગાજળ અને શરાબ માં અભેદ માનીને મધપાન કરી શકતા નથીજ. તેમજ કૃષ્ણસેવાને પણ બ્રહ્મવાદની ખોટી રજૂઆત કરી બીજા ગૌણ કર્તવ્યોની સરખામણીમાં નીચે ઉતારી પાડી શકતા નથીજ. મહાપ્રભુજી સુબોધિનીમાં આજ્ઞા

કરે છે કે “જગતને બ્રહ્મ તરીકે માનવું જોઈએ પણ બ્રહ્મ તરીકે માણવું ન જોઈએ! કેમકે બ્રહ્મ જગત્ કરતાં કાંઈક વધું છે. તેથી આસક્તિ બ્રહ્મમાં રહેવી જોઈએ બ્રહ્માત્મક જગતમાં નહિ”

જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ ની સર્વાત્મભાવની અનુભૂતિમાં એક મૌલિક તફાવત આ જ છે કે જ્ઞાનમાર્ગીય સર્વાત્મભાવ કેળવાતાં સર્વત્ર સર્વ વસ્તુ અને વ્યક્તિ માં પરમાત્માનાં દર્શન થવા માટે છે. જ્યારે કે ભક્તિમાર્ગીય સર્વાત્મભાવ કેળવાતાં એક પરમાત્મામાં બધું અનુભૂત થવા માટે છે. તેથીજ અર્જુનને ભગવાન્ના વિરાટરૂપમાં બધુંજ દેખાયું. તેનું કારણ ભગવાને અર્જુનની ‘અનન્ય ભક્તિ’ માની છે. જ્ઞાનવડે વિશ્વમાં બ્રહ્મ અનુભવાય છે જ્યારે ભક્તિ વડે બ્રહ્મમાં વિશ્વ અનુભવાય છે! તેથીજ ઉપનિષદ્માં “લોકાસ્તં પરાદુર્યોન્યત્રાત્મનો લોકાન્ વેદ” (બૃહ.ઉપ. ૨.૪.૧૬) અર્થ: તેનો સર્વ લોકમાં પરાભવ થાય છે જે પરમાત્માથી અન્યત્ર કશે લોકને જોવા જાણવા કે ભજવા મથામણ કરે છે. આ ભક્તિમાર્ગીય દષ્ટિ છે. તેથીજ શાસ્ત્રમાં કહેવાય છે કે વૃક્ષના મૂળમાં જળસિંચન કરવાથી તે જેમ શાખા-પલ્લવ-પુષ્પ સુધી પહોંચી જાય છે તેમ કેશવની સેવામાં બધાની સેવા આવીજ જાય છે. મૂળમાં સિંચન ન કરતાં પાંદડા ઉપર જળ છાંટનાર માળીનું ઉદ્યાન જતે દહાડે ખતમ થઈ જાય છે. તેવીજ રીતે કૃષ્ણસેવાને બીજી કોઈ પણ દેહ-પરિવાર-સમાજ-રાષ્ટ્ર-માનવ-પ્રાણીની સેવાની સરખામણીમાં ગૌણ માનતાંજ સર્વત્ર પરાભવ નિશ્ચિત માની લેવો જોઈએ. આ વિવેક જો ન જળવાય તો જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ ની ભેળસેળ થઈ જશે. પણ આજે તો મુંબઈમાં ચોપાટીની ભેળજ લોકોને ખાવાની ખૂબ ગમે છે!

એક મુદ્રાલેખ મહાપ્રભુજી આપણને અહીં આપે છે. જે ‘વૈષ્ણવવાણી’નો મુખ્ય સ્વર સર્વદા રહેશેજ - “શાસ્ત્રમ્ અવગત્ય મનોવાગ્દેહૈઃ કૃષ્ણઃ સેવ્યઃ” (ત.દી.નિ.પ્ર. ૧.૧૪) આની વ્યાખ્યા કરતાં સત્સ્નેહભાજનકાર શ્રીગોવર્ધન ભટ્ટ કહે છે કે આ વાક્યમાં શ્રીજગન્નાથજીએ વર્ણવેલ ચારેય વાતો આવી ગઈ છે. ‘શાસ્ત્રમ્ અવગત્ય’થી “એકં શાસ્ત્રમ્”નું નિરૂપણ થયું છે. સર્વશાસ્ત્રોમાં પ્રમુખ ગીતાશાસ્ત્રને સરખી રીતે બધા વૈષ્ણવોએ સમજવું જોઈએ. ‘મનો’થી “એકો દેવો દેવકીપુત્ર એવ”નું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે. દરેક પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવના મનમાં કૃષ્ણ સિવાય બીજું કોઈ ધ્યેય કે બીજી કોઈ મૂર્તિ હોવીજ ન

જોઈએ. ‘વાગ્’થી ‘‘મન્ત્રોપ્દેક્ષસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ’’નો ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે. ‘વાગ્’ એટલે વાણી અને તે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવની વાણી ઉપર કૃષ્ણનાં નામો સિવાય બીજા કોઈ મન્ત્ર ન જ હોવા જોઈએ. ‘દેહૈઃ’થી ‘‘કર્માપ્દેક્ષં તસ્ય દેવસ્ય સેવા’’નો સાચો અર્થ કહી દીધો છે. પુષ્ટિમાર્ગીય દેહધારણની સાર્થકતા દેહને કૃષ્ણસેવામાં લગાડવામાંજ રહેલી છે. તેથી શાસ્ત્રને સરખી રીતે સમજીને મન-વાણી-દેહથી કૃષ્ણની સેવા એજ આપણું કર્તવ્ય છે. આ ઉચ્ચારણ જે વાણીથી થતું હોય તે વૈષ્ણવવાણી, બાકી બધી...

અવતરણિકા:

એવં સ્વયં જ્ઞાત્વા લોકજ્ઞાપનાર્થં શાસ્ત્રં કથયન્ બુદ્ધિસૌકર્યાર્થં પ્રકરણત્રયમ્ આહ

કારિકા:

ઈત્યાકલય્ય સતતં શાસ્ત્રાર્થઃ સર્વનિર્ણયઃ॥

શ્રીભાગવતરૂપં ચ ત્રયં વચ્ચિ યથામતિ॥૫॥

શ્લોકાન્વયાર્થ:

ઈતિ:આવી રીતે, સતતમ્:નિરન્તર, આકલય્ય:ખૂબજ કાળજીથી શાસ્ત્રોનું શાસ્ત્રીય રીતે ચિન્તન કરીને, શાસ્ત્રાર્થ::ગીતામાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તો ઉપર નિબન્ધ, સર્વનિર્ણય:બધાજ માર્ગો, કર્મ જ્ઞાન ભક્તિ અને પ્રપત્તિથી સમ્બન્ધિત પ્રામાણિક શાસ્ત્રો, પ્રામાણિક શાસ્ત્રીય તત્ત્વો, તેવાંજ સાધનો અને તેમના થકી મળતા ફળ વિગેરે અનેક વિષયોની બાબતમાં નિર્ણય આપનાર બીજો નિબન્ધ, ચ:અને, શ્રીભાગવતરૂપ:ભાગવતના સપ્તવિધ ૧.શાસ્ત્રાર્થ ૨.સ્કન્ધાર્થ ૩.પ્રકરણાર્થ ૪.અધ્યાયાર્થ ૫.વાક્યાર્થ ૬.પદાર્થ અને ૭.અક્ષરાર્થ પૈકી શરૂઆતના ચાર અર્થો અને તેની એકવાક્યતા દર્શાવનાર ત્રીજો નિબન્ધ,(ઈતિ) ત્રયમ્:આમ ત્રણ પ્રકરણોમાં વિભક્ત આ તત્ત્વાર્થદીપ નિબન્ધ, યથામતિ:મારી સમજ પ્રમાણે, વચ્ચિ:હવે હું (મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય) કહું છું.

પ્રકાશ:

ઈત્યાકલય્યઈતિ સતતમ્ ઈતિ મધ્યે વિરોધિજ્ઞાનાભાવ:. શાસ્ત્રાર્થો ગીતાર્થઃ સર્વસ્યાડપિ જ્ઞાનાદેર્નિર્ણયે દ્વિતીયઃ,

અસમ્ભાવનાવિપરીતભાવનાનિવૃત્ત્યર્થં દ્વિતીયં શાસ્ત્રાર્થસ્ય સંક્ષેપરૂપત્વાત્ વિસ્તારાર્થં ભાગવતરૂપં તૃતીયં પ્રકરણમ્, યત્ર ભાગવતં રૂપયતે. ચ કારાત્ મીમાંસાદ્વ્યભાષ્યં પ્રકરણાનિ ભાગવતટીકા ચ ગૃહીતા. ત્રયમ્ એતત્ ઉપદેશન્યાયેન કથયામિ॥૫॥

સારાંશ:

આવી રીતે મહાપ્રભુજી વેદ ઉપનિષદ્ ગીતા બ્રહ્મસૂત્ર ભાગવત રામાયણ પંચરાત્ર વિગેરે શાસ્ત્રોનું પરમ તાત્પર્ય પોતે જાણીને બીજા લોકો પણ તે જાણી શકે તેવા હેતુથી અને શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ લોકોને સરળતાથી સમજમાં આવી શકે, એવા પ્રકારે ત્રણ પ્રકરણ ૧.શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ ૨.સર્વનિર્ણય પ્રકરણ અને ૩.ભાગવતાર્થ પ્રકરણ માં વિભાજિત કરીને કહે છે. આ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોના ઉપદેશ આપવાની ક્રિયા અને તેના પહેલાં પોતે જે શાસ્ત્રોનું સંકલન-આકલન કર્યું તે બન્ને ક્રિયાની વચ્ચે ક્યારેય અશાસ્ત્રીય કે શાસ્ત્રવિરોધી ધારણાઓને હૃદય કે બુદ્ધિ માં તે પ્રવેશી શકે તેવો અવસર આપ્યો નથી. તેથી શાસ્ત્રો પ્રત્યે વફાદાર રહીને પોતે શાસ્ત્રોપદેશ કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે. શ્રુતિ-સ્મૃતિ સૂત્ર પુરાણ આગમ ઇતિહાસ વિગેરે બધા શાસ્ત્રોમાં મુખ્ય ગીતા છે અને તેના સિદ્ધાન્તો આ નિબન્ધના પ્રથમ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં નિરૂપિત કરવામાં આવશે. તે પછી બીજા વિષયો જ્ઞાન વિગેરેની બાબતમાં અથવા તો પ્રમાણાદિથી જેમાં તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે તે સર્વનિર્ણય પ્રકરણ છે. જિજ્ઞાસુઓને પરેશાન કરતી અસમ્ભાવના અને વિપરીતભાવના ને દૂર કરવામાં આ સર્વનિર્ણયપ્રકરણ સહાયક થશે.

પ્રથમ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ સંક્ષિપ્ત હોવાથી તેનો વિસ્તાર ત્રીજા ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યો છે. જ્યાં ભાગવતના આધારે ગીતામાં વર્ણવેલ શુદ્ધદ્વૈતબ્રહ્મવાદની વિચારસરણી અને તેના ઉપર આધારિત પુષ્ટિમાર્ગનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે; આના પછી તો બીજા પણ ગ્રન્થો મહાપ્રભુજીએ લખ્યા છે. જેમકે શ્રીજૈમિની મહર્ષિના કર્મમીમાંસા સૂત્રો ઉપર ભાષ્ય (જે હવે સમગ્ર ઉપલબ્ધ થતું નથી)શ્રીવેદવ્યાસજીનાં બ્રહ્મમીમાંસા સૂત્રો ઉપર આશુભાષ્ય ષોડશગ્રન્થો અને ભાગવત ઉપરની સૂક્ષ્મ ટીકા (જે હવે સમગ્ર ઉપલબ્ધ થતી નથી) અને વિસ્તૃત સુબોધિની ટીકા (જે પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, દશમ અને એકાદશ સ્કન્ધના અમુક અધ્યાયો ઉપર લખી શકાઈ) તેમાં પણ આ શુદ્ધદ્વૈતબ્રહ્મવાદી પુષ્ટિમાર્ગનું નિરૂપણ

સુવિશદ થયું છે.

આમાં બન્ને ભાષ્યો અને ભાગવત ની બન્ને ટીકાઓ વ્યાખ્યાશૈલીમાં લખાયેલા ગ્રન્થો છે. થોડશગ્રન્થો પુષ્ટિમાર્ગમાં દીક્ષિત, મહાપ્રભુજીના અનુયાયીઓની વ્યાવહારિક કે સૈદ્ધાન્તિક સમસ્યાઓના સમાધાનરૂપે ઉપદેશશૈલીમાં લખાયેલા ગ્રન્થો છે. જ્યારે કે આ તત્ત્વદીપ નિબન્ધના ત્રણેય પ્રકરણો સાત્ત્વિક ભગવદ્ભક્ત કે મુમુક્ષુ જિજ્ઞાસુઓ બધામાટે ઉપદેશશૈલીમાં લખાયેલા ગ્રન્થો છે. બધાજ ગ્રન્થોનું મુખ્ય લક્ષ્ય શુદ્ધદ્વૈત બ્રહ્મવાદની વિશાળ ભૂમિકામાં પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર પુષ્ટિજીવોને અગ્રસર કરવાનુંજ છે।।૫।।

વિવેચન:-

ગીતામાં ભગવાન્ કહે છે:

“યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકલ્મષૈઃ।

ભુજ્જતે તે ત્વઘં પાપા યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્”।।

(ભગ.ગીતા.૩।૧૩)

બુદ્ધિસૌકર્યાર્થ પ્રકરણત્રયમ્:

તે ન્યાયથી ‘યજ્ઞકર્તા’ મહાપ્રભુજીએ જે વેદ રામાયણ મહાભારત પૂર્વોત્તર મીમાસાંસૂત્ર ભાગવત અને પંચરાત્ર વિગેરે શાસ્ત્રની અધરારણિ પર પોતાના ચિન્તનની ઉત્તરારણિને ઘસીને કે મન્થન કરીને જે જ્ઞાનાગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી છે, તેનો લાભ કે ઉપભોગ તેઓ પોતાના પૂરતો સીમિત રાખવા નથી માગતા, પણ બધાંને તેનો લાભ આપવા માગે છે. તત્ત્વાર્થદર્શન કરાવનારા તત્ત્વાર્થદીપ નિબન્ધથી બધાંને તે પ્રકાશ મળી શકે છે. આમ એક ‘યજ્ઞકર્તા’ તરીકેની કર્તવ્યભાવના આચાર્યશ્રી અહીં દાખવે છે. એવં સ્વયં જ્ઞાત્વા લોકજ્ઞાપનાર્થ શાસ્ત્રં કથયન્ બુદ્ધિસૌકર્યાર્થ પ્રકરણત્રયમ્ આહ અર્થઃ આવી રીતે મેં પોતે સરખી રીતે સમજીને, બીજા લોકોને પણ સહેલાઈથી સમજમાં આવી જાય તેવા હેતુથી આ નિબન્ધને હું ત્રણ પ્રકરણોમાં વિભાજિત કરું છું.

જેમ કોઈ મા રસોઈ તૈયાર કરે, થાળી અને વાટકા માં સુઘડતાથી તેને પીરસીને લાવે અને પોતાના હાથે નાના-નાના કોળિયા પોતાના નાનકડા દીકરાના મોઢામાં મૂકીને તેને ખવડાવે, સ્નેહસભર દષ્ટિથી પૂછતી જાય “ભાવે છે ને?” તેવાજ વ્હાલથી મહાપ્રભુજીએ પણ લાંબા સમય સુધી પોતે ભગવદ્ગાસ્ત્રોનું સંકલન અને આકલન કરીને તેના નિષ્કર્ષરૂપ સિદ્ધાન્તો અહીં આ ગ્રન્થદ્વારા પીરસ્યા છે. “રસોઈ તૈયાર કરી દીધી છે, જમવું હોય ત્યારે રસોડામાં જઈને જમી લેજો” એમ કહીને પડોશમાં ગપસપ કરવા ચાલી જાય એવો રૂખો ભાવ અને વ્યવહાર કરનારી, પુષ્ટિમાર્ગની બા મહાપ્રભુજી નથી. નિરન્તર વાત્સલ્ય છલકતું રહે છે મહાપ્રભુજીના હૃદયમાં દૈવીજીવોમાટે. જ્ઞાનોપદેશનો કેવો ખોરાક, સ્વાદિષ્ટ હોવા છતાં પૌષ્ટિક નીવડશે તે બાબતની કાળજી મહાપ્રભુજીને પુષ્કળ છે.

આપણી બા, મહાપ્રભુજીએ જે વાનગી આપણામાટે તૈયાર કરી છે તેમાં પુષ્ટિભક્તિની લહેજત છે તો ભગવદ્દનુગ્રહની સુપાય્યતા પણ છે. ભગવદ્દનુગ્રહની સુપાય્યતાથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે આમાં પોષક તત્ત્વો નથી કે ઓછા છે કેમકે આ વાનગીમાં શુદ્ધદ્વૈતબ્રહ્મવાદની મહાન્ તત્ત્વદષ્ટિના દુર્લભ અને પૌષ્ટિક તત્ત્વોનો સમાવેશ પણ થયો છે. છતાં જે પુષ્ટિજીવો કેવળ જીભના ચટાકાથી વશીભૂત થઈને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વ્યાખ્યાઓનું મીઠું-મરચું ભભરાવીને સસ્તી જ્ઞાનકર્મભક્તિની ભેળ વેચનારાઓ થકી પેટ ભરવા મીટ માંડીને બેઠા છે તેઓ સ્વાદના લોભે પૌષ્ટિક આહારથી વંચિત રહી જવાના છે! કેમકે આપણી બા, મહાપ્રભુજીએ પોતાના બાળકોને સ્વે અને છતાં ખોરાકમાં પૌષ્ટિકતા બની રહે તેવી પૂરતી કાળજી રાખીનેજ શુદ્ધદ્વૈતબ્રહ્મવાદ ઉપર આધારિત પુષ્ટિભક્તિની શાસ્ત્રશુદ્ધ વાનગી આપણા માટે રાંધીને એમના અનેક ગ્રન્થોના થાળી વાટકામાં પીરસીને તૈયાર કરી રાખી છે. તેથીજ ગોપાલદાસજી કહે છે “પૂર્ણ પુરુષ પ્રમાણપન્થા વ્યાખ્યાતા વેદાન્ત ગ્રન્થ સર્વે રસરૂપ કીધા પોતાને સિદ્ધાન્ત” અને “ન કોઈ હુવો ન હોય એ રૂપ સમ તેના સકલ નિજ નિગમ સાખી એ પ્રભુ રસપુંજ તે ભૂમિ પર રુચિ કરી ભાગ્યહીન જીવ જેણે કણિકા ન ચાખી”

આજે પોતે કાળજી ન રાખી શકે તેટલા છોકરા જો પેદા થાય અને બધા એક સામટા રસોડામાં ઘસારો કરીને ‘લાવ-લાવ’નો ઘોંઘાટ કરી મૂકે ત્યારે કાચું-પાકું અરધું બાકેલું કે બળેલું જે હાજર હોય તેવું માને પીરસવુંજ પડે ને! એવીજ ગતિ

આજના ધર્મોપદેશકોની થઈ ગઈ છે. પોતે સમજ્યા હોય કે ન સમજ્યા હોય પણ પૂર્વથી પશ્ચિમ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ચારેય ખૂણાઓને તેઓ પોતાની અલ્પ શાસ્ત્રાધ્યયનની અને ચિન્તનની શક્તિના ત્રણ ડગલાઓથી વામનજીની માફક માપી લેવા માંગે છે! વર્ષના ત્રણસો પાંસઠે દિવસ આવા વ્યસ્ત પ્રવચનકારો કેવળ પ્રવચનમાંજ વેડફી નાખે છે. તેની પૂર્વભૂમિકા તરીકે પોતાનો સ્વાધ્યાય અને સાધનાચરણ શૂન્યવત્ થઈ ગયું છે. શાસ્ત્રમાં પ્રવચન કરતાં પહેલાં સ્વાધ્યાય ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે **“સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્!”** (તૈત્તિ.ઉપ.૧.૧૧.૧૧) પણ આજે મોટા ભાગના પ્રવચનકારો સ્વાધ્યાયના પરિશ્રમ વિના શ્રોતાજનોની ભીડની સામે જે તૂટ મનમાં ઊભું થાય તે હાંકતા રહે છે. શ્રોતાઓની ભીડ વધી જવાથી પોતાને સ્વાધ્યાયનોજ સમય નથી રહ્યો ત્યારે સાધનાચરણની તો વાતજ ક્યાંથી ઊભી થાય!

કોઈક એવા પ્રવચનકારને ક્યાંક બ્રહ્મયજ્ઞમાં યાજ્ઞવલ્ક્યનું નામ અને પૃથ્વીના નામો સાથે વાંચવામાં આવી ગયા. તે સાથે શા માટે લખાયા હશે તેવા સ્વાધ્યાયની કુરસત તો મળી નહીં પણ પ્રવચનમાં તો કાંઈક તો કહેવુંજ જોઈએ નવું-નવું, એટલે કહેવાનું શરૂ કરી દીધું **“યોગીશ્વરં યાજ્ઞવલ્ક્યં નમસ્કૃત્ય ગો ગમા જમા ક્ષમા”** હવે પંચાત એવી ઊભી થઈ કે એમના એક શ્રોતાએ મને પૂછ્યું કે **“મહારાજ! તમે દરેક વખત ગોપીજનો અને વ્રજભક્તો ની વાતો કરતા રહો છો. કોઈ દિવસ વસિષ્ઠ, યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા ઋષિમહર્ષિઓની વાત કેમ નથી કરતા?”** મેં કહ્યું **“આ ઋષિ-મહર્ષિઓને શ્રુતિના દ્રષ્ટા હોવાને લીધે ઋષિત્વ મળ્યું છે તે શ્રુતિઓજ સાક્ષાત્ વ્રજભક્તરૂપે વ્રજમાં અવતર્યા હતાં. તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્રજભક્તોનું મહત્ત્વ કાંઈક વધારે છે”** તે ભાઈ બોલ્યા **“આ બધા અશાસ્ત્રીય વિચારો છે. આજના બુદ્ધિશાળી લોકોને ગળે નહિ ઊતરે!”** ત્યારે મેં પણ સહેજ મનોવિનોદાર્થ પૂછ્યું **“એવો ક્યો ઝંડો ત્યારે તમારા મહર્ષિ વસિષ્ઠ કે યાજ્ઞવલ્ક્ય લહેરાવે છે કે બધા બુદ્ધિશાળીઓ જેને જોતાંજ પોતાનું માથું નમાવી લેશે?”** આ સાંભળીને પેલા ભાઈ થોડુંક રિસાઈને બોલ્યા: **“તમે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન સરખી રીતે કરો. સર્વત્ર યોગી યાજ્ઞવલ્ક્ય મહર્ષિને પ્રથમ કોટીમાં વંદનીય ગણવામાં આવ્યા છે: “યોગીશ્વરં યાજ્ઞવલ્ક્યં નમસ્કૃત્ય ગો ગમા જમા ક્ષમા”** હું આવા અગડ-બગડ વચન સાંભળીને એકદમ અચમ્બામાં પડી ગયો. મેં પૂછ્યું: **“ભાઈસા! બ! આ ‘યોગીશ્વરં યાજ્ઞવલ્ક્યં’ તો હું સમજ્યો, પણ પાછળથી ભૂત ભગાડવા જેવા મન્ત્રો ‘ગો ગમા જમા ક્ષમા’ તમે શું બોલી ગયા?”**

હવે પેલા ભાઈનું મોઢું ઊતરવા માંડ્યું પણ પોતાનો બચાવ કરતાં બોલ્યા: **“પૂરેપૂરો અર્થ આ શ્લોકનો મને માલૂમ નથી. કદાચ યાજ્ઞવલ્ક્ય મહર્ષિની મહત્તાના આ ગૂઢ શાસ્ત્રીય સંકેતો હશે પણ મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય મહાન વંદનીય હતા તેમાં બે મત નહિ”**

ખરેખર મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય તો આપણા સહુ માટે ખૂબજ વંદનીય છેજ, પણ આ ‘ગો ગમા જમા ક્ષમા’ એમની મહત્તાના કે વંદનીયતાના ગૂઢ સંકેત નથી! આ તો બ્રહ્મયજ્ઞમાં આવતાં છૂટાં બે વચનો છે, જે પૂરેપૂરી શાસ્ત્રીય સમજના અભાવસાથે બોલાઈ રહ્યા છે. પ્રાચીનકાળમાં યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર પછી વેદાદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યાપન કરાવવામાં આવતું હતું. તે ભણેલા શાસ્ત્રો આપણે ભૂલી ન જઈએ એટલે બધાં શાસ્ત્રોના સ્વાધ્યાયના ક્રમને બ્રહ્મયજ્ઞ તરીકે રોજરોજ અનુષ્ઠાન કરવાની શાસ્ત્રીય વિધિ હતી. તે સમ્ભવ ન થતાં દરેક શાસ્ત્રમાંથી પ્રથમ મન્ત્ર શ્લોક કે સૂત્ર લઈને સંક્ષિપ્ત બ્રહ્મયજ્ઞની પદ્ધતિ નિર્માણ થઈ. તેમાં એક શ્લોક **“યોગીશ્વરં યાજ્ઞવલ્ક્યં સમ્પૂજ્ય મુનયો બ્રુવન્ વણાશ્રમેતરાણાં નો બ્રૂહિ ધર્માનશેષતઃ”** આ મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યની બાબતનાં વચનની સાથે વેદના જોડણીકોષમાંથી બીજું વચન પૃથ્વીના વિવિધ નામોને દર્શાવનારું **“ગો ગમા જમા ક્ષમા”** પણ રાખવામાં આવ્યું છે તે બિચારા મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય સાથે જોડાઈ ગયું જાણે યાજ્ઞવલ્ક્યના ભૂતને ઉતારવાનો અધોરીબાબાનો કોઈ મન્ત્ર ન હોય! વાસ્તવિકતા એજ છે કે યાજ્ઞવલ્ક્ય મહર્ષિ તો નિશ્ચિતતયા મહાન છે. પણ સ્વાધ્યાયના અભાવે તેમની શાસ્ત્રીય મહત્તાનો હેતુ પ્રવચનકારો અગડ-બગડ પોતાની મનઘડન્ટ કલ્પનાઓથી માને છે.

તેથી મહાપ્રભુજી પહેલાં પોતે સરખી રીતે સમજીને પછી ગામમાં કહેવા ઉપર ભાર મૂકવા માંગે છેસ્વયં જ્ઞાત્વા લોકજ્ઞાપનાર્થ શાસ્ત્રાર્થ કથયન્ સતત પ્રવચન કરવું હોય તો શાસ્ત્રોનો સ્વાધ્યાય પણ સતત ચાલુ રાખવો જોઈએ નહિતો સરખી રીતે જેટલું જાણતા હોઈએ તે જ કહેવું જોઈએ. અન્યથા **“યોગીશ્વરં યાજ્ઞવલ્ક્યં ગો ગમા જમા ક્ષમા”** થયા વગર રહે નહિ!

બીજા શ્લોક **“સાત્ત્વિકા ભગવદ્ભક્તાઃ”** માં આપણે જોઈ ગયા કે આ ગ્રન્થ મહાપ્રભુજીએ સાત્ત્વિક ભક્તિમાન જિજ્ઞાસુ અધિકારીઓમાટે લખ્યો છે. રાજસ કે તામસ અધિકારીઓમાટે નહિ. સાત્ત્વિક અધિકારીઓમાં પણ કેટલાક શાસ્ત્રવચનોના

વિચારક પ્રમાણ-પરાયણ હોય છે. બીજા કેટલાક શાસ્ત્રીય તત્ત્વોના વિચારક પ્રમેય-પરાયણ હોય છે. તેથીજ શ્રીવેદવ્યાસજીએ પણ બ્રહ્મસૂત્રોમાં પ્રથમ અધ્યાય શાસ્ત્રીય પ્રમાણવચનોના પરસ્પર સમન્વયમાટે ‘સમન્વયાધ્યાય’ તરીકે લખ્યો છે. જ્યારે કે બીજો અધ્યાય શાસ્ત્રીય વચનોના અર્થરૂપ પ્રમેયને સમજવામાં કનડગત ઊભી કરનારી અશાસ્ત્રીય વિચારધારાના નિરાકરણમાટે ‘અવિરોધાધ્યાય’ રૂપે લખ્યો છે. કોઈ પણ વાતને સરખી રીતે સમજવી હોય તો તેનાં બધાં પ્રમાણ ભેગાં થવાં જોઈએ અને તે પ્રમાણોમાં પરસ્પર વિસંવાદિતા ન હોવી જોઈએ. આમ પ્રમાણોના સમન્વયથી સમ્ભાવના એટલે કે તે વસ્તુના સમ્ભવ હોવાનો વિશ્વાસ સુદઢ થાય છે. પ્રમાણપરાયણ વિચારકો આટલે સુધી પહોંચતાં સન્તુષ્ટ થઈ જાય છે. પણ પ્રમેયપરાયણ વિચારકો આથી સન્તુષ્ટ થતાં નથી કેમકે તેઓ સમ્ભાવનાની દૃઢતાની સાથે અસમ્ભાવના અને વિપરીતભાવના ના નિરાકરણની અપેક્ષા પણ રાખે છે. કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ ન હોવાની ભાવના ‘અસમ્ભાવના’ કહેવાય છે. દા.ત. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સમ્ભવ નથી એવો વિચાર ‘અસમ્ભાવના’ કહેવાય છે. વિપરીતભાવના એટલે વસ્તુના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી વિપરીત સ્વરૂપ હોવાની ધારણા દા.ત. કોઈક પરમાત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે પણ એમ માની લે કે તે પરમાત્મા નિર્ગુણ નિરાકાર નિર્વિશેષ છે. તો આ ‘વિપરીતભાવના’ કહેવાય.

શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણદ્વારા મહાપ્રભુજી શુદ્ધાદ્વૈતબ્રહ્મવાદ ઉપર આધારિત પુષ્ટિભક્તિની સમ્ભાવના સમજાવવા માગે છે. જ્યારે કે સર્વનિર્ણય-પ્રકરણમાં આ બાબત સમ્બન્ધી અસમ્ભાવના અને વિપરીતભાવનાનું નિરાકરણ કરવા માગે છે. આ સર્વશાસ્ત્રીય વિષયોનો નિર્ણય થયા પછી જે સંક્ષિપ્ત રીતે બે પ્રકરણોમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેનેજ વિસ્તારથી ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. શ્રીમદ્ભાગવતનું સમગ્ર શાસ્ત્ર તરીકે કઈ વાતમાં તાત્પર્ય છે; ભાગવતના તે-તે સ્કન્ધોની સમગ્ર શાસ્ત્રમાં શું સંગતિ છે તે-તે સ્કન્ધોના અર્થોની તેમાં આવતા વિભિન્ન પ્રકરણો સાથે કેવી સંગતિ છે તેમજ તે-તે પ્રકરણોમાં આવતા તે-તે અધ્યાયોની તે પ્રકરણો સાથે શી સંગતિ છે વિગેરે ખૂબ વિસ્તારથી શુદ્ધાદ્વૈત-બ્રહ્મવાદના આધારે પુષ્ટિભક્તિની ઉપાદેયતાનું નિરૂપણ ત્યાં થયું છે. આ છે આ મહાન તત્ત્વદીપનિબન્ધ ગ્રન્થના પ્રારંભ (સિનોપ્સીસ)ની ઝલક.

કેવું સંપત અને સુચિન્તિત, મન્ત્રદષ્ટા ઋષિમુનિઓની પુરાતન છતાંય ચિરનૂતન

વિચારધારાના પ્રતિનિધિ સમું આ મહાપ્રભુજીનું ચિન્તન! ક્યાં આ સાત્ત્વિક મુમુક્ષુ કે ભગવદ્ભક્ત અધિકારીઓને સાચી દિશા સૂચવનારું વાક્યપતિ મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભનું ચિન્તન અને ક્યાં આજકાલ ફેશનમાં વહેતી અશાસ્ત્રીય અગડં-બગડં વિચારધારાઓ! ખરેખર વાક્યપતિ શ્રીવલ્લભના મુખારવિન્દની વાણીરૂપ પરાગના જે મધુકરો છે તેમને તો આજકાલના સુગન્ધ અને પરાગ વિનાના સુવાર્ણકમલો આકર્ષિત કરી શકતા નથી. છતાંય જે ભાગ્યહીન વૈષ્ણવોને મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભના મુખારવિન્દના વાણીરૂપ મકરન્દના પાનથી વંચિત કરવામાં આવ્યા છે, આપણી પોતાની ઉપેક્ષાને કારણે અથવા બીજા ઉપદેશોની બાત્ય આકૃતિ અને તેના સોનેરી ભપકાને કારણે, તેઓ પરાગસ્રવી વાસ્તવિક કમલ અને સુવાર્ણ નિર્મિત ચમકદાર પણ નિર્જીવ કમલ વચ્ચેનો તફાવત કેવો હોય છે તે ઓળખી શકતા નથી. આજે ખરી આવશ્યકતા આપણા બધા પુષ્ટિમાર્ગીઓમાટે મહાપ્રભુજીની વાણીના અવગાહનની છે; અને તે યદ્વા-તદ્વા જે કોઈ મહાપ્રભુજીના વ્યક્તિશઃ ગુણગાન કરી એમના સિદ્ધાન્તોની મનઘડ્ડત ખોટી રજૂઆત કરતો હોય તેના મુખથી નહિ, પણ પોતે મહાપ્રભુજીના ગ્રન્થોથી પ્રારમ્ભ કરવો જોઈએ. આજના પ્રવચનકારો તો મહાપ્રભુજીમાં રહેલી આપણી વ્યક્તિનિષ્ઠાનો ગેરલાભ લઈને આપણને મહાપ્રભુના સિદ્ધાન્તથી વિમુખ કરવા માગે છે. બરસો બાવન વૈષ્ણવોની વાર્તામાં એક સુરમ્ય ઉદ્ગાર મળે છે:

“સરસિ કુશેશયમ્ આસ્વાદિતુમ્ આગચ્છતોડલિનો માર્ગે

યદિ કનકકમલપાને નાસીત્ તોષઃ કિમ્ અન્યેન?”

વ્યાખ્યા: પુષ્ટિના સરોવરમાં ખીલેલા મહાપ્રભુજીના મુખારવિન્દથી ઝરતાં પુષ્ટિભક્તિની વાણીનાં મકરન્દનું પાન કરવા આવતા મધુકરો માર્ગમાં ક્યાંક સોનાનાં કમલ ખીલેલાં જુએ તો તેના સોનેરી ભપકાથી તેમનું મન ચલાયમાન નહિ થાય. કેમકે ત્યાં કેવળ કૃષ્ણભક્તિનો બાત્ય આડમ્બર છે. પણ વાસ્તવિક કૃષ્ણભક્તિની સુવાસ ત્યાં મળવાની નથી જ! તે છતાંય આજના આપણા મધુકરો સુવાર્ણકમલોને વળગી ગયા છે. તેનું કારણ એકજ કે તેઓ બિચારા વાસ્તવિક કમલના મકરન્દનાં સ્વાદને ચાખીજ નથી શક્યા!

એક વલ્લભદાસભાઈ મને મળ્યા હતા અને કહેતા હતા કે કોઈક ગામમાં પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો એમને સાંભળવા તૈયાર ન થયા. કેમકે તેમનો આગ્રહ

પુષ્ટિસિદ્ધાન્તોના શ્રવણનો સુદઢ હતો. ત્યારે અન્તે ‘દઢ ઈન ચરણન કેરો ભરોસો’ પદ ઉપર પ્રવચન કરીને તેમને આકર્ષિત કરવા પડ્યા! આજે આવું છદ્મ પુષ્ટિમાર્ગ સાથે પુષ્ટિમાર્ગમાં જન્મેલા વલ્લભદાસભાઈ કરી રહ્યા છે, ત્યારે બીજા અવલ્લભદાસભાઈ તો શું નહિ કરતા હોય!

એટલે મહાપ્રભુજી કહે છે: **સ્વયં જ્ઞાત્વા લોકજ્ઞાપનાર્થમ્** ત્યારે આજે ચોમેર વધી ગયેલા નવા વલ્લભદાસો બિચારા “સ્વયમ્ અન્યથા જ્ઞાત્વા અન્યથા ચ લોકજ્ઞાપનાર્થમ્” એટલે પોતે કાંઈક ઊલટું-સુલટું સમજીને બીજા પાણ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોને અગડં-બગડં વાતો સમજાવવા કટિબદ્ધ થઈ ગયા છે!

પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો! જાગ્રત થાવ અને જુઓ કે તમારા મહાપ્રભુએ તમારા માટે શો પરિશ્રમ કર્યો છે! મહાપ્રભુજીના ગ્રન્થોનો જાતેજ સ્વાધ્યાય કરો. નહિ તો આજે જેઓ મહાપ્રભુની વ્યક્તિપ્રશંસા કરીને એમના સિદ્ધાન્તથી તમને વિમુખ કરી રહ્યા છે, તેઓ તમારો સિદ્ધાન્તાગ્રહ ખંડિત થતાં કાલે મહાપ્રભુના વ્યક્તિ-ખંડનની પાણ હિમ્મત તમારી વાલવાલથી મેળવી લેશે!

તેથી તમારા મહાપ્રભુજીના દિવ્ય સિદ્ધાન્તોનું તમે સંકલન અને આકલન કરો અને બીજા પાણ વૈષ્ણવોને નિરન્તર સમજાવો. મહાપ્રભુજી કહે છે: **સતતમ્ ઈતિ મધ્યે વિરોધિજ્ઞાનાભાવઃ અર્થઃ** પોતાના શાસ્ત્રીય

સિદ્ધાન્તનું સતત ચિન્તન એટલે શાસ્ત્રવિરોધી વાતો કરનારા ગ્રન્થોનું અવગાલન વચ્ચે કર્યા વિના નિરન્તર પોતાના ગ્રન્થોનું અવગાલન એક વખત સ્વસિદ્ધાન્ત હૃદયમાં સુદઢ થાય પછી જેને સાંભળવું હોય કે વાંચવું હોય તેને સાંભળજો કે વાંચજો! તમને પોતાને સૌરભશાળી જીવિત કમલ અને નિર્જીવ સોનેરી ભભકાદાર કમલ નો ભેદ જણાઈ જશે. તમે પાણ ગુસાંઈજીની માફક સીના ઉપર હાથ મૂકીને આત્મવિશ્વાસ સાથે કહી શકશો “કનકકમલપાને નાસીત્ તોષઃ કિમન્યેન”! મારે સોનેરી દેખાવડા કમલથી કોઈ નિસ્બત નથી. એ તો નિર્જીવ છે મારે તો સજીવ સૌરભયુક્ત સાચા કમળના મકરન્દનું પાન કરવું છે! આજે સૂરજ આથમી ગયો હોય અને અન્ધકાર થતાં કમલકોશ બંધ થયો હોય પણ આ અજ્ઞાનની રાત્રીનો

અન્ધકાર કાલે નહીં રહે. હું ત્યાં સુધી પ્રતીક્ષા કરી લઈશ પણ જોઈએ છે મને જીવન્ત કમળ, કમળનો સુવર્ણનિર્મિત મોડેલ્ નહિ!

અવતરણિકા:

પરિભાષામ્ આહ-

કારિકા:

વેદાન્તે ચ સ્મૃતૌ બ્રહ્મલિંગં ભાગવતે તથા।

બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ શબ્દયતે।

ત્રિતયે ત્રિતયં વાચ્યં ક્રમેણૈવ મયાઽત્ર હિ।।૬।।

શ્લોકાન્વયાર્થ:

વેદાન્તે:વેદોના અન્તિમ ભાગ ઉપનિષદોમાં, ચ:અને (તે વેદાન્તવાક્યોનું વિવેચન કરનાર બ્રહ્મસૂત્રોમાં), **બ્રહ્મલિંગમ્:** પરમતત્ત્વનું જ્ઞાપન, બ્રહ્મેતિ શબ્દયતે:‘બ્રહ્મ’ શબ્દવડે થાય છે,**સ્મૃતૌ:**પોતે ભગવાને શ્રૌત સિદ્ધાન્તોનું સ્મરણ જે પરમાત્મા ઈતિ શબ્દયતે: પરમાત્મા એ શબ્દ વડે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે. **તથા:** તેમજ ભાગવતે: ભાગવતમાં **બ્રહ્મલિંગ :** પરમતત્ત્વનું જ્ઞાપન ભગવાનિતિ શબ્દયતે:‘ભગવાન્’ શબ્દવડે થાય છે.**અત્ર:**આ તત્ત્વાર્થદીપ નિબન્ધના,ત્રિતયે:શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ સર્વનિર્ણયપ્રકરણ અને ભાગવતાર્થ પ્રકરણ આમ ત્રણ પ્રકરણોમાં,**મયા** હિ:મારે પાણ, **ક્રમેણૈવ:**ઊપર જણાવેલ ક્રમ મુજબજ **ત્રિતયમ્:**બ્રહ્મ પરમાત્મા અને ભગવાન્ આમ એકજ પરમતત્ત્વના ત્રણેય પાસાઓનું, **વાચ્યમ્:**નિરૂપણ કરવું છે.

પ્રકાશ:

વેદાન્તે ઈતિ સાદ્ધર્મ. નિર્ગલિતવસ્તુજ્ઞાપકં લિંગં બ્રહ્મ ઈત્યાદિ પદં તત્ર તત્ર સિદ્ધં મયાપિ પરમકાષ્ઠાપન્નવસ્તુબોધનાર્થં તત્ તત્ પ્રકરણે વક્તવ્યમ્ ઈતિ અર્થઃ।।૬।।

સારાંશ:

સમારબ્ધ શાસ્ત્રની વિચારણામાં પ્રયોગમાં આવતી પરિભાષાઓ જાણી લેવી જોઈએ. જે પરમતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવું છે તેનામાટે વેદાન્તમાં તેના બ્રહ્મ હોવાના પાસાને સમજવું જરૂરી છે. સ્મૃતિ એટલે ગીતામાં, તેના પરમાત્મા હોવાના પાસાને સમજવું જરૂરી છે. તેમજ ભાગવતમાં તેના ભગવાન્ હોવાના પાસાને સમજવું જરૂરી છે. તે પ્રકારે આ તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધ ગ્રન્થમાં પણ ત્રણ પ્રકરણો છે. શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ સર્વનિર્ણયપ્રકરણ અને ભાગવતાર્થપ્રકરણ આ ત્રણેય પ્રકરણોમાં ક્રમશઃ બ્રહ્મ પરમાત્મા અને ભગવાન્ ના સાચા સ્વરૂપને સમજાવવું તે મહાપ્રભુજીનું પ્રમુખ ધ્યેય છે. ॥૬॥

વિવેચન:

ઉપનિષદો વેદાન્તદર્શનના પાયાસમા છે. મહાપ્રભુજીની દાર્શનિક માન્યતાને ‘શુદ્ધાદ્વૈત’ કહે કે ‘સાકારબ્રહ્મવાદ’ કહે પણ તે વાલ્લભદર્શન નથી. સાચું નામ એનું ‘વેદાન્તદર્શન’ છે. છતાંય હવે વેદાન્તદર્શનનાં ઘણા રૂપો: શાંકરદર્શન રામાનુજદર્શન ભાસ્કરદર્શન ભિક્ષુદર્શન માધ્વદર્શન નિમ્બાર્કદર્શન વિગેરે પ્રવર્તે છે. તેથી સ્પષ્ટતામાટે ક્યારેક ‘વાલ્લભદર્શન’ પણ બોલવામાં આવે છે. છતાં આ વાત ક્યારેય ભૂલવી ન જોઈએ કે શુદ્ધાદ્વૈત અથવા સાકારબ્રહ્મવાદ તે મહાપ્રભુજીની કોઈ અંગત માન્યતા નથી, પણ ઉપનિષદોના દિવ્ય સિદ્ધાન્તોની એક તટસ્થ અને પ્રામાણિક રજૂઆત માત્ર છે.

વેદાન્ત:

અહીં ‘વેદાન્ત’ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે, ‘ઉપનિષદ્’ નહિ, તેનું એક વિશેષ કારણ છે. ઉપનિષદો વેદોના અન્તિમ ભાગ (કોન્કલ્યુડીંગ ચેપ્ટર્સ)માં આવે છે. તેથી વેદોનો અન્તિમ ભાગ તે વેદાન્ત, એને વેદથી નોખા ન પાડી શકાય. વેદ અને વેદાન્ત માં ભેદ નથી. જેમ શરીર અને શિર માં ભેદ નથી. થોડુંક આ બાબતમાં આપણે સરખી રીતે સમજી લઈએ.

વાર્ણ્ય-વિષય (સબ્જેક્ટ મેટર્)ની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં વેદના બે ભાગ થાય છે. ૧.કર્મકાંડ ૨.જ્ઞાનકાંડ. ગ્રન્થની દૃષ્ટિએ જોવા જતાં વેદના ચાર ભાગ માનવામાં

આવ્યા છે

૧.સંહિતા ૨.બ્રાહ્મણ ૩.આરણ્યક ૪.ઉપનિષદ્.

ક્યારેક “મન્ત્રબ્રાહ્મણયો: વેદનામધ્યેયમ્” જેવાં વચનોમાં સમગ્ર વેદનું અભિધાન માત્ર બે શબ્દો ‘મન્ત્ર’ અને ‘બ્રાહ્મણ’ થી કરવામાં આવે છે. આમાં મન્ત્રને સંહિતા સમજવાની અને બ્રાહ્મણમાં આરણ્યક અને ઉપનિષદ્ નો સમાવેશ માની લેવામાં આવે છે. જેમ ‘ઋષ્’ ‘યજુઃ’ ‘સામ’ કે ‘અથર્વ’ કહેતાં સમગ્ર વેદરાશીનું નામાભિધાન કર્યું કહેવાય, તેમજ ‘સંહિતા’ ‘બ્રાહ્મણ’ ‘આરણ્યક’ અને ‘ઉપનિષદ્’ કહેતાં સમગ્ર વેદોનું નામાભિધાન થઈ જાય છે. આવી અસલ માન્યતા હતી. હવે આધુનિક વિદ્વાનો આમાં ઉલાપોલ કરે છે.

જેમ ઈસુ પૂર્વે બાઈબલમાં ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ નહોતી પણ પાછળથી ઉમેરવામાં આવી. છતાંય ઈસાઈ વિદ્વાનો એને બાઈબલજ માનતા હતા! તે જ વિદ્વાનો જ્યારે આપણા વેદોનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા ત્યારે પોતાની સંસ્કૃતિના વિવેકરહિત અભિમાનને લીધે વૈદિક સાહિત્યના ઊંડાણમાં પહોંચી શક્યા નહિ; અને મનઃકાંક્ષે તેવાં વિદ્વાનોથી વેદની મહત્તા ઘટાડવા લાગ્યા.

આ લોકોએ કહેવું શરુ કર્યું કે વૈદિક સંહિતાઓ ધૂમતી આર્યજાતિના ગડરિયાઓનાં ગીતો છે. પાછળથી તેઓ સ્થિર વાસ કરીને ખેતીવાડી કરતા થયા ત્યારે પ્રાચીન ગીતો મોઢે રાખીને ગાનારી ટોળી અન્તે બ્રાહ્મણ પુરોહિતના રૂપમાં વિકસિત થઈ. આ ટોળીએ પોતાની આજીવિકામાટે બ્રાહ્મણ-આરણ્યક સાહિત્યની રચના કરી. જતે દહાડે સમાજમાં આ ટોળીના વર્ચસ્વની સામે બંડ પોકારનારી અને સામાજિક સુરક્ષાની જિંમ્મેદારી વહન કરનારી જે બીજી ક્ષત્રિયોની ટોળી હતી તેણે ઉપનિષદો લખ્યાં જેથી કર્મકાણ્ડનું મહત્ત્વ તૂટતાં તે થકી આજીવિકા ચલાવનાર પુરોહિત વર્ગનું વર્ચસ્વ ખતમ થઈ જાય!

બ્રિટનમાં રોમન્ પોપના વર્ચસ્વની સામે રાજકર્તાઓએ ક્ષુદ્ર હેતુથી બંડ પોકારીને કેથોલિક પંથની સામે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ ઊભો કર્યો હતો. આંખમાં કમળો હોય તેને જગત્ પીળું દેખાય! તે મુજબ ભારતમાં પણ આવુંજ કાંઈક બન્યું હોવું જોઈએ,

એમ યુરોપીય વિદ્વાનોને લાગ્યું. એટલે મેકોલેના બધાજ માનસપુત્રો, તનથી કાળા પાણ મનથી ધોળા, હા માં હા કરવા લાગ્યા!

દેશવાસીઓની આવી ઘવાયેલી અસ્મિતા જોઈને એકદમ ગભરાઈ ગયેલા સ્વામી દયાનન્દ જેવા વિચારકો દોટ મૂકીને બીજા છેડા ઉપર જઈ ચઢ્યા. તેમના મુજબ કેવલ સંહિતા ભાગજ વેદમાં ઈશ્વરીય શબ્દો છે. બાકી બધું પાછળથી ઉમેરાયેલું એમને જણાયું. આમાં અડધી પોતાની પરમ્પરાના મૂળમાટે સ્વાભિમાનની વૃત્તિ છે અને અડધી ગોરા સાહેબો દ્વારા ઘવાયેલી આપણી અસ્મિતાની! સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક સુભાષિત છે “સર્વનાશે સમુત્પન્ને અર્ધ ત્યજતિ પંડિતઃ” એટલે સાવ ગડરિયાઓનાં ગીત અને તે થકી પોતાના પેટ ભરનારા પુરોહિતોના શાસ્ત્રોની તદ્દન નીચી પાયરી ઉપર પડેલા વેદગ્રન્થમાંથી એક હિસ્સાને ઈશ્વરીય વાણીના દિવ્ય સિંહાસન ઉપર, ઈસાઈઓની બાઈબલને તે બાજુ અને આ બાજુ પૌરાણિક સાહિત્યને ગાળો ભાંડીને, અભિષિક્ત કરવામાં આવ્યો.

તે પછી આજ દિવસ સુધી થોડુંક ત્યાનું વાંચીને અંગ્રેજીના ચોખા અને થોડીક આપણા આર્ય ગ્રન્થોની દાળ ભેળવીને ખીચડી રાન્ધવા બેઠેલા પ્રવચનકારો, શ્રોતા વધી જતાં ‘દે દામોદર દાળમાં પાણી’ની જ્ઞાનગંગા વહાવી રહ્યા છે. આવા ચિન્તનના મૂળમાં અસ્વસ્થ ભય અને અભિમાન ભળી ગયાં હોવાથી “સર્વનાશે સમુત્પન્ને અર્ધ ત્યજતિ પંડિતઃ” જેવી બીકણ સ્વાભિમાનીઓની પંડિતાઈ કામ કરતી હોય છે, નિર્ભીક પાંડિત્ય નહિ. તેથીજ રામ કૃષ્ણ શિવ દુર્ગા ગણપતિ પ્રભૃતિ બધા દેવતાઓને માનનારાઓ પણ એજ દેવતાઓની દિવ્યલીલાનું વર્ણન કરનાર પૌરાણિક સાહિત્યને ‘રૂપક’ કહેતા હોય છે! કેમકે “સાહેબોક્તં પ્રમાણમ્!!”

હકીકતમાં વેદોની સંહિતા બ્રાહ્મણ આરણ્યક ઉપનિષદ્ સ્મૃતિ સૂત્ર કે પુરાણ સાહિત્યના વચનોમાં મનગમતા વિધાનોને મહત્ત્વ આપવું અને ન ગમતા વિધાનોને રૂપક કહેવું અથવા મારીમચડીને ઊલટા-સુલટા અર્થો કાઢી લેવા તેના કરતાં જૈન-બૌદ્ધોએ સ્વીકારેલી વિચારશૈલી કે કોઈક કાંઈક લખ્યું કે કહ્યું તેથી તે પ્રમાણ થતું નથી પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થાય તેનેજ પ્રમાણ માનવું જોઈએ, એ વધારે પ્રામાણિક છે.

શ્રીશંકરાચાર્યના બે વિધાનો આ બાબતમાં ખૂબજ મનનીય છે:

૧. “ન આગમગમ્યેડર્થે કેવલેન તર્કેણ પ્રત્યવસ્થાતવ્યમ્”
(બ્ર.સૂ.શાં.ભા.૨।૧।૧૧) શાસ્ત્રીય વિષયોનો કેવળ તર્કથી કદિ વિરોધ ન કરવો.

૨. “અપિ ચ કવચિત્ ગૌણઃ શબ્દો દષ્ટઈતિ નૈતાવતા શબ્દપ્રમાણકે અર્થે ગૌણી કલ્પના ન્યાય્યા સર્વત્ર અનાશ્વાસપ્રસંગાત્”
(બ્ર.સૂ.શાં.ભા.૧।૧।૭) ક્યાંક ક્યારે કોઈક શબ્દ ગૌણ કે રૂપક શૈલીવાળો મળ્યો કે જેથી વચનનો અર્થ કરતાં ન આવડે તેને ગૌણ કે રૂપક ન માની બેસવું જોઈએ, અન્યથા સમગ્ર શાસ્ત્રજ અવિશ્વસનીય બની જશે.

શાસ્ત્રીય વિષયોનાં વ્યાખ્યાન કે ઉપદેશ ની આ શૈલી સાચી છે. બાકી આજે તો જે ગમ્યું તે શાસ્ત્ર અને ન ગમ્યું તો તેને પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું છે એમ કહી દેવાય છે. મહાપ્રભુજી તેથી જ્યારે ‘વેદાન્ત’ કહે છે તો તેમાં વેદ અને ઉપનિષદ્ ને નોખા પાડવા નથી માગતા, પણ સમગ્ર શરીર અને શિર નો અભેદ માનીને ચાલે છે. શરીરથી શિર જો નોખું થાય તો બીભત્સ દશ્ય લાગે અને ન શરીર જીવિત રહે કે ન શિર! તેથી ‘વેદાન્ત’ કહેતાં સમગ્ર વેદને લેવાનો છે.

બ્રહ્મ:

વેદના કર્મકાંડમાં ‘બ્રહ્મ’ શબ્દનો અર્થ ‘વેદના શબ્દો’ થાય છે. વેદને આપણે ત્યાં ‘શબ્દબ્રહ્મ’ માનવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનકાંડમાં ‘બ્રહ્મ’ માનવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનકાંડમાં ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ પરમાત્મવાચક બની જાય છે. તેથીજ કહેવાય છે “શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતો ન નિષ્ણાયાત્ પરે યદિ શ્રમઃ તસ્ય ફલં મન્યે હી અધેનુમિવ રક્ષતઃ” (ભાગ.પુરા.૧૧।૧૧।૧૮) અર્થઃ શબ્દબ્રહ્મમાં નિષ્ણાત થયેલાએ પરબ્રહ્મમાં પણ નિષ્ણાત થવું જોઈએ, નહિતર બધું વ્યર્થ જશે. ગીતામાં પણ તેથીજ કર્મનો ઉદ્ભવ બ્રહ્મમાંથી અને બ્રહ્મનો ઉદ્ભવ અક્ષરબ્રહ્મમાંથી દેખાડીને નિષ્કર્ષરૂપે કહેવામાં આવ્યું છે કે નિત્ય સર્વગત સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ યજ્ઞાત્મક કર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત છે “કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવં તસ્માત્ સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્” (ભગ.ગીતા.૩।૧૫) અહીં પ્રથમ ‘બ્રહ્મ’ શબ્દપ્રયોગ ‘વૈદિક શબ્દ’ના અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે અને બીજી વખત ‘પરમાત્મા’ના અર્થમાં.

પુષ્ટિમાર્ગના દિવ્ય સિદ્ધાન્તોને જાણ્યા વગર ગાળો ભાંડનારાઓ જે કાંઈ કહેતા હોય એમને જે કહેવું હોય તે કહેવા દો. હકીકત તો એ છે કે જે સ્પષ્ટતાથી મહાપ્રભુજીએ યજ્ઞાત્મક કર્મને સાક્ષાત્ પરમાત્માના સ્વરૂપ તરીકે માન્ય કર્યું છે. તે અન્યત્ર સુલભ નથી. મહાપ્રભુજી કહે છે: “યજ્ઞરૂપો હરિઃ પૂર્વકાંડે બ્રહ્મતનુઃ પરે” (ત.દી.નિ.પ્ર.૧૧૧) અર્થ: પૂર્વકાંડમાં બ્રહ્મતનુ યજ્ઞાત્મક કર્મરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને ઉત્તરકાંડમાં તે જ કર્મનું બ્રહ્માત્મક જ્ઞાનરૂપે વર્ણન થયું છે. કર્મ અને જ્ઞાન બન્ને બ્રહ્મ એટલે કે પરમાત્માનાં જ બે રૂપો છે. ગીતામાં પણ તેથી જ દ્રવ્યમય યજ્ઞ અને જ્ઞાનમય યજ્ઞ નો ભેદ સમજાવવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્યમય યજ્ઞ ક્રિયાત્મક હોય છે અને જ્ઞાનમય યજ્ઞ ઉપાસનાત્મક હોય છે. પૂર્વકાંડમાં દ્રવ્યમય યજ્ઞનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને ઉત્તરકાંડમાં જ્ઞાનમય યજ્ઞનું. તેથી સર્વગત પરમાત્મા બન્ને પ્રકારના યજ્ઞોમાં પ્રતિષ્ઠિત છે.

જે સર્વત્ર વિદ્યમાન હોય, જેનામાં સર્વ વિદ્યમાન હોય તેને ‘બ્રહ્મ’ કહેવાય. ઉપરી સ્તરમાં જણાતા જડ-ચેતનના ભેદ જ્યાં પોતાના ભેદભાવને ખોઈ દે તે ‘બ્રહ્મ’. કાળ કર્મ સ્વભાવ પ્રકૃતિ અને પુરુષ આમ સૃષ્ટિના પાંચેય પાંચ રૂપોનો જે આધાર તે ‘બ્રહ્મ’.

વાયુના વાયરામાં કે સૂર્યના ઉદયાસ્તમાં બ્રહ્મની ક્રિયાશક્તિનો પ્રકાશ છે. અગ્નિની જ્વાલા ઉપર ઊઠતી હોય કે વરસાદની જળધારા નીચે વરસતી હોય બન્નેમાં તે જ બ્રહ્મની ક્રિયાશક્તિ અભિવ્યક્તિ પામે છે. દેહધારીના જીવન-મરણની ક્રિયા પણ તે જ બ્રહ્મની વિષ્ણુશક્તિ અને શિવશક્તિ થકી સંપન્ન થઈ રહી છે. સત્કર્મથી મળતી ઉચ્ચગતિ અને અસત્કર્મથી મળતી અધોગતિ ના નાટકમાં ભાગ ભજવનાર વિવિધ જીવાત્માઓનાં પાત્રોને દિગ્દર્શન આપનાર અન્તર્યામી પરમાત્મા તે જ બ્રહ્મ છે. છતાંય તે નિર્લિપ્ત સાક્ષી કે સર્વદૃષ્ટા તરીકે દર્શક બનીને પણ બેઠા છે!

ઉપનિષદો કહે છે: “ભીષાસ્માદ્ વાતઃ પવતે ભીષોદેતિ સૂર્યઃ ભીષાસ્માદ્ અગ્નિશ્ચેન્દ્રશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પચ્યમ ઈતિ”, “ઓષ ત્યેવ એનં સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમ્ એભ્યો લોકેભ્યઃ ઊર્ધ્વમ્ ઉન્નિનીષતે, ઓષ ઉ એવ એનમ્ અસાધુ કર્મ

કારયતિ તં યમ્ અધોન્નિનીષતે” (કૌષિ.ઉપ.૩૮) અને “એકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૃહઃ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા કર્માધ્યક્ષઃ સર્વભૂતાધિવાસઃ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ”. (શ્વેતા.ઉપ.૬૧૧)

કોઈક નિશ્ચિત દેશ-કાળ અને દ્રવ્ય વિના ક્રિયા અભિવ્યક્ત થતી નથી. દેશ-કાળની મર્યાદામાં જ કોઈક દ્રવ્યમાં કોઈક ક્રિયા અભિવ્યક્ત થતી હોય છે. આવું વિચારતાં દેશ-કાળનો પ્રભાવ દ્રવ્ય ઉપર પડતો જણાય છે. દ્રવ્યમાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ વિપરિણતિ વૃદ્ધિ અપક્ષય અને વિનાશ જેવા પરિણામો જણાય છે. સત્તું અસત્માં રૂપાન્તરણ થતું જણાય એટલે સત્ અનિત્ય લાગે કેમકે ‘અનિત્ય’નો અર્થ છે કોઈક કાલમાં ન હોવું કે અસત્ હોવું. હવે સત્ જો અસત્માં ફેરવાઈ જતું હોય તો ક્યારેક આપણે પણ અસત્ થઈ જશું! દેહના તો જન્મ-મરણ દેખાતાં જ છે, પણ સત્ જો અસત્ થઈ જતું હોય તો દેહી-આત્મચેતના પણ ક્યારેક અસત્ બની જશે! તત્ત્વવિચારના ચક્રરે ચઢેલો તત્ત્વચિન્તક ચક્રાઈ જાય. તેમાં વળી શ્રુતિ કહે “દ્વિતીયાદ્ વૈ ભયં ભવતિ” (બૃહ.ઉપ.૧૪૪૨) એટલે એક તો તત્ત્વચિન્તકની ચેતના અને દ્વિતીય કાળ હવે તો કાળ જેવો લાગે! પ્રતીકારનો ઉપાય શોધતાં જડે નહિ. તેથી છેવટે થાકી જાય ત્યારે એક પોતાની ચેતના સિવાય બીજું બધું દ્વિતીય હોવાથી ભયંકર લાગે. અન્તે ભયંકરના ભયને ભૂલવામાટે બધું જ મિથ્યા લાગવા માંડે!

આંખ આડા કાન કરવાથી સસલાની સામે શિકારી દેખાતો બન્ધ થાય, એટલે દોડતો સસલો દોડવાનું બન્ધ કરે. દેખાતો ભયંકર શિકારી હવે આંખ આડા કાન કરવાથી મિથ્યા લાગે પણ...

તત્ત્વચિન્તકની ચેતનાનો શિકાર કરવા પાછળ-પાછળ દોડતા જણાતા પ્રશ્નોના શિકારી પીછો છોડે નહિ. પ્રશ્ન થાય, મિથ્યા હોઈ દેખાય છે કેમ? ત્યારે ઉત્તરરૂપે માયા જડે. માયાથી મિથ્યા વસ્તુ પણ દેખાવા માંડે પ્રશ્ન છતાંય પીછો છોડે નહિ, બ્રહ્મના અખંડ અદ્વૈતસામ્રાજ્યમાં ભયંકર દ્વૈતના દશ્યનું સર્જન કરનારી શૈતાન માયા ક્યાંથી પેસી ગઈ? માયાનું નિર્વચન થઈ શકે નહિ. તેથી માયાને ‘અનિર્વચનીય’ કહેવી પડે! સાંભળનારને એમ લાગે કે પૂછાયેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર મળી ગયો. આપણે સવાલ પૂછીએ અને સાંભળનાર મૂંગો બેઠો રહે, કાંઈ વચન ન ઉચ્ચરે અથવા તો એમ કહે કે પ્રશ્નમાં પૂછાયેલી બાબત અનિર્વચનીય છે. તેથી પ્રશ્નકર્તાની બુદ્ધિમાં

નવું કશું ઉમેરાતું નથી!

બ્રહ્મ પારમાર્થિક રૂપમાં નિષ્ક્રિય છે પણ માયાવડે સક્રિય બને છે. એવો બોધપાઠ મેળવનાર સાધકને કર્મ મિથ્યા લાગે. માયાથકી ચાલનારો ક્રિયા મિથ્યા વ્યવહાર લાગે કે મિથ્યા પ્રતિભાસ લાગે. ત્યારે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ જીવનમાં સૌથી મોટી સિદ્ધિ લાગે પણ ગીતામાં ભગવાને ખુલાસો કર્યો છે:

“સહજં કર્મ કૌન્તેય! સદોષમપિ ન ત્યજેત્।
સર્વાર્મભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ॥
અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ।
નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સન્ન્યાસેનાધિગચ્છતિ”॥

(ભગ.ગીતા.૧૮।૪૮-૪૯)

કર્મત્યાગથી નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ મળવાની નથી પણ કર્મકૃતિમાં અલંકારરહિત ‘જિતાત્મા’ થવાથી અને કર્મફળમાં મમતારહિત ‘વિગતસ્પૃહ’ થવાથી નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ મળે છે. ભગવાન્ ગીતામાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે તેમને કંઈ જોઈતું નથી અને જોઈતું હોય તો કર્મથી મળશે એવું બન્ધન પરમાત્માને નથી. તે તો ઈચ્છા માત્રથી સમગ્ર બ્રહ્માંડને પ્રકટ કરી શકે છે, માયાનો સહયોગ લીધા વિના છતાંય ભગવાન્ કર્મરૂપે પ્રકટ થયા છે કેમકે પરમાત્માને આદર્શ માની તેની સાથે અદ્વૈતાનુભૂતિ કેળવવા માગતા જ્ઞાનમાર્ગીય સાધકો વિરક્તિના વાયરામાં ક્યાંક કર્મત્યાગ ન કરી બેસે. તેથી ભગવાને બ્રહ્માંડમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ ની વચ્ચે કાળ અને સ્વભાવ ની સાથે કર્મ પ્રકટ કર્યું છે. ભગવાન્ કહે છે કે હું જો કર્મ ન કરું તો બ્રહ્માંડ ઉત્સન્ન-વેરવિખેર થઈ જાય. હવે જો હું પોતે કર્મત્યાગ ન કરતો હોઉં તો મારા ‘ઈમીટેશન્’ જેવા નાના-મોટા જ્ઞાનીઓને કર્મત્યાગનું લાયસન્સ ક્યાંથી મળી શકે? તેથી ભગવાન્ કહે છે: “જોષયેત્ સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્ યુક્તઃ સમાચરન્” (ભગ.ગીતા.૩।૨૬) અને “સ્વે-સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ” (ભગ.ગીતા.૧૮।૪૫)

બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતાં વેદ કહે છે “એકં સદ્ વિપ્રાઃ બહુધા વદન્તિ” તે એક પરમતત્ત્વનું નિરૂપણ વેદાભ્યાસ કરનારા વિપ્રો અનેક રૂપે કરે છે. કેટલાક

વ્યાખ્યાકારો એમ માને છે કે એક તત્ત્વનું અનેક રીતે વર્ણન પ્રામાણિક ન હોઈ શકે તેથી તે અજ્ઞાનમૂલકજ હોવું જોઈએ. હકીકત, પરન્તુ, એમ છે કે વેદનો અભિપ્રાય આમ માની લેતાં વેદ પોતાનીજ નિન્દા આડકતરી રીતે કરી રહ્યો છે એવો નિષ્કર્ષ નીકળશે. કેમકે ‘વિપ્ર’ શબ્દનો અર્થ થાય છે વેદોનો અભ્યાસ કરનાર. તેથી વેદાભ્યાસી વિપ્રની નિન્દા તે અન્તે વેદનીજ નિન્દા લેખાશે.

વેદોમાં અનેક દષ્ટિબિન્દુથી એક પરમતત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી પોત-પોતાની રુચિ અને અધિકાર મુજબ બ્રહ્મના તે-તે પાસાઓ કે રૂપો નું નિરૂપણ તે-તે વિપ્રો કરતા હોય છે. તેવા વિભિન્ન વર્ણનો થકી બ્રહ્મમાં રૂપગત ભેદ માનવામાં આવે તો કશો વાંધો નથી. પણ તે વિભિન્ન રૂપોને લીધે જ્યારે બ્રહ્મથી બીજું કોઈક તત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો વાંધો પડે છે.

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રંથમાં તેથી મહાપ્રભુજી કહે છે: “અપરં તત્ર પૂર્વસ્મિન્ વાદિનો બહુધા જગુઃ, માયિકં સગુણં કાર્યં સ્વતન્ત્રં ચેતિ નૈકધા, તદેવ એતત્પ્રકારેણ ભવતીતિ શ્રુતેર્મતમ્” અર્થ:જગત્રૂપે આવિર્ભૂત થયેલ બ્રહ્મની વ્યાખ્યા જુદા-જુદા વિચારકો જુદી-જુદી રીતે કરે છે. કોઈક જગત્ને માયિક માને છે. કોઈક ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિનો વિકાર. કોઈક અનેક સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના જોડાણથી ઘડાયેલું માને છે. કોઈક કહે છે કે જીવાત્માના કર્મોના લીધે જાગતિક વસ્તુઓનો કાર્ય-કારણપ્રવાહ અનાદિ-અનન્ત કાળથી નિરન્તર વહી રહ્યો છે, તેનામાટે ઈશ્વરની સત્તા અપેક્ષિત નથી. શ્રુતિનો મત તો સ્પષ્ટ છે કે એકમાત્ર બ્રહ્મ આ બધા પ્રકારે પ્રકટ થયો છે.

તત્ત્વ એક પણ એનાં પાસાં અનેક છે. એક બ્રહ્મમાં અનેક પાસાંઓ તત્ત્વવિચારની કોતરણીથી કોતરીને કાઢી શકાય છે. ખાણમાંથી જ્યારે કાચા હીરાને કાઢવામાં આવતા હોય છે ત્યારે તેમાં ચમક હોતી નથી. બિનજાણકાર તો કદાચ તે પથ્થરને હીરા તરીકે ઓળખી પણ ન શકે. તે કાચા પથ્થરને ઘસી-ઘસીને જ્યારે તેમાં જુદા-જુદા પાસાંઓ પાડવામાં આવે ત્યારે તેમાં હીરાનો આકર્ષક ચમકાટ પ્રકટ થાય છે. તેની કિંમત વધી જાય છે પણ હીરા જેટલાં પાસાં જો કાચમાં કે બીજા કોઈ પથ્થરમાં પાડવા માગીએ તો તે તૂટી જતા હોય છે. તેથીજ હીરા જેવી ચમક બીજા રત્નોમાં મળતી નથી.

માયા પ્રકૃતિ પરમાણુ કે કર્મવાસના વિગેરે કોઈ પણ તત્ત્વ એવું નથી કે જગત્ની વિવિધતાને પહોંચી વળે એટલાં પાસાં આપણે તેમાં વિચારની કોતરણીથી પાડી શકીએ. વધારે પાસાં પાડવા જતાં આ તત્ત્વો તૂટી જાય છે! સર્વાત્મભાવવાળા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને સાક્ષાત્કારના સમયે અખંડ બ્રહ્મ અદ્વૈત જણાય તે સમ્ભવ છે કેમકે બ્રહ્માનુભૂતિની ખાણમાંથી તાજા પ્રકટ થયેલ બ્રહ્મની શબ્દોથી નિર્વચન ન થઈ શકે તેવી અવસ્થા હોય છે. સ્વાનુભૂતિને શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવા જતાં તે કાચા હીરામાં વિચારની કોતરણીથી જુદા-જુદા પાસાંઓ ઘડી કાઢવા જેવી ક્રિયા થઈ જાય છે. બ્રહ્મ એક એવું મૂલ્યવાન કોલીનૂર રત્ન છે કે જેટલાં પાસાં પાડો તેટલાં પાડી શકાય અને તેની કીમત પણ ચમક સાથે વધતીજ જાય! જેને સાક્ષાત્કાર હોય તેને તો આવું કાંઈક જણાય કે

“બ્રહ્મૈવેદમમૃતં પુરસ્તાદ્ બ્રહ્મૈવ પશ્યાદ્ બ્રહ્મ દક્ષિણતશ્ચોત્તરેણ,
અધશ્ચોર્ધ્વં ચ પ્રસૂતં બ્રહ્મૈવેદં વિશ્વમિદં વરિષ્ઠમ્”

(મુણ્ડ.ઉપ.૨।૨।૧૨)

બ્રહ્મજ્ઞાનીને ચોમેર બ્રહ્મ દેખાય. માયા પ્રકૃતિ પરમાણુ કર્મવાસના કે બીજું તેવું કશુંજ ન દેખાય.

બ્રહ્મવિચારકોને પોતાની તત્ત્વવિચારણાની કોતરણીથી ઘડાયેલ માયા પ્રકૃતિ પરમાણુ કર્મ કાળ સ્વભાવ કે પુરુષ; અથવા તો શિવ બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ જેવા વિવિધ પાસાંઓ બ્રહ્મમાં દેખાય તે સમ્ભવ છે.

અતિ-અદ્વૈતવાદીઓ, પોતાના હઠાગ્રહથી પકડી રાખેલી અદ્વૈતની જડ-ધારણાની સાથે, આવા વિવિધ કે પરસ્પર વિરોધી જેવા જણાતાં અનેક પાસાંઓના દ્વૈતનો તાલમેળ બેસાડવામાં તદ્દન નિષ્ફળ નીવડે છે. તેથી એક અખંડ અદ્વૈત બ્રહ્મ સિવાય (માયા પ્રકૃતિ પરમાણુ કર્મ કાળ સ્વભાવ બ્રહ્મા વિષ્ણુ કે શિવ વિગેરે)ના દ્વૈતને તેઓ મિથ્યા ગણતા હોય છે. એટલે ન છૂટકે તેઓને ‘વિપ્ર’ શબ્દનો ખોટો અર્થ કાઢવો પડે છે.

તેમજ અતિ-દ્વૈતવાદીઓ પણ, પોતાના હઠાગ્રહથી પકડી રાખેલી દ્વૈતની જડ-ધારણાની સાથે તે બ્રહ્મના “એકમેવાદ્વિતીય” હોવાનો અર્થાત્ અદ્વૈતનો તાલમેળ બેસાડવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. તેથી માયા પ્રકૃતિ પરમાણુ કર્મ સ્વભાવ પુરુષ બ્રહ્મા વિષ્ણુ કે શિવ વિગેરે તત્ત્વોને બ્રહ્મથી નોખા પાડતા હોય છે. એટલે ન છૂટકે આ અતિ-દ્વૈતવાદીઓને ‘એકં સદ્’ નો ખોટો અર્થ કાઢવો પડે છે.

ક્યારેક જો બ્રહ્મને ન માનતા હોય ત્યારે, કેવળ પ્રકૃતિને જગત્નું કારણ માનવાથી કામ ન ચાલતું હોવાથી પુરુષની સત્તા નોખી સ્વીકારવી પડે તેમજ કેવળ પરમાણુઓને જગત્ના કારણ માનવાથી પૂર્ણ સમાધાન ન મળતાં ઉર્જા કર્તા કે કાળ જેવા તત્ત્વોની નોખી કલ્પના તેઓને પ્રસ્તુત કરવી પડે છે. તેમજ કર્મથી કામ ન ચાલતું હોવાથી પ્રકટ કર્મોનું અપ્રકટ એવું એક સ્વરૂપ ‘અદૃષ્ટ’ના નામે નોખું સ્વીકારવું પડે છે. આવી વિચારસરણીમાં “બ્રહ્મૈવેદમમૃતં... વિશ્વમિદં વરિષ્ઠમ્” ની વૈચારિક મસ્તી ક્યાં છે?

શ્રુતિમાં તો આ બધાં તત્ત્વોને બ્રહ્મના વિવિધ પાસાંઓ તરીકે વર્ણવામાં આવ્યાં છે. “ઈન્દ્રો માયાભિઃ પુરુષ ઈયતે” (બૃહ.ઉપ.૨।૫।૧૮) અર્થ: પરમાત્મા પોતાની અનેક માયાઓવડે અનેક રૂપ ધારણ કરે છે. જો માયા ન ગમતી હોય અને જડ-જીવાત્મક જગત્ની વ્યાખ્યા તેના સજાતીય કારણરૂપે ગમતી હોય તો ગીતામાં પરમાત્માનું તેવું દ્વિવિધ સ્વરૂપ પણ મળી રહે છે.

“ભૂમિરાપોડનલો વાયુઃ ખં મનોબુદ્ધિરેવ ચ।

અહંકાર ઈતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા।।

અપરેયમ્ ઈતસ્ ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરાં।

જવભૂતાં મહાબાહો! યયેદં ધાર્યતે જગત્”।।

(ભગ.ગીતા.૭।૪-૫).

વૈજ્ઞાનિકોની જેમ પદાર્થોના સૂક્ષ્મ વિભાજનમાં રુચિ હોવાથી પ્રકૃતિ-પુરુષરૂપ સ્થૂલ વિભાજન ન ગમતું હોય તો; અને દ્વૈતવાસનાથી જગત્નાં અનેકવિધ કારણોના

રૂપ પરમાણુઓની કલ્પના ગમતી હોય તો બ્રહ્મ “અણીયાન્ હિ અતર્ક્યમ્ આણુપ્રમાણાત્” (કઠોપ ૧.૨.૮) અર્થાત્ આણુ કરતાં પણ આણુતર થઈ શકે છે. આ બ્રહ્માત્મક આણુઓથી જગત્નો નવીન આરમ્ભ માનવામાં પણ કોઈ જાતનો વાંધો આવતો નથી. કેમકે શ્રુતિ પોતે કહે છે. “અસદ્ વા ઈદમ્ અગ્રે આસીત્ તતો વૈ સદ્ અજાયત્” (તૈત્તિ.ઉપ.૨.૧૭) અર્થ:પહેલાં આ કાંઈ પણ નહોતું પછીથી સત્ પ્રકટ થયું. આ વાત પણ જો ગળે ન ઊતરતી હોય અને સૃષ્ટિને અનાદિ-અનન્ત ચાલતી આવેલી કાર્યકારણની શૃંખલા માનવી હોય; તો તેમાં પણ કશો વાંધો આવતો નથી. “સૂર્યા ચન્દ્રમસૌ ઘાતા યથાપૂર્વમ્ અકલ્પયત્ દિવં ચ પૃથિવીં ચ અન્તરિક્ષમથો સુવઃ” (મહા.ઉપ.૫.૧૭) અર્થ:સૂર્ય-ચન્દ્ર ધુલોક પૃથ્વીલોક અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગલોક તે પરમાત્માએ જેવાં પહેલાં રચ્યાં હતાં તેવાંજ આજે પણ રચ્યાં છે. તે પરમાત્માને આનું કારણ ન માનવું હોય તો પણ વાંધો આવતો નથી કેમકે “ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિદ્યતે”. (શ્વેતા.ઉપ.૬.૮) અર્થ:નથી તેનાથી પ્રકટ થયેલ તેના સિવાયનું કોઈ કાર્ય કે નથી કાંઈ તેના જેવું કારણ. બ્રહ્મને કારણ ન માનવું હોય તો ચાલશે પણ બ્રહ્મ સિવાય બીજા કોઈ પણ પદાર્થને કારણ માનતાં ભયંકર ગરબડ ફેલાઈ જશે.

આવા વિચિત્ર વિધાનો કે ચિત્રો બ્રહ્મના પટલ ઉપર આલેખી શકાય છે. બાકીના બીજા બધા માયા કે પ્રકૃતિ જેવા પટલ આ સમગ્ર આલેખન માટે ખૂબ ટૂંકા પડશે! તેથી મહાપ્રભુજી કહે છે: “તદેવૈતત્પ્રકારેણ ભવતીતિ શ્રુતેર્મતમ્”

પરમાત્મા અને ભગવાન્:

તૈત્તિરીયોપનિષદમાં બ્રહ્મમાંથી સૃષ્ટિના પ્રાદુર્ભાવની ત્રણ સ્થિતિઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે: ૧.તત્સૃષ્ટવા ૨.તદ્ એવ અનુપ્રાવિશત્ ૩.તદ્ અનુપ્રવિશ્ય સત્ ચ ત્યત્ ચ અભવત્.

આમાં ૧. “તત્સૃષ્ટવા” વચનમાં બ્રહ્મનું સૃષ્ટિના કર્તા અને ઉપાદાન તરીકે વર્ણન છે, ૨. “તદેવાનુપ્રાવિશત્” વચનમાં તે બ્રહ્મ કેવી રીતે પરમાત્મા બને છે તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. તેમજ ૩. “તદનુપ્રવિશ્ય સત્ ચ ત્યત્ ચ સત્યમ્ અભવત્” વચનમાં તે પરમાત્મા કેવી રીતે ભગવાન્ બને છે તે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

જડજગત્ હોય કે નહિ અથવા જીવજગત્ પણ હોય કે નહિ બ્રહ્મ શું છે તે સમજવું હોય તો બીજા કોઈના સન્દર્ભની આવશ્યકતા નથી. ‘બ્રહ્મ’ એટલે સચ્ચિદાનન્દ. સત્તા ચૈતન્ય અને આનન્દ રૂપ જે હોય તે ‘બ્રહ્મ’. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બ્રહ્માંડના આધાર કે ઉપાદાન રૂપે વર્ણવવામાં આવતું હોય છે. તેનો અર્થ કદી એમ ન સમજવો કે બ્રહ્માંડ વિના બ્રહ્મ ન સમ્ભવે. ઘડો હોય કે ન હોય માટીને તેથી કાંઈ ફરક પડતો નથી પણ માટી ન હોય તો ઘડો કેમ બને? તેથી ઘડો જોઈતો હોય તો તેના કારણની અપેક્ષા છે પણ માટી જોઈતી હોય તો તેના કાર્યની અપેક્ષા હોતી નથી.

આવી રીતે પરન્તુ આપણે પરમાત્માની બાબતમાં બોલી શકતા નથી. જો નાના બે-ચાર અધ્યાપક ન હોય તો કોઈક પ્રધાનાધ્યાપક બની શકતો નથી. તેમ જો જીવાત્મા ન હોય તો બ્રહ્મને ‘પરમાત્મા’ કહી શકાતું નથી! જેમ દેહમાં આત્મા રહે છે તેમ આત્મામાં પરમ-આત્મા રહે છે. તેથી તેને ‘પરમાત્મા’ કહેવાય છે. ભગવાન્ ગીતામાં કહે છે:

“ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય બિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ”॥

(ભગ.ગીતા.૧૫.૧૭)

અર્થ: પુરુષરૂપ જીવાત્માઓ કરતાં ઉત્તમ એક અન્ય પુરુષ પણ છે. જેને ‘પરમાત્મા’ કહેવાય છે. જે ત્રણેય લોકમાં પ્રવિષ્ટ થઈને તેમને ધારણ કરે છે. તે અવ્યય ઈશ્વર છે. તેથી તૈત્તિરીયોપનિષદમાં ‘તદેવાનુપ્રાવિશત્’ થકી આ લોકત્રયમાં પ્રવિષ્ટ અન્તર્યામી એવા આત્માના પણ આત્મા અર્થાત્ પરમાત્માનું વર્ણન અભીષ્ટ છે.

ગીતામાં પણ જ્યારે “અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્” (ભગ.ગીતા.૧૩.૧૬) કહે છે તે ત્યાં ‘અવિભક્તં’ શબ્દથી બ્રહ્મનું વર્ણન થઈ રહ્યું છે. તેમજ “વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્”થી પરમાત્મા અને ભગવાન્ નું નિરૂપણ થઈ રહ્યું છે. બ્રહ્મજ્ઞાનમાંથી તેથી અભેદસ્ફૂરણ થાય છે જ્યારે કે પરમાત્મજ્ઞાનમાં

ભેદ જેવું કાંઈક સ્ફૂરે છે.

તે ભેદ જો વધારે સ્પષ્ટ જણાવા માંડે તો ભગવદ્જ્ઞાન થયું કહેવાય. તેથીજ તૈત્તિરીયોપનિષદમાં સૃજનની અન્તિમ પ્રક્રિયામાં “તદનુપ્રવિશ્ય સત્ ચ ત્યત્ ચ સત્યમ્ અભવત્” થકી તેવા ભગવાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સહજ સ્વભાવ સિદ્ધ અને વાસ્તવિક ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન વૈરાગ્ય જેવા દિવ્ય ગુણો જેનામાં વિદ્યમાન હોય તે ‘ભગવાન્’.

આપણું ઐશ્વર્ય ક્ષણભંગુર હોય છે. તેમજ આપણું પરાક્રમ પણ સીમિત હોય છે. આપણે જ્ઞાન મેળવવું પડે છે અને મેળવેલ જ્ઞાન પણ ક્યારેક વિસ્મૃત થઈ જાય છે. વૈરાગ્ય આપણું જ્ઞાનમૂલક ન હોઈ દોષદર્શનમૂલક હોય છે. તેથી આપણી શોભા કે કીર્તિ માં પણ તે દિવ્યતા હોતી નથી.

આવી રીતે ઉપર જણાવેલ ગુણો સહિત આ લોકમાં કે અન્ય દિવ્યલોકોમાં જ્યાં સુધી જીવાત્માની સામે પરમાત્મા પ્રકટ થતો નથી ત્યાં સુધી તેને ‘ભગવાન્’ ન કહેવાય!

ઉપનિષદો બ્રહ્મશાસ્ત્ર છે. તેથી ઉપનિષદોની મીમાંસામાટે લખાયેલાં સૂત્રોને પણ ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ કહેવાય છે. ગીતા ‘પરમાત્મશાસ્ત્ર’ છે અને ભાગવત ‘ભગવત્શાસ્ત્ર’ છે.

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જો સરખી રીતે ન સમજવામાં આવે તો ઉપનિષદની સાચી વ્યાખ્યા થઈ શકતી નથી. તેમજ પરમાત્માના સાચા સ્વરૂપની સમજૂતી વિના ગીતાની સાચી વ્યાખ્યા થઈ શકતી નથી. તેમજ ભગવાનની પણ સમજૂતી વિના ભાગવતના અર્થો અગડે-બગડે થઈ રહ્યા છે.

આપણા દેશમાં જૈન-બૌદ્ધોના તાર્કિક આક્રમણ પછી વૈદિકોમાં ફૂટ પડી ગઈ. એક ટોળી જ્યારે આક્રમણથી બીને ભાગી તે વખતે તેના હાથમાં વેદના પૂર્વકાંડનો ગ્રન્થભાગ હતો. તે એક દિશા તરફ ભાગીને સુરક્ષિત થવા માંગતી હતી. બીજી ટોળી ભાગી ત્યારે તેના હાથમાં વેદનો ઉત્તરકાંડ એટલે કે ઉપનિષદો હતાં. તેઓ બીજી

દિશા તરફ આત્મરક્ષામાટે ભાગ્યા. જતે દહાડે સમગ્ર વેદના ઘડને વેદ માનવાની વૃત્તિ એકમાં કેળવાઈ ગઈ અને માથાને વેદ માનવાની વૃત્તિ બીજામાં કેળવાઈ ગઈ અને પૂર્વમીમાંસકો ઉપનિષદને વ્યર્થ ગણતા થઈ ગયા અને અદ્વૈતીઓ સંહિતા-બ્રાહ્મણ-આરણ્યકને વ્યર્થ ગણતા થઈ ગયા. શ્રીરામાનુજ મતના પ્રકાંડ વિદ્વાન શ્રીવેદાન્તદેશિક એક મજેદાર ઉપહાસ આ બાબતમાં કરે છે:

“મીમાંસાયાઃ કબન્ધં કતિચન જગ્રહુઃરાહુકલ્પં શિરોન્યે

કિન્તૈરન્તર્વિરોધપ્રમુષિતમતિભિઃ બાત્યકલ્પૈર્ભ્રમદભિઃ

સ્વાધ્યાયાધ્યાય કાત્સ્ન્યે સ્વવિધિપરવિધિપ્રેરણા તાવદાસ્તાં

કૃત્સ્નાપાતપ્રતીતૌ કિમિતિ કૃતધિયઃ કૃત્સ્નચિન્તાં ન કૃયુઃ”

અર્થઃ સમગ્ર વેદોનું અધ્યયન સરખી રીતે અને નિર્લેતુક દરેક બ્રાહ્મણે કરવું જોઈએ. આવી વિધિ વેદમાં કહેવામાં આવી છે. એ કાંઈ વેદની ગોખણપટ્ટી માટે નથી પણ સરખી રીતે સ્વાધ્યાયથી વેદના સાચા અર્થને સમજવામાટે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં આ વિધાનમાં એમ નથી કહેવાયું કે વિરક્તે કેવળ ઉપનિષદો વાંચવા અને અવિરક્તે સંહિતા આદિ. તે છતાંય અમુક લોકો વેદના ‘કબન્ધ’ એટલે કે તુ જેવા ઘડની ભક્તિ કરવા માંડ્યા છે અને બીજા લોકો કેવળ ‘શિર’ એટલે કે રાહુ જેવા માથાની ભક્તિ કરવા માંડ્યા છે! આનું રહસ્ય તો આ જ છે કે આ લોકો વેદબાત્ય જૈન-બૌદ્ધ-ચાર્વાક જેવા આકર્ષણથી પ્રેરાઈને એક સળંગ વેદના શરીરમાંથી શિર કાપવામાટે મીટ માંડી બેઠા છે! પરબ્રહ્મના અવરૂપ એવા અગ્નિ વસ્તુ સૂર્ય ઈન્દ્ર આદિ દેવોનું જેમ કર્મમાર્ગમાં યજન આવશ્યક છે, તેમજ સાધકના ચિત્તને શુદ્ધ એકાગ્ર બનાવવા માટે જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ તેમનું ઉપાસન ઉપનિષદોમાં નિરૂપિત થયું છે. તેમજ પુરાણોમાં પણ પરમાત્માની વિવિધ શક્તિઓની સાકારમૂર્તિ એવા બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ સરસ્વતી લક્ષ્મી દુર્ગા ગણપતિ પ્રભૃતિના ગૌણ નામો અને રૂપો ને ધારણ કરનાર તત્ત્વ તે એક બ્રહ્મજ છે. આવા વિવિધ વિરોધાભાસી નામો અને રૂપો ધારણ કરવા બ્રહ્મ પોતે સમર્થ નથી તેથી શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન માયાની કલ્પના અદ્વૈતીઓએ ઉભી કરી છે. મહાપ્રભુજી તો કહે છે કે બ્રહ્મ માયાનો મોહતાજ નથી, તે સર્વસમર્થ છે. તેથી સર્વ રૂપોને ધારણ કરી શકે છે!

અંગ્રેજી સાહેબોના દેશમાં ઈસાઈ એકદેવવાદનો ત્રાસ પ્રવર્તતો હતો. તેથી

‘બહુદેવવાદી’ એક ગાળ જેવો શબ્દ થઈ ગયો. આપણી પરાધીન પ્રજાને ‘બહુદેવવાદી’ ગાળ આપવામાં એ લોકોને મીઠો સન્તોષ થતો હતો તેથી આપતા હતા. પછી તો ‘સાહેબોક્તં પ્રમાણું’ બુદ્ધિવાળા આપણા દેશવાસીઓ પણ વૈદિક-પૌરાણિક બહુદેવવાદને વખોડવા માંડ્યા. તેમાં નામ-રૂપને મિથ્યા માનનાર અદ્વૈતવાદનો કીમિયો, આવા ઊંટવૈદ્યોને હાથે ચઢી ગયો, એટલે પુષ્ટિમાર્ગીઓને ગાળો ભાડે છે કે પુષ્ટિમાર્ગીઓ શિવને માનતા નથી.

પુષ્ટિમાર્ગીઓએ જડબાતોડ જવાબ આપવો જોઈએ કે અમે અન્યાશ્રય નથી કરતા પણ તમારી જેમ શિવને શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન માયાથી કલ્પિત કે માયિક નથી માનતા! પુષ્ટિમાર્ગીઓના મતમાં શિવ એ સાક્ષાત્ કૃષ્ણની સંહારશક્તિનું મૂર્તિમાન રૂપ છે. એટલુંજ નહિ પણ વેશુવાદનરસિક કૃષ્ણની તે મોરલી છે. “વંશસ્તુ ભગવાન્ રદ્ધઃ” અને આ મુરલિકા ભગવાન્ની અધરસુધાનું પાન પોતે કરી ગોપિકાઓને વિરલવેદનાનું દાન કરે છે! તેથી વ્રજભક્તોએ એને મીઠી ગાળ આપી છે “મુરલી હમસોં વૈર બઢાયો ચલી નિપટ ઈતરાઈ નેક હી હરિ અધરન રસ પાયો, ફૂલી ફિરત સ્યામ કર ચઢિકે ભારી ગર્વ સામાયો”

આપણી ભક્તિના ગુરુ વ્રજભક્તો છે. તેથી પ્રેમાવેશમાં ક્યારેક ક્યાંક કોઈક એકાદ પુષ્ટિમાર્ગીએ શિવને ગાળ આપી હોય તો તે અમારો ઝઘડો છે. એમાં બીજો કોઈ વચ્ચે બોલી શકતો નથી! બીજાના પ્રણયકલ્પમાં માથું મારવું અસ્વસ્થ માનસિકતાની નિશાની છે. આજે તો જ્ઞાનગંગા ઊલટી વહે છે. તેથી નિરાકાર બ્રહ્મને પારમાર્થિક અને સાકાર બ્રહ્મને માયિક માનનારાઓ પુષ્ટિમાર્ગીઓને ઠપકો આપવા માંડ્યા છે કે શિવના રૂપે સાકાર થયેલા બ્રહ્મને પુષ્ટિમાર્ગીઓ માનતા નથી!

હા! કહી દો એવા મિથ્યા આરોપ કરનારા વંચકોને કે તમે બ્રહ્મના શિવાકારને પારમાર્થિક ન માનવા છતાંય કેવલ વ્યવહારમાં માણવા માગો છો. અમે પુષ્ટિમાર્ગીઓ બ્રહ્મના શિવાકારને વ્યવહારમાં ન માણતા છતાંયે પારમાર્થિક માનીએ છીએ. બ્રહ્મે લીધેલા વિવિધ રૂપોને પારમાર્થિક માનવા છતાંય બધાને ચીટકી શકાતું નથી. તેથી અમે કૃષ્ણનેજ ચીટકી ગયા છીએ!

મહાપ્રભુજીનો મત કાંઈ કાર્ય-પોર્ય તત્ત્વજ્ઞાન નથી. તેનું ઊંડાણ પણ મહાપ્રભુજીની વાણીના સ્વાધ્યાય વિના પ્રવચન કરનારાઓનાં પ્રવચન કે લખાણ થી સમજમાં આવશે નહિ. જેમ યુરોપીયન્ સાહેબોને આપણા શાસ્ત્રોનું રહસ્ય બુદ્ધિગત ન થતાં મેક્સમૂલર જેવા વેદનાં વિદ્વાનને સેક્રેટ બુક્સ ઓફ ઈસ્ટની ભૂમિકામાં લખવું પડ્યું: "I confess that it has been for many years a problem to me, aye, and to a great extent is so still, how the Sacred Books of the East should, by the side of so much that is not fresh, natural, simple, beautiful and true, contain so much that is not only unmeaning, artificial and silly, but even hideous and repellent".

આપણા પવિત્ર ગ્રંથોમાં મેક્સમૂલરને તાજું સ્વાભાવિક સાદું સુન્દર અને સત્ય ની સાથોસાથ અર્થહીન અસ્વાભાવિક મૂર્ખતાભર્યું ધૂણારૂપદ અને તિરસ્કાર ની લાગણી જગાડનારું પણ ઘણું બધું લાગે છે! આવાં વિધાનોની પાછળ ઈસાઈયતના પૂર્વગ્રહો કામ કરી રહ્યા છે. તેમજ દરેક વાતની કોનોલોજિકલ એનાલિસિસ કરવાની એક ઘેલછા પણ મોટો ભાગ ભજવે છે. પ્રારમ્ભમાં માણસ જંગલી હતો અને પાછળથી સભ્યતા વિકસી. તે મુજબ શાસ્ત્રોમાંના અમૂક વિધાનો વનમાં રહેતા અવિકસિત માણસની અન્ધશ્રદ્ધાને અવલમ્બે છે અને અમુક વિકસિત સભ્ય નાગરિક માણસના ચિન્તનને આભારી છે આવું વિશ્લેષણ કરી દેખાડે છે. જેમ યુરોપીયન્ વિચારકોમાં દરેક એકમને વિશ્લેષણ (એનાલિસિસ) દ્વારા તોડવાની ઘેલછા પ્રવર્તે છે. તેમજ આપણા દેશમાં જુદા-જુદા વિરોધી એકમોને સંશ્લેષણ (સિન્થેસિસ) દ્વારા મારી મચડીને પણ જોડવાની ઘેલછા આપણા વક્તા અને લેખકો માં ઘર કરી બેઠી છે.

મનોવિજ્ઞાનમાં રિક્લેક્સ એક્શનની એક પ્રક્રિયા સમજાવવામાં આવી છે. ઉઘાડે પગે ચાલતા હોઈએ અને કાંટા ઉપર પગ પડે તો તે કાંટો છે કે નહિ તે જાણ્યા પહેલાં પગ ઉપર ઊઠી જતો હોય છે, એમ રિક્લેક્સ એક્શન થકી અમૂક શ્રોતાઓ અને ઉપદેશકો ના કાને, ‘દ્વૈત’ ચદ્ધ્યો કે મોઢામાંથી ‘મિથ્યા’ ઉચ્ચારણનું રિક્લેક્સ એક્સન્ પ્રકટ થઈ જાય છે! આપણે ‘જગત્ અને જગદીશ નું દ્વૈત’ બોલીએ ત્યાં તો આવા લોકો બોલી દે ‘મિથ્યા!’ આપણે ‘શિવ અને વિષ્ણુ’ અથવા ‘ઈશ્વર અને અલ્લાહ’ ના કાંઈક રૂપભેદમાટે બોલવા જઈએ ત્યાં તો એક મોટી ધ્વનિ પ્રકટ થઈ જાય ‘મિથ્યા!’ જો આપણે ભારતમાં જન્મેલા વિભિન્ન ધર્મ-સમપ્રદાયોમાટે

કાંઈક બોલવા જઈએ ત્યાં તો મોટો સાદ સંભળાય “મિથ્યાડડ!”

શ્રુતિ કહે છે “એકોલં બહુસ્યામ્” પણ આવા વૈચારિક બંધારણવાળા લોકો ભગવાનનું સર્વસામર્થ્ય સાંખી ન શકે. એટલે કહી દે છે કે એક અનેક ન થઈ શકે તેથી તે માયાનું કાર્ય છે એટલે... “મિથ્યા!”

આમ દરેક દ્વૈતમાં જબરદસ્તી એક અદ્વૈતને ઠોકી બેસાડવાની વિચારરીતિને આપણે ભારતની વિશ્વને દેણ (કોન્ડ્રીબ્યુશન) માની બેઠાં છીએ. આવા વૈચારિક બંધારણનો એક રમૂજ દુષ્પરિણામ જુઓ. શ્રીશંકરાચાર્ય કહે છે કે “સર્વસ્ય અનિત્યત્વે સાવયવત્વેન સર્વતઃ સિધ્ધેઃ વૈકુંઠાદિષુ નિત્યત્વમ્ ઇતિ ભ્રમ એવ મૂઢબુદ્ધિનામ્” (સર્વ વેદાન્તસારસંગ્રહ ૨૦) અવયવ જેને હોય તેવી દરેક વસ્તુ અનિત્ય છે. છતાંય વૈકુંઠ કે વિષ્ણુ ને નિત્ય માનવું તે તો મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓની મનોભ્રાન્તિજ છે.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે કે “અયમેવ મહામોહો હીદમેવ પ્રતારણમ્, યત્કૃષ્ણં ન ભજેત્ પ્રાજ્ઞઃ શાસ્ત્રાભ્યાસપરઃ કૃતી” (ત.ટી.નિ.૧૧૬) કૃષ્ણના આકાર કે ધામ ને માયિક કે અનિત્ય સિદ્ધ કરનાર માયાવાદ કરતાં મહામોહ બીજો કોઈ નથી. જો પોતે માનતા હોવ તો તે મોહ છે અને બીજાને શીખવતા હોવ તો આથી વધારે કાતિલ કોઈ છેતરપીંડી નથી.

આજના અતિ-અદ્વૈતીઓ એમ કહે છે કે “શંકરાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય એકજ પ્રિયતમની બે પત્નીઓ છે. એકે સફેદ સાડી પહેરી છે અને બીજાએ રંગીન સાડી પહેરી છે. આમ છતાં બન્ને સમપ્રદાયના લોકો ઝઘડા કરતા બેસે છે તે મૂર્ખાઓને શું કહેવું? શંકરાચાર્યને ગાળ ભાંડતી વખતે વિચાર કરવો જોઈએ કે તમે શંકરાચાર્યને ગાળ ભાંડશો તો તેના સોળ વલ્લભાચાર્યની પીઠ ઉપર ઊઠશે!”

જો શ્રીશંકરાચાર્ય અથવા તો શ્રીવલ્લભાચાર્ય બન્નેમાંથી એક પણ આચાર્યની વાણીનો સ્વાધ્યાય સરખી રીતે કર્યો હોય તો સમજતાં વાર નહિ લાગે કે આવા અતિ-અદ્વૈતવાદની ઘેલછા નથી શ્રીશંકરાચાર્યમાં કે નથી શ્રીવલ્લભાચાર્યમાં.

હકીકતમાં તો બન્નેજ એક બીજાને ગાળ આપી રહ્યા છે, કદાચ એકજ પ્રિયતમની પત્નીઓ-શોક્ય હોવાને લીધે! તેથી તેમના નિષ્ઠાવાન અનુયાયીઓને ગાળ ભાંડતી વખતે વિચાર કરવો જોઈએ કે બન્નેમાંથી એક પણ આચાર્યમાં સાચી નિષ્ઠા ન રાખનાર તમે અતિ-અદ્વૈતવાદીઓ, જો સાચી નિષ્ઠા રાખનાર અનુયાયીઓને ગાળ ભાંડશો તો તેના સોળ શ્રીશંકરાચાર્ય અને શ્રીવલ્લભાચાર્ય ની પીઠ ઉપર ઊઠશે!

શ્રીશંકરાચાર્ય અથવા શ્રીવલ્લભાચાર્ય બન્નેમાંથી કોઈ પણ એક આચાર્યદ્વારા માન્ય બ્રહ્મના સ્વરૂપનું સાચું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો પહેલી શર્ત એ છે કે આવા અતિ-અદ્વૈતવાદી વૈચારિક બંધારણને તોડી નાખવું. નહિતો શ્રીશંકરાચાર્ય બ્રહ્મની શિવ-આકૃતિને માયિક-મિથ્યા કહેતા હશે અને આપણે એને સત્ય માનતા થઈ જશું. શ્રીવલ્લભાચાર્ય કૃષ્ણને ‘નન્દકુમાર’ કહેતા હશે. અને આપણે કહેવા માંડશું કે ‘શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે આ નન્દનો કુમાર નથી’. જ્યારે કે મહાપ્રભુજીની વાણીનો સાચો સ્વાધ્યાય કરનારા બધાજ લોકો જાણે છે કે મહાપ્રભુજી મથુરાની જેમ નન્દગૃહમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનો નોખો પ્રાદુર્ભાવ સ્વીકારે છે. અને તેઓ શ્રીકૃષ્ણને શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાન માયા થકી લીધેલું રૂપ નથી ગણતા પણ બ્રહ્મને વિસ્ફુલ્લધર્માશ્રયી સ્વીકારીને સાકાર અને વ્યાપક અજ અને નન્દાત્મજ- “અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્” (કઠોપ.૨.૨૦.૨૩)માને છે. વળી નંદાત્મજને માયિક અથવા તો માયાજન્ય ન માનીને પોતે તેમની યોગમાયાને નંદાત્મજની અનુજા એટલે નાની બહેન તરીકે માન્ય કરે છે.

મહાપ્રભુજીના મતનું મુખ્ય નામ ‘સાકાર બ્રહ્મવાદ’ છે. ‘બ્રહ્મ’ એટલે કે વ્યાપક-સર્વગત અને ‘સાકાર’ એટલે માયા વિગેરે કોઈ પણ ઉપાધિ વિના સ્વસામર્થ્યથી અનન્ત આકાર ધારણ કરનાર. તેથી વેદાન્તમાં જેવા બ્રહ્મનું નિરૂપણ મહાપ્રભુજીને માન્ય છે તે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે અને અવિકારી હોવા છતાંય કર્મરૂપ પણ છે. તે વ્યાપક પણ છે અને માયા આદિની ઉપાધિ વિના સ્વતઃ અનેકવિધ બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ આદિ દેવોના નામ-રૂપોને ધારણ કરનાર પણ છે “સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિત્ય ધીરઃ નામાનિ કૃત્વાભિવદન્ યદાસ્તે” તે બ્રહ્મ સર્વગત છે અને સર્વરૂપ છે. આ બધું તે બ્રહ્મજ છે “સર્વ બલુ ઈદં બ્રહ્મ!”

વેદાન્તમાં પરમતત્ત્વનું જ્ઞાપન ‘બ્રહ્મ’ પદથી થાય છે. તે મુજબ આ શાસ્ત્રાર્થ

પ્રકરણમાં મહાપ્રભુજીને પણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ અભિપ્રેત છે.

શ્રીશંકરાચાર્યે પણ જગત્ની તમામ વિભક્ત વસ્તુઓમાં એક અવિભક્ત બ્રહ્મ તત્ત્વની અનુભૂતિ મેળવવામાટે “અહંબ્રહ્માસ્મિ”ની સાધના દેખાડી છે. તે છતાંય “વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્”ની(ભગ.ગીતા.૧૩/૧૬) હકીકતનો તેઓ અસ્વીકાર કરતા નથી. “સત્યપિ ભેદાપગમે નાથ તવાહમ્” કહીને પરમાત્માને પણ સ્વીકારે છે. શ્રીશંકરાચાર્યની સાધનાપ્રણાલીમાં જ્ઞાનમાર્ગીય સીમાના અમુક બન્ધનો છે. તેથી ટોચની ભગવદનુભૂતિ તેમાં શક્ય નથી. આ “ન મામકીનસ્ત્વમ્” કહીને પોતે સ્વીકારે છે. જ્ઞાનમાર્ગની પહોંચ બ્રહ્મ સુધી છે. તેથી તે વળાંક ઉપર પહોંચતાં આગળ પરમાત્માનાં દર્શન થવા માંડે છે. જેને શ્રીશંકરાચાર્ય “સત્યપિ ભેદાપગમે નાથ તવાહમ્” કહીને રજૂ કરે છે. અભેદ સ્ફુરણ તે બ્રહ્માનુભૂતિ છે “અહંબ્રહ્માસ્મિ”. જ્યારે કે પરમાત્માનુભૂતિ છે “નાથ તવાહમસ્મિ”. હજી આગળ વધતાં તે પરમાત્મા પ્રેમવશ જ્યારે આપણને આપણો લાગવા માંડે ત્યારે ભગવદનુભૂતિ કેળવાઈ કહેવાય “ત્વમ્ મામકીનોસિ!”.

આ રહસ્ય શ્રીશંકરાચાર્ય “સત્યપિ ભેદાપગમે નાથ તવાહં ન મામકીનસ્ત્વં, સામુદ્રો હિ તરંગઃ ક્વચન સમુદ્રો ન તારંગ ઈતિ” (ષટ્પદી ૩) આ ભક્તિભાવથી ઓતપ્રોત ઉદ્દગારમાં વ્યક્ત કરે છે. તે છતાંય આજના કહેવાતા પાકા અદ્વેતીઓને શ્રીશંકરાચાર્યનાં આવા ભગવત્પ્રેમપૂર્ણ ઉદ્દગારો ક્યારેક ‘દ્વૈતવાસના’ અને ક્યારેક ‘ગાંડપણની પરાકાષ્ઠા’ લાગે છે! હકીકતમાં શ્રીશંકરાચાર્યનું હૃદય આજના આ પ્રવચનકારોના પોપટિયા જ્ઞાનોપદેશમાં કદી પ્રકટ થવાનુંજ નથી! આ કળિયુગના વેદાન્તીઓમાં નથી શાસ્ત્રીય સ્વાધ્યાય થકી મળતી શુદ્ધ બુદ્ધિ કે નથી નિષ્કપટ ભગવત્પ્રેમ થકી મળતી શુદ્ધ શ્રદ્ધા. તેથી અર્ધદગ્ધ પાંડિત્ય અને અર્ધદગ્ધ શ્રદ્ધા ની ખીચડી ખવડાવીને અર્ધદગ્ધ શ્રોતાઓને ખુશ કરવા તે જ એમના જીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્ય રહી જાય છે.

ભૂતલ ઉપર અવતીર્ણ ભગવાન્ રામ કે કૃષ્ણ ની દિવ્યલીલા આજના કહેવાતા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને રૂપક લાગે છે. રામાયણની વ્યાખ્યા તેઓ કરે છે:

“તીર્ત્વા મોહાર્ણવં હત્વા રાગદ્વેષાદિરાક્ષસાન્,
શાન્તિસીતાસમાયુક્તો આત્મારામો વિરાજતે”

અર્થ: મોહના સાગરને તરીને, રાગદ્વેષ વિગેરે રાક્ષસોને મારીને અને આત્મશાન્તિની સીતા મેળવીને આત્મારામ વિરાજિત થાય છે.

આ લોકો ભૂલી જાય છે કે સીતાની અગ્નિપરીક્ષા થઈ હતી તેમ આ આત્મશાન્તિની પરીક્ષા પણ કરાવવી જોઈએ નહિતો સંસ્કૃતમાં એક સૂક્તિ આવે છે:

“વિદ્યામવાપ્યાપિ વિમુક્તિપદ્યાં જાગર્તિ તુચ્છા જનસંગ્રહેચ્છા,
અહો મહાન્તોપિ મહેન્દ્રજાલે મજ્જન્તિ માયાવિવરસ્થિતસ્ય”

અર્થ: આત્મશાન્તિરૂપ મુક્તિમાર્ગની વિદ્યા મેળવીને કલિયુગના મહાપુરુષો તુચ્છ જનસંગ્રહની અશાન્ત કામનાના કાદવમાં ખૂંપી જાય છે!

ભગવલ્લીલામાં આપણે ત્યાં ત્રણેય પક્ષો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક.

ભગવલ્લીલાનું સાચું સ્વરૂપ:

ભગવાન્ પોતે ભૂતલ ઉપર, પોતાના દિવ્ય ગુણોનું માહાત્મ્ય અને દિવ્ય સ્વરૂપનું અલૌકિક માધુર્ય પ્રકટ કરવામાટે જ્યારે અવતીર્ણ થાય છે, ત્યારે તે ઘટના કોઈક નિશ્ચિત દેશ-કાળમાં ઘટિત થતી હોય છે. સમગ્ર જગત્ જે સર્વવ્યાપી પરમાત્માના નામ-રૂપનો વિસ્તાર છે, તે પરમાત્માને કોઈક નિશ્ચિત નામ-રૂપ ધારણ કરીને, ક્યાંક પ્રકટ થવામાં કોઈ બાધા ઉપસ્થિત થઈ શકે ખરી? અને ધારો કે કોઈ જાતની બાધા હોય તો પણ તે સર્વસમર્થ હોવાથી તેનો ઉકેલ લાવવામાટે સમર્થ છે. છતાંય કેટલાક કહેવાતા મહાજ્ઞાનીઓને ગળે પરમાત્માના ભૂતલ ઉપર અવતરિત થવાની વાત ઉતરતી નથી. એટલે કાંતો લીલાનું વર્ણન કરનાર રામાયણ મહાભારત અને પુરાણો ને તેઓ રૂપક શૈલીમાં “અહંબ્રહ્માસ્મિ”નો ઉપદેશ માની બેસે છે; અથવા તો તે પરમાત્માના સ્વરૂપને માયિક માની લે છે.

ઘણાં લોકો સમ્પૂર્ણ મહાભારતને એક રૂપક ગણે છે. તેઓની ધારણા મુજબ મહાભારત એક શાશ્વત સંઘર્ષ છે. જે દરેક માનવીની ભીતર ચાલી રહ્યો છે.

આપણામાં સો અસદ્વૃત્તિઓ છે અને પાંચ સદ્વૃત્તિઓ છે. પાંચ સદ્વૃત્તિઓના સહાયક ભગવાન્ પોતે છે. તે ભગવાન્ શૂરસેન પ્રદેશના વસુદેવનો દીકરો નહિ પણ આપણી પોતાની સર્વવિધ વિકારોથી રહિત નિર્વિકલ્પઆત્મ્યૈક્ય બુદ્ધિ છે. આ આત્માદ્વૈતની બુદ્ધિના હાથમાં તમારા મનની લગામને સોંપો. તેના વશમાં લાવીને તમારી ઈન્દ્રિયોના અશ્વોને ચાલવા દો. ત્યારે આ દેહરૂપી રથમાં સવાર તમારા અર્જુનરૂપી આત્માનો કદિ પરાભવ નહિ થાય “યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ તત્ર શ્રીઃ વિજયો ભૂતિઃ ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ” (ભગ.ગીતા ૧૮|૭૮)

આવા અનીશ્વરવાદી વ્યાખ્યાકારોએ લોકોમાં શાસ્ત્રના નામે કેટલી અશાસ્ત્રીય માન્યતાઓ પ્રસરાવી દીધી છે!

મહાપ્રભુજીના મતે આવા ઉપદેશો તદ્દન અવળે માર્ગે લઈ જનારા હોય છે. ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થતી ભગવલ્લીલાનું આધ્યાત્મિક તાત્પર્ય વર્ણવવામાં કશું અનૌચિત્ય નથી. પણ ભૂતલ ઉપર ભગવાનના પ્રકટ થવાની હકીકતને ખોટી ઠરાવવાની વૃત્તિ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની અપૂર્ણતા અને અલ્પચરદા ને આભારી છે. પરમાર્થતઃ ભગવલ્લીલા ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થાય છે તેનું આધ્યાત્મિક તાત્પર્ય પણ હોય છે અને આ બન્નેની પાછળ સાક્ષાત્ બ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ નો હેતુ પોતાના આધિદૈવિક સ્વરૂપવડે ભૂતલ ઉપર પરમાનન્દાત્મિકા લીલાને પ્રકટ કરવાનો પણ હોયજ છે.

તેથીજ મહાભારતમાં વર્ણિત ભગવલ્લીલાના ઇતિહાસનું આધ્યાત્મિક તાત્પર્ય સ્વીકારવામાં વાંધો નથી. આપણા આ દેહને રથ માનવો, ઈન્દ્રિયોને અશ્વ માનવા, મનને લગામ માનવી, આત્માને રથી માનવો અને બુદ્ધિને પરમાત્માને બિરાજમાન થવાનું આસન માનવું તેમાં કશો વાંધો આવતો નથી. પરન્તુ મહાભારત યુદ્ધમાંના અર્જુનના રથને દેહ, અર્જુનને આત્મા અને કૃષ્ણને બુદ્ધિના રૂપક માનવા એના કરતાં તો મહાભારતને ફગાવી દેવું વધુ બુદ્ધિમત્તાભર્યું કૃત્ય ગણાશે. ભગવાને કેવળ અર્જુનનોજ રથ કૌરવ-પાંડવોના સંગ્રામમાં હાંક્યો એમ સીમિત પ્રયોજનના ઠેકાણે બધાજ માનવીઓની ભીતર ચાલતાં સદસદ્વૃત્તિઓના સંગ્રામમાં આત્માના દેહરૂપી રથ સાથે જોડાયેલ ઈન્દ્રિયોના અશ્વોની મનરૂપી લગામ બુદ્ધિના આસન ઉપર બિરાજમાન પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના હાથોમાં સોંપી દો. એ પરમાત્મા તમને અભયદાન આપશે “અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ” (ભગ.ગીતા ૧૮|૬૬)

ગાયત્રીના મન્ત્રમાં પણ “તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્” કહીને તે જ બુદ્ધિપ્રેરક (સારથી) પરમાત્માનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. આ ગાયત્રીમન્ત્રમાં વર્ણિતરૂપ પરમાત્માએ ગીતામાં પ્રકટ દેખાડ્યું છે. ગીતાનું મુખ્ય તાત્પર્ય અન્તર્યામી પરમાત્માને બુદ્ધિપ્રેરક માનીને તેને શરણાગત થવાનું છે. તે છતાંય અન્યથા વ્યાખ્યા કરનારાઓ પરમાત્માના બુદ્ધિપ્રેરક રૂપના આ માહાત્મ્યને સાંખી નથી શકતા. તેથી બુદ્ધિપ્રેરકના સ્થાને બુદ્ધિને ઠોકી બેસાડે છે. વધારે બોલવા જઈએ તો અહં બ્રહ્માસ્મિ નો જપ કરવા માંડે પણ અહં બ્રહ્માસ્મિ જપવાથી કાંઈ પરમાત્મા બની શકાતું નથી.

હાલમાં અમેરિકામાં એક દર્દનાક બનાવ બન્યો છે. જોન લીનોન્ નામના એક પ્રસિદ્ધ ગાયકનું તેના એક પ્રશંસકે કરપીણ ખૂન કરી દીધું! લોકોને સાંભળતા અચમ્બો થાય એવી આ એક બીના છે. માર્ક ડેવિડ્ ચેપમેન્ નામનો તે પ્રશંસક મરાણ પામેલા ગાયકની જેમ પોતે પણ ગાયક થવા માગતો હતો. એની કોપી કરીને ગાવાનો યત્ન કરતો પણ તે કુશળતા કે પ્રસિદ્ધિ એને વરી નહિ તેથી ચેપમેન્ના મનમાં ઈર્ષાની અને પ્રશંસાની બન્ને ભાવનાઓ એકબીજાની સાથે ભળી ગઈ. જતે દહાડે માનસિક અસ્વસ્થતા વધતી ગઈ અને ચેપમેન્ પોતાની ઓળખાણ ‘જોન્ લીનોન્’ તરીકે આપવા માંડ્યો. દસ્તાવેજો ઉપર તે મુજબ સહી કરવા લાગ્યો. જોન્ લીનોન્ની સાથે ચેપમેન્ને આપણા અતિ-અદ્વૈતવાદીઓની જેમ અસ્વસ્થ અદ્વૈતાનુભૂતિ વધવા લાગી. એક દિવસે આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર આવ્યો અને તેણે જઈને જોન્ લીનોન્ને ઠાર મારી દીધો!!

અમેરિકાના એક માનસિક ચિકિત્સા કરનારે આ ઘટનાનું ખૂબ સમજવા લાયક મનોવિશ્લેષણ આપતાં કહ્યું છે: “He had a super identification with Lennon, but he was also in competition with him. His murder was a substitution for his own suicide”.

આજના કહેવાતા પાકા અદ્વૈતીઓ ઉપર પણ આ મનોવિશ્લેષણની પ્રામાણિકતા પુરવાર થાય છે. તેઓ પોતાનામાંથી બધા લૌકિક ધર્મો દા.ત. બ્રાહ્મણત્વ ભારતીયત્વ મનુષ્યત્વ પ્રાણીત્વ વિગેરેમાં ભાસમાન થતા ‘ત્વ’ને કાઢવાની મથામણ કરતા હોય છે. માર્ક ડેવીડ્ ચેપમેન્ની જેમ, પરન્તુ તેઓ સફળ થતા નથી. એટલે બ્રહ્મમાંથી પરમાત્મત્વ પરમેશ્વરત્વ વિષ્ણુત્વ શિવત્વ કૃષ્ણત્વ વિગેરે ધર્મોને કાઢી નાખવા મીટ માંડીને બેસી જાય છે. ભગવાન્ ગીતોપદેશદ્વારા આપણી બુદ્ધિને સન્માર્ગે

પ્રેરિત કરવા જ્યારે સારથી બનવા માગતા હોય, ત્યારે આવા અતિ-અદ્વૈતીઓ બુદ્ધિપ્રેરક પરમાત્માને સારથી પદેથી ખસેડીને પોતે ત્યાં બેસી જવા માગે છે. જાણે બુદ્ધિપ્રેરક પરમાત્માને રિટાયર્ડ કરવા ન માગતા હોય! હકીકત પરન્તુ એવી છે કે બુદ્ધિપ્રેરક પરમાત્માને ‘રિટાયર્ડ’ કરવાની મનોવૃત્તિ બુદ્ધિના ‘રિટાયર્ડ’ થયા વગર પેદા થઈ શકતી નથી!

પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ગીતોપદેશ કરવા જતાં આવાં ભયંકર દુષ્પરિણામો આવે છે. તેવીજ રીતે ભગવત્સ્વરૂપ સમજ્યા વગર ભાગવત ઉપર બોલવા જતાં તેથીય વધુ ભયંકર પરિણામ સમ્ભવે છે.

નિષ્કર્ષરૂપે વેદાન્ત સમજવું હોય તો ‘બ્રહ્મ’નો સાચો અર્થ વિનીત ભાવે ગ્રહણ કરવો પડશે. તેમજ ગીતા સમજવી હોય તો ‘પરમાત્મા’નું સ્વરૂપ સમજવું આવશ્યક છે. અને ભાગવત સમજવું હોય તો ‘ભગવાન’નો સાચો અર્થ સમજવો પડશે. નહિતો “વાગ્વૈખરી શબ્દઝરી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલં વૈદુષ્યં વિદુષાં તાવદ્ ભુક્તયે નતુ ભુક્તયે” થશે!

જીવનમાં સાચા કર્તૃત્વવાન થવું હોય તો કર્તાકારયિતા હરિને માનતા અને માણતા પણ આવડવું જોઈએ, નહિતો કર્મમાં સુવાસ નહિ આવે, પણ મનોવિકૃતિની દુર્ગન્ધ આવશે, માર્ફ ડેવિડ્ ચેપમેન્ જેવી!

અવતરણિકા:

અસ્મિન્ શાસ્ત્રે પરિભાષામ્ ઉક્ત્વા પ્રમાણમ્ આહ-

કારિકા:

વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ચૈવ હિ
સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તત્ ચતુષ્ટયમ્॥૭॥

શ્લોકાન્વયાર્થ:

વેદાઃ::ચારેય વેદોની સંહિતા બ્રાહ્મણ આરણ્યક અને ઉપનિષદો, શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ: ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તની સુવાસને પ્રસરાવનારી શ્રીકૃષ્ણમુખારવિન્દથી મકરન્દની જેમ નિઃસૃત વાણી ગીતા, વ્યાસસૂત્રાણિ: ઉપનિષદોનાં વચનોનાં વિખરાયેલાં પુષ્પોને એક મનોહારી પુષ્પહાર તરીકે એકસૂત્ર કરવામાટે ભગવાન્ વેદવ્યાસે લખેલાં બ્રહ્મસૂત્રો, ચૈવ હિ: અને (તેમજ પોતાના ગુરુજી વેદવ્યાસને માન્ય મતથી વિરુદ્ધ ન જતાં હોય તેવાં વ્યાસશિષ્ય જૈમિની ઋષિએ લખેલાં પૂર્વમીમાંસાસૂત્રો પણ) વ્યાસસ્ય સમાધિભાષા: વેદોની શાખાઓનું વિભાજન મહાભારતનું પ્રણયન અને બ્રહ્મસૂત્રોથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા કર્યા પછી પણ સન્તોષ ન અનુભવતાં જ્યારે સમાધિ લગાવી ત્યારે તે સમાધિમાં જે અંશ ભાગવતનો મેળવ્યો તે અંશ એટલે ‘સમાધિભાષા’ તત્ ચતુષ્ટયં પ્રમાણમ્: આ ચારેય પ્રમાણોનાં પરસ્પર સમન્વિત વચનોને પ્રમાણ એટલેકે પોતાના મતને રજૂ કરવામાટેની આધારભૂત સામગ્રી માનવામાં આવે છે.

પ્રકાશ:

વેદા ઇતિ. શબ્દ એવ પ્રમાણમ્. તત્ર અપિ અલૌકિકજ્ઞાપકમેવ. તત્સ્વતઃસિદ્ધપ્રમાણભાવં પ્રમાણમ્. વેદાઃ સર્વ એવ કાંડદ્વયસ્થિતા અર્થવાદાદિરૂપા અપિ. સ્મૃતિત્વેન કૃષ્ણવાક્યાનિ વેદત્વેડપિ પૃથગુક્તાનિ. વ્યાસસૂત્રાણિ. ચકારત્ જૈમિનિસૂત્રાણિ ચ. એવકારેણ વ્યાસસૂત્રાવિરોધેનૈવ તદ્ગીકરણમ્. હિ યુક્તઃ ચ અયમ્ અર્થઃ, ઉપજીવ્યત્વાદ્. વ્યાસસ્ય સમાધિભાષા ભગવતમ્. તત્રાપિ યત્ ન લૌકિકરીત્યા વદતિ. યથા ‘અથૌષસ્યુપવૃત્તાયામ્’ ઇત્યાદિ. નાપિ પરમતરીત્યા, ‘શ્રુતં દ્વેપાયનમુખાત્’ ઇત્યાદિ. યાવત્સમાધૌ સ્વયમનુભૂય નિરૂપિતં સા સમાધિભાષા. એતત્ ચતુષ્ટયમ્ એકવાક્યતાપન્નં પ્રમાજનકમિત્યર્થઃ॥૭॥

સારાંશ:

શુદ્ધાદ્વૈત દર્શનના એક માત્ર પ્રમેય શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાનનારૂપે જાણવા હોય તો વેદોના શબ્દો આધારભૂત સામગ્રી કે પ્રમાણ છે. શુદ્ધાદ્વૈત દર્શનનો પ્રમેય અલૌકિક છે તેથી તેને જાણવાની આધારભૂત પ્રમાણસામગ્રી લૌકિક હોઈ શકતી નથી. વેદના શબ્દો અલૌકિક હોવાથી તે શબ્દોથી અલૌકિક પ્રમેયને જાણી શકાય છે. વેદના અલૌકિક શબ્દો પોતાના અલૌકિકપ્રમેય એવા બ્રહ્મની બાબતની

માહિતી આપવામાં ઈતર પ્રમાણોની અપેક્ષા રાખતા નથી. રૂપ-રંગની બાબતમાં જેમ નેત્રોનું પ્રમાણ હોવું સ્વતઃ સિદ્ધ છે તેવીજ રીતે અલૌકિક પ્રમેયની બાબતમાં વેદાદિશાસ્ત્રોનું પણ પ્રમાણ હોવું સ્વતઃ સિદ્ધજ છે.

સમગ્ર વેદ પ્રમાણ છે. એટલેકે એના બન્નેકાંડો, પૂર્વકાંડ અને ઉત્તરકાંડ; તેમજ પૂર્વકાંડમાં વર્ણવાયેલાં અર્થવાદ ઉપાખ્યાનો પણ સ્વતઃ પ્રમાણજ હોય છે. જોકે ભગવાનના શ્રીમુખથી ગવાયેલી હોવાથી ભગવદ્ગીતા વેદસમીજ છે છતાંય પોતે ભગવાને એને ઉપનિષદોના અર્થોના સ્મરણરૂપે કહેલી હોવાથી તેને વેદથી નોખી સ્મૃતિ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

વેદવ્યાસ વિરચિત બ્રહ્મસૂત્ર અને તેનાથી વિરુદ્ધ ન જતાં હોય તેવાં જૈમિનિસૂત્રો પણ આ અલૌકિક પ્રમેયને સિદ્ધ કરવા આધારભૂત સામગ્રી તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. વ્યાસસૂત્રોની જૈમિનિસૂત્રો કરતાં કાંઈક વધારે પ્રમુખતા છે કેમકે વેદવ્યાસ જૈમિનિશ્વરના ગુરુ હોવાથી જૈમિનિને પણ આદરણીય છે.

“વેદવ્યાસની સમાધિભાષા” એટલે ‘ભાગવતપુરાણ’. પણ ભાગવતપુરાણના પ્રત્યેક વચન સમાધિભાષામાં કહેવાયાં નથી. અમુક વચનો લૌકિકભાષામાં પણ કહેવાયાં છે. તેમજ અમુક વચનો પરમતભાષામાં પણ કહેવાયાં છે. ભાગવતનાં લૌકિકીભાષાનાં વચનો તેમજ પરમતભાષાના વચનોને આધારભૂત સામગ્રી તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં નથી. જે અંશ વેદવ્યાસે સમાધિમાં મેળવ્યો તે ભાગવતનો અંશ સમાધિભાષા છે. આ અંશને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

આ ચારે ગ્રન્થોના એટલેકે સમગ્રવેદ ગીતા બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવત માંની સમાધિભાષાના વિવિધ વચનોની એકવાક્યતા કરતાં જે વાત સિદ્ધ થતી હોય તેને સ્વતઃ પ્રમાણ અથવા તો સન્દેહરહિત માની લેવી જોઈએ. આ તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધમાં સ્વસિદ્ધાન્તના પ્રમેયને આ પ્રમાણચતુષ્ટયની એકવાક્યતાથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે તે જાણવું જરૂરી છે. ૧૭૧

વિવેચન:

બ્રહ્મ પરમાત્મા અને ભગવાન નાં ત્રિવિધ રૂપો એટલે કે અક્ષરબ્રહ્મ અન્તર્યામી અને પુરુષોત્તમ, એ ત્રણેય રૂપો શ્રીકૃષ્ણનાંજ છે. શ્રીકૃષ્ણજ પોતે બ્રહ્મ પણ છે, પરમાત્મા પણ છે; અને ભગવાન પણ. શ્રીકૃષ્ણને આ બ્રહ્માંડના આધાર કે કારણ ના રૂપમાં જોવા જઈએ તો તે અક્ષરબ્રહ્મની માફક જણાય છે. આ સમગ્ર બ્રહ્માંડને એક દેહની માફક માનીને ચાલીએ તો તેનું નિયમન કરનાર કે તેમાં ભીતર રહેલ આત્મા-અન્તર્યામી એટલે કે પરમાત્મા પણ શ્રીકૃષ્ણજ છે. પોતાના ભક્તોની વચ્ચે લીલાવિહાર કરવા અખંડ પૂર્ણતયા પ્રાદુર્ભૂત થયેલ ભગવાન પણ શ્રીકૃષ્ણજ છે.

તેથીજ આગળ જઈને સર્વનિર્ણયપ્રકરણમાં મહાપ્રભુજી “અન્તર્યામ્યક્ષરં કૃષ્ણો બ્રહ્મભેદાઃ તથા પરે”ની(ત.દી.નિ.૨૧૨૧) વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે “પરંબ્રહ્મૈવ ત્રિપ્રકારેણ વર્તત ઈતિ ત્રયો ભેદાઃ”(ત.દી.નિ.પ્ર-૨૨૧) આ તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધમાં ત્રણેય પ્રકરણોમાં તે-તે સ્થળો ઉપર શ્રીકૃષ્ણના બ્રહ્મ પરમાત્મા અને ભગવાન એટલે કે અક્ષરબ્રહ્મ અન્તર્યામી નારાયણ અને પુરુષોત્તમ રૂપોનાં વર્ણન કરવામાં આવશે.

પરિભાષા:

જે શાસ્ત્ર જે પ્રમેયના નિરૂપણમાટે પ્રવૃત્ત થતું હોય છે તે પ્રમેયની પરિભાષા જો સ્પષ્ટતયા આપવામાં ન આવે તો નિરૂપણની પ્રામાણિકતા સંદિગ્ધ બની જાય છે. જેમ રેખાગણિતમાં વર્તુળ ત્રિકોણ કે ચતુષ્કોણ ના સ્વભાવની બાબતમાં કાંઈક નિરૂપણ કરવું હોય તો સહુથી પહેલાં તે-તે આકારો કે પ્રમેય ની પરિભાષા આપવામાં આવતી હોય છે. અને પછી તેને પ્રમાણ આપીને સિદ્ધ કરવામાં આવતું હોય છે. તે મુજબ મહાપ્રભુજીના મતમાં પણ પ્રમેય એક શ્રીહરિજ છે “પ્રમેયં હરિરેવૈકઃ”(ત.દી.નિ.૨૮૪) બાકી બધીજ વસ્તુઓ તે શ્રીહરિના જુદા-જુદા રૂપો છે. પ્રમેયતત્ત્વ એકમાત્ર શ્રીહરિ છે. અને બીજી બધીજ વસ્તુઓ તેની અનેક નામ-રૂપોમાં અભિવ્યક્તિ છે. જેમ ત્રિકોણને પ્રમેય માનતા તેની ત્રણ રેખાઓ તેમજ બીજા અનેક ગુણધર્મો તે ત્રિકોણના સ્વભાવના અંગ તરીકે ઓળખી શકાય. તેમજ મહાપ્રભુજીના મતના માન્ય પ્રમેય શ્રીહરિની પરિભાષા “બ્રહ્મેતિ પરમાત્મેતિ ભગવાનિતિ”(ત.દી.નિ.૧૧૬) કહીને આપવામાં આવી છે. આ બ્રહ્માંડની બીજી બધી વસ્તુઓ કે ગુણધર્મો શ્રીહરિના બ્રહ્મ પરમાત્મા અને ભગવાન ના સ્વભાવની પિછાણ થતાં ઓળખી શકાય છે. એક સોનાની પિછાણ થતાં જેમ અનેક

સ્વાર્ણભૂષણોને સ્વર્ણ તરીકે ઓળખી શકાય. નરસિંહ મહેતા કહે છે ‘વેદ તો એમ વદે શ્રુતિસ્મૃતિ સાખ દે કનક-કુંડળ વિષે ભેદ ન હોયે. ઘાટ ઘડિયા પછી નામ-રૂપ જૂજવાં અન્તે તો હેમનું હેમ હોયે’.

જ્ઞાનમાર્ગીય “અહં બ્રહ્માસ્મિ”ની સાધના સફળ થતાં આત્મા અને બ્રહ્મ ની વચ્ચે અભેદસ્ફૂર્તિ સ્વાભાવિક છે. જેમ સ્વાર્ણભૂષણોને સ્વર્ણ તરીકે તોલી શકાય.

પરમાત્માના વિવિધ ઉપાસ્ય રૂપોમાં પરમાત્મબુદ્ધિ રાખવામાં કોઈ જાતનો દોષ નથી. પણ શાસ્ત્રીય પરિભાષા મુજબ તે ઉપાસ્ય રૂપને ‘બ્રહ્મ’ માની શકાતું નથી. કેમકે પરમાત્માનાં તે-તે રૂપોને તે-તે ગુણધર્મોને અથવા તો તે-તે લીલાઓને પ્રકટ કરવામાટે લીધેલાં રૂપો હોય છે. દાખલા તરીકે બ્રહ્માના રૂપમાં પરમાત્મા જગત્ની ઉત્પત્તિનું નિયમન કરે છે સ્થિતિ કે સંહારનું નહિ. વિષ્ણુના રૂપમાં પરમાત્મા સ્થિતિનું નિયમન કરે છે, ઉત્પત્તિ કે સંહારનું નહિ. તેમજ શિવના રૂપમાં પરમાત્મા સંહાર ક્રિયાના નિયામક અધિદેવ બને છે, ઉત્પત્તિ કે સ્થિતિના નહિ. પણ શાસ્ત્રીય પરિભાષા મુજબ બ્રહ્મ ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય ત્રણેયનું કારણ હોય છે. જેમ આપણાં દેશમાં રાષ્ટ્રપતિને જલસેના થલસેના અને વાયુસેના ના સર્વોચ્ચ સેનાનાયક માનવામાં આવે છે; અને તેમને આધીન તે-તે સેનાઓના અધ્યક્ષ પાછા જુદા-જુદા હોય છે. તેમાં જલસેનાધ્યક્ષને વાયુસેનાધ્યક્ષ કે રાષ્ટ્રપતિ કહી શકાય નહિ. તેમજ વાયુસેનાધ્યક્ષને જલસેનાધ્યક્ષ અથવા થલસેનાધ્યક્ષ કહી શકાય નહીં. તેમ બ્રહ્મા વિષ્ણુ કે શિવ નાં રૂપોની તેમને પરમાત્માથી અભિન્ન માનીને ઉપાસના થઈ શકે છે. પણ શાસ્ત્રીય રીતે ત્રણેયમાંથી એકને પણ ‘બ્રહ્મ’ અથવા પરસ્પર સર્વથા અભિન્ન કહી શકાય નહીં. આ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ ને પરમાત્માના ગુણાવતાર માનવામાં આવે છે.

તે સિવાયના બીજા દેવરૂપો દા.ત. દુર્ગા ગણપતિ ઈન્દ્ર વરુણ યમ અગ્નિ વિગેરે જેઓ પરમાત્માની ભિન્ન-ભિન્ન શક્તિઓનાં સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન રૂપો છે, તેમની ઉપાસના પણ, તે-તે દેવતાઓમાં પરમાત્મબુદ્ધિ રાખીને કરી શકાય છે. તે છતાંય તેમને શાસ્ત્રીય રીતે ‘બ્રહ્મ’ કહી શકાતા નથી. બ્રહ્મજ્ઞાની જીવાત્માની જેમ બ્રહ્મજ્ઞાનના આવેશમાં તે દેવતાઓની ક્યારેક પોતાનામાં બ્રહ્માભેદની સ્ફુરણા સમ્ભવે, પણ અન્યથા બ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે જ્યારે કે આ દેવરૂપો કોઈક એક-

એક શક્તિનાં આધિદેવિક રૂપો છે. તેથી તેમને ‘બ્રહ્મ’ કહી શકાતા નથી.

તેમજ ગુણાવતાર બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવની જેમ પરમાત્માનાં ચોવીસ લીલાવતારો પણ તે-તે લીલાઓને પ્રકટ કરવા ભૂતલ ઉપર અવતીર્ણ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ તો અવતાર નહિ પણ અવતાર લેનારા અવતારી ભગવાન્ છે “કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્” (ભાગ.પુરા.૧૧૩૨૮)તેથીજ ભગવાન્ પોતે શ્રીમુખથી કહે છે “યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્થિતુમિચ્છતિ તસ્ય તસ્ય અચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્” (ભગ.ગીતા ૭૨૧) અર્થઃજે-જે ઉપાસકો મારા જે-જે રૂપોની તેમનામાં સાક્ષાત્ પરમાત્મા હોવાની શ્રદ્ધા રાખીને પૂજા કે અર્ચના કરતા હોય છે તેમની શ્રદ્ધાને હું ખંડિત થવા દેતો નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે તે-તે દેવરૂપોમાં પરમાત્માબુદ્ધિ સમ્ભવ હોવા છતાંય તેમની બ્રહ્મ તરીકે પિછાણ આપી શકાતી નથી. એટલે ઉપર કહેલ ગીતાના શ્લોકથી આગલા શ્લોકમાં અન્યદેવોપાસકોને ‘અલ્પમેધસ્’ કહેવામાં આવ્યા છે.

આપણા કરતાં ચઢિયાતા ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય કોઈકમાં દેખાતાં હોય તો તેને આપણે શ્રદ્ધાવશ ‘ભગવાન્’ કહેતા હોઈએ છીએ. પણ જીવાત્મા કોઈ પણ કેટલાય ઐશ્વર્યવાન્ સમર્થ યશસ્વી શ્રીમાન્ જ્ઞાની કે વિરક્ત કેમ ન હોય તેને પરમાત્મા કહેવું કે માનવું તે યુક્તિયુક્ત નથી.

તેથી “બ્રહ્મ+પરમાત્મા+ભગવાન્=શ્રીકૃષ્ણ” એમ આપણે પરિભાષા નક્કી કરી શકીએ છીએ. શ્રીકૃષ્ણ સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ કે વ્યક્તિ એકીસાથે બ્રહ્મ-પરમાત્મા-ભગવાન્ હોઈ શકતી નથી. આમ પોતાના મતના પ્રમેયની પરિભાષા નિશ્ચિત કરીને હવે મહાપ્રભુજી તે પ્રમેયની સિદ્ધિમાટે પ્રમાણ અથવા તો આધારભૂત સામગ્રી શી છે તેનો ખુલાસો આપવા માગે છે **અસ્મિન્ શાસ્ત્રે પરિભાષામુક્ત્વા પ્રમાણમાહ**

કેવું સુવ્યવસ્થિત અને સુચિન્તિત નિરૂપણ મહાપ્રભુજીની વાણીમાં આપણને મળે છે! તર્કશુદ્ધ વિચારણાની આ અસલ રીતિ છે. અગડ-બગડ જે મનમાં આવ્યું તે કહી દેવાની નહિ. કોઈ પણ પ્રમેયની સુરુપષ્ટ પરિભાષા આપવાથી તે વસ્તુની સમ્ભાવના આપણા ખ્યાલમાં આવતી હોય છે. પણ પ્રમાણ જો ન આપવામાં આવે તો તે વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી. તેથીજ કહેવાતું હતું કે “લક્ષણપ્રમાણાભ્યાં વસ્તુસિદ્ધિઃ” હવે પરિભાષા પછી આપણે પ્રમાણની જિજ્ઞાસામાં પ્રવૃત્ત થવું છે.

પ્રમાણચતુષ્ટય:

અહીં મહાપ્રભુજી પોતાના શુદ્ધદૈત કે સાકાર બ્રહ્મવાદી મતના પ્રમેય બ્રહ્મ-પરમાત્મા-ભગવાનના સ્વરૂપને સમજાવવામાટે ચાર ગ્રન્થોને પ્રમાણ તરીકે માન્ય કરે છે ૧.વેદ, ૨.ગીતા, ૩.બ્રહ્મસૂત્ર અને ૪.ભાગવતની સમાધિભાષા. આ ચારેય પ્રમાણોની અસ્ત-વ્યસ્ત વ્યાખ્યાને મહાપ્રભુજી પ્રમાણ તરીકે આદર આપવા માગતા નથી, પણ આ ચારેય પ્રમાણોના વિવિધ વચનોનાં સહજ-સમન્વિત રૂપનેજ તેઓ પ્રમાણ તરીકે બિરદાવે છે.

આ કારિકાનો ભાવ સરખી રીતે ન સમજવાથી આજકાલના મોટા ભાગના લેખકો એમ લખતા થઈ ગયા છે કે વલ્લભાચાર્યના મતમાં કેવલ શબ્દનેજ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન ને તેઓ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી. પણ આવી વ્યાખ્યા મહાપ્રભુજીના અભિપ્રાયથી તદ્દન વેગળી છે અને મહાપ્રભુજીના મતનો ઊંડો અભ્યાસ ન કરવાથી લખાતી હોય છે.

હકીકત એમ છે કે અહીં પોતાને માન્ય બધાં પ્રમાણોની ગણના મહાપ્રભુજી નથી કરી રહ્યા, પણ જે પ્રમેયનું નિરૂપણ અહીં કરવું છે તે બ્રહ્મ-પરમાત્મા-ભગવાનનો પુરાવો જે પ્રમાણો થકી મળી શકે છે તેને ગણાવી રહ્યા છે. અનેકવિધ શાસ્ત્રોને પ્રારમ્ભમાં જોવા જતાં નિર્ણય કરતાં સન્દેહનીજ વૃદ્ધિ થવાની છે તેથી મહાપ્રભુજી ચાર પ્રમાણોને પોતાના મતને પુરવાર કરવામાટે આધારભૂત સર્વમાન્ય પ્રમાણ તરીકે ટાંકવા માગે છે.

અસ્ત-વ્યસ્ત વ્યાખ્યા નહિ પણ ઉપરોક્ત પ્રમાણોની સહજ-પરસ્પર સમન્વિત વ્યાખ્યા કરો તો ખ્યાલમાં આવશે કે જે મહાપ્રભુજી કહેવા માંગે છે તે કેટલો અકાદ્ય સિદ્ધાન્ત છે! અને જે વચનોનો જ્યારે જે અર્થ વૈખરીથી ખરી પડે, તે અર્થ ગમતો હોય તો મહાપ્રભુજીની વાણીના પણ આજે અગડં-અગડં અર્થ ઓછા નથી થઈ રહ્યા, તેમાં વળી પ્રમાણચતુષ્ટયીના વિભિન્ન વચનોના સમન્વયની કુરસદ તો ક્યાંથી મળવાની?

એક ભાઈ કહેતા હતા કે “વલ્લભાચાર્યે ભાગવત વાંચ્યા પછી ગીતા વાંચવાનું કહ્યું છે. જો ગીતા ન વાંચો તો ભાગવત વાંચવું બેકાર છે.” હું તો અચમ્બામાં પડી

ગયો. એટલે મેં પૂછ્યું કે “આવું મહાપ્રભુજીએ ક્યાં લખ્યું છે?” એટલે તે ભાઈ ટકોર કરતાં બોલ્યા કે “તમે પુષ્ટિસમ્પ્રદાયના ધર્મગુરુ છો. એટલે તમારા સમ્પ્રદાયના સ્થાપક વલ્લભાચાર્યના ગ્રન્થોને વાંચો અને પછી મને દેખાડજો કે ક્યાં આવું લખ્યું છે.”

આવી રીતે આવા લોકો શરાદ્ધતની હદ વટાવી જાય છે. વાસ્તવિકતા તો એ છે કે આવું ક્યાંય પણ મહાપ્રભુજીએ લખ્યુંજ નથી. પેલા ભાઈનું તે પોતાના મનનું તૂટજ હતું, પણ તે વાક્ય શોધવાની મારી ફરજ માનતા હતા. આવી મનઃસ્થિતિ જ્યારે ચાલતી હોય, આપણા લોકોની, ત્યારે ચારેય પ્રમાણોના સમન્વયની પરવા કોને હોઈ શકે!!!

આગળ જઈને મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરવાના છે કે ગીતા વાંચ્યા પછી જો ભાગવત ન વાંચો તો ગીતાનો સાચો અર્થ સમજાશે નહિ. કેમકે આ ચારેય પ્રમાણો એકબીજાના પૂરકશાસ્ત્રો છે. તેથી આ ચારેય પ્રમાણોના સમન્વય ઉપર અવલંબિત સિદ્ધાન્તને પ્રમાણિક માનવો જોઈએ.

આ પ્રમાણોને પ્રમાણ માનવાની વાત અલૌકિક પ્રમેય બ્રહ્મ-પરમાત્મા-ભગવાનની બાબતમાં કહેવાની છે. પોતાના મત મુજબ માન્ય પ્રમાણોની ગણનામાટે નહિ. તે છતાંય વૈચારિક અધીરતાથી લોકો એવો અર્થ તારવે છે કે મહાપ્રભુજીના મતમાં પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન વિગેરેને પ્રમાણ માનવામાં આવ્યા નથી. હવે પ્રત્યક્ષ જો પ્રમાણ ન હોય તો આ પ્રમાણચતુષ્ટયી પણ પ્રમાણ થઈ શકતી નથી. કેમકે આ પ્રમાણચતુષ્ટયીના શબ્દ વિખિત અથવા શ્રુત હોય છે. વિખિત શબ્દોને નેત્રોથીજ વાંચી શકાય અને તે પ્રત્યક્ષજ કહેવાય કે નહિ? વિખિત ન હોય તો સાંભળ્યા વિના શબ્દ થકી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી અને સાંભળવું એ પાછું ‘શ્રાવણપ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે. હવે જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ન હોય તો વાંચ્યા કે સાંભળ્યા વિના આ શાસ્ત્રીય શબ્દો જ્ઞાન પેદા કરી શકતા નથી. તેથી તે પ્રમાણ નહિ રહી જાય. એટલે ન છૂટકે પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ માનવુંજ પડશે. તેમજ પ્રત્યક્ષ થકી શબ્દોનું પ્રમાણ હોવું જો સમજાતું હોય તો દુનિયામાં દરેક પ્રાણી આ શાસ્ત્રોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી લેત. એટલે આ શાસ્ત્રીય શબ્દો પ્રમાણ છે. તેમ સિદ્ધ કરવામાટે ન છૂટકે અનુમાનનો સહારો લેતાં, એને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવુંજ પડશે. તેથી મહાપ્રભુજીના

મતમાં જો પ્રત્યક્ષ આદિને પ્રમાણ ન માનવામાં આવતાં હોય તો વેદાદિ શાસ્ત્ર થકી બ્રહ્મસમ્બન્ધી જ્ઞાન મેળવવું પણ મુશ્કેલ બની જશે.

તેથી આ કારિકાની વ્યાખ્યા કરતાં મહાપ્રભુજી લખે છે શબ્દ એવ પ્રમાણમ્, તત્રાપિ અલૌકિકજ્ઞાપકમેવ. અર્થ :શબ્દજ પ્રમાણ છે અને તેમાં પણ અલૌકિક તત્ત્વની કે અલૌકિક ગુણધર્મોની માહિતી આપનાર શબ્દજ પ્રમાણ છે. આનો અર્થ સીધે સીધો એટલોજ થાય છે કે લૌકિક પ્રત્યક્ષ આદિ સાધનોને બ્રહ્મના લૌકિક પાસા માટે પ્રમાણ માનવામાં આવ્યા છે. તેમજ અલૌકિક વસ્તુ અથવા લૌકિક વસ્તુઓના પણ અલૌકિક પાસાને અથવા તો બ્રહ્મ સાથેના સમ્બન્ધની બાબતમાં વેદાદિ પ્રમાણચતુષ્ટયીનેજ મહાપ્રભુજી પ્રમાણ માને છે.

હવે આ કાંઈ મહાપ્રભુજીનો નોખો મત નથી, પણ શ્રીશંકર શ્રીરામાનુજ કે શ્રીમદ્વ પ્રભૃતિ સર્વ આચાર્યોને માન્ય મત છે. શ્રીશંકરચાર્ય પણ કહે છે ‘રૂપાદ્યાભાવાત્ હિ નાયમર્થઃ પ્રત્યક્ષસ્ય ગોચરઃ, લિંગાદ્ય ભાવાદ્દિ નાનુમાનાદીનામ્, આગમમાત્રસમધિગમ્યએવ ત્વયમર્થો’ (શારીરિકભાષ્ય) અર્થઃબ્રહ્મને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણી શકાતું નથી કે નથી અનુમાન થકી જાણી શકાતું કેવલ આગમના શબ્દો થકીજ જાણી શકાય છે.

કેટલાક લોકોની ધારણા છે કે મહાપ્રભુજીથી પૂર્વ થયેલા આચાર્યોએ અસલમાં ત્રણજ પ્રમાણ સ્વીકાર્યા હતાં પણ મહાપ્રભુજીએ સામ્પ્રદાયિક આગ્રહના લીધે સર્વમાન્ય ત્રણ પ્રમાણમાં ચોથા ભાગવતને ઉમેર્યું છે. આ પણ તદ્દન મૂર્ખાઈ ભરેલી માન્યતા છે. કેમકે પુરાણોને પ્રમાણ માનવાની પરમ્પરા પણ શ્રીશંકરાચાર્ય પ્રભૃતિ સર્વ પ્રાચીન આચાર્યોને માન્ય હતી. કેવલ બત્રીસ વરસ ભૂતલ ઉપર બિરાજવાથી ઉપનિષદો ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય લખી શક્યા અને પુરાણો ઉપર ભાષ્ય લખી શકવાનો સમય મળ્યો નહિ. તેથી કાંઈ શ્રીશંકરાચાર્ય ભાગવતાદિ પુરાણોને પ્રામાણિક નહોતા માનતા એવું નથી. છાંદોગ્યોપનિષદના ભાષ્યમાં તેઓ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પુરાણોને વેદવત્ માન્ય કરે છે: “વેદશબ્દસ્ય પ્રકૃતત્વાત્ ઈતિહાસપુરાણં પચ્ચમં વેદમ્” (છાન્દો.ઉપ.ભા.૭.૧.૧૨) મહાપ્રભુજીથી ત્રણ સૈકા પહેલાં શ્રીમદ્મધ્વાચાર્ય શ્રુતિપ્રસ્થાન, સ્મૃતિપ્રસ્થાન, સૂત્રપ્રસ્થાન અને પુરાણપ્રસ્થાન ની પ્રસ્થાનચતુષ્ટયીની વિચારસરણી સ્વીકારીને ભાગવત ઉપર વ્યાખ્યા લખીજ હતી.

એટલે આ બાબતમાં પણ શ્રીશંકરાચાર્ય શ્રીરામાનુજચાર્ય શ્રીમદ્ધ્વાચાર્ય શ્રીનિમ્બાકચાર્ય વિગેરે સર્વ પ્રાચીન વેદાન્તીઓએ પુરાણોની પ્રામાણિકતા કે પ્રમાણભૂતતા મહાપ્રભુજીની માફકજ સ્વીકારી હતી. પુરાણોને હીનદષ્ટિથી નિહાળવું તે કલિયુગના વેદાન્તીઓની યુગાનુરૂપ મતિ છે. પૂર્વાચાર્યો બધાજ ભાગવતને પ્રસ્થાન માનવામાં કોઈ દિવસ કાંઈ પણ વાંધાજનક વાત માનતા નથી.

રૂપરંગની સત્તા કે રૂપરંગના અભાવના નિર્ણયમાટે આંખોનું પ્રમાણ હોવું એક નેત્રવાન માણસમાટે સ્વતઃસિદ્ધજ હોય છે. ગન્ધની સત્તા કે ગન્ધના અભાવની બાબતમાં નાસિકાનું પ્રામાણ પણ સ્વતઃસિદ્ધજ હોય છે.

જે રંગના ગુલાબના ફૂલની સુગન્ધ નાકથી સૂંઘતા અનુભવાતી નથી, તે આંખોથી સુગન્ધી ગુલાબ જેવું દેખાતું હોય, તેથી તેમાં સુવાસનો તર્ક કરી શકાતો નથી કેમકે ગન્ધની બાબતમાં આંખોથકી મળતી માહિતી કરતાં, ઘ્રાણેન્દ્રિયથકી મળતી માહિતીને આપણે વધુ પ્રામાણિક માહિતી માનતા હોઈએ છીએ. તેમજ નાકથી મળતી માહિતી કે ગુલાબની સુગંધ નથી, તેની તુલનામાં આંખથી મળતી માહિતી કે ગુલાબનો રૂપરંગ તેમાં છે, આમ રૂપરંગના અસ્તિત્વ કે અભાવની બાબતમાં આંખોથકી મળતી માહિતીને વધુ પ્રામાણિક માનવામાં આવે છે. ગુલાબની સુગંધ નથી તો ગુલાબનો રૂપરંગ પણ ન હોવો જોઈએ એવો તર્ક બુદ્ધિમત્તાપૂર્ણ નથી.

આવી રીતેજ બ્રહ્મની બાબતમાં, આપણે ત્યાં, શાસ્ત્રનુંજ પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું છે. પહેલા જણાવેલ ત્રણેય પાસાઓ એટલે કે બ્રહ્મનું પરમાત્મા કે ભગવાન હોવું એ શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપના અલૌકિક પાસાઓ છે. ‘માનુષી તનુ’ એટલેકે નરાકાર રૂપે પ્રકટ થયેલા શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપને લૌકિક ગણવું અથવા તો પરમાત્માના કેવળ નિરાકાર હોવાની ભ્રમણામાં એ સ્વરૂપને માયિક ગણવું તે શ્રીકૃષ્ણની અવજ્ઞા છે. પુરુષાકારે પ્રકટ શ્રીકૃષ્ણની પુરુષોત્તમતા તેમના પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં ભગવાન હોવાને લીધે છે. તેથી ભગવાન પોતે કહે છે:

“અવજનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમ્ આશ્રિતમ્|

પરં ભાવમ્ અજનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્”||

ભાવાર્થ: મેં માનુષી તનુ ધારણ કર્યું એટલે મારા મૂળરૂપ કે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્મ હું છું. સર્વ ભૂતાત્મા-પ્રાણીઓની ભીતર રહેલો અન્તર્યામી-પરમાત્મા-પરમેશ્વર હું છું, દરેક જાતના ભક્તિભાવોથી આરાધ્ય ભગવાન હું છું. મારા આવા રૂપને લોકો પિછાણી શકતા નથી. તેથી ક્યારેક મને કેવળ નરાકાર, તો ક્યારેક કેવળ નિરાકાર માનીને મારી અવજ્ઞા-અનાદર આવા લોકો કરતા હોય છે.

એટલે લોકમાં પ્રકટ થયેલ શ્રીકૃષ્ણનું પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન હોવું તે અલૌકિક પ્રમેય છે. જ્યારે પોતે શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં પોતાના સ્વરૂપને સમજાવે ત્યારે આપણે સમજી શકીએ છીએ અથવા તો જ્ઞાનાવતાર ભગવાન વેદવ્યાસ આપણને ભાગવતપુરાણમાં સમજાવે ત્યારે આપણે સમજી શકીએ છીએ કે ઉપનિષદોમાં વર્ણિત બ્રહ્મ શું છે કે તે કેવો છે? આ વાત જ્ઞાનના લૌકિક ઉપાયો પ્રત્યક્ષ અનુમાન કે તર્ક વિગેરેથી સમજી શકાતી નથી. આ વાતને સમજવી હોય તો પ્રમાણયતુષ્ટીની એટલીજ આવશ્યકતા છે, જેટલી આવશ્યકતા ગન્ધને ગ્રહણ કરવા સારું દ્રાણેન્દ્રિયની હોય છે. જેમ ગન્ધ ગ્રહણ કરવી હોય તો આંખોને નકામી કહી શકાય, તેમજ શ્રીકૃષ્ણને બ્રહ્મ પરમાત્મા કે ભગવાન રૂપે પિછાણવા હોય તો પ્રમાણયતુષ્ટી સિવાયના બીજાં પ્રમાણોને ‘નકામાં’ કહી શકાય છે.

આ વાત કેવળ શ્રીકૃષ્ણની બાબતમાંજ સ્વીકારવા પૂરતી સીમિત નથી. લૌકિક વસ્તુઓનાં પણ જે અલૌકિક ગુણધર્મો કે પાસાઓ હોય તે બાબતમાં પણ અલૌકિક શાસ્ત્રોના શબ્દોનેજ વધુ પ્રમાણ માનવાના હોય છે. જેમકે લૌકિક વસ્તુઓના રૂપને જોવા સારું નેત્રોનું પ્રમાણ હોવું, ગન્ધને ગ્રહણ કરવા સારું દ્રાણેન્દ્રિયનું પ્રમાણ હોવું, સ્વાદને સમજવામાટે રસેન્દ્રિયનું પ્રમાણ હોવું, સ્પર્શ થકી પિછાણવામાટે ત્વગિન્દ્રિયનું પ્રમાણ હોવું, ધ્વનિને સાંભળવા શ્રવણેન્દ્રિયનું પ્રમાણ હોવું સર્વોપરિ અને નિરપેક્ષ હોય છે.

વસ્તુના અનેક ગુણધર્મો કે પાસાંઓ રૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ-શબ્દ-સંખ્યા-પરિમાણ-પૃથક્ત્વ-સંયોજન-વિયોજન-વર્ગીકરણ વિગેરેને ઓળખવાનાં નોખાં-નોખાં ઉપાયો કે પ્રમાણો હોય છે. જે ગુણધર્મનું જ્ઞાન જે ઉપાય કે જે પ્રમાણ થકી મળતું હોય તે ગુણધર્મનું જ્ઞાન મેળવવામાટે તે-તે ઉપાયો કે જ્ઞાનના સાધનોની

પ્રામાણિકતા સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે. નેત્રોને વસ્તુના રૂપરંગને નિહાળવામાટે નાસિકાની અપેક્ષા હોતી નથી કેમકે રૂપરંગનું જ્ઞાન મેળવવામાટે નેત્રો સ્વતઃ પ્રમાણ હોય છે. તેમજ અલૌકિક પ્રમેય અથવા તો લૌકિક વસ્તુઓના પણ અલૌકિક પાસાંઓને સમજવામાટે અલૌકિક-શાસ્ત્રીય પ્રમાણો સ્વતઃ પ્રમાણ હોય છે, તેમને બીજાં લૌકિક પ્રમાણો દા.ત. પ્રત્યક્ષ અનુમાન કે તર્ક વિગેરેની અપેક્ષા હોતી નથી. તેથી મહાપ્રભુજી કહે છે:તત્સ્વતઃસિદ્ધપ્રમાણભાવં પ્રમાણમ્ શ્રુતિ-સ્મૃતિ-સૂત્ર-પુરાણોના શબ્દો અલૌકિક પ્રમેયના જ્ઞાપક હોવાથી તે અલૌકિક પ્રમેયની બાબતમાં તેમનું પ્રમાણ હોવું સ્વતઃસિદ્ધજ છે.

આ મત કાંઈક તાર્કિક સામર્થ્યની ઊણપને લીધે મહાપ્રભુજીએ શ્રદ્ધાતિરેકથી માની લીધો હોય તેવો નથી. શ્રીશંકરાચાર્ય વિગેરે દરેક વેદાન્તીઓને માન્યજ છે. આ સિદ્ધાન્ત બીજી અનેક બાબતોમાં તે-તે આચાર્યોને અનેક જાતના મતભેદો પરસ્પર હોય છે પણ આ બાબતમાં સર્વ આચાર્યોમાં પૂર્ણ મતૈક્ય છે.

અવબત્ત એક મુદ્દા ઉપર મહાપ્રભુજી કાંઈક વધુ પડતો ભાર મૂકવા માંગે છે. તે એ કે ઉપરોક્ત વેદ ગીતા બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવત ની શ્રુતિ-સ્મૃતિ-સૂત્ર-પુરાણની પ્રમાણયતુષ્ટીના અન્તર્ગત તે-તે પ્રમાણનું પરસ્પર નિરપેક્ષ થઈને પ્રમાણ લેવું મહાપ્રભુજીને માન્ય નથી. પ્રમાણયતુષ્ટી પૈકી ચાર પ્રમાણો એકબીજાથી સ્વતન્ત્ર રીતે પ્રમાણ નથી પરન્તુ એકબીજાને પૂરક થનારી એક પ્રમાણયતુષ્ટી છે. એટલે કે અલૌકિક પ્રમેયની માહિતી મેળવવામાટે તેઓ ઉપાયોની એક ચોકડી છે. આથી ચારેય પ્રમાણોની એકવાક્યતાની કોઈક અનેરી મહત્તા મહાપ્રભુજીના મતમાં માન્ય થઈ છે. જો કે આ ચારેય પ્રમાણોમાં પરસ્પર એકવાક્યતા સાધવી આવશ્યક છે આમ દરેક આચાર્યની માન્યતા છે. પરન્તુ બીજા આચાર્યોના મત મુજબ સ્વતન્ત્રતયા તેઓ પ્રમાણ હોઈ શકે છે. જ્યારે કે મહાપ્રભુજીના મતમાં તો આ ચારેય પ્રમાણોના વિભિન્ન વચનોમાં વૈચારિક એકસૂત્રતા સિદ્ધ થાય ત્યારેજ કોઈક પ્રમાણિક નિર્ણય લઈ શકાય છે. એટલે એકવાક્યતા ઉપર, મહાપ્રભુજીના મત મુજબ, કાંઈક વધુ ભાર આપણે સ્વીકારીએ છીએ.

એકવાક્યતાની મહત્તા:

આ બાબતમાં થોડીક સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે. ધારોકે કોઈક વસ્તુને કે આકૃતિને

આંખોથી જોઈને પિછાણવી હોય તો પહેલી શર્ત છે:દષ્ટિ સામર્થ્ય. સરખી રીતે જોઈ શકે તેવી સશક્ત દષ્ટિ. બીજી શર્ત છે:દષ્ટિ સીમામાં વસ્તુની ઉપસ્થિતિ. જો વસ્તુ દષ્ટિની સીમાની ભીતર ન હોય તો સમર્થ દષ્ટિ થકી પણ વસ્તુ દેખાતી નથી. ત્રીજી શર્ત છે: જોવાની ક્રિયામાં મનોયોગ. દષ્ટિ સશક્ત હોય, વસ્તુ દષ્ટિસીમાની ભીતર હોય પણ તે વસ્તુની બાબતમાં મનમાં આકર્ષણ ન હોય તો વસ્તુની સાથે મનોયોગના અભાવે વસ્તુ ન પણ દેખાય. ચોથી શર્ત છે:પ્રકાશ-સંયોગ. જોવાનું સામર્થ્ય, સીમા અને મન ત્રણેય હોવા છતાંયે દર્શનીય વસ્તુની સાથે પ્રકાશનો સંયોગ ન હોય તો નેત્રોથી વસ્તુપ્રત્યક્ષ સમ્ભવતું નથી. એટલે નેત્રોથી વસ્તુપ્રત્યક્ષમાં પણ આપણે ચાર પ્રમાણ:૧.સામર્થ્ય ૨.સામીપ્ય ૩.મનોયોગ ૪.પ્રકાશસંયોગ સ્વીકારી શકીએ છીએ. આ ચારેયમાંથી એક પણ ન હોય તો વસ્તુપ્રત્યક્ષ અશક્ય બની જતું હોય છે. એટલે ચારેયનો સમન્વય સધાવો ખૂબ-ખૂબ આવશ્યક છે. આ ઉદાહરણથકી અલૌકિક પ્રમેયના જ્ઞાન મેળવવામાટે ચાર (૧.શ્રુતિ ૨.સ્મૃતિ ૩.સૂત્ર અને ૪.પુરાણ) પ્રમાણોની એકવાક્યતાની મહત્તાનો આછો ખ્યાલ આપણે મેળવી શકીએ છીએ.

શુદ્ધાદ્વૈત દર્શનના એકમાત્ર પ્રમેય શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા-ભગવાન્ તરીકે પિછાણવામાટે શ્રુતિપ્રમાણ એ દષ્ટિસામર્થ્યની માફક પ્રથમ શર્તછે. શ્રુતિપ્રમાણ ન હોય તો અલૌકિક પ્રમેયનું જ્ઞાન મેળવવામાટે આપણે અયોગ્ય આન્ધળા જેવા બની જશું, સ્મૃતિપ્રમાણ ભગવદ્ગીતા થકી તે અલૌકિક પ્રમેય આપણી દષ્ટિની પરિધિમાં આવી જાય છે. જેમ આકાશમાં દૂરના તારાપિંડો કેવળ નેત્રોથી ન પણ દેખાતાં હોય છતાંય દૂરબીનથકી દષ્ટિપરિધિમાં આવતાં દેખાવા માંડે છે. વેદોપનિષદોના નિગૂઢ તાત્પર્ય દુર્બોધ હોય છે છતાંય ગીતા થકી તે સુબોધ બની જતાં હોય છે.

તેથી અલૌકિક પ્રમેયનું જ્ઞાન મેળવવામાટેની વસ્તુસામીપ્યની બીજી શર્ત ગીતા પૂરી પાડે છે. ઉપનિષદ્ અને ગીતા ના વિવિધ વચનો વિખરાયેલાં પુષ્પો જેવાં છે. વેદવ્યાસે તે વિખરાયેલા પુષ્પોને વીણીને પોતાનાં વિચારસૂત્રોમાં પરોવ્યાં છે, એકસૂત્ર કરી દીધાં છે. એક પુષ્પહાર સિદ્ધ કરવો હોય તો સોયની અપેક્ષા રહેતી હોય છે. તેમજ અનેક વચનોમાં એકવાક્યતા સાધવી હોય તો પણ મનની સૂચ્યગ્રતા અપેક્ષિત હોય છે. તેથી વેદવ્યાસ વિરચિત વેદાન્તસૂત્રો અલૌકિક પ્રમેયનું જ્ઞાન મેળવવામાટેની

ત્રીજી શર્ત મનોયોગને પૂરી પાડનારાં છે. શ્રુતિપ્રમાણ સ્મૃતિપ્રમાણ અને સૂત્રપ્રમાણ થી પરબ્રહ્મ અને પરમાત્મા રૂપ બે પાસાંઓનું જ્ઞાન મળી રહે છે પણ અન્તિમ પાસું ભગવાનનું, અને તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા-ભગવાનના રૂપે પિછાણવું એ અન્તિમપુરાણપ્રમાણ ભાગવત્ વિના શક્ય નથી. જેમ આપણે બાળકોને સિંહની વાતઓ સંભળાવીએ પણ તે બાળકે સિંહને સાક્ષાત્ કે ચિત્રમાં જોયો ન હોય તો તે ‘સિંહ’ શબ્દ વાપરતો થઈ જાય; છતાંય પૂરેપૂરો ખ્યાલ તેને સિંહનો આવે નહિ. તેમજ ‘બ્રહ્મ-પરમાત્મા’ શબ્દો આપણે ઉચ્ચરતા હોઈએ પણ તે શબ્દોના અર્થોનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ ભાગવતથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જાણ્યા વિના આવી શકતો નથી. એટલે અલૌકિક પ્રમેયનું જ્ઞાન મેળવવાની ચોથી શર્ત પ્રકાશસંયોગ જે ભાગવત પૂરી પાડે છે. ભાગવતજ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર તેમના પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા-ભગવાન્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ હોવાનો પ્રકાશ પાડે છે.

તેથી મહાપ્રભુજી કહે છે: એતત્ ચતુષ્ટયમ્ એકવાક્યતાપન્નં પ્રમાજનકમ્ ઈત્યર્થઃ આ ચારેય પ્રમાણોની એકવાક્યતા જ્યારે સધાય ત્યારે અલૌકિક પ્રમેયની બાબતનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણે મેળવવા સમર્થ બનીએ છીએ.

પાંચમી કારિકામાં ‘વેદાન્ત’ પદની વિવેચનામાં આપણે જોયું હતું કે વેદમાં સંહિતા બ્રાહ્મણ અને આરણ્યક શરીર સમા છે, જ્યારે કે ઉપનિષદ્ એ શિર સમા છે. આપણે એ પણ વિચાર્યું હતું કે શિર અને શરીર ના ભાગલા પાડીને બન્નેને છૂટા કરવાની મનોવૃત્તિ અર્ધનાસ્તિકતાની મનોવૃત્તિ છે. અર્ધનાસ્તિકતા કરતાં પૂર્ણ નાસ્તિકતા વધુ સારી. તેથીજ આ કારિકામાં મહાપ્રભુજી હવે ‘વેદાન્ત’ પણ ન કહીને ‘વેદ’ શબ્દનોજ પ્રયોગ કરે છે. પ્રકાશવ્યાખ્યામાં પોતે આનો ખુલાસો પણ આપે છે કે સમગ્ર વેદ પ્રમાણ છે. વેદના બન્ને કાંડો એટલે કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ ના પ્રકરણો પ્રમાણ છે. કર્મકાંડનાં પ્રકરણોમાં આવતાં વિવિધ ઉપાખ્યાનો કથાઓ કે જેને ‘અર્થવાદ’ કહેવાય છે. તે પણ પ્રમાણ છે વેદાઃ સર્વ એવ કાંડદ્વયસ્થિતા અર્થવાદાદિરૂપા અપિ

પાંચમી કારિકાની વિવેચનામાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે કેવી રીતે ચાવક-જૈન-બૌદ્ધોના પ્રબલ તાર્કિક આક્ષેપોનો સામનો કરવાની હિમ્મતના અભાવે, પૂર્વમીમાંસકોએ વેદના ઉત્તરકાંડ એટલે કે ઉપનિષદોના પ્રમાણ હોવાની ધારણાને પૂર્ણ સ્વીકૃતિ આપી નહોતી. તેમજ પૂર્વકાંડમાં પણ મળતા અર્થવાદ એટલે કે

ઉપાખ્યાનોને પણ પ્રમાણિક ગણ્યાં નહોતાં.

શ્રીશંકરાચાર્ય આથી ચિડાઈને પોતાના સૂત્રભાષ્યમાં પૂર્વમીમાંસકોનું ખંડન કરે છે. શાસ્ત્રીય ઉપાખ્યાનો કે કથાનકો ને રૂપક અથવા તો અપ્રમાણિક માનવાની વિચારસરણીનું વેદાદિ શાસ્ત્રોને પ્રમાણ માનનારી મંડળીમાં કોઈ પણ સ્થાન નથી. શ્રીશંકરાચાર્ય ખૂબ ભારપૂર્વક આ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે “મન્ત્રોમાં અર્થવાદોમાં ઈતિહાસમાં કે પુરાણોમાં ઈન્દ્ર વિગેરે દેવતાઓનાં જેવાં સ્વરૂપ જેવી કથાઓ વર્ણવવામાં આવી છે તેમનો અસ્વીકાર કરી શકાતો નથી. જે શબ્દને પ્રમાણ માનતા હો તો ઈતિહાસ પુરાણોમાં મળતા વર્ણનો મૂલતઃ વેદોમાં મળતી કથાઓ કે ઉપાખ્યાનો ઉપર આધારિત છે. તેથી ઈતિહાસ પુરાણોમાં પણ જે વિભિન્ન દેવતાઓનાં સ્વરૂપ કે ઉપાખ્યાન વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેમને અપ્રમાણિક માની શકાતાં નથી” (બ્ર.સૂ.શાં.ભા.૧।૩।૩૩)

વૈદિક સિદ્ધાન્તના સુદઢ કિલ્લામાં રહેવા છતાંય જૈન-બૌદ્ધોના તાર્કિક આક્ષેપોના ઘેરાવાથી બીને હિમ્મત છોડીને ભાગી જવા માંગતા તકસાધુ ભીરુ વિચારકોએ શબ્દ પ્રામાણ્યવાદની સુદઢ ભીંતની ભીતર રહીને, બહાર ભાગી જવામાટે, પૌરાણિક ઉપાખ્યાનોને રૂપક માનવાની એક છટકબારી ખોદી કાઢી છે. આવા ગાભરુ અને ભાગેડુ વિચારકોએ શાસ્ત્રપ્રમાણવાદની સુદઢ ભીંતમાં પુરાણોને રૂપક માનવાનું જે બાકોરું ખોદી કાઢ્યું તેની મરમ્મત કરવા સારું મહાપ્રભુજી કહે છે કે સમગ્ર વેદ પ્રમાણ છે તેના બન્ને કાંડ પણ પ્રમાણ છે; અને તેમાં આવેલી વિવિધ કથાઓ પણ પ્રમાણ છે : “વેદાઃ સર્વ એવ (પ્રમાણ) કાંડદ્વયસ્થિતા અર્થવાદાદિરૂપા અપિ”

વૈષ્ણવો! જુઓ! આ સારી શૈલી છે શાસ્ત્ર પ્રવચનની! પ્રમાણચતુષ્ટયીના સુદઢ ચાર પાયાઓ ઉપર નિર્મિત, શુદ્ધાદ્વૈતવાદની મજબૂત સીમેન્ટ વાપરીને, જે પુષ્ટિભક્તિનું ભવન મહાપ્રભુજીએ બનાવ્યું છે તેને ખંડિત કરવા કેટલાક પ્રવચનકારો આજે આપણને ઊઠાં ભણાવતાં હોય છે કે પુરાણો તો રૂપક શૈલીમાં કહેલી કથાઓ છે!

આવા પ્રવચનકારો શ્રીશંકરાચાર્ય કે મહાપ્રભુજી નું નામ વારે ઘડીએ લેવાનાં કેટલાંયે ધર્તિંગ કેમ ન કરતા હોય, પણ હકીકત એ છે કે તેઓ નથી શ્રીશંકરાચાર્યને વક્ષાદાર કે નથી તેઓ મહાપ્રભુજીને વક્ષાદાર! નામ વારે ઘડીએ લેવાનો હેતુ કેવળ એટલોજ કે આ મહાન આચાર્યોમાં રહેલી આપણી શ્રદ્ધાનો લાભ લઈને પોતાની અર્ધદૃઢ વિચારસરણી આપણા માનસમાં ઠોકી બેસાડવી!

એટલે મહાપ્રભુજીના સિદ્ધાન્તને જે સરખી રીતે સમજવો હોય તો પુરાણોને રૂપકશૈલીના વર્ણન માનવાની વિચારધારાને તમારા મનમાં એક મોરી બનાવીને બહાર વહેવડાવી દો! નહિ તો તમારું મન અપસિદ્ધાન્તોની અસત્ય દુર્ગન્ધથી ગન્ધાતું બની જશે!!

બીજા કેટલાક પ્રવચનકારો શ્રીકૃષ્ણચરિત્રની પ્રામાણિક રજૂઆતની બાબતમાં મહાભારત અને હરિવંશપુરાણની સરખામણીમાં ભાગવતપુરાણને હલકું પાડતાં હોય છે. તેઓ કહે છે કે “ભાગવતની રચનાનો હેતુ જુદો છે...તેથી તેમાં વર્ણવાયેલા ઘણા પ્રસંગો ઐતિહાસિક નથી. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ‘હરિવંશ’ વધારે યોગ્ય પ્રમાણ છે. વળી આધુનિક દષ્ટિથી ભાગવત હરિવંશ કરતાં આધુનિક-નવીન ગ્રન્થ છે”

હવે જુઓ! આમાં જે “આધુનિક દષ્ટિ”નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે ગોરારંગવાળા વિલ્સન્ સાહેબની દષ્ટિ છે, અને આપણા ફીકારંગવાળા પ્રવચનકારો ‘સાહેબોક્તં પ્રમાણમ્’ ના આદર્શને વળગ્યા હોવાથી ભાગવતને અનૈતિહાસિક ઠરાવે છે!!

વાસ્તવિકતા તો આમાં આ છે કે જે ગોરાસાહેબો ભાગવતને આધુનિક-નવીન માને છે. તે ગોરાસાહેબો મહાભારત ભગવાન વેદવ્યાસે લખ્યું છે એવું માનતા નથી. તેઓના મત મુજબ મહાભારતની મોટા ભાગની કથાઓ અને પાત્રો કપોળકલ્પિત છે. લોકગાથા કે દન્તકથા જે પ્રાચીન આર્યજાતિમાં પ્રચલિત હતી તે અસલ ‘જ્યાખ્યસંહિતા’ નામના ગ્રન્થમાં લિપિબદ્ધ થઈ હતી. પછી તો એક પછી બીજા ઉમેરાઓ તેમાં થતાં-થતાં ‘જય’ નામના કાવ્યને ‘ભારત’ નામનો ઈતિહાસ માની લેવામાં આવ્યો. તે ભારત નામના ઈતિહાસમાં શૈવ-વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયોએ પોત

પોતાની માન્યતાને જબરદસ્તી ઠોકી બેસાડવા ભારતને

‘મહાભારત’ બનાવી દીધું. ધારાનગરીના મહારાજ ભોજનો એક શિલાલેખ મળે છે કે મહાભારતના ગ્રંથમાં જે ખોટા ઉમેરાઓ કરશે તેમને દંડ આપવામાં આવશે. આથી “આધુનિક દષ્ટિ”થી મહાભારત એ જૂઠાણાના એક મહાઅમ્બાર સિવાય બીજું કંઈ નથી.

આધુનિક પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને ભારતની આ વિશાલ ભૂમિમાં ક્યાંય પણ આજ દિવસ સુધી મહાભારતની કથાને પુરવાર કરનાર એક પણ પુરાવો ક્યાંય પણ ખોદકામમાં જડ્યો નથી! જ્યારે કે હકીકતમાં કુરુક્ષેત્ર દ્વારકા મથુરા અને બીજાં અનેક સ્થળો ઉપર મહાભારતના કહેવાતા કાળ કરતાં વધારે જૂના કાળના અનેક પુરાવાઓ મળ્યા છે. હાલમાં દ્વારકામાં થયેલા ખોદકામમાં મહાભારતથી પણ જૂના જમાનાના અનેક ઐતિહાસિક પુરાવાઓ મળ્યા છે. પણ મહાભારતના પાત્ર કે ઘટના ને પુરવાર કરનાર એક પણ પુરાવસ્તુ કોઈ પુરાતત્ત્વવેત્તાના હાથે ચઢી નથી.

બીજું તો બધું બાજુએ રાખ્યું, ‘આધુનિક દષ્ટિ’ મુજબ અસલ મહાભારતમાં ભગવદ્ગીતા હતીજ નહિ. તે પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે. જ્યારે તે ઉમેરવામાં આવી હતી ત્યારે તેમાં સૌથી વધારે શ્લોકો નહોતા. એટલે બાકીના છસો શ્લોકો ઘોર અપ્રમાણિક ઉમેરાઓ છે! આ છે “આધુનિક દષ્ટિ!”

પણ આજના અર્ધદ્રઘ પ્રવચનકારો ભાગવતને અનૈતિહાસિક ઠરાવવા ગોરા સાહેબોની શરણે જાય છે. અને પોતાના ગપગોળા હાંકવા મહાભારત અને હરિવંશપુરાણ ની દુહાઈ ફેરવતા હોય છે. આ વૈચારિક વર્ણસાંકર્ય સિવાય બીજું કશું નથી.

આવી કુનેહભરી વૈચારિક અપ્રામાણિકતાથી બચવું હોય તો મહાપ્રભુજીએ દાખવેલ પ્રમાણચતુષ્ટયીનો સમન્વયમૂલક આદર્શ કદી આંખોથી આડે થવા દેવો ન જોઈએ. તેથી મહાપ્રભુજી કહે છે: **એતત્ ચતુષ્ટયમ્ એકવાક્યતાપન્નં પ્રમાજનકમ્** અર્થ: વેદ-મહાભારત-ગીતા-બ્રહ્મસૂત્ર-ભાગવતપુરાણોના પરસ્પર સમન્વયથી સિદ્ધ થતી વાત પ્રામાણિક હોય છે.

આ ચારમાંથી કોઈ એકને ઐતિહાસિક અને બીજાને અનૈતિહાસિક માનનારા અર્ધદ્રઘ પ્રવચનકારોના ચિન્તન કરતાં તદ્દન નાસ્તિક વિચારસરણી ઘણી સારી છે!

અવતરણિકા:

નનુ ચતુર્ણાં ક્વોપયોગઃ, એકેનૈવ ચરિતાર્થત્વાત્ ચેત્ ઇતિ આશંકયા આહ-

કારિકા:

ઉત્તરં પૂર્વસન્દેહવારકં પરિકીર્તિતમ્।

અવિરુદ્ધં તુ યત્વસ્ય પ્રમાણં તથ્ય નાન્યથા॥

એતદ્ વિરુદ્ધં યત્ સર્વં ન તન્માનં કથ્યમ્નઃ॥૮॥

અથવા સર્વરૂપત્વાત્ નામલીલાવિભેદતઃ॥

વિરુદ્ધાંશપરિત્યાગાત્ પ્રમાણં સર્વમેવ હિ॥૯॥

શ્લોકાન્વયાર્થ:

યત્તુ:જે કાંઈ, અસ્ય:આ પ્રમાણચતુષ્ટયથી, અવિરુદ્ધ:વિરુદ્ધ ન હોય, તત્તુ:તે તો, પ્રમાણ:પ્રમાણજ હોય છે, ન ચ અન્યથા: અને વિરુદ્ધ હોય તો નહીં. યત્ એતદ્વિરુદ્ધ:જે આનાથી વિરુદ્ધ છે, તત્ સર્વ:તે બધાં કથ્યમ્ન:કોઈ પણ રીતે, ન માનં:પ્રમાણ નથી ॥૮॥

અથવા:અથવા, સર્વરૂપત્વાત્:કેમકે બધાં રૂપો પરમાત્માએ ધારણ કરેલાં છે. તેથી, નામલીલાવિભેદતઃ :નામલીલામાં પણ વિભિન્નતા પ્રકટ થયેલી હોવાથી, વિરુદ્ધાંશ:વિરુદ્ધ જણાતા અંશો, પરિત્યાગાત્:ભૂલીને, સર્વમેવ:બધાં જ વચનો, પ્રમાણં હિ:પ્રમાણ રૂપે માન્ય થઈ શકે છે ॥૯॥

પ્રકાશ:

ઉત્તરમિતિ. ઉત્તરોત્તરં પૂર્વપૂર્વસ્ય સન્દેહવારકં પ્રકર્ષેણ કીર્તિતમ્. યથા “અપાણિપાદૌ જવનો ગ્રહીતા”ઈત્યત્ર કિં પ્રાકૃતપાણિપાદરહિતં બ્રહ્મ, આહોસ્વિત્સામાન્યનિષેધ ઇતિ સન્દેહે “સર્વતઃ પાણિપાદાન્તમ્” ઇત્યાદિ ગીતાવાક્યં નિર્ણાયકમ્. તથા ગીતાયાં “નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ” “મમૈવાંશો જીવલોકે”ઈત્યાદિષુ સન્દેહે સૂત્રૈર્નિર્ણયઃ

ઉત્કાન્તિગત્યાગતીનામ્”ઈત્યાદિભિઃ. તથા “જન્માદ્યસ્ય યતઃ”ઈતિ સન્દેહે “અન્વયવ્યતિરેકતઃ”ઈતિ ભાગવતેન નિર્ણયઃ. એતદવિરોધેનૈવ મન્વાદીનાં પ્રમાણયમ્ આહ અવિરુદ્ધમિતિ. વેદાદિના અવિરુદ્ધમેવ મન્વાદિકં પ્રમાણમ્. ક્વચિત્સમ્વાદઃ, ક્વચિદ્વિરોધ ઇત્યુભયસમ્ભવે અપ્રમાણમેવેત્યાહ એતદ્વિરુદ્ધમિતિ ॥૮॥

એવં પૂર્ણજ્ઞાનોદયાવધિ યદ્ ગ્રાત્યં પ્રમાણત્વેન તન્નિરૂપ્ય તદનન્તરં યત્પ્રમાણં તદાહ-

અથવાઈતિ. વાક્ષાત્રમેવ પ્રમાણમ્. અર્થસ્ય ભગવદ્રૂપત્વાત્. તદેવાહ સર્વરૂપત્વાદિતિ. રૂપલીલાવન્નામલીલાયા વિભેદાનાં વક્તવ્યત્વાન્નાનાવિધાનિ વાક્યાનિ પ્રવૃત્તાની. વિરુદ્ધવાક્યત્વેનૈવ પરસ્પરં ભાસમાનેષ્વવિરોધપ્રકારમ્ આહ વિરુદ્ધાંશપરિત્યાગાદિતિ. વિરુદ્ધાંશપરિત્યાગો દ્વેધા વક્તવ્યઃ. ભગવત્સામર્થ્યેન અલૌકિકપ્રકારેણ, ભગવતઃ સર્વરૂપત્વેન વા. અતો યુક્ત એવાવિરોધઃ ॥૯॥

સારાંશઃ

ચાર પ્રમાણમાંથી કોઈક એકનેજ પ્રમાણ માની લેવાથી કામ ચાલતું હોય તો ચારને પ્રમાણ માનવાની ઉપયોગિતા શું?

ઉત્તરોત્તર પ્રમાણો પૂર્વ-પૂર્વ પ્રમાણમાં આવતા સન્દેહના નિવારક હોવાના રૂપમાં કહેવાયાં છે. જેમ કે વેદમાં એક વચન આવે છે. “બ્રહ્મ હાથ કે પગ વિના શીઘ્રગમન કરી શકે છે અને પકડી શકે છે.” આ વચનમાં સન્દેહ ઉભો થાય કે જો ગમન કરતો હોય અને પકડતો હોય તો કદાચ ગમનક્રિયા અને ગ્રહણક્રિયા ના કારણરૂપ પ્રાકૃત ભૌતિક ચરણ અને હસ્ત ન પણ હોય છતાં અલૌકિક ચરણ અને હસ્ત તો હોઈ શકે છે. અથવા તો ચરણ અને હસ્ત વિના એમ જે કહેવાયું છે તેને કારણે ભૌતિક કે અભૌતિક કોઈ પણ ચરણ કે હસ્ત બ્રહ્મમાં સમ્ભવતાંજ નથી. આવા સન્દેહનું નિરાકરણ ગીતાના “તે પરમાત્માના હાથ અને ચરણ સર્વત્ર વ્યાપિ રહેલાં છે” એ વચનથી થઈ જાય છે.

તેમજ ગીતામાં જીવાત્માને નિત્ય સર્વવ્યાપિ અચલ જેમ કહેવાયા છે તેમજ

“જીવ મારોજ અંશ છે” એમ પણ કહેવાયું છે. આવાં વિરોધી વિધાનોને કારણે સન્દેહ થવો સ્વાભાવિક છે. પરન્તુ બ્રહ્મસૂત્રોમાં જીવાત્માની ઉત્કાન્તિ ગમન આગમન વગેરે કારણોથી અંશરૂપતા સ્વરૂપદષ્ટિથી કહેવાય છે અને સર્વવ્યાપિતા બ્રહ્મદષ્ટિથી કહેવાય છે. આમ સન્દેહનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

તેમજ બ્રહ્મસૂત્રમાં “જન્માદ્યસ્ય યતઃ” (બ્ર.સૂ.૧.૧૧૨) નો સાચો અર્થ શું એ સન્દેહ થાય છે ત્યારે ભાગવતના “જન્માદ્યસ્ય યતોડન્વયાદિતરતઃ” (ભાગ.પુરા.૧.૧૧૧) જેવા વચનોથી બ્રહ્મ જગત્નો અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણ છે એવો મત મળી રહે છે.

આ ચાર પ્રમાણોથી અવિરુદ્ધ, વિરુદ્ધ ન જતાં હોય તેવાં, મનુસ્મૃતિ વગેરે બધાંજ શાસ્ત્રો પ્રમાણ છે. ક્યાંક આ ચાર પ્રમાણોથી સંવાદ ક્યાંક વિરોધ આવીને બન્ને નિરૂપણશૈલી દેખાતી હોય તો પ્રમાણ ન માનવું. આમ પૂર્ણજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી પ્રમાણ તરીકે કોને ગ્રહણ કરવું તેનું આ નિરૂપણ થયું.

પૂર્ણજ્ઞાન પ્રકટ થયા પછી કોને પ્રમાણ તરીકે લેવાં? વાણીમાત્ર પ્રમાણ બની જાય છે. કેમકે પ્રત્યેક વાક્યના અર્થો એકજ ભગવાનનાં અનેક રૂપો છે. જેમ એક ભગવાને લીલામાં અનેક રૂપ ધારણ કર્યાં છે તેમ લીલામાં અનેક નામ પણ ધારણ કર્યાં છે. તેથી નામરૂપની અનેકતાને કારણે અનેકવિધ સિદ્ધાન્તવચનો પણ પ્રવૃત્ત થયાં છે. જે બે સિદ્ધાન્તવચનોમાં પરસ્પર વિરોધ જણાતો હોય તેના વિરોધનો પરિહાર બે રીતે થઈ શકે છે. બે વિરોધીરૂપ ધારણ કરવાનું અલૌકિક સામર્થ્ય ભગવાનમાં રહેલું છે એમ કહીને અથવા તો સર્વ રૂપો ભગવાનેજ ધારણ કર્યાં છે તેમ કહીને. કારણકે તે સર્વ રૂપોમાં બે વિરોધી રૂપોનો પણ સમાવેશ યુક્તિથી પણ સ્વીકારવોજ પડશે. તેથી વિરોધ રહી જતો નથી. ॥૮-૯॥

વિવેચનઃ

આપણે ત્યાં પ્રમાણની વ્યવસ્થા એકન્દ્રે ત્રણ સ્તર પર થાય છે. સંસ્કૃતમાં કહેવત છે કે “દંડેન ગોગર્દભૌ” એકજ દંડો લઈને ગાય અને ગધેડા ને હાંકી શકાય. તેવી રીતે આપણી પાસે એવો એકેય પ્રમાણનો દંડો નથી કે જેથી બધાજ નિર્ણયો

લઈ શકાય. તેથી જુદા-જુદા સ્તર પર પ્રમાણની જુદી-જુદી વ્યવસ્થાઓ છે.

કોઈ પણ જ્ઞાનનું સાધન પ્રમાણ છે કે નહીં તેનો નિર્ણય લેવો હોય તો તે લેતાં પહેલાં બે વસ્તુનો વિમર્શ કરવો જોઈએ. પ્રમેય શું? અને તેનો પ્રમાતા કોણ? પ્રમેય એટલે? દા.ત. ગન્ધનો નિર્ણય લેવો હોય તો ગન્ધ પ્રમેય કહેવાય અને પ્રમાતા એટલે જેને નાક હોય એવું કોઈ પણ પ્રાણી પ્રમાતા કહેવાય. પછી આપણે નિર્ણય લઈ શકીએ કે ગન્ધને ગ્રહણ કરવાનાં પ્રમાણ શું? નાક પ્રમાણ હોઈ શકે, અનુમાન પ્રમાણ હોઈ શકે, શબ્દ પ્રમાણ હોઈ શકે, જે-જે કંઈ પ્રમાણ તેનાં શક્ય હોય તે બધાં પ્રમાણ હોઈ શકે.

મહાપ્રભુજીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પ્રમેયના બે સ્તર છે, અને પ્રમાતાના ત્રણ સ્તર છે, અહીં આ નિબંધકારિકા સાંભળીને ઘણા લોકો આ તરફ અન્તિમવાદી થઈ જાય છે, તો ઘણા લોકો પેલી તરફ અન્તિમવાદી થઈ જાય છે. અથવા તો આ કારિકાને પકડીને આચાર્યચરણનો આટલોજ અભિપ્રાય છે એમ માની લે છે. અને આ કારિકા જે લોકોને ગળે નથી ઉતરતી એ લોકો એવું કહે છે કે આચાર્યચરણે બધાં પ્રમાણોનો અસ્વીકાર કર્યો છે તેથી એકાંગી વિચારક છે. હકીકતમાં એવું નથી.

અહીંયાંનું જે વિધાન છે તેમાં આચાર્યચરણ પોતે બે સ્તર દેખાડી રહ્યા છે. એવં પૂર્ણજ્ઞાનોદયાવધિ યદ્ ગ્રાહ્યં પ્રમાણત્વેન તન્નિરૂપ્ય તદનન્તરં યત્પ્રમાણં તદ્ આહ-

જ્યાં સુધી આપણને પૂર્ણજ્ઞાન ઉદિત ન થાય ત્યાં સુધી ક્યા સાધનને આપણે પ્રમાણ માનીએ તે એક કલ્પ અને પૂર્ણજ્ઞાન થયા પછી ક્યાં સાધનો આપણને આપણાં પ્રમાણ થશે તે બીજો કલ્પ. આ બે કલ્પ તો આચાર્યચરણ પોતે અહીં બતાવે છે. (જે કલ્પ છૂટી ગયો છે તે એ છે કે) આ જે પ્રમાણનું અહીંયાં સ્વરૂપ છે તેમાં એકન્દ્રે આપણને એમ લાગે છે કે પ્રમાતાના બે સ્તરની અહીંયાં ચર્ચા થઈ છે. પૂર્ણજ્ઞાન જેને ઉદિત થયેલ છે તે એક પ્રમાતા અને જેને પૂર્ણજ્ઞાન ઉદિત થયેલ નથી તેવો બીજો પ્રમાતા. પ્રમાતાના બે સ્તર ઉપર પ્રમાણની બે વ્યવસ્થા આચાર્યચરણ અહીં આપે છે. પરન્તુ પ્રમેયના જે બે સ્તર થઈ રહ્યા છે તેની વ્યવસ્થાની ચર્ચા આચાર્યચરણે અહીંયાં ઉભીજ નથી કરી. બ્રહ્મની ચર્ચા શરૂ કરતાં બ્રહ્મને માન્ય ન કરતું હોય તેવા કોઈ પણ પ્રમાણને આપણે સ્વીકારતા નથી. તે

પ્રમાણને આટલી છૂટ આપીએ એટલે પેલા વાંદરાને ઘરમાં ઘૂસાડવા જેવું થઈ જાય. મતલબ એ નથી કે આચાર્યચરણ પ્રત્યક્ષ અનુમાન કે કોઈ પણ આવા પ્રમાણને પ્રમાણ માનતા નથી. પણ મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મરૂપી પ્રમેયની જ્યારે ચર્ચા થઈ રહી છે તે વખતે બ્રહ્મને માન્યતા આપનાર જે ગ્રાહક પ્રમાણ છે તે સિવાય કોઈ પણ બીજા પ્રમાણને પ્રમાણ છે એમ કહીને થોડી પણ મચક આપીએ તો પેલો વાંદરો ઘૂસી જશે. પછી વ્યવસ્થા જળવાશે નહીં. સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે-“પ્રસરં ન લભન્તે હિ યાવત્ ક્વચન્ મર્કટાઃ” તમારું બારણું ખુલ્લુ મૂક્યું નથી તેથી તમારું ઘર વ્યવસ્થિત છે. વાંદરાના ઈલાકામાં બારણું ખુલ્લુ મૂક્યું કે તમારે સમજીને ચાલવાનું કે ઘરમાં તમે ન હો ત્યારે બધું અવ્યવસ્થિત થવાનુંજ છે. કોઈ પણ આવા પ્રમાણનો બ્રહ્મની ચર્ચામાં સ્વીકાર કરતાંની સાથે જ પેલું વાંદરુ ઘૂસી જશે. તે અગમચેતી રાખીને આચાર્યચરણ બારણું બંધ કરે છે. નહીં તો પ્રમેયના લોકવ્યવહાર અને લોકવ્યવહારાતીત જે બે સ્તર છે, જોકે આપે તેનો અહીં વધુ ખુલાસો નથી કર્યો પણ ‘પત્રાવલમ્બન’ ગ્રંથમાં આરમ્ભમાંજ, તે વિષયને બહુ વિસ્તારથી છોડી દીધો છે.

અખંડબ્રહ્મવાદ અને સખંડબ્રહ્મવાદ:

તે જે આચાર્યચરણની પત્રિકા છે જાહેરનામું છે એમાં પોતે ચર્ચા કરે છે કે વસ્તુતઃ જેનું નિરૂપણ કરું છું તે બ્રહ્મવાદનાં બે સ્તર છે. એક સ્તર છે અખંડબ્રહ્મવાદનું અને બીજું સ્તર છે સખંડબ્રહ્મવાદનું. અખંડબ્રહ્મવાદ એટલે શું? ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય બન્ને બ્રહ્મ હોય તેને ‘અખંડબ્રહ્મવાદ’ કહેવાય. એટલે “સર્વ બલુ ઈદં બ્રહ્મ” એમ કહેવું પડે છે, દેખાતી બધી વસ્તુઓ બ્રહ્મ છે તેથી ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય નો ખંડ થયો. એક તો દેખાતી વસ્તુઓ જે વસ્તુની બાબતમાં આપણે એમ વિધાન કરી રહ્યા છીએ કે આ બધું બ્રહ્મ છે અને બીજો બ્રહ્મ. પણ આ જે વિધાન કરી રહ્યા છીએ તેમાં પણ બ્રહ્મનો થોડો ખંડ થયો. જ્યારે અખંડબ્રહ્મવાદની સ્થિતિ શું છે? કે ‘બ્રહ્મ છે’ બસ. ‘ઈદમ્’ પણ જો આવી ગયું તો ખંડ થઈ ગયો. આ બ્રહ્મ છે એમ કહેતાં પણ ખંડ થઈ ગયો. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય નો ખંડ થઈ ગયો. કર્તા અને કર્મ નો ખંડ થઈ ગયો. અખંડબ્રહ્મવાદમાં કોઈ જાતનો ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય ભાવ સમ્ભવ નથી. તેથી કહે છે કે અખંડબ્રહ્મવાદ લઈ ચર્ચા કરવી શક્ય નથી, સમ્ભવ નથી. ‘કાંઈ’ કહેતાંજ ચર્ચા થશે અને કહેનારો કહેશે પણ શું? અખંડબ્રહ્મવાદનું જ્ઞાનનું સ્તર આવી જાય પછી કહેનાર કહેશે શું?

બ્રહ્મ બ્રહ્મ બ્રહ્મ કલેશ અને તેનાથી સામ્બળવાવાળો સમજશે શું?

ભીમસેન જોશીનું એક અભંગ છે. “દેવ વિઠ્ઠલ દેવપૂજા વિઠ્ઠલ” તેમાં બહુ સરસ અખંડબ્રહ્મવાદ અને સખંડબ્રહ્મવાદ નો ભેદ સમજાવ્યો છે. તે શરૂઆત કરે છે “દેવ વિઠ્ઠલ દેવપૂજા વિઠ્ઠલ તીર્થ વિઠ્ઠલ ક્ષેત્ર વિઠ્ઠલ પછી માતા વિઠ્ઠલ પિતા વિઠ્ઠલ બન્ધુ વિઠ્ઠલ ગોત્ર વિઠ્ઠલ.” આમ કહીને પછી જ્યારે અભડ્ગ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે કહે છે “વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ... વિઠ્ઠલ” એટલે કર્તા અને કર્મ, ઉદ્દેશ્યવિધેય (subject-predicate) બન્ને વિઠ્ઠલ રહી જાય છે. પ્રથમ શરૂઆત તો ત્યાંથી થાય છે કે આ દેખાતી બધી વસ્તુઓ વિઠ્ઠલ છે. પણ જ્યારે બ્રહ્મજ્ઞાનની તન્મયતા વધે છે ત્યારે તે વખતે ઉદ્દેશ્ય વિધેય ભાવનો ખાણ નથી રહી જતો કે આ વિઠ્ઠલ છે. પછી તો આ પણ વિઠ્ઠલ અને જેની બાબતમાં વિધાન થઈ રહ્યું છે તે પણ વિઠ્ઠલ. એટલે વિઠ્ઠલજ વિઠ્ઠલ છે. બીજી કોઈ વસ્તુ હોય તોજ તેની બાબતમાં આપણે વિધાન કરીએ કે આ વિઠ્ઠલ છે.

બ્રહ્મવાદમાં જે તફાવત છે તે સખંડબ્રહ્મવાદ અને અખંડબ્રહ્મવાદ નો તફાવત છે. હવે આ ખંડ જે થઈ રહ્યો છે ઉદ્દેશ્યવિધેયનો, તે ખંડ કેમ થયો તેની તો મોટી ચર્ચાઓ ચાલવાની છે અને ચાલતી રહી છે. બીજા લોકો જે કાંઈ પણ કહેતા હોય પણ આપણે ત્યાં આચાર્યચરણનો એકજ સિદ્ધાન્ત છે કે આ ખાણ છે તે અસ્વાભાવિક ખંડ નથી. આ અપારમાર્થિક ખંડ નથી. આ ખંડ બ્રહ્મના સત્યસંકલ્પનો ખંડ છે. બ્રહ્મ જે સત્યસંકલ્પ હોય તો તેના સત્યસંકલ્પનું આ પરિણામ છે. કેમકે બ્રહ્મે એવો સંકલ્પ કર્યો કે હું એક છું અને મારે અનેક થવું જોઈએ.

સાધારણ ઋષિમુનિઓના સંકલ્પ જે મિથ્યા ન હોય તો બ્રહ્મનો સંકલ્પ કેમ મિથ્યા થાય? આપણે ત્યાં તો શાસ્ત્રમાં ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે જે કામધેનુ સંકલ્પ કરે તો સાચા સૈનિકો ઉત્પન્ન કરી શકે એવી રીતે કલ્પવૃક્ષ જે પોતે સંકલ્પ કરતું નથી પણ તેની આગળ આપણે સંકલ્પ કરીએ તો સાચી વસ્તુ આપણને આપી દે છે. હવે આટલી શક્તિ જ્યારે કામધેનુમાં કલ્પતરૂમાં કે સાધારણ ઋષિઓમાં આપણે સ્વીકારતા હોઈએ ત્યારે બ્રહ્મનો આટલો સાધારણ મહિમા પણ સ્વીકારવાનો જો કોઈ તાર્કિકને સંકોચ થતો હોય તો બ્રહ્મને શામાટે સ્વીકારવો જોઈએ એ પણ તર્ક ઉભો થાય છે. જ્યાં કહ્યું છે કે “ઋષિણાં પુનરાદ્યાનાં વાયમ્ અર્થો અનુધાવતે”

આઘ ઋષિઓની તો વાણીને અર્થ અનુસરણ કરતો હતો. જ્યારે આપણી વાણીને અર્થનું અનુસરણ કરવું પડે છે. આ ટેપરકોર્ડર છે એમ કહ્યું અને જો તમને ઉન્માદ ન થયો હોય તો તમે આ અર્થને અનુસરીને એમ કલેશો કે આ ટેપરકોર્ડર છે. બ્રહ્મને આવું બન્ધન નથી. બ્રહ્મ જો આને ઘટ કહે તો આ ટેપરકોર્ડર રહેશે નહીં અને ઘટ થઈ જશે. આ સામર્થ્ય કાંઈ બ્રહ્મનુંજ અસાધારણ સામર્થ્ય છે તેવું નથી. ઋષિમુનિઓમાં પણ એ સામર્થ્ય માનવામાં આવે છે. જ્ઞાનેશ્વરે પાડાને કહ્યું કે વેદ બોલ, તો પાડો વેદ બોલતો થયો. ભીંત ચાલ, તો ભીંત ચાલતી થઈ ગઈ. તો જ્યાં આઘ ઋષિઓમાં પણ એ સામર્થ્ય સ્વીકારવામાં આવ્યું હોય તો બ્રહ્મનું એ સામર્થ્ય સ્વીકારવામાં બ્રહ્મનો કોઈ મોટો મહિમા નથી થઈ જતો. સાધારણજ મહિમા રહે છે.

એટલે આ સખંડબ્રહ્મવાદનો જે ખાણ છે તે બ્રહ્મના સત્યસંકલ્પનું વર્ણન છે. એના સન્દર્ભમાં આચાર્યચરણ કહે છે કે તે બ્રહ્મની ઈચ્છાપ્રેરિત છે. બ્રહ્મ સર્વવ્યવહારાતીત છે. કોઈપણ વ્યવહારમાં તે આપણો વિષય થઈ શકતો નથી. પણ પોતે સ્વેચ્છાએ એટલેકે જ્યારે તેણે ઈચ્છા કરીકે હું વ્યવહાર થાઉં ત્યારે વ્યવહારનો વિષય પણ થયો છે. એ સમગ્રતાથી થયો હોય એવું નથી. એ વ્યવહારાતીત રહેવા છતાં પણ વ્યવહાર્ય વિષય થયો છે. પોતાની સત્તાના રૂપે પોતાના ચૈતન્યના રૂપે અને અંશતઃ પોતાના આનન્દના રૂપે પણ. બીજાને અંશ નથી કહેતો પણ આનન્દને અંશ કહુ છું તેનો ખુલાસો પછી કરીશ.

બ્રહ્મ જે સચ્ચિદાનન્દ હોય તો પણ મુખ્યત્વે પોતાની સત્તા અને ચેતના ને એણે વ્યવહાર્ય વિષય બનાવ્યાં. એ વ્યવહારનો વિષય થયો એટલે બ્રહ્મના પ્રમેયના બે સ્તર થઈ ગયા. એક સ્તર વ્યવહાર્ય સ્તર. જે સ્તર પર આપણે બ્રહ્મ સાથે વ્યવહાર કરી શકીએ છીએ. બીજું સ્તર જેમાં આપણે બ્રહ્મ સાથે વ્યવહાર કરી શકતા નથી. બ્રહ્મને સખંડિત થવાની ઈચ્છા કેવી રીતે થઈ

સૌથી પહેલાં તો બે રીતે આપણે એને જોવું જોઈએ. ગુરુ-શિષ્યભાવના પ્રશ્નોત્તરથી પણ અને વાદી-પ્રતિવાદીના પ્રશ્નોત્તરથી પણ. આપણે બન્ને રીતે આ પ્રશ્નને જોઈશું. આપણે શુદ્ધ વાદી-પ્રતિવાદીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આપણને સીધો એકજ વિચાર આવશે કે જો કલ્પિત પદાર્થ હોય તો તે કલ્પનાનું પ્રયોજન આપણે આપવું પડે પણ જો પદાર્થ કલ્પિત ન હોય તો તે કલ્પનાનું

પ્રયોજન અપાતું નથી. દા. ત. ગુસ્ત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાન્ત. ગુસ્ત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાન્ત ન્યુટને શોધ્યો છે. એના ઉપર સફરજન પડ્યું તે વખતે તેના મનમાં એવી સ્ફુરણ થઈકે પૃથ્વી કોઈ પણ ગુરુભૂત પિંડને પોતાના તરફ આકર્ષે છે. ગુરુભૂત પિંડ પોતે ગુરુ છે તેથી પડે છે કે પૃથ્વી તેને આકર્ષે છે તેથી પડે છે તે એક ચર્ચસ્પદ વિષય પ્રાચીન કાળમાં હતો. કોઈ સિદ્ધ સિદ્ધાન્ત તે વખતે ન હતો. કોઈ એની પાછળની સદ્ગતિ દલીલો પણ સાબિત નહોતી થઈ. ચર્ચસ્પદ વિષય હતો. હવે તે વખતે જો કોઈ તેને પૂછે કે પૃથ્વીને આકર્ષણ કરવાનું પ્રયોજન શું? તો ન્યુટન્ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને બંધાયેલો છે.

સામાન્યતઃ જો વખતે કોઈપણ સિદ્ધાન્ત સત્ય સાબિત થઈ જાય છે ત્યારે તેને આપણે (અજ્ઞાન) ધારણા ન કહેતાં સિદ્ધાન્ત કહીએ છીએ. ધારણા અને સિદ્ધાન્ત માં કેટલુંક અન્તર છે. ધારણાને આપણે માનીને ચાલીએ છીએ અને એનાં પરિણામો જોઈએ છીએ કે આ માનીને ચાલીએ તો તેનાથી શું પરિણામ આવે છે. અને સિદ્ધાન્ત એટલે શું? કોઈ પણ ધારણાને આધારે જે અન્તિમ તારણ આપણે તારવ્યું હોય તેનું નામ સિદ્ધાન્ત. જે વખત સુધી ગુસ્ત્વાકર્ષણ ધારણા હતી તે વખત સુધી પૂછી શકાય કે આનું પ્રયોજન શું? પૃથ્વીના આકર્ષણનું પ્રયોજન શું? જે વખતે સિદ્ધાન્ત થઈ જાય તે વખતે એવું પૂછી શકાતું નથી.

સંસ્કૃતમાં કહેવત છે “સિદ્ધસ્ય ગતિશ્ચિન્તનીયા” જે સિદ્ધ છે તેની તો આપણે ઉપપત્તિ આપવી પડશે. તેમાં કારણજિજ્ઞાસા ન થાય. પ્રયોજનજિજ્ઞાસા ન થાય. એક કુંભાર જો ઘટ બનાવતો હોય તો તેને જઈને પૂછી શકીએ કે ભાઈ તું શામાટે બનાવે છે? કદાચ આપણે તેને બનાવતાં રોકી શકીએ. પણ જ્યારે ઘટ નિર્માણ કરી દીધો પછી તેને આપણે પૂછી શકતા નથી કે શામાટે બનાવે છે. ત્યારે આપણે એમજ પૂછી શકીએ કે મારે આ ઘટનું કરવું શું? બન્યા પછી તેની જિજ્ઞાસા નથી રહેતી કે શામાટે બનાવ્યો છે. પછી તો જિજ્ઞાસા છે કે આ ઘટનું મારે શું કરવું છે. કયા કારણથી કર્યું તે તું જાણે મારે શું કરવું તે મને બતાવી દે. મારે ઉપયોગી હશે તો લઈશ નહીં તો નહીં લઉં. તેવી રીતે બ્રહ્મની જો આપણે ધારણા કરીને ચાલતા હોઈએ, જે રીતે ‘પાશ્ચાત્ય’ દર્શનમાં પદ્ધતિ છે, તો જુદી વાત છે. આપણે ત્યાં ધારણાને કદી સ્થાન અપાયું નથી. સમ્ભાવનાને કદી સ્થાન અપાયું નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એજકે સમ્ભાવનાને આપણે ત્યાં પ્રમાણ માનવામાં નથી આવતું. ભલે

સમ્ભાવનાની સત્યતાની ટકાવારી ૯૯% પણ હોય અથવા ૧૦૦% પણ હોય પણ જો આપણે એને પ્રમાણના રૂપમાં પ્રસ્તુત ન કરતા હોઈએ પણ સમ્ભાવનાના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરતા હોઈએ તો ભારતીય દર્શન તેને ધારણાના રૂપમાં સ્થાન નથી આપતું.

આપણે કદી એમ વિચાર કરી શકતા નથી કે ધારોકે આવું હોય તો પછી પરિણામ-નિષ્કર્ષ શું હોવું જોઈએ. તે પદ્ધતિનું આપણા ત્યાંની વિચારધારામાં સ્થાનજ નથી. “ઈદમ્ ઇત્યં”જ હોવું જોઈએ, “ઈત્યં”જ હોવું જોઈએ અને “અન્તિમ ઇત્યં”જ હોવું જોઈએ “પ્રથમ ઇત્યં” નહીં. “ઈદમ્ ઇત્યં” એટલે આ આવું છે. આપણે “ઈદમ્ ઇત્યં” પણ માનીએ છીએ અને “અન્તિમ ઇત્યં” પણ માનીએ છીએ. આ આવું છે અને ‘અન્તિમ’ આ આવુંજ છે. પછી તેના કરતાં બીજી નીકળે હામાંથી હાલી નીકળે તેવું નહીં, પણ “અન્તિમ ઇત્યં”જ હોવું જોઈએ. તોજ આપણે તેને વિચારની કોટિમાં લઈએ નહીંતો વિચારની કોટિમાં લેતા નથી.

પ્રશ્ન: તર્કને પ્રમાણ ન માનવામાં આવ્યો તેનું કારણ શું?

તર્કમાં દલીલની પ્રક્રિયા છે પરંતુ તર્ક વડે જે જ્ઞાન થાય છે તે સમ્ભાવનાત્મક જ્ઞાન થાય છે નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન નથી થતું. જે વખતે તર્ક નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન આપે છે તે વખતે તર્ક તર્ક નથી રહેતો તે વખતે તે તર્ક પ્રમાણ થઈ જાય છે. તે વખતે તેને ‘તર્ક’ કહેવામાં નથી આવતો પણ ‘અનુમાન’ કહેવામાં આવે છે. તર્ક અને અનુમાન ની ભાષા સરખીજ છે. પણ તેના નિષ્કર્ષમાં આટલું અન્તર છે. તર્ક વડે જ્યારે ભાષાથી સમ્ભાવના પ્રકટ કરવામાં આવે ત્યારે તે તર્ક રહે છે અને તે જ ભાષાથી જ્યારે નિર્ણય પ્રકટ કરવામાં આવે ત્યારે તે અનુમાન થઈ જાય છે. તમે એમ કહોકે આ આવો આકાર છે તેથી આ બત્તી હોવી જોઈએ તો તર્ક થઈ ગયો. પણ જો તમે કહોકે આવા આકારની બેટરી મેં દુકાનમાં જોઈ છે અને તેથી આ બેટરી છે તો આ તર્ક નહીં રહેતાં અનુમાન થઈ જશે. બહુ બારીક તફાવત છે. પ્રક્રિયા એકની એક છે પણ એક સમ્ભાવનામાં પરિણત થાય છે અને બીજી નિર્ણયમાં પરિણત થાય છે. વધારે વિધેયાત્મક (જ્ઞાતશબ્દ) છે. વિધેયાત્મક નિર્ણયમાં પરિણત થાય તેને તર્ક નથી માનવામાં આવતો તેને આપણે ત્યાં અનુમાન નામનું પ્રમાણ માનવામાં આવે

છે. જે સમ્ભાવનામાં પરિણત થાય તેને તર્ક માનીએ છીએ. આવા તર્કને કોઈ પણ દર્શનમાં કોઈ પણ જગ્યાએ સ્થાન આપવામાં નથી આવ્યું. સિવાયકે જૈનઓમાં. જૈનઓ તર્કને પણ પ્રમાણ માને છે. બીજા કોઈ તર્કને પ્રમાણ માનતા નથી. એટલે સામાન્યતયા જ્યારે શબ્દ અને બ્રહ્મ નો પ્રમાણપ્રમેયભાવ સુવ્યવસ્થિત થઈ ગયો હોય અને શબ્દ જ્યારે કહેતા હોયકે બ્રહ્મે ઈચ્છા કરી પછી આપણે પ્રયોજન પૂછવા માટે મોડા થઈ ગયા. આ વાદની દૃષ્ટિથી સમજાવ્યું છે. પ્રયોજન પૂછવા મોડા થઈ ગયા યા તો આપણે પહેલાં વિચાર કરી લેવો જોઈતો હતો કે શબ્દ પ્રમાણ છે કે નહીં, બ્રહ્મ “શબ્દૈકગમ્ય” છે કે નહીં તે વખતે તો આપણે ઝઘડ્યા નહીં. મીસા(સરકારી કાયદો) જાહેર થયો ત્યારે ચૂપ રહ્યા, જાહેર થયા પછી માથું ઉપાડીએ તો જેલમાં જવાનું થાય. તે વખતે કાંઈ કરી શક્યા હોત તો થઈ શકત. તે વખતે અટકી ગયા એટલે પછી તો સરકારી સરમુખત્યારોનાં હાથમાં સત્તા આવી ગઈ.

પ્રમાણને સત્તા સોંપવીજ ન જોઈએ એટલામાટેજ આપણે ત્યાં એ વિચાર પદ્ધતિ હતી કે પ્રમાણના નિર્ણય વખતે એક વાર ખૂબ ઝઘડી લો થાકી જાવ તે સાંખી શકાશે પણ એક વાર પ્રમાણનો નિર્ણય થયો પછી કોઈ બીજું કાંઈ કરે તે સાંખી ન શકાય. તેમાં ગડબડ થાય. કેમકે તેવું તો દર વખતે ચાલવાનું, જે તે સાંખી લઈએ તો દર વખતે કાંઈ ને કાંઈ ઉપદ્રવ ચાલુજ રહેવાનો.

આમાં મૂળ શું છે? સન્દેહવાદ. આ બધી પ્રવૃત્તિમાં ચેતનાની બે વૃત્તિ કામ કરે છે એક સન્દેહ અને બીજો વિશ્વાસ. હવે સામાન્યતયા આપણને એવું છે કે જે પ્રત્યક્ષ આપણે જોઈ રહ્યા છીએ તેમાં સન્દેહ લાગતો નથી. સામાન્ય રીતે વિચારક હોય તે લોકોને જે પ્રત્યક્ષેતર નથી હોતું તેમાં પ્રમાણપ્રમેયનો નિર્ણય થયા પછી પણ સન્દેહનો થોડોક અવકાશ મૂકતો જાય છે અને તે વૃત્તિના આધારે આપણને દર વખતે સન્દેહ થયા કરે છે. સાચી રીતે વિચાર કરીએ અને તે વૃત્તિનું આપણે બરાબર પૃથક્કરણ કરીએ તો એવું લાગશે કે પ્રત્યક્ષમાંજ એ સન્દેહ છે એમ નહીં પણ પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષ ના પ્રમાણ અને પ્રમેય ના સમ્બન્ધ વચ્ચે સન્દેહનો જેટલો અવકાશ છે તેટલોજ અનુમાન અને શબ્દ જેવાં બીજાં જે પરોક્ષ પ્રમાણ છે તેમના અને તેમના પ્રમેય વચ્ચેના સમ્બન્ધમાં સન્દેહનો અવકાશ છે. અનુમાન કે શબ્દ જેવાં બીજા પરોક્ષ જે કોઈ પ્રમાણ છે તેમના અને તેમના પ્રમેય વચ્ચેના સમ્બન્ધમાં જેટલો સન્દેહનો અવકાશ છે તેટલો જ સન્દેહનો અવકાશ પ્રત્યક્ષના અને પ્રત્યક્ષના પ્રમેય વચ્ચેના સમ્બન્ધમાં પણ રહેશે. જેને આપણે સામાન્ય બુદ્ધિ કહીએ છીએ

તે સામાન્ય બુદ્ધિ અહીંયાં પરોક્ષમાં સન્દેહ પેદા કરે છે ત્યાં પ્રત્યક્ષમાં પેદા નથી કરતી. એટલોજ ત્યાં વિશ્વાસનો આધાર છે. બાકી કોઈ પણ નીચલી પાયરીનો સન્દેહવાદી દાર્શનિક પણ સારા પ્રત્યક્ષ પર એટલો સારો સન્દેહ કરી શકે છે કે જેનો સામાન્ય બુદ્ધિ પાસે કોઈ જવાબ ન મળે.

મેં આપને એક વખત બતાવ્યું હતું કે ત્યુમે એક વખત કહી દીધું કે કાલે સૂર્યોદય થવાનો છે તેવું તમે સિદ્ધ કરી બતાવો. તે કોઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આપણને સામાન્ય બુદ્ધિથી બહુ સરળ લાગે છે કે કાલે સૂર્યોદય થવાનો છે. દર્શનના સમ્બન્ધમાં જો આ વાત ન કરતો હોય પણ સામાન્ય બોલચાલમાં વાત કરતો હોય તો લોકો તેને પાગલજ માને. કહેશે કે શુદ્ધ પાગલજ જોઈ લો. કાલે સૂર્યોદય થવાનો છે તેમાં સન્દેહ કરે છે. ઉલ્ટાનું લોકો સૂર્યોદય થવાનો છે એ અટલ નિયમની દુલદી આપી બીજી વસ્તુઓની શપથ લઈ સિદ્ધ કરે છે કે આ આટલો અટલ નિયમ છે.

આપણે ત્યુમ્ની જે દલીલ છે તેની ચર્ચામાં જરાપણ ઉતરીએ તો આપણને લાગશે કે સાચેજ બિલકુલ નિશ્ચય થતો નથી કે કાલે સૂર્યોદય થશે કે નહીં. આ ત્યુમ્ તો યુરોપનો છે પણ આપણે ત્યાં શંકરાચાર્યના મતનો શ્રીલર્ષ કરીને એક દાર્શનિક થયો છે જો કે તે સન્દેહવાદમાં નથી જતો પણ અન્તે તે શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તમાં જાય છે છતાં તેણે બધી ત્યુમ્નીજ દલીલો કરી છે. અને એટલી ભયંકર રીતે સિદ્ધ કરી દીધું છે કે આપણે ચક્રમાં પડી જઈએ કે શું કરવું અને કેવી રીતે કરવું. કોઈક તાર્કિક એને પૂછ્યું છે કે અન્તે તમે એટલું તો માનશો કે નહીં કે કારણથી બધું ઉત્પન્ન થાય છે? તો કહે છે કે કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે તે માનવા મારી પાસે કારણ નથી. જો તમે કોઈ એવો ગુરુમંત્ર આપતા હો કે કારણથીજ બધું ઉત્પન્ન થાય છે તો મારે ચૂપજ રહેવું જોઈએ. કારણકે ગુરુમંત્ર આગળ શું વાત કરું? નહીંતો કારણ બતાવોકે કારણથી કેમ બધું થાય છે. તે કહે છે કે કારણ વગર તમે ઉત્પત્તિ માનો તો તમને સાચા લાડુને ખાતાં જે તૃપ્તિ અને પુષ્ટિ થવી જોઈએ તે આશાલાડુથી પણ થવી જોઈએ. (તો કહે છે કે) જ્યાંસુધી આશામોદક અને સાચામોદક વચ્ચે ભેદ સિદ્ધ નહીં કરો ત્યાં સુધી આ દલીલ વાપરશો કેમ? તેણે તો આખું તર્કશાસ્ત્ર ધરાશાયી કરી દીધું. તેની આગળ તર્ક રહેતો નથી તે એટલે સુધીકે તેણે ગ્રન્થની આખરમાં એટલું લખી દીધુંકે જે લોકોને તર્કશાસ્ત્રનો ઘમાણડ છે તે મારો આ ગ્રન્થ નહીં સમજી શકે (તેથી જેટલાજેટલા તર્કના મોટા વિદ્વાનો થયા તે આ ટકોરને

લીધે, મોટા-મોટા તર્કશાસ્ત્રી પોતાને બચાવવામાટે, સિદ્ધ કરવા કે અમે તો સમજીએ છીએ, તેની વ્યાખ્યા લખી છે. ખંડનની વાત તો દૂર રહી પણ આ અમારી સમજમાં આવી ગયું તે સાબિત કરવામાટે તેની વ્યાખ્યા લખે છે આવું ફારસ છે. જયચન્દ્ર, પૃથ્વીરાજનો સાળો હતો તેનો તે રાજ્યપંડિત હતો તે ઘમંડ કરી કહેતો કે હું સભામાં જાઉં છું ત્યારે જયચન્દ્ર મને પાનનાં બે બીડાં આપે છે. આટલો મોટો પંડિત અને આટલી નાની વાતોનો ગર્વ છે કે જ્યારે રાજ્યસભામાં જાઉં છું ત્યારે આસન આપે છે અને બે તામ્બૂલ આપે છે આવી રીતે આ લોકો પણ વ્યાખ્યા લખી પોતાની આવડતનું સમર્થન કરવા માગે છે.

મહાબુરાપાત્રી એવી શ્રીહર્ષ જેવી વ્યક્તિ મળવી મુશ્કેલ છે. ખાલી તાર્કિક છે તેને એટલું કહીએ કે તમારે ચર્ચા કરતાં પહેલાં કંઈ પ્રમાણ માનીને ચાલવું જોઈએ. તો એ ભાઈ પ્રશ્ન કરે છે કે આ વાત તમે ચર્ચામાં કરો છો કે ચર્ચાની બહાર? જો ચર્ચામાં કહેતા હો તો આ નિયમ તો હજી સુધી આપણે લીધો નથી અને તમે ચર્ચા શરૂ કરી દીધી. એટલે તમે તમારા નિયમનું ખંડન કરો છો. જો ચર્ચાની બહાર કહેતા હો તો તમે પાગલની બકવાદ કરો છો. હું તમારી આગળ ચર્ચા કરતો નથી તો તમે કેમ આવી વાત કરી શકો? આવી વ્યક્તિને કોણ પહોંચી શકે? આ સામાન્ય વાત છે કે ચર્ચા કરતાં પહેલાં કોઈ નિયમ નિર્ણય કરવો જોઈએ. આટલું તાર્કિક કહે છે તો આ ભાઈ સાહેબ કહે છે કે આ વાત ચર્ચામાં કરો છો કે ચર્ચાની બહાર. સામાન્ય બુદ્ધિ બહુ નીચલી પાયરીએ ઉતરી જાય છે ત્યારે સન્દેહવાદી પોતાની યુક્તિઓની રમત ચલાવે છે. ત્યારે તેને પહોંચી શકાય નહીં.

સામાન્યતયા આ તો પેલી વાદી-પ્રતિવાદીની દૃષ્ટિથી આપને પ્રશ્નોત્તરીમાં તર્કની જડતા બતાવી. બીજી રીતે જોઈએ તો નામરૂપ એ બધું બ્રહ્મની સત્તાનુંજ પરિણામ છે. તેનામાટે કોઈ બાહ્ય કારણ નથી. આ બ્રહ્માંડમાં નામરૂપ કોઈ બાહ્ય પરિસ્થિતિથી શાસિત નથી. નામરૂપ તેનીજ સત્તાનું પરિણામ છે. તેવી રીતે ચેતનાનાં જે-જે વિભિન્ન રૂપો છે જેને આપણે ઈચ્છા કહીએ સંકલ્પ કહીએ અથવા લાગણી બુદ્ધિ વગેરે જે-જે લક્ષણો છે તે બધાં લક્ષણો મુક્ત બ્રહ્મની ચેતનાનુંજ પરિણામ છે. એટલેકે પિંડમાં તેવી કોઈપણ વસ્તુ નથી કે જે બ્રહ્માંડમાં ન હોઈ શકે. બ્રહ્માંડનું નાનું રૂપ તે પિંડ છે. પિંડને જોઈને આપણને બ્રહ્માંડની કલ્પના આવી શકે છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે કોઈ પણ રૂપે અસત્ કાર્ય આપણે ત્યાં માન્ય નથી.

એટલેકે કોઈ પણ કાર્યકારણ વગર ઉત્પન્ન થતું નથી.

પ્રશ્ન: તો પછી બ્રહ્મની ઈચ્છાનું કારણ શું?

આપણી ચેતનામાં ઈચ્છા જેમ સ્વાભાવિક છે તેમ બ્રહ્મની ચેતનામાં પણ ઈચ્છા એટલીજ સ્વાભાવિક છે. બ્રહ્મની ચેતનાનો એ સ્વભાવજ છે. આપણને આની ઈચ્છા કેમ થઈ તે સમજાવી શકતા નથી. ધારો કે કોઈ એમ કહેશે કે આપને ભણવાની ઈચ્છા કેમ થઈ તો આપ કહેશો કે વલ્લભસિદ્ધાન્ત સમજવો હતો. તેનાથી પ્રશ્નનું સમાધાન નથી. અહીં પ્રશ્ન પૂરો થતો નથી. અન્તે પ્રશ્ન તો કાયમ રહેશે કે વલ્લભસિદ્ધાન્ત શામાટે સમજવો છે. અન્તે તે એક કાયમની ઈચ્છા પર જઈને અટકશે અને ત્યારે કહેવું પડશે કે ના મારે આ જોઈએ છે તેથી ઈચ્છા થઈ. તેના સિવાય ઈચ્છાનું કારણ કોઈ હોતું નથી. સામાન્યતયા આ સિદ્ધાન્ત પર આક્ષેપ કરનારા લોકો એમ સમજે છે કે ઈચ્છા થતાં બ્રહ્મ કારણ થયું તો બ્રહ્મમાં કોઈ જાતની અપૂર્ણતા હોવી જોઈએ. કારણકે ઈચ્છાનું મૂળ અપૂર્ણતા હોય છે. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આપણી અપૂર્ણતા હોય તો પૂર્ણતાની પણ આપણને ઈચ્છા દેખાય છે. પૂર્ણતાની બાબતમાં અદ્વૈતીઓમાં એક શ્લોક છે.

“દેવપ્રસાદકામ્યા ચ ચિત્તશુદ્ધેશ્ચ કામના।

મોક્ષસ્ય કામના ચેતિ કામનેયં ન કામના”

(અદ્વૈત)

દેવપ્રસાદની કામના ચિત્તશુદ્ધિની કામના અને મોક્ષની કામના એ કામના નથી. એ કામનાઓ પૂર્ણતાથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અપૂર્ણતાથી? કહેવાનો મુદ્દો એ છે કે આપણે એક જડ વ્યાખ્યા બાન્ધી છે કે દરેક ઈચ્છા અપૂર્ણતાથીજ થાય છે. હકીકતમાં એવું નથી. બચ્ચાને ઘણી ચીજો લેવાની ઈચ્છા થાય છે તેમાં કોઈ જાતની તેને પોતાની અપૂર્ણતા સાલતી નથી હોતી. બાળકની આગળ ટુવાલ મૂકશો તો એ ટુવાલ લેવા ઝપટશે. ટુવાલ બાબતની કોઈ અપૂર્ણતા એને સાલતી નથી. તે તેનો સહજ સ્વભાવ છે તેથી તે ઝાપટી લે છે. બાળક છે તેથી તેનામાં ઈચ્છા નથી તે કહેવું ખોટું થઈ જશે. ઈચ્છા મૂલતઃ આપણી ચેતનાનું એક કાર્ય છે. તેના સામે જે આવે તેને ઝપટી લે છે. ઠાકોરજી સુન્દર કહે છે **“સંગાત્ સજ્જાયતે કામઃ”**(ભગ.ગીતા

૨૧૬૨) કામથી સંગ નથી થતો સંગથી કામ થાય છે. એટલે જો ઈચ્છા અને અપૂર્ણતા નો નિયમ દઢ હોય તો કામથી સંગ થવો જોઈતો હતો. “કામાત્ સંગ્ગાયતે સંગઃ” હોવું જોઈએ “સંગાત્ સંગ્ગાયતે કામઃ” ન હોવું જોઈએ. હકીકતમાં “સંગાત્ સંગ્ગાયતે કામઃ” છે, તેનો અર્થ એવો થાય છે કે આપણી ઈચ્છા એટલી તાત્કાલિક (Fresh) છે કે બચ્ચાની આગળ ટુવાલ મૂકો તો તે ઝાપટે એટલુંજ નહીં જીદ પાણ કરે અને જો તે તેના હાથમાંથી જબરદસ્તીથી ખેંચી લેવામાં આવે તો રડે પાણ ખરું. કઈ અપૂર્ણતા બચ્ચાને સાલી રહી છે? જો બચ્ચાનું બાળમાનસશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ કરીએ તો સિદ્ધ ન થઈ શકે કે બચ્ચાને ટુવાલની કઈ અપૂર્ણતા સાલે છે. ટુવાલ વગર તેને શું અસ્વસ્થતા છે અને ટુવાલ મેળવીને બચ્ચાને શું મળી જવાનું છે તે આપણે સાબિત કરી શકીએ નહીં. પાણ બચ્ચાને ટુવાલની બાબતની ઈચ્છા છે તે હકીકત છે. તેનું મૂળ કારણ એ છે કે “સંગાત્ સંગ્ગાયતે કામઃ” મોટા ભાગની બધી ઈચ્છાના મૂળમાં જશો તો જણાશે કે કોઈ વંધ્યાપુત્રની કામના નથી કરતા. તેનું મુખ્ય કારણ શું? કારણકે તે બાબતની આપણામાં પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતા છે કે નહીં તેવો ઈચ્છાનુશાસન કરવા માટે કોઈ પ્રશ્નજ નથી. જે વસ્તુને આપણે જાણીએ છીએ તેને આપણે પાસે રાખીએ છીએ અને જેની પાસે રહીએ છીએ તેની આપણને કામના થાય છે.

જે વસ્તુ આપણે જાણીએ છીએ તે વસ્તુ આપણને ગમે છે. પાણ આપણને સાથે રહેતાં સારું લાગે તોજ આપણે સાથે રાખીએ ને? તમે જેની સાથે રહો તે જ ગમવાનું. સામાન્ય વાત બતાવું, પૃથ્વી ઉપર જે પ્રમાણનું ગુસ્તવાકર્ષણ છે તે પ્રમાણનું ગુસ્તવાકર્ષણ બીજા પિંડમાં (ગ્રહમાં) ન હોય તો જે સ્વસ્થતાથી આ પૃથ્વી ઉપર ચાલી શકો છો તે સ્વસ્થતાથી, બીજો પિંડ તે પછી તે નાનો હોયકે મોટો, તેમાં ન ચાલી શકો. જે થકાવટ આપણને પાંચ માઈલમાં અહીં આવે છે તે જો પૃથ્વીથી મોટા ગ્રહમાં જઈએ તો આપણને તે થકાવટ અઢી માઈલમાંજ આવી જશે. એક-એક પગલું એટલું ભારે લાગશે કે તેની કોઈ હદજ નહીં. પૃથ્વી કરતાં હલકો પિંડ હોય તો તે પિંડમાં એક-એક પગલું હલકું લાગશે. આપણને થશેકે ગબડી જઈશું કે શું થશે અને હવે જો આપણે વિચાર કરવા બેસીએ કે ચાલવામાટે કઈ જગ્યા સારી, કઈ જગ્યા ગમે છે? આપણને અનુકુળ હોય તે. આપણે પૃથ્વી પર ચાલતાં શીખ્યા છીએ એનાથી આપણે ટેવાયેલા છીએ એટલે આપણો બધોજ અંદાજ-નિર્ણય આનાજ આધારે થશે. જ્યાં પૃથ્વી જેટલું ગુસ્તવાકર્ષણ મળશે તે

પિંડ પર જઈ કલેશું કે બહુ સુન્દર જગ્યા છે. જો જરા પ્રમાણમાં ફરક પડ્યો અને પગ ભારે થયા કે હલકા થયા તો આપણને થશે કે કોઈ સરખી સગવડ નથી. પિકનિકમાં જવામાં કોઈ સાર નથી. પછી ગમે તે પ્રલોભન આપતા હોય. સામાન્ય માણસ જેને સાલસ પસન્દ નથી તે તો એમજ કલેશકે ભાઈ જવામાં જરાપણ સાર નથી. એટલે સારી ચાલવાની જગ્યા તેનો નિર્ણય કાંઈ જગ્યાથી નથી થતો પાણ સંગથી થાય છે. આપણે રહીએ છીએ તેથી પૃથ્વી પર ગમે છે. કારણકે પૃથ્વી પર પેદા થયા છીએ. બીજું કાંઈ જોઈશોજ નહીં.

પ્રશ્ન: ચાલી આવતી વાસનાઓ આપણને ઈચ્છા કરાવે છે એમ ન થાય?

વાસનાઓ ચાલી આવે છે તે ક્યાંથી ચાલી આવે છે? સંગના લીધેજ ને? આગલા જન્મના સંગના લીધે આપણને પૂર્વ જન્મનું પ્રમાણ આપવામાં આવ્યું છે. જેને આજના વિજ્ઞાનીઓ વારસાગત કહે છે. કોઈ પાણ રૂપમાં જુઓ, દરેક પ્રાણીના વારસાના કે વાસનાના ઘડતરમાં કે દરેક વ્યક્તિના ઘડતરમાં કરોડ-કરોડ વર્ષનો ઈતિહાસ સમાયેલો છે. તે આખા માનસમનની લક્ષણરેખાઓ (Traits) આપણે વારસામાં લાવી રહ્યા છીએ. નહીંતો આટલા નાના અમીબામાં આટલી સક્ષમતા(Potentiality)કે આટલા કોડ્ (આંક) ક્યાંથી લખાયેલા હોય? કોમોઝોમ્ ૪૮ હોય છે તે અડતાલીસ કોમોઝોમ્માં આટલા લક્ષણના કોડ્ (આંક) ક્યાંથી લખાયેલા હોય કે આ કાળો થશે, આ પાંચ કુટનો થશે કે આરોગ્યવાળો થશે. આટલી નાની વસ્તુમાં

બધા આંક લખાયેલા છે તેનો અર્થ એ છે કે તે એક જન્મમાં નથી લખાયું. એના પાછળના અનન્ત જન્મોનો ભાર વહન કરીને એક પ્રાણી ઉપર નખાયેલો છે. આપણને લાગે છે કે આ ક્ષણે પ્રાણી ઉત્પન્ન થયો છે પણ એના અનન્ત જન્મના કલો અનન્ત વારસાના કલો કે કોમોઝોમ્ કલો વાત સરખી જ બેસે છે, કાંઈ અન્તર નથી આવતું કે શેના કોડ્ છે.

પશ્ચિમમાં તો કામુ કહે છે “મારા મુખ ઉપર પંદર લાખ વ્યક્તિઓના મુખનું વજન છે.” કેવી રીતે? કારણકે કામુ કહે છે કે “પંદર લાખની વસતી છે તે દરેકના મુખનું વજન મારા મુખ (Face) ઉપર છે કારણકે હું નિરીક્ષક છું અને બધા લોકોને જોઈ રહ્યો છું એ બધાના સંસ્કાર મારા મોઢા પર પડી રહ્યા છે. હું ધારું કે ન ધારું,

ચાહું કે ન ચાહું પણ હકીકતને નકારી શકતો નથી.”

એ પંદર લાખ માણસોનું વજન આના ચહેરા પર છે તે દેખાતું નથી પણ છે તો ખરું ને! વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે “આપણી ચામડીના દરેક ઈંચ પર જેટલા પાઉન્ડ હવાનું વજન છે તે વજન આપણે ઉપાડી શકીએ નહીં. સામાન્ય માણસને કહીએ કે આટલું વજન ઉપાડ, તો મરી જાય.” સામાન્ય રીતે વિચાર કરો કે ત્રણસો માઈલની હવાની પેટી છે તેનું વજન આ શરીર ઝીલી રહ્યું છે, ત્રણસો માઈલ પેટીનું વજન તે પેટીની ઘનતાનું માપ કરો કે કેટલું વજન આપણે ઉપાડી રહ્યા છીએ. તો કૃષ્ણથી આપણે કાંઈ ઓછા નથી તેણે ગિરિરાજ ઉપાડ્યો તો આપણે ત્રણસો માઈલની પેટી ઉપાડી ફરી રહ્યા છીએ. વળી તેમાં આંગળી પણ ઉંચી કરવી પડતી નથી પણ આપણને તે લાગતું નથી કારણકે આપણે એ પ્રેશરમાં પેદા થયા છીએ એટલે આપણને લાગે છે કે આ બરાબર (Normal) છે. મૂળ આપણે જે વાતાવરણમાં પેદા થયા છીએ તે વાતાવરણ આપણી ઈચ્છા/રૂચિ નું બધાનું નિયમન કરશે. ઈચ્છાથી વાતાવરણ નથી મળતું.

બ્રહ્મના સ્વભાવથી સૃષ્ટિ:

બ્રહ્મને શા માટે ઈચ્છા થઈ તે આપણો મુદ્દો હતો. હકીકતમાં બ્રહ્મને ઈચ્છા થઈ તે તેની ચેતનાનું સહજ પરિણામ છે. આચાર્યચરણ એક જગ્યાએ કહે છે કે “અમે કાંઈ કહેવા માગતા નથી. બ્રહ્મ પૂર્ણ છે અને ઈચ્છા કરે છે” અણુભાષ્યમાં એક ઠેકાણે કહે છે કે “ઈચ્છાથી અપૂર્ણતા છે તો અમે કહીએ છીએ કે બ્રહ્મ પૂર્ણ છે અને ઈચ્છા કરે છે, હવે તમારે કાંઈ કહેવું છે? વિરુદ્ધમાર્શ્રયતાની યાદીમાં એક ઉમેરો છે.”

બ્રહ્મની જગત્માટેની ઈચ્છા એ એવી ઈચ્છા નથી કે જે એને કોઈ પારકામાં ઈચ્છા હોય, જેવી કે આપણને ભોજનની ઈચ્છા છે. આપણી અને ભોજન ની એવી સ્થિતિ છે કે એ ભોજન પારકું છે એ ભોજન આપણે ખાઈએ છીએ, અન્દર લઈએ છીએ અને તેનાથી આપણે આપણી જાતનો નિર્વાહ કરીએ છીએ. બ્રહ્મને એવી જાતની ઈચ્છા નથી. આચાર્યચરણ તે ઈચ્છાનું પૃથક્કરણ કરતાં કહે છે કે “પોતામાં રહેલા આનન્દને અનેકગણો કરવાની એની ઈચ્છા છે. તે ગુણાકાર જે રીતે શક્ય હોય તે ગુણાકારની પ્રક્રિયા છે તે જગત્ની ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા

છે. તેને આપણે ઈચ્છા કહીએ છીએ કારણકે આપણે આપણા પિંડમાંની આવી ક્રિયાને ઈચ્છાની વ્યાખ્યા આપીએ છીએ.”

દરઅસલ આપણે ઈચ્છારૂપે સમજી શકતા હોઈએ કે ઈચ્છારૂપે ન સમજી શકતા હોઈએ. વ્યવહારાતીત વસ્તુની વ્યવહાર્ય થવાની શું પ્રક્રિયા છે તેનું વસ્તુતઃ બુદ્ધિથી નિરૂપણ કરવું, એનું બૌદ્ધિક વ્યાખ્યાન કરવું એટલુંજ સંભવિત છે કે બ્રહ્મમાં રહેલો આનન્દ સીમિત આનન્દ નથી અથવા તો કુવામાં ભરેલા પાણી જેવો આનન્દ નથી પણ ઉત્તરોત્તર ઉભરાતી નદી જેવો વૃદ્ધિગત થતો આનન્દ છે. જે પોતાના વૃદ્ધિગત થવાને કારણે કોઈ ઝરણામાંથી ફૂટતું એક ઝરણું છે. જળનું હોય તેમ આનન્દનું પણ એક ઝરણું છે તે કુવો નથી. તેમાં આનન્દ ફૂટી રહ્યો છે. તેમાં પણ વ્યવહાર્ય થવાની એક પ્રક્રિયા છે. અવ્યવહાર્ય વસ્તુને વ્યવહાર્ય થવાની જે પ્રક્રિયા અમલમાં મૂકી ક્રિયાભૂત કરી તેને આપણે ઈચ્છા રૂપે વ્યક્ત કરીએ છીએ. બ્રહ્મ પોતાના આનન્દને દ્વિગુણિત કરવા માગે છે. તે વ્યવહાર્ય ન હોવા છતાં વ્યવહાર્ય થયો.

શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે “સ એકાકી ન રમતે. સ દ્વિતીયં ઐચ્છત્” (બૃહ.ઉપ.૧.૪.૩) એકલાથી રમાણ થયું નહીં એટલે દ્વિતીયને લાવ્યો. પણ તે બહારથી નથી લાવ્યો. તેણે પોતાના આત્માને બે રૂપમાં વહેંચી એક રૂપમાં પતિ બન્યો બીજામાં પત્ની બન્યો. શુદ્ધ આનન્દમાં જે અવ્યવહાર્ય સ્થિતિ હતી તેમાં ભોક્તા અને ભોગ્ય ના ખંડ ન થયા હોત તો આનન્દ અનેકગણો થાત નહીં. આનન્દની ગુણાકારની જે વૃત્તિ છે તે વૃત્તિએજ તેને ખંડ થવાને પ્રેરિત કર્યો. તેથી વસ્તુતઃ તે ઈચ્છા હોવા કરતાં સ્વભાવ છે તેવો સિદ્ધાન્ત આવી જાય છે. કેમકે જેને આપણે ઈચ્છા કહીએ છીએ, (જોકે શુદ્ધ ઈચ્છા આપણામાં નથીજ તે મેં આપને બતાવ્યું) એ ઈચ્છાનો સીમિત અર્થજ હોય એટલેકે આપણામાં જે અપૂર્ણતા હોય તે પૂર્ણ કરવાની આપણી વૃત્તિ તેનું નામ ‘ઈચ્છા’ તો તે સીમિત અર્થમાં પ્રભુમાં ઈચ્છા હોતી નથી પણ તે તેનો સ્વભાવ કે સામર્થ્ય છે. જેથી પૂર્ણકામ હોવા છતાં એણે એકથી વધુ થવાની ઈચ્છા કરે છે. સૃષ્ટિની ઈચ્છા કરી, તે બ્રહ્મનો સ્વભાવ કે સામર્થ્ય છે.

અહીંયાં સ્વભાવ કે સામર્થ્ય કહેતાં સૌથી મોટી અગવડ એ આવે છે તે સ્વભાવવાદની છે. જો કે આપણે ત્યાં સ્વભાવવાદ સાંખ્યોનો છે. યુરોપમાં ઘણાં

લોકો સ્વભાવવાદી થયા છે. દા.ત. શુદ્ધાદ્વૈતી એક સ્પીનોઝા હતો. સ્પીનોઝા પણ સ્વભાવવાદી હતો. તે એમ કહે છે કે “તમે કહો છો કે બ્રહ્મ ઈચ્છા કરી તેથી જગત્ થયું તે સદન્તર ખોટી વાત છે. ઈચ્છા વ્યક્તિની હોય બ્રહ્મ ઈચ્છા કરી શકેજ નહીં.” તેથી તે કહે છે કે “બ્રહ્મનો જગત્રૂપે થવાનો સ્વભાવ છે તેથી આપણે તેને ગણિતશાસ્ત્રથી સાબિત કરી શકીએ છીએ” તેણે ગણિતશાસ્ત્રીય દલીલોથી સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે. તેનું એક સ્પષ્ટ પરિણામ એ છે કે તે શુદ્ધાદ્વૈતી છે, આપણા ત્યાંનો જેવો મત છે તેવો મત એનો છે. તે સાકાર ઈશ્વરને સગુણ ઈશ્વરને માનવા તૈયાર નથી. નિરાકાર ઈશ્વરને માને છે. નિરાકાર ઈશ્વરનો સાકાર થવાનો સ્વભાવ છે એમ કહેવા જતાં જે વિસ્ફુર્ધમાશ્રયતા આવે છે તે વિસ્ફુર્ધમાશ્રયતાની પરવા આવા લોકો કરતા નથી. આ વિસ્ફુર્ધમાશ્રયતાના હાથીને જવા દે છે અને સાકારનો નિરાકાર થવાનો સ્વભાવ છે તે પાછળથી પેલી જતી બકરીને પકડી લે છે કે હાથીને તમે જવા દીધો તો નિરાકારનો સાકાર થવાનો સ્વભાવ એ શું વિરોધાભાસ નથી? જો એ વિરોધાભાસ તમે ચલાવી શકો તો સાકારને નિરાકાર થવામાં કે નિરાકારને સાકાર થવામાં તમને શું જોર પડે છે? સ્વભાવવાદમાં આ તકલીફ છે બીજી કોઈ તકલીફ નથી.

એટલે મહાપ્રભુજીનો જે સિદ્ધાન્ત છે કે ઈશ્વરનો વિચાર એવો વિચિત્ર વિચાર છે કે કોઈપણ રીતે એની વ્યાખ્યા કરો, વિરોધ રહેવાનો રહેવાનો અને રહેવાનોજ. તો શા માટે પહેલેથીજ વિસ્ફુર્ધમાશ્રય માનીને છૂટકો ન કરવો? જેથી દર વખતે આપણને પરેશાન તો ન કરે. એક વખતે વિરોધ માનીને ચાલવાનો સંકલ્પ કરીએ અને દર વખતે ગોથાં ખાતાં રહીએ એના કરતાં પહેલેથીજ આપણે એને છોડી દઈએ. છોડો ને ભાઈ, આપણે સમજી ગયા, હા! વિસ્ફુર્ધમાશ્રયી છે. એમ માનીને ચાલીએ પછી પીડાજ ન થાય. પછી જે મળે તેને આપણી યાદીમાં વધારતા જવાનું. હા ભાઈ, આપણને આ વિરોધ નવો દેખાયો.

મહાપ્રભુજી પહેલેથી અગમચેતી રાખે છે. આમ ન કરે તો ઈશ્વરની કોઈપણ વ્યાખ્યા સંભવજ ન થાય. ઈશ્વર એક એવો આપણા ગળામાં બંધાયેલો ઘંટ છે કે તેને વગાડ્યા સિવાય પણ આપણને છૂટકો નથી અને તે ભાર પણ લાઘા સિવાય છૂટકો નથી. તે આપણે ઉતારી શકતા નથી. તેવી સ્થિતિમાં ઈશ્વરે સૃષ્ટિ પેદા કરી છે એ વિરોધાભાસ મૂલતઃ અવ્યવહાર્યને વ્યવહાર્ય થવાનો પહેલો વિરોધાભાસ છે.

જેમ ક્રિશ્ચિયાનીટીમાં ‘મૂળપાપ’નો જે વિચાર છે કે આદમ સૌથી પહેલાં ઈશ્વરની આજ્ઞાની જે અવલેલના કરી તે મનુષ્યનું ‘મૂળપાપ’. તેથી તે આદમના જેટલા બચ્ચાંઓ પેદા થયા તે બધાં ઉપર એ તો લાગુ પડેજ છે. આદમે ઈશ્વરની આજ્ઞા નહીં માની પછી આદમની જે સન્તતિ થઈ તે બધી મૂળપાપને કારણે થઈ તે વારસાગત પાપ ભોગવે છે. એટલે જન્મતાંજ બધાં પાપી પેદા થાય છે. ચાહે કોઈ પણ દષ્ટિકોણથી બ્રહ્મ અને જગત્ ના સમ્બન્ધનું પૃથક્કરણ કરીએ એ જે મૂળ વિરોધાભાસ છે કે અવ્યવહાર્ય વ્યવહાર્ય થવાની ઈચ્છા કરી તે વિરોધાભાસ દરેક દષ્ટિકોણમાં દરેક પક્ષમાં ક્યાંયને ક્યાંય પ્રકટ થઈ રહેલો દેખાશે. ચાહે કોઈ પણ દષ્ટિથી આ સૃષ્ટિ કર્મ-અકર્મના પક્ષથી સુખ-દુઃખના પક્ષથી, પાપ-પુણ્યના પક્ષથી, કાર્ય-કારણના પક્ષથી, પ્રયોજન અને કૃતિ ના પક્ષથી કોઈ પણ પક્ષથી ઉપાડો પેલો જે મૂળ વિરોધાભાસ છે તે બધામાં અનુચ્યૂતજ રહેવાનો, મોતીમાં જેમ દોરો પરોવાયેલો હોય તેવી રીતે. હવે મૂળ વાત પર આવીએ.

પ્રમાતાના બે સ્તર, એક પૂર્ણજ્ઞાન અને અપૂર્ણજ્ઞાન. પ્રમેયનાં બે સ્તર, વ્યવહાર્ય અને અવ્યવહાર્ય હોવાના. અવ્યવહાર્ય પ્રમેયના સ્તરને પૂર્ણજ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી સમજવાની આપણી પ્રક્રિયા કયી?

પૂર્ણજ્ઞાન નથી થયું ત્યાં સુધી તો વ્યવહાર્ય બ્રહ્મને સમજવામાટે તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો છેજ તેનો મહાપ્રભુજી ઈન્કાર નથી કરતા. પણ જે અવ્યવહાર્ય બ્રહ્મ છે તેને સમજવામાટે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની ગતિ નથી. તેથી તેનામાટે આ ચાર પ્રમાણ અને તેથી ગૌણ બીજી અમુક વસ્તુઓ સાથે ગણના કરી, જેવીકે જૈમિનિસૂત્ર, તે બધી વસ્તુઓ પ્રમાણ છે. પૂર્ણજ્ઞાનોદય થયા પછી આ કોઈ પણ વસ્તુ કે વચન અપ્રમાણ ન રહી જાય કેમકે પૂર્ણજ્ઞાન તમને આ વાત સમજાવશે કે દરેક જ્ઞાન બ્રહ્મનું જ્ઞાન છે. તેથી દરેક જ્ઞાન પ્રામાણિક જ્ઞાન છે એટલે વ્યાવહારિક બ્રહ્મને સમજવા વ્યાવહારિક માણસનેમાટે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ છેજ પણ અવ્યાવહારિક બ્રહ્મને વ્યાવહારિક માણસ સમજવા માગે ત્યારે તેનેમાટે પ્રમાણચતુષ્ટયી છે તેમજ અવ્યવહાર્ય બ્રહ્મને અવ્યવહારુ માણસ સમજવા માગે તેનેમાટે પણ પ્રમાણચતુષ્ટયી છે. પણ અવ્યવહાર્ય બ્રહ્મને પૂર્ણજ્ઞાની સમજવા માગે તો તેનામાટે કોઈ પ્રમાણનો પ્રશ્નજ નથી. પૂર્ણજ્ઞાન થયા પછી દરસલ કોઈ પણ જાતની પ્રમાણ-અપ્રમાણની ચર્ચાજ શામાટે ઉભી થવી જોઈએ? સમજણ ન હોય તો

ચર્ચા થાય. સમજણ આવ્યા પછી જ્ઞાન થયા પછી થાયજ નહીં. પરન્તુ જ્ઞાનોમાં પરસ્પર વિરોધ છે. તેનું શું? એક જ્ઞાન તમને જણાવે છે કે આ વસ્તુ આમ છે. બીજું જ્ઞાન એમ જણાવે છે કે આ વસ્તુ આમ નથી.

ભાગવતમાં એવો શ્લોક આવે છે કે “ન એતદેવં યથાઽત્ય ત્વં યદહં વચ્ચિ તત્તથા, એવં વિવદતાં હેતું શક્તયો મે દુરત્યયા:” અર્થ: “હું જે એમ કહી રત્યો છું તે વસ્તુ તેવી રીતે છે અને તું એમ કહી રત્યો છે તે વસ્તુ તેવી રીતે નથી. આવી રીતે વિવાદ કરનારાઓની ભીતર મેં મારી અપાર શક્તિ ગોકવી રાખી છે. મારી શક્તિ દુરત્યય છે.” એમ ભગવાન એક ઠેકાણે કહે છે. મૂલતઃ બધોજ ઝઘડો વિરોધી જ્ઞાનોને લીધેજ થાય છે. એક જ્ઞાન એક માહિતી આપે છે. બીજું જ્ઞાન બીજી માહિતી આપે છે. પ્રત્યક્ષ આપણને કહે છે કે ઈશ્વર નથી. શાસ્ત્ર કહે છે કે ઈશ્વર છે. અથવા પ્રત્યક્ષ આપણને એમ કહે છે કે આ વસ્તુ ઠોસ છે. વિજ્ઞાન આપણને કહે છે કે ના, પોકળ છે. ત્યારે પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે આ ઠોસ છે કે પોકળ છે? જે પત્થરને આપણે જોઈ રહ્યા છીએ તે ઠોસ છે કે પોકળ?

ઝઘડો થયો તેથીજ આપણે વિચાર કરવાનો છે. જો પૂર્ણજ્ઞાન આપણને થાય અને બધાજ વિરોધો આપણને એનાજ વિરોધો દેખાતા હોય તો પ્રશ્નજ નથી રહેતો. જેમ કે ઉંદર-બિલ્લીનું દષ્ટાન્ત લો. ઉંદર-બિલ્લીનો વિરોધ પરાયા ગ્રન્થા માણસોને મહાન વિરોધ લાગે. છતાં પૃથ્વીમાં રહેનારા માણસોમાટે એ પુરવાર થયેલ હકીકત છે. ઉંદરને બિલ્લી ખાય છે, ઉંદરની વસ્તી ઘટતી નથી. છતાં ઉંદર-બિલ્લી પૃથ્વી પર રહે છે. બધી વાતનું સમાધાન પૃથ્વીજ જાણે અથવા પૃથ્વીમાં રહેનારાજ જાણે. શુદ્ધ તાર્કિક વિચાર આપણે બીજા ગ્રહના માણસોને કહીએ તો કહે કે કાં તો પાગલ થઈ ગયા છો અન્યથા તો ગપ લગાવી રહ્યા છો, આવું કેમ હોઈ શકે? એ પૂર્ણજ્ઞાનોદય થયા પછીજ સમજમાં આવી શકે કારણકે બધાજ વિરોધો ત્યાં જઈને સમાહિત થઈ જશે. એટલે એને કોઈ પ્રશ્નજ નહીં રહે કે ક્યાં પ્રમાણ લેવાં કે ક્યાં પ્રમાણ ન લેવાં? કોને પ્રમાણ માનવું અને કોને પ્રમાણ ન માનવું. કેમકે અન્તે કોઈને પણ પ્રમાણ માનવાથી જો છેવટે વિરોધ આવવાનોજ હશે તો તે (પૂર્ણજ્ઞાની) બધા વિરોધને અત્યારે બહુ આનન્દથી જોઈજ રત્યો છે. તે વિરોધ તેને હેરાન નથી કરતો. કારણકે તે બ્રહ્મના લોકમાં રહેનારો માણસ થઈ ગયો તેને એ વખતે ખાત્રી છે કે બધા વિરોધો અમારે ત્યાં રહે છે અમને ચિન્તા નથી. આપણે

બ્રહ્મલોકમાં પહોંચ્યા નથી તેથી આપણને ખટપટ થાય છે કે આવી વિરોધી વાત કેમ થઈ? કોઈક એક વાત કરો.

તેથી પ્રમેયનાં બે સ્તર, વ્યવહાર્ય અને અવ્યવહાર્ય અને પ્રમાતાનાં બે સ્તર, જ્ઞાનોદય થયા પહેલાં અને જ્ઞાનોદય થયા પછી. આમ બધું મળીને એકન્દરે પ્રમાણની ત્રણ કે ચાર વ્યવસ્થા આપણે ત્યાં છે અને ત્રણ કે ચાર વ્યવસ્થા મુજબ આપણે કોઈ પણ પ્રશ્નનું નિર્ધારણ કરવું જોઈએ. દરેકને ઉદાહરણમાં ‘દેડેન ગોગર્દભો’ નથી થઈ શકતું. તે કહેવામાટે મેં આ કહ્યું.

પ્રશ્ન: પૂર્ણજ્ઞાનોદય ન થાય ત્યાં સુધી મનુ આદિ સ્મૃતિઓનું કે કોઈ પણ શાસ્ત્રોનું ખાસ કરીને સ્મૃતિશાસ્ત્રોનું (બીજા કોઈ શાસ્ત્રની અહીં ચર્ચા નથી) જેને આપણા ત્યાં પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું છે તેના પ્રમાણની શું વ્યવસ્થા છે?

આપણે ત્યાં એ વ્યવસ્થા બહુ નાજુક છે. પેલી સિકંદરિયાની લાયબ્રેરીની વાત બતાવી હતી કે જ્યારે મુસલમાન સેનાપતિ સિકંદરિયા ગયો ત્યારે જઈને કહ્યું કે “ભાઈ, આ પુસ્તકો-એક હજાર વર્ષ અગાઉ તે જમાનામાં સાહ હજાર પુસ્તકો હતાં-કુરાનથી મેળ ખાય છે? મેળ ખાતાં હોય તો ફેંકી દો કારણ કે આપણી પાસે કુરાન છે. મેળ ન ખાતાં હોય તો બાળી દો કેમકે કુરાનથી મેળ ન ખાતાં હોય તે પુસ્તકો રાખીને શું ફાયદો?” આ જે તેણે કહ્યું તેવી જાતનું એક પૂર્ણજ્ઞાનોદય ન થાય ત્યાં સુધીનું મક્કમપણું આચાર્યચરણ આપણને નથી બતાવી રહ્યા. એમાંની એક વચલી સ્થિતિ રહી જાય છે. કોયડાના બે કાંટા વચ્ચેથી નીકળી શકતા હોય તો કોયડો આપણને હેરાન ન કરે. એવી એક અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે બે શિંગની વચ્ચેથી આપણે નીકળી જવું જોઈએ.

મન્વાદિદ્વારા કહેલ અવિરુદ્ધનું જ પ્રમાણય:

અહીંયાં શું સ્થિતિ છે? કુરાનથી વિરુદ્ધ પણ ન જતી હોય કોઈ વાત અને કુરાનમાં અનુકત પણ હોય એવાં પુસ્તકોનું શું કરવું? પુસ્તકોને બાળતી વખતે આ બાબતનો વિચાર ત્યાં ન થયો. તેવી બાબતનો વિચાર અહીં આચાર્યચરણ બતાવે છે. પ્રારમ્ભિક કક્ષામાં ફેંકી દેવું એમ કહે છે. આ પ્રમાણયતુષ્ટયથી બ્રહ્મની બાબતમાં

મેળ ખાય તો શાસ્ત્ર છે એમ માનવું અને મેળ ન હોય તો વ્યર્થ છે એમ માનવું. પરન્તુ પછી એમાં એવી બારીકાઈઓ રહી જાય છે કે જે વિરુદ્ધ નથી પણ આ શાસ્ત્રમાં અનુક્રમ છે. આ શાસ્ત્રમાં તે કહેવામાંજ નથી આવ્યું. ત્યારે આચાર્યચરણ કહે છે “ભલે, પ્રારમ્ભમાં હવે બીજી સ્મૃતિઓના તેટલા અંશને આપણે પ્રમાણ માનશું જે શાસ્ત્રમાં નથી કહેવામાં આવ્યું અને આ પ્રમાણચતુષ્ટયથી વિરુદ્ધ પણ નથી જતું. આવી જે નવી માહિતી બીજા શાસ્ત્રો આપણને આપતા હોય તો તે અમે માનીશું.” શરૂઆતની કક્ષામાં આપણા વિચારનું કેવી રીતે નિયમન કરવું તેની આખી કેવી cynoptic દષ્ટિ આપણને આમ આપવામાં આવી છે. મનુ આદિ શાસ્ત્ર જે વખતે પ્રમાણચતુષ્ટયથી વિપરીત ન કહેતાં હોય અને પ્રમાણચતુષ્ટયમાં કહેલી વાત ન કહેતાં હોય ત્યારે તે કહે છે “હા, તે અંશમાં આપણે મનુને પ્રમાણ માનીશું. જે અંશમાં મનુ આદિ શાસ્ત્રો પ્રમાણચતુષ્ટયથી વિરુદ્ધ જતાં હોય તે અંશમાં તેનો અસ્વીકાર કરીશું.” વળી જે પ્રમાણચતુષ્ટયમાં કહીજ રહ્યા છે તે વાત તમારે ત્યાંથી નથી સમજવાની અહીંથી સમજવાની છે. કુમારિલ ભટ્ટે પણ આવા પ્રસંગની મજેદાર ચર્ચા કરી છે. “વૈદિકી હિંસા હિંસા ન ભવતિ” માણસે હિંસા કરવી કે નહીં? કુમારિલ ભટ્ટે જવાબ આપ્યો કે “વાત તો સાચી છે કે અહિંસા પાળવી જોઈએ પણ તે વાત અમે બુદ્ધશાસ્ત્રથી નહીં સમજશું, અમે અમારા વેદથીજ સમજશું કે “મા હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ” બુદ્ધશાસ્ત્ર સમજવા જતાં અમને જોખમ છે. વાત ભલે સાચી હોય કે અમારે અહિંસા પાળવી જોઈએ પણ અમારે બુદ્ધશાસ્ત્રથી તે નથી સમજવાની અમારે વેદથી તે સમજવાની છે. ત્યારે કત્યુ કે વેદમાં તો હિંસા કહી છે. ત્યારે કુમારિલ ભટ્ટે કત્યુ કે “વેદમાં હિંસા કહી હશે તો તે પણ માનશું. કારણકે ‘વૈદિકી હિંસા હિંસા ન ભવતિ’ વેદ જે કહેશે તેમ અમે કરશું. વેદ જ્યારે અહિંસા કહેશે ત્યારે અહિંસા કરશું અને જ્યારે હિંસા કહેશે ત્યારે હિંસા કરશું. મૂળ વાત બુદ્ધશાસ્ત્ર અમારે નથી વાંચવું” એમ કુમારિલ ભટ્ટે કત્યુ.

એ વાત આચાર્યચરણ આપણને અહીં સમજાવે છે કે પ્રમાણચતુષ્ટયને અનુકૂળ વાત પ્રારમ્ભિક દશામાં આપણે સ્મૃતિમાંથી નથી સમજાવી. એનું કારણ એ કે જો આપણે ત્યાંથી સમજવાનો આગ્રહ રાખીએ અને પ્રમાણચતુષ્ટય પર દુર્લક્ષ કરીએ તો આડાપાટે ચઢી જવાની પૂરેપૂરી સંભાવના છે, એટલે એની એજ વાત બીજી કોઈ વાત નહીં પણ તે સમજવાની તો પ્રમાણચતુષ્ટયથીજ. બીજી કોઈ વાત જે

આનાથી વિરુદ્ધ ન જતી હોય, તેનેમાટે આચાર્યચરણનો જે વિવેક છે, જે (Cynoptic) દષ્ટિકોણ છે તે જોવા જેવો છે. જે અહીંયાં નથી કહ્યું અને જે પૂરક છે તેને ત્યાંથી સમજવાનું.

“કવચિત્ સંવાદઃ કવચિદ્ વિરોધ ઈતિ ઉભયસંભવે અપ્રમાણમ્ એવ” વેદાદિ એટલે પ્રમાણચતુષ્ટયથી અવિરુદ્ધ જે મનુ આદિ છે તે પ્રમાણ છે. પણ અવિરુદ્ધનું પ્રમાણ શું? ત્રણ સંભાવના થાય છે ક્યાંક સંવાદ થશે ક્યાંક વિસંવાદ થશે અને ક્યાંક સુસંવાદ થશે. જ્યાં સુસંવાદ છે ત્યાં તો મનુ પ્રમાણ છેજ. જ્યાં વિસંવાદ થશે ત્યાં એ અપ્રમાણ છે અને સંવાદ થશે ત્યાં પણ અપ્રમાણ છે. વેદથી જે સંવાદમાં હોય અને વિસંવાદમાં હોય તો તેનું પ્રમાણ મહમદ મીર કાસીમની જેમ બાળી નાખવાનું છે. પણ એક ત્રીજો કલ્પ રહી જાય છે. લાયબ્રેરીના ગ્રન્થોમાં જે ન કત્યુ હોય અને જે અવિરુદ્ધ હોય તેનું શું કરવું? એટલું તો સાચવી રાખવું જોઈએ. એટલે આચાર્યચરણ કહે છે કે મનુ આદિ શાસ્ત્રનો એટલોજ અંશ અમે પ્રમાણ ગણીશું.

કહે છે કે ત્યાં તમે કલેશો કે મનુ આદિ શાસ્ત્રની બીક લાગી રહી છે? ના. શુદ્ધ તાર્કિક દલીલ છે. તે તર્ક ક્યો? તે તર્ક મેં આપને પહેલી બેઠકમાં બતાવ્યો હતો કે પ્રમાણની વ્યાખ્યા એજ છે કે “અનધિગત-અબાધિતવિષયક જ્ઞાન પ્રમાણમ્” કોઈ પણ જ્ઞાન પ્રમાણ નથી થતું. જ્ઞાન ત્યારે પ્રમાણ થાય છે જ્યારે તે નવિન માહિતી આપતું હોય. તમને આંખથી દેખાઈ રહ્યું છે કે આ ટેપેરકોર્ડ છે અને હું કહું કે આ ટેપેરકોર્ડ છે ત્યારે તેમાં મારું કથન પ્રમાણ નથી. તમારી આંખ પ્રમાણ છે. ત્યારે મેં શું ખોટી વાત કરી? મેં ખોટી વાત નથી કરી, સાચી વાત કરી છે. છતાં પણ મારાં વચન તમારેમાટે એટલામાટે પ્રમાણ નથી કે મારા વચનથી જે કાંઈ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેના પહેલાં તમારી આંખે બતાવી દીધું છે કે આ ટેપેરકોર્ડ છે અને જેણે પ્રથમથીજ જણાવી દીધું છે તેનો તમે મારી વાત કરતાં વધારે વિશ્વાસ કરશો. તમે કલેશો કે ભાઈ, શા માટે ઘડી-ઘડી એકની એક વાત કરો છો? ખબર છે દેખાય છે. તમને ભલે દેખાય છતાં પણ મારું સાંભળો એમ આગ્રહ ન કરી શકું. કારણકે જે તમને પહેલાં દેખાઈ ગયું તેને સાંભળવાની તમને ગરજ નથી. કારણકે સાંભળવાથી જે જ્ઞાન તમને થઈ રહ્યું છે તે અધિગતનું જ્ઞાન થઈ રહ્યું છે, અનધિગતનું જ્ઞાન નથી થતું. જ્યારે પ્રમાણની પહેલીજ પરિભાષામાં આપણે જોઈ

ગયા કે અનધિગતનું જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન પ્રમાણ છે.

પ્રમાણચતુષ્ટયને જે આપણે ક્રમમાં પહેલાં મૂક્યું છે તેનાથી જે તમને જણાઈ ગયું તે બાબત જો મનુ આદિ તમને કહેતા હોય તો તમે કહ્યો કે અમને ખબર છે. તેનાથી વિરુદ્ધ કહેતાં હોય તો પ્રશ્ન ઉભોજ નથી થતો. કારણકે તે બાધિતાર્થ છે. પ્રમાણની પરિભાષામાં બે શરતો છે. અનધિગત જ્ઞાન પ્રમાણ છે અને અબાધિતાર્થ જ્ઞાન પ્રમાણ છે. એટલે માહિતી નવીન હોવી જોઈએ અને અવિરોધી હોવી જોઈએ. વિરોધી વાત ન હોવી જોઈએ. હવે આ નાવિન્ય અને અવિરોધ એ બન્નેને જાળવવાનો અર્થ એ કે પ્રમાણચતુષ્ટયથી વિરોધી ન હોય અને પ્રમાણચતુષ્ટયનું પુનરુચ્ચારણ ન હોય તેવી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રમાણ છે. આ તર્કની માગથી આચાર્યચરણ મનુ આદિ શાસ્ત્રને પ્રમાણ કહી રહ્યા છે. મનુ આદિ શાસ્ત્રને છૂટ નથી આપી રહ્યા, નહીં કે તેમને મનુ આદિ શાસ્ત્રની ભીતિ છે. જે પ્રમાણની આપણે પરિભાષા કરી તેના શુદ્ધ તર્કની આ માગ છે.

આ આચાર્યચરણનો હાઈડ્રોજન કે એટમ્ બોમ્બ છે. જે કાંઈ કત્યું તે બધુંજ પ્રમાણ છે. વાણીમાત્ર પ્રમાણ છે. અમારીજ નહીં શાસ્ત્રનીજ નહીં અમારા શાસ્ત્રનીજ નહીં, બાઈબલની કુરાનની પણ. અરે! પાગલની ઉન્મત વાણી પણ પ્રમાણ છે. કારણકે દરેક વાણીનો અર્થ પ્રમાણ હોય ત્યારે કઈ વાણીને અપ્રમાણ કહેશું. અર્થ ભગવાન છે તો કોઈ પણ વાણી અપ્રમાણ નથી. કારણકે ભગવાન બધી જગ્યાએ મોજુદ છે.

આ ભગવાન પ્રત્યેની શ્રદ્ધા નથી. અદ્વૈતવાદનો અબાધિત નિષ્કર્ષ છે. શામાટે? ધારોકે આપણે અપ્રમાણ વાક્યનું ઉદાહરણ શોધી કાઢીએ. “આગ શીતલ છે” આ શુદ્ધ અપ્રમાણ વાક્યનું ઉદાહરણ છે. તો બ્રહ્મવાદીઓ એને પ્રમાણ કેમ કહી શકે? જો આગ=બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ=શીતલ હોય તો આગ શીતલ થઈ કે નહીં. બધી વસ્તુ જ્યારે આપણે બ્રહ્મ છે એમ માનીએ છીએ ત્યારે કેવી રીતે અપવાદ રજૂ કરી શકીશું કે આગ શીતલ નથી. આગ=બ્રહ્મ છે બ્રહ્મ=શીતલ છે. તેથી આગ=શીતલ છે. આપણાથી દલીલ થાય નહીં. આ સ્તર ઉપર આપણને આ વાત હાસ્યાસ્પદ લાગે. આ સ્તર પર આ વાત આપણી બુદ્ધિમાં ઉતરતીજ નથી. આગ શીતલ છે એનો મતલબ શું? આપણને આ વિરોધનુંજ ઉદાહરણ લાગે છે.

હકીકતમાં જેને પૂર્ણજ્ઞાનોદય, બ્રહ્મનું જ્ઞાન થશે, તેને આ સમ્બન્ધ સમજમાં આવશે કે બ્રહ્મે પરસ્પર વિરોધી રૂપો પણ ધારણ કર્યા છે. એકજ બ્રહ્મે અગ્નિરૂપ લીધું છે, શીતલરૂપ પણ લીધું છે, આગરૂપ પણ લીધું છે અને વ્યાપકરૂપ પણ મૂળ લીધું છે. “અણોઃ અણીયાન્ મહતો મહીયાન્” (કઠોપ.૧।૩।૨૦-૨૧) બધાં રૂપો જ્યારે એણે લીધાં છે ત્યારે મચ્છર અને હાથી ના ભેદનો એણે તો લોપ કરી લીધો છે. આપણાથી એમ નથી કહી શકાતું એનું કારણકે જે રૂપો લીધાં છે એ જગત્માંના વિરોધી રૂપોમાંના આપણે એક છીએ તેથી આપણને વિરોધ દેખાય છે.

દા.ત. મંચ ઉપર એક નાટક રજૂ કરવામાં આવે તે વખતે હીરો(નાયક) કહે કે આ તો નાટક છે મારે ખલનાયક સામે શા માટે દ્રેષ કરવો? મારે ખલનાયકને શા માટે મારવો? તો નાટક ચાલી શકે નહીં. તે વખતે હીરોએ એમ કહેવુંજ પડશે કે સામે જે ખલનાયક છે તે ખલનાયકને મારે મારવોજ જોઈશે નાટક પછીની વાત પછી, તે દિગ્દર્શક જાણે. મંચમાંથી જ્યારે આપણે કાયાકલાપ ઉતારીશું પછી દ્રેષ રહી જતો નથી. અત્યારે જ્ઞાન ન લગાવી શકાય કે હું તો જ્ઞાન લઈ રહ્યો છું. હું સંન્યાસ લેવાનો છું. હું તો હવે દોષ નથી કરવાનો તો આ ખલનાયક પણ ક્યાં સાચો ખલનાયક છે? આ તો નાટક છે. ત્યારે તું પણ ક્યાં સાચો નાયક છે? તું પણ નાયક ખોટોજ છે. તને નાયક કોણે બનાવ્યો? એ નિર્ણય લેવાનો અધિકાર આપણને મંચ પર નથી.

એટલે જે વિરોધો આ મંચમાં ઉભા કરવામાં આવ્યા છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન થવાનું છે, તેવીજ રીતે વ્યવહાર થવાનો છે, તેવીજ રીતે સંવાદ થવાનો છે, તેવીજ રીતે ફળ મળવાનું છે. પણ પડદા પાછળ આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ જાય છે. તે પરિસ્થિતિ ગ્રીનરૂમમાં નથી.

ઉપનિષદમાં સુન્દર વાક્ય આવે છે “યત્ર એતત્ પુરુષઃ સ્વપિતિનામ સતા સોમ્ય તદા સમ્પન્નો ભવતિ, સર્વાઃ પ્રજાઃ સતિ સમ્પદા ન વિદુઃ સતિ સમ્પદ્યામહે” (છાન્દો.ઉપ.૬।૮-૯) સૂત્રી વખતે રાજા રાજા નથી રહી જતો. બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ નથી રહેતો. ક્ષત્રિય ક્ષત્રિય નથી રહેતો બધા બ્રહ્મમાં મળી જાય છે. બ્રહ્મનો જે શુદ્ધ આનન્દ છે તે સૂતેલા માણસમાંજ હોય છે. તે બ્રાહ્મણ નથી હોતો, ક્ષત્રિય નથી હોતો, એની ચેતનામાં કોઈ જાતનું જોડકું જ્ઞાન-જ્ઞેય કર્તા-ક્રિયા ફળ કે સાધન કોઈ જાતનો ભેદ રહેતો નથી. બ્રાહ્મણ કહેવો કેવી રીતે? ક્ષુદ્ર

કહેવો કેવી રીતે? એ વખતે દરેક વ્યક્તિ રાતના બ્રહ્મ પાસે જાય છે અને પાછો આવે છે. એનો અર્થ કહે છે કે અદ્વૈત સ્થિતિ છે. અવ્યવહાર્ય જે સ્થિતિ છે તેનું (એ સહેજ ઉદાહરણ આપણને નિદ્રામાં મળે છે.) ઉદાહરણ બ્રહ્મની ચેતનાના સ્તર પર નહીં પણ આપણી જે વ્યક્તિગત સભાનતા છે તે સ્તર પર મળે છે કે રાત્રે સૂઈ ગયા કે બધું ગાયબ. અવ્યવહાર્યતા કેવી હોય તેનું દિગ્દર્શન આપણને ત્યાં મળે છે. કોઈ જાતનો વ્યવહાર રહી જતો નથી. સૂતેલા માણસ પર થૂકો કે પગ પકડો બધું એને સરખુંજ છે. એને અપમાન નથી લાગતું એને માન નથી લાગતું, જે અવ્યવહાર્ય સ્થિતિ છે તેનું બહુજ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળતર ઉદાહરણ નિદ્રામાં મળે છે તેથી શ્રુતિ કહે છે. “યત્ર એતત્ પુરુષઃ સ્વપિતિનામ સતા સોમ્ય તદા સમ્પન્નો ભવતિ, સર્વાઃ પ્રજાઃ સતિ સમ્પદ્ય ન વિદુઃ સતિ સમ્પદામહે” (તત્રૈવ)

જે વખતે જીવાત્મા જઈને પ્રાજ્ઞાત્માથી બાથ ભરે છે, ‘પ્રાજ્ઞ’ એટલે સુષુપ્ત આત્મા. તે વખતે કોઈ અન્દર-બહારનો ભેદ રહી જતો નથી. બ્રહ્મની અવ્યવહાર્યતાનું સહજ સાધારણ નિર્દેશન છે. જે ચાર-પાંચ કલાક મળે છે તે પણ પૂરું નથી મળતું. સ્વપ્નાવસ્થા વચવચમાં ત્યાં પણ ખલેલ કરતી રહે છે. જે વખતે ખલેલ નથી કરતી એવી ક્ષણોમાં કાંઈક બ્રહ્મની અવ્યવહાર્યતાનું નિર્દેશન મળે છે. ત્યાં જઈને લોકો પાછા ફરે છે લોકો એને ઓળખતા નથી. શ્રુતિ એના માટે બહુ સુંદર કહે છે. “હિરણ્યમયેન પાત્રેણ.....”

પૃથ્વીની અન્દર ત્યાં સોનું દટાયેલું છે અને મકાનમાલિક ત્યાં દરરોજ બગીચો બનાવવા ફરે છે. કહે છે કે ફૂલ ઉગશે એટલે આટલું કમાવી લઈશ. ઘઉં ઉગશે તો આટલું કમાવી લઈશ. અન્દર જે સોનું દટાયેલું છે તેનો તેને પત્તોજ નથી, જે તેના ૧૦૦ વર્ષની ફૂલ અને બગીચા ની કમાણી એક ક્ષણમાં તેને આપી શકે એમ છે. પણ પેલું દટાયેલું છે તેથી કરે શું? ફરે છે તેના ઉપર. એમ એ બ્રહ્મની અવ્યવહાર્યતાની સ્થિતિ ઉપર સુખ-દુઃખાદિની, શોક-મોહાદિની સભાનતા દરેક સ્થિતિમાં ઉપર ફરે છે. પાછો ફરીને અહીં આવી જાય છે. તેને ખબર નથી પડતી કે આપણે ક્યાં ગયા હતા! પાછા અહીંના અહીં આપણે હાજર છીએ. એટલે એ એક આખી નોખી સ્થિતિ છે.

લીલાવિનોદ:

બ્રહ્મનો જે પૂર્ણજ્ઞાનોદય થાય તો તે વખતે વિરોધો ત્યાં રહી જતા નથી. તેથી કહે છે. “અર્થસ્ય ભગવદ્રૂપત્વાત્” કહે છે કે વિરોધીરૂપો એવી વાતજ નથી. એટલે બિલાડી અને ઉંદર ના રૂપમાં વિરોધ છે, બકરાના અને સિંહના રૂપમાં વિરોધ છે. આ રૂપમાંજ વિરોધ છે એવું નથી. પરસ્પર નામોમાં પણ વિરોધ છે. તેણે અનેક નામો લીધાં છે. તેમાં સંવાદી વિસંવાદી વિવાદી બધાંજ પોતાનાં નામો પણ લીધાં છે. જેમ બધાંજ પ્રકારના રૂપો લીધાં છે, પરસ્પર અવિરોધી અને પરસ્પર વિરોધી તેમ બ્રહ્મે બે પ્રકારનાં નામો લીધાં છે તેમાં કદાચ બે નામો આપસમાં ટકરાતાં પણ હશે.

કોઈ વાક્ય પ્રમાણ-અપ્રમાણ ક્યારે હોય? જ્યારે બે નામો આપસમાં ટકરાઈ જાય. એક નામ ‘આગ’ બીજું નામ ‘શીતલ’ એમ કહેતાંની સાથેજ લોકો કહે છે કે બે ટકરાઈ ગયાં આપસમાં. ઉદ્દેશ્ય-વિધેય ભાવ થયો નહીં. આગને ઉદ્દેશીને શીતલ હોવાનું વિધાન આપણે કરી શકતા નથી. કેમકે ‘આગ’ અને ‘શીતલ’ એ બે નામ મેળ ખાતાં નથી વિરોધ છે. જેમ રૂપોમાં વિરોધ છે તેમ નામોમાં પણ વિરોધ છે.

તે વિરોધી નામ અને વિરોધી રૂપો ને ધારણ કરનાર કોણ છે એમ જિજ્ઞાસા તમે કરશો તો કહે છે કે તે લીલાવિનોદ છે. બધાં આવાં નામરૂપ ધારણ કરવાં તે તેની લીલાજ છે અમારે એમની નામલીલાને પણ વિનોદ કહેવો છે. એક વખત પરસ્પર બે નામોમાં વિરોધ છે એટલું જો તમને સમજમાં આવે તો એ નામોથી ઘડાયેલાં જે વાક્યો છે તેમાં પણ વિરોધ રહેવાનો એ સમજમાં આવેજ. એમાં કઈ મોટી વાત છે? જેમ એક વખત હિન્દુ-મુસલમાનનો ઝઘડો થયો તો હિન્દુઓનો દેશ હિન્દુસ્તાન અને મુસલમાનોનો દેશ પાકિસ્તાન તેમાંય ઝઘડો થવાનોજ. દેશ થોડો ઝગડવા જાય છે પણ એ દેશો શેમાંથી ઘડાયા છે? એક-એક હિન્દુ અને એક-એક મુસલમાન થીજ ને? એટલે આ લોકો અંદર-અંદર ઝઘડે છે એટલે તે સ્તરે પણ ઝઘડો થાય છે. શેક્સપીઅરના રોમિઓ-જુલિયેટમાં આવે છે કે એમના નોકરો પણ આપસમાં ઝઘડે છે. બન્ને માલિકમાં ઝઘડો ચાલતો હોય તો પેલા નોકરો પણ મહોલ્લામાં મળે ત્યારે તેઓની તલવાર ચાલી જાય. એક કહે પેલા મકાનના બધા નોકરો નાલાયક છે તો બીજો કહે છે કે પેલા મકાનના નોકરો બધા નાલાયક છે. પછી કહે કે ચાલો નિર્ણય કરો તલવારથી. એટલે નોકરો સુધી પણ ઝઘડો આવે.

જેમ રૂપોમાં ઝઘડો છે તેમ નામોમાંય ઝઘડો છે, તેમ વાક્યોમાં પણ વિરોધ છે. તેવાં અનેક વાક્યો દુનિયામાં ચાલી નીકળ્યાં છે. જો ચાલી જ નીકળ્યાં છે અને વિરોધ છે તો હવે શું કરવું એ સમજમાં નથી આવતું. તમે તપાસ કરવા બેઠા છો કે આ બધાનું સમાધાન કરવું ક્યાં? કઈ યુનો લાવવી કે આપસમાં ઝગડતા દેશો ત્યાં ભેગા થઈ શકે. એની યુનો અમારી પાસે છે. જે બન્ને વાક્યો પરસ્પર વિરોધી દેખાઈ રહ્યા છે તે કેવળ તમને વિરોધનો ભાસજ થાય છે, કારણકે વિરોધની સાચી પરિભાષા તો એ છે કે બન્ને સાથે ન રહી શકતાં હોય તેનું નામ ‘વિરોધ’.

હવે એક સ્તર પર આપણને એવું લાગે છે કે બન્ને સાથે નથી રહી શકતાં. જેમ નાયક અને ખલનાયક બન્ને સાથે નથી રહી શકતા. મંચ ઉપર આપણને એવું લાગે. પણ મંચ ઉપર જે નાયક અને ખલનાયક નો વિરોધ દેખાઈ રહ્યો છે તે તો પડદા પાછળ ગાયબજ છે. પડદો પાડવાનીજ જરૂર છે. યવનિકાને (પડદો) ઉપાડી લો પછી નાયક અને ખલનાયક નો વિરોધ નથી રહી જતો. બન્ને કદાચ એકબીજાને અભિનન્દન આપતા હશે, “વાહ, ખૂબ પાઠ ભજવ્યો” “અને તમે પણ!” વિરોધ જે દેખાઈ રહ્યો છે તે સાચો વિરોધ નથી. કેવળ ભાસમાનજ છે. પણ જો એ વિરોધ કેવળ ભાસમાનજ હોય તો તેનો અવિરોધ સમજવાનો પ્રકાર શું?

જે વિરુદ્ધાંશ છે તે તમે છોડી દો. છોડી દેશો એટલે કેવી રીતે? તો કહે છે કે વિરુદ્ધાંશ બે રીતે છોડી શકાય. યા તો તમે એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરો કે ભગવાનમાં બધા વિરોધો રહે છે. બહુ સરળ વાત છે. એટલે કે પૃથ્વી ઉપર ઉંદર અને બિલ્લી બન્ને રહે છે. ભલે ઉંદર અને બિલ્લી નો વિરોધ હશે પણ પૃથ્વી ઉપર બન્નેનો અવિરોધ છે. એમ સમજવાની કોશિશ કરો. તોય તમારા મનનું કોઈક વલણ જો તકલીફ આપતું હોય તો બીજો પ્રકાર કહે છે કે વિરોધ છે? શો છે? વિરોધ કહેવાથી “ખીંચ પકડ જોર આતા હૈ” તો વિરોધ છોડી દો. આપણે વિરોધની ચર્ચા નથી કરતા. આપણે એમ કહીએ કે બધાં રૂપો ભગવાને લીધાં છે એટલે અમે વિરોધની વાતજ નથી કરતા.

યા તો ભગવાનમાં અલૌકિક સામર્થ્ય અથવા ભગવાનના સામર્થ્યનો અલૌકિક પ્રકાર છે આમ વિરોધનો પરિહાર કરી શકાય. એટલે લોકમાં આપણને વિરોધ દેખાય

છે પણ ભગવાનનું એવું સામર્થ્ય છે કે એ વિરોધી વસ્તુઓ ભગવાનમાં વિરોધી નથી રહી જતી. આમ કહીને વિરોધનું સમાધાન થઈ શકે. છતાંય તમને એમ થાય કે લોકમાં જે વિરોધ દેખાઈ રહ્યો છે તે લોકની બહાર અવિરોધ કેમ હોઈ શકે? એનો એ વિરોધ એટલો સજ્જડ માનતા હો કે મંચ ઉપર જે નાયક-ખલનાયક આપસમાં એક બીજાને પ્રાણઘાતક રીતે મારવામાટે ઝઘડી રહ્યા છે તે પડદા પાછળ એક બીજાના ઘનિષ્ટ મિત્ર કેમ ના હોઈ શકે? એમ જો તમને દલીલ થતી હોય તો મહાપ્રભુજી કહે છે છોડી દો ચર્ચા. વિરોધને છોડી દો. તમે એમ સમજો કે બન્ને સૂત્રધારના શીખવાડેલાં બે પાત્રો છે, વિરોધજ નથી. હવે ઝઘડોજ નથી ને! ઝઘડો શાન્ત થઈ ગયો ને! મંચનર પાછળ એમનો ઝઘડોજ નથી. બન્નેને સૂત્રધારે આવા પાત્રો આપી દીધાં છે. એમ કહે છે કે બધાંજ રૂપો પ્રભુએ લીધાં છે. બધાંજ નામો પ્રભુએ ગ્રહણ કર્યાં છે. એટલે વિરોધ આગળ રહ્યોજ નહીં. અલૌકિક સામર્થ્ય તમારે ન માનવું હોય તો ભગવાને બધાં નામ લીધાં છે ભગવાને બધાં રૂપ લીધાં છે એટલું તો માનશો ને? જો તમે એટલું માનશો તો વિરોધાંશ નષ્ટ થઈ ગયો ત્યારે વિરોધ અવિરોધ થઈ ગયો.

અવતરણિકા:

ઉક્તમાનચતુષ્ટયવિરોધે મન્વાદિ સ્મૃતીનામ્ અપ્રામાણ્યમેવ ઇતિ ઉક્તં તત્ ન યુક્તમ્, “યદ્વે કિંચન મનુઃ અવદત્ તદ્વેષજમ્” ઇતિ શ્રુતેર્મન્વાદીનામ્ ઉક્તમાનવિરોધેડપિ પ્રામાણ્યસ્ય અવશ્યવાચ્યત્વાત્ ઇતિ અતઃ આહ-

કારિકા:

દ્વાપરાદૌ તુ ધર્મસ્ય દ્વિપરત્વાદ્ દ્વયં પ્રમા||

વિરુદ્ધવચનાનાગ્ન્ય નિર્ણયાનાં તથૈવ ચ||૧૦||

શ્લોકાન્વયાર્થ:-

દ્વાપરાદૌ તુ-દ્વાપરના આદિમાં તો, ધર્મસ્ય-ધર્મનાં, દ્વિપરત્વાદ્-શ્રુતિસંવાદી અને શ્રુતિઅસંવાદી બન્ને ધર્મો રૂપે કર્તવ્ય હોવાથી, (યથા-જેવી રીતે), વિરુદ્ધવચનાનાં-જે પરસ્પર વિરોધી વચનો હોય તેઓનું, પ્રમા-જ્ઞાન પણ, દ્વયં-બે રીતે, ચ-વળી, તથૈવ-તેવી જ રીતે, નિર્ણયાનાં-નિર્ણયોનું, પ્રમા-

જ્ઞાન, દ્વય-બે રીતે, (ભવતિ-થાય છે).

પ્રકાશ:

દ્વાપરાદૌ તુર્થતિ. ચોદનાવિષયત્વેન અવશ્યકર્તવ્યતાકત્વેન અભિમતઃ
અર્થઃ અત્ર ‘ધર્મ’શબ્દેન ઉચ્યતે તસ્ય દ્વે શ્રુતિસ્મૃતી ઉભે અપિ પરે પ્રમાણિકે
યસ્ય તાદૃશત્વાદ્ દ્વયં, શ્રુતિસ્તત્સંવાદિન્યસંવાદિની ચ મન્વાદિસ્મૃતિઃ ચ એતદ્
દ્વયમપિ પ્રમા પ્રમાણમ્ ઈતિ અર્થઃ. યદ્વા પૂર્વોક્ત ધર્મસ્ય ઉક્તરીત્યા
દ્વિપરત્વાત્ શ્રુતિઃ સંવાદિન્યસંવાદિન્યપિ સ્માર્તે ધર્મે કર્તવ્યતાજ્ઞાનં પ્રમા ઈતિ
અર્થઃ. વિરુદ્ધયોઃ અવિરોધખ્યાપનાર્થં સામ્પ્રતં લૌકિકં દૃષ્ટાન્તમ્ આહ
વિરુદ્ધવચનાનામ્ ઈતિ. યથા સ્મૃતિવાક્યાનિ પરસ્પરં વિરુદ્ધાનિ
સ્મૃતિવ્યાખ્યાનકારૈઃ અવિરોધપ્રકારેણ નિર્ણયિન્તે, તથા નિર્ણયાનામ્ અપિ
પરસ્પરવિરુદ્ધાનાં વૈષણવસ્માર્ત આદિ ભેદેન અવિરોધ ઇત્યર્થઃ॥૧૦॥

સારાંશ:

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વેદ શ્રીકૃષ્ણવાક્ય બ્રહ્મસૂત્ર અને ભાગવત એમ
પ્રમાણચતુષ્ટયથી વિરુદ્ધ મનુસ્મૃતિ વગેરેનાં વચનો હોય તો તેમને પ્રમાણ માનવામાં
નથી આવતાં તે કહેવું ઉચિત લાગતું નથી. કારણકે “જે કાંઈ મનુએ કહ્યું છે તે
ઔષધિની માફક હિતકારી છે”. આ શ્રુતિવચનને કારણે પ્રમાણચતુષ્ટયથી વિરુદ્ધ
હોય તો પણ મન્વાદિ સ્મૃતિનું પ્રમાણ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. આના
સમાધાનરૂપે આગળની કારિકા કહેવાઈ છે. વિહિત હોવાને કારણે જે કર્મ કરવું
આવશ્યક માનવામાં આવે તેને માટે ‘ધર્મ’ શબ્દ વપરાય છે. ધર્મનું જ્ઞાન શ્રુતિ અને
સ્મૃતિ એમ બન્ને પ્રમાણોથી થાય છે. તેથી ધર્મની બાબતમાં બે પ્રમાણ થયાં,
શ્રુતિ અને મનુ આદિ સ્મૃતિ. પછી તે શ્રુતિસંવાદિની હોય કે શ્રુતિઅસંવાદિની હોય,
આમ બે પ્રમાણો થાય છે. શ્રુતિસંવાદિત સ્માર્તધર્મ અને શ્રુતિઅસંવાદિત સ્માર્તધર્મ
ની બાબતમાં બન્નેને જ કર્તવ્યનું જ્ઞાન મેળવવામાટે પ્રમાણ માનવામાં આવે છે
કારણકે ધર્મ પોતે શ્રૌત સ્માર્ત ભેદથી બે પ્રકારનો છે. વિરુદ્ધ જણાતા આશયોના
વિરોધનો પરિહાર સાવકાશ-નિરાવકાશ ન્યાયે અધિકારિભેદ કાલભેદ દેશભેદ ફલભેદ
વગેરે આધારો લઈને કરવામાં આવે છે.॥૧૦॥

વિવેચન:

શ્રષ્ઠિઓએ ધર્મની પરિભાષા કરતાં કહ્યું છે કે શાસ્ત્ર આપણને જે કર્તવ્યની
અને અકર્તવ્યની પ્રેરણા આપે છે. એટલે શાસ્ત્ર આપણને જે કર્મ કરવાની અને ન
કરવાની પ્રેરણા આપે છે, તે પૈકી જે કર્મ કરવાની પ્રેરણા આપે છે તે કર્મ ‘ધર્મ’
અને જે કર્મ ન કરવાની પ્રેરણા આપે છે તે કર્મ ‘અધર્મ’.

એમ તો ધર્મમાટે જુદી-જુદી પરિભાષા આપવામાં આવી છે. કોઈક ઠેકાણે
એમ કહ્યું છે કે તર્કથી જેનું અનુસન્ધાન થાય તેને ધર્મ માનવો. પરન્તુ વસ્તુતઃ
તર્કથી અનુસન્ધાન થાય? તર્ક બધાના જુદા-જુદા હોઈ શકે. માણસ ક્ષણે-ક્ષણે
જુદો-જુદો તર્ક કરે અને જો તે વખતે દરેક ક્ષણમાં ધર્મ બદલાતો રહે તો “ધારણાત્
ધર્મઃ” એમ જે ધર્મની પરિભાષા આપી છે તે કહી શકાય નહીં. એટલે કે ધર્મ ન
વ્યક્તિનું ધારણ કરી શકે કે ન સમાજનું અને વ્યક્તિ અને સમાજ પણ ધર્મનું ધારણ
ન કરી શકે. આથી આવી રીતે દર વખતે માણસની બુદ્ધિ અને તર્ક અનુસાર ધર્મ
બદલાતો રહે, તેને સ્થિરતા પ્રદાન કરવા, એક સનાતન આધાર આપવા, શ્રષ્ઠિઓએ
ઉપર મુજબની પરિભાષા પરિષ્કૃત કરી. નહીંતો એમ પણ કહેતા હતા કે
“યતોડભ્યુદયનિઃશ્રેયસ્સિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ” જેનાથી અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ્ સિદ્ધિ
થાય તે ‘ધર્મ’. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે અભ્યુદય કોને કહેવો? વાણિયો કહે કે
પૈસા કમાવવા એ મારે માટે અભ્યુદય છે. અચ્છા, એ એને વર્ણથીજ પ્રાપ્ત થાય
છે. તો તે થશે કે નહીં? પૈસા કમાવવાથી એનો અભ્યુદય થશે કે હાનિ થશે એ કેમ
સમજ પડે? અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ્ એ માપદંડ આપણને એના ફળના આપ્યા.
પણ શાનાથી, કયા કૃત્યથી કોનો અભ્યુદય થાય તે બાબત શું? દા.ત. શરાબી એમ
કહે કે ગટરના મોં પર પડવામાં મારો અભ્યુદય છે તો વસ્તુતઃ તેનો અભ્યુદય છે કે
નહીં તેનું નિર્ધારણ કેમ કરવું?

અભ્યુદય-નિઃશ્રેયસ્ની પરિભાષા પણ જટિલ બને છે અને નિર્ણાયક રહેતી
નથી. કર્મમાર્ગમાં જેને નિઃશ્રેયસ્ કહે છે, કર્મથી જે ફલ પ્રાપ્ત છે, તે નિઃશ્રેયસ્કારી
ફલ છે. એમ કહેતા હતા તેને પણ જ્ઞાનમાર્ગીઓએ વખોડી કાઢ્યું અને કહ્યું કે આ
બધી પત્થરની નાવ છે તે પોતે ડૂબશે અને તમને પણ ડૂબાડશે. આ સ્થિતિમાં અભ્યુદય
અને નિઃશ્રેયસ્ નું નિર્ધારણ એટલે ‘ધર્મ’ એ પરિભાષા ફલની દૃષ્ટિથી કેમ સાચી
હોઈ શકે?

“શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ॥”

(ભગ.ગીતા.૩।૩૫)

જો તું તારા પોતાના ધર્મમાં રહેશે તો તારી ઉન્નતિ થશે. ફલશ્રુતિ તરીકે આ વાત સાચી છે પરંતુ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવું હોય તો આ વાત ઉપયોગી નથી. કારણકે જો અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ્ ધર્મ કરી લીધા પછીજ થવાનાં હોય તો જે ધર્મ આપણે આચરી રહ્યા છીએ તે ધર્મ સાચો છે કે ખોટો તે પહેલેથી કેમ ખબર પડશે? જો આપણે અધર્મને ધર્મ સમજીને આચરી લીધો અને અભ્યુદય ન થયો તો બહુ મોડા પડ્યા. પાણી વહી ગયું. કંઈક આચરણ તો કરવુંજ પડશે તે વિના અભ્યુદય નિઃશ્રેયસ્ સિદ્ધ કેવી રીતે થશે?

હવે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્ર જે કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરે તે ‘ધર્મ’ અને જે કર્મ ન કરવાનું કહે તે ‘અધર્મ’ એમ ધર્મની પરિભાષા કરીએ તો શ્રુતિ અને સ્મૃતિ તે બે શાસ્ત્રોનું શું? તો કહે છે કે “યદ્ વૈ કિઞ્ચન મનુઃ અવદત્ તદ્ભેષજં વેદ” એ વાક્ય પ્રમાણે બન્ને શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પ્રમાણ છે. તેમાં પરસ્પર વિરોધ આવતો હોય તો પણ.

જેવી રીતે સ્મૃતિઓના પરસ્પર વિરોધનો પરિહાર સ્મૃતિના વ્યાખ્યાકારો કરે છે તેવીજ રીતે વ્યાખ્યાકારોમાં પણ ઘણીવાર પરસ્પર વિરોધ આવી જાય તો તેનો પરિહાર પણ એજ ન્યાયથી કરવામાં આવે છે કે ભાઈ, આ અમુક વ્યાખ્યાકાર ક્યા દેશનો હતો? તે દેશમાટે આ વાગુ પડતું હશે. આ વ્યાખ્યાકાર આ દેશમાટે હતો. દેશકાળ જોઈનેજ એના વિરોધનો પરિહાર કરવામાં આવે. તે જે પ્રક્રિયાની નીતિ છે તે જ નીતિ અપનાવીને તમારે અહીંયાં સમજવું જોઈએ એમ શ્રીઆચાર્યચરણ કહે છે.

મનુનેમાટે “યદ્ વૈ કિઞ્ચન મનુઃ અવદત્ તદ્ભેષજં વેદ” જે વિધાન છે તે કર્મના નિર્ણયમાટે છે અને બ્રહ્મના નિર્ણયમાટે નથી. તો કર્મના નિર્ણયમાટે મનુનો ભેષજનનો અધિકાર છે. જેવી રીતે આંખનો તજજ કોઈનું પેટ ન ખોલી શકે અને

જેમ પેટનો ડૉક્ટર્ આંખ ન ખોલી શકે તેવી રીતે આ મનુ એ કર્મનો તજજ છે અને કર્મના નિર્ણયમાં અમે તેનું પ્રમાણ માનીશું. અહીં અમારે તો નિર્ણય બ્રહ્મનો લેવાનો છે તો તે નિર્ણયમાં આંખના એ તજજને આ બ્રહ્મરૂપી ઉદર ખોલવા નહીં દઈએ, અમને ભીતિ લાગે છે. જો એ પ્રમાણચતુષ્ટયથી એકવાક્ય ન થતો હોય તો એ કર્મના તજજનો અમે બ્રહ્મના બારામાં ઉપયોગ નહીં થવા દઈએ. તે ન્યાય તમારે અહીં અનુસરવો જોઈએ.

વિરુદ્ધ વચનોની અને નિર્ણયોની જે સ્થિતિ કરવામાં આવે છે, જે રીતે એમને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે તે રીતે મનુને અમે પ્રમાણ માનીશું. વેદે એને જે અધિકાર આપ્યો છે કે મનુ કહે તે તમારા સ્વાસ્થ્ય માટે છે તો અમે અસ્વસ્થ નહીં થઈએ. જ્યારે કર્મનો નિર્ણય લેવાનો હશે ત્યારે તેને પૂછશું. બ્રહ્મના બારામાં એણે કત્યું નથી બ્રહ્મનો નિર્ણય લેવામાં, બ્રહ્મનો સંશય મટાડવા તેને નહીં પૂછીએ. તેનામાટે અહીં પ્રમાણચતુષ્ટય છે.

અવતરણિકા:

અત્ર પ્રમાણચતુષ્ટયે શ્રુતિઃ સૂત્રાણિ એકા કોટિઃ ગીતા ભાગવતં ચ અપરા સ્પષ્ટૈવ. તત્ર ઉભયત્ર પ્રમેયભેદાભાવે, દ્વયનિરૂપણાર્થ ભેદે વિરોધ ઇતિ કથમ્ એકવાક્યતા ઇતિ આશંક્ય દ્વયં સમર્થયિતુમ્ આહુ-

કારિકા:

યજ્ઞરૂપો હરિઃ પૂર્વકોઽિ બ્રહ્મતનુઃ પરે॥

અવતારી હરિઃ કૃષ્ણઃ શ્રીભાગવત ઈર્થતે॥૧૧॥

શ્લોકાન્વયાર્થ:

પૂર્વકોઽિ-પૂર્વકાંડમાં, યજ્ઞરૂપો-યજ્ઞરૂપ, હરિઃ-હરિનું, પરે-ઉત્તરકાંડમાં, બ્રહ્મતનુઃ-સાકાર બ્રહ્મનું, શ્રીભાગવતે-શ્રીભાગવતમાં, કૃષ્ણ-કૃષ્ણરૂપ અવતારી, હરિઃ-હરિનું, ઈર્થતે-વાર્ણ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રકાશ:

યજ્ઞરૂપ ઇતિ. “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિઃ” ઇતિ શ્રુતેજ્ઞાનક્રિયોભયયુતઃ સર્વેષામ્ અર્થઃ. તત્ર ક્રિયાયાં પ્રવિષ્ટઃ ક્રિયારૂપો યજ્ઞાત્મા પૂર્વકાંડાર્થઃ. જ્ઞાને પ્રવિષ્ટો જ્ઞાનાત્મા બ્રહ્મરૂપ ઉત્તરકાંડાર્થઃ. તનુશબ્દઃ સાકારબ્રહ્મપ્રતિપાદનાય. પરે ઉત્તરસ્મિન્ કાંડે. ક્રિયા જ્ઞાનં ચ દ્વયં પ્રકટીકૃત્ય યોડ્યતીર્ણઃ કૃષ્ણઃ સ શ્રીભાગવતે વિશિષ્ટો નિરૂપ્યતે, અતઃ ખણ્ડશો નિરૂપણં વેદે, ભાગવતે તુ સમુદાયેન નિરૂપ્ય તસ્ય લીલા અનેકવિધા નિરૂપ્યન્ત ઇતિ એકાર્થત્વેડપિ પૃથગ્વચનં યુક્તમ્ ઇતિ અર્થઃ ॥૧૧॥

સારાંશ:

બધાંજ શાસ્ત્રવચનોને આધારે બ્રહ્મનાં ક્રિયાસામર્થ્ય અને જ્ઞાનસામર્થ્ય સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. “જે સર્વજ્ઞ છે અને સર્વશક્તિમાન છે”. આ શ્રુતિવચન આમાં પ્રમાણ છે. ક્રિયારૂપ યજ્ઞભગવાન્ ક્રિયામાં પ્રવિષ્ટ થઈને પૂર્વકાંડના અર્થ બને છે. જ્ઞાનરૂપ સાકારબ્રહ્મ જ્ઞાનમાં પ્રવિષ્ટ થઈને વેદના ઉત્તરકાંડના અર્થ બને છે. બ્રહ્મતનુ શબ્દ સાકાર બ્રહ્મના પ્રતિપાદનમાટે વાપરવામાં આવ્યો છે. ક્રિયા અને જ્ઞાન બન્નેને પ્રકટ કરીને જે પોતે પણ પ્રકટ થયા એવા વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું વર્ણન શ્રીભાગવતમાં કૃષ્ણના રૂપે કરવામાં આવ્યું છે. તેથી વેદમાં ક્રિયારૂપ પાસાનું અને જ્ઞાનરૂપ પાસાનું જુદુ-જુદુ વર્ણન છે. ત્યારે ભાગવતમાં ક્રિયાશક્તિ જ્ઞાનશક્તિ અને ઉભયવિધ શક્તિમાન શ્રીકૃષ્ણની અનેક લીલાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી પ્રમેય એક હોવા છતાં પણ જુદાં-જુદાં પાસાંઓનું નિરૂપણ કરવા જુદાં-જુદાં શાસ્ત્રો રચાયાં છે. ॥૧૧॥

વિવેચન:

પ્રમાણયતુષ્ટયમાં શ્રુતિ અને સૂત્ર એ વ્યાખ્યેય કોટિનાં શાસ્ત્રો છે તેમજ ગીતા અને ભાગવત એ વ્યાખ્યા કોટિનાં શાસ્ત્રો છે. આમ બન્નેના જો પ્રમેય જુદા-જુદા ન હોય તો એકવાક્યતાનો સવાલ કેમ ઉભો થાય? જો બે શાસ્ત્ર માનીને ચાલીએ અને તેનાં પ્રમેય પણ જુદા-જુદા માનીએ તો પણ એકવાક્યતાનો સવાલ કેવી રીતે ઉભો થાય? આવી શંકાનું નિરાકરણ કરવા તેમજ વ્યાખ્યેય કોટિ અને વ્યાખ્યા કોટિ એ બન્નેને સિદ્ધ કરવા આ કારિકા ઉપદેશાયેલી છે.

શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું નિરૂપણ છે કે બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ છે, સર્વશક્તિમાન છે. આમ કહીને સર્વજ્ઞતાથી એની જ્ઞાનપ્રધાનતા બતાવી છે અને સર્વશક્તિમાન છે એમ કહીને એની ક્રિયાપ્રધાનતા દેખાડી છે. એટલે કે જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ એ બન્ને બ્રહ્મની શક્તિ છે. જો કે અહીંયાં શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં આનું નિરૂપણ નથી આવતું પણ આગળ સર્વનિર્ણયમાં જઈને નિરૂપણ કરે છે કે બ્રહ્મનાં પ્રથમ પાંચ રૂપ હોય છે. તેમાં કાળ કર્મ સ્વભાવ પ્રકૃતિ અને પુરુષ આ રૂપથી બ્રહ્મ જગતનું કારણ થાય છે. આ પાંચ રૂપ બ્રહ્મ લે છે. તેમાં પહેલું રૂપ કાળ.

કાળની પરિભાષા ત્યાં એમ આપવામાં આવી છે કે ‘કાળ’ એટલે બ્રહ્મની સૃષ્ટિ રચવાની ચેષ્ટા, તે જગતમાં કાળ રૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે. તે કાળથી કર્મ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. કર્મ પ્રાદુર્ભૂત થવાથી સ્વભાવ અને તે ક્રમમાં પ્રકૃતિ એટલે જડ તત્ત્વનું મૂળરૂપ અને પુરુષ એટલે ચેતન તત્ત્વનું મૂળરૂપ. આમ એ બ્રહ્મનાં પાંચ રૂપો છે. જે બ્રહ્મ જગતનું અથવા બ્રહ્માંડનું કારણ બને છે એમાં કર્મને પણ એક સ્વતન્ત્ર પક્ષ માનવામાં આવ્યો છે. હું જે ક્રિયાશક્તિની વાત કરતો હતો તેનો મુખ્ય હેતુ એ કે આજે નવું વિજ્ઞાન એમ કહે છે. જો કે બરાબર વાત કરીએ તો હવે આજનું નવું વિજ્ઞાન એમ નથી કહેતું પણ થોડુંક પ્રાચીન વિજ્ઞાન એમ કહેતું હતું કે જે વસ્તુમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તે સતત ક્રિયાશીલ રહે છે. જે વસ્તુ સ્થિર થઈ જાય છે તે સતત સ્થિર રહે છે. એટલેકે સ્થિરતા અને ગતિ નિરન્તર ચાલતી રહેનારી વસ્તુ છે. સ્થિતિશીલ વસ્તુને ગતિશીલ કરવી હોય તો વધારાની શક્તિ જોઈએ અને ગતિશીલ વસ્તુને સ્થિર કરવી હોય તો વધારાની બ્રેક્ જોઈએ. એનામાં કોઈ પણ કારણ એવું નથી કે જે વસ્તુ ગતિમાન છે તે પોતાની મેળે રોકાઈ જાય અને જે વસ્તુ સ્થિતિશીલ છે તે પોતાની મેળે ચાલતી થાય.

તેથી જ્યારે પદાર્થની ગણના થતી હતી ત્યારે ગતિશીલ થવાની ક્રિયા-Movement અને ગતિ Motion ની સ્વતન્ત્રવિભાગ તરીકે ચર્ચા થતી હતી. તેના લીધેજ વસ્તુ (Matter) અને શક્તિ (Energy) નો સિદ્ધાન્ત વિકસ્યો હતો કારણકે એ લોકો એમ માનતા હતા કે વસ્તુ યા તો સ્થિતિશીલ હોય છે યા ગતિશીલ હોય છે. સ્થિતિશીલ હોય તો ગતિશીલ કરવા અને ગતિશીલ હોય તો સ્થિતિશીલ કરવા શક્તિની જરૂર પડે છે. કોઈ પણ શક્તિને આપણે લાવવી પડે. આજે શક્તિ

અને વસ્તુ અદલબદલ થઈ શકે તેવાં થઈ ગયાં છે. સૌથી મોટું ફારસ એ થઈ ગયું કે ગતિ બહુ વિચિત્ર સ્થિતિમાં આવી ગઈ છે.

જુની ધારણા મુજબ ગતિને એમ સમજતા હતા કે તે પોતાનામાં સ્વતન્ત્ર-નિરપેક્ષ છે, એટલેકે ચાલે છે, તે વાત સાપેક્ષવાદનો સિદ્ધાન્ત આજે માનતો નથી. દા. ત. જો બે તારા સરખી રીતે ચાલતા હોય તો તે ગતિશીલ નથી. એટલે ગતિ કોને કહેવાય? તો એમ કહે છે કે એક સ્થિરતાના સંબંધમાં બીજો ચાલતો હોય તો તેને ‘ગતિ’ કહેવાય. જેમકે રેલના પાટાના સંબંધમાં રેલ ગતિશીલ છે. પૃથ્વી જોકે ફરી રહી છે તેથી રેલના પાટા પણ ફરીજ રહ્યા છે. તેથી સૂર્યની સ્થિતિના સંબંધમાં પૃથ્વી ગતિશીલ છે. વળી મોટા ભાગના વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે સૂર્ય પણ ફરી રહ્યો છે પણ આપણા સંબંધમાં ફરતો નથી તેથી સ્થિર છે. એટલે ગતિ શું અને સ્થિતિ શું તેની વ્યાખ્યા એકદમ બદલાઈ ગઈ. જુનો સિદ્ધાન્ત હતો કે વસ્તુ સ્થિર હોય અને શક્તિ ગતિશીલ હોય એટલે કે ચાલનશક્તિ (Kinetic energy) અને સ્થિરશક્તિ (Static energy) એમ વ્યાખ્યા કરતા હતા તે બદલાઈ ગઈ. કારણકે વસ્તુ જો સ્થિર હોય તો એનામાં ગતિ ઉત્પન્ન કરવામાટે શક્તિ જોઈએ અને જો શક્તિથીજ ગતિ ઉત્પન્ન થતી હોય તો કોઈ પણ સંબંધ વિના શક્તિ ગતિ ઉત્પન્ન કરે તો વસ્તુમાં ગતિ આવવી જોઈએ. હવે પ્રશ્ન એ થયો કે કોઈની સરખામણીમાં-અપેક્ષામાંજ ગતિ છે પોતાની મેળે સતત ગતિ જેવું કાંઈ છેજ નહીં. એક અરબ માઈલની ઝડપથી બે પિંડો ચાલતા હોય અને આજુબાજુમાં કોઈ સ્થિર પિંડ ન હોય તો બન્ને પિંડો સ્થિર કહેવાય. એક પિંડ સ્થિર હોય અને બીજો પિંડ એક સેકન્ડની ઝડપથી સરકી રહ્યો હોય તો તે પિંડ ગતિશીલ કહેવાય. ગતિની જ્યારે આવી હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિ થઈ તો શક્તિની શું સ્થિતિ? ગતિનો સિદ્ધાન્ત નિરપેક્ષ તો રહ્યો નહીં તો શક્તિ શું કરે છે તેની વ્યાખ્યા પણ બહુ વિચિત્ર થઈ ગઈ.

આજે તો કર્મની વ્યાખ્યા બહુ ભયંકર થઈ જાય છે. કર્મ જેને આપણે ક્રિયા કહીએ છીએ તે ક્રિયા અથવા કાળ તે એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્ય સાથે એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુ સાથે નો સંબંધજ છે. બીજું કાંઈ નથી. જેને આપણે ક્રિયા કહીએ છીએ અને જેને આપણે કાળ કહીએ છીએ તે હકીકતમાં કોઈ સ્વતન્ત્ર જાતિ-વસ્તુ નથી. પણ એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુ સાથેનો સંબંધ છે. તે સંબંધનુંજ નામ છે. આચાર્યચરણના મત પ્રમાણે પણ લગભગ આવીજ સ્થિતિ છે. બીજા

દાર્શનિકોની જેમ કાળ અને કર્મ ને આપશ્રી સ્વતન્ત્ર નથી માનતા. બ્રહ્મનો જ્યારે પોતાનામાં દ્વેધીભાવ થાય અને દ્વેધીભાવ થવાની જે સ્પંદન કે ચેષ્ટા થાય તે જ બ્રહ્મનો ‘કાળ’ છે. જ્યારે એ બ્રહ્મ પોતાને ક્રિયાન્વિત કરે છે, સક્રિય થાય છે તે એનું ‘કર્મ’ છે.

હવે આધુનિક વિજ્ઞાનમાં કાળ અને કર્મ બીજા સાથેના સંબંધની વ્યાખ્યા છે. ત્યારે તે સંજોગોમાં પ્રશ્ન કેવળ એટલોજ રહી જાય છે કે બ્રહ્મ પોતે પૂર્ણ હોવા છતાં તેનો સંબંધ કોનાથી પ્રકટ થયો? કોના સંબંધમાં કાળ અને કર્મ પ્રકટ થાય છે? આચાર્યચરણ આ બાબતમાં કહે છે બ્રહ્મ પોતાની સ્વેચ્છાથી જે દ્વેધીભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તે જ કાળ અને કર્મની વ્યાખ્યા છે એટલે (in itself it is inexplicable.) આ વસ્તુ એક ઠેકાણે જઈને અનિવર્ચનીય થઈ જાય છે. પૂર્ણથી કાળ અને કર્મ નો પ્રાદુર્ભાવ કેવી રીતે થયો? કેવળ સમશક્તિની વ્યાખ્યાથીજ એની વ્યાખ્યા થઈ શકે છે. તેથી આચાર્યચરણ શક્તિનો અર્થ કાળ અને કર્મ કરી લે છે. દરઅસલ સર્વજ્ઞથી જ્ઞાનની વ્યાખ્યા તો થઈ પણ કોઈ એવી સ્થિતિ થઈ જાય છે કે કાળ અને કર્મ ની વ્યાખ્યા થઈ શકતી નથી.

બીજા દાર્શનિકોએ જે લોકોએ કાળ અને કર્મ ને (Absolute) સ્વતન્ત્ર માન્યાં છે, તેવા યથાર્થવાદી જે દાર્શનિકો છે, એ લોકોના મતમાં બહુ વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ જાય છે કે કાળ શા માટે ઉત્પન્ન થયો છે? અને જો એમ કહેવામાં આવે કે ઉત્પન્ન નથી થયો એટલે કે અનાદિ છે તો આચાર્યચરણ બહુ મજેદાર દલીલ આપે છે કે પછી તો તે નિત્યસર્ગ હોવો જોઈએ. એટલે પછી જે ઉત્પત્તિમાટેના ત્રણ સિદ્ધાન્તો ચાલે છે.

૧. સર્ગ નૈરન્તર્યનો સિદ્ધાન્ત.

૨. અસર્ગનો સિદ્ધાન્ત.

૩. આદિ સર્ગનો સિદ્ધાન્ત.

૧. સર્ગ નૈરન્તર્યનો સિદ્ધાન્ત:

એટલે કોઈ એક વસ્તુ થઈ નથી પણ થઈ રહી છે. કોઈ એક અમુક ચોક્કસ બિન્દુ નથી કે જે ઠેકાણે આપણે એમ કહી શકીએ કે બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું, પણ

બ્રહ્માંડ પોતે એક પ્રક્રિયા છે. તેને ક્યાંય પણ એક ફેમ્ લગાડીને જોઈએ તો જેમ આપણું જેટલું નજરનું ક્ષેત્ર હોય તેને આપણે એટલી ફેમ્માં લગાડીને ફોટા પાડી લઈએ તો આપણને એમ લાગે કે આ વસ્તુ જમણી બાજુ છે અને આ ડાબી બાજુ છે. પણ હકીકતમાં જ્યારે એ ફેમ્ આગળ સરકે ત્યારે પેલી ડાબી બાજુમાં છે તે જમણી બાજુમાં ચાલતી લાગશે. તેવી રીતે જેને આપણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ કહીએ છીએ તે કેવલ આપણી સમજણ શક્તિની જાણવાની જે ફેમ્-શક્તિ છે તેની મર્યાદાને લીધે છે. આપણી જ્ઞાનની સમજણની ફેમ્ એવી છે કે તેની મર્યાદામાંજ આપણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ નાં આ પાસાં જોઈ રહ્યા છીએ. હકીકતમાં નથી ઉત્પત્તિ કે નથી વિનાશ. જગત્ એક સળંગ પ્રક્રિયા છે. અને મોટા ભાગના નાસ્તિક દાર્શનિકોએ આ જ મતને માન્યો છે. કેમકે ઈશ્વર એમને પોસાય નહીં અને ઈશ્વર ન પોસાય તો ઉત્પત્તિ કેવી રીતે પોસાય? જો ઉત્પત્તિ માને તો ઉત્પાદકકારણ જોઈએ અને જો ઉત્પાદકકારણ આવે તો ઈશ્વરવાદ આવ્યા વિના રહે નહીં. કેમકે પછી તો નામનોજ ઝઘડો રહી જાય. એટલે જે મોટાભાગના સમજદાર અનીશ્વરવાદી દાર્શનિકો છે તે લોકો જગત્ને એક પ્રક્રિયા માને છે. પેદાશ નથી માનતા. સતત ચાલતો અનાદિ-અનંત પ્રવાહ માને છે. જેમાં કોઈ કારણની જરૂર નથી, કર્મની જરૂર નથી. આધુનિક વિજ્ઞાન પણ એજ વસ્તુ માને છે. જગત્ એ પ્રક્રિયા છે, પેદાશ નથી. આપણા આજના જ્ઞાનની મર્યાદાથી આપણે માનીએ છીએ કે તે પેદાશ છે. પણ હકીકતમાં તે પેદાશ નથી.

૨. અસર્ગનો સિદ્ધાન્ત:

જ્યારે બીજો એક મત જે પ્રક્રિયા અને પેદાશ ના (ઉત્પાદનના) ઝઘડાથી કંટાળી જાય છે તેવો બૌદ્ધ અને શાંકર દાર્શનિકો નો અથવા યુરોપમાં જે આદર્શવાદી ચિન્તકો છે તેઓનો મત છે. તે લોકો આ પ્રશ્નથી ગભરાઈને કહે છે ઝઘડા બંધ કરો. બધી ભ્રાન્તિ છે. નથી પ્રક્રિયા કે નથી પેદાશ. આ બધું વિવર્ત છે. પણ હકીકતમાં ‘વિવર્ત’ કહેવાથી પણ વિવર્ત પ્રક્રિયા છે કે પેદાશ એ પ્રશ્ન ઉભો રહી જાય છે. પછી બહુ ગડબડાટ પેદા થઈ જાય છે. શાલમૃગનેમાટે એમ કહેવાય છે કે જ્યારે તેની પાછળ શિકારી પડે ત્યારે જ્યાં સુધી ભાગી શકાય ત્યાં સુધી ભાગે પછી આંખ રેતીમાં ઘુસાડી દે જેથી શિકારી દેખાતો બંધ થઈ જાય પણ એનાથી મૃત્યુ ટળતું નથી. તેમ આ મતમાં પ્રક્રિયા અને પેદાશ ના ઝઘડા રૂપી જે મૃત્યુ છે તે ગળે લટકીજ રહે છે. કેવળ સ્થળાન્તર થઈ જાય છે. એટલે જગત્ પ્રક્રિયા છે કે પેદાશ (ઉત્પત્તિ)

છે તેની ચર્ચા નથી થતી પરન્તુ આ વિવર્ત પ્રક્રિયા છે કે પેદાશ છે તેની ચર્ચા થાય છે એટલું ફેરવાઈ જાય છે. અને પાછા તેને તે ઝઘડા ત્યાં આદર્શવાદના માળખામાં શરૂ થઈ જાય છે. કોઈ કહે છે વિવર્તપ્રક્રિયા છે તો કોઈ કહે છે કે વિવર્તપેદાશ છે. વાત ત્યાંની ત્યાંજ રહી. ઝઘડામાં તો બહુ ફરક પડ્યો નહીં. એમાં પણ જેટલા ઈશ્વરવાદી છે તેમને પ્રક્રિયાનો સિદ્ધાન્ત પરવડે નહીં અને પરવડે તો એને કોઈને કોઈ પેદાશના રૂપમાંજ લાગુ પડે. જેવી રીતે વેદનો મત ઈશ્વરવાદને માન્યા પછી પણ લગભગ પ્રક્રિયાનોજ છે તે વેદનેજ પોસાય છે, બીજા ઈશ્વરવાદીઓને એ પોસાય નહીં એ વેદની એક સુન્દરતા છે વિશિષ્ટતા છે. પણ પોતાની મેળે ઈશ્વરને દાખલ કરવાની જે સમસ્યા છે તે તો ઉભીજ રહે છે.

પ્રશ્ન: નિર્ગુણ-નિરાકારને આ બધાં લક્ષણ કેમ લાગુ પડે?

એજ હું આપને બતાવું છું. આ એક પ્રશ્ન આપણે પૂરો કરી લઈએ પછી એ બતાવું છું. વેદે વારંવાર એ મુદ્દા ઉપર બહુ ભાર આપવાની કોશિશ કરી છે કે જગત્ એ બ્રહ્મની પેદાશ નથી પણ બ્રહ્મની એક પ્રક્રિયા છે. એટલે બ્રહ્મ ક્રિયારૂપ છે ક્રિયાપ્રવાહ છે અને બ્રહ્મ જે પ્રક્રિયામાં જાય છે તે જગત્ છે. વેદજ આખા વિશ્વમાં એક ધર્મગ્રન્થ છે કે જેણે જગત્ એ પેદાશ નથી એમ કહીને સમાધાન આપવાની હિંમત કરી છે અને એક ઠેકાણે એટલે સુધી જઈને કહે છે કે આ જે પ્રક્રિયા છે એ ક્યાંથી શરૂ થઈ રહી છે અને ક્યાં એનો અન્ત થઈ રહ્યો છે તે નથી કોઈ કહી શકતું કે નથી કોઈ જાણી શકતું અને આ પ્રક્રિયાનો જે અધ્યક્ષ છે તે પણ પોતે આને જાણે છે કે નહીં તે એક શંકાસ્પદ વાત છે. આ વાંચીને મેક્સમુલર એટલો ગભરાઈ ગયો કે બાપ રે બાપ, એક બાજુ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર કબૂલ કરવો અને બીજી બાજુ એમ કહેવું કે “સો અંગ વેદ યદિ વા ન વેદ”

કહે છે કે બીજો કોઈ ધાર્મિક આ વાત કરે તો તેનાં ફેફસાં ફાટી જાય એટલો ગભરાટ થઈ જાય. મેક્સમુલરને એટલી ગભરામણ થઈ ગઈ. કુરાનમાં કે બાઈબલમાં કે બીજા કોઈ ઈશ્વરવાદી દર્શનમાં આ વાત આવી શકે નહીં કે બ્રહ્મ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા/ક્રિયાશીલ છે જે હિંમત વેદની છે. પણ બ્રહ્મ સતત પ્રક્રિયા છે એમ કહેવા છતાં પણ સૌથી મોટી તકલીફ એક રહે છે, જેમકે આપ જોશો તો યુરોપના અમુક ઈશ્વરવાદી દાર્શનિકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યાં ધર્મની પોતાની તો હિંમત ન ચાલી,

વેદ સિવાય, પણ દાર્શનિકોએ પોતાની મસ્તીમાં આવો સિદ્ધાન્ત ઘડી કાઢ્યો છે કે બ્રહ્મ સતત પ્રક્રિયા છે. પરન્તુ એમ કરવા જતાં તે લોકોને સૌથી મોટી તકલીફ એ થઈ છે કે બ્રહ્મ એક નામજ રહી ગયો. જેને એ લોકો ગોડ (God) કહેતા હતા અથવા (Zeus) કહેતા હતા તે કેવળ નામજ રહી ગયાં. તેની જે સંજ્ઞાઓ લક્ષણો તેની સાથે જોડાયેલાં હતાં તે બધાંજ છોડવાં પડ્યાં. અને તોજ એ લોકો પુરવાર કરી શક્યા કે ગોડનું ક્રિયારૂપ થવું તે જગત્ છે. કેમકે પછી તે લોકો એટલા ડરી ગયા કે તેઓએ આગળ વધીને યલુદીધર્મને વખોડી કાઢ્યો કે તે લૌકિક કર્તૃતાના માળખામાં ઉત્પત્તિની વ્યાખ્યા કરવા માગે છે. એ લોકો એટલા મૂઢ થઈને કહે છે કે “આપણને કોઈ આવ્યો તો બ્રહ્મ કોધિત છે.”

એક ઠેકાણે તો રસેલ ત્યાં સુધી કહે છે કે “તમે ઈશ્વરનું એવું વિચિત્ર હાસ્યાસ્પદરૂપ ઘડી કાઢ્યું છે કે પ્રાર્થના કરતી વખતે તમે એમ સમજો છો કે ઈશ્વર, જેની તમે પ્રાર્થના કરો છો જે પોતાના નિયમ વડે જગત્ ચલાવી રહ્યો છે તેને તમે કહેશો તો કોઈક નિયમમાં ફેરફાર પણ કરશે. આવો હાસ્યાસ્પદ અને ધૂની ઈશ્વર છે. એકાદ માણસ ક્યાંક દેવળમાં બેસી પ્રાર્થના કરે તો તે પોતાના જે નિયમથી જગત્ને ચલાવી રહ્યો છે તેમાં ફેરફાર કરવા પણ તૈયાર થઈ જાય.” આથી કહે છે કે “આવી પ્રાર્થનાનો અર્થ મારી સમજમાં નથી આવતો. હું એ પ્રાર્થનાને નથી સમજી શકતો. આવો ધૂની માણસ કોઈ અસર્વજ્ઞ હોઈ શકે છે પણ જેને તમે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન કહો છો, જે બધું જાણે છે અને જે કાંઈ કરે છે તે વિચારપૂર્વક કરે છે તેની જગત્ની પ્રક્રિયામાં કોઈ ઉણપ તો છે જ નહીં તે આવો હોઈ શકે નહીં.” જ્યારે તમે ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન અને સર્વશુભ પણ માનો છો. ક્રિશ્ચિયન્ ધારણાના હિસાબે ભગવાન્ સર્વશુભ શુભતમ છે, એટલે કોઈ પણ કર્મમાં એની અશુભતા તો છેજ નહીં. તો એ સર્વશુભ છે, સર્વશક્તિમાન છે, સર્વજ્ઞ છે ત્યારે એને શું ઉણપ લાગી? ઉણપ નથી તો આપણી પ્રાર્થનાને તે સાંભળે છે કેમ? એટલે આ પ્રશ્નને છોડતાં તે લોકોને મોટી સમસ્યા થઈ જાય છે. આખા તર્કનું વજન આ તરફ ઢળી જાય છે કે યા તો ઈશ્વરને તદ્દન છોડી દો અથવા ઈશ્વરના નામરૂપી એક મડદાને રાખો. બસ બાકી પ્રાણભૂત અર્થ બધો એનો ખોઈ દો.

આ સિદ્ધાન્તનો જે એક મોટો દાર્શનિક સ્પીનોઝા થયો એણે બધુંજ મેથેમેટીકલી (ગણિતશાસ્ત્રથી) સાબિત કરી દીધું. જગત્ ઈશ્વરથી સિદ્ધ થાય છે પણ તે ઈશ્વરનો જે અર્થ આપણે સમજીએ છીએ તેવો ઈશ્વર નથી. કોમ્યુનિસ્ટો કહે છે કે સ્પિનોઝા

જે અર્થમાં ઈશ્વર શબ્દ કહે છે અને તેનાથી જગત્ ઉત્પન્ન થયું તેમ કહે છે તે અર્થમાં ‘ઈશ્વર’ શબ્દ અમને સ્વીકાર્ય છે. સ્પિનોઝા જે અર્થમાં ઈશ્વર માને છે તેમાં તે પદાર્થ-બદ્ધાથી આગળ નથી જતો. એટલે નાસ્તિકો એને ‘નાસ્તિક દાર્શનિક’ કહેતા હતા. આસ્તિકો એને ‘આસ્તિક દાર્શનિક’ કહેતા હતા. ચક્કર એવું પણ થયું કે નાસ્તિકોએ એને “God intoxicated ઈશ્વરી નશાવાળો” કહ્યો છે અને આસ્તિકોએ એને ‘નાસ્તિક’ પણ કહ્યો છે. એટલે ઈશ્વર શું છે એ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આજ સુધી કોઈ કરી શક્યા નથી. હજુ પણ કેટલાક લોકો કહે છે કે શંકરાચાર્ય જેવો એનો આદર્શવાદી મત છે અને મારું માનવું છે કે વલ્લભાચાર્ય જેવો એનો યથાર્થવાદી મત છે. હકીકતમાં એનામાટે ચોક્કસ અભિપ્રાય આપવો બહુ મુશ્કેલ છે. કેમકે ઈશ્વરને પ્રક્રિયા કહેવા જતાં બહુ તકલીફ થઈ જાય છે.

૩. આદિસર્ગનો સિદ્ધાન્ત:

હવે આપણી વાત એ રહી કે જો ઈશ્વરનું પ્રક્રિયારૂપ થવું એ જગત્ની ઉત્પત્તિ હોય તો આ જગત્ ઉત્પત્તિમાં; જેવી રીતે કુંભારની ઉત્પાદન ક્રિયાને કારણે માટી ઘડા બનવાની પ્રક્રિયા સાથે જોડાય તેમ જડભાવથી પ્રક્રિયામાં જાય છે, તેવી રીતે શું ઈશ્વર ક્રિયાન્વિત થાય છે? અથવા તો જેવી રીતે એક કરોળીયો જાળું ગૂંથે છે તે વખતે જેવી રીતે ક્રિયાન્વિત થાય છે તેવી રીતે શું ઈશ્વર ક્રિયાન્વિત થાય છે? અને હકીકતમાં જો આપણે એમ કહીએ કે કરોળીયા કે માટીની જેમ તે જડભાવથી ક્રિયાન્વિત થાય છે તો તો તે દ્રવ્ય જેવોજ છે અને તો પછી સ્પિનોઝાની સ્થિતિથી બહુ ફરક રહ્યો નહીં. પછી તો બ્રહ્મ કેવળ નામનો જ રહી જાય છે. બ્રહ્મ કહો કે દ્રવ્ય કહો. દ્રવ્ય કહો કે પ્રકૃતિ કહો બહુ ફરક નથી પડતો. પરન્તુ ઈશ્વરની ખાસ સંજ્ઞાને (Connotation) નિભાવવી હોય તો, બીજા શબ્દમાં આપણે એને સર્વશક્તિમાન કહેવો હોય તો સર્વશક્તિની વ્યાખ્યા થઈ શકે છે કે તેનામાં બધીજ બીજશક્તિ (Potentiality) છે આ જગત્ના રૂપે વિકસિત થવાની જે બીજશક્તિ છે તે પણ છે અને તે સાથે તેને સર્વજ્ઞ પણ કહેવો હોય-જે આપણા ઈશ્વર અને બ્રહ્મ ની સંજ્ઞા છે લક્ષણ છે-તો પછી વાસ્તવમાં ઈશ્વરને પ્રક્રિયા કહો કે પેદાશ કહો બહુ ફરક રહી જતો નથી. એટલેકે કરોળીયો જાળાને ઉત્પન્ન કરે છે કે પોતે જાળરૂપે ક્રિયાન્વિત થાય છે તેમાં બહુ ફરક રહી જતો નથી, જ્યારે આપણે એટલું સ્વીકારી લઈએ કે તે ચેતન છે, ચેતન જીવ છે, ચેતન પ્રાણી છે અને એનામાં પસંદગી રહેલી છે. જે વખતે તમારી પાસે પસંદગીની શક્તિ આવે છે તે વખતે

સામે વિકલ્પ આવી જાય છે. જે વખતે વિકલ્પ હોય છે તે વખતે તમે પસંદ કરો છો અને જે વખતે તમે પસંદ કરો છો તે વખતે તમારી શક્તિ તમને અમુક પસંદ કરવા પ્રેરિત કરે છે અને જે વખતે તમે અમુક પસંદ કરી રહ્યા છો ત્યારે તમે ક્રિયા કરી રહ્યા છો એમ કહેવાય, પણ તમે ક્રિયારૂપ છો એમ નહીં કહી શકાય. પરંતુ હકીકતમાં તમે ઉત્પાદક છો કારણકે પસંદગીની ક્રિયા કરનાર તમને તેના ઉત્પાદક સાબિત કરે છે, તમને કર્તા બનાવે છે અને જો કર્તા બનવું હોય તો પછી કંઈ ક્રિયારૂપતા નથી રહેતી.

હવે તે જ સ્થિતિમાં મૂળતઃ વેદે બન્ને વાતો કરી છે. આ પ્રશ્નના ખુલાસા વેદે બહુ સારી રીતે આપવાની કોશિશ કરી છે. આજ સુધી કોઈ પણ વિશ્વનું દર્શન પૂર્ણરૂપે રહસ્ય સમજાવી શક્યું નથી. તેવીજ રીતે કોઈ પણ ધર્મ સમજાવી શક્યો નથી. પણ વેદે જે ખુલાસો આપવાની કોશિશ કરી છે તે ખુલાસો હું આપને બતાવું છું. વેદેજ આ ખુલાસો આપવાની કોશિશ કરી છે.

“સૂર્યા ચન્દ્રમસૌ ધાતા યથા પૂર્વમ્ અકલ્પયત્।

દિવં ચ પૃથ્વીં ચૈવ ચાન્તરીક્ષમથોસુવઃ॥”

(ઋક્સં. ૮।૮।૪૮)

ધાતાએ જગત્ જેવું પહેલાં હતું તેવુંજ પાછું ઉત્પન્ન કર્યું. એ ઉપરથી એમ સૂચન કરવા માગે છે કે કોઈ ચક્ર છે અને તે ચક્ર ચાલી રહેલું છે પણ તે જડભાવથી નથી ચાલી રહ્યું પણ સચેતન ચેષ્ટાથી ચાલી રહ્યું છે. પરંતુ આ ચક્ર ચલાવનાર કોઈ ધાતા છે કે જે ચક્રને પોતાની મેળે જેવી રીતે તે ચાલતું આવી રહ્યું છે તેવી રીતે ચલાવતો રહ્યો છે. શ્રીશંકરાચાર્યજી એનામાટે એક વિલક્ષણ યુક્તિ શોધી કાઢે છે. “કુર્વન્તં બાલં કારયતિ” બાળક જે (કામ) કરી રહ્યો છે તેને કરાવે છે એટલે બાળક ચાલી રહ્યો હોય તેને ચલાવે છે. હવે નાનો બાળક જો આપણે હાથ ન આપીએ તો ચાલી નથી શક્તો, પોતાની મેળેય ચાલી નથી શક્તો. છતાં કેવળ આપણે ચલાવીએ છીએ તેવુંય નથી. કાંઈક એના પગ પણ ચાલે છે. તો મોટેરાંઓ શું કરે છે? ચાલતા બાળકને આંગળી આપી ચલાવે છે. તેવી રીતે જે થતું આવતું વિશ્વ છે તેને તે ચાલતું કરે છે. હકીકતમાં આ વ્યાખ્યા તેમણે વિશ્વોત્પત્તિના સંબંધમાં નથી આપી. આ દલીલ તેમણે આપી છે કર્મ અને કારયિતા ના સંબંધમાં. કર્તા અને કારયિતા ના સંબંધમાં પણ આપણે એને અહીંયાં સમજી શકીએ.

બ્રહ્મનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય:

વેદનો હેતુ લગભગ એવો પ્રતીત થાય છે કે જગત્ જે ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે તેને બ્રહ્મ પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન કરે છે અને તે વ્યાખ્યા વલ્લભાચાર્યને પણ જેમ છે તેમ સ્વીકાર્ય છે. આથી પ્રક્રિયા અને પેદાશ નો ઝઘડો આ અંશ સુધી સમાહિત થઈ જાય છે. પણ આથી આગળ જઈને વેદ પોતે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે કે કોણ જાણે છે અને કોણ કહી શકે છે કે આ પ્રક્રિયા ક્યાંથી આવી રહી છે અને કઈ તરફ જઈ રહી છે! વેદ પોતે પણ આશ્ચર્ય કરે છે અને એટલે મહાપ્રભુજી કંટાળીને એક ઠેકાણે કહે છે કે “કવચિત્ બ્રહ્માંડોદુંબરે મશકવત્ સ્થિતા સ્વગતિં ન જાનંતિ કુતો વા ભગવદ્ગતિમ્” બ્રહ્માંડરૂપી ઉડુંબરમાં મચ્છરની જેમ બેઠેલા જીવો જ્યારે પોતાની ગતિ જાણતા નથી ત્યારે બ્રહ્મની ગતિ કેવી રીતે સમજી શકે? એમ કહીને વિષયવિવેચના બંધ કરી દે છે. મૂળ કાંઈક અચિન્ત્યતાનો ભાવ એમાં રહેલો છે. એ અચિન્ત્યતાનું સ્વરૂપ શંકરાચાર્ય માયા વડે ઉત્પન્ન કરે છે અને મહાપ્રભુજી બ્રહ્મના અચિન્ત્ય સામર્થ્ય વડે. જે આપે પ્રશ્ન કર્યો કે નિર્ગુણતામાં સગુણતા કેવી રીતે આવી? તો શંકરાચાર્ય એમ વિચારે છે નિર્ગુણતામાં સગુણતા માયા વડે આવી. પણ હકીકતમાં આપને જે મેં પહેલાં કહ્યું તેમ પ્રશ્નને બીજે બદલવાનોજ રહે છે. પ્રશ્ન બદલાયો કે માયા વડે નિર્ગુણતામાં સગુણતા કેવી રીતે આવી?

આપણા હિન્દુસ્તાનીઓની મજાક ઉડાવતાં બટર્નિડ્ રસેલ્ એક બહુ સરસ વાત કરે છે. તે કહે છે કે હું નાનો હતો ત્યારે મને એમ લાગતું હતું કે વિજ્ઞાન બહુ અવ્યવસ્થિત છે અને મને લાગ્યું કે એકજ શાસ્ત્ર એવું છે, ગણિતશાસ્ત્ર, જે હું ભણી લઉં તો બધું સિદ્ધ થાય. ગણિતશાસ્ત્ર સુવ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર છે કે જેમાં શંકાનો કોઈ પ્રશ્નજ નથી. એ મહત્વાકાંક્ષા કે હું ગણિતશાસ્ત્રનો તજજ્ઞ થાઉં અને એવો તજજ્ઞ થાઉં કે બધાં શાસ્ત્રોની ગણિતથી સમજાણ આપી દઉં. જેથી બધાં શાસ્ત્રો સુવ્યવસ્થિત થઈ જાય.

એણે અઢાર વર્ષની ઉંમરે સભાનતાથી આ દલીલ મનમાં રાખીને પોતાની ડાયરીઓ લખી છે. ઈશ્વર છે કે નહીં? બધી મોટી તાત્વિક ચર્ચાઓ તે માણસે તે ડાયરીઓમાં ચર્ચી છે. તેને પોતાના વડીલોની બીક લાગતી હતી તેથી તે ડાયરીઓ લેટીનમાં લખતો હતો, અંગ્રેજીમાં નહોતો લખતો. કારણકે આમ જો તે ચર્ચા કરે કે

ઈશ્વર નથી અને ઘરમાં તે કોઈ વાંચી લે તો ઈશ્વરવાદીઓના ઘરમાં એને માર પડે. તે ડાયરીઓમાં આ બધી ચર્ચાઓ કરીને તેણે બહુ પસંદગીપૂર્વક ગણિતશાસ્ત્ર લીધું. તે લીધા પછી જ્યારે એણે પૂરું વાંચ્યું ત્યારે એને લાગ્યું કે ગણિતશાસ્ત્ર પોતે બહુ અસામાન્ય સિદ્ધાન્તપર અવલંબે છે. એટલે વિચાર કર્યો કે હવે શું કરવું? ગણિતશાસ્ત્રને એક નક્કર પાયો આપવો જોઈએ. તે આપવા તેને થયું કે તત્ત્વજ્ઞાન વાંચવું જોઈએ. હવે તત્ત્વજ્ઞાન વાંચ્યું ત્યારે એમ ગોટાળો સમજમાં આવ્યો કે આ તો કેવળ ભાષાનું પૃથક્કરણ બરાબર નથી થતું તેના આ બધા ગોટાળા છે. તત્ત્વજ્ઞાનને સુસમ્બંધ Synthesise કરવામાટે, જેથી ગણિતશાસ્ત્ર સુસમ્બંધ થાય, તેણે ભાષાઓનું પૃથક્કરણ શરૂ કર્યું. અન્તે એને થયું કે ભાષાઓનું પૃથક્કરણ કરવા જતાં વળી પાછો ગણિતનો સિદ્ધાન્ત આવ્યો. ભાષાને જો સુસમ્બંધ કરવી હોય તો જો એનો ગણિતશાસ્ત્રીય અનુવાદ સાચો ન થાય તો પેલો લાગણીવાળો ભાગ છે તેને દૂર કેમ કરવો? ભાષાને જો વિષયલક્ષી (objective) બનાવવી હોય તો તેને આપણે તર્કથી રજૂ કરવી જોઈએ અને તર્કના બધા નિયમ ગણિત ઉપર આધારિત છે એટલે **Mery Go Round** જેવું ગોળ ચક્ર થઈ ગયું. એટલે તે થાકી ગયો. પછી ત્યાં કહે છે કે “ભાષાને સદ્ધર પાયો તર્કથી મળશે અને તર્કનો બધો આધાર પાછું ગણિત છે. કેમકે તર્કના બધા નિયમોનું જ્યારે અર્થઘટન કર્યું ત્યારે તે ગણિતના નિયમ ઉપર જઈને અટક્યો. તર્કનો કોઈ પણ સાચો નિયમ ગણિતના નિયમ વિના સાબિત થઈ શકતો નથી. એટલે જો ગણિતને તમે હટાવી દો તો તર્ક સિદ્ધ થાય નહીં. પાછો જ્યારે આમ એ ચક્રર મારીને આવ્યો ત્યારે એણે કહ્યું કે આટલુંજ જે હું કરી શકતો હતો તેટલુંજ મેં કર્યું.”

સાઈઠ-સીતેર વર્ષની ઉંમરે એને થયું કે જ્ઞાન તો વ્યવસ્થિત થવાનું નથી એટલે છોડો આ જ્ઞાનનું ચક્રર, સમાજને વ્યવસ્થિત કરીએ. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન છોડીને તે રાજકારણમાં પડ્યો. પછી સમાજ પણ વ્યવસ્થિત થયો નહીં. એમ બિચારો અન્તિમ અવસ્થા સુધી સમાજને વ્યવસ્થિત કરવા માટે ઝઘડતો રહ્યો અને તેની મૃત્યુનોંધમાં એ લખે છે કે હું જ્ઞાનને પણ વ્યવસ્થિત નથી કરી શક્યો અને સમાજને પણ વ્યવસ્થિત નથી કરી શક્યો. એ મારી વિક્લતાઓની ગાથાઓ છે. અને પછી કહે છે કે ભારતીયોની એ કથા યાદ આવે છે કે જ્યારે ભારતીયોને કોઈએ પૂછ્યું? (આવી કથાઓ આપણે ત્યાં છે એવી માન્યતાઓ આપણા ત્યાં છે પણ એને કેમ ખબર પડી તે ખબર નહીં) “પૃથ્વી ક્યાં છે?” તો કહે “અષ્ટ દિગ્ગજોના ઉપર

પૃથ્વીનો આધાર છે.” પછી પૂછ્યું, “અષ્ટ દિગ્ગજો ક્યાં છે?” તો કહે, “કાયબા ઉપર.” “કાયબાઓ ક્યાં છે?” તો પેલા ભારતીયોએ કહ્યું, “ચર્ચાનો વિષય હવે બદલી નાખીએ” જિજ્ઞાસા પ્રશ્ન આગળજ વધતા જાય છે તેનો જવાબ આપવો ક્યાં? પૃથ્વીને લાથી ઉપર ટકાવી. લાથીને કાયબા ઉપર ટકાવ્યો અને કાયબા ક્યાં છે તે પણ તપાસ આવે તો કહ્યું Let us change the topic ચાલો, વિષય બદલી નાખીએ. કહે કે આમ જ્યારે વાત વળી પાછી ગણિત ઉપર આવી ત્યારે મેં પણ એમ વિચાર કર્યો કે ચાલો વિષય બદલી નાખીએ. ચાલો આપણા સમાજને સુધારીએ. પરન્તુ સમાજ પણ કાંઈ સુધરી શક્યો નહીં. આજ સુધી સમાજ જ્યાં છે ત્યાંનો ત્યાંજ છે. એના કોઈ પણ સામાજિક સિદ્ધાન્તનો આજ સુધી અમલ થઈ શક્યો નથી. જો કે બધા માને છે કે આ યુગનો તે મહાન ચિન્તક થયો. પણ તેમાંથી કેટલું અમલ થઈ શકે છે તે મોટો પ્રશ્ન છે. એટલે તે કહે છે કે “મારી આવી વિક્લતાની ગાથા છતાં પણ જમા બાજુમાં હું એટલુંજ રાખી શકું કે મેં જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે ખોટી દિશામાં નથી કર્યો. મારો વિશ્વાસ છે કે આ પ્રયત્ન જો ચાલુ રહેશે તો

આજે નહીં તો આવતી કાલે ક્યારેક પણ ખબર પડશે કે આ બધો ઝઘડો શાનો છે?” આટલીજ આશાથી મર્યો છે તે બિચારો. એને સોનેરી અક્ષરોમાં લખવા જેવું છે કે તત્ત્વચિન્તકની મૃત્યુનોંધ કેવી હોવી જોઈએ! એની એ નિષ્ઠાપૂર્વકની પ્રામાણિકતા છે તે અત્યન્ત પ્રસંશાર્પદ છે. મને વાંચીને આંખમાં આંસુ આવી ગયાં એટલો ગદ્ગદભાવ હૃદયમાં થયો કે માણસ પ્રામાણિક કેટલો છે! નિર્ગુણ અને સગુણ નું પણ લગભગ એવુંજ છે કે જો આપણે કારણપદવીથી બ્રહ્મને હટાવીને એમ કહીએ કે માયા ગુણનું કારણ છે તો પણ પ્રશ્ન રહે છે માયા ક્યાંથી આવે છે? ત્યાં જઈને પછી ચર્ચાનો વિષય બદલો એમ થતું હોય તો મહાપ્રભુજી કહે છે કે અહીંજ બધાનું શ્રાદ્ધ કરી દો ને! આટલી કરકસર કરે છે બીજું કાંઈ નહીં. લકીકતમાં સાચો જવાબ વેદજ આપતા નથી તો વેદના આ વ્યાખ્યાકારો કોઈ પણ ક્યાંથી આપી શકવાના હતા? વેદે આપ્યો નથી એમાં વેદની કોઈ ઉણપ નથી. કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્રે કદી આ વ્યાખ્યા આપી નથી કે આ બધી ખુરાફાત થાય છે કેમ?

સુક્રાતમાટે એક ઘટના કહેવાય છે. સુક્રાતને માટે ભવિષ્યવાણી થઈ. ત્યાંની ગ્રીકદેવીએ કહ્યું કે “ત્યાંનો સૌથી બુદ્ધિમાન માણસ એટલે સુક્રાત.” સુક્રાતને થયું કે આટલા બધા મોટા બુદ્ધિમાન માણસો એથેન્સમાં રહે છે કે દેવી ખોટું પણ

ન બોલી શકે અને ખુદ મને પણ લાગતું નથી કે હું બુદ્ધિમાન છું. તો પછી દેવીની ભવિષ્યવાણીનો અર્થ સમજવો કેમ? જે-જે વિષયો તેને ગમતા હતા તે-તે વિષયના પંડિતો પાસે એ ગયો અને કહ્યું કે “દેવીની ભવિષ્યવાણી થઈ છે કે એથેન્સમાં સૌથી મોટો વિદ્વાન સુક્રાત છે. પણ મને આ વાત જરાપણ વિશ્વાસરૂપદ લાગતી નથી પણ દેવીની વાણી ખોટી પણ કેમ માની શકાય એટલે મને થયું કે આપ આ વિષયના વિજ્ઞ છો, હું આ વિષયનો વિજ્ઞ નથી તેથી આ વિષય સમજવામાટે આપની પાસે આવ્યો છું.” પેલા પંડિતે કહ્યું કે “આ વિષય હું આપને બહુ સારી રીતે સમજાવી શકીશ.” એટલે સુક્રાતે પૂછવાનું શરૂ કર્યું. જેમ-જેમ તે પૂછતો જાય તેમ-તેમ પેલા પંડિતની સ્થિતિ ગડબડાતી જાય અને એક મુદ્દો એવો આવી જાય કે પેલો પંડિત કહે કે “તમે સમજવા નથી આવ્યા અપમાન કરવા આવ્યા છો. તમે જાણી જોઈને એવા પ્રશ્નો ઉભા કરો છો કે અમારે ચૂપ થવું પડે. આ તમારી બુદ્ધિપૂર્વકની જિજ્ઞાસા નથી લાગતી પણ તમે પૂર્વગ્રહી છો એવું અમને લાગે છે.” એમ પેલો ખીજાઈ જાય. એટલે પછી તે પંડિતને છોડી બીજા પંડિતને મળે. એમ દસ-પંદર પંડિતને ફરી વળ્યો. પછી સુક્રાતનો આત્મસંવાદ છે કે “હવે હું સમજી ગયો કે દેવીની વાણી સત્ય છે. એ અર્થમાં સત્ય છે કે જે લોકો પંડિત છે તે એમ સમજે છે કે અમે પંડિત છીએ તેથી એ લોકો સાચા અર્થમાં જાણતા નથી. હું સૌથી મોટો વિદ્વાન છું તે એટલામાટે કે મને ખ્યાલ છે કે હું જાણતો નથી. આ બધા જે તથાકથિત પંડિત છે તે બધાંને ભ્રાન્તિ થઈ ગઈ છે કે તેઓ બધું જાણે છે. પણ જ્યારે મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર નથી આપી શકતા તો પછી તથ્યની વ્યાખ્યા શું કરી શકવાના હતા? જ્યારે મને ખબર છે કે હું જાણતો નથી. આ અર્થમાં દેવીની વાણી સત્ય છે.”

લગભગ અહીં પણ આવીજ સ્થિતિ છે વેદ પોતેજ કહે છે કે

યસ્યામતં તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ।

અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાતં અવિજ્ઞાનતામ્॥

(કેનોપ.૨।૩)

જે એમ કહે છે કે હું સમજી ગયો તે નથી સમજ્યો અને જે એમ સમજે છે કે હું નથી સમજ્યો તેણે કંઈક-કંઈક સમજવાની શરૂઆત કરી છે. લગભગ જે સુક્રાતનો મુદ્દો છે તે વેદે પહેલેથીજ સલામત રીતે રક્ષણાર્થ અપનાવી લીધો છે. આપણે એમ કહીએ છીએ કે તે (બ્રહ્મ) નથી વાણીથી કહી શકાતો, નથી આંખોથી જોઈ

શકાતો, કે નથી મનથી સમજી શકાતો. આપણે એટલુંજ કહીએ છીએ. એ સિવાય બીજી કોઈ દસ્તાવેજ સાબિતી આપણી પાસે નથી. પછી વેદ આગળ જઈને એમ પણ કહે છે “**અસ્તિ ઈતિ એવ ઉપલબ્ધસ્ય તત્વભાવઃ પ્રસીદતિ**” (કઠોપ.૨।૧૩) “એ છે” એમજ માનવું જોઈએ. ઉભયનો તત્વભાવ એટલેકે પ્રાથમિક સત્ય ‘એ જ’ છે એમ આપણે સમજવું જોઈએ અને જે એમ સમજે છે એના ઉપર તથ્ય પ્રસન્ન થાય છે. આમ કહીને વેદે પણ ત્યાં પ્રકરણ પૂરું કર્યું છે. આ જ વિચારની દિશા આચાર્યશ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ પણ લીધી છે, જ્યાં સુધી થઈ શકે ત્યાં સુધી વ્યાખ્યા કરી છે. બાકી મૂળતઃ વિધેયાત્મક રીતે કહેવું હોય તો વિસ્તૃતધર્માશ્રય અને નિષેધાત્મક રીતે કહેવું હોય તો તર્કગોચરકાર્યકૃત છે. મૂળતઃ એની વ્યાખ્યા થઈ શકતી નથી. એને અવ્યક્ત અજ્ઞેય કહેવો હશે તો પણ તકલીફ થશે અને જ્ઞેય કહેવો હશે તો પણ તકલીફ થશે. એટલે નથી સમજી શકતા એટલુંજ કહેવું એ ઉત્તમોત્તમ કલ્પ છે. તેમાંજ આપણે સલામત છીએ. કારણકે નથી સમજ્યા એમ કહેતાં આપણે કાંઈક સમજી રહ્યા છીએ. બાકી સમજ્યા એમ કહેતાં હવે ચાહે માયા-બ્રહ્મ, પ્રકૃતિ-પુરુષ ઈશ્વર-શેતાન યા ખુદા-શેતાન ના સન્દર્ભમાં એને સમજવાની કોશિશ કરીએ, સમજવાની કોશિશ કરતાં એ સમજમાં આવવાનો નથી. જે વેદનો સલામત કિલ્લો છે યુદ્ધના સમયમાં બન્કર્ (Bunker) બનાવેલ હોય તેવો છે તેમાં આચાર્યચરણ પણ અનીશ્વરવાદીઓ પર હુમલો કરવા બેઠેલા છે. આ અમારું બન્કર્ છે તમારા ગોળા વરસાવો, તે અમને લાગવાના નથી. **“જ્ઞાનક્રિયોભયયુતઃ પુનઃ સર્વેષામ્ અર્થઃ”**

શ્રુતિથી જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ એ ઉભયશક્તિ બ્રહ્મમાં છે. હવે મેં આપને બતાવ્યું કે ક્રિયાશક્તિ એ સર્વશક્તિ પદનું તાત્પર્ય કેવી રીતે આવ્યું. કારણકે ત્યાં ‘સર્વશક્તિ’ કહ્યું છે આચાર્યચરણે, તેનો અર્થ ક્રિયા અને કાર્ય બન્ને કરે છે, મૂળતઃ કેમકે બ્રહ્મની શક્તિ સિવાય ક્રિયા અને કાર્ય ની બીજી કોઈ વ્યાખ્યા નથી. આપણે બ્રહ્મની શક્તિ (Energy) કહીએ છીએ તેઓ કાળ (Time) અને ગતિ (Motion) ને, બ્રહ્મની એક Energy- શક્તિ કહે છે. જો આપણે બ્રહ્મને Matter- દ્રવ્ય માનીએ તો એ બ્રહ્મની Energy છે. એજ રીતે એની વ્યાખ્યા થાય છે અને તે વ્યાખ્યા મુજબ બ્રહ્મ છે તે સમગ્ર વેદનો અર્થ છે. **“સર્વેષામ્ અર્થઃ”** એટલે વેદનાં જે કાંઈ વચનો છે તેનો અર્થ. એટલે ભાગવતમાં આનો ખુલાસો પ્રભુએ પોતાને મોઢે આપેલો છે.

“માં વિધત્તે અભિધત્તે માં વિકલ્પ્યાપોત્યતે ત્વહમ્”

એતાવાન્ સર્વવેદાર્થઃ શબ્દઆસ્થાય માં ભિદામ્””

(ભાગ.પુરા.૧૧|૨૧|૪૩)

અભિધાન અને વિધાન:

અભિધાન કોઈ વસ્તુનું થાય. એનાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય. વિધાન ક્રિયાનું થાય. જેમકે આપ બેઠા છો તો હું ક્રિયાનું વિધાન કરી શકું કે ઉભા થાવ. તે ‘વિધાન’ કહેવાય. વસ્તુમાટે વિધાન ન થઈ શકે. કારણકે વિધાનથી વસ્તુનું સ્વરૂપ બદલાતું નથી. જેમકે હું કહું કે ટેપરેકોર્ડર ટેબલ થઈ જા તો તે ટેબલ થવાનું નથી. વસ્તુનું વિધાન નથી થતું. અભિધાન થાય છે. વિધાન અને અભિધાન માં અન્તર એટલું છે કે અભિધાન વસ્તુતન્ત્ર લોય છે અને વિધાન પુરુષતન્ત્ર લોય છે. વસ્તુ જેવી લોય તેવું તેનું અભિધાન કરવું પડે અને પુરુષ જે ન કરતો લોય તે બાબતનું તેને વિધાન કરવું પડે. એટલે અપૂર્વતા એજ ક્રિયાનું અથવા વિધાનનું મુખ્ય લક્ષણ માનવામાં આવ્યું છે. આપ બેઠા હો તો ‘બેસો’ એમ ન કહી શકું. બેઠા લોય તો “ઊભા થાવ” એમ કહી શકું. ઊભા હો તો ‘બેસો’ એમ કહી શકું. એટલે જ્યાં સુધી અપૂર્વતા ન લોય ત્યાં સુધી વિધાન આવે નહીં. અભિધાનમાં અપૂર્વતા નથી હોતી તે તેથી પુરુષતન્ત્ર નથી હોતું તે વસ્તુતન્ત્ર લોય છે. “માં વિધત્તે અભિધત્તે મામ્.”

ભગવાન્ કહે છે વેદમાં જે કાંઈ વિધાન થઈ રહ્યું છે તે મારું થઈ રહ્યું છે અને જે કાંઈ અભિધાન થઈ રહ્યું છે તે પણ મારું થઈ રહ્યું છે. આટલું લોય તો પણ સારું, કાંઈ બહુ આપત્તિજનક નથી કારણકે બધા અભિધાનોથી ઈશ્વરનું અભિધાન થતું લોય અને બધા વિધાનોમાં ઈશ્વરનું વિધાન થતું લોય એટલે ઈશ્વર સિદ્ધ પણ લોય અને સાધ્ય પણ લોય. સાધ્યનું વિધાન લોય છે અને સિદ્ધનું અભિધાન લોય છે. ‘સાધ્ય’ એટલે જેને આપણે સાધના વડે પ્રકટ કરવું લોય તે સાધ્ય અને સ્વતઃ સિદ્ધ લોય તેને ‘સિદ્ધ’ કહેવાય. તો એકન્દરે એમ કહેવામાં આવે છે કે સિદ્ધ વસ્તુ વર્તમાન અને ભૂત બન્નેમાં ઉપસ્થિત લોય જ્યારે સાધ્ય વસ્તુ વર્તમાન અને ભવિષ્ય માં ઉપસ્થિત રહેવાની છે. સાધ્યનું ભૂત નથી હોતું અને તેથીજ એને સાધ્ય કહેવામાં આવે છે. આ એક જાતનો વિરોધાભાસ છે જે સાધ્ય લોય છે તે સિદ્ધ નથી હોતું અને જે સિદ્ધ લોય છે તે સાધ્ય નથી હોતું પણ આ વિરોધાભાસને ભગવાન્ પોતે

ત્યાં વ્યક્ત કરે છે. “માં વિધત્તે અભિધત્તે મામ્”

વેદ મારું વિધાન કરી રહ્યા છે, મારું અભિધાન કરી રહ્યા છે એટલે હું સાધ્ય પણ છું અને સિદ્ધ પણ છું. છતાં સાધ્ય અને સિદ્ધ બન્ને હયાત વસ્તુઓ છે ગેરહયાત નથી. જ્યારે સાધ્ય અને સિદ્ધ નો વિકલ્પ કરવા આવે એટલે કે આ ટેપરેકોર્ડર છે કે ટેબલ છે તે વિકલ્પ થયો એમાં પછી આ ટેપરેકોર્ડર છે એમ કહીને અભિધાન કરો છો અને વિકલ્પમાંના એક કલ્પ ટેબલનો અપોલન કરો છો. તેવીજ રીતે જાઉં કે બેસું? ત્યારે હું એમ કહું કે બેસો ત્યારે બેસવાનું વિધાન થયું અને જવાનું અપોલન થયું.

તેનાથી આગળ જઈને કહે છે કે વિકલ્પ કરીને જેનું અપોલન કરી રહ્યા છે તે પણ હું છું આ ખાસ વાત છે. “એતાવાન્ સર્વ વેદાર્થઃ” બધા વેદનો અર્થ આ છે. જ્યારે આ વિચિત્ર સ્થિતિ મહાપ્રભુજીએ જોઈ ત્યારે મહાપ્રભુજી કહે છે કે “શ્રુતેર્જ્ઞાનક્રિયોભયયુતઃ સર્વેષામ્ અર્થઃ તત્ર ક્રિયાયાં પ્રવિષ્ટ...”

‘સર્વેષામ્’ એટલે જેટલાં વચનો વેદમાં છે એટલે વિધાયક અભિધાયક કે અપોલક વચન. વિધાયક અને અભિધાયક વસ્તુ લોય તો હયાત વસ્તુ થઈ પણ અપોલક વસ્તુ છે જે નિષેધવાક્ય છે તે વાક્યનો વિષય પણ જો બ્રહ્મજી લોય તો પછી તોબા થઈ ગઈ હવે બોલવુંજ નહીં. ત્યાં કહે છે. “સત્યં ચાનૃતં ચ....” સત્ય અને અનૃત બંધુંજ બ્રહ્મમાં સત્ય થઈ જાય છે. જાણે સત્ય અને અનૃત નો કાંઈ ભેદજ ન લોય. દુનિયામાં સત્ય અને અનૃત નો જે કાંઈ ભેદ છે તે બ્રહ્મમાં જઈ સમાહિત થઈ જાય છે. ‘સત્યં ચ અનૃતં ચ વિજ્ઞાનં ચ અવિજ્ઞાનં ચ નિલયનં ચ અનિલયનં ચ નિરુક્તં ચ અનિરુક્તં ચ.’ (તૈત્તિ.ઉપ.૨|૬) એ સ્થિતિ જ્યારે થાય છે ત્યારે મહાપ્રભુજી કહે છે કે બ્રહ્મજી એક અર્થ છે. વચનમાત્રનો અર્થ બ્રહ્મ છે. વેદવચનોમાં કોઈવાર ક્રિયારૂપ અર્થ છે કોઈકવાર જ્ઞાનરૂપ અર્થ છે. અભિધાન જેને કહી રહ્યા છે તેના જ્ઞાનમાટે જ્ઞાનપક્ષથી અર્થ થઈ રહ્યો છે. જે વખતે બ્રહ્મનું વિધાન થઈ રહ્યું છે તે વખતે ક્રિયાનો પક્ષ છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મનો અર્થ થઈ રહ્યો છે. ‘બ્રહ્મ’ વચન બધાજ વચનમાત્રનો અર્થ છે. “તત્ર ક્રિયાયાં પ્રવિષ્ટઃ” ક્રિયામાં પ્રવિષ્ટ થઈને ક્રિયારૂપ જે યજ્ઞાત્મા છે તે પૂર્વકાંડનો અર્થ થઈ ગયો, ‘જ્ઞાને પ્રવિષ્ટો જ્ઞાનાત્મા બ્રહ્મરૂપ ઉત્તરકાંડાર્થઃ’ જ્ઞાનમાં પ્રવિષ્ટ જે જ્ઞાનાત્મા છે તે બ્રહ્મરૂપ છે તે ઉત્તરકાંડનો અર્થ થાય છે.

સાકારપ્રતિપાદનમાટે ‘તનુ’ શબ્દ:

હવે એક પગલું આગળ વાત છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે છેલ્લો તલ ઊંટની કમર તોડે છે. ઊંટ ઉપર વજન મૂકતા જાવ. છેલ્લે એક તલ વજન મૂકો અને તેની કમર તૂટી જશે. મહાપ્રભુજી પણ ‘તનુ’ શબ્દ છેલ્લા તલની જેમ મૂકે છે. તે સિદ્ધ છે સાધ્ય છે, આવું વિલક્ષણ હોવા છતાં સાકાર પણ છે. ‘તનુ’ શબ્દ સાકારપ્રતિપાદનાય મૂળમાં જે ‘બ્રહ્મ’ કત્યું તેથી બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ મૂળતઃ “બ્રહ્મત્વાત્ બૃહણત્વાત્...” એટલે બ્રહ્મ ધાતુ વ્યાપકતાના અર્થમાં છે. બ્રહ્મનો અર્થ વ્યાપક થાય. હવે જે વ્યાપક હોય તે સાકાર ન હોઈ શકે. બ્રહ્મ છે એ જ્ઞાનમાં જે પક્ષ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યો છે તેને તો ત્યાં નિરાકારજ માને છે. પણ જો બ્રહ્મ શબ્દના અર્થપર ભાર દઈએ તો પૂરેપૂરું જ્ઞાનનું નિરૂપણ થયું નહીં કહેવાય. તેથી મહાપ્રભુજી ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ મૂકે છે અને ‘તનુ’ શબ્દ પણ મૂકે છે. બ્રહ્મ પણ છે અને છતાંય એની સાથે ‘તનુ’ પણ છે. એટલે મૂર્ત અને અમૂર્ત. એ બન્ને બ્રહ્મનાં રૂપ છે. મૂર્તામૂર્ત જે રૂપો છે તેને ગીતામાં “અક્ષરાદપિ ચ ઉત્તમઃ” તે અક્ષરરૂપ પણ છે એટલે નિરાકાર નિર્ગુણ વ્યાપક રૂપ પણ હું છું. એનાથી ઉત્તમ એક મારું પુરુષોત્તમરૂપ પણ છે. પુરુષરૂપ પણ મારું છે કે જે રૂપમાં હું નિરાકારતાને ઓળંગુ છું.

હવે તે ઓળંગવાની બે રીત છે. એક રીત છે કે આપણે જ્યારે પહેલા પગથિયાથી બીજા પગથિયા ઉપર પગ મૂકીએ ત્યારે આપણે પહેલા પગથિયાને છોડી દઈએ અને બીજી રીત જે આપણા શરીરતન્ત્રમાં છે જેમાં આપણે પહેલા પગથિયાને કે પહેલી સ્થિતિને છોડી દેતા નથી. શારીરિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આપણા શરીરમાં ત્રણ સ્તર માનવામાં આવ્યાં છે. ૧.સ્વસંચાલિત જ્ઞાનતંતુચંત્રણ (Autonomous Nervous System) ૨.સહકારી ચંત્રણ (Auxiliary System) તે કરોડરજ્જુમાં છે. તેનાથી બધાં ઉત્ક્રમ ચાલે છે. સ્વસંચાલિત ચંત્રણાની મૂળ શરૂઆત અમીબાથી છે. અમીબામાં કેવળ સ્પર્શેન્દ્રિયજ હોય છે બીજું કંઈ હોતું નથી તેમાં પણ આ ચંત્રણા રહેલી છે. જેથી તે પોતાની મેળે બધાં અંગોનું નિયમન કરે છે. તેના ઉપર એક થેલેમસ નામનું મગજનું નાનું સ્તર આવે છે. તે સ્તર આ સ્વસંચાલિત ચંત્રણાને ખલેલ પહોંચાડતું નથી. અહીં કેવળ કામની વહેંચણી થઈ છે. થોડીક કામની જવાબદારી વધારી છે, તે પોતે લઈ લીધી છે. અમુક કામ વિભાજન કરીને સ્વસંચાલિત ચંત્રણાને સોંપી દીધું છે. તેથી શ્વાસ આપણે પોતાની મેળે લઈ શકીએ

છીએ. મગજ પાસે નિર્ણય લેવા જવું પડતું નથી. જેવું અન્ન હોજરીમાં જાય ત્યારે પાચનની ક્રિયા તેને પોતાની મેળે પચાવી દે છે. આપણે એમ નિર્ણય લેવો નથી પડતો કે અન્ન હવે અન્દર ગયું, એને હવે પચાવી દો. નાડી પણ પોતાની મેળે ચાલતી રહે છે અને રક્તવાહીની પણ કાર્ય કરતી રહે છે. પત્થર પર પગ મૂકીએ અને પગ માંડણું અને ચુભાય તો પગ હટાવી દઈએ. રીફ્લેક્સ એક્શનથી. તે પણ સ્વસંચાલિત ચંત્રણાથીજ નિયંત્રિત થાય છે. આવી ઘણી બધી ક્રિયાઓ તે ચંત્રણાને સોંપ્યા પછી મોટું મગજ તેના ઉપરી થઈને બેસી જાય છે પણ તેને ખલેલ પહોંચાડતું નથી તેમજ તેનો ઈન્કાર (Reject) પણ નથી કરતું. એને કેવળ નીચી પાપરીનું બનાવે છે. (Subordinate કરે છે). આવી જાતની રચના પશુઓમાં પણ હોય છે. માછલીઓમાં જે રચના છે તેમાં શારીરિક દૃષ્ટિથી થેલેમસ મગજનું સ્તર વિકાસ પામ્યું છે.

તે પછી હાયપરથેલેમસનું સ્તર આવે છે. જેને આગળનો ગોળો (Frontal Lobe) કહેવાય છે. પહેલાંના વાંદરાઓમાં આ કપાળ હતું નહીં. આપણે જે આગળ પડતો ભાગ છે તે પાછળથી વિકસિત થયો છે. એણે વિકાસ પામીને પોતાની શ્રેષ્ઠતા-સત્તા રાખી છે પણ થેલેમસ તથા સ્વસંચાલિત ચંત્રણા ને નકારી કાઢ્યાં નથી. જો કે કેળવવામાં આવે તો યોગીઓની જેમ નાડીને બંધ કરી શકાય, શ્વાસ બંધ કરી શકાય, ઘણું બધું કરી શકાય. મને લાગે છે કે સારા યોગીઓ પેટની પાચન ક્રિયાને પણ આદેશ આપી શકે કે ક્રિયા ચાલુ કરો યા ન કરો. કેળવણી ઉપર બધો આધાર રહે છે કે કેટલું વ્યવધાન રાખવું. પરંતુ કોઈને નકારવામાં નથી આવતાં.

આવીજ રીતે બ્રહ્મે પણ કોઈ પણ સ્તરનો ઈન્કાર કર્યો નથી. પોતાનું અક્ષરાત્મક સ્તર છે તેનો ઈન્કાર નથી કર્યો. “અક્ષરાત્ અપિ ચ ઉત્તમઃ” અક્ષરને ઈન્કારતો નથી. “અતોડસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ.” (ભગ.ગીતા.૧૫.૧૮) અક્ષર હોવાથી પુરુષોત્તમનો ઈન્કાર નથી. પુરુષોત્તમ હોવાથી અક્ષરનો ઈન્કાર નથી. એક બીજાથી અગ્રતાક્રમી (superseeding) છે. બધાંની કેવળ એક રચનાત્મક અવસ્થા છે. કોઈ એક બીજાથી વિરુદ્ધ નથી. મહાપ્રભુજીના મતમાં નિર્ગુણ નિરાકાર અને સગુણ સાકાર માં રચનાત્મક અન્તર છે. એક બીજાનાં વિરોધી નથી. આપણને જે વિરોધ દેખાય છે તે આપણી સીમિત બુદ્ધિના લીધે દેખાય છે બાકી હકીકતમાં જે વિરોધાભાસ છે તે એટલોજ છે કે જેટલો થેલેમસ

હાયપરથેલેમસ્ અને સ્વસંચાલિત યંત્રણા ના કાર્યમાં છે. આપણે એમનાં બધાં કાર્યનો વિચાર કરીએ તો એક વિચિત્રતા સામે આવે છે. એક બાજુએ આપણે એમ કહીએ છીએ કે આપણામાં ઈચ્છાશક્તિ છે અને એક બાજુ સ્વસંચાલિત યંત્રણા વગર ઈચ્છાએ ચાલે છે. આપણે ઈચ્છાશક્તિવાન છીએ કે બધું વગર ઈચ્છાએ ચાલી રહ્યું છે ઘડીયાળની જેમ. ઘડીયાળને ઈચ્છા નથી પણ ચાલે છે, એ પ્રશ્ન છે. એવીજ રીતે અમીબા વગેરે જે નાનાં સ્તરનાં જીવો છે તેમાં ઈચ્છાશક્તિ નથી છતાં તે જીવે છે, મરે છે, બધું કરે છે પણ તે બધું સ્વસંચાલિત થાય છે. એનાથી ચઢીયાતા સ્તરનાં જે જાનવરો-જીવો છે તેમાં ઈચ્છાનો થોડોક-થોડોક પ્રાદુર્ભાવ થયો. ઈચ્છાથી પણ આગળ જઈને (Reflection) પ્રતિક્રિયાનું સ્તર આવ્યું જે મનુષ્યનું સ્તર છે. પશુવર્ગ Reflection- પ્રતિક્રિયાનો વિચાર કરી શકતો નથી કેવળ ઈચ્છા કરી શકે છે. એટલેકે એને ઈચ્છા થાય છે પણ મને આ બાબતની ઈચ્છા થઈ છે તેવું તેને થતું નથી. જ્યારે મનુષ્ય ઈચ્છા કરે છે અને ઈચ્છા ઉપર પ્રતિક્રિયા(Reflect) કરે છે. સ્વસંચાલિતયંત્રણા પણ ચાલી રહી છે. વાસ્તવિકરીતે આપણે શું છીએ તેની વ્યાખ્યા બહુ જટિલ થઈ જાય છે. આજે નૈતિક શાસ્ત્રો અને નૈતિક ધર્મો નો ખાસ કરીને ઈસાઈઓનો તો ધર્મનો આખો પાયોજ ઈચ્છાસ્વાતંત્ર્ય ઉપર છે. તે વખતે એ લોકોને ખ્યાલ ન હતો કે સ્વસંચાલિતયંત્રણા આપણી અન્દર રહેલી છે. આ વૈજ્ઞાનિકોએ આ છબરડો બહાર કાઢ્યો એટલે એ લોકો હવે કહે છે કે આની વ્યાખ્યા કેમ કરવી? બુદ્ધિને એ લોકોએ પ્રાધાન્ય આપ્યું.

યુરોપમાં એ સ્થિતિ થઈ ગઈ કે તેઓ કહેતા હતા કે જાનવરોમાં આત્મા નથી. બાઈબલના મત મુજબ પશુઓમાં આત્મા નથી. તેથી ભગવાને તેમને આપણને ખાવા માટે બનાવ્યા છે. પશુને ખાવામાં પાપ નથી. આપણે ત્યાં એમ નથી. આપણે ત્યાં તો વૃક્ષથી લઈને મનુષ્ય સુધીમાં આત્મા છે. આપણે ત્યાં એ વિવેચન નથી પણ જૈનીઓમાં બહુ સુન્દર વર્ણન કર્યું છે. આત્માના વંશવારસનો જે ક્રમ છે જે અભિવ્યક્તિથી છે તે બહુ સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણાત્મક છે. વિશ્લેષણ કરીને આપણે એમ કહી દીધું કે કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ કરવો એ પાપ છે.

પણ ઈસાઈ લોકોને ત્યાં તો આત્મા નથી તેથી ખાઈ શકાય છે. એ લોકો કહે છે કે પૃથ્વી મનુષ્યમાટે બનાવી તો આ જાનવરોનો ઉપયોગ શું? તમે ખાઈ જાવ નહીં તો પાળો. પોતાના કામમાં એને ન લાવો તો એને મારીને લાભ કે જીવવા

દઈને લાભ? તમારા કામમાં લાવો તો તમે ભગવાને આપેલી ભેટનો સદુપયોગ કર્યો કહેવાય, જો એને નકામી થવા દીધી તો ભગવાને તમને ઉપયોગમાટે આપી એને તમે વ્યર્થ કરી નાખી એમ કહેવાશે. તેથી એ લોકો તેમાં પાપ નથી માનતા. એનું મૂળ કારણ એ કે તેમને એમ લાગતું હતું કે આપણે (Reflect-) વિચાર કરી શકીએ છીએ. પેલા બાપડાઓ વિચાર(Reflect) નથી કરી શકતા. પણ આ વાતનો છબરડો પાછળથી ઘણો થયો જ્યારે ડાર્વિને કહ્યું કે આ બધો વિકાસ વાંદરામાંથી થયો છે.

તે વખતે તે લોકોને એમજ લાગતું કે વાંદરાથી વિકાસની વાત કરે છે અને ઈશ્વરતા ઉપર આક્ષેપ કરે છે પણ ડાર્વિનની વાતનો માર બહુ ઊંડો હતો. કારણકે જે વિકાસની સાંકળ છે ચૈતન્યનો જે વિકાસ થયો છે તે સ્વસંચાલિત સ્તરથી વિચારના (Reflective) સ્તર સુધી થયો છે. એટલે કે સ્વસંચાલિતતા ઈચ્છા અને વિચારિતા (Reflection) ખ્યાલમાં આવ્યું ને? હવે આપણા સૌભાગ્યથી કે કિશ્કિન્દ્રોના દુર્ભાગ્યથી આ ત્રણમાંથી એક પણ સ્તરને નકારવામાં નથી આવ્યાં. નિરર્થક-નકામા કરવામાં આવ્યાં નથી જે વિકસિત સ્તર છે તેણે આગળના સ્તરને ખતમ નથી કર્યું. આ વાતનાં તેમના મત પર બહુ દુષ્પરિણામ આવ્યાં. કારણકે આનાથી એમ સિદ્ધ થયું કે આપણે ઈચ્છા પણ કરીએ છીએ. ઘણી વસ્તુ અનિચ્છિત એની મેળે ચાલી રહી છે. તે લોકોને તે વખતે આ ખ્યાલ ન આવ્યો. તે એમ સમજતા હતા કે ("God created Adam after his own image") એટલાજ અંશનું આનાથી ખંડન થાય છે. પરંતુ એમનું આખું નૈતિક માળખુંજ ગડબડાતું હતું, તૂટી પડતું હતું. તેના તરફ એ લોકોનું એટલું લક્ષ્ય ગયું નહીં. જ્યાં સુધી મનોવૈજ્ઞાનિક ફ્રોઈડ ન આવ્યો ત્યાં સુધી. ફ્રોઈડે આવીને આ બધું સ્પષ્ટ કહી દીધું કે તમારી સભાન જાગ્રત અવસ્થા અલગ છે, અર્ધજાગ્રત અવસ્થા અલગ છે અને અજાગ્રત-અભાન અવસ્થા અલગ છે. ત્યારે એ લોકો વિચારતા થયા કે વિકાસની પ્રક્રિયા તો આ જ છે. હવે ઈચ્છા સ્વાતંત્ર્ય ક્યાં રહ્યું? શ્રાદ્ધ થઈ ગયું ઈચ્છા-સ્વાતંત્ર્યનું જેના ઉપર એમનો ધર્મનો પાયો રચાયો હતો. હવે વિજ્ઞાનને ગાળો આપો યા ચાહે તે કરો તેનાથી શું?

હવે જે સ્થિતિ છે તેમાં ગ્રેહામ્ બેલ્ અને જેકાર્ડ ડ શાર્ડન્ વગેરે વક્તાઓએ ક્રિશ્ચિયનિટિની બહુ વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યા કરે છે. એ રોચક/આકર્ષક ઘણી છે પણ

આપણને એ ઘણી વિચિત્ર લાગે, જો આપણે જરા પણ વૈજ્ઞાનિક વિગતમાં જઈએ તો. આથી એ લોકોની વ્યાખ્યા એ કક્ષા ઉપર આવી ગઈ કે આ વિજ્ઞાન તમને નીચે પાડી રહ્યું છે તેથી વિજ્ઞાનની ચિન્તા ન કરો. ધર્મ તમને નીચેથી ઊંચે ઉઠાવે છે તમને માનનીય ભૂમિકામાં મૂકે છે. એક ઠેકાણે બહુ સુંદર રીતે કહે છે કે એક માણસ સૂતો હતો. એને રાતના સ્વપ્ન આપ્યું કે એક માણસ એની કિંમત ૨૦ પૈસા આપતો હતો, બીજો કહેતો હતો કે ૫ પૈસા આપું જ્યારે એક વૈજ્ઞાનિકે ચાર પૈસા કિંમત આપવાનું કહ્યું. તે માણસની ઊંઘ ઉડી જાય છે, કહે છે કે મારી કિંમત ફક્ત ચાર પૈસાજ. પેલો વૈજ્ઞાનિક કહે છે કે આટલી વસ્તુ તારામાં છે તેથી આટલી કિંમત. બીજો કહે છે મારા હિસાબે આટલીજ વસ્તુ છે. રસાયણશાસ્ત્ર પ્રમાણે આટલીજ વસ્તુ છે. આ બહુ નિમ્નકક્ષાની હરાજી કરવા જેવી વાત છે. પછી એક પાદરી આવીને કહે છે કે તું તો ભગવાનનો દીકરો છે તારી કિંમત ઘણી છે. તેમણે કિંમત તો આપી પણ વિજ્ઞાન જે તમને ખાઈ રહ્યું છે તેનો ઉપાય શું? તમને કોઈ હીપ્નોટાઈઝ્ કરીને, મેસ્મેરાઈઝ્ કરીને સમજાવી દે કે તમે રાજા છો! તમને બહુ મોટી કિંમત આપી દે તે મેસ્મેરિઝમના લીધેજ, વાસ્તવમાં તો તમે રસ્તામાં પડેલા ભિખારી છો, તો એ ભીખનો ઉપાય શો કરવાનો? આથી એ પ્રશ્ન બહુ જટિલ થઈ જાય છે. એ લોકોને સરખો જવાબ મળતો નથી. આખું માળખુંજ એ લોકોનું હયમચતા પાયા ઉપર રચાયું છે એટલે એમને હવે તકલીફ થાય છે. કારણકે વૈચારિક (Reflective) સ્તર હતું તેથી એ લોકો કહેતા હતા કે એટલુંજ માનવાનું કે અસ્તિત્વ છે અને તેથીજ આત્માની પરિભાષા એ લોકોએ એમ કરી કે બૌદ્ધિકતા (Rationality) જે આપણમાં છે તે આત્માના (Soul) કારણે છે અને જ્યાં આત્મા (Soul) નથી ત્યાં બૌદ્ધિકતા નથી.

આપણે એટલેજ આત્માની પરિભાષા બૌદ્ધિકતામાં નથી કરી. બહુ પહેલાંથી સમજીનેજ ચૈતન્યમાં કરી છે. આપણને વૃક્ષથી લઈને જડ વસ્તુ સુધી ચૈતન્યની સત્તા માનવામાં વાંધો નથી આવતો. તેથીજ આજે પણ વૈજ્ઞાનિક એમ કહે છે કે આ બુદ્ધિની વ્યાખ્યા id, ego, Super ego માં છે અથવા સભાન, અર્ધભાન અને અભાન માં છે તો આપણને એટલો બધો આઘાત નથી પહોંચતો. કારણકે આપણે આ આધાર ઉપર રચના નથી કરી. કોઈક કારણસર ત્યાંના વૈજ્ઞાનિકોએ જ્યારે પોતાના આ સિદ્ધાન્તો વિકસાવ્યા ત્યારે તે લોકોની આંખોની સામે નિશાન ક્રિશ્ચિયાનિટીજ હતી આપણે તો હતાજ નહીં. હજી કોઈ પણ વિજ્ઞાનનો વિકાસ

આપણને નિશાન બનાવીને થયો નથી. તે દૃષ્ટિથી આપણે સહીસલામત છીએ. હવે ભારતના વૈજ્ઞાનિકો શું ખુલાસાત કરશે તે ભવિષ્ય આપણને સમજાવશે. યુરોપના વૈજ્ઞાનિકોનું ચિન્તન આપણને નિશાન બનાવીને થયું નથી એટલે આપણને એટલું ઉદ્વેગનું કારણ નથી. પણ ઈસાઈ લોકોને આ પ્રશ્નોથી બહુ ગભરાટ થઈ જાય છે. હકીકતમાં મેં તો એક-બે પાદરીઓ સાથે ચર્ચા કરીને જોયું છે. તે લોકો ક્રોધિત થઈ જાય છે, શાન્ત ચિત્તે ચર્ચા કરી શકતા નથી. હું જરાક છેડીને જોઉં. વ્યર્થમાં વધારે અપમાન શા માટે કરવું? આપણોય ધર્મ છે અને એ લોકોનોય ધર્મ છે. લાગણી દુખાવવી ન જોઈએ. “ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્ દુર્ગતિ ગચ્છતિ” (ભગ.ગીતા.૬.૪૦) પણ એમ પ્રશ્ન પૂછીને જોઈ લઉં અને લાલપીળા થઈ જાય.

‘તનુ’ શબ્દ સાકારબ્રહ્મપ્રતિપાદનાય, ‘પરે’ એટલે જ્ઞાનકાંડ. ‘બ્રહ્મ’ શબ્દથી જો તમે બ્રહ્મની વ્યાપકતાથી દોરવાઈ જાવ અને તમે પુરુષોત્તમને ભૂલી જાવ તો બહુ ગરબડી થવાની સંભાવના છે.

કેમકે નિર્ગુણબ્રહ્મ વિષે એક મધ્વાચાર્યે કહ્યું છે. અમારા દાદાજીના ગુરુ હતા. બેંગલુરુમાં થઈ ગયા. ઉત્તરાદિપીઠના હતા. માધ્વ સમ્પ્રદાયની દસ પીઠો છે. મુખ્ય સેવાની આઠ પીઠો છે અને બે બીજી એમ કુલ દસ પીઠો છે. એમાંની એક પીઠના આ સત્યધ્યાનતીર્થ સ્વામી આચાર્ય હતા. તેમણે એક પુસ્તક લખ્યું હતું. “કિંવા વૈલક્ષણ્યં શશવિષાણનિર્ગુણબ્રહ્મણોઃ” એટલે સસલાના શિંગડામાં અને નિર્ગુણબ્રહ્મમાં શો તફાવત છે? સસલાના શિંગડામાં પણ કોઈ ગુણ નથી અને નિર્ગુણબ્રહ્મમાં પણ કોઈ ગુણ નથી. ત્યારે નિર્ગુણબ્રહ્મને સસલાના શિંગડાથી જુદો કેવી રીતે પાડવો? એમનો બહુ મજાનો લેખ છે. એટલે જો તદ્દન નિર્ગુણતા આવી જાય તો કદાચ તે શશવિષાણ પણ થાય. એટલી હદ સુધી આપણે ન પણ જઈએ શશવિષાણ અને સામે બ્રહ્મ.

પણ મૂળમાં સ્થિનોઝાએ જે આપણને કહ્યું તે સ્થિતિપર તો આપણે આવી ગયા ને. આપને ખ્યાલ આવ્યોને કે પછી જગત્ ઉત્પાદન નથી, ઈશ્વરની પસંદ નથી. શ્રુતિ જેમ કહી રહી છે કે “ધાતા યથા પૂર્વમ્ અકલ્પયત્” તેમ નથી. આથી તો પેલા સાંખ્યના સિદ્ધાન્તની નજીક આવી જઈશું કે પ્રકૃતિ પોતાની મેળે જગદ્ગૂપે વિકસિત થઈ. વિવાદ એ છે કે પ્રકૃતિ પોતે વિકસિત થઈ કે બ્રહ્મે પોતે વિકાસ સાધ્યો.

પ્રકૃતિ કર્તા (Agent) નથી જ્યારે બ્રહ્મ આ પ્રક્રિયાનો કર્તા® (Agent) પણ છે, ધાતા પણ છે. પ્રથમા વિભક્તિ સંસ્કૃતમાં કર્તાના અર્થમાં લાગે. ‘અકલ્પયત્’ ધાતાએ પહેલાં જેવી રીતે સૃષ્ટિ હતી તેવી રીતે વળી પાછી આ સૃષ્ટિ કરી.

પ્રક્રિયા અને ઉત્પાદન નો જે સિદ્ધાન્ત છે જેમાં વેદ જે એક સમન્વય શોધવા માગે છે તે એમાં જળવાતો નથી. એનો એક પક્ષ રહે છે કે તે પોતાની મેળે વિકસિત થાય છે. આ નાસ્તિકતા તરફ જનારો પક્ષ છે. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ એમાં પછી ખોરવાઈ જાય છે. વેદનો હેતુ-ઈરાદો એવો નથી. વેદનો હેતુ આપ જુઓ ઉત્પાદન અને પ્રક્રિયા વચ્ચે સમન્વય કરવાનો છે. બે ઝઘડતી આ વિચારધારાઓ છે તેનો સમન્વય કરવાનો છે. જો કે વેદ પણ તે પૂરેપૂરો સમજાવી શકતો નથી. પણ જેવી રીતે રસેલ કહે છે કે જે દિશામાં મારો પ્રયત્ન છે તે પ્રશંસનીય છે. મારી સિદ્ધિની પ્રશંસનીયતાનો દાવો હું નથી કરતો પણ મારો જે પ્રયત્ન છે તેની પ્રશંસનીયતાનો દાવો હું કરું છું. તેવી રીતે વેદનો પ્રયત્ન છે તે જે દિશામાં છે તે દિશામાં કરવામાં આવતો પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે. સિદ્ધિ તો નથી. ઉત્પાદન અને પ્રક્રિયા આ બે ઝઘડતા મત હતા તેને એક સમન્વય આપવાની વેદે કોશિશ કરી તે બહુ પ્રશંસનીય છે. આમાં કોઈ પણ એક પક્ષ લેવો જે ઈસાઈએ લીધો, યહુદી ધર્મોએ પકડ્યો ઉત્પાદનનો પક્ષ અથવા પ્રક્રિયાનો પક્ષ જે યા તો અતિવાદી છે અથવા અનીશ્વરવાદી છે જ્યાં ઈશ્વરનું એશ્વર્ય નથી રહેતું, ખતમ થઈ જાય છે. આ બન્ને વેદના હિસાબે અતિવાદી દષ્ટિકોણ થઈ જાય છે. વેદનો દષ્ટિકોણ ક્યાંક મધ્યમાં છે, તેના ઉપર આચાર્યચરણ વધુ વળગવા માગે છે. તેથી ‘બ્રહ્મ’ અને ‘તનુ’ બન્ને શબ્દ મૂકે છે. “**યસ્માત્ ક્ષરમ્ અતીતો અહમ્**” અક્ષરાત્મક પક્ષ પણ મારો છે અને પુરુષોત્તમાત્મક પક્ષ પણ મારો છે. તેથી ‘**બ્રહ્મતનુઃ પરે**’ પરમાં, જ્ઞાનકાંડમાં બ્રહ્મ ‘તનુ’ છે. એટલે ભાગવતે એક સમન્વય આપ્યો છે. પૂર્વકાંડમાં ક્રિયાત્મક બ્રહ્મનું વિધાન હતું, ઉત્તરકાંડમાં જ્ઞાનાત્મક બ્રહ્મનું અભિધાન હતું. તેનો કોઈ સમન્વય છે કે નહીં? તેમાં લોકો ઝઘડતા થઈ ગયા. જેવી રીતે મેં પહેલા શ્લોકમાં બતાવ્યું. રામાનુજાચાર્યના પેલા વેદાન્તદેશિકે કલ્પું કે કોઈ એકે રાહુનું માથું લીધું-‘વેદાન્તે’ અને કોઈ એકે ઘડ લીધું ‘મીમાંસાએ.’ પછી આપસમાં બન્ને ઝઘડ્યા. “**કિં તૈઃ અન્તર્વિરોધપ્રમુષિતમતિભિઃ બાત્યકલ્પૈઃ ભ્રમદ્ભિઃ**” એ લોકોને આવા ટુકડા કરવાની જરૂરત એટલા માટે પડી કે બહારના એટલે બૌદ્ધોના આક્ષેપોનો તેઓ સામનો નહોતા કરી શકતા. આપણે એમ વેદના ટુકડા નથી કરવા. સમગ્ર વેદને

લેવા છે. પણ સમગ્ર વેદને લેવામાટે વિચારરીતિ વેદમાં એટલી સ્પષ્ટ સારી રીતે નથી થયી. તેથી મહાપ્રભુજી ભાગવતની સ્વતન્ત્ર ઉપયોગિતા જુએ છે. ભાગવત આવી રીતે સમાધાન કરીને આપી દે છે.

સમગ્ર વેદનો અર્થ એટલોજ છે કે વિધાન પણ મારું થઈ રહ્યું છે અને અભિધાન પણ મારું થઈ રહ્યું છે. વિકલ્પમાં જે અપોહન થઈ રહ્યું છે તે પણ મારુંજ થઈ રહ્યું છે. આમ કહીને એમ કહે છે કે ક્રિયા અને જ્ઞાન બન્ને પ્રકટ કરીને જે પ્રકટ થયો એવો જે કૃષ્ણ તેનું શ્રીભાગવતમાં વિશિષ્ટતા નિરૂપણ છે. વેદમાં ખંડશઃ નિરૂપણ છે અને ભાગવતમાં સમુદાયથી **ભાગવતે તુ સમુદાયેન** નિરૂપણ છે. સમુદાયથી નિરૂપણ કરીને પણ પછી એની અનેકવિધ લીલાનું નિરૂપણ કરે છે. એટલે એને ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ યુક્ત કહીને એની ક્રિયાત્મક શક્તિઓનું વૈશિષ્ટ્ય કેટલું, એની જ્ઞાનાત્મક શક્તિનો વિસ્તાર કેટલો, એ દર્શાવતી તેની અનેકવિધ લીલાઓનું વર્ણન ભાગવતમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેથી ભાગવત ઉપનિષદ અને વેદ ની એકાત્મતા હોવા છતાં આ સમગ્રતાની સ્પષ્ટતા છે તે કાંઈ ભાગ નથી. જો ભાગ હોય તો તે શારીરિક ઓર્ગેનિક્-(Organic) ભાગ છે, યાંત્રિક મેકેનિકલ્ (mechanicall) ભાગ નથી. ઓર્ગેનિક્ અને મેકેનિકલ્ ભાગમાં કેટલું અન્તર? મેકેનિકલ્ ભાગને જો જુદો કરવામાં આવે તો તે નષ્ટ થતો નથી, કાયમ રહે છે. જ્યારે ઓર્ગેનિક્ ભાગને જુદો કરવામાં આવે તો તે ખતમ થઈ જાય છે. કારણકે ઓર્ગેનિક્ વસ્તુ છે તે એક સ્વતન્ત્ર વસ્તુ થઈ જાય છે. તેનો ભાગ પણ જ્યારે રહે છે ત્યારે ઓર્ગેનિક્ સમગ્ર વસ્તુમાં એ બન્યો રહે છે ત્યારે તેને પણ ભાગ તરીકે પણ સમજી શકાય છે. જ્યારે સમગ્ર વસ્તુને જોઈશું તો સમગ્રતા પણ દેખાશે. તે પ્રમાણે બ્રહ્મ કોઈ મેકેનિકલ્ ભાગમાં જ્ઞાન અને ક્રિયા એમ જુદું નથી. વેદના જે ભાગ છે તે બે મેકેનિકલ્ ભાગ નથી જેમ કે અહીં બ્રેક્ છે અને અહીં ગીઅર્ છે એવું નથી. જો છૂટ્ટો કરવા જશો તો તૂટીજ જશે. પછી એમાં કાંઈ રહેશે નહીં.

જેમ્સે કલ્પું છે કે આણું જે બંધારણ છે તેમાં સૌથી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે તેને જોવા જશો તો તેમાં ખલેલ પડે છે. તમે પ્રકાશથી જુઓ અને જો પ્રકાશ એના પર પડશે તો તેના સ્વરૂપમાં ખલેલ પડી. એનામાં કંઈક બીજી શક્તિ આવી જશે. બીજું વધારાનું તત્વ આવી જશે. વસ્તુઓને જોવામાટે પ્રકાશ ઉપયોગી છે, પ્રકાશથી જોતા રહો. પરન્તુ આણુ-એટમના સ્વરૂપને જોવાથીજ હરકત થાય છે

તેનું સ્વરૂપ પ્રકાશ પડવાથીજ બદલાઈ જાય છે. અને ન જુઓ તો માનવું કેમ? બ્રહ્મનું બ્રહ્મત્વ જ્યારે “આણો: અણિયાન્” છે તો એને જોવામાંજ ઘણી વધારે ગડબડ થાય છે. જોવા જતાંજ ફરક થઈ જાય છે. મને આ વાત બહુ ગમી. કારણકે પ્રકાશ ફેંક્યો કે એટલી શક્તિ ગઈ અને સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું. જે હતું તે રહ્યું નહીં અને જે તેનું સ્વરૂપ નથી તે તમને દેખાયું. કારણકે એક બહારનું વધારાનું તત્વ આણુમાં આવી ગયું. બ્રહ્મને જોવા જતાંજ બ્રહ્મમાં ખલેલ પહોંચશે એટલે બ્રહ્મને જોવા માટે કંઈક જુદીજ પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. આપણી પદ્ધતિથી આપણે તેને જોઈ શકતા નથી, નથી તેના ભાગને છૂટ્ટો કરીને આપણે જોઈ શકતા. સમગ્રતાને જોવાની જે દષ્ટિ આપણને ભાગવતે આપી છે. તેથી ભાગવત અને વેદ-વેદાન્તમાં એકાર્થતા છે કે સ્વતન્ત્રતા છે તે સમ્બન્ધ તમે આ સન્દર્ભમાં જુઓ કે એકાર્થતા હોવા છતાં પણ ભાગવત કાંઈક એવું સમગ્રતા બાબતનું અર્થઘટન આપે છે જેથી ભાગવતનું કાંઈક પૃથક નિરૂપણ પણ આવશ્યક બને છે.

ઉપનિષદ્ અને વેદ નું નિરૂપણ કરવાથી ભાગવતની ગતાર્થતા આવતી નથી. ગતાર્થ એટલે આપ સમજ્યાને? “સમજી ગયા” એમ આપણે કહી દઈએ તે. જેમ કે નિબન્ધ આપણે વાંચ્યો એટલે નિબન્ધથી સરળ ગ્રન્થો હશે તે સમજી ગયા એટલે ‘ગતાર્થ’ થયા એમ કહેવાય. તે રીતે ઉપનિષદ્ અને વેદ ને વાંચવાથી ભાગવત ગતાર્થ નથી કહેવાતું. જે કે ભાગવત વાત ઉપનિષદ્નીજ કહી રહ્યું છે, વેદનીજ વાત કહી રહ્યું છે, છતાંય ગતાર્થતા નથી આવતી. આવો કંઈક વિલક્ષણ સમ્બન્ધ ભાગવતનો ઉપનિષદ્ સાથે છે. એટલે અમે ભાગવતનું પૃથક નિરૂપણ કરીએ છીએ.

મૂળ જે શંકા આવી અહીંયાં નનુ ચતુર્ણાં ક્વ ઉપયોગઃ એકેનૈવ ચરિતાર્થવાત્ ચ ઇતિ આશંક્ય આહ (ત.ટી.નિ.પ્ર.૧૮) યા તો તમે એમ કહો કે પ્રમેય નોખાં છે તો ચાર ગ્રન્થોની આવશ્યકતા છે. અથવા તમે એમ કહો કે એકજ પ્રમેય છે તો તેનો વિરોધ છે કે શું? જો ભેદપૂર્વક નિરૂપણ હોય તો એકવાક્યતા નથી. એકજ પ્રમેયનું એક વસ્તુ એક રીતે નિરૂપણ કરતી હોય અને બીજી વસ્તુ બીજી રીતે નિરૂપણ કરતી હોય તો ભેદ આવી ગયો તો એકવાક્યતા નથી. જો બે પ્રમેયનું નિરૂપણ કરો છો તો બે નોખા ગ્રન્થ થઈ ગયા. તો તમે આ પદ્ધતિ શામાટે ઉભી કરી રહ્યા છો? તો તેના ખુલાસામાં આ વાત આવી. અહીં એક ગ્રન્થથી બીજા ગ્રન્થની એકાર્થતા હોવા છતાં પણ ગતાર્થતા નથી આવતી. તેથી ભાગવતનું અહીં પૃથક્ વચન નિરૂપણ

કરવામાં આવ્યું છે.

અવતરણિકા:

વેદે પુરાણે ચ ક્વચિદ્ અન્યાર્થપ્રતિપાદનમ્ આશંક્ય તેષામ્ અંગત્વમ્ ઇતિ અભિપ્રાયેણ આહ-

કારિકા:

સૂર્યાદિરૂપધૃગ્ બ્રહ્મકાંડે જ્ઞાનાંગમ્ ઈર્યતે||

પુરાણેષુ અપિ સર્વેષુ તત્તદ્વૃપો હરિસ્ તથા||૧૨||

શ્લોકાન્વયાર્થ:

બ્રહ્મકાંડે-બ્રહ્મકાંડમાં ઉત્તરકાંડમાં, સૂર્યાદિરૂપધૃગ્-સૂર્ય વગેરે રૂપ ધારણ કરનાર, જ્ઞાનાંગ-(બ્રહ્મના) જ્ઞાનનું અંગ, ઈર્યતે-કહેવાયો છે, સર્વેષુ-બધા, પુરાણેષ્વપિ-પુરાણોમાં પણ, તત્તદ્વૃપો-તે-તે રૂપવાળો, તથા-તેવો હરિ:-હરિ (છે.)

પ્રકાશ:

સૂર્યાદિરૂપધૃગ્ ઇતિ. બ્રહ્મકાંડે જ્ઞાનસિદ્ધયર્થમ્ ઉપાસના નિરૂપ્યન્તે. તચ્ચિત્તશુદ્ધિદ્વારૈવ ઇતિ કેચિત્. ફલદાનદ્વારા માહાત્મ્યપ્રતિપાદનન ભક્તિદ્વારા ઇતિ સિદ્ધાન્તઃ. તથા પુરાણોક્તાનાં દુર્ગાગણપતિપ્રભૃતીનાં વિશિષ્ટશેષત્વમ્ આવરણદેવતાત્વેન, તથાડપિ ભિન્નાર્થત્વમ્ આશંક્ય તત્તદ્વૃપો હરિઃ તથા ઇતિ ઉક્તમ્. સાધનરૂપઃ ફલરૂપશ્ચ સ્વયમેવેતિ એકવાક્યતા||૧૨||

સારાંશ:

સૂર્ય વિગેરે રૂપો ધારણ કરનાર, બ્રહ્મની ઉત્તરકાંડમાં બ્રહ્મજ્ઞાનની સિદ્ધિમાટે ઉપાસનાઓ વર્ણવવામાં આવી છે. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે તે ઉપાસનાઓને કારણે સાધકનું ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે પણ સિદ્ધાન્ત આ બાબતમાં આમ છે કે ઉપાસનાઓને કારણે થતી ફલપ્રાપ્તિથી બ્રહ્મનું માહાત્મ્યજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે જે અન્તે ભક્તિને

પ્રકટ થવા માટે સહાયક બને છે. તેમજ પૌરાણિક દુર્ગા ગણપતિ વિગેરે દેવરૂપો પણ ક્રિયાજ્ઞાનશક્તિવિશિષ્ટ શક્તિમાન પુરુષોત્તમના અંગરૂપ હોય છે. કાંતો આવરણદેવતારૂપે અથવા તત્ત્વ ફલદાનમાટે નિયત અંગદેવતારૂપે. આથી કોઈને ભિન્ન હોવાનો મનોભાવ જાગે તો નિરાકરણમાટે કહે છે તે તે રૂપે પોતે શ્રીહરિજ પ્રકટ થયેલા છે. પુરુષોત્તમજ ફલરૂપની માફક સાધનરૂપે પણ પ્રકટ થતા હોય છે. આમ એકવાક્યતા સંપન્ન થઈ જાય છે. ||૧૨||

વિવેચન:

વેદમાં અને પુરાણમાં ક્યાંક કૃષ્ણ સિવાયના બીજા તત્વોનું નિરૂપણ તો મળેજ છે. તો તેના કારણે પાછળના શ્લોકમાં દર્શાવેલી એકવાક્યતા શું ખંડિત નહીં થાય? એટલે કે વેદના પૂર્વકાંડમાં બ્રહ્મની ક્રિયાશક્તિનું ઉત્તરકાંડમાં સાકારબ્રહ્મની જ્ઞાનશક્તિનું અને ભાગવતમાં ક્રિયાજ્ઞાનશક્તિ ઉભય સહિત અવતરિત શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ છે. આવી એકવાક્યતા વેદના પૂર્વોત્તરકાંડ અને અન્ય પુરાણો માં વર્ણવેલ ઈન્દ્ર સૂર્ય વરુણ દુર્ગા ગણપતિ વગેરે દેવતાઓનાં વર્ણનથી સંગત નથી થતી? આ શંકાનું સમાધાન હવે આ શ્લોકમાં અહીં કરવામાં આવે છે. બધાજ દેવતાઓ વેદના પૂર્વોત્તરકાંડમાં વર્ણવેલા યાજ્ઞ ઉપાસ્ય કે ભજનીય દેવતાઓ તે તે યજમાન ઉપાસક કે ભક્તો ની ફળકામનાને પૂર્ણ કરનારા હોવાથી અન્તે તો કોઈક એક પરમાત્માની બાબતમાં તેના અનેકવિધ નામરૂપ અને સામર્થ્ય માં શ્રદ્ધા જગાડતા હોવાથી યાજ્ઞ ઉપાસક કે ભક્ત ના ચિત્તને તે જ્ઞાનથી તે બ્રહ્મની સહિષ્ણુતાને જોઈ શકવા સમર્થ બનાવનારા હોય છે. પોતાના સાધનથી જે ફળ મળવાનું હતું તે ફળની એક ઉપલબ્ધિ ઓણે જોઈ, એની અનુભૂતિ કરી. તે વખતે તેને મૂળ સ્વરૂપમાં આકર્ષણ થયું નહીંતો એનો આખો પ્રયત્ન વિફલ જાત. એનું લક્ષ્ય શું હતું? રાજ્યપ્રાપ્તિ પણ જો ત્યાં એ વિફળ થયો હોત, એ સાધન જો વિફળ થયું હોત, તો અનિચ્છા અશ્રદ્ધા થાત. એ અશ્રદ્ધા પછી એને આગળ ચાલવામાટે પગને તોડી નાખત. તેથી પરમાત્મા તેને ચાલનારા બનાવવા જોઈએ તેવા હારેલા સાધકમાં સાહસ જગાડી યાગ ઉપાસના અને ભક્તિ તેમજ તેને નામરૂપવાળા દેવતાઓ પણ પરમાત્મા અને તેની ઉપાસનમાં અંગરૂપજ હોય છે.

બ્રહ્મકાંડમાં પરમાત્માનાં જે સૂર્ય વગેરે અનેક ઉપાસ્ય રૂપો વર્ણવાયાં છે તે બ્રહ્મજ્ઞાન સિદ્ધ થાય તેવી ઉપાસનાઓનાં રૂપો હોય છે. આ ઉપાસનાઓ કરવાથી

ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે. એટલે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ બને છે એમ માયાવાદીઓની ધારણા છે. બ્રહ્મજ પોતે તે તે નામરૂપવાળા દેવતા તરીકે ઉપાસ્ય બની ફળદાન કરતો હોય છે. આવું માહાત્મ્ય જો મૂળ પરબ્રહ્મનું સમજમાં આવે તો માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક મૂળ તત્વમાં રૂચિ ઉદ્ભવે તેથી પરમાત્માની તરફ આગળ વધી શકાય. આવો શ્રીમહાપ્રભુજનો અભિગમ છે.

મર્યાદાદષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો એ અશ્રદ્ધાળુ બ્રહ્મ તરફ ન જઈ શકે. જ્યાં પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત આવે છે ત્યાં તો અશ્રદ્ધાળુને પણ કદાચિત્ એ ખેંચવા માગે તો જબરદસ્તી ખેંચી લે. અથવા એની સામે પોતે જઈ ઉભો રહે, એની વાટ રોકીને ઉભો રહી જાય, કહે કે “તને નથી જવા દેતો બોલ સામનો કરવો છે તારે”. આ તો પુષ્ટિમાર્ગની ચર્ચા થઈ ગઈ. પણ જ્યાં મર્યાદામાર્ગનો પ્રશ્ન છે ત્યાં તો જો અશ્રદ્ધા થઈ ગઈ તો તેનું પતન થયું ને! જે આતુરતા ભગવન્માર્ગ ઉપર ચાલવાની હોવી જોઈએ તે તો ખતમ ના થવી જોઈએ ને!

તેથી કહે છે કે ફલદાનેન માહાત્મ્યપ્રતિપાદનેન ભક્તિદ્વારેતિ સિદ્ધાન્તઃ આચાર્યચરણ એમ કહે છે કે “શુદ્ધભક્તિમાટેની ન્યૂનતમ અને અધિકતમ શરત માહાત્મ્યજ્ઞાન છે.” પછી જ્યાં ભક્તિનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યાં બધી કામનાઓ અને એ બધાં રૂપો આવે છે. કામનાઓની પૂર્તિથી પણ માહાત્મ્યજ્ઞાન થઈ શકે છે પણ કામનાઓની પૂર્તિથી ભક્તિ નથી થઈ શકતી, આમાં આચાર્યચરણે જે ક્રમ મૂક્યો છે તે તરફ આપ સાવધાનીથી જુઓ!! ફળદાનદારા માહાત્મ્યપ્રતિપાદન અને માહાત્મ્યપ્રતિપાદનથી ભક્તિ. ફળદાનથી ભક્તિ નથી થઈ શકતી. કામનાઓની પૂર્તિથી કામનાપૂર્તિજ થાય છે પણ શુદ્ધભક્તિ થતી નથી અને જો થાય તો મિશ્રભક્તિ થાય છે. તેને આચાર્યચરણ નિમ્ન કક્ષાની ભક્તિ ગણે છે તેવી ભક્તિનું મહત્વ નથી પછી કોઈ પણ કામના હોય. કામનાઓની પૂર્તિથી ભક્તિ આવી તે મુખ્ય ભક્તિ નથી. જો પ્રભુ પ્રકટ ન થાય તો ભક્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય પણ નથી. દશમસ્કન્ધ સુબોધિનીમાં આચાર્યચરણ આનો ખુલાસો કરે છે. “વર્ષાકાલે જલં સર્વત્ર સુલભમિતિ ન કૂપનદીનામ્ અનુપયોગઃ શંકનીયઃ” (સુબો. ૧૦૨૬।૧૩) અર્થઃ વરસાદમાં આંગણે જળ મળી જશે તેથી નદી તળાવ કૂવા આદિ નો ઉપયોગ રહેશે નહીં તેથી અનુપયોગી ન માની લેવા જોઈએ. તેવી રીતે અવતારમાં ઘરે વરસાદ થઈ જાય છે એટલે તે વખતે સાધનોનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. જે ઠેકાણે પ્રભુ પોતે

પ્રકટ થાય છે તે ઠેકાણે સાધનોનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. પણ જ્યાં પ્રભુ પોતે પ્રકટ નથી થતા અને જ્યાં પ્રભુને પ્રકટ કરવાના છે ત્યાં સાધનોનો પ્રશ્ન આવે છે. તે સાધન જ્ઞાન અને ભક્તિ જ છે. જ્ઞાનવડે જ્ઞેયાત્મક બ્રહ્મનું પ્રાકટ્ય થશે અને ભક્તિવડે પ્રેમાત્મક કે પ્રેયાત્મક બ્રહ્મનું પ્રાકટ્ય થશે.

અહીં ‘જ્ઞાન’શબ્દ જુદા સન્દર્ભમાં છે. ભક્તિમાં જે માહાત્મ્યજ્ઞાન છે તે જુદો સન્દર્ભ છે. અહીં જે જ્ઞાન છે તે અપરોક્ષજ્ઞાન છે, સિદ્ધ દશાપરનું જ્ઞાન છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન તો જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગીય ભક્તિ બન્ને માટે ઉપયોગી છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન શું કરે છે? ભક્તિ જે અહન્તા-મમતામાં અટવાઈ ગઈ છે તેનાથી છૂટકારો આપે છે તેથી જો માહાત્મ્યજ્ઞાનની સ્થિતિ ન હોય તો ન તો શુદ્ધ દિશાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે ન તો ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે. કારણકે પેલો ધક્કો (Kick) મળેજ નહીં. તમે તમારી અહન્તા-મમતામાં અટવાતાજ રહો. તેથી બન્ને જગ્યાએ ન્યૂનતમ અને અધિકતમ જરૂરીયાત માહાત્મ્યજ્ઞાનની સર્વપ્રથમ છે. શાસ્ત્રતઃ બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય શું છે તે સમજવું જોઈએ. જો તે સમજશો તો તમને અપરોક્ષ જ્ઞાન પણ થઈ શકે છે, જો તમે મર્યાદામાર્ગી હો અથવા પુષ્ટિમાર્ગી હો તો તમને ભક્તિ પણ થઈ શકે છે. જ્યાં તમારો જેવો અધિકાર તે મુજબ તમારો વિકાસ થશે.

પણ બન્ને માર્ગમાં જે સામાન્ય વાત છે, જે ઘણીજ આવશ્યક/જરૂરીયાત છે તે માહાત્મ્યજ્ઞાનની છે. જ્યાં બ્રહ્મમાં માહાત્મ્યજ્ઞાનનો લોપ થાય છે ત્યાં વાતને મહાપ્રભુજી સાંખી શકતા નથી. કોઈ ઠેકાણે ગાળો પણ આપી દે છે. આગળ જઈને માહાત્મ્યજ્ઞાનના લોપનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં કહે છે કે આ સિદ્ધાન્ત માહાત્મ્યજ્ઞાનનો લોપક છે **“ફલં વૈમુખ્યતસ્તમઃ”** માહાત્મ્યજ્ઞાનનો લોપક હોવાથી આ બ્રહ્મથી વિમુખ કરવાવાળો સિદ્ધાન્ત છે. આનું ફળ અન્ધતમ છે. એટલે બ્રહ્મના સન્મુખ થવાનો રસ્તો માહાત્મ્યજ્ઞાનજ છે. તેથી મહાપ્રભુજી દરેક ઠેકાણે એ બાબતનો બહુ જબરદસ્ત આગ્રહ રાખે છે. **“અતસ્તુ બ્રહ્મવાદેન કૃષ્ણે બુદ્ધિર્વિધીયતામ્”** (સિ.સુ.૧૨). કૃષ્ણમાં બ્રહ્મવાદપૂર્વક બુદ્ધિ લગાડવી. બ્રહ્મવાદ એટલે તેમનું તત્વજ્ઞાન. તે તત્વજ્ઞાનથી કૃષ્ણમાં બુદ્ધિ લગાડવી. નહીંતો શું થાય છે કે જો માહાત્મ્ય નથી સમજતા તો તેથી કોઈ લૌકિક રૂચિ ભક્તિમાં પરિણત થઈ જાય તેવી સંભાવના રહી જાય છે. એટલે લૌકિકરૂચિની દા.ત. વ્યાપારિક મનોરથોમાં થતી સામગ્રી કે હિંડોલા વિગેરેની સજાવટ જોવાની મનોવૃત્તિ કોઈ ભક્તિનો

આકાર લઈ લે છે ત્યારે તે પુષ્ટિદાયક નથી નિવડતી.

તે ક્યારે સંભવ છે? જે વખતે અવતાર હોય ત્યારે અથવા જ્યારે પ્રભુ પ્રકટ થયા હોય ત્યારે પણ જ્યારે પ્રભુ પ્રકટ થયા નથી અને પ્રકટ થવાના છે ત્યારે એ સંભવ નથી. ક્રમ એટલોજ છે કે પ્રભુ પ્રકટ થઈ ગયા ત્યારે કોઈપણ લૌકિકવૃત્તિ ભક્તિનો આકાર લઈ લે તો વાંધો નથી. કેમકે જે કરવાનું હતું તે તો થઈ ગયું. પાણી તમારે આંગણે વરસી રહ્યું છે તે વખતે તમે કલો કે અમે જ્ઞાનસાધન નથી કર્યું. હજી ભગવાન અમે પૂરેપૂરો અભ્યાસ નથી કર્યો અને તમે થોભો દરવાજાપર બહાર બેસો સાધન પૂરું કરીને આપનું સ્વાગત કરવા-જોવા આવી રહ્યા છીએ. તો પેલી લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવે ત્યારે મોઢું ધોવા ન જવાય કેમકે અવતાર થઈ ગયો. હવે એ અવતાર કે પ્રાકટ્ય વ્યક્તિગત હોય કે સામાન્ય હોય, અવતાર બન્ને હોય છે. સર્વજનમાટે અવતાર અને વ્યક્તિવિશેષમાટે અવતાર. જ્યાં પ્રભુનો વ્યક્તિવિશેષમાટે અવતાર હોય ત્યાં પણ અવતાર થઈ ગયો પછી લૌકિક વૃત્તિ પણ ત્યાં લઈ જઈ શકે છે. પણ અવતાર નથી થયો અથવા થવાનો છે તે વખતે ક્રમ આ નથી હોતો. તે વખતનો ક્રમ એ છે કે પહેલાં તમારે માહાત્મ્યજ્ઞાન મેળવવું પડે પછી માહાત્મ્યજ્ઞાન મેળવ્યા બાદ બ્રહ્મેતરવસ્તુઓનું નિવારણ કરવું પડશે જેને આચાર્યચરણ અન્યાશ્રય કહે છે. તેનું તમારે નિવારણ કરવું પડશે. જેમાં લૌકિક-અન્ય વૈદિક-અન્ય આમ બધાંજ અન્યો આવી જાય છે. એટલે સાધનાશ્રય અને ફળાશ્રય લૌકિક સાધન અથવા લૌકિક ફળ માં આશ્રય; અથવા વૈદિક સાધન અને વૈદિક ફળ માં આશ્રય તે અન્ય છે. જે મૂળ સાધન અને મૂળ ફળ છે તે સિવાયનાં બધાં અન્ય છે. તે બધાનું નિરાકરણ કરવાનું હોય તો તે માહાત્મ્યજ્ઞાનથીજ થઈ શકે. જે પરમ તત્વ છે તેનું સરખું માહાત્મ્ય સમજીએ તો તેના તરફ વળી શકાશે અને જો ન સમજીએ તો હાથમાં જે કાંઈ આવે છે તેને વળગીને બેસી રહીશું.

જેમ ભૂખ્યા બાળકના હાથમાં અંગૂઠો આવે તો તે ચૂસતો બેસી રહે છે અને ચૂપ પણ થઈ જાય. પણ ભૂખ તો તેને માના દૂધની છે અને અંગૂઠો ચૂસે છે કારણકે તેને અંગૂઠામાં માતાના સ્તનથી સામ્ય લાગે છે. વસ્તુતઃ અંગૂઠામાં દૂધજનન સામર્થ્ય નથી પણ તે મિથ્યા તૃપ્તિની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. કલાકમાટે નહીં તો દસ મિનિટમાટેની પણ ભ્રાન્તિ અંગૂઠો ઉત્પન્ન કરી શકે છે કારણકે સ્તનથી તેનું કંઈક સામ્ય છે.

એ દષ્ટિથી તે જે લૌકિક ફળ કે લૌકિક સાધન અથવા વૈદિક ફળ કે વૈદિક સાધન છે તે મૂળ સ્વરૂપ કરતાં ઈતર ફળ કે સાધન આપી શકે. તેથીજ કહે છે કે ફળદાનદ્વારા તમે માહાત્મ્યજ્ઞાન તરફ આગળ વધી રહ્યા હો તો તે પ્રક્રિયા સાચી. પણ એ એટલામાંજ ત્યાં તમે અટવાઈ ગયા, અને એ માહાત્મ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયું તો ભક્તિ અને જ્ઞાન બન્નેના માર્ગ અવરુદ્ધ થઈ જશે.

એટલે પ્રથમ કલ્પ માહાત્મ્યપ્રતિપાદનેન ભક્તિદ્વારા ઈતિ સિદ્ધાન્તઃ માહાત્મ્યપ્રતિપાદન કરીને ભક્તિદ્વારા એ સિદ્ધાન્ત છે. પુરાણોક્તાનામ્ દુર્ગાગણપતિપ્રભૃતીનાં વિશિષ્ટશેષત્વમ્ આવરણદેવતાત્વેન તેથીજ પુરાણોક્ત દુર્ગા ગણપતિ પ્રભૃતિ=વગેરે દેવતાઓ છે તે બધા વિશિષ્ટ એટલે મુખ્યતત્ત્વ છે તેનાં શેષ છે, અંગભૂત દેવતા છે, આવરણ-દેવતા છે. પંચાયતન પૂજા જ્યાં થાય છે જ્યાં ઘણા દેવતાઓ હોય છે ત્યાં નિયમ હોય છે કે છે એક મુખ્યદેવતા હોય અને બીજા તેના આવરણ-દેવતા હોય. આ મુખ્યદેવતાની ચોમેર બેસનારા આવરણ-દેવતા હોય છે. જેમ રાજાના પોતાના અંગરક્ષક હોય છે તે તેનાં આવરણ છે એને ઢાંકનારાં હોય છે તેમ આ બધા દેવતાઓ તે મૂળતત્ત્વનાં આવરણ હોય છે. એટલે કે બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ ગણપતિ દુર્ગા વગેરે બધા તે મૂળ દેવતાના આવરણ-દેવતા છે તેથી તેના અંગરૂપ છે. તથાપિ ભિન્નાર્થત્વમ્ આવરણ છે, તેથી ભિન્નાર્થતા તો આવી ને! આવરણ છે એટલે ભિન્નાર્થતા નથી તેમ કેમ માનશો? ગણપતિપુરાણમાં બધા દેવતાઓને આવરણ માનીએ અને જો ગણપતિપુરાણ ગણપતિનું પ્રતિપાદન કરતું હોય તો ગણપતિપુરાણ પ્રમાણ અને શિવપુરાણમાં બધા દેવતાઓ શિવના આવરણ થઈ જશે જો તે શિવનું પ્રતિપાદન કરતું હશે તો શિવપુરાણ પ્રમાણ. આ જે પ્રમાણ વ્યવસ્થા સ્થાપી ત્યાં ભિન્નાર્થતા થશે. આ કંઈક જુદું પ્રતિપાદન કરે છે અને તે કંઈક જુદું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી જે સમન્વયની એક દરખાસ્ત મૂકી હતી તે તો ખોરવાઈ રહી છે.

ત્યારે કહે છે તત્ત્વરૂપો હરિસ્તથા અમારી માન્યતા તમે સમજો કે જ્યારે એ આવરણ દેવતા પણ છે ત્યારે તે આવરણ દેવતા નોખા નથી. તે આવરણ-દેવતાના રૂપમાં હરિજ બિરાજમાન છે. કેમકે જ્યારે જડ તત્ત્વ પણ હરિનુંજ રૂપ છે ત્યારે તે દેવતાઓ હરિનું રૂપ કેમ ન હોય? તત્ત્વરૂપો હરિસ્તથા તેમ જ સૂર્યાદિ રૂપધૃગ્

બ્રહ્મકડિ જ્ઞાનાંગમીર્યતે બ્રહ્મકાંડમાં સૂર્ય વરૂણ ઈન્દ્ર અગ્નિ આદિ રૂપમાં તે રૂપને ધારણ કરનારો જ્ઞાનાંગ છે. એટલે બ્રહ્મના જ્ઞાનમાં અંગભૂત એ રૂપ બ્રહ્મે પોતાનાં લીધાં છે. એટલે અંગીના જ્ઞાનમાં અંગરૂપો જે બ્રહ્મે લીધાં છે તે બધાં સૂર્યાદિનાં સ્વરૂપ છે. પુરાણોષુ અપિ સર્વેષુ તત્ત્વરૂપો હરિસ્તથા એટલે બધાંજ પુરાણોમાં જે-જે દેવતાઓનું પ્રતિપાદન છે એ મૂળતઃ દેવતારૂપે હરિજ છે એ તમારે સમજવું જોઈએ, એ ન સમજો તો ભિન્નાર્થતા આવ્યા વિના રહેતી નથી. ભિન્નાર્થતા આવી એટલે આપણા પાયામાં તિરાડ પડી. તે જ સાધનરૂપઃ ફળરૂપશ્ચ સ્વયમેવ ઈતિ એકવાક્યતા જેટલાં સાધનો છે તે કંઈક અને કંઈક ફળ આપતાં હોય છે. જેમ અન્ન તૃપ્તિ આપે છે. અન્નથી થતી તૃપ્તિથી લઈને કેલાશલોક કે બ્રહ્મલોકમાં કે સ્વર્ગલોકમાં મળનારી જે તૃપ્તિઓ છે બધીજ તે સ્વયમેવ પોતેજ છે એમ કહેશો ત્યારે એકવાક્યતા થશે. એકવાક્યતા છે એટલે તે બધાંજ વાક્યોનો સમન્વય થાય છે, નહીંતો સમન્વય થતો નથી. તે સમન્વય ન થાય તેનાથી વધારે દુઃસ્વપ્ન (Night mare) વાક્યાર્થ શોધવા માટે ઉદ્યમમાં બીજું નથી. અસમન્વિત વાક્ય રહી જાય તે સૌથી મોટું દુઃસ્વપ્ન છે. સમન્વિત થાય ત્યારે એકવાક્યતા થાય છે એ વાત નિશ્ચિત છે.

અવતરણિકાઃ

અત્ર અવાન્તરનિર્ણયં વક્તું ભક્તિમાર્ગે વિશેષમ્ આહ-

કારિકાઃ

ભજનં સર્વરૂપેષુ ફલસિદ્ધયૈ તથાપિ તુ||

આદિમૂર્તિઃ કૃષ્ણ એવ સેવ્યઃ સાયુજ્યકામ્યયા||૧૩||

શ્લોકાન્વયાર્થઃ

ભજનં-ભજન, ફલસિદ્ધયૈ-ફળની પ્રાપ્તિમાટે, સર્વ-બધા રૂપેષુ-રૂપોમાં દેવોમાં (તુલ્ય છે), તથાપિ-તો પણ, આદિમૂર્તિઃ-મૂલરૂપ, કૃષ્ણએવ-કૃષ્ણજ, સાયુજ્યકામ્યયા-સાયુજ્યની (ભગવાન્ સાથેના) કામના હોય તો, સેવ્યઃ-સેવવા જોઈએ.

પ્રકાશઃ

ભજનં સર્વરૂપેષુ ઈતિ. જ્ઞાનમાર્ગે ન કોડપિ વિશેષઃ ક્વાપિ, સર્વસ્યાપિ પૂર્ણબ્રહ્મત્વાત્. વક્ષ્યતિ ચ “અખણ્ડં કૃષ્ણવત્સર્વમ્” ઈતિ. ભક્તિમાર્ગે તુ

ન તથા. યથા ભગવાન્ જગત્ કૃતવાન્, તથા સ્વાર્થ ભક્તિમાર્ગમપિ પૃથક્ કૃતવાન્. વિભૂતિરૂપેષુ સાધનાનિ ફલानि ચ વ્યવસ્થયા કૃતાનિ, પૂર્ણફલદાનં ચ સ્વસ્મિન્. અતો ભજનં મૂલરૂપએવ કર્તવ્યમ્, તતઃ કિં સ્યાદ્ ઇતિ આશંક્ય આહ સાયુજ્યકામ્યયા ઇતિ. “બ્રહ્મવિદાપ્નોતિ પરમ્” ઇત્યત્ર યત્ સાયુજ્યં મુખ્યતયા નિરૂપિતં, તત્કામનાયાં સત્યાં કૃષ્ણએવ સેવ્યઃ. ‘કૃષ્ણ’પદેન ચ બહિર્ભજનમેવ મુખ્યમ્ ઇતિ નિરૂપિતમ્. “યો વેદ નિહિતં ગુહાયाम્” ઇતિ તુ જ્ઞાનમાર્ગો||૧૩||

સારાંશ:

ભજન તો કોઈ પણ રૂપે બ્રહ્મનું થઈ શકે છે. કેમકે જ્ઞાનમાર્ગ મુજબ બ્રહ્મ સર્વરૂપોમાં પૂર્ણ સમવસ્થિત હોય છે. દરેક વસ્તુમાં અખંડ કૃષ્ણ વ્યાપ્ત છે. છતાંય ભક્તિમાર્ગનો સ્વભાવ નોખો છે તે સર્વરૂપે ભજન ન થાય. જેમ ભગવાને જગત્ની રચના કરી તેમ પોતાને માટે ભક્તિમાર્ગ પણ નોખો પ્રકટ કર્યો છે. ભગવાન્ના વિભૂતિરૂપોમાં સાધન-ફળની નિયત વ્યવસ્થા કરી છે. પૂર્ણ સ્વરૂપાનન્દ કે ભજનાનન્દ નું દાન તે પોતે કરે છે. તેથી ભક્તિરૂપ ભજન મૂલરૂપનું કરવું જરૂરી હોય છે. તેવા ભજનનું ફળ ભગવાન્ની સાથે સાયુજ્યનો મનોરથ હોય તો સફળ થાય છે. તે સાયુજ્યની કામના હોય તો શ્રીકૃષ્ણનું સેવન કરવું. ‘કૃષ્ણ’ પદનો અભિપ્રાય બહિર્ભજનના આશયવાળો છે. પોતાના હૃદયની ભીતર ભજવું તે જ્ઞાનમાર્ગીય પ્રક્રિયા છે.||૧૩||

વિવેચન:

આચાર્યચરણની બહુ સુન્દર પંક્તિ છે. આચાર્યચરણ કહે છે કે આ જે અમે બારમા શ્લોકમાં નિર્ણય આપ્યો કે સૂર્યાદિરૂપધૃગ્ બ્રહ્મકડિ જ્ઞાનાંગમ્ ઈર્થતે એટલે કે સૂર્યાદિરૂપ ધારણ કરેલ જે બ્રહ્મ છે બ્રહ્મકાંડમાં જ્ઞાનાંગ રૂપે ‘ઉપાસના’માટે કહેવામાં આવ્યું છે. પુરાણોમાં તત્-તદ્દેવતાઓનાં રૂપ લીધેલ હરિની ભક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં તત્-તદ્વરૂપદ્વારા માહાત્મ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને માહાત્મ્યજ્ઞાનદ્વારા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય. હવે તેમાં અમારે કૌંસમાં કંઈક વાત કહેવી છે. ભજનં સર્વરૂપેષુ ફળસિદ્ધયૈ તથાપિ તુ આદિમૂર્તિઃ કૃષ્ણ એવ સેવ્યઃ સાયુજ્યકામ્યયા. કહે છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં કંઈ વિશેષ નથી. શિવને ગણપતિને મહાદેવને ભજો, કાલિકાને ભજો, પત્થરને ભજો કે પહાડને ભજો, કોઈ કાંઈ ફરક પડતો નથી.

કેમકે જે કોઈને ભજો તે બધી ઉપાસના છે. જેટલી ઉપાસનાઓ છે તે બધી પગ મૂકવાની પગથિઓ માત્ર છે. જેમ બુદ્ધ કહે છે કે “મારો ઉપદેશ નાવની જેમ છે. આ ઉપદેશ વડે ભવસિન્ધુને તરી જાવ તો-તો બહુ સહાયક થશે પણ જો ભવસિન્ધુ તરી ગયા પછી નાવને ખભા ઉપર લઈ ચાલવા પ્રયત્ન કરશો તો એટલો બધો ભાર લાગશે કે તમો ત્યાં ને ત્યાં તે ભારથીજ દબાઈ જશો. મારી ઉપદેશનોકા ખભા ઉપર લઈ ચાલવામાટે નથી.” કહેવાનો મતલબ એ છે કે ટેકસીની જેમ ઉપયોગ કરો. જ્યાં પહોંચવું છે ત્યાં પહોંચી જાવ, બીલ ચુકાવી દો, પછી ટેકસીને અકસ્માત થાય પૂર્ણ તૂટી જાય કે પેટ્રોલ ભર્યું કે નહીં તે ચિન્તા તમારે ન કરવી જોઈએ. તેમ ઉપાસના કરીને ચિત્ત એકાગ્ર અને ચિત્તશુદ્ધિ જે તમારે કરવી હોય તે કરો. એક વાર જ્ઞાનાંગમાં ચિત્ત એકાગ્ર થયું ચિત્તશુદ્ધિ થઈ પછી તે દેવતાઓનું શું થાય છે, શું નથી થતું તેની ચિન્તા તમે નહીં કરતા. અદ્વૈતીઓ બહુ સુન્દર કહે છે “દાસોહમ્ ઇતિ યા બુદ્ધિઃ પૂર્વમ્ આસીદ્ જનાર્દને ‘દા’કારો અપહતઃ તેન ગોપીવસ્ત્રાપહારિણા” પહેલાં જનાર્દનની આગળ હું જે “દાસોહમ્ દાસોહમ્” કહેતો હતો તે ગોપીવસ્ત્રહારી જનાર્દને મારો ‘દ’કાર ચોરી લીધો તેથી “સોહમ્ સોહમ્” રહી ગયો એટલે હું ‘સોહમ્’ થઈ ગયો. કેમકે એની ચોરીની આદત છે. ગોપીઓનાં વસ્ત્ર ચોરી લીધાં તેમ અહીં મારો ‘દ’કાર ચોરી લીધો. હવે ‘દ’કાર ચોરી લીધો એટલે ‘દ’કાર જતાં હું ‘સોહમ્’ થઈ ગયો. આ જ્ઞાનીઓની દષ્ટિ છે. એટલે ‘દાસોહમ્’ પણ કહે છે.

જેમકે રાજ્યમાં કોઈ જાસૂસ ભરાઈ જાય, કોઈનો સેવક થઈ જાય અને અન્તે રાજ્યને ઉથલાવી પાડે. તેવી રીતે દેવતાઓના રાજ્યમાં ઉપાસનામાટે “દાસોહમ્” થઈને પ્રવિષ્ટ થાય અને જે દિવસે જ્ઞાન પાપ્ત થાય તે દિવસે પોતે ‘સોહમ્’ થઈ જાય. ત્યારે ‘દાસોહમ્’ મટી જાય. મધ્યકાળમાં ઘણા એવા બનાવો બનતા હતા. રાજાઓ સેનાપતિ થઈને, બીજાના રાજ્યમાં થઈને ઘુસી જતા. રાજા નબળો ન પડે ત્યાંસુધી ‘દાસોહમ્’ રહે પછી ‘સોહમ્’ થઈ જાય. ‘દાસોહમ્’ ગાયબ. ઉપનિષદમાં એક ઠેકાણે કહેવામાં આવ્યું છે “તદેતદ્દેવાનાં ન પ્રિયમ્” દેવાતાઓને એ પ્રિય નથી કે આવું જ્ઞાન કોઈ પ્રાપ્ત કરે. કેમકે દેવતાઓના વાડામાંથી એક પશુ ઓછો થાય- ભગત-ઉપાસક- તેથી દેવતાઓને પ્રિય નથી કે લોકોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. ઉપનિષદ પણ એવુંજ કહે છે કે દેવતાઓને એ પ્રિય નથી કે કોઈ જ્ઞાની થાય. કહેવાની પદ્ધતિ છે. મૂળ એનો હેતુ એ છે કે જ્ઞાન તમને જે તરફ લઈ જાય છે તેમાં

દેવતાઓ ટકવાના નથી. તમારું પોતાનું અસ્તિત્વ ટકવાનું નથી. જેવી રીતે ગીતામાં ભગવાન્ આજ્ઞા કરે છે “જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતે” (ભગ.ગીતા.૪૮૩૭) કર્મો છે તે બધાંને ભસ્મ કરવાં તે જ જ્ઞાનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. ચાહે ઉપાસનાત્મક કર્મ હોય ચાહે માહિતીજનાત્મક કર્મ હોય ચાહે સંસારવર્ધનાત્મક કર્મ હોય તે તમારાં લૌકિક કર્મો છે. જ્ઞાનનો કર્મ સાથેજ રાગદ્વેષ છે. વાત ચોખ્ખી છે. “જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતે” (ભગ.ગીતા.૪૮૩૭) તેથીજ જ્ઞાનની જે પરાકાષ્ઠા માનવામાં આવી છે તે નૈષ્કર્મ્ય માનવામાં આવી છે. કર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરો, ચિત્તશુદ્ધિથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો અને અન્તે નૈષ્કર્મ્ય થાવ. નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ એ જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠાજ છે.

તેથીજ અદ્વૈતીઓ “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય” (ભગ.ગીતા.૧૮૬૬) નો અર્થ કરે છે “નૈષ્કર્મ્યમાં તું આવ.” – “મામેકં શરણં વ્રજ” “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય” નો બધા અદ્વૈતીઓ વિદ્વાન અદ્વૈતીઓ એજ અર્થ કરે છે કે બધા કર્મોને છોડી દો. આધુનિક અદ્વૈતીઓ એમ કહેતાં હરે છે એટલે એ લોકો કહે છે કે કર્મને ન છોડતાં કર્મમાંથી અલન્તા છોડો, કર્મમાંથી મમતા છોડો. પણ પ્રાચીન અદ્વૈતીયો શંકરાચાર્ય જેવા તો એમજ કહે છે કે કર્મજ છોડ.

તેથી વેદાન્તદેશિક એક ઠેકાણે ત્યાં સુધી કહે છે કે “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય” અને “મામેકં શરણં વ્રજ” નો જે એવો અર્થ કરે છે કે નિર્ગુણ નિરાકાર નિર્ધર્મક ચિન્મયાત્મક જે એક હું છું, મારા સિવાય બીજું કોઈ નથી એવી જે અદ્વૈતાત્મક સિદ્ધિ છે તેના શરણમાં તું આવ. તે અર્થ “બાલાઅપિ શૃણુવન્તો હસેયુ” રામાનુજના વ્યાખ્યાકાર કહે છે કે જો શુદ્ધ ચિન્મયની અપેક્ષા ગીતામાં ભગવાન્ની હોય તો બાળકને પણ હસવું આવે. કારણકે ભગવાન્ પોતે ત્યાં એવી આજ્ઞા કરે છે કે “અહં ત્વા સર્વ પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ” (ભગ.ગીતા.૧૮૬૬) જો એ ચિન્મયની અપેક્ષા હોય તો પછી અર્જુન શા માટે યુદ્ધ કરત? અને શા માટે ભગવાન્ કહે કે “ઈદં તે નાતપસ્કાય નાભક્તાય કદાચન્ ન ચાશુશ્રૂષવે વાયં ન ચ માં યોભ્યસૂયતિ” (ભગ.ગીતા.૧૮૬૭) મારી અભ્યસૂયના કરતો હોય તેને તું આ ઉપદેશ ન આપતો. એટલે જો ત્યાં વ્યક્તિગત ઈશ્વર (Personal God) હોય અને પછીથી કહે કે “મામેકં શરણં વ્રજ” તો-તો બહુ મુશ્કેલ થઈ જાય કેમકે તો પછી અર્જુન એની શરણે તો જઈ શકે નહીં.

જો ત્યાં શુદ્ધ ચિન્મય ભગવાન્ની વિવક્ષા હોય તો શંકરાચાર્ય પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ આપે છે કે કોઈની શરણમાં જવાનું નહીં. તું પોતાના આત્માની શરણમાં જા. આ શુદ્ધ ઉપદેશ છે અદ્વૈતીઓનો. કેમકે મુખ્ય સિદ્ધાન્ત બ્રહ્માત્મક ઐક્યનો છે. પ્રત્યગાત્મક ઐક્યનો સિદ્ધાન્ત છે. જો પોતાનાથી જુદાની શરણમાં જવાનું વિધાન થતું હોય તો-તો ગમ્ય અને ગન્તાનો જે ભેદ છે, જેની શરણમાં જવું છે અને જે જનાર છે એ બેનો જે ભેદ છે તે તો રત્યો તો પછી શુદ્ધ ચિન્મયત્વ ક્યાં રત્યું? જો શુદ્ધ ચિન્મયત્વજ ન રહે તો વેદાન્તદેશિક ત્યાં કહે છે કે બાળકને પણ હસવું આવશે. મધુસૂદન સરસ્વતીએ પણ એનું ખંડન કર્યું છે. એમના મૂળ આચાર્યના મુખ્ય વ્યાખ્યાકાર તે કહે છે કે આવી રીતનો ભગવાન્નો ઉદ્દેશ લાગતો નથી. આગળ કહે છે કે શંકરાચાર્ય આજ્ઞા કરે છે માટે આપણે માની લેવાનું બાકી ભગવાન્નું તાત્પર્ય આ દેખાતું નથી. કારણકે ઠેકાણે-ઠેકાણે ભગવાન્ આ કહી રહ્યા છે કે “ઈષ્ટોઽસિ મે દદમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્” (ભગ.ગીતા.૧૮૬૪) અને આના પહેલાંના શ્લોકમાં શું કહ્યું હતું. “ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ભ્રામયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રાઙ્ઘ્રાનિ માયયા. તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત (ભગ.ગીતા.૧૮૬૧-૬૨) હૃદયમાં રહેનારો જે ઈશ્વર છે તે બધાને યન્ત્રાઙ્ઘ્ર તરીકે ભ્રામવે છે. તેની શરણમાં તું જા. આને ગુપ્તતર સિદ્ધાન્ત કહ્યો. એ કહેતાં પણ કંઈક ઉણપ રહી તેથી કહે છે કે અહીં હજી પણ તને ગુપ્તતમ સિદ્ધાન્ત કહું છું. ગીતા અહીં કહે છે કે તેના શરણમાં જા, એ હૃદયમાં ઈશ્વર રહે છે અન્તર્યામી રૂપે એનાજ શરણમાં તું જા, તે ગુપ્તતર કહે છે. એટલે વધારે સારું કહે છે. સૌથી સારું નથી કહેતા. એ વધારે સારું છે કે એની શરણમાં તું જા. જ્યારે જેને સૌથી સારું કહે છે તે એ છે કે હૃદયમાં રહેલો છે તે નહીં પણ જે બહાર રથમાં બેઠેલો છે તેની શરણમાં આવ. “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ. અહં ત્વા સર્વ પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ” .

ત્યારે ચિન્મય તે પાપથી મોક્ષ કેવી રીતે કરી શકે? શુદ્ધ ચિન્મય સ્વરૂપ છે તે પાપથી નથી મુક્ત થતો, નથી બાદ થતો, નથી કોઈને મોક્ષ આપતો, નથી પોતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરતો. એ તો શુદ્ધ ચિન્મય છે તેને એ પ્રશ્નજ ઉપસ્થિત નથી થતો. એના શરણમાં અર્જુન જાય તો યુદ્ધ ક્યાંથી થાય? સંન્યાસ લેવો જોઈએ ઓણે. જો શુદ્ધ ચિન્મયનો ઉપદેશ ક્યો હોય અને ભગવાન્ જેવો ઉપદેષ્ટા અને અર્જુન જેવો એમનો પ્રિય શિષ્ય હોવા છતાં પણ એ શુદ્ધ ચિન્મયના ઉપદેશ પછી યુદ્ધ

કરે તો તે જ્ઞાનનિષ્ઠા સાચી ન કહેવાય. તેથી આજકાલના અદ્વૈત વ્યાખ્યાકારો એમ અર્થ કરે છે કે અહીંયાં નૈષ્કર્મ્યનો ઉપદેશ નહીં પણ કર્મફળસંન્યાસ કર્માધિકારક અલંકારનાં સંન્યાસનો ઉપદેશ છે. પણ ખરેખર કર્મફળસંન્યાસનો ઉપદેશ હોય તો એ તો ગીતાના બીજા બધા ભાગમાં કહેવાઈ ગયું છે તો પછી આમાં ગુત્યતમ શું થયું? આરમ્ભથી લઈને સ્થિતપ્રજ્ઞના વર્ણન સુધી, આખી ગીતાની શરૂઆતથી લઈને આ ઉપદેશ સુધી એજ વાત કહેવામાં આવી છે કે કર્મફળસંન્યાસ કર, કર્મફળત્યાગ કર. “યસ્તુ કર્મફળત્યાગી સ ત્યાગી ઈતિ અભિધીયતે” (ભગ.ગીતા.૧૮.૧૧) એટલે આમાં ગુત્યતમ વાત તો થઈ નહીં. જે વાત નહોતી કહેવામાં આવી તેવી વાત કહે તો તો ગુત્યતમ કહેવાશે. ગીતામાં શરૂઆતથી અહીં સુધી કહેવામાં આવ્યું તે તો ગુત્યતમ રત્યું નહીં, (Open Sceret) ઉઘાડું રહસ્ય થઈ ગયું. એટલે એમાં કંઈ નાવિન્ય નથી આવતું. ઉપદેશમાં શું અધિક વાત કહેવામાં આવી તે પણ સ્પષ્ટ નથી થતું. તેથી જે “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય” સિદ્ધાન્ત છે તેમાં રથ કૃષ્ણ પોતાના તરફ ખેંચી રહ્યા છે. નહીંતો એ સિદ્ધાન્ત તો “હૃદયે અર્જુન તિષ્ઠતિ” થી આવીજ જાય છે.

પણ આમાં જે ‘તર’ અને ‘તમ’ પ્રત્યય ભગવાન્ ગોઠવી રહ્યા છે તે તરતમતાનું કંઈક પ્રયોજન હોવું જોઈએ. તેથી આચાર્યચરણ કહે છે કે જ્ઞાનમાર્ગે કોડપિ ન વિશેષ: જ્ઞાનામાર્ગમાં આ એક વિષય કરતા બીજા વિષયમાં કાંઈ પણ વિશેષ નથી. કેમકે જે સાચો જ્ઞાની છે તે આ માપના ધોરણને ઝીલી નથી શકતો. જ્ઞાનનો સ્વભાવજ એવો છે. લોકીકતામાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અદ્વૈત હોવા છતાં પોતાની ઈચ્છાથી બ્રહ્મે જે કાંઈ દ્વૈત ઉત્પન્ન કર્યું તે દ્વૈતની પ્રતીતિ મિથ્યા કે તે દ્વૈતમાં ભગવાન્ની પ્રતીતિ ન થવી તે મિથ્યા? દા.ત. એક સુવાર્ણખંડથી આપણે એરિંગ બનાવીએ, રીંગ બનાવીએ, ચૂડી બનાવીએ અને જેટલા વિવિધ નામ અને રૂપ સુવાર્ણ ધારણ કરે છે એ બધા નામરૂપોની વિવિધતા તો પ્રતીત થાય છે, એટલેકે દ્વૈત પ્રતીત થાય છે પણ સુવાર્ણ આપણી આંખમાંથી લટી જતું નથી, અદૃશ્ય થતું નથી. સુવાર્ણ આપણી સામેજ રહે છે. જે નામરૂપ ધારણ કર્યા છે તે ઝાંઝવાના જળની જેમ મિથ્યા ભ્રાન્તિ નથી. એરિંગ એટલે કાનમાં નાખી શકાય તેવું રૂપ અને ચૂડી એટલે ગોળ-ગોળ ચક્ર જેમાં હાથ નાખી શકાય. એ બધાં રૂપો વસ્તુતઃ સુવાર્ણનાં આવ્યાં છે. હવે સ્વભાવતઃ આવ્યાં કે કોઈના પ્રભાવથી આવ્યાં તે વસ્તુ આપણે પાછળથી વિચાર કરીશું. પણ જેટલું સત્ય સુવાર્ણ છે તેટલાંજ સત્ય એરિંગ અને ચૂડી પણ

છે. તેમની સત્યતામાં કોઈ પણ જાતની ઉણપ નથી. માણસ એમ નથી કહી શકતો કે આ સુવાર્ણ નથી અને આ નામરૂપ મિથ્યા છે એમ પણ નથી કહી શકતો. કેમકે જે અર્થમાં સુવાર્ણ સત્ય છે તેટલા અર્થમાં તે નામરૂપ પણ સત્ય છે જ. હવે જો આપ કહો કે જે અર્થમાં સુવાર્ણ સત્ય નથી તેટલા અર્થમાં નામરૂપ પણ સત્ય નથી. તો તે વાત સુવાર્ણને પણ લાગુ પડશે. તેથી નામરૂપ મિથ્યા નથી થતાં. સુવાર્ણ તો પ્રત્યક્ષ પદાર્થ છે તેથી તે સુવાર્ણતાનો લોપ નથી થતો. દ્રવ્યત્વથી અને અનુભવમાં પણ. તેથી આપણને બધું સોનાનું દેખાય છે. તેવી રીતે બ્રહ્મે જે વિવિધ નામરૂપો લીધાં તે નામરૂપો મિથ્યા નથી. જેટલું સત્ય બ્રહ્મ છે તેટલાંજ સત્ય આ વિવિધ નામરૂપો-જગત્ છે. પણ બ્રહ્મ પોતેજ દેખાતો નથી તેથી આ નામરૂપોનું દ્રવ્ય આપણને દેખાતું નથી. આપણને નામરૂપોજ દેખાય છે. જો બ્રહ્મ શું છે તે આપણને દેખાય તો આ નામરૂપ શેનાં છે તે દેખાય.

(“અહીંથી ૨૭૩ પાના સુધી પ્રશ્નોત્તર જાણવા)

પ્રશ્ન: સોનાના ગુણધર્મો દાગીનામાં જાય છે તો તે મુજબ બ્રહ્મના ગુણધર્મો જગત્માં દેખાતા નથી ને?

સાચા અર્થમાં વિચાર કરતાં ગુણધર્મોના બે પ્રકાર છે. તર્ક પર આધારિત (Logical Sense) અને (Emperical Sense) અનુભવ પર આધારિત. એટલે કે જે અનુભવમાં આવે તે મુજબના અને જેની જે પ્રમાણે આપણે વ્યાખ્યા કરીએ તે મુજબના. હવે બ્રહ્મને જોઈ લો કોઈ પણ મિથે આપણને બ્રહ્મનો Emperically-અનુભવ તો છેજ નહીં. એટલે તે-તે પ્રકારના શું ગુણધર્મો છે તે આપણે જાણતા નથી. એટલે કદાચ તે ગુણધર્મો જગત્માં હોય પણ આપણે તેને ઓળખવાને શક્તિમાન નથી. તમારી સામે ધારોકે હરિભાઈ આવી ગયા, પણ હરિભાઈને તમે ઓળખતા ન હો અને ઓળખ્યા ન હોય તો તે તમારી સાથે વાત કરી જશે બેસી જશે બે દિવસ રહી જશે જમી જશે પણ તમે કહશો કે હરિભાઈને હું ઓળખતો નથી. ત્રિકમલાલ શાસ્ત્રી કોલ્હાપુર ગયા. દાદાજીએ કહ્યું કે “હંસરાજભાઈ જે મારા પરમ શિષ્ય વૈષ્ણવ અને ભગવદીય છે તેને મળજો.” સાત દિવસ ત્રિકમલાલ શાસ્ત્રી રહ્યા અને જવાના દિવસે હંસુભાઈને પૂછ્યું કે “હું બધાંને મળ્યો પણ ગુરુજીએ આદેશ આપ્યો હતો કે હંસરાજભાઈને મળજો તો તેમની સાથે મુલાકાત થઈ નહીં. આપ જો ઓળખતા હો તો તેમની સાથે મુલાકાત કરાવી આપો.” તો તે કહે કે ‘હુંજ’. “ના, ના, તમે તો હંસુભાઈ અને પેલા તો હંસરાજભાઈ”. ‘હંસરાજ’ બહારનું નામ છે અને ‘હંસુભાઈ’ ઘરનું નામ છે. એટલે

ત્યાં રહેવા છતાં તેમને ઓળખ્યા નહીં. એટલે આપણે બ્રહ્મને પરિભાષિત કરીએ છીએ પણ ઓળખતા નથી.

હવે જો તાર્કિક રીતે બ્રહ્મની વ્યાખ્યા કરીએ, “સત્યં જ્ઞાનં તેથીજ કહે છે કે સર્વસ્યાપિ પૂર્ણબ્રહ્મત્વાત્ ત્યાં તો બધું જ પૂર્ણ બ્રહ્માત્મક છે. એ લોકોને કોઈ અન્તર નથી. કોઈ પણ દેવતા હોય તો ચાલશે. પણ ભક્તિને તે પોસાતું નથી. “અખણ્ડં કૃષ્ણવત્

અનન્તં બ્રહ્મ” તો શું આપણને સત્તા નથી દેખાતી? જગત્માં શું આપણને જ્ઞાન નથી દેખાતું? જગત્માં શું સ્નેહ નથી દેખાતો? પ્રિયતા નથી દેખાતી? ક્યા બ્રહ્મના ગુણધર્મો કે જે તર્ક પર આધારિત છે તે આ જગત્માં નથી? આહાર્યમાં બધા ગુણધર્મો કેવી રીતે આવી શકે? સુવાર્ણના ઢગલાનો આકાર દાગીનામાં આવતો નથી. જ્યારે આપણે ગુણધર્મો કહીએ છીએ ત્યારે બધીજ ગુણવત્તા આપણે નથી કહેતા. બધાજ ગુણધર્મો નહીં પણ અમુક ખાસ ગુણધર્મો કે જે સુવાર્ણને સુવાર્ણ બનાવે છે. બ્રહ્મને બ્રહ્મ બનાવનાર ગુણ છે ‘સચ્ચિદાનન્દ’ તે જગત્માં અનુસ્યૂત છે કે નહિ? હવે બ્રહ્મના સહસ્ર હાથ હોય, સહસ્ર પાદ હોય તે બ્રહ્મના તાર્કિક ગુણધર્મ નથી, જે પ્રકારમાં આપણે બ્રહ્મની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. આપણે એટલે ઉપનિષદ્. બ્રહ્મ કાંઈ આપણો પદાર્થ નથી. તેથી આપણે તેની વ્યાખ્યા કરી શકતા નથી.

શ્રુતિ તેની વ્યાખ્યા આપે છે કે “સત્યં જ્ઞાનમ્ અનન્તં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહ્યામ્”(તૈત્તિ.ઉપ.૨.૧૧) બ્રહ્મ એટલે સત્ય જ્ઞાન અને અનન્ત. હવે જગત્માં તે અનુસ્યૂત છે કે નહીં? તેનો લોપ નથી. એટલે સુધી કે જે લોકો જગત્ને મિથ્યા માને છે તેમના ઉપર સત્તાનો પ્રભાવ કેટલો છે તે આપને દેખાડું. તેમને એમ કહેવું પડે છે કે વ્યાવહારિક સત્ય તો ખરું. તે લોકો પણ એમ નથી કહી શકતા કે જગત્ મિથ્યા છે એટલે વ્યાવહારિક સત્ય નથી. હવે સત્યના ભાગલા પાડો અને એને ‘વ્યાવહારિક’ કહો ‘પ્રાતિભાસિક’ કહો કે ‘પારમાર્થિક’ કહો પણ સત્ય અહીંયાં છે પરોવાયેલું છે તે હકીકતનો ઈન્કાર નથી કરી રહ્યા એટલી તો સર્વમ્” આગળ જઈને કહેશે કે બધું અખંડ કૃષ્ણ છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં અખંડ એટલે ખંડરહિત સઘળુંજ કૃષ્ણાત્મક છે. જો આપણે કહેશું કે આપણે અન્યાશ્રય ન કરવો જોઈએ ત્યારે

વાત ચોક્કસ છે. શંકરાચાર્યના મતનો એક વિલક્ષણ સિદ્ધાન્ત છે “સન્માત્રગ્રાહિ-પ્રત્યક્ષતાવાદ” તેમાં એમ કહેવાય છે કે જ્યારે આપણને કંઈક પ્રત્યક્ષ થાય, દા.ત. આ ટેપરેકોર્ડરનું કે મારા લખાણનું કે જે કંઈ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેનું જ્ઞાન તો થાય છે. પણ તેમાં ભ્રાન્તિનો અંશ કેટલો? અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અંશ કેટલો? તે તક્ષાવત કરતાં બહુ મજેદાર વાત કહે છે કે જે સાચા અર્થમાં નામરૂપ છે તે દેખાતું નથી અને માયા/અવિદ્યા ને કારણે તમને કલ્પના થઈ રહી છે. તે લોકો બહુ ભારપૂર્વક અને બધીજ સબળ દલીલો સામે સિદ્ધ કરવા માગે છે કે જે તમને ટેપરેકોર્ડર દેખાય છે તે વસ્તુતઃ દેખાતું નથી. જોઈ તમે કોઈ બીજી વસ્તુ રહ્યા છો. કેવળ અવિદ્યા વડે તમને બુદ્ધિમાં કલ્પના થઈ રહી છે કે તમને ટેપરેકોર્ડર દેખાય છે. ત્યારે દેખાય છે શું? તમને ટેપરેકોર્ડર દેખાતું નથી, બ્રહ્મની શુદ્ધ સત્તા દેખાય છે તે જોઈને તમને બુદ્ધિમાં કલ્પના આવે છે. જેવી રીતે દોરડું જોતાં સાપની કલ્પના આવે છે અને છીપ જોતાં ચાંદીની કલ્પના આવે છે તેવી રીતે બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ રહ્યો છે અને કલ્પના આવી રહી છે ટેપરેકોર્ડર ટેબલ ખુરશી ની એટલે કે ટેબલ ખુરશી તમને દેખાતુંજ નથી બ્રહ્મની સત્તાજ દેખાઈ રહી છે. એ એટલો ઇજ્ઞાનભર-જાજરદસ્ત સિદ્ધાન્ત છે કે બ્રહ્મને અપ્રત્યક્ષ કહેવું પણ ભારે પડી જાય.

બ્રહ્મના જે ગુણધર્મો છે સત્યં જ્ઞાનમ્ અનન્તમ્ એટલેજ તે કહે છે કે “અસ્તિ ભાતિ પ્રિયં રૂપં નામ ચ ઈતિ અંશપંચકમ્ આદ્યત્રયં બ્રહ્મરૂપં માયિકન્તુ તત્તો દ્વયમ્” જગત્ છે, ભાન થાય છે અને પ્રિય છે અને જેવું અને જેનું ભાન થતું રહ્યું છે તેનું જ્ઞાનીને આ ભાષા સમજમાં નહીં આવે. કહેશે કે ભાઈ! કૃષ્ણથી અન્ય શું કે જેનો આશ્રય ન કરવો! તમારી ભાષા એના સુધી પહોંચશે નહીં કે તમે શું કહેવા માગો છો?

કોઈ નામ છે અને તેનું કોઈ રૂપ છે એમ બતાવ્યું છે. જગત્ આવાં પાંચ અંશોથી ભરાઈ રહ્યું છે તેમાંના ત્રણ અંશ બ્રહ્મના છે. ટેપરેકોર્ડર છે ટેપરેકોર્ડરનું તમને ભાન થાય છે આ ટેપરેકોર્ડર તમને વહાલું છે તે બ્રહ્મરૂપ અને આનું નામ ‘ટેપરેકોર્ડર’ એટલે એનું કાળું ચોરસ રૂપ જે દેખાય છે તે રૂપ. આમ નામ અને રૂપ તો માયાએ તમને દેખાડ્યા છે. બાકી જે છે જેનું ભાન તમને થઈ રહ્યું છે અને જે તમોને પ્રિય છે તે બ્રહ્મજ છે. તે આપણો નહીં પણ શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત છે આમાં બ્રહ્મનો સમન્વય છે. જે અર્થમાં આપણે બ્રહ્મની જગત્માં વ્યાખ્યા આપીએ છીએ તે

અર્થમાં બ્રહ્મ જગત્ સાથે અનુસ્યૂત છે. જે એના ગુણધર્મો છે તે બધા સુવર્ણના ગુણો સુવર્ણના ખંડમાં નથી હોતા. પણ જે ગુણધર્મોથી આપણે સુવર્ણને ઓળખીએ છીએ સુવર્ણને સુવર્ણ કહીએ છીએ તે જો ચાલી જાય તો પછી એ સુવર્ણ સુવર્ણ કહેવાયજ નહીં. ધારો કે રિંગ બનાવતાં પહેલાં સુવર્ણનું વજન દસ તોલા હતું અને રિંગ બનાવતાં તેનું વજન બે તોલા થયું. તો અન્તર થઈ ગયું. તે અન્તરને લીધે સુવર્ણની રિંગને રિંગ ન કહીએ એમ નહીં. ટુકડો દસ તોલાનો હતો અને રિંગ બે તોલાની થઈ. બહુ અન્તર થઈ ગયું. દસ અને બે ની ક્રીમતમાં જમીન આસમાનનું અન્તર થઈ ગયું. પણ આ સુવર્ણ અને તે સુવર્ણ માં અન્તર નથી. જો અન્તર પડે તો પછી એ સુવર્ણની રિંગ કહેવાયજ નહીં. તે મુજબ બ્રહ્મ તો બ્રહ્મજ છે. તેમાં અન્તર નથી. તે તાર્કિક અર્થ છે. જે ગુણોથી આપણે વસ્તુની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ તે તેના તર્ક આધારિત ગુણો છે. તેની વ્યાખ્યા આપી શકાતી નથી. અનુભૂતિમાં જે ગુણો આવે છે તે ગુણોના આધારે

એક સુન્દર વાર્તા આવે છે. મીરાંબાઈ જીવગોસ્વામીને ત્યાં મળવા ગયા. જીવગોસ્વામીએ કહ્યું કે “સ્ત્રીનું મુખ હું જોતો નથી.” ત્યારે મીરાંબાઈ કહે છે કે “વૃન્દાવનમાં કૃષ્ણ સિવાય ક્યો બીજો આપણે તેની વ્યાખ્યા કરી શકતા નથી.

ગાય એક ચોપગું પ્રાણી છે. ગાય આપણને દૂધ આપે છે. ગાયને બે શિંગડા હોય છે. ગાયને પૂછડું હોય છે. ગાયને વાછરડાં હોય છે. ગાયને ગળામાં દોરી બાંધીએ છીએ. આ બધાં (Emperical quality) અનુભૂતિજનક ગુણધર્મો થયાં. આ બધા ખોટા નથી. છોકરાઓને ગાય પર નિબન્ધ લખવાનો કહીએ તો તે આમ લખી આપે. અને આપણે એમ ન કહી શકીએ કે ગાય બાબતનું તમારું વર્ણન ખોટું છે. પણ કોઈ તર્કના વિદ્વાનને પૂછીએ તો કહે ના આ ગુણો ભેંસના પણ હોઈ શકે. ભેંસને પણ ચાર પગ છે બે શિંગ છે દૂધ આપે છે ભેંસના ગળામાં દોરી બંધાય છે એને પણ વાછરડાં હોય છે એટલે આ ગાયની વ્યાખ્યા બનતી નથી. અનુભૂતિજનક ગુણવત્તાથી દ્રવ્યની વ્યાખ્યા નથી થતી. વસ્તુની વ્યાખ્યા કરવી હોય તો તેની તર્ક આધારિત ગુણવત્તા લેવી પડે. જે ગુણવત્તા ઘણી રીતે આપણા અનુભવમાં આવતી હોતી નથી. આપને એક બહુ સામાન્ય વાત ઉપર ધ્યાન દોરું. જો કોઈ પૂછે કે પક્ષીની વ્યાખ્યા આપો તો આપણે તૈયારજ હોઈશું અને તુરન્તજ કહેશું કે જે પાંખથી ઉડે તે પક્ષી. પણ મચ્છર પણ પાંખથી ઉડે છે, માખી પણ પાંખવડે ઉડે છે. પણ તે

પંખી નથી. ખાસ વાત એ પણ છે કે પંખી શબ્દનો અર્થ એ છે કે જેને પાંખ હોય તે. પણ પાંખ એની વ્યાખ્યા નથી આપતી. ચાંચ જે કદી આપણા ધ્યાનમાં નથી આવતી તે જો આપણે કહીએ તો વ્યાખ્યા થઈ જાય. કારણકે પક્ષી સિવાય બીજા કોઈને ચાંચ હોતી નથી. કોઈને સૂંઢ હોય છે, કોઈને મોઢું હોય છે, પચાસ વસ્તુઓ હોય છે. ચાંચ પર પુરુષ આવી ગયો છે તે તો બતાવો હું એનાં દર્શન કરવા માગુ છું. બીજી બધી તો સ્ત્રીઓ છે. તો તમે બીજા પુરુષ ક્યાંથી આવ્યા?” એને ભાષા જ સમજાઈ નહીં. અર્થજ સમજાયો નહીં

આપણું લક્ષ્ય કદી ન જાય. જે તર્કશાસ્ત્ર ભણ્યો છે તેની વાત જવા દઈએ પણ જે તર્કશાસ્ત્ર ભણ્યો નથી તેને આપણે મનમાં પક્ષીનો ખ્યાલ રાખીને એમ કહીએ કે ચાંચ એ પક્ષીની વ્યાખ્યા છે તો મને લાગે કે તેને હસવું આવ્યા વિના રહેશે નહીં. તેને થશે કે આ ચાંચ પક્ષીનું લક્ષણ ક્યાંથી થયું? આટલી સરસ પાંખ કે જેનાથી એનું નામ પક્ષી રચાયું તે તેનું લક્ષણ નહીં અને આ ચાંચ તેનું લક્ષણ ક્યાંથી? સોમાંથી નેવું માણસોના ધ્યાનમાં આ તેની ચાંચ ન આવે. તર્ક આશ્ચર્યકારક છે. તર્કશાસ્ત્રની ગતિજ કાંઈ વિચિત્ર છે. તે આપણા ખ્યાલમાં ન આવે.

બ્રહ્મ પોતેજ અનુભવમાં નથી આવતો તેથી બ્રહ્મના અનુભૂતિજનક ગુણો અહીં આપણા અનુભવમાં નથી આવતા. તેથી જગત્માં આપણને બ્રહ્મની વિરુદ્ધની ઘણી બધી વસ્તુઓનું ભાન થાય છે પણ તેને આપણે તેના અનુભૂતિજનક ગુણો નહીં કહીએ. પરન્તુ બ્રહ્મના જે તર્ક આધારિત ગુણો છે જે બ્રહ્મને બ્રહ્મ બનાવે છે તે તો અનુસ્યૂત છે. અનુભવી શકાય તેમ અનુસ્યૂત છે. પરન્તુ શંકા ત્યાં થાય છે કે જગત્ની સત્તા એ બ્રહ્મની સત્તા છે? જગત્માં થતું જે કાંઈ જ્ઞાન એ બ્રહ્મનું જ્ઞાન છે? જગત્માં થતો પ્રેમ બ્રહ્મના આનન્દનો અંશ છે? એ નિશ્ચય આપણને થતો નથી. તેથી તો ઈશ્વરવાદીઓના અને અનીશ્વરવાદીના ઝઘડા ચાલે છે. ઈશ્વરવાદીઓ અને અનીશ્વરવાદીઓ ના ઝઘડા એ બાબતના નથી કે જગત્માં સચ્ચિદાનન્દ છે કે નહીં. કોઈપણ અનીશ્વરવાદી શંકરાચાર્ય અને બુદ્ધ જેવા મિથ્યાત્વવાદી પણ એમ નથી કહેતા કે જગત્માં સચ્ચિદાનન્દ નથી. ઝઘડો ત્યાં નથી. ઝઘડો ત્યાં આવી ઉભો રહે કે તે શું કહી રહ્યાં છે?

આપણે જો જ્ઞાનીને એમ કહીએ કે તમે અન્યાશ્રય ન કરશો. આ કૃષ્ણનું મૂળ રૂપ છે અને આ કૃષ્ણનું પાછળથી લીધેલું રૂપ

છે કે જગત્માં અનુભવમાં આવતો સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મના સચ્ચિદાનન્દનો અંશ છે કે નહીં. વિવાદ ત્યાં આવીને ઉભો રહે છે. સચ્ચિદાનન્દ જે અનુભવમાં આવી રહ્યો છે તે બ્રહ્મનોજ સચ્ચિદાનન્દ છે તે જ્ઞાન આપણને શ્રુતિથીજ થઈ શકે છે તે વેદાન્તનો મત છે.

હવે આગળ કહે છે કે આ બ્રહ્મ સમ્બન્ધી નિર્ણય લેવામાં જે પ્રમાણયતુષ્ટય આગળ ગણાવ્યાં તેમાં શ્રુતિ અને સૂત્ર એક કોટિ છે, ગીતા અને ભાગવત બીજી કોટિ છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ઉત્તરં પૂર્વસન્દેહવારકમ્” પૂર્વપૂર્વમાં આવતા સન્દેહોનું ઉત્તરોત્તર ગ્રન્થથી નિરાકરણ કરવું. એટલેકે ઉપનિષદ્માં આવતા સન્દેહનું ગીતાથી, ગીતામાં આવતા સન્દેહનું સૂત્રથી અને સૂત્રમાં આવતા સન્દેહનું ભાગવતથી નિરાકરણ કરવું એ પ્રકાર સમજાવ્યો. બીજો એક પ્રકાર પણ લક્ષ્યમાં રાખવાનો છે કે ગીતા એ ઉપનિષદના અર્થને સ્મરણ કરીને કહેવાયેલું શાસ્ત્ર છે. સૂત્રાર્થને લક્ષ્યમાં રાખીને એનો વિસ્તાર કરવાના પ્રયોજનથી ભાગવત છે. એટલે એકન્દરે આપણે એમ કહી શકીએ કે શ્રુતિ અને સૂત્ર એ બે વ્યાખ્યેયગ્રન્થ છે, જ્યારે ગીતા અને ભાગવત વ્યાખ્યાગ્રન્થ છે. એ એમનો પરસ્પર સમ્બન્ધ પણ લક્ષ્યમાં રાખવો જોઈએ. જ્યારે આપણે કોઈ પણ નિર્ણય લેતા હોઈએ ત્યારે જો આ સરખામણી દર્શાવતા પરસ્પર સમ્બન્ધોનો ખ્યાલ ન રાખીએ તો અર્થ તારવતી વખતે આપણે ભૂલ કરી બેસવાનો સમ્ભવ છે. તેથીજ કહે છે કે “શ્રુતિઃ સૂત્રાણ્યેકા કોટિઃ, ગીતા ભાગવતં ચ અપરા સ્પષ્ટૈવ”

હવે કહે છે કે બન્ને કોટિમાં જો અલગ-અલગ પ્રમેય ન છે. તો તે કલેશે કે તમે શું કહો છો? આ મૂળ અને સ્થૂળ નો પ્રભેદ શું છે? જ્ઞાનમાં તો કોઈ પ્રભેદ પડતોજ નથી. તેને તો બધુંજ બ્રહ્માત્મક દેખાય છે. “યો બ્રહ્મ અહમ્ અસ્મિ, હોય તો બે કોટિ શા માટે? જો એકજ પ્રમેય હોય તો ગ્રન્થો બે કેમ? જો ગ્રન્થો બે હોય તો તેની એકવાક્યતાનો આધાર શો? એ બાબતના નિર્ણય માટે કહે છે કે “કથં એકવાક્યતા” ચારેય વાક્યોનો ચારેય પ્રમાણયતુષ્ટયનો સંકલિત અર્થ શું છે? “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વશક્તિઃ” (મુણ્ડ.ઉપ.૧.૧૧૮) ભગવાન્ આજ્ઞા કરે છે કે વિધાન પણ મારું થઈ રહ્યું છે અને અભિધાન પણ મારું થઈ રહ્યું છે. વિધાન કર્મનું થાય અને અભિધાન સિદ્ધ વસ્તુનું થાય. કર્મ સાધ્ય વસ્તુ છે. આ જે ચર્ચા આવે છે તે મુખ્ય એવી રીતે આવે છે કે સિદ્ધ વસ્તુમાં શાસ્ત્રનું પ્રમાણ હોતું નથી.

પ્રશ્ન: સિદ્ધ વસ્તુ એટલે શું?

ઉત્તર: જેમકે આ પુસ્તક છે. હવે પુસ્તકને પુસ્તક કહેવામાં શાસ્ત્રને શું તકલીફ? એટલે કે સિદ્ધ વસ્તુના નિરૂપણમાં શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્યજ નથી.

પ્રશ્ન: ત્યારે શામાં પ્રામાણ્ય છે?

ઉત્તર: સાધ્ય વસ્તુના નિરૂપણમાં. મેં આપને પહેલી બેઠકમાં કહ્યું હતું કે બૌદ્ધોએ જ્યારે વેદાદિ શાસ્ત્રો પર આક્ષેપ કર્યો અને એ આક્ષેપથી જ્યારે વેદનું પ્રામાણ્ય ગબડવા લાગ્યું ત્યારે કુમારિલને બીક લાગવા માંડી. એને થયું કે સર્વનાશ ઉપસ્થિત થતો હોય ત્યારે અડધું છોડી દેવું અને અડધેથી કામ ચલાવી લેવું. બૌદ્ધો જ્યારે આક્રમણ કરે છે કે બધો વેદ અપ્રમાણ છે અને જો આપણે પ્રમાણ સિદ્ધ ન કરી શકતા હોઈએ તો કરવું શું? ત્યારે તેમણે કહ્યું કે સિદ્ધ વસ્તુમાં પ્રમાણ છેજ ક્યાં? આમ શબ્દોનો તો અહં માં જુહોમિ સ્વાહા” હું મને પોતાને પોતાનામાં હોમી રહ્યો છું. પોતાને પોતામાં હોમવાની પ્રક્રિયા તે જ્ઞાન છે.

પ્રામાણ્ય સ્વીકાર કર્યો અને સાથે-સાથે બ્રહ્મમાં પ્રામાણ્યને કાઢી નાખ્યું.

એક વખતે સિદ્ધ વસ્તુનું પ્રમાણ ઊડી ગયું તો બૌદ્ધો સાધ્ય વસ્તુનો નિર્ણય કરી શકશેજ નહીં. દા.ત. કર્મ કરવાથી સ્વર્ગ મળશે એ સાધ્ય વસ્તુ થઈ. પણ અહીંયાં કર્મ કરો અને ઉપર સ્વર્ગ મળશે એનું બુદ્ધ ખંડન ન કરી શકે. એ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકે કે આ કર્મ કરવાથી આ ફળ નથી મળવાનું? જ્યારે એકજ જન્મ હોય તો ચિન્તાની વાત થાય પણ જન્મ તો આપણે ત્યાં અનન્ત છે. કોઈ પણ કર્મનું ક્યારે પણ ફળ મળી શકે છે. આ જન્મમાં ન મળ્યું તો આવતા જન્મમાં મળશે. આ કર્મ અને ફળ નો સમ્બન્ધ કોઈ પણ નાસ્તિક તોડી નહીં શકે. તેથી સાધ્ય વસ્તુનું જ્યારે નિરૂપણ થતું હોય ત્યાં તર્ક ચાલે નહીં. સિદ્ધ વસ્તુમાં આ પુસ્તક છે, હવે જો આને પુસ્તક ન કહું તો તમે મને પૂછી શકો છો કે તમે આ પુસ્તકને પેન કેમ કહી. થેલી કેમ કહી. હવે હું એમ કહું કે ચઢ જા બેટા શૂળી પર, ખુદા ભલા કરેગા. તો કોણ જોવા આવવાનું છે કે ખુદા આવવાનો છે કે નહીં?

આ ભીતિના લીધે આપણે શું કર્યું? પંચતન્ત્રમાં એક સરસ વાર્તા આવે છે. બ્રાહ્મણ બધા શાસ્ત્ર ભણ્યા. શાસ્ત્ર ભણીને ઘરે પાછા ફરતા હતા. ગુરુજીએ કહ્યું

કે તમારું શાસ્ત્ર પુરું થયું છે. હવે તમે જઈ શકો છો. આ સ્નાતકો માર્ગમાં તળાવમાં નહાવા ઉતર્યા. ત્યાં એક મિત્ર ડૂબવા લાગ્યો. ત્યારે તેને કેમ બચાવવો એ વિચારતાં, ડૂબનારના મિત્રને ગુરુજીની પંક્તિ યાદ આવી “સર્વનાશ સમુત્પન્ને અર્ધં ત્યજતિ પંડિતઃ” એટલેકે સર્વનાશ થતો હોય ત્યારે

યામુનેયાચાર્ય એક ઠેકાણે કહે છે “અહમર્થવિનાશશ્ચેદ્ મોક્ષમ્ ઈત્યભિધીયતે અપસર્પેદ્ અસૌ મોક્ષકથાપ્રસ્તાવગંધતઃ” મારી જાતને નષ્ટ કરવી તેનું નામ મોક્ષ. આ જો બધાંને સાચી રીતે સમજમાં આવી

પંડિતે અર્ધને છોડી દેવો જોઈએ એ ન્યાયે તેનું ગળું કાપી લીધું. તે હાથમાં લઈને આવ્યા. અરે પણ, તમે ગળું પકડ્યું હતું તો આખાનેજ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરવો હતો ને! અડધું ગળું શું કામ આવવાનું હતું? તે જ વાત આચાર્યચરણ કહે છે કે “સર્વનાશથી ડરીને તમે સિદ્ધમાં પ્રામાણ્ય છોડ્યું તો બ્રહ્મ છૂટી ગયો અને જો બ્રહ્મ છૂટી ગયો તો તમારું કર્મ શું કામમાં આવવાનું હતું?” રામાનુજમતના મોટા વિદ્વાન વેદાન્તદેશિક એક બહુ સરસ કહે છે

મીમાંસાયાઃ કબન્ધં કતિચન જગૃહુ રાહુકલ્પં શિરોડન્યે।

કિન્તૈઃ અન્તર્વિરોધપ્રમુષિતમતિભિર્ બાત્યકલ્પૈઃ ભ્રમદ્ભિઃ॥

સ્વાધ્યાયાધ્યાયકાત્સ્ન્યે સ્વવિધિપરવિધિપ્રેરણા તાવદાસ્તાં।

કૃત્સ્નાપાતપ્રતીતૌ કિમિતિ કૃતધિયઃ કૃત્સ્નચિન્તાં ન કુર્યુઃ॥

(અધિકરણસારવલી ઉપોદ્ધાત્ પૃ.૧૦-૧૧)

આ કુમારિલ ભટ્ટની પરમ્પરાએ મીમાંસામાં ઘડ લઈ લીધું. “સર્વનાશ સમુત્પન્ને” એ ન્યાયથી તેમણે કહ્યું કે ઉપનિષદ્ અમારે નથી જોઈતું, ઉપનિષદ્ને વેદનું માથું કહેવામાં આવે છે. કહે છે કે અમારે માથું નથી જોઈતું અમને ઘડ કાપીને આપો. શંકરાચાર્યે માથું લઈ લીધું કે અમારે કર્મકાંડ નથી જોઈતું અમને ગળું કાપીને આપો. તે વેદાન્તદેશિક કહે છે કે આ સર્વનાશ સમુત્પન્નમાં અડધું ત્યજવાની તમારી પ્રક્રિયા કેવી?

મીમાંસાનું કબન્ધ કુમારિલ ભટ્ટે લીધું. શંકરાચાર્યે રાહુની જેમ વેદાન્ત લીધો અને બાકીનો ભાગ ઈન્કાર કર્યો કે તે બધું કર્મ જાય તો જેને મોક્ષની કથા કહીશું તો

તે કહેશે કે હમણાં હું આવ્યો થોડીક વારમાં ક્ષમા કરજો! એ પછી આવશેજ નહીં. મોક્ષની કથાના પ્રસ્તાવની ગન્ધ પણ આવી કે અહીંયાં કથા શરૂ થવાની

છે સંન્યાસમાં ઉપયોગી નથી કાઢો એને. ત્યારે કહે છે કે આપું શામાટે કર્યું? કારણકે બુદ્ધોના પ્રભાવથી બન્ને બી ગયા હતા. તેના લીધે વેદની આ હત્યા કરવામાં આવી અને કોઈક શિર લીધું અને કોઈક ઘડ લીધું. પણ મૂળતઃ આપણે બચાવવાનું હોય તો સમગ્ર બચાવવું જોઈએ. “સર્વનાશ સમુત્પન્ને અર્ધં ત્યજતિ પંડિતઃ” નો એવો અર્થ ન થાય. કેમકે આવો અર્થ કરીએ તો કહેવાય કે ભણ્યા પણ ગણ્યા નહીં. જ્યારે માથું હાથમાં આવી ગયું હતું ત્યારે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈતો હતો કે પૂરું બચાવી લેવાય. તે વખતે અડધુંજ બચાવવું છે એ નિયમ યાદ રાખીને વર્તીએ તો સત્યાનાશ થઈ જાય.

તે મુજબ આચાર્યચરણ કહે છે કે ઉપનિષદે બ્રહ્મનું કેવું સ્વરૂપ બતાવ્યું? તેણે એનું જ્ઞાનાત્મક સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. કર્મકાંડે ક્રિયાત્મક રૂપ દેખાડ્યું છે. ક્રિયાત્મક રૂપ બ્રહ્મનું છે તે પૂર્વકાંડમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનાત્મક રૂપ બ્રહ્મનું ઉત્તરકાણ્ડમાં-વેદાન્તમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે સમગ્રનું નિરૂપણ કેમ કરવું તે પ્રમાણચતુષ્ટયની સમસ્યા છે. ઘણીવાર તે ખંડશઃ કરે છે ઘણીવાર તે એકબીજાનો અન્દેશો આપે છે એક બીજાના પૂરક થાય છે. આ મુજબ વર્ણન થાય છે તે આપણે લક્ષ્યમાં રાખીશું.

જે લોકો એમ કહે છે કે આ જ્ઞાન શ્રુતિ વગર પણ આપણા બુદ્ધિબળથી થઈ શકે છે તે અવેદાન્તિક મત છે. આમાં વેદાન્ત સિવાયની આખી દુનિયા આવી ગઈ. વેદાન્ત સચ્ચિદાનન્દનો અનુભવ નથી કરાવતું. વેદાન્ત કહે છે કે આપણને જગત્માં સચ્ચિદાનન્દનો તો હકીકતમાં કંઈક બહાનું કાઢીને રવાના થઈ જશે. આવો મોક્ષ કોને જોઈએ છે?

અનુભવ થાય એ બાબતમાં આપણે વેદાન્તના મોહતાજ નથી. પણ આ દેખાતું જગત્ સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મ પોતે છે અથવા બ્રહ્મનો અંશ છે તે માલિતી આપણને વેદાન્ત આપે છે. “વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થઃ” (મુણ્ડ.ઉપ.૩.૨૧) આ વેદાન્તવિજ્ઞાનથી લોકોએ અર્થ સુનિશ્ચિત કર્યો છે કે આ જગત્માં દેખાતું સચ્ચિદાનન્દ યા તો બ્રહ્મ છે અથવા તો બ્રહ્મનો અંશ છે અથવા તો બ્રહ્મથી નિયન્ત્રિત છે. આમ કહેતાં ત્રણ દર્શનો આવી ગયાં. બ્રહ્મથી નિયન્ત્રિત છે એમ કહેતાં ‘દ્વૈતવેદાન્ત’

આવ્યું. બ્રહ્મજ છે એમ કહેતાં ‘અદ્વૈતવેદાન્ત’ આવ્યું અને બ્રહ્મનો અંશ છે એમ કહેતાં ‘શુદ્ધાદ્વૈતવેદાન્ત’ આવ્યું. એટલે ત્રણે વેદાન્તો આવી ગયાં. વેદાન્તનો આટલોજ અંશ માહિતીપ્રદ છે બાકીનો નથી. બાકી તો વેદાન્ત કહે કે ન કહે સહુ પોતે જાણીજ રહ્યા છે. એટલે ઉપદેશની જે નવીનતા છે તે આ બાબતમાં છે પેલામાં(બ્રહ્મમાં) નહીં. તે તો નિશ્ચિતજ છે. એટલેજ ઉપનિષદ્ આપણને ઠેકાણે-ઠેકાણે એમ સમજાવવાની કોશિશ કરી રહ્યું છે કે જે દેખાય છે તે બધું તેની સત્તા છે. **“તમેવ ભાન્તમ્ અનુભાતિ સર્વ”** (કઠોપ.પ.૧૫/૨૧૨૧૫). જેવી રીતે વાદ અને તે વાદને ફરીથી કહે તે ‘અનુવાદ’. વાદ એટલે કથન. તે કથનને ફરીથી કહેવું તે ‘અનુ’ નો મતલબ થાય છે. કથનને ફરીથી કહે તે ‘અનુકથન’. તેવી રીતે ભાતિ અને અનુભાતિ. એટલે કે વસ્તુના રૂપમાં તેનું ભાન થઈ રહ્યું છે પણ નામ અને રૂપ માં તેનું અનુભાન કરાવે છે. **“તમેવ ભાન્તમ્ અનુભાતિ સર્વ”** સોનાના રૂપમાં તેનું ભાન થઈજ રહ્યું છે પણ એરિંગના રૂપમાં તેનું અનુભાન થાય. જો એરિંગના રૂપમાં બદલાવી શકીએ તો તેને તે **“તમેવ ભાન્તમ્ અનુભાતિ સર્વ”** કહે છે.

ઉપનિષદ્ આ ‘અનુ’ શબ્દનો પ્રયોગ બહુ આગ્રહપૂર્વક વાપરે

ભગવાન્ને માટે ભક્તિમાર્ગ:

ભક્તિને આવું ન પોસાય. ભક્તિની માંગજ કાંઈક જુદી છે. તેથીજ કહે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં મને એ પોસાતું નથી. ભક્તિમાર્ગે તુ ન તથા. યથા ભગવાન્ જગત્ કૃતવાન્ તથા સ્વાર્થ ભક્તિમાર્ગમ્

છે. એક નહીં ઓછામાં ઓછા પચાસેક ઠેકાણે તે વાપરે છે. **“તત્ર કો મોહઃ કો શોકઃ એકત્વમ્ અનુપશ્યતઃ”** (ઈશા.ઉપ.૭) જો આ જગત્માં તમે એકત્વનું અનુદર્શન કરો અને દર્શન શા માટે નહીં? કેમકે દર્શન તો થઈજ રહ્યું છે, વિવિધ દ્વૈતથી ઘડાયેલું આ જગત્ છે તેનું. આ વિવિધ દ્વૈતનો તમે અદ્વૈતમાં અનુવાદ કરી શકો. આ દ્વૈતની તમે અદ્વૈતમાં વ્યાખ્યા આપી શકો તો **“તત્ર કો મોહઃ કો શોકઃ”** તો આ શોક ક્યાં રહી જાય છે? અનુવાદમાં મૂળને બાદ કરવામાં નથી આવતું. મૂળને કાઢી નાખે તે અનુવાદ ન કહેવાય. ભાષાન્તર ન કહેવાય. મૂળમાં જે કહ્યું હોય તે સમજમાં આવે તે પ્રમાણે કહી જાય તે અનુવાદ. અનુવાદનો હેતુ એ હોય છે કે સમજમાં આવી જાય તે રીતે સમજાવે. જો અનુવાદ સમજમાં ન આવતો હોય તો આપણે તે અનુવાદને વ્યર્થ કહીએ.

વ્યર્થ શામાટે? અનુવાદ તો કર્યો છે પણ તેને આપણે કહીએ છીએ **“મઘવા મૂલ બિડોજા ટીકા”** મૂળમાં કોઈ ઠેકાણે ઈન્દ્રમાટે ‘મઘવા’ શબ્દ આવ્યો. એનો અનુવાદ કર્યો ‘બિડોજા’ સંસ્કૃતમાં જે શબ્દો વપરાશમાં છે તેમાં ‘મઘવા’ શબ્દ ૨૫% વપરાશમાં છે અને ‘બિડોજા’ શબ્દ ૫% વપરાશમાં છે. મૂળમાં પેલો ઈન્દ્ર શબ્દ જે ૭૫% વપરાશમાં છે તે કહેવાને બદલે ૫% વપરાશમાં રહેલ શબ્દ ‘બિડોજા’ વાપર્યો. તેથી તેનું પાંડિત્ય દેખાયું પણ બોધ ન થયો. આપણને થાય કે આ અનુવાદ થયો કે માથાનો દુખાવો થયો. કહેવત છે કે **“મઘવા મૂલ બિડોજા ટીકા”** મૂળ ‘મઘવા’ શબ્દ અને તેની ટીકા ‘બિડોજા’ જે શબ્દ સારા એવા પંડિતોને અપિ પૃથક્ કૃતવાન્ ભગવાને જગત્ કર્યું. ભગવાન્ પોતે સત્યસંકલ્પ છે. સત્યસંકલ્પ ભગવાન્નો સંકલ્પ જો મિથ્યા ન હોય તો સત્યસંકલ્પિત પદાર્થ કેવી રીતે મિથ્યા હોય? સત્યસંકલ્પ ભગવાન્ વિરચિત જગત્

પણ ખબર ન હોય, ‘બિડોજા’ એટલે શું? તે અનુવાદ ન કહેવાય પણ સમજી શકાય તેમ પાછું કહી આપે તે અનુવાદ કહેવાય.

એવી રીતે જે દ્વૈતનું દર્શન થાય છે તે સમજમાં નથી આવતું, એ દ્વૈતનું સ્વરૂપ શું છે તે સમજાતું નથી. આ તકલીફ આપનાર એક છે અને બીજો તકલીફ પામનાર છે, આ દ્વૈતનો સમ્બન્ધ શું? ત્યાં કહે છે **“નાડયં હન્તિ ન હન્યતે”** (ભગ.ગીતા.૨.૧૮) પણ આ જે હણનારો અને હત થનારો છે તે દ્વૈતનું સ્વરૂપ શું છે? અથવા જેના ઉપર મને મોહ થઈ રહ્યો છે તે મોહ પમાડનાર અને મારો સમ્બન્ધ શું? તે દ્વૈતનો સમ્બન્ધ જ્યારે સમજમાં ન આવતો હોય ત્યારે આપણને કોઈ આવીને ઉપદેશ આપે કે તું પણ તેનુંજ રૂપ છો કે જે તને દુઃખ આપી રહ્યો છે. તમે બન્ને એકનાંજ રૂપ છો તો તે અનુદર્શન થયું. તું કાયમ રહ્યો અને હું કાયમ રહ્યો અને તારા-મારા વચ્ચે એક નવું એકત્વ ક્યાંથી આવ્યું? મૂળ જે સત્ છે તે એક છે એકત્વનું અનુદર્શન છે દ્વૈતનું પણ અનુદર્શન છે. દ્વૈત-અદ્વૈત બન્નેનું ત્યાં અનુદર્શન થાય છે.

ઉપનિષદ્માં સાચું બ્રહ્મજ્ઞાન નિરૂપિત કરવામાં આવ્યું છે **“નાડયં સર્પઃ રજ્જુઃ ઈયમ્”** માં અનુદર્શન નથી પણ બાધદર્શન છે. નિષેધ કરીએ છીએ. બાધમાં નિષેધજ્ઞાન છે પણ અનુદર્શન અનુવાદ-Translation નથી. આપણે સર્પને

રજજુના રૂપમાં ફેરવતા નથી. રજજુથી આપણે અનુવાદ નથી કરતા. રજજુથી આપણે સર્પનો બાધ કરીએ છીએ, બદલાવતા નથી. જેમકે આપણે જલનું ભાષાન્તર **h₂o** કરીએ છીએ મિથ્યા હોય તો ભગવાનના સત્યસંકલ્પપણાની પરિભાષા શું? તેથી કહે છે કે સત્યસંકલ્પ ભગવાને જેવી રીતે જગત્ કર્યું તેવીજ રીતે **સ્વાર્થ ભક્તિમાર્ગમ્ અપિ પૃથક્ કૃતવાન્** પોતાને માટે તેમણે

ત્યારે **h₂o** માં ભાષાન્તર કરવાથી જળતત્વ ખોવાતું નથી. જળની જળતા નષ્ટ થતી નથી. જળની જળતા રહેવા છતાં પણ વરજ કહીએ છીએ ત્યારે વરજ માં ભાષાન્તર થઈ જાય. તેવી રીતે આ જગતનું જગત્ રહે અને એનું એકત્વ તેમાં આવી જાય એટલે તે એકત્વનું અનુદર્શન થાય. આ જ્ઞાનની સ્થિતિ છે. એટલેજ ઉપનિષદ્ કહે છે **“તસ્ય કો મોહઃ કો શોકઃ એકત્વમ્ અનુપશ્યતઃ”** જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વત્ર બ્રહ્મ દેખાઈ આવે છે. એટલે જે કાંઈ દેખાઈ આવે છે તે આપણે બ્રહ્મનેજ વળગી જઈએ છીએ અને જે પાછળ હતું તેને આપણે મૂકી દઈએ છીએ. કારણકે જ્યારે અનુવાદ સમજમાં આવે પછી મૂળની શું ચિન્તા? પરન્તુ મૂળ એનાથી બાદ નથી થતું, પણ અતિજ્ઞાનવાદીઓએ તેનો ઈન્કાર કર્યો, બાધજ્ઞાન માન્યું, તેથીજ આચાર્યચરણ કહે છે કે જ્ઞાનમાર્ગ ન કોડપિ વિશેષઃ **જ્ઞાનમાર્ગમાં ચાહે ઉપાસનાકાંડ** લો ચાહે ભક્તિ લો ક્યાંય પણ કાંઈ વિશેષ નથી.

એક ઠેકાણે બહુ સુન્દર કહેવાયું છે કે ચાહે શિવરૂપ હો ચાહે વિષ્ણુરૂપ હો હું તો કેવળ એક અદ્વૈત તત્વનેજ ભજું છું. એટલે શિવ અને વિષ્ણુ બન્ને તેનામાટે એક નિસરણી જેવા છે. તેનો સહારો લઈ આપણે એક વાર પહોંચવું છે. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તે નિસરણી રહી જાય કે પડી જાય કે ગમે તે થાય હવે પછી તેનો આપણને ઉપયોગ નથી. એ આપણી ગાડી નથી કે જેથી તેને આપણે ચાવી મારીને જવું પડે યા કોઈને કંઈ આપીને જવું પડે કે ભાઈ આ સંભાળજો. પણ ભક્તને તો પોતાની ગાડી છે. તે ટેક્સીમાં જતો નથી. એટલે એ જ્યાં ઉતરી જાય છે

ભક્તિમાર્ગ બનાવ્યો છે. ભક્તિમાર્ગ બનાવવામાં તેમની પોતાની કંઈ જરૂરીયાત છે-ગરજ છે. સ્વાર્થની પરિભાષા અહીં બહુ સરસ-સ્પષ્ટ રીતે નથી સમજાવતા. પરન્તુ તૃતીયસ્કન્ધ સુબોધિનીજીમાં આચાર્યચરણ બહુ સુન્દર આજ્ઞા કરે છે **“યદા ભગવતઃ ‘ઈશોડહમ્’ ઈતિ ઈચ્છા તદા ઈશિતવ્યાપેક્ષણાત્ જનનમ્”** (સુબો.૩ા.૮૮) ઈશ્વરને જે વખતે એમ થાય કે હું કોનો ઈશ્વર? જેવી રીતે કોઈ

માણસને કાકા બનવું હોય તો ભત્રીજો જોઈએ. હવે જો કોના કાકા એમ જો નિરૂપણ ન થઈ શકતું હોય તો તે મનમાં ઈચ્છા કરે કે ભાઈનો જલ્દી વિવાહ કરો. હવે કાકા જો કોઈ રીતે ભત્રીજા વગર ન થવાય પિતા જો પુત્ર વગર ન થાય ગુરુ જો શિષ્ય વગર ન થાય તો ઈશ્વર ઈશિતવ્ય વગર કેવી રીતે થાય? આ રીતેજ માતાને પુત્ર જન્મ આપે છે.

હવે જ્યારે ઈશ્વરને પોતાના ઐશ્વર્યની બાબતમાં આત્માવભાસન થયું કે મારું ઐશ્વર્ય હું પોતે અનુભવું કે હું કેવો ઈશ્વર ત્યારે

ત્યાં પ્રબન્ધનો પૂરો જાપ્તો રાખવો પડે છે. તે છોડવું તેને પોસાતું નથી. જ્ઞાનીને તે પોસાય. જ્ઞાની તેમ ન કરે તો જ્ઞાની પણ ન કહેવાય. ટેક્સીમાં બેઠેલ માણસ બીલ ચૂકવ્યા પછી ટેક્સીની ફિક્કર કરે તો લોકો તેને અજ્ઞાની કહે. એટલે ઉપાસના કરનાર જ્ઞાની માણસ જો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી દેવતાઓની ચિન્તા કરે તો તે જ્ઞાની નથી અજ્ઞાની છે. પણ તે પ્રક્રિયા ગાડીના માલિકને ન પોસાય. ગાડીવાળાને પોતાની ચાવી રાખવી પડે. ક્યાં મૂકી રાખવી છે તેનો પણ વિચાર કરી રાખવો પડે કે ખોટી જગ્યાએ રાખે તો આર.ટી.ઓ લઈ ન જાય. પચાસ ચિન્તા એને ગાડીની રાખવી પડે ત્યારે તે ગાડીવાળો થઈ શકે. તે પ્રમાણે ભક્તિ તે પોતાની ગાડી છે અને જ્ઞાન ઉપાસના ટેક્સી છે તેટલું અન્તર આપણે સમજવું જોઈએ. (“પ્રશ્નોત્તર અહીં પૂરા થયા.”)

તેણે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. એટલે આથી ઈશ્વર પોતામાં રહેલા ઐશ્વર્ય ગુણનો પૂર્ણતયા અનુભવ કરવા માગે છે. ભક્તિમાર્ગમાં ઈશ્વર જ્ઞાની છે અને આપણે ભક્ત છીએ. જે કાંઈ જાણવાની જવાબદારી છે તે તેની છે, તે સમસ્યા તેની છે. પોતાનો ગુણ સમજવા માગે છે કે હું કોણ? જ્યારે સમજમાં આવે ત્યારે ચિન્તા થાય છે કે હું કોનો ઈશ્વર? કેવી રીતનો ઈશ્વર? ત્યારે તે પોતાના અચિન્ત્ય સામર્થ્યથી સત્યસંકલ્પ વડે પોતે ઈશિતવ્ય ઉત્પન્ન કરે અને પછી પોતાના ઐશ્વર્યના ગુણનો અનુભવ કરે કે હા, હવે હું ઈશ્વર! બોલો, ઈશ્વર છું કે નહીં? એ જે ઐશ્વર્ય એનું છે તે સ્વાર્થ છે અને સ્વાર્થમાટે તેણે ભક્તિમાર્ગ પસન્દ કર્યો.

ઈશ્વર આત્મરતિશીલ અને આત્મક્રીડાશીલ છે તેમાં કાંઈ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતોજ નથી. એટલે તો એનામાં જે અદ્વૈતાત્મક ગુણધર્મો રહેલા છે તેના લીધે તો જ્ઞાનમાર્ગ

તેને પકડીને ચાલે છે. હવે સ્વયં બ્રહ્મમાં દ્વૈતાત્મક ગુણધર્મો અથવા દ્વૈતસાપેક્ષ ગુણધર્મો પણ રહેલા છે. ગુણધર્મો બે જાતના હોય છે. સ્વતન્ત્ર-Absolute ગુણધર્મો અને સાપેક્ષ ગુણધર્મો. જેવી રીતે તમે મનુષ્ય છો તે તમારો સ્વતન્ત્ર-નિરપેક્ષ ગુણધર્મ મનુષ્યતા છે, તે કોઈના સમ્બન્ધના લીધે નથી. તમે રસિકભાઈ છો, સ્વતન્ત્ર રીતે રસિકભાઈ છો. સ્વતન્ત્ર ભોગીભાઈ, હું સ્વતન્ત્ર શ્યામુભાવા. પરન્તુ કાકા થવું હોય બાપ થવું હોય બેટા થવું હોય તો સામે કોઈનો સમ્બન્ધ જોઈએ. એટલે તે સાપેક્ષ સમ્બન્ધ થયો. તેને અદ્વૈતીઓ મિથ્યા સમજે છે. કારણકે તે નિરપેક્ષ નથી. તેમણે આત્માનુભૂતિની પરિભાષા નિરપેક્ષતામાં કરી અને જે કંઈ નિરપેક્ષ-સ્વતન્ત્ર-Absolute છે તેનેજ સત્ અને જે કંઈ પરતન્ત્ર-સાપેક્ષ-Relative છે તેને મિથ્યા માને છે.

આપણે એમ કહીએ છીએ કે સાપેક્ષ-પરતન્ત્ર પણ સાચું અને સ્વતન્ત્ર પણ સાચું, જે છે તે બધું સાચું, “નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ” (ભગ.ગીતા.૨.૧૬) જે ‘છે’ તે છે અને તેને ‘નથી’ એમ કહી શકાતું નથી. જે ‘નથી’ તેને ‘છે’ એમ કહી શકાતું નથી. સાપેક્ષ ગુણધર્મ પણ છે તેથી તે છે અને સ્વતન્ત્ર ગુણધર્મો પણ છે તેને પણ આપણે નથી એમ કહી શકતા નથી. જે નથી તે નથી તેને આપણે એમ પણ નથી કહી શકતા કે શું નથી? કેમ કે શું નથી એમ કહેવું હોય તો વળી પાછા કંઈ ને કંઈ ગુણધર્મ આવશે. જેને કહી શકીએ છીએ તે બધું છેજ. મહાપ્રભુજી તેવા એક છોડાપર જાય છે જ્યારે શંકરાચાર્ય બીજા છોડાપર જાય છે. તેમનો મત છે કે જેને આપણે કહી શકતા નથી તે છે.

બાષ્કલીએ એકવાર ગુરુજીને કહ્યું, “મહારાજ, બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપો”. એક વખત કહ્યું ગુરુજી ચુપ રહ્યા. બીજી વખત કહ્યું તો પણ ગુરુજી ચુપ રહ્યા. જ્યારે ત્રીજી વખત કહ્યું તો ગુરુજી ચીડાઈ ગયા. કહે, “કેટલી વખત કહું, ઉપદેશ આપ્યો તો પણ સમજતો નથી. બ્રહ્મના બારામાં કંઈજ કહી શકાતું નથી. તે જ મારો ઉપદેશ છે.” શ્રીશંકરાચાર્ય તેમજ કહે છે “ગુરોસ્તુ મૌનમ્ આખ્યાનં શિષ્યાસ્તુ ચિન્નસંશયાઃ” ગુરુજીનું વ્યાખ્યાન કયું? તો કહે કે ગુરુજી ચુપ બેઠા છે અને શિષ્યોએ ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો. તો કહે કે ગુરુજી ચુપ બેઠા છે એટલે બધા સંશય ટળી ગયા. આ તો એમનો આત્યન્તિક મત છે. જેને કહી શકાય છે તે નથી અને જેને કહી શકાતું નથી તે છે.

પરન્તુ વેદાન્તદેશિકે એમાં એક બહુ સરસ તુકકો કાઢ્યો છે. “અવાચ્યં વાચ્યમ્ ઇતિ વા વસ્તુનિ પ્રતિપદ્યતે. વાચ્યમેવભવેદ્ વસ્તુ વાચ્યાવાચ્યવચોઽન્વયાત્” (ન્યાય સિ.ઈશ્વ.પરિ.) કહે છે કે તમે ચિંતન કરો છો કે બ્રહ્મ અવાચ્ય છે એમ કહેતાં પણ ‘અવાચ્ય’ એ વાણીનો વિષય થયો કે નહીં? અન્તે ‘અવાચ્ય’ કહેવું પણ એક વાણી તો છે ને! જો તમે શુદ્ધ ચુપ રહી જાત તો અમે માની જાત. પણ તમે ગુનો કર્યો ‘અવાચ્ય’ કહેવાનો એટલે તમે સપડાઈ ગયા. તમે ન બોલ્યા હોત તો બાષ્કલીની માફક અમે તમને માફ કરી શકત. તમે કહ્યું કે “બ્રહ્મ અવાચ્ય છે” તેથી અમે તેને ‘અવાચ્ય’ પદથી વાચ્ય માનીએ છીએ. અમે એમ કહેતા હતા કે બ્રહ્મ વાચ્ય છે, તમે એમ કહો છો કે બ્રહ્મ અવાચ્ય છે. અમે સમજી ગયા કે તમારા મતથી બ્રહ્મ ‘અવાચ્ય’ પદથી વાચ્ય છે ‘વાચ્ય’ પદથી બ્રહ્મ વાચ્ય નથી.

શ્રીવલ્લભાચાર્ય એમ કહે છે કે તે ‘અવાચ્ય’ પદથી વાચ્ય છે અને ‘વાચ્ય’ પદથી પણ વાચ્ય છે. આપણે આમ રાખો એટલે બન્નેની સમજૂતી થઈ જશે. મહાપ્રભુજીએ પત્રાવલમ્બન ગ્રન્થમાં આ વિષય કહ્યો છે કે “ખરેખર વ્યવહારાતીત બ્રહ્મ આપણા પ્રત્યેક વ્યવહારનો વિષય બની રહ્યો છે. તેથી અવાચ્ય પણ છે અને વાચ્ય પણ છે. એ બન્ને ગુણો એમાં સ્વીકાર કરે છે” અને કહે છે કે “આપણા સામર્થ્યથી તે અવાચ્ય છે અને પોતાના સામર્થ્યથી તે વાચ્ય થયો છે.” આમ તેનું સમાધાન આપે છે. આપણી વાણીના સામર્થ્યથી જો આપણે તેનું કથન કરવા માગીએ તો એ વાચ્ય નથી. એણે પોતે વ્યવહાર્ય થવામાટે “એકો અહં બહુ સ્યાં પ્રજાયેય” હું એક અવાચ્ય હતો અવ્યવહાર્ય હતો તેને પોતાને વ્યવહાર્ય થવાની ઈચ્છા થઈ. વ્યવહાર્ય થવાની ઈચ્છામાં બહુ થવાની ઈચ્છામાં પોતે ક્યાંક વાચ્ય થવાની એની ઈચ્છા પણ છૂપાયેલી છે. કેમકે અવ્યવહાર્ય વ્યવહાર્ય થયો અજ્ઞેય જ્ઞેય થયો અકારણ કારણ થયો અદ્વૈત દ્વૈત થયો તેમજ અવાચ્ય વાચ્ય થયો. એ આપણા સામર્થ્યથી વાચ્ય નથી થયો કારણકે એણે પોતે ઈચ્છા કરીકે એક હું અનેક થાઉં. જો પોતે એક રહ્યો હોત તો કેવી રીતે વાચ્ય થાત? પણ એણે ઈચ્છા કરી કે હું અનેક થાઉં. જે પોતે અનેક થવાની ઈચ્છા કરી એ ઈચ્છાથી એના સત્યસંકલ્પથી જે બીજી વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ તે વાચ્ય છે.

“યતો વાયો નિર્વતન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ”(તૈત્તિ.ઉપ.૨.૮). આ શ્રુતિનો, શંકરાચાર્ય, અવાચ્યતાના અર્થમાટે આધાર લે છે. જ્યારે મહાપ્રભુજી એમ સમજાવવા માગે છે કે આપણી વાણી પડઘા પાડીને પાછી ફરે છે એ એનું પૂરું

ઊંડાણ માપી શકતી નથી. પણ જેટલું માપે છે તેટલું તો માપેજ છે અને તે મિથ્યા નથી. જેવી રીતે બાળકને તમે પૂછો કે હાથી કેવડો હતો અને જો તે હાથ ફેલાવીને કહે કે આવડો હતો તો બાળકના બે-ચાર કુટના હાથમાં હાથીનું માપ નથી. પણ બાળકનું જે માપ હાથીને દર્શાવે છે તે તો દર્શાઈજ જાય છે અને એમાં જે ભાગ સમાવવાનો છે તે હાથીનોજ ભાગ આવવાનો છે. બીજા કોઈનો આવવાનો નથી. એટલે તેનું કથન મિથ્યા નથી. એટલે એ જેટલો માપી શકતો હતો તેટલો માપીને તો એણે બતાવીજ દીધું કે હાથી આટલો તો છેજ. એટલે જેટલો તે માપી શકે છે તેનાથી એ ન્યૂન તો નથીજ. આપણે એટલું તો સમજી શકીએ. બીજો કોઈ પદાર્થ એ બાળકથી નાનો હોઈ શકે છે. ટેપરકોર્ડર નાનું હોઈ શકે છે. એના હાથના વિસ્તારથી નાનું હોઈ શકે છે પણ અહીં તો જેટલું એ માપી શકે છે તેટલું એ માપી લે છે અને પછી કહે છે કે આગળનું તમે માપતા હો તો માપી લો. આટલો તો હાથી છેજ અને એ તેનું લઘુત્તમ માપ છે. હાથી એનાથી ઓછો નથી. તે મુજબ જેટલો આપણે કહી શકીએ તેટલો તો બ્રહ્મ કહી દઈએ છીએ અને તેટલો તો બ્રહ્મ વાચ્ય છેજ. હજુ પણ તેનાથી વધુ તેનું વચન થઈ શકે છે.

શ્રીરામાનુજાચાર્ય પહેલા ગુરુપરમ્પરામાં શ્રીયામુનેયાચાર્ય થયા એમણે બહુ સુન્દર વાત કરી છે. “યદ્વા શ્રમાવધિ યથામતિ વાપ્યશક્તઃ સ્તૌભ્યેવમેવ ખલુ તેડપિ સદા સ્તુવન્તઃ, વેદાશ્યતુર્મુખમુખાશ્ય મહાર્ણવાન્તઃ કો મજ્જતોઃ રેણુકુલાચલયોવિશેષઃ” (સ્તોત્રરત્ન.) હું તારી સ્તુતિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો છું. શું તારા ગુણોનું કથન હું કરી શકીશ? નથી કરી શકવાનો તે મને પૂરેપૂરો ખ્યાલ છે. તેથી કહે છે કે મારાથી નથી થવાનું તેથી ન કરવું એવું નથી. કારણકે વેદ અને ચતુર્મુખ બ્રહ્મા પણ તારી સ્તુતિ કરવા બેસે છે ત્યારે તારા ગુણોનું પૂરેપૂરું કથન તે પણ ક્યાં કરે છે? હવે જો વેદ અને ચતુર્મુખ બ્રહ્મા પણ તારા ગુણોનું પૂરેપૂરું કથન ન કરતા હોય અને ચુપ રહેતા હોય તો મારા સામે એવું દૃશ્ય આવે છે કે સમુદ્રમાં જેમ કાંકરો ડૂબે અને મોટો પલાડ પણ ડૂબે તો ડૂબ્યા પછી પલાડ અને કાંકારા માં શું અન્તર રહે? બહાર હતા ત્યાંસુધી તો અન્તર હતું કે આ મોટો પલાડ અને આ નાનો કાંકરો, પણ ડૂબ્યા પછી તો બન્ને સરખાજ થઈ ગયાને! તેથી તે કહે છે કે પેલો વેદ અને ચતુર્મુખ બ્રહ્મા જ્યાં સુધી સ્તુતિ કરવા પ્રવૃત્ત નહોતા થયા ત્યાંસુધી મારું અને તેમનું અન્તર ખરું. પણ હવે એ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા એ પણ તારા ગુણોના સમુદ્રમાં ડૂબવાનાજ છે અને હું પણ ડૂબવાનોજ છું. એટલે પછી હવે મને બહુ

અન્તર કે બીક લાગતી નથી કે તારા ગુણના સાગરની સ્તુતિ કરવા હું શામાટે પ્રવૃત્ત થયો? ક્યા અભિમાનથી ક્યા મિથ્યાભિમાનથી એ બીક મને લાગતી નથી. “કો મજ્જતોઃ રેણુકુલાચલયોઃ વિશેષઃ” એક રેતીના કણમાં અને પર્વતમાં ડૂબ્યા પછી શું અન્તર?

મૂળ વાત, તેથી ભક્તિમાર્ગ એક પૃથક્માર્ગ છે જેમાં ભગવાનની કંઈક ગરજ છે, ભગવાનનો જ્યાં સ્વાર્થ છે અને એ સ્વાર્થ એ કે ભગવાન પોતાના ગુણોને અનુભવવા માગે છે. પોતાના ગુણોને પોતે અનુભવવામાટે સૃષ્ટિ અથવા જીવો ભગવાન ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે જ્યારે ભગવાન એમ ઈચ્છા કરે છે કે આ જીવોના સમ્બન્ધમાં હું પોતાના ગુણોને અનુભવું. તેમાં તેમના સત્યસંકલ્પના પ્રભાવથી ભક્તિનાં બીજો રોપાય છે ત્યારે જે જીવોના સમ્બન્ધમાં ભગવાન પોતાના ગુણો અનુભવવા માગતા નથી પણ જે જીવોના બારામાં ભગવાન એવો સંકલ્પ કરે છે કે આ જીવો મારા ગુણોને સમજે - જાણે અનુભવે તે બધા જ્ઞાનમાર્ગીઓ થઈ જાય છે. તે લોકોના હૃદયમાં જ્ઞાનમાર્ગના બીજો રોપાઈ જાય છે. જે જીવોના બારામાં ભગવાન એમ સંકલ્પ કરે છે કે આ જીવોના બારામાં હું પોતે મારા ગુણો અનુભવું તે ભક્તિમાર્ગીય થઈ જાય છે. તેથી મહાપ્રભુજી કહે છે કે યથા ભગવાન જગત્ કૃતવાન, તથા સ્વાર્થ ભક્તિમાર્ગમપિ પૃથક્ કૃતવાન પૃથક્ એટલે જ્ઞાનમાર્ગથી નોખો એક ભક્તિમાર્ગ પૃથક્ કર્યો. વિભૂતિરૂપે સાધનાનિ ફલોનિ ચ વ્યવસ્થયા કૃતાનિ, પૂર્ણફલદાનં ચ સ્વસ્મિન્ પોતે અનેક વિભૂતિરૂપે પ્રકટ થયા. તે વિભૂતિરૂપોથી જુદા-જુદા સાધનોનાં અને જુદા-જુદા ફલોની પોતે વ્યવસ્થા પણ કરી. પૂર્ણ ફલદાનની વ્યવસ્થા પોતાને આધીન રાખી. પૂર્ણફલદાન એટલે શું? એટલે જ્યાં ભગવાન પોતે એવા અધીન થઈ જાય કે એને પોતાના પ્રત્યેક ગુણ આપણા અમુક સમ્બન્ધમાં અનુભૂત થતા હોય. તે ભક્તિના સમ્બન્ધમાં આટલો ગરજુ થઈ જાય એ પૂર્ણફલદાન. તેથી આગળ જઈને ભાગવતાર્થ નિબન્ધમાં મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે “કૃષ્ણાધીનાતુ મર્યાદા સ્વાધીના પુષ્ટિરચ્યતે” (ત.દી.નિ.૩ાપા૨૬)

ભજનરૂપ કર્તવ્યની મહત્તા:

જ્યારે આપણે આનન્દનો અનુભવ કે સુખનો અનુભવ કરવાનો છે ત્યારે તે સુખાનુભવ અને આનન્દાનુભવ માં આપણે ભગવાનને અધીન રહીએ છીએ તે તો મર્યાદામાર્ગ થયો. જ્યારે તે અનુભવમાં ભગવાન આપણા અધીન થાય ત્યારે

પુષ્ટિમાર્ગ શરૂ થાય છે. કેમકે એટલી એને આપણી ગરજ થઈ જાય છે. આપણા સમ્બન્ધમાં એના પોતાના દરેક ગુણ આપણામાં અનુભવવાની ગરજ રહી જાય છે કે રોટલી ગમે તો પણ આપણા હાથની અને જળ પણ પીવું ગમે તો આપણા હાથનું આમ તે સમ્પૂર્ણતયા આપણા આધીન થઈ જાય છે. સર્વેશ્વરની આવી પરાધીનતાની સ્થિતિ એટલે પરમેશ્વર છે અને છતાં જે વખતે તે આટલો પરાધીન થાય તે વખતે ‘પુષ્ટિમાર્ગ’ કહેવાય. તેથી આચાર્યચરણ કહે છે કે **“કૃષ્ણાધીનાતુ મર્યાદા સ્વાધીના પુષ્ટિઃ ઉચ્યતે”** તેનું નામ પૂર્ણકલ્પદાન. આપણા સમ્બન્ધથી જ જ્યારે એ પોતાના દરેક ગુણને અનુભવી શકે એટલી પરાધીનતા તે સ્વતન્ત્રમાં આવે તેનું નામ પૂર્ણકલ્પદાન. **અતો ભજનમેવ મૂલરૂપ એવ કર્તવ્યમ્** તેથી જે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ છે તેને મૂળ રૂપમાં ભજન વિના સાર નથી. હવે જો ધારોકે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ ગણપતિનું ભજન કરે તો ભગવાનને કેટલી અનુભૂતિ થાય? હું વિધન હરી શકું છું તે ટોચની વાત છે. વિધનહરણ, મંગળકરણ, જ્ઞાન આપી શકું છું, રિદ્ધિ-સિદ્ધિ આપી શકું છું, વધારેમાં વધારે ત્યાં આવીને અટકી જાય. પૂર્ણ ગુણો જે એની શક્તિઓ છે તેને જો તે અનુભવી-જાણી શકતો ન હોય તો તમારી અભિવ્યક્તિનો હેતુ માર્યો જાય છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગીયમાટે તો આ ફરજિયાત થયું. હવે જુઓ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ ફરજિયાત નથી જે ભક્તિની દૃષ્ટિએ છે. કેમકે એની ઉત્પત્તિનું પ્રયોજન તે મૂળ રૂપમાં નિહિત થયેલું છે, જો તે પ્રયોજન નિષ્ફળ જતું હોય તો અન્યાશ્રય થાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે કે આ અન્યાશ્રય થયો. મૂળ રૂપ છોડીને બીજા કોઈપણ રૂપ પકડ્યાં તો અન્યાશ્રય થયો. તેથી કહે છે કે **અતો ભજનં મૂલરૂપએવ કર્તવ્યમ્** તેથી ભજન મૂળરૂપમાં કરવું. તમારી પસંદગી એ જુથમાં છે કે જે જુથમાં આપણા લીધે ભગવાન પોતાના ગુણધર્મો અનુભવ કરશે.

કહેવાય છે કે એક કારકુન સાહેબની ફટકાર ખાતો હોય તો તે ઘરમાં પત્ની ઉપર કે છોકરાં ઉપર ઉપરીપણું દેખાડીને બધો બળાપો કાઢી લે. જો તેને કાઢવા ન મળે તો એને હતાશા Frustration થાય. જો એ કાઢી લે તો એનો હિંસાબ ચુકતે થઈ જાય. પણ જો એ બળાપો બહાર જવાનો રસ્તો કે છૂટકારો ન મળે તો એને એમજ થઈ જાય કે હું પ્યૂનજ છું ચપરાશીજ છું ક્લાર્કજ છું મારી બીજી કોઈ હેસિયતજ નથી. દરેક માણસમાં આંશિક માલિક છૂપાયેલો છે અને આંશિક નોકર છૂપાયેલ છે. કોઈ સમ્પૂર્ણત: ઉપરી નથી જે માલિક તમને ફટકારે છે તે સમ્પૂર્ણતયા માલિક નથી. કદાચ ઘરમાં એને એની ઘરવાળી તેને ફટકારતી હશે. એક એવું વ્યંગચિત્ર

આવે છે જેમાં પુરુષ કહે કે “આ ઘરનો માલિક હું છું અને મારી પત્નીએ મને આ અધિકાર આપ્યો છે આ પ્રમાણે કહેવામાટે.” એટલે એ ઉપરીની પણ ઘરમાં કંઈ દુર્દશા હશે. તાત્પર્ય એ છે કે માણસ કોઈ પૂર્ણતયા માલિક નથી કે કોઈ પૂર્ણતયા નોકર નથી. પણ બધાનું મિશ્રણ છે. જે મિશ્રણ એમાં રહેલું છે તેને અનુભવવામાટે દરેક માણસ તલસે છે. એવું પણ છે કે ઘણાં પ્રમાણિકતાથી પોતાને ઉપરી કોઈક માલિક હોય એમ તલસતા હોય છે. એક બહુ દુઃખી પાત્રની વાત કરું. અમેરિકામાં એક બહુ મોટી નટી, મેરલીન મોનરો, થઈ ગઈ. એના આખા જીવનની સમસ્યા એ હતી કે તે એના ઘણીમાં પોતાના પિતાને શોધતી અને જે એની સાથે લગ્ન કરીને સમ્બન્ધ સ્થાપિત કરે તે તેનો પિતા કેવી રીતે થઈ શકે? એનો પિતા પાંચ કે છ વર્ષની હતી ત્યારે મરી ગયો હતો તેથી પિતાની તૃષ્ણા એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે એણે દરેક પુરુષમાંથી પિતા મળે અને ફટકારે તેમાટે તેને અપનાવ્યો. એના પિતાનું જે અર્થક્રિયાકારીત્વ છે તે તે કરે. તે શક્ય નહોતું. તેથી એના ચાર કે છ લગ્ન નિષ્ફળ ગયાં. એણે અન્તે આપઘાત કરવો પડ્યો.

તાત્પર્ય એ છે કે માણસ એવું નથી કે તે નોકરનેજ માગે છે, એવું પણ નથી કે તે માલિકને જ માગે છે. બન્ને વૃત્તિઓ આપણામાં છે આને આચાર્યચરણ ‘ભોક્તા’ અને ‘ભોગ્ય’ કહે છે. એનેજ આચાર્યચરણ ‘પુસ્તમાવ’ અને ‘સ્ત્રીભાવ’ કહે છે. આ પુસ્તમાવ અને સ્ત્રીભાવ શબ્દ આવે છે એટલે આપણે ત્યાં એની સંજ્ઞાબરાબર સમજ્યા વિના એવા-એવા વિચિત્ર અર્થ કરે છે કે પુરુષમાં કોઈ સ્ત્રી છૂપાયેલ છે. કોઈ તો એવા વિચિત્ર અર્થ કાઢે છે કે સ્ત્રીભાવના ગૂઢ છે, ગૂઢ છે, ગૂઢ છે, જેવી કે રાજાની રાણી પડદામાં રહેતી હોય એટલો ગૂઢ સ્ત્રીભાવને બનાવી દે છે. એટલી ગૂઢતા સ્ત્રીભાવમાં નથી. મૂળ સ્ત્રીભાવનો અર્થ એટલોજ છે કે દરેક સ્ત્રીમાં એક પુસ્તમાવ રહેલો છે એટલે દરેક ભોગ્યમાં એક ભોક્તાભાવ રહેલો છે અને દરેક ભોક્તામાં એક ગૂઢ ભોગ્યભાવ રહેલો છે. જેમ દરેક માલિકમાં એક છૂપો નોકર છે અને દરેક નોકરમાં એક છૂપો માલિક છે. એટલોજ તેનો મતલબ છે. બહારનો દેખાવ એક જુદી ચીજ છે અને અન્દરની દુનિયા એક જુદી ચીજ છે. દરેકમાં આ બન્ને વસ્તુઓ છે.

કેમકે સૃષ્ટિના સર્જનની મૂળ ઉક્તિજ એ છે કે **“સ આત્માનં દ્વેધા અપાતયદ્ પતિશ્ચ પત્ની ચ અભવતામ્”** (બૃહ.ઉપ.૧.૧૪.૩) ત્યાં ઉપનિષદમાં આવે છે

કે “સ એકાકી ન રમતે દ્વિતીયં ઐક્ષત” (તત્રૈવ) એકાકી બ્રહ્મને મન ન લાગ્યું, તેણે પોતાથી અલગ પોતાથી દ્વિતીયની ઈચ્છા કરી. તેથી તેણે શું કર્યું? “સ આત્માનં દ્વેધા અપાતયદ્” તેણે પોતાની, આત્માની બે રૂપે વહેંચણી કરી. “પતિશ્ચ પત્ની ચ અભવતામ્” એક રૂપે પતિ થયો અને બીજા રૂપે પત્ની થયો. એનો અર્થ શું? એક રૂપે ભોક્તા થયો અને બીજા રૂપે ભોગ્ય થયો. અને આખી સૃષ્ટિનો તે ભોક્તા અને ભોગ્ય નો સંમિલિત વિકાસ આપણામાં વારસાગત થયો. એટલે જે ભોગ્ય છે તે ભોક્તા થવા માગે છે અને જે ભોક્તા છે તે ભોગ્ય થવા માગે છે. એ ભોક્તાની એક વિવશતા છૂપાયેલી છે કે એને કોઈ ભોક્તૃભાવમાં ભોગવે અને દરેક ભોગ્યની એક વિવશતા છૂપાયેલી છે કે ભોગ્ય થતાં-થતાં એ ભોગ કરી લે છે. કોઈ રીતે ભોગ્ય થવામાં કોઈ જાતનો ભોગ કરી લે છે. એટલે કે દરેક શિષ્ય પોતાના ગુરુને ભણાવી રહ્યો છે અને દરેક ગુરુ પોતાના શિષ્ય પાસેથી કંઈક ભણી રહ્યો છે. એ સ્થિતિ અનવરત ચાલતી આવે છે. એક સમ્બન્ધમાંથી જેટલા સમ્બન્ધ જોશો તે બધામાં તે પ્રમાણે છે. કારણકે સમ્બન્ધ પોતે દ્વિપક્ષીય છે, એકપક્ષીય નથી હોતો. દ્વિપક્ષીય એટલે તેના બે છેડા હોય. જો એમ કહો કે સમ્બન્ધ છે અને એકપક્ષીય છે તો તે કદી શક્ય નથી હોતું. સમ્બન્ધ કદી એકપક્ષીય નથી હોતો જો સમ્બન્ધ છે તો તે દ્વિપક્ષીયજ છે, ત્રિપક્ષીય ચતુર્પક્ષીય હશે તે બધી વાત આગળ જઈને આવશે પણ લઘુત્તમ જરૂરીયાત દ્વિપક્ષીય છે. બે છેડા ન હોય તો સમ્બન્ધ ન હોય. બે છેડા જેમાં સરખા-સામાન્ય-Common હોય છે એમાં આના ગુણધર્મો ત્યાં જાય છે અને તેના ગુણધર્મો આમાં આવે છે એમ હેરફેર ચાલતીજ રહે છે. તેથી બન્નેના ગુણધર્મો બન્નેમાં આવે છે. છતાં બન્ને પોતાનું મૂળ પોતાપણું મૂળ ભાત કાયમ રાખે છે. પોતાપણું કાયમ ન રાખે તો સમ્બન્ધ ન રહી જાય. એટલે પૂર્ણતયા એક બીજામાં ભળી પણ જવા નથી માગતા અને અલગ રહેવાય નથી માગતા. ભળી જવામાં પણ સમ્બન્ધ તૂટે છે અને અલગ થવામાં પણ સમ્બન્ધ તૂટે છે, અલગ ન થવામાં અને ન ભળી જવામાં પરન્તુ પોતાનું પોતાપણું કાયમ રાખવામાં જ સમ્બન્ધ જળવાય છે. એક સમ્બન્ધ બન્નેમાં સામાન્ય સરખો રાખે તેનાથી સમ્બન્ધ નીભે છે. આચાર્યચરણ આનેજ ‘તાદાત્મ્ય’ કહે છે.

તેથીજ આચાર્યચરણ પોતાના મતનું નામ દ્વૈતવાદ કે અદ્વૈતવાદ નથી આપતા પણ પોતાના મતનું નામ સાચો તાદાત્મ્યવાદ આપે છે. દ્વૈત પણ નહીં અને અદ્વૈત પણ નહીં પણ તે કંઈક બીજુંજ છે દ્વૈત અદ્વૈતથી પર તાદાત્મ્ય. તેમાં બે છે છતાં

બેમાં કંઈ સામાન્ય છે. જે સામાન્ય અંશ છે તેનું નામ તાદાત્મ્ય છે. કોઈક સમ્બન્ધ હોવો જોઈએ સમ્બન્ધવિહિન નથી. એ અર્થમાં આચાર્યચરણ પોતાને ‘તાદાત્મ્યવાદી’ કહે છે. એથીજ કહે છે **અતો ભજનં મૂલરૂપએવ કર્તવ્યમ્** તેથી જો આપણે મૂળ રૂપનું ભજન નથી કરતા તો ભક્તિમાર્ગના પ્રાદુર્ભાવનું પ્રયોજન ઘવાય છે. આપણા પ્રાદુર્ભાવનું પ્રયોજન ઘવાય છે. તેથી ભક્તિમાર્ગમાં અન્યાશ્રયનો સમ્બન્ધ-Context છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં અન્યાશ્રયનો સમ્બન્ધ નથી. ઘણા લોકો શું સમજે છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યે અન્યાશ્રયનો સિદ્ધાન્ત કહ્યો અને એ પત્થરની લકીર થઈ ગઈ. એ પત્થરની લકીર પણ છે પણ કેવળ ભક્તિમાર્ગ માટેજ. ભક્તિની એવી પત્થરની લકીર છે. એજ જ્ઞાનની દષ્ટિથી જોશો તો બધું એક દિશામાં ભેળસેળ દેખાશે. અન્યજ નહીં દેખાય તો એમાં આશ્રય ક્યાંથી દેખાશે. **“બ્રહ્મવિદ્ આપ્નોતિ પરમ્”** (તૈત્તિ.ઉપ.૨.૧૧)

બ્રહ્મવિદ્ને પરમ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્રુતિમાં જે સાયુજ્ય છે તે મુખ્યતયા બતાવું છું. તે સાયુજ્ય ભગવાનમાં લીન થવાનું નથી. આ સાયુજ્ય ભગવાનથી છૂટા રહેવાનું નથી. પણ તે **“સહ યુનક્તિ ઇતિ સહયુક્, સહયુજોઃ ભાવ સાયુજ્યમ્”** જે સાથે જોડાયેલો હોય તે ‘સહયુક્’ કહેવાય. સહયુક્ત હોવું એ સાયુજ્ય. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રમાં જે સાયુજ્યનો અર્થ થાય છે તે સાયુજ્યનો અર્થ અહીં લીધો છે. **“બ્રહ્મવિદ્ આપ્નોતિ પરમ્”** એક ‘બ્રહ્મ’પદ આવ્યું, એક ‘આપ્નોતિ’પદ આવ્યું, એક ‘પરમ્’પદ આવ્યું. શ્રુતિ કહે છે કે હવે હું તને સમજાવું છું ‘બ્રહ્મવિદ્’ એટલે શું ‘આપ્નોતિ’ એટલે શું ‘પરમ્’ એટલે શું. ત્યાં શ્રુતિ પોતે કહે છે કે **“સત્યં જ્ઞાનમ્ અનન્તં બ્રહ્મ”** (તૈત્તિ.ઉપ.૨.૧૧) બ્રહ્મ એટલે જે સત્ય જ્ઞાન અને અનન્ત રૂપે છે તે. ‘બ્રહ્મવિદ્’ શબ્દ છે તો ‘વિદ્’ એટલે જ્ઞાન. વેત્તા એટલે જાણનારો. તો ‘બ્રહ્મવિદ્’ એટલે શું? “યો વેદ નિહિતં ગુહ્યામ્” પોતાના હૃદયની ગુહ્યામાં નિહિત-છૂપાયેલો છે તેને જાણી શકે છે. ત્યારે ‘આપ્નોતિ’નો અર્થ સમજાવતાં શ્રુતિ કહે છે **“સોઽશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્”** જે બ્રહ્મને જાણે છે તે પોતાના હૃદયમાં રહેલી બધી કામનાઓનો ઉપભોગ કરે છે **“સહ બ્રહ્મણા વિપશિચ્ચતા”** તે બ્રહ્મની સાથે. એટલે તેને પોતાની કોઈ પણ કામનાની પૂર્તિ કરવામાટે બહારના કોઈની જરૂર નથી પડતી. જે-જે કામનાઓ હોય તેને તેના હૃદયમાં રહેલું તત્વ પ્રતિભાવ આપી શકે છે. તેથીજ આચાર્યચરણ કહે છે. **“યદ્-યદ્ ધિયા ત ઉરુગાય વિભાવયન્તિ તત્તદ્વપુઃ પ્રણયસે સદનુગ્રહાય”**

(ભાગ.પુરા.૩૮/૧૧)

ભક્ત જે-જે બુદ્ધિથી તારું વિભાવન કરે છે તેની વિભાવનાને અનુરૂપ શરીર ધારણ કરે છે. “તદ્-તદ્વપુ: પ્રણયસે” તે-તે વપુને તું પ્રકટતયા ધારણ કરે છે. ‘સદનુગ્રહાય’ તેને પ્રકટ કરવા માટે તારોજ સાચો અનુગ્રહ છે. આપણે ત્યાં પ્રભુને ‘ભાવાત્મક’ કહેવામાં આવે છે તેનો લોકો બહુ ખોટો અર્થ સમજે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં લોકો ચોવીસ કલાક ભાવાત્મક-ભાવાત્મક કહીને શબ્દને એટલો ઘસી નાખે છે કે કયા રાજાનો પૈસો છે તે આપણી સમજમાંજ ન આવે. ‘ભાવાત્મક’ એટલે આપણા હૃદયમાં રહેલો બ્રહ્મ તેના ઉપર જે અનેકવિધ કામનાઓનો પ્રતિભાવ- **Reflect** થાય અને તે કામનાઓને અનુરૂપ પોતાનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ ધારણ કરે તો તે બ્રહ્મનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ નથી પણ આપણી કામનાઓના સન્દર્ભમાં ધારણ કરેલું સ્વરૂપ છે. તેથી આપણે તેને ‘ભાવાત્મક’ કહીએ છીએ. એ અર્થ સમજ્યા વગર બધું ભાવનાત્મક છે ભાવનાત્મક છે એમ કહે છે. ત્યાં સુધી કે સેવા કરતી વખતે આનો ભાવ શું છે? તેનો ભાવ શું છે? એ વખતે એમ ઈચ્છા થાય કે ભાવ બજારમાં છે અહીં નથી. ભાવાત્મકનો બહુ સુંદર નાજુક અર્થ છે. પણ આપણે સમજ્યા વગર ઉપયોગ કરીએ છીએ તેથી તેનો બધો અર્થજ ખોવાઈ જાય છે.

એવું છે કે મારા હૃદયમાં તમારી બાબતમાં ઘણી બધી કામનાઓ હોય પણ તે કામનાઓને અનુરૂપ તમારું સ્વરૂપ હોય કે ન હોય. હું ધારતો હોઉં કે તમે મારા મિત્ર છો. મારા હૃદયની કામના તમારા સાથે મિત્રતાના સમ્બન્ધની છે. પણ સમ્ભવ છે કે તમે મારા શત્રુ હોવ. મારા હૃદયની કામના તમારી સાથે શત્રુની છે અને તમે મારા સચ્ચાઈથી મિત્ર પણ હોઈ શકો. મારા હૃદયની ભાવનાના સ્વરૂપનું અનુસરણ કરો પણ તે કરવાને તમે બન્ધાયેલા નથી. તમારામાં એટલું સામર્થ્ય નથી કે દરેક ભાવનાનું તમે અનુસરણ કરી શકો. તમારી કાંઈક મર્યાદાઓ છે જેમાં તમે ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરશો અને ન થઈ શકે તો ‘રામરામ-આવજો’ કહે પણ બ્રહ્મ કદી ‘આવજો’ એમ નથી કહેતો. પ્રભુ માટે જે કામના કરો તે કામનાનો તમને પ્રતિભાવ આપશે અને જે પ્રતિભાવ આપશે તે પ્રતિભાવ જેવી રીતે અદ્વૈતીઓ માને છે તેવી રીતે મિથ્યા પ્રતિભાવ નહીં આપે.

પાઘ આશે છેદાવે શીશ:

આપણે બ્રહ્મ માટે કલ્પના કરી તેનો કલ્પિત આકાર ધારીને ઉપાસના કરી

શકીએ છીએ. તે વખતે કલ્પિત આકારનો સહારો લઈને શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થશે. પછી કલ્પિત આકારની જરૂર નથી. એ બ્રહ્મનો આકાર કલ્પિત નથી મિથ્યા નથી. માયાથી નથી લેતો પણ પોતાના અચિન્ત્ય સામર્થ્યથી બ્રહ્મ તમારી ભાવનાને અનુરૂપ આકારને સાચી રીતે લે છે. ચોક્કસ સમજી લો કે તે સ્વતંત્ર નથી પણ તમારા સમ્બન્ધ સાપેક્ષ છે. તેથીજ તમારા ઠાકોરજી તમારા ખાનગી છે. કારણ જો તમારી કામનાની જાહેરાત થતી હોય તો તમારા ઠાકોરજી જાહેર થઈ શકે. જાહેર ટ્રસ્ટનાં મંદિરોમાં જે બધા ગોટાળાઓ થયા છે તે મૂળભૂત કેટલા પાયારહિત છે તે આચાર્યચરણના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ધ્યાન આપીએ તો ખ્યાલમાં આવે. ઠાકોરજી એટલા અંગત છે કે જેમ તમે તમારા હૃદયની કામનાઓ તમારા મિત્ર સિવાય બીજા આગળ કહી ન શકો તેમ તમારા ઠાકોરજીના તમારા સિવાય બીજા કોઈ દર્શન ન કરી શકે. અને જો કરે તો તમે તમારું હૃદય ખુલ્લું કરી દીધું એમ થાય. તમારી શસ્ત્રક્રિયા કરવા જેટલો ગુનો થાય. એટલે કે સમજ્યા વિના તમારું હૃદય ચીરી નાખે તેવી સ્થિતિ થાય. તમારી મરવા જેવી સ્થિતિ થાય. એટલી બધી એની અંગતતા અને પવિત્રતા છે. એને કોઈ ખોલી શકતો નથી અને ખોલે તો તમને તે હાની કરે છે.

મહાપ્રભુજીના આ સિદ્ધાન્તને આપણે સમજતા નથી અને પૈસા જળવાય તે હેતુથી આપણે દરેક ઠાકોરજીનું જાહેર ટ્રસ્ટ કરીએ છીએ. કારણકે ટ્રસ્ટને કરમાફી મળે છે, અંગતને માફી નથી મળતી. પરંતુ તે માફી માટે આપણે કેટલી કિંમત ચૂકવીને લઈ રહ્યા છીએ તેનો આપણે વિચાર નથી કરતા. તેનું આપણે પૃથક્કરણ નથી કરતા. આપણું હૃદય વેચીને આપણે તે કરમાફી લઈ રહ્યા છીએ. આ કરમાફી તે ખરેખર એક ફોજદારી ગુનો છે. મહાપ્રભુજીને પૂછશો તો કહેશે કે તમે આપઘાત કરી રહ્યા છો. દયારામભાઈ કહે છે કે “જ્ઞાનીને સુખ એવું જાણજો પાઘ આશે છેદાવે શીશ, શીશ છેદા પાછે પાઘ કહાં ધારે, સહુ કોઈ મૂર્ખ મનમાં ન વિચારે, સેવો શ્રીકૃષ્ણકૃપાલ.” પાઘ પહેરવા માટે શીશ છેદાવશો તો શીશ છેદાવ્યા પછી પાઘ ક્યાં પહેરશો? એ કોઈ મૂર્ખ મનમાં વિચારતો નથી. કરમાફી લેવા માટે આપણે આપણા હૃદયને-અન્તરને જે ખાનગી-અંગત રહેવું જોઈએ તેને આપણે જાહેર કરીએ છીએ.

એક દિવસ મોટા મંદિરનાં મુખીયાજીએ બહુ સરસ વાત કહી હતી. એક ભાઈ ટ્રસ્ટી હતા. તે ભાઈ જ્યારે ટ્રસ્ટી નહોતા તથા ત્યારે જ્યારે ઠાકોરજીના ભોગની

વાત નીકળે ત્યારે હંમેશાં કહેતા કે ઠાકોરજીને ઉત્તમોત્તમ કેસરનો ભોગ આવવો જોઈએ. પરંતુ ટ્રસ્ટી થયા પછી એમાણે બજેટ બનાવ્યું અને કહેવા લાગ્યા કે હવે આ કેસર બજેટમાં આવી નથી શકતું, શા માટે ઠાકોરજી સસ્તુ કેસર ન આરોગે? એટલે હવે આ દયારામભાઈ કહે છે તેમ શીશ છેઘા પછી પાઘ કહાં ધારે તેવી સ્થિતિ થઈ. ટ્રસ્ટમાં તો બજેટ બનાવવુંજ પડે, ઘરમાં કોણ બજેટ બનાવવાનું? ઘરમાં તો તમે જે ખાતા હશે તો ઠાકોરજીને ધરશો. જે ઉત્તમમાં ઉત્તમ લાવવાનું શક્ય હશે તે તમે ઠાકોરજીને આપશો. એ વખતે તમે બજેટના ભાવનું નિર્ધારણ નહીં કરો, બજારૂ ભાવનું નિર્ધારણ નહીં કરો. તે વખતે હૃદયનો ભાવજ નિયામક બનશે બજારનો ભાવ નહીં. આ જાહેર ટ્રસ્ટના મંદિરમાં બજારનો ભાવ જ નિયામક થઈ જાય છે, હૃદયનો ભાવ રહેતો નથી. હૃદયના ભાવનો અભાવ થઈ જાય છે અને બજારનો ભાવ ભાવ થઈ જાય છે. અથવા કેસર ભોગ ધરવા સાક્ષાત્ લક્ષ્મીપતિનાં “દે દાન છૂટે ગ્રહણ” કરશો. આ સ્થિતિમાં પુષ્ટિમાર્ગ ક્યાંથી ચાલે?

એક લેખમાં મેં લખ્યું હતું કે મહાપ્રભુજીએ જે આ ઠાકોરજીને, આ નિધિને ‘સર્વસ્વ’ કરીને આપણને પધરાવી આપ્યા તે ‘સર્વસ્વ’ને આપણે આપણું હોવાનો ઈન્કાર કર્યો, આપણો અંગત માનવાનો ઈન્કાર કર્યો. બસ પાંચસો વર્ષ અહીં પૂરાં થઈ ગયાં. હવે બીજાં ક્યાં પાંચસો વર્ષ પૂરાં થવાની વાટ જુઓ છો? કહેવાય છે કે સમ્પ્રદાય પાંચસો વર્ષે પૂરો થશે. પણ એ પાંચસો વર્ષ તો હવે પૂરાં થઈ ગયાં. જો કોઈ પોતાની પત્નીને જાહેર ન કરતો હોય, આપણા છોકરાને અનાથાશ્રમમાં મૂકી જાહેર ન કરતા હોઈએ તો આપણા ઠાકોરજીને આપણાથી જાહેર કેમ કરાય?? જો ગોળપીઠામાં મૂકીને આપણી પત્નીને જાહેર કરતા હોઈએ અથવા આપણા છોકરાને અનાથાશ્રમમાં મૂકી જાહેર કરતા હોઈએ તો ઠાકોરજીને જાહેર કરાય. એજ એક રીત છે. બીજી કોઈ રીત જાહેર કરવાની નથી. તે હદ સુધી આપણું અધઃપતન થયું હોય તોજ ઠાકોરજી જાહેર થાય નહીં તો ન થાય. એટલું ખાનગીપણું એમનું રહેવું જોઈએ. પણ આ થયું છે તેથી સમજું છું કે પાંચસો વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં. હવે કાંઈ બીજાં પાંચસો વર્ષ પૂરાં થવાનાં નથી.

આ બૃહત્તર સત્ય આ બાબતમાં ભાગવતમાં છે. બ્રહ્માજીએ એક દિવસ મહાદેવજીને કહ્યું કે આ જે સૃષ્ટિ રચવાનું કામ ભગવાને મને સોંપ્યું છે તે બહુ બોજો થાય છે તમે થોડી મદદ કરો. ત્યારે મહાદેવજીએ કહ્યું જેવી આજ્ઞા. હમણાંજ

શરૂ કરું છું. પછી એક ભૂત બનાવ્યો પ્રેત બનાવ્યો રાક્ષસ બનાવ્યો એવા એવા સિદ્ધગણ બનાવ્યા કે બ્રહ્માજી તે જોઈને ગભરાઈ ગયા. મહાદેવજીને કહે “મહારાજ, આ સૃષ્ટિ તો ભારે પડી જશે, મને પણ ખાવા દોડે છે તો પછી મેં જે પેદા કર્યું છે તેનું તો શું થશે?” “અલં પ્રજાભિઃ સૃષ્ટાભિઃ ઈદશીભિઃ સુરોત્તમ, મયા સહ દહન્તીભિઃ દિશઃ ચક્ષુભિઃ ઉલ્બાણૈઃ” (ભાગ.પુરા.૩।૧૨।૧૭) “આ જ્વાળા મનેજ બાળી રહી છે તો મારી પ્રજાઓનું શું થશે? એ ભૂલ થઈ ગઈ કે મેં આપને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું. આપ સંહારનુંજ કામ કરો. આ કામ હું સંભાળી લઈશ. ભલે મને બોજો થાય.” એવી રીતે મહાપ્રભુજી મનમાં એજ પ્રાર્થના કરતા હશે કે હવે આ પુષ્ટિમાર્ગ પેદા ન થાય. આ પુષ્ટિમાર્ગ આચાર્યચરણની પુષ્ટિસૃષ્ટિ વધારતો નથી આ તો પુષ્ટિપ્રભુનેજ બાળી રહ્યો છે. કાલે સટ્ટાનો નંબર શું આવશે લોટરીનો નંબર શું ખુલશે તેની મંદિરમાં ભીડ ભેગી કરી રહ્યો છે. આ મંદિરો ગૃહસેવાની ભાવનાનું ખાનગીપણાના ભાવનું જે તત્વ આચાર્યચરણે બનાવ્યું તેનું નિરૂપણ નથી કરતાં. “અલં પ્રજાભિઃ સૃષ્ટાભિઃ ઈદશીભિઃ સુરોત્તમ, મયા સહ દહન્તીભિઃ દિશઃ ચક્ષુભિઃ ઉલ્બાણૈઃ”

જ્યારે મહાપ્રભુજીના નામે એક-એક મંદિર ખૂલતું હશે ત્યારે મહાપ્રભુજી પણ બ્રહ્માજીની જેમ ઠાકોરજીને પ્રાર્થના કરતા હશે કે “અલં પ્રજાભિઃ સૃષ્ટાભિઃ ઈદશીભિઃ સુરોત્તમ, મયા સહ દહન્તીભિઃ દિશઃ ચક્ષુભિઃ ઉલ્બાણૈઃ” હવે બંધ કરો, પાછું આ એક મંદિર ખોલાયું. જેમ એક ભૂત પેદા થાય અને બ્રહ્માજીની આંખો ફાટે તેમ એક મંદિર થતાં આચાર્યચરણનાં નેત્ર ફાટી રહ્યાં છે એવો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. જો આપણે આચાર્યચરણના સિદ્ધાન્તનું અવગાહન કરીએ તો આમાં એક પણ શબ્દ અતિશયોક્તિ ભર્યો નહીં લાગે. આપણું એ દુર્ભાગ્ય છે કે આજે આપણે આચાર્યચરણના સિદ્ધાન્તોને નાસ્તિકતા સમજીએ છીએ. આચાર્યચરણના સિદ્ધાન્તથી આપણે એટલા દૂર થયા છીએ કે જે એમના સિદ્ધાન્ત નથી તેને આપણે કર્તવ્ય સમજીએ છીએ અને જે આચાર્યચરણના સિદ્ધાન્ત છે તેને આપણે એમ કહીએ છીએ. આ નાસ્તિક મત ક્યાંથી આવ્યો? વસ્તુતઃ પાંચસો વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં છે. આપણને મહાપ્રભુજીએ જે આટલો સરસ માર્ગ આપ્યો તેનું આપણે શ્રાદ્ધ કરી નાખ્યું છે એને વિકસિત નથી કર્યો. દુનિયાના ઈતિહાસમાં કાળા પૃષ્ઠો લખાય તેવી ઘટના થઈ છે. વલ્લભાચાર્યની પરમ્પરાએ વલ્લભાચાર્યના નામે જે કૃત્ય કર્યું છે તે અત્યન્ત ગર્હિત કૃત્ય થયું છે.

નજીવી વાતમાં પણ તમે તમારા વચનના સામર્થ્યથી મળી શકતા નથી.

કર્તા કારયિતા હરિઃ

જૈર, તેથી ઉપનિષદ્ કહે છે “સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા” જે જીવ પોતાના હૃદયમાં આવી રીતે જુએ છે તે જીવ એ બ્રહ્મની સાથે પોતાના બધા કામોનો ઉપભોગ કરે છે. હવે આચાર્યચરણ તેની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે “પુત્રેણ સહ આગતઃ પિતા” પુત્રની સાથે પિતા આવ્યો છે. એટલે આગમનની ક્રિયામાં મુખ્ય કર્તા પિતા થયો. પુત્ર ગૌણ થઈ ગયો. તેવી રીતે જીવ બ્રહ્મની સાથે બધા આનન્દનો ઉપભોગ કરે છે એટલે આનન્દ ઉપભોગની ક્રિયામાં મુખ્ય કર્તા જીવ થયો અને ઈશ્વર ગૌણ કર્તા થયો. હવે જે બતાવ્યું કે “કૃષ્ણાધીના તુ મર્યાદા સ્વાધીના પુષ્ટિઃ ઉચ્યતે” એટલે કે જીવની ત્યાં એટલી સ્વાધીનતા આવે કે બ્રહ્મ પણ “પુત્રેણ સહ આગત પિતા” માં જેમ પુત્ર ગૌણ છે તેવી રીતે ગૌણ થઈ જાય અને જીવ મુખ્ય કર્તા થઈ જાય. આ તો જ્ઞાનમાર્ગની દૃષ્ટિથી કહીએ છીએ. વલ્લભાચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી તો જીવ કર્તાજ નથી. “કર્તા કારયિતા હરિઃ”

મહાપ્રભુજીનું તત્ત્વજ્ઞાન એમ સમજાવે છે કે જીવમાં પોતાનું કર્તૃત્વ છેજ નહીં. જીવ જે કાંઈ કામ કરી શકે છે તે એટલે સુધી કે તે જે શ્વાસ લઈ રહ્યો છે તેમાં પણ તે કર્તા નથી, કર્તા ઈશ્વર છે અને તે શ્વાસ લેવાની રહ્યો છે, તમે લેતા નથી. આપણને તો એમ લાગે છે કે ભાઈ, હું શ્વાસ લઈ રહ્યો છું. પણ મહાપ્રભુજી ઈન્કાર કરે કે ના તમે શ્વાસ લેતા નથી. ઈશ્વર તમને લેવાની રહ્યો છે, તમે ચાલતા નથી, ઈશ્વર તમને ચલાવી રહ્યો છે. તેથીજ મુસલમાનોમાં એક બહુ સારી પદ્ધતિ છે. મહમદ્ સાહેબ પોતે કહે છે કે “કુરાનમાં આ બાબતનું વિધાન છે કે તમને કોઈ એમ કહે કે કાલે આવજો અને તમારે એમ કહેવાની ઈચ્છા હોય તો હું કાલે આવીશ એમ ન કહેવું પણ એમ કહેજો કે “ઈન્શાઅલ્લા હું કાલે આવીશ.” ભગવાનની ઈચ્છા હશે તો હું કાલે આવીશ. તમને વચન આપવાનો કોઈ અધિકાર નથી. જો તમને આ બધાની પાછળ ઈશ્વરનું સામર્થ્ય ન લાગે તો તમે તમારા સામર્થ્યથી કોઈને વચન આપી શકો નહીં અને જો આપો તો નિભાવી શકો નહીં. તે પરિસ્થિતિમાં તમે જૂઠ્ઠું બોલનારા થઈ જશો એ બાબતનું તમને પાપ લાગશે. તેથી કોઈ પણ વચન આપતી વખતે ઈશ્વરના સામર્થ્યનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. તે એટલે સુધી કે કાલે ત્યાં મળી જશો એવી નજીવી વાત પણ કહેવી હોય તો “ઈન્શાઅલ્લા કાલે મળીશું” એમ કહેવું જોઈએ. અલ્લાહે ચાત્યું હશે તો આપને મળીશ. આ મળવાની

આચાર્યચરણ પણ જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી એ સિદ્ધાન્તને એટલો માને છે કે તમે કોઈ પણ ક્રિયાના કર્તા નથી. સરળમાં સરળ ક્રિયાના પણ કર્તા તમે નથી. પાપ કરવાની ક્રિયા પુણ્ય કરવાની ક્રિયા કે સાધારણ-ગૃહીકૃત ક્રિયા જેવી કે છીંક આવવાની ઉધરસ આવવાની ક્રિયા આ કોઈ પણ ક્રિયાના કર્તા તમે નથી. તે જે તમારા વડે કરવા માગે છે તે તમારાથી તે કરાવી રહ્યો છે. તમે કર્તા છોજ નહીં તે મૂળ સ્થિતિ છે. એ ધારણા કાઢી લો કે તમે કર્તા છો. નરસિંહ મહેતા કહે છે કે “હું કરું, હું કરું, એજ અજ્ઞાનતા શકટનો ભાર જ્યમ શ્વાન તારો.” કૂતરો એમ કહે કે આ બળદગાડી મારાથી ચાલી રહી છે એ જેવી અજ્ઞાનતા છે, તેવીજ અજ્ઞાનતા જો તમે કહો કે હું કર્તા છું તો તે છે. આસુરી સમ્પત્તિના નિરૂપણમાં ગીતામાં કહ્યું છે કે

“આદ્યોઽભિજનવાનસ્મિ કોઽન્યોસ્તિ સદૃશો મયા।

યક્ષ્યે દાસ્યામિ મોદિષ્ય ઇતિ અજ્ઞાનવિમોહિતાઃ॥”

(ભગ.ગીતા.૧૬।૧૫)

હું કરી લઈશ, હું આનન્દ માણીશ, હું આને આપીશ આ કહેનારા અજ્ઞાનથી વિમોહિત આસુરી જીવો છે. એટલેકે આવું કર્તૃત્વ આપણામાં નથી. પણ આવું શુદ્ધ કહેતાં શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત થાય છે. ત્યારે મહાપ્રભુજીનું કહેવું એમ છે કે આપણામાં રહેલું કર્તૃત્વ એના કારયિતૃત્વનું પરિણામ છે. શંકરાચાર્ય એમ કહે છે કે જીવ અકર્તા છે. મહાપ્રભુજી એમ કહે છે કે ના, જીવ અકર્તા નથી પણ ઈશ્વર કારયિતા છે તેથી જીવ કર્તા છે. જો ઈશ્વર કારયિતા ન હોય તો જીવ કર્તા નથી. શુદ્ધાદૈત તો ત્યાંથીજ ચાલશે, નહીં તો શુદ્ધાદૈત ચાલશે ક્યાંથી? જ્ઞાનમાં કાંઈ કર્તૃત્વ નથી. આ જ્ઞાનનો દૃષ્ટિકોણ છે. બરોબર સમજી લ્યો આ જે હું કહું છું તે જ્ઞાનનો અભિપ્રાય આપું છું. જ્ઞાનને જેવું વિશ્વ દેખાશે તેવું જગતનું દૃશ્ય હું તમારી સામે ઉપસ્થિત કરું છું. કર્મમાર્ગને જગતમાં આવું દૃશ્ય નહીં દેખાય. ભક્તને જગતમાં આવું દૃશ્ય નહીં દેખાય.

ત્રણ પ્રકારનાં માર્ગ અને ત્રણ પ્રકારનાં જીવઃ

આ વાતને તમે બહુ સાવધારણતયા અને સાવધાનતયા સમજો. ભગવાને ત્રણ

માર્ગ ઉપસ્થિત કર્યા અને ત્રણ પ્રકારના જીવો કર્યા. તેના મિશ્રણ કેટલાં બધાં થાય? જ્ઞાન કર્મ ભક્તિ ત્રણ માર્ગ થયા. પુષ્ટિ-પ્રવાહ-મર્યાદા ત્રણ પ્રકારના જીવ થયા. હવે એનાં મિશ્રણ કેટલાં થાય? ૮. એટલાં તો ઓછામાં ઓછાં મિશ્રણ થાય. હવે એનાં બધાં Quality લક્ષણ ઉમેરીએ ગણીએ તો કેટલી બધી વિગત નીકળે. એટલે સત્ય આટલું અનેકવિધ છે. એકજ નથી. જો તમે સત્યનું વર્ણન કરી રહ્યા છો અને તે વખતે આ અનેકવિધતા (Multiplicity) તમારા ધ્યાનમાં નહીં હોય તો તમે તેનું પૂરું વ્યાખ્યાન નથી કરતા. આંધળાની જેમ હાથીનો પગ પકડીને કલેશો કે થાંભલા જેવો છે, કાન પકડીને કલેશો કે સૂપડા જેવો છે, પૂછડું પકડીને કલેશો કે દોરડી જેવો છે, સૂંઢ પકડીને કલેશો કે મોટા અજગર જેવો છે. જરૂર એવો છે પણ એટલોજ નથી. ઉર્દૂમાં કહે છે “સિતારોં કે આગે જહાં ઓર ભી હૈ, અભી ઈશકકે ઈસ્તહાં ઓર ભી હૈ.” આ સિતારા દેખાય છે એમાં તમારી દુનિયા પૂરી નથી થતી. એનાથી આગળ સૃષ્ટિ છે. એટલે તમને જે અનુભવ થઈ રહ્યો છે જે તત્વાનુભવ થઈ રહ્યો છે, મિથ્યાનુભવ નહીં. તમારા તત્વાનુભવમાં તત્વ પૂરું સમાતું નથી. જ્ઞાનની જગત્માટે આ દષ્ટિ છે. કારણકે હવે દરેક સત્ય સાપેક્ષ થઈ જાય છે. જ્યારે સત્ય અનેકગણું-અનેકવિધ થાય છે ત્યારે અને સાપેક્ષ થાય તે વખતે તેનું દશ્ય એટલામાંજ રહે છે. જ્ઞાની જે રીતે જગત્ને જોઈ રહ્યો છે તે રીતે તેનું દશ્ય આટલુંજ છે.

ભક્તને આ દશ્ય દેખાતુંજ નથી. તેને તો એમ દેખાય છે કે હું ઈચ્છા કરું અને તે ઈચ્છાને પૂરી ન કરે તો તે ઈશ્વર શાનો? અને તો ઈશ્વરની ઈશ્વરતામાં શંકા થઈ જાય કે તે બહેરો હશે? પત્થર હશે કે શું હશે? તે મારા મનોરથ પૂર્ણ નથી કરતો. તેથી કહેવાય છે “ભક્તમનોરથપૂરકાય નમઃ” જો ભક્તનો મનોરથ ભગવાન પૂરો ન કરે તો આપણે તેને પુષ્ટિમાં લાયક ન માનીએ. આપણે એમ સમજીએ કે કોઈ મર્યાદાનો અવતાર હશે, ભૈરવજી હશે, કોઈ કાલભૈરવ હશે શું હશે તે શંકા થઈ જાય. ભક્તિમાં આ ચિત્ર છે. આખું ચિત્ર બદલાઈ જાય છે. કર્મમાં પણ ચિત્ર બદલાઈ જાય છે.

હવે આમાંથી સત્ય કયું એ પ્રશ્ન જો તમે પૂછશો તો એ બ્રહ્મ કયો એ પ્રશ્નનો જ્યાંસુધી ખુલાસો ન આપીએ ત્યાં સુધી સત્ય કયું એ ખુલાસો ક્યાંથી મળે? અને એ બ્રહ્મ કયો એ આપણને ઉપનિષદ્ કહે છે “એકં સદ્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ” (ઋસંહિતા.૧.૧૬૪.૪૬). સત્ એક છે પણ વિપ્રો એનું બહુધા વર્ણન કરે છે અને ધીર પુરુષો સમજી શકે છે. બધાં વર્ણન એની ઉપર લાગુ પડે છે. “તસ્ય ધીરાઃ

પરિજનન્તિ યોનીમ્” પેલાં એનાં વિરોધાભાસી વર્ણન છે તે બધાં ખરેખર એના ઉપર લાગુ પડે છે “અજાયમાનો બહુધા વિજાયતે તસ્ય ધીરાઃ પરિજનન્તિ યોનીમ્” (તૈત્તિ.આર.૩.૧૩.૧) એ અજાયમાન છે અને બહુધા વિજાયમાન થઈ રહ્યો છે. એને ધીર લોકોજ સમજી શકે છે. સત્ય કેવો તે આપણે કેવી રીતે કહી શકાય? તમે એમ સમજો કે કર્મસિદ્ધાન્તનો લોપ થઈ ગયો. પણ જ્ઞાનમાર્ગની દષ્ટિથી લુપ્ત તો છેજ. ભવિષ્યકાળ એમાં થોડોક છૂપાયેલ છે કે કોઈ પ્રયત્નથી લુપ્ત થઈ ગયો? પણ કોઈ બ્રહ્મમાર્ગી એને જોતોજ નથી. તેને સમજમાંજ નથી આવતું કે કર્મમાર્ગ ક્યારે હતો? જે સાચો બ્રહ્મમાર્ગી છે તેને તો કર્મમાર્ગ ક્યારે હતો તે દેખાતુંજ નથી. તે તો એમ પણ વિચારતો નથી કે કર્મમાર્ગ હતો. જે કર્મમાર્ગી છે તેને કર્મમાર્ગજ દેખાય છે. તેને જ્ઞાન નથી દેખાતું પણ બ્રહ્મમાં બધું દેખાય છે. તે બ્રહ્મ આપણને દેખાતો નથી.

પ્રશ્ન: ગીતામાં જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ જુદી-જુદી કહી છે કે સમન્વય છે?

એક દષ્ટિથી ત્રણેનો સમન્વય છે. કર્મમાં અમુક જ્ઞાનની દષ્ટિ આપવામાં આવી છે, કર્મનું પરિમાર્જન કરવામાટે જ્ઞાનમાં અમુક કર્મની આવશ્યકતા બતાવવામાં આવી છે. પણ માર્ગ સમન્વિત નથી. લોકો એમ કહે છે કે માર્ગ સમન્વિત છે.

પ્રશ્ન: ત્રણ માર્ગની જરૂર શું?

“નૃણામ્ એકો ગમ્ય” એમ કહે છે. આપણો ભારતીય આદર્શ તો ગમ્ય તો એક છે પણ બધા માર્ગ નોખા-નોખા છે. જો બધા માર્ગ નોખા ન હોય તો ગમ્ય એક કહેવાનો મતલબજ શો? જો બધા માર્ગ નોખા હોય તોજ ગમ્યનું એકત્વ કહેવાય. એકજ માર્ગ હોય તો પછી ગમ્ય એક છે એમ કહેવાની જરૂર શું? જો બધા રસ્તા રોમ તરફ જતા હોય તોજ રોમની ખૂબી છે. કોઈ પણ ચારપાંચ ઝુંપડાના ગામનો રસ્તો જતો હોય તો તે રસ્તો તો જાયજ છે. પણ તે પોતાના રસ્તા પોતાના ગામમાં જાય તેમાં તેની મહત્તા નથી. રોમની મહત્તા એટલા માટે છે બધા માર્ગ રોમ તરફ જાય છે. તેમ બ્રહ્મની મહત્તા એટલા માટે છે કે બધા માર્ગો બ્રહ્મ તરફ જતા રહેલ છે. એટલેજ સાબિત થાય છે બધા માર્ગ નોખા-નોખા છે.

પ્રશ્ન: પ્રધાન અને ગૌણ હોઈ શકે?

પ્રધાન અને ગૌણ નો વિચાર કરવાનો હોય તો શુદ્ધ જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોશો તો જો બધા માર્ગ બ્રહ્મ તરફ જતા હોય તો કયો માર્ગ પ્રધાન અને કયો માર્ગ ગૌણ ગણાશે?

પ્રશ્ન: જે જ્ઞાનમાર્ગી હોય તે જ્ઞાન પ્રધાન હોય પણ તેમાં ભક્તિ અને કર્મ સાથે હોય?

જ્યારે માર્ગ નોખા હોય ત્યારે ગૌણ પ્રધાન ભાવ હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય. માર્ગ પથરાળ હોય કે રેતાળ હોય કે નદીનો પુલવાળો હોય આમાં જે વસ્તુ પ્રચુર હોય તે તેનો માર્ગ કહેવાશે. આ ડુંગર રેતાળ માર્ગ છે, એવું નથી કે રેતાળ માર્ગમાં પથ્થર ન હોય પણ મુખ્યત્વે એમાં રેતીજ હોય છે. કોઈ નદીનો માર્ગ હોય, હવે નદીમાં કે સમુદ્રમાં પણ ખડક તો આવે છે પણ તેમાં મુખ્યત્વે પાણી હોય છે, ખડક આવશ્યક નથી. અકસ્માતિક કોઈ વસ્તુ તેમાં ન પણ હોય, હોવું એ જરૂરી નથી. તેથી આપણે ત્યાં શુદ્ધ જ્ઞાની કર્મ કરે પણ છે અને નથી પણ કરતો. આપણે ત્યાં જે આદર્શ જ્ઞાની થયા છે તેમાં કેટલાક નિષ્કર્મ હતા અને કેટલાક જ્ઞાની હોવા છતાં કર્મી પણ હતા અને તેથી આપણે ત્યાં સંન્યાસ લેવાની વિધિ પણ છે અને નથી પણ. “**યદહરેવ વિરજેત તદહરેવ પ્રવજેત**” જ્ઞાની થઈ ગયા તેથી સંન્યાસ લેવામાં આવતો નથી. વિરક્તિથી સંન્યાસ લેવામાં આવે છે. જ્ઞાન કોઈ વખત વિરક્તિ તરફ લઈ જાય છે કોઈ વખત પ્રવૃત્તિ તરફ લઈ જાય છે. અર્જુનને જ્ઞાનનો જે ઉપદેશ આપ્યો તે વિરક્તિ તરફ લઈ જવામાટે નહીં પણ કર્મ તરફ લઈ જવામાટે આપ્યો તેથી તે વૈશ્વિક (Universal) છે. એવા એક બે નહીં પણ સેંકડો ઋષિમુનીઓ છે જેઓ કર્મમાં પ્રવૃત્ત નથી થયા. દા.ત. જડભરત. પરન્તુ આપણું એકાંગી વલણ આપણને એમ કહેવાની ફરજ પાડે છે કે આ જ આદર્શ છે. લોકીકતામાં અહીં તો આદર્શોના ભંડાર છે. એવા ઘણા બધા આદર્શ છે. તે બધાંની પોતપોતાની લાક્ષણિકતા છે. પણ આપણે આપણી પસન્દગી મુજબ એકને આપણો આદર્શ માની લઈએ છીએ અને બીજાને આપણે અન્યાય કરીએ છીએ. જડભરતમાં શું ઉણપ છે? કાંઈ કર્મ નથી કરતા જડની જેમ બેસી રહ્યા છે એ પણ એક આદર્શ છે. જો આપ જોશો તો એને જરા પણ ન્યૂન ચીતરવામાં નથી આવ્યા. ઉલ્ટાનું શંકરાચાર્ય તો પોતાના જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠામાં જઈને અર્જુન જે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો છે તેનામાટે એમ કહે છે કે તે હજુ જ્ઞાનનો પૂર્ણ અધિકારી હોત તો કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થાત અને ભગવાનનો ઉપદેશ પણ આવો ન હોત. ઉપદેશની ભાષા કંઈક જુદીજ હોત પણ અર્જુનના અધિકારમાં કંઈક ઉણપ હતી તેથી એને જ્ઞાન સાથે કર્મમાં

પ્રવૃત્ત કરવામાં આવ્યો છે. નહીં તો કર્મમાં પ્રવૃત્તિની જરૂર નહોતી.

ભક્તિ એટલે ભાવનાપ્રધાન દર્શન:

હવે સાચો સિદ્ધાન્ત કયો? આપણી બુદ્ધિના એકાંગી ખંડશ ફેમ્માં જે એક વિભાગનું ચિત્ર આપણને દેખાય તે સાચો સિદ્ધાન્ત

નથી. આ બધા ભાગને ભેગા કરી જે કાંઈ ગુણાકાર-સરવાળો આવે તે સાચો સિદ્ધાન્ત છે. ઉપનિષદનો આવો હેતુ હોય એવું લાગે છે. એટલે આ બધા ભાગોને જોડીને જે બહુગુણી ઈમારત આવે તેને સ્વીકારવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ. નહીં તો જો આપણે કોઈ એક પણ ભાગનો ઈન્કાર કરશું તો તે જ ન્યાયથી બીજા ભાગનો પણ ઈન્કાર થઈ શકે છે. કારણકે મને આ ગમે છે તમને આ ગમે છે અને પેલાને તે ગમે છે. ચાલો ચાલી આવો બધા. ગમ્યા ઉપર તથ્યનો નિર્ણય નથી. ગમ્યા ઉપર પ્રિયતાનો નિર્ણય થાય. મને આ ગમે છે માટે હું આ કરીશ તેમાં કોઈ વાંધો લઈ શકે નહીં. પણ મને ગમે છે તે જ છે એમ નહીં કહી શકાય. હું ત્યાં સુધી કહી દઉં કે જે તમને ગમે તે તમારામાટે તો તે જ છે. એટલે અહીં આટલું ઉમેરવું પડશે કે તમારામાટે તે જ છે. એ નહીં ઉમેરો તો ગૂંચવાડો થશે. એટલે જો સાચું કથન કરવું હોય અને સાચા કથનનો આગ્રહ રાખવો હોય તો આ ચોક્કસાઈ હોવી જોઈએ. ભક્ત પોતાની મસ્તીમાં એમ કહે છે આપણે ત્યાં એક પદ આવે છે. “**આનન્દસિન્ધુ બદ્ધ્યો હરિ તનમેં, રાધામુખ પૂરણશશિ નિરખત ઉમગ ચલ્યો વ્રજ વૃંદાવનમેં. ઈત રોકયો યમુના ઉત ગોપિન કછુ એક ફેલ પયો ત્રિભુવનમેં.**”

એ તો ભક્ત પોતાની મસ્તીમાં કહે તોજ એ છાજે પણ દાર્શનિકને આવી મસ્તી ન હોય. તદ્દન શુષ્ક અને નિરસ વાતો કહેનાર હોય તે દાર્શનિક. તેના મોમાં આવી સરસ વાત ન છાજે, ભક્તના મોમાં છાજે. બાળક જો તોતડાઈને કાલુ-ઘેલુ બોલે તો વહાલ આવે પણ મોટો માણસ જો તોતડાઈને બોલે તો તેને ડોકટર પાસે લઈ જઈ દવાદારુ કરાવવા પડે. બાળક જો તોતડાઈને બોલે તો વહાલ આવે પણ જો એ સારી રીતે બોલવા લાગે તો રસભંગ થઈ જાય. અને જો બાળક શુદ્ધ અને સારી રીતે બોલે કે “**પ્રત્યક્ષપૂર્વક મને નિર્ધારણ થયું છે**” તો આપણને એમ થશે

કે આના મોઢામાંથી આવો બોલ ક્યાંથી નીકળ્યો. આપણને ચિન્તા થાય કે આમાં ભૂતપ્રેતનો આવેશ છે કે શું? તે રીતે ભક્ત એમ કહી શકે. “**નાપરસ્યો કરમઃ અરુગ્યાની અટક રત્યો રસિકનકે મનર્મે.**” કેમકે એકાન્તમાં એની મસ્તી છે. તેવી રીતે જો જ્ઞાની પણ પોતાની મસ્તીમાં કર્મ અને ભક્તિ નો ઈન્કાર કરી દે તો ચાલે. ગરબડ ત્યારે થાય છે કે જ્યાં આપણે જ્ઞાનીના જ્ઞાનને દર્શન સાથે સરખાવીએ છીએ. તેનું જ્ઞાન તો તેની અનુભૂતિ છે. તે અનુભૂતિનો શબ્દમાં બોધ નથી થઈ શકતો. એમાં કાંઈ ચોકસાઈની જરૂર નથી હોતી. એ તો શબ્દાતીત જ્ઞાન છે, એટલે બધી અનુભૂતિઓને ગ્રસીને એવો વિલક્ષણ અદ્ભુત અનુભવ થાય કે તેને શબ્દમાં કહી શકાતો નથી. જ્યારે દર્શન કંઈક જુદી વસ્તુ છે.

લોકો એમ સમજે છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યે જ્ઞાનમાર્ગને પ્રાધાન્ય નથી આપ્યું તેથી તેમનો મત દર્શન નથી. દર્શન સાથે આ વાતને કોઈ સમ્બન્ધ નથી. એક ઠેકાણે એક જાણે એમ કહ્યું છે કે શંકરાચાર્યે જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપ્યું તેથી તેમનું જે દર્શન છે તે ઉચ્ચ દર્શન છે અને વલ્લભાચાર્યે જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય નથી આપ્યું તેથી તેમનો કેવળ ભાવનાત્મક વિચાર છે જ્ઞાનનો વિચાર નથી. ત્યારે મેં કહ્યું “પેલા જ્ઞાન અને દર્શન ના જ્ઞાનમાં બહુ મોટો ફરક છે.” આઈનસ્ટાઈન્ પણ બહુ મોટો દાર્શનિક હતો. બર્ટાન્ડ રસેલ્ પણ મોટો દાર્શનિક હતો. અને જો શંકરાચાર્ય આવીને સો વખત કહે કે આઈનસ્ટાઈન્ રસેલ્ દાર્શનિક નહોતા તો લોકો માનવા તૈયાર નહીં થાય. પણ જો શંકરાચાર્ય એમ કહેશે કે આઈનસ્ટાઈન્ રસેલ્ બ્રહ્મજ્ઞાની નહોતા તો મને લાગે છે કે ૯૦% લોકો માનશેજ. કેટલાક લોકો મોટા દાર્શનિક હતા પણ બ્રહ્મજ્ઞાની નહોતા. બ્રહ્મજ્ઞાન એવી કાંઈક વિલક્ષણ વસ્તુ છે કે તે શબ્દમાં બંધાતુ નથી. તે શબ્દાતીત કાલાતીત દેશાતીત એવો કોઈ અનુભવ છે કે જે શબ્દોમાં બાંધી શકાય તેમ નથી. જ્ઞાનને શબ્દમાં બાંધવાનો જે પ્રયત્ન છે તે જ તો દર્શન છે. દર્શન અને જ્ઞાન ની સરખામણી નથી. શંકરાચાર્ય પણ ગભરાઈ જશે કે જ્ઞાનનો આવો કુઅર્થ કેમ કર્યો? જે શબ્દાતીત જ્ઞાન છે તેને તત્વજ્ઞાન કહીને જ્ઞાનનું અપમાન કેમ કરો છો? શંકરાચાર્યના જ્ઞાનનો અર્થ કોઈ દર્શન કહી દે તો બિચારા શંકરાચાર્યનું શ્રાવ્ય થઈ જાય.

એટલે જ્ઞાનને શંકરાચાર્યે જે પ્રાધાન્ય આપ્યું તેથી તેમનું દર્શન ઊંચું છે અને વલ્લભાચાર્યે તે જ્ઞાનને ગૌણ બનાવ્યું છે તેથી તેમનું દર્શન ઓછું છે એવું નથી થતું.

જ્ઞાનને ગૌણ બનાવનાર એક સ્વતન્ત્ર દર્શન છે અને જ્ઞાનને ઉપર ચઢાવનાર એક સ્વતન્ત્ર દર્શન છે. અને વળી કર્મને ઉપર ચઢાવવાનું એક ત્રીજું સ્વતન્ત્ર દર્શન છે. દર્શન તરીકે બધાની સરખી યોગ્યતા છે. જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ નું વિશ્લેષણ કરવું હોય તો કરો પણ દર્શનનું આ મુદ્દાથી વિશ્લેષણ થઈ શકતું નથી. જો દર્શનનું વિશ્લેષણ કરવું હશે તો જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ જે કાંઈ હોય તેને શબ્દમાં બાંધવાનો કોનો પ્રયત્ન કેટલે અંશ સુધી સફળ થયો છે તે પ્રયત્નનું જો મૂલ્યાંકન કરશો તો તેના દર્શનનું મૂલ્યાંકન થશે. જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ થી દર્શનનું મૂલ્યાંકન નહીં થાય. જે જ્ઞાનને શંકરાચાર્યે તમારી આગળ મૂક્યું છે તે જ્ઞાનને શબ્દમાં બાંધવા તે કેટલે અંશે સફળ થયા છે તે પ્રયત્નની સફળતાથી તેમના દર્શનનું મૂલ્યાંકન થશે. અથવા જે ભક્તિને વલ્લભાચાર્યે તમારા આગળ મૂકી છે તે ભક્તિને બાંધવાનો તેમનો પ્રયત્ન કેટલો સફળ થયો છે તે તેમના દર્શનની સફળતાની અને વિફળતાની કહાની હશે. ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેથી ભાવનાપ્રધાન દર્શન થઈ ગયું અને જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપ્યું તેથી બુદ્ધિપ્રધાન દર્શન થઈ ગયું એવું નથી. પેલા જ્ઞાન અને બુદ્ધિ ને સ્નાનસૂતકનો સમ્બન્ધ નથી. બુદ્ધિથી અતીત તે જ્ઞાન છે. ઉલ્ટાનું જ્યાં બુદ્ધિ ઠપ થાય છે ત્યાં પેલું જ્ઞાન શરૂ થાય છે. પેલું જ્ઞાન તો “**નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યઃ**”

બુદ્ધિની ઉપરની વાત છે છતાં બુદ્ધિવાદી અહીં સરખામણી કરી દે છે. પરમહંસ સંન્યાસીને તો એમ કર્તવ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે કે કોઈની સામે પોતાનું જ્ઞાન બતાવવું નહીં. પરમહંસ સંન્યાસીનું લક્ષણ (Qualification) એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જો કોઈ તેની આગળ આવીને અદ્વૈતનું ખંડન કરે તો તે સાંભળતો રહે, તો એ પરમહંસ સંન્યાસીની અવસ્થા છે. આવા પ્રધાન જ્ઞાનને સિદ્ધ કરવાની કે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની પરમહંસ સંન્યાસીની અવસ્થા નથી. તે નીચેના સંન્યાસીની અવસ્થા છે. કુટિચક બહુદક હંસ પછી પરમહંસ એવી સંન્યાસીની ઘણી કક્ષાઓ છે. આ નીચેની કક્ષાના સંન્યાસી જે શાસ્ત્રાર્થ કે ચર્ચા કરી શકે. પરમહંસ શાસ્ત્રાર્થ કે ચર્ચા કરી શકે નહીં. જો તે પ્રમાણે તે કરે તો અધઃપતિત થાય. પોતાની કક્ષાથી નીચે આવી જાય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ જ્ઞાનને અને તે જ્ઞાનને જરાપણ સમ્બન્ધ નથી. આમાં તર્કનો કોઈ સમ્બન્ધ નથી, બુદ્ધિનો પણ કોઈ સમ્બન્ધ નથી, તત્વજ્ઞાનનો પણ કોઈ સમ્બન્ધ નથી, એ જ્ઞાન આખું નોખું છે. મૂંગો ગોળ ખાય પણ બોલી ન શકે કે ગોળ કેવો છે. “**ગુંગો ગુડ ખાય, સ્વાદ કદુ ન બતાવે.**”

તેવુંજ પેલું જ્ઞાન છે કે માણસ બ્રહ્મને જોઈ લે અને પછી બોલી ન શકે કે શું જોઈ રહ્યો છે? અને જો બોલે તો સમજવું કે બ્રહ્મ દેખાયો નથી. ખુદ શંકરાચાર્ય કહે છે કે મૂળતત્વ અવાચ્ય છે તેમાં કાંઈ તથ્ય છે. સાવ ખોટી વાત નથી. તેથીજ મહાપ્રભુજી સ્વીકારે છે કે બ્રહ્મ અવાચ્ય પણ છે. કારણકે જો સાચી રીતે બ્રહ્મને જોઈ લે તો પછી બોલે પણ શું? અવાક થઈ જાય. જોયા પછી માણસ બોલવાની સ્થિતિમાં આવે તો વળી પાછો તે પોતાની કક્ષાથી નીચે ઉતર્યો કહેવાય. એ બ્રહ્મજ્ઞાનનો અને તત્ત્વજ્ઞાનના જ્ઞાનનો કોઈ સમ્બન્ધ નથી.

તેવીજ રીતે કર્મમાર્ગ પણ એક સ્વતન્ત્ર માર્ગ છે. તે માર્ગનો આની સાથે કોઈ સમ્બન્ધ નથી. સામાન્યતયા આપણે કર્મ કરવું પડે છે. હવે જ્ઞાનીને ભોજન કરવું પડે છે તે પણ કર્મ થયું પણ તે કર્મ અને આ કર્મ જુદાં છે. જેમ પેલું જ્ઞાન અને આ જ્ઞાન, જેમ આપણું બૌદ્ધિક જ્ઞાન અને આનુભવિક જ્ઞાન, તે જ્ઞાનની સરખામણીમાં નથી આવતું. તેવી રીતે આ કર્મ પણ જુદું છે. તે કર્મનો અને આ કર્મનો સમ્બન્ધ પણ નથી આવતો.

તેવીજ રીતે લૌકિકસ્નેહ અને ભક્તિ ને પણ સમ્બન્ધ નથી રહેતો. વૃત્તિ એક સરખીજ છે. સ્નેહની વૃત્તિ તે જ ભક્તિ. પણ ભક્તિમાં સ્નેહને એક જુદું વલણ-અશ્લર્મોડ મળે છે. એક જુદું ઉદ્ધર્વિકરણ (Sublimation) મળે છે. એ ઉદ્ધર્વિકરણ મળ્યા પછીજ ‘ભક્તિ’ કહેવાય છે. તમે છોકરાં-છૈયાંને જે સ્નેહ કરો છો તે ભક્તિની (સ્નેહની) વૃત્તિ, તે રીતે જ્ઞાનમાં તમારા જ્ઞેયને સ્નેહ કરો છો તે ભક્તિની (સ્નેહની) વૃત્તિ અને આ ભક્તિ માં બહુ અન્તર છે. જે ઉદ્ધર્વિકરણ આ વૃત્તિને ભક્તિમાર્ગમાં મળી રહ્યું છે તે અહીં બીજામાં નથી. તેથી સાચા અર્થમાં જે ભક્તિમાર્ગની ભક્તિ છે તે જ્ઞાનમાર્ગમાં નથી. એના જેવી પાસપડોશની નજીકની વૃત્તિ છે. આચાર્યચરણ આગળ જઈને બતાવશે કે જ્ઞાનનિષ્ઠા ભક્તિનિષ્ઠા અને કર્મનિષ્ઠા શું છે? પછી આગળ કહેશે કે “નિષ્ઠા ચ સાધનૈરેવ ન મનોરથવાર્તયા” (ત.દી.નિ.૧૧૮) એટલે એ નિષ્ઠા અલગ વાત છે, જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ ની એ નિષ્ઠાઓ જુદી વસ્તુઓ છે અને એના સામાન્ય સમ્બન્ધમાં આવતી વૃત્તિઓ જુદી વસ્તુઓ છે. ભક્તને પણ કાંઈક જ્ઞાન તો થશેજ. તે કાંઈ જડ તો નથી કે તેને કાંઈ જ્ઞાન ન થાય. કૃષ્ણપદેન ચ બહિર્ભજનમેવ મુખ્યમિતિ નિરૂપિતમ્, “યો વેદ નિહિતં ગુહ્યામ્” ઈતિ તુ જ્ઞાનમાર્ગો.

બહિર્ભજનનીજ મુખ્યતા:

હવે આચાર્યચરણ છેલ્લો ઘા કરી રહ્યા છે કે અમે આદિમૂર્તિ કૃષ્ણએવ સેવ્ય: સાયુજ્યકામ્યયા જે કત્યું તેનાથી હજી પણ એમાં બારીકી નીકળી રહી છે. અને તે એ છે કે કૃષ્ણપદેન ચ બહિર્ભજનમેવ મુખ્યમ્ ઈતિ નિરૂપિતમ્ જો તમારે બ્રહ્મ તરીકે સાયુજ્યકામનાથી ભજવો હોય તો એકનો; મૂળ સ્વરૂપનો આશ્રય કરવો જોઈએ. આ જે વાત કરી તેમાં બીજા બે ફાંટા પડશે. સાયુજ્યકામનાથી મૂળરૂપને જો તમે અન્ત:સ્થિત તરીકે ભજન કરશો તો તમારો ફાંટો જ્ઞાનમાં જશે. અને જો બહિર્ભજન કરશો તો પુષ્ટિમાર્ગમાં આવશે. તેથી મૂળરૂપની ફરીથી વ્યાખ્યા કરે છે. ‘કૃષ્ણ’ પદને જોડીને સ્પષ્ટતયા સમજાવે છે કે કૃષ્ણ એ આન્તરિક ઘડતર નથી બહારનું ઘડતર-Pattern છે. પેલું જે મૂળરૂપ છે તે આન્તરિક અને બહાર નું બન્ને ભેગું સ્વરૂપ છે. પણ જ્યારે એ પ્રશ્ન થયો કે કૃષ્ણ બહાર ભક્તોના હૃદયમાંથી વ્રજમાં અવતર્યો તે શું? અહીં ‘ભક્તોના હૃદયમાંથી’ એ પદ બહુ સમજણપૂર્વક વાપર્યું છે. કારણકે હૃદયમાં રહેલું તે મૂળ તત્ત્વ ભક્તોના ભાવોને અનુસરીને બહાર પ્રકટ થયું છે. વસુદેવ-દેવકીને પુત્ર જોઈતો હતો, ઈશ્વર નહોતો જોઈતો. તેથી જ્યારે ભગવાન્ દેખાયા અને કત્યું કે વરદાન માગો ત્યારે ભગવાન્ એટલા સુન્દર હતા કે તેમણે તેમને જોઈને કત્યું કે અમને તમારા જેવો એક પુત્ર જોઈએ છે. આથી વિરોધાભાસ થયો. જે અજન્મા છે તેના જેવો પુત્ર કેવી રીતે થઈ શકે? અને જે પુત્ર થાય તે અજન્મા કેમ થઈ શકે? વિરોધી વરદાન તેમણે માગ્યું. વળી નન્દયશોદાને અજન્મા પુત્ર જોઈતો હતો. તેઓએ માગ્યું તે ભગવાને કરી દેખાડ્યું. પોતાનું અજન્માત્વ કાયમ રાખીને પુત્રરૂપે ભગવાન્ અવતર્યા તે એમના ભાવનું ભગવાને અનુસરણ કર્યું. આવું બધું ચક્રર જોઈને શ્રુતિએ કત્યું કે “અજાયમાનો બહુધા વિજાયતે” (તૈત્તિ.આર.૩૧.૩૩) અજાયમાન છે અને ઘણા કાળમાં ઘણી રીતે પ્રકટ થાય છે. આ અજન્માના પુત્રત્વનો જે સિદ્ધાન્ત છે તે બહિર્ભવતરણ છે તે અન્ત:સ્થિતિ નથી. કારણ કે પુત્ર માંગવામાં એમની માગણી ભગવાન્ તેમના હૃદયમાં પ્રતિભાસમાન થાય તેવી નહોતી. એમને પુત્રની કામના હતી અને ભગવાન્ દેખાયા એટલે કત્યું કે તમારા જેવો પુત્ર થાય. હવે કૃષ્ણે એ કામનાપૂર્તિ કરી છે. તેથી મહાપ્રભુજી કહે છે કૃષ્ણપદેન ચ બહિર્ભજનમેવ મુખ્યમિતિ નિરૂપ્યતે જો મૂળરૂપનું અન્ત:સ્થિતિમાં તમે ભજન કરો તો તમે જ્ઞાનપદ પર અગ્રેસર થાવ. પણ જો તમે બહિર્ભજન કરો તો પુષ્ટિનાં બધાં લક્ષણો આવી જાય. કારણ કે અન્દર રહેનારને

તમે તમારે અધીન કેવી રીતે બનાવી શકશો? તે જે અન્દર રહેલો છે તે તો તમારો નિયંત્રક છે, તમારા ઘરમાં પેસી ગયો એટલે બસ.

પ્રાચીન કાળમાં એવો રિવાજ હતો કે જ્યાં સુધી કિલ્લાની અન્દર પેસે નહીં ત્યાં સુધી કિલ્લો જીતાય નહીં. અન્દર પેઠા પછી ઝંડો બદલાય. એટલે જે અન્દર પેસી જશે તો પાછો રાજા થઈ જશે.

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેશ્વરે અર્જુન તિષ્ઠતિ।

ભ્રામયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રાણ્ઢાનિ માયયા।।

(ભગ.ગીતા.૧૮।૬૧)

જો હૃદયમાં છૂપાઈ ગયો તો એને તાકાત મળી જશે. કારણકે હૃદયની બધી શક્તિઓ ઉપર એનો કાબૂ આવી જશે. એટલે ભક્તો કહે છે કે ચલ બહાર સામો ઉભો રહે. સામો ઉભો રહેશે તો અમે અમારું બધું જોર ચલાવી શકીશું કારણકે જો અન્દર હૃદયમાં સન્તાઈ જાય તો પછી અન્દરનું સ્વીચ્છોડીજ એના હાથમાં આવી જાય. પછી આપણું જોર ક્યાંથી ચાલે? પછી તો તે પાછો રાજા થઈ જાય. તેથી એને રાજા નથી થવા દેવો. એને આંખની સામે બહાર રાખવો છે. એટલે તે એક ક્ષણ પણ ઓઝલ થાય તો ભક્તોને ચિન્તા થાય કે વળી પાછો હૃદયમાં ઘૂસી તો નથી ગયો ને! તેથીજ આચાર્યચરણ કહે છે **કૃષ્ણપદેનૈવ ચ બહિર્ભજનમેવ મુખ્યમિતિ નિરૂપિતમ્** તે વખતે રેખાંકિત (Underline) કરવાની પદ્ધતિ નહોતી. નહીં તો આચાર્યચરણે આ પંક્તિ રેખાંકિત કરી દીધી હોત. કહે છે કે બહિર્ભજન છે તે મુખ્ય છે. કારણકે “**યો વેદ નિહિતં ગુહાયામ્**” હૃદયગુહામાં જે મૂળરૂપને જાણે છે તે મૂળરૂપને જ્ઞાનીઓ જાણે છે. કારણકે જ્ઞાનીઓ બીજાં જે સ્થૂળરૂપ છે તેમાં કાંઈ અટકતા નથી. આપણે પણ એટલું તો માનીએજ છીએ કે સાચા જ્ઞાનીને, પછી ચાહે તેણે પોતાની જ્ઞાનની શરૂઆત ગણપત્યુપાસનાથી કરી હોય શિવોપાસનાથી કરી હોય કે કોઈ પણ ઉપાસનાથી કરી હોય, પણ તેને જે જાણાય છે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે તો મૂળરૂપનુંજ થાય છે. તે મૂળરૂપજ જાણે પછી સ્થૂળરૂપમાં અટકતું નથી. જ્ઞાની પણ મૂળરૂપનેજ પૂજે છે. પણ અન્તર એટલુંજ થાય છે “**યો વેદ નિહિતં ગુહાયામ્**” આ ભક્ત એને ગુહામાં છૂપાવવા માગતો નથી. છૂપાય તે તેને પસન્દ નથી. તેથી તે દરવખતે તેને બહાર આંખ સામે જોવા માગે છે. તેથીજ કહે છે “**યો વેદ નિહિતં ગુહાયામ્**” ઈતિ તુ જ્ઞાનમાર્ગે

અવતરણિકાઃ

નનુ સર્વત્રૈવ તત્તદેવતાસાયુજ્યં ફલત્વેન શ્રૂયતે, તતો વિશેષઃ કઃ ઈતિ ચેત્ તત્ર આહ-

કારિકાઃ

નિર્ગુણા મુક્તિઃ અસ્માદ્ધિ સગુણા સાડન્યસેવયા।

જ્ઞાનેડપિ સાત્ત્વિકી મુક્તિઃ જીવનમુક્તિરથાપિ વા।।

જ્ઞાની ચેદ્ ભજતે કૃષ્ણં તસ્માત્ નાસ્ત્યધિકઃ પરઃ।।૧૪।।

શ્લોકાન્વયાર્થઃ

નિર્ગુણા-નિર્ગુણ (થાય છે), મુક્તિઃ-મુક્તિ, અસ્માદ્-આથી, હિ-તો અન્યસેવયા-બીજાના સેવનદ્વારા, સગુણા-સગુણ (મુક્તિ થાય છે), જ્ઞાનેડપિ-જ્ઞાનમાં પણ સાત્ત્વિકી મુક્તિઃ-સાત્ત્વિકમુક્તિ (થાય છે) અથવા જ્ઞાનીની (પ્રાપ્તજ્ઞાનવાનની), જીવનમુક્તિ-જીવનમુક્તિ (થાય છે), જ્ઞાની ચેત્-પ્રાપ્તજ્ઞાની જો, કૃષ્ણં-કૃષ્ણને, ભજતે-ભજે (તો), તસ્માત્-તેનાથી, પરઃ-બીજો, ન અધિકઃ-અધિક રહેતો નથી.

પ્રકાશઃ

નિર્ગુણા મુક્તિઃ અસ્માદ્ ઈતિ. સાયુજ્યં મુક્તિઃ. નિર્ગુણે સાયુજ્યે નિર્ગુણા ભવતિ, સગુણે સગુણા. ભગવદ્વ્યતિરિક્તાઃ સર્વ એવ કાલપર્યન્તં સગુણાઃ. કાલોડપિ ગુણાનુરોધીતિ સગુણપ્રાયઃ. અક્ષરસ્ય પ્રકારસ્તુ વક્તવ્યઃ. “મન્નિષ્ઠં નિર્ગુણં સ્મૃતમ્” ઈતિ, “તં ભજન્નિર્ગુણો ભવેત્” ઈતિ વાક્યાદ્ કૃષ્ણસાયુજ્યમેવ નિર્ગુણા મુક્તિઃ. અક્ષરજ્ઞાનમાર્ગયોઃ એકત્વાત્ દ્વયમ્ એકેન સમાહતમ્. જ્ઞાનેડપિ સાત્ત્વિકી મુક્તિઃ ઈતિ. જ્ઞાનમાર્ગઃ સગુણ એવ, “સત્ત્વાત્ સમ્બજયતે જ્ઞાનમ્” ઈતિ વાક્યાત્. અતએવ જ્ઞાનિનો ભીતાઃ સંસારાદ્ વિરક્તા ભવન્તિ. એવં જ્ઞાનમાર્ગે પ્રવૃત્તસ્ય સગુણાત્વમ્ ઉપપાદ્ય જ્ઞાનસમ્પત્તિયુક્તસ્ય ન સગુણાત્વમ્ ઈતિ આશંક્ય આહ જીવન્મુક્તિરથાપિ વા ઈતિ. વાઈતિ અનાદરે. મુખ્યપક્ષે તુ “સમાસેનૈવ કૌન્તેય” ઈતિ

વાક્યસન્દર્ભે બ્રહ્મભાવનાનન્તરં ભક્તિર્ભવતિ ઇતિ ગુણાતીત એવ પ્રવેશઃ. “તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ” ઇતિ વાક્યાત્. તદભાવે કેવલં જીવન્મુક્તા ભવન્તિ ઇતિ સનકાદિતુલ્યાઃ સગુણા એવ. ઇમમેવ વિશેષં વક્તું ભગવાન્ આહ “સર્વભૂતહિતેરતા” ઇતિ. અત એવ શુકાદિનાં ભક્તિમાર્ગોપદેશનદ્વારા સર્વભૂતહિતાચરણમ્. યસ્તુ પૂર્વ જ્ઞાનમાર્ગે પ્રવૃત્તઃ પ્રાપ્તજ્ઞાનઃ કૃષ્ણસેવાર્થં યતતે તન્નિષ્ઠાં પરિત્યજ્ય, સ મહાન્ ઇતિ આહ જ્ઞાની ચેત્ ભજતે કૃષ્ણમ્ ઇતિ. યદ્યપિ જ્ઞાનમાર્ગેડપિ વિષયો નિર્ગુણસ્તથાપિ માર્ગઃ સગુણ ઇતિ ભક્તિમાર્ગસ્ય ઉત્કર્ષઃ. ક્રિયાશક્તેઃ ઇન્દ્રિયાણાં ચ વૈફલ્યં જ્ઞાનમાર્ગે. તસ્માદ્ ભક્તિમાર્ગાનુસારેણ કૃષ્ણ એવ સર્વેષાં સેવ્ય ઇતિ નિરૂપિતમ્. ||૧૪||

સારાંશઃ

ત્રિગુણાતીત સાયુજ્યમોક્ષ તો આ પરબ્રહ્મથીજ પ્રાપ્ય છે. કેમકે ત્રિગુણાતીત પરબ્રહ્મની સાથે સાયુજ્યલાભ મળે તો મુક્તિ નિર્ગુણા હોય. પ્રાકૃત ગુણો સાથે જોડાયેલ ભગવદ્ગુણો સાથે મુક્તિ મળે તો તે મુક્તિ સગુણા હોય છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ સિવાય કાલ વિગેરે દરેક તત્ત્વો સગુણ હોય છે. જોકે કાલ પોતે પ્રાકૃત ગુણોથી નિર્મિત નથી હોતો છતાંય પ્રાકૃત ગુણોને સાથે રાખીને કાર્ય કરતો હોવાથી સગુણ જેવો બની જતો હોય છે. અક્ષરબ્રહ્મનો પ્રકાર આગળ જણાવવામાં આવશે. “મારામાં સન્નિષ્ઠ નિર્ગુણ હોય છે.” તેમજ “તેને ભજવાથી નિર્ગુણ થવાય છે.” આવા વચનોને કારણે કેવલ શ્રીકૃષ્ણ સાથે સાયુજ્યનેજ નિર્ગુણ મુક્તિ ગણવી. ‘અક્ષરબ્રહ્મજ્ઞાન’ કહો કે ‘જ્ઞાનમાર્ગ’ કહો બેઉ એકજ હોવાથી બન્નેનું અલાયદુ વર્ણન નથી કરતા. તેથી કહે છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં સાત્ત્વિક મોક્ષ થાય છે. જ્ઞાનમાર્ગ, હકીકતમાં, સગુણ માર્ગ છે કેમકે “સત્ત્વગુણની પ્રધાનતાને કારણે જ્ઞાન થાય છે” એમ કહેવાયું છે. તેથીજ જ્ઞાનમાર્ગીઓ સંસારથી ભયભીત થઈને તેનાથી વિરક્ત થાય છે. જ્ઞાનમાર્ગ ઉપર ચાલનારા સાધકનું સગુણ હોવું દર્શાવતા જ્ઞાનસંપત્તિથી સમૃદ્ધ છે તે તો કદાચ સગુણ નહીં હોય એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આપતાં કહે છે કે જીવન્મુક્ત જો કોઈક જ થાય તો પણ આમજ સમજવું. એટલેકે વિદેહ મુક્તિ કે સદેહ મુક્તિ ની વચ્ચે ઝાઝો તફાવત નથી. મુખ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનના પક્ષના રૂપે તો બધી વાતોનો સંકલન કરવા ભગવદ્ગીતા (૧૮.૫૦-૫૪)ના ઉપદેશમાં ભગવાને બ્રહ્મભાવના પછી ભક્તિ પ્રકટ થાય છે તેમ સ્વીકાર્યું છે. તેથી ભગવાન્ના ગુણાતીત સ્વરૂપમાં પ્રવેશરૂપા મુક્તિ ત્યાં ઉપદિષ્ટ થઈ છે. આ પણ

ભગવદ્ગીતાના (૧૩.૩-૪) શ્લોકોના આધારે સિદ્ધ થાય છે. તેમ ન થતું હોય તો સનકાદિ જીવન્મુક્તોની માફક સગુણા જીવન્મુક્તિ મળે છે. આ વિશેષતા ભગવાને પોતે “તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂતહિતેરતાઃ” (ભગ.ગીતા.૧૨.૧૪) જણાવેલ છે તેથી જ તો શુકાદિ મહાનુભાવોએ પણ ભક્તિમાર્ગના ઉપદેશદ્વારા સર્વભૂતોના હિતનું સંપાદન કર્યું છે. જે પહેલાં જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા પછી જ્ઞાનમાર્ગીય નિષ્ઠાનો ત્યાગ કરી કૃષ્ણના સેવન=ભજનમાં પ્રવૃત્ત થાય તે તો ખરેખર મહાન હોય છે. જોકે જ્ઞાનમાર્ગમાં વિષયતો નિર્ગુણ હોય છે પરંતુ તે માર્ગ સગુણ હોય છે. આ જ તો ભક્તિમાર્ગનો ઉત્કર્ષ છે કેમકે જ્ઞાનમાર્ગમાં ક્રિયાશક્તિઓ અને ઇન્દ્રિયો દિવ્યફલથી વંચિત રહી જતી હોય છે. તેથી ભક્તિમાર્ગ મુજબ કૃષ્ણજ બધામાટે સેવ્ય હોય છે. ||૧૪||

વિવેચનઃ

આગળના શ્લોકમાં “આદિમૂર્તિઃ કૃષ્ણ એવ સેવ્યઃ સાયુજ્યકામ્યયા” કહ્યું છે. સાયુજ્યના બે અર્થ હોઈ શકે. એક એ કે ભગવાનમાં ભળી જવું અને બીજો એ કે ભગવાનની સાથે રહેવું. તે મુજબ જે જીવની જેવા પ્રકારની સાયુજ્યકામના હોય, ભગવાનમાં ભળી જવાની કે ભગવાનની સાથે રહેવાની, તે કામનાથી કૃષ્ણભજન કરવું “કૃષ્ણ એવ સેવ્યઃ સાયુજ્યકામ્યયા” આ વિધાનમાં જે ‘સાયુજ્યકામ્યયા’ પદ આવ્યું તેમાંથી પાછી એક શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે જો સાયુજ્યકામનાથીજ કૃષ્ણભજન પ્રાપ્ત થતું હોય તો તદ્-તદ્ દેવતાઓનાં સાયુજ્યનું ફલ તરીકે વર્ણન ઉપલબ્ધ થાયજ છે. તો કૃષ્ણભજનનું પ્રયોજન શું?

“તેષાં કઃ વિશેષઃ” હવે જે દેવતાઓનું સાયુજ્ય એટલે કે તે દેવતાઓમાં ભળી જવું અથવા તે દેવતાઓના જે લોક હોય ત્યાં સ્થિતિ થવી. એમાંથી જે ફલ લેવું હોય તે ફલ તેનું ભજન કરનારને તો પ્રાપ્ત થવાનુંજ છે. પછી તમે કૃષ્ણના ભક્ત હો તો કૃષ્ણમાં ભળી જશો અથવા કૃષ્ણની સાથે રહેશો પણ તેથી કૃષ્ણભજન ક્યાં પ્રાપ્ત થશે? ત્યારે કહે છે કે નિર્ગુણા મુક્તિઃ અસ્માદ્ધિ સગુણા સાડન્યસેવયા.

સાયુજ્યમુક્તિ એટલે શાનાથી મુક્તિ? જો નકારાત્મક રીતથી લઈએ તો ભવબન્ધનમાંથી મુક્તિ અને વિધેયક રીતથી લઈએ તો એનામાં ભળી જવું અથવા એની સાથે રહેવું. ત્યારે કહે છે કે નિર્ગુણે સાયુજ્યે નિર્ગુણા ભવતિ, સગુણે સગુણા હવે બન્ધનથી મુક્તિ તે તો કદાચ સરખી વાત બન્નેમાં હશે.

ભવબન્ધનમાંથી છૂટવું એને આપણા ત્યાંની દર્શનની અઘરી ભાષામાં કહું તો દુઃખાભાવ.

બે પુરુષાર્થ છે, દુઃખાભાવ અને સુખપ્રાપ્તિ. ભવબન્ધનથી છૂટ્યા તે તો દુઃખાભાવ, દુઃખ મટ્યું અને સુખ તે સ્વઈષ્ટદેવતા સાથે સ્થિતિ, અથવા તો તેમાં મળી જવું. અમુક લોકો દુઃખાભાવનેજ મોક્ષ તરીકે સ્વીકારે છે. સુખને નથી સ્વીકારતા. પણ વેદાન્તદર્શનમાં દુઃખાભાવ અને સુખ ને પૃથક રીતે ગણ્યાં છે. ઉદાહરણની ભાષામાં એને સમજાવવું હોય તો એમ કહેવાય કે માણસ બીમાર પડ્યો ઉપચાર કરાવ્યો અને રોગ દૂર થયો તેનું નામ દુઃખાભાવ. પણ જ્યાં સુધી ટોનિક વિટામીન લઈ સશક્ત ન થાય ત્યાં સુધી સુખ ન થાય. જ્યારે તંદુરસ્ત થાય ત્યારે સુખ થાય. એટલે આ બીમારીને લીધે તંદુરસ્તીમાં જે ઘટાડો આવ્યો છે તે પાછો આવી જાય ત્યારે સુખ કહેવાય. બીમારીની અશક્તિ રહેતી હોય ત્યાં સુધી દુઃખાભાવ થયો કહેવાય પણ સુખ થયું એમ ન કહેવાય. જેમકે માથા ઉપરનો ભાર મૂકી દે અને ઝાડ નીચે બેસે એટલે દુઃખાભાવ થયો. પણ ઝાડની ઠંડી હવા આવે ત્યારે સુખ થયું કહેવાય. તે વખતે કોઈ ઠંડું પાણી આપી દે ત્યારે પરમ સુખ થાય. દુઃખાભાવ અને સુખ માં કેવળ નકારાત્મક અને વિધાયક લક્ષણનો ભેદ છે એમ નથી પણ બન્ને જુદા-જુદા પ્રકારની અનુભૂતિઓજ છે. તેથી મુક્તિનો અર્થ પણ બન્ને રીતે લેવો જોઈએ. એટલે કે કેવળ ભવસમ્બન્ધથી છૂટ્યા એટલે મુક્તિ નહીં. છૂટ્યા તે મુક્તિ ખરી પણ મુક્ત થઈને હાંસિલ શું કર્યું? કાંઈક સિદ્ધિ તો જોઈએ ને! એ સિદ્ધિની પણ ગણના થાય છે. તે ગણાવતાં આચાર્યચરણ અહીં કહે છે નિર્ગુણે સાયુજ્યે નિર્ગુણા ભવતિ સગુણે સગુણા ભવબન્ધનમાંથી છૂટ્યો તે સામાન્ય લક્ષણ હોઈ શકે પણ સિદ્ધિની બાજુમાં જો મૂલ્યાંકન કરવા બેસશો તો જો નિર્ગુણમાં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થશે તો તમારી મુક્તિ નિર્ગુણ કહેવાશે. જો સગુણમાં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થશે તો સગુણ મુક્તિ કહેવાશે. આટલું અન્તર તો ખરુંજ.

હવે આગળ કહે છે કે ભગવદ્વ્યતિરિક્તાઃ સર્વ એવ કાલપર્યન્તં સુગુણાઃ ભગવાનને છોડીને સાક્ષાત્ પ્રભુને છોડીને જે કાંઈ વસ્તુઓ છે તે બધી કાળપર્યન્ત સગુણ છે. કાલોડપિ ગુણાનુરોધીતિ સગુણપ્રાયઃ” કાળપર્યન્ત સગુણ છે એમ કહેવાથી કાળથી ગુણાતીતતા આવે છે એમ થાય. ત્યાં કહે છે કે કાળ ગુણમાં નથી પણ ગુણાનુરોધી છે. આ ગુણ શબ્દ બહુ કઠણ છે. તેથી તેને આપણે સમજી લઈએ.

“દ્રવ્યં કર્મ ચ કાલશ્ચ સ્વભાવઃ પુરુષો તથા” બ્રહ્મ જ્યારે સૃષ્ટિરૂપે પરિણત થાય છે ત્યારે તેનાં પાંચ સ્વરૂપ થાય છે. એક તેનું દ્રવ્યરૂપ (Material form) અને બીજાં કાળ કર્મ સ્વભાવ અને પુરુષ. આમ પાંચવિધ પ્રાકટ્ય છે. બીજી રીતે ગણના કરીએ તો કાળ કર્મ સ્વભાવ પ્રકૃતિ અને પુરુષ એમ પણ કહેવાય છે. આમાં પ્રકૃતિને દ્રવ્યનો પર્યાયવાચી શબ્દ ગણવામાં આવે છે. એટલે કે આખું જડરૂપ બ્રહ્માણ્ડ છે તેની જે મૂળ વસ્તુ જેને આપણે દ્રવ્ય કહીએ છીએ તેનું અવ્યક્તરૂપ એ પ્રકૃતિ.

પ્રશ્ન: પંચમહાભૂત કહે છે તે શું?

પ્રકૃતિના સ્થૂળ થવાથી જે પ્રક્રિયા (Process) થાય છે તેમાં આ બધાં પંચમહાભૂતો પ્રકટ થાય છે. પ્રકૃતિ તે આ મૂળ અવ્યક્તરૂપ છે અને આપણને જગત્માં જે બધું પરોક્ષ અને અપરોક્ષ દેખાય છે તે જુદી વાત છે. પ્રકૃતિ આપણને પ્રકૃતિ રૂપે નથી દેખાતી પણ પ્રકૃતિનું આપણે જે વાતથી અભિધાન કરવા માગીએ છીએ તે એટલે કે તે દ્રવ્ય આપણને દેખાય છે. પછી દ્રવ્યની વ્યાખ્યા ચાલો તો ઈલેક્ટ્રોન પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોન થી કરો કે પંચમહાભૂત અને પંચતન્માત્રા થી કરો કે આણુઓથી કરો જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો પણ જગતનું જે કાંઈ મૂળ તત્ત્વ (Matter) છે તેનું અવ્યક્ત રૂપ એટલે પ્રકૃતિ. અને આમાં જે ચેતનતત્ત્વ છે તેનું નામ પુરુષ. આપણે બધા પુરુષનાં સ્થૂળ રૂપો છીએ જેવી રીતે પ્રકૃતિનું સ્થૂળ રૂપ જડ છે તેવી રીતે. જો કે સ્થૂળ અને અસ્થૂળ નો પ્રયોગ પુરુષમાં થતો નથી. પણ સમજાવવામાટે આ પ્રયોગ કર્યો છે. બહુ ગૌણ પ્રયોગ છે. જેમ જે મૂળરૂપે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ છે તેનો વ્યક્તરૂપે વિસ્તાર તે આ જગત્, તેમ આ સમગ્ર જગત્માં ચેતનતત્ત્વનું જે એક મૂળરૂપ છે તેનું નામ પુરુષ અને તેનાથી જે વહેંચાયું જે અનેકવિધ ચેતનોમાં વિભાજિત-વિસ્તાર થયો તે બધા જીવાત્માઓ એને આપણે ત્યાં સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જગત્ની દરેક વસ્તુઓ તે વ્યષ્ટિ અને એની સમષ્ટિ તે પ્રકૃતિ. તેવી રીતે દરેક જીવાત્માઓ તે વ્યષ્ટિ અને પુરુષ તેની સમષ્ટિ. સાંખ્ય શાસ્ત્ર અહીં આવીને થોભી જાય છે. તેની ગતિ આટલીજ છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ સાંખ્યનાં ટોચનાં ધારેલાં તત્ત્વો (Abstractions) છે. આપણે જો ધારણાની દૃષ્ટિએ દલીલ (Abstract Reasoning) કરીએ તો પંચમહાભૂત પંચતન્માત્રા પંચજ્ઞાનેન્દ્રિય પંચકર્મેન્દ્રિય મન બુદ્ધિ અહંકાર અને પ્રકૃતિ એમ થાય

અને ત્યાં તેની છેલ્લી વાત આવી જાય. પણ વેદાન્ત અહીં છોડતું નથી. એની યાત્રા આગળ ચાલે છે. તે આગળ જઈને કહે છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ની સાથે બીજાં તત્વો પણ છે, કાળ કર્મ અને સ્વભાવ. તે કાળ તત્વ તેમાં દાખલ થયું કારણકે પ્રકૃતિ કેવી રીતે જગત્તત્વમાં પરિણત થાય? સાંખ્ય એમ કહે છે કે પુરુષના સંયોગથી પ્રકૃતિમાં કોઈ જાતનો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થતો હોય તો કોઈક કાળમાંજ તેથી કાળના તત્વની આવશ્યકતા આવી જાય. ઉત્પત્તિ એટલે કે કાળ વિના ક્ષોભ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. જો કાળને સમજાવવામાં નહીં આવે તો ઉત્પન્ન થયું એમ કેવી રીતે કહેવાશે? સાંખ્ય એમ કહે છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ અનાદિ તત્વો છે. પ્રકૃતિ પણ પહેલાંથી હતી અને પુરુષ પણ પહેલાંથી હતો. તો પછી પ્રશ્ન એ છે કે કોઈ ચોક્કસ સમયે ક્ષોભ કેમ ઉત્પન્ન થયો? તે પહેલાં કેમ ઉત્પન્ન ન થયો? તે વખતે સમ્બન્ધમાં નહીં આવ્યાં હોય એવું નથી. પ્રકૃતિ પણ વ્યાપક છે અને પુરુષ પણ વ્યાપક છે એમાં સમ્બન્ધમાં આવવાનો પ્રશ્નજ ક્યાં હતો? તમે અમદાવાદથી ચાલીને આવો અને હું મદ્રાસથી ચાલીને આવું તો આપણે મળ્યા એમ કહીએ તે તો સમજાય તેવી વાત છે. પણ જ્યારે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને વ્યાપક હતાં છતાં તેમનો એકબીજાનો મેળાપ નહોતો એમ કહેવું બહુ મુશ્કેલ છે. તો પછી જો મેળાપ હતો જે અમુક સમયે પ્રક્રિયા શરૂ થઈ તે પહેલાં કેમ શરૂ થઈ નહોતી? સાંખ્ય એમ પણ નથી કહેતું કે પ્રક્રિયા પણ અનાદિ છે. જેવી રીતે પ્રકૃતિ અને પુરુષ અનાદિ છે તેવી રીતે આ પ્રક્રિયા પણ અનાદિ છે તેવું તે નથી કહેતું. તેથી કાળનું તત્વ ત્યાં આવીજ જાય છે. ભાગવતની અથવા વૈષ્ણવોક્ત, ગીતા પુરાણોક્ત જે સાંખ્ય પ્રક્રિયા છે તેમાં કાળ કર્મ અને સ્વભાવ ને સમાવિષ્ટ કર્યાં છે. સ્વભાવ અને કર્મ છે જેનાથી ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને કાળ પણ તેમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યાં સુધી કાળનું તત્વ ત્યાં આવતું નથી એટલે કે ક્રિયા વડે કાળ જ્યાં સુધી ઉત્પન્ન થતો નથી ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ પુરુષ પૂર્વસિદ્ધ હોવા છતાં તેમનામાં ગુણક્ષોભ ઉત્પન્ન થતો નથી. પ્રકૃતિ પુરુષ માં ગુણક્ષોભ કાળથી ઉત્પન્ન થાય છે. કાળ ક્રિયાથી અભિવ્યક્ત થાય છે અને ક્રિયા પ્રભુમાંથી પ્રકટ થાય છે, બ્રહ્મની ઈચ્છાથી પ્રકટ થાય છે. આવી રીતે એ પાંચ તત્વો બ્રહ્મની કારણતાનાં રૂપો છે. એટલે બ્રહ્મ કેટલાં રૂપોથી જગત્નું કારણ થાય છે તે આ છે.

પ્રશ્ન: સ્વભાવનું શું?

સ્વભાવ એટલે ગદ્યાધિ. પુરુષનો પણ એક સ્વભાવ છે.

જો બન્નેનો સ્વભાવ ન હોય તો પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને સુષુપ્ત અવસ્થામાં તો છેજ, એટલે જો એમનો પરિણત થવાનો સ્વભાવ અભિવ્યક્ત ન થાય તો ક્રિયા કેમ થાય? એટલે કે જે સુષુપ્ત છે તે પ્રકટ થવામાટે ન પ્રેરાય તો આ તત્વો તો પહેલાંથી પણ સ્થિત - સિદ્ધજ હતાં તે ફરક શું થયો? આથી કોઈક એક એવો સ્વભાવ પણ બન્નેમાં માનવો પડશે કે જેથી તે પ્રકટ થાય નહીં તો જે વસ્તુ સિદ્ધ છે તે તો સિદ્ધ રહેશેજ. પણ જો આપણે તેને સિદ્ધ કરવી હોય તો સુષુપ્તતા અને પ્રકટતા તેનો ભેદ તો રહેશેજ ને! એમ જો ન કરીએ તો એ પ્રક્રિયાને સમજાવી શકાતી નથી. દા.ત. જેમ દૂધનો દહીં થવાનો સ્વભાવ છે તો દહીં થઈ શકે છે. પાણીનું દહીં થતું નથી. તમે કહ્યો કે મેળવણ નાખ્યું હતું તે તો પાણીમાં પણ મેળવણ નાખો ને. પંદર વર્ષ રાખશો પણ દહીં નહીં થાય. જ્યારે દૂધ એક રાતમાં દહીં થઈ જશે. તો દૂધ અને દહીં વચ્ચેનો કોઈ સ્વભાવ પણ કામ કરે છે ને! એટલે કે એવી કોઈ ગર્ભિત મૂળશક્તિ એમાં છે કે દૂધનું દહીં થઈ શકે. તેવી શક્તિ પાણીમાં નથી. પાણીમાં બરફરૂપે જામી જવાની શક્તિ છે. અમુક સ્થિતિમાં એને રાખવામાં આવે તો એ બરફરૂપે જામી જશે. પણ દહીંરૂપે નહીં જામે. જેવી જેની સુષુપ્ત શક્તિ તે જ તેમાંથી પ્રકટ થશે. તેથી વધુ કાંઈ પ્રકટ થશે નહીં.

બ્રહ્મની સગુણતા અને નિર્ગુણતા:

આવી રીતે પ્રકૃતિ અને પુરુષ માં પણ કાંઈક શક્તિ સ્વીકારવી પડશે કે જેથી બ્રહ્મ જગત્નું કારણ થાય છે. કેવલ પ્રકૃતિ અને પુરુષ રૂપે બ્રહ્મ જગત્નું કારણ થાય છે એમ કહેવાથી સમ્પૂર્ણ અર્થ મળતો નથી. ભાગવત અને ઉપનિષદ્ દર્શનોએ આપણને બતાવ્યું છે કે કાળ કર્મ સ્વભાવ પ્રકૃતિ અને પુરુષ એમ પંચવિધ રૂપે બ્રહ્મ જગત્નું કારણ થાય છે. અને આ રીતે જોતાં જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે પ્રકૃતિમાં થઈ રહ્યું છે. અને પ્રકૃતિની જે સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ અવસ્થાઓ ‘ગુણ’ કહેવામાં આવે છે તે કાંઈ જુદા ગુણ નથી પણ પ્રકૃતિ એની સમગ્રતા છે. આ ગુણો તે તેની એકએક અવસ્થાઓ છે. તેને પણ ‘ગુણ’ કહેવામાં આવે છે. તેને ઘણી રીતે સમજાવવામાં આવે છે. હવે જે કંઈ આ પ્રકૃતિના પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી થઈ રહ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે. એક તો પ્રકૃતિની પેદાશ છે અથવા તેની સાથે સંકળાયેલ છે એટલે કે તેનું ઉત્પાદન નથી પણ તેની સાથે સંકળાયેલ છે. જેમ પુરુષ પ્રકૃતિની સાથે સંકળાયેલ છે. આમાં કોઈને કોઈ રીતે એનામાં સગુણતા આવે છે. જ્યારે

તેની પેદાશ છે ત્યારે તો સગુણતાનો પ્રશ્નજ નથી. પ્રકૃતિની જે અવસ્થા છે તેમાંનીજ તે એક પેદાશ છે. જ્યાં તેની પેદાશ નથી ત્યાં તો ત્રણ ગુણોવાળી જે પ્રકૃતિ છે તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો તેનો સમ્બન્ધ છે અને તે પ્રકૃતિની સાથે જોડાયેલ છે. તેથી જેમ પ્રકૃતિ સગુણ છે તેમ તે (પુરુષ) પણ સગુણ છે. હવે પ્રશ્ન એ આવે છે કે બ્રહ્મને સગુણ કહીએ તો શું આપત્તિ? જ્યારે આપણે એમ સ્વીકારીએ છીએ કે પ્રકૃતિ પણ બ્રહ્મનું એક રૂપ છે. પ્રકૃતિના ગુણો એ બ્રહ્મનાજ ગુણોનું એક રૂપ છે ત્યારે પરબ્રહ્મને સગુણ કહેવામાં શું વાંધો આવે?

આચાર્યચરણે અહીં એવી ભાષા વાપરી છે કે જાણે પરબ્રહ્મનું એક અલગ વિશિષ્ટ લક્ષણ છે એટલે કે પરબ્રહ્મ નિર્ગુણ છે અને પરબ્રહ્મેતર અન્ય દેવતાઓ સગુણ છે એટલે કે તે લોકો યા તો પ્રકૃતિની પેદાશ છે યા તો પ્રકૃતિના ગુણોમાં એમનું પણ સહભાગિત્વ (Involvement) છે. બ્રહ્મનાં તો તેણે પોતે લીધેલાં રૂપો છે એટલે આ ગુણોનું પણ યદિ જો કોઈ મૂળ હોય તો તે બ્રહ્મજ છે. આ રીતે પરબ્રહ્મને જુદો કેમ કહી શકાય? આ એક મોટો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. આનું સમાધાન મહાપ્રભુજીના મત પ્રમાણે એ છે કે જો પરબ્રહ્મને આપણે આ ગુણોની પેદાશ માનીએ અથવા તેની સાથે સંકળાયેલ સહભાગી માનીએ તો બ્રહ્મવાદની દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે “સર્વં ખલુ ઈદં બ્રહ્મ” (છાન્દો.ઉપ.૩।૧૪।૧) કહેતાં હોઈએ ત્યારે કોઈ આપત્તિ નથી. પણ તે કહેતી વખતે આપણે એ સાવધાની રાખવી જોઈએ કે આ બ્રહ્મ પ્રકૃતિની પેદાશ છે અથવા તેની સાથે જોડાયેલ છે એ પણ ખરું અને સાથે-સાથે તે તેમ નથી પણ થતો તે પણ ખરું. આમ કહીએ તો કાંઈ ગરબડ નહીં થાય. પણ જો એમ કહો કે પેદાશ છે, સંકળાયેલ છે અને પેલી હકીકત ન કહો તો ગરબડ થાય. “સ ભૂમિં વિશ્વતો વૃત્વા અત્યતિષ્ઠદ્ દશાઙ્ગુલમ્” (તૈત્તિ.આર.૩।૧૩।૨)

જે બ્રહ્માર્ણવ દેખાઈ રહ્યું છે તેને તે વ્યાપીને રહે છે અને તે દશ આંગળ વધુ પણ છે. આ દશ આંગળનું કાંઈ પરિમાણ નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે દશ આંગળ વધુ હશે પણ ઓછો નથી. એટલે સગુણતા અને નિર્ગુણતા બન્ને કહો તો આપત્તિ નથી આવતી. પણ એક બાજુ એને સીમિત કરી દો તો ગરબડી થાય. કેવળ સગુણ માની લો તો પણ ગરબડી થાય છે અને કેવળ નિર્ગુણ માની લો તો પણ ગરબડી થાય છે. એટલે તે વખતે આચાર્યચરણની રીત એવી રહે છે કે

જે વખતે બ્રહ્મની સગુણતા પર આક્ષેપ આવે તો તે તેની ‘નિર્ગુણતાનો’ નિર્દેશ કરે છે અને જ્યારે બ્રહ્મની નિર્ગુણતા પર અતિવાદ આવે ત્યારે બ્રહ્મની ‘સગુણતાનો’ નિર્દેશ કરે છે. બુદ્ધ ભગવાનની લગભગ આવીજ પદ્ધતિ હતી. બૌદ્ધ વિચારકો કહે છે કે “અસ્તિ ઈતિ બ્રુવતો બ્રૂમ નાસ્તિ ઈતિ વિચારતઃ, નાસ્તિ ઈતિ બ્રુવતો બ્રૂમ સર્વમ્ અસ્તિ અવિચારતઃ યથા યથા સમારોપાઃ જાયન્તે તત્ત્વયોગિનઃ તથા તથા સમારોપાદ્ હન્યન્તે તત્ત્વવાદિના”

બુદ્ધને કોઈ સત્તા અસત્તાનો ઝઘડો નથી. તમે ચાહો વસ્તુ ઉપર સત્તાનો આરોપ મૂકો કે અસત્તાનો આરોપ મૂકો તે કહે છે કે તમે જ્યારે પણ વસ્તુ ઉપર આરોપ મૂકશો ત્યારે માત્ર હું ખંડન કરીશ. તમે એમ કહો કે વસ્તુ છે એટલે તમે વસ્તુ ઉપર સત્તાનો આરોપ મૂક્યો ત્યારે હું એમ કહીશ કે ના વસ્તુ નથી. તમે એમ કહો કે વસ્તુ નથી એટલે જ્યારે તમે વસ્તુ ઉપર ‘નથી’ એમ આરોપ મૂકશો ત્યારે હું આવીને એમ કહીશ કે ના ‘છે.’ કારણકે તે એમ કહે છે કે જ્યારે તમે આરોપ મૂકશો ત્યારે તમારી બુદ્ધિમાં એક હઠપણું આવશે અને જ્યારે હઠપણું આવશે ત્યારે બુદ્ધ તમને શૂન્યતાની જે સ્થિતિમાં લઈ જવા માગે છે તે સ્થિતિમાં તમે પહોંચી શકશો નહીં. ‘શૂન્યતા’નો અર્થ એ કે તમારી બુદ્ધિમાં કોઈ જાતનો આગ્રહ રહેવો ન જોઈએ. શૂન્યાવકાશ થવું જોઈએ. એટલે કે આમ છે અને આમ નથી એવો કોઈ જાતનો આગ્રહ તમારી બુદ્ધિમાં રહેવો જોઈએ નહીં. સમ્પૂર્ણ શૂન્યાવકાશ ઉત્પન્ન કરો. અને કોઈ પણ મત અપનાવશો તો એ શૂન્યાવકાશ થશે નહીં. એટલે અન્તે બુદ્ધ એકદમ છેલ્લે જઈને એમ પણ કહે છે કે શૂન્યતાનો આરોપ કરશો તો પણ મારે એનું ખંડન કરવા આવવું પડશે કે આ શૂન્યતા પણ નથી. બોલો હવે શું કહેવું છે? અને પછી કહે છે કે જો તમે આમ છતાંય નહીં સમજો અને જીદ પકડીને બેસશો તો મારી પાસે એનો કોઈ ઈલાજ નથી. હું તમને આ હદ સુધી ઉપદેશ આપવા તૈયાર છું કે આ શૂન્યતા પણ નથી. છતાં પણ તમે જીદ પકડીને બેસશો તો શું ઉપાય થાય? “સર્વદૃષ્ટિપ્રહારાણ્યર્થ શૂન્યતાં હિ બભાષિરે” તમે બધી દૃષ્ટિ આગ્રહોને છોડો એટલામાટે શૂન્યતાનો ઉપદેશ કર્યો. “યેષાં તુ શૂન્યતાદૃષ્ટિઃ અસાધ્યાઃ તાન્ બભાષિરે” અને જો તમે શૂન્યતાનો આગ્રહ રાખી બેસી જાવ તો પછી હતધ્યાન થઈ ગયા. તમારા હાડમાં રોગ (Chronic Stage) લાગી ગયો હવે મરેજ છૂટકો. હવે તમારો કોઈ ઈલાજ નથી. આમ બુદ્ધ કહે છે કે દૃષ્ટિનો આગ્રહ પકડોજ નહીં.

શ્રીઆચાર્યચરણ પાણ આવી શુદ્ધ નહીં પાણ એની નજીકની એવી પદ્ધતિ અપનાવે છે કે જ્યારે તમે એમ કહો છો કે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે ત્યારે તે વખતે તમને યાદ અપાવશે કે ભાઈ ભૂલો છો આ આખું સગુણ કેવી રીતે આવ્યું છે અને તમે જો એ જીદ પકડીને બેસી જાવ કે બ્રહ્મ સગુણ છે તો તમને તે બાજુનો ખ્યાલ અપાવશે કે આનો વિચાર તો કરો “સ ભૂમિં વિશ્વતો વૃત્વા અત્યતિષ્ઠદ્ દશાંશુલમ્” (તૈત્તિ.આર.૩૧.૩૨) એટલે કે બ્રહ્મ ગુણોમાં ખલાસ થઈ જતો નથી. સમાઈ જતો નથી. ઘણાં ઉપદેશકો એક કથા કહેતા હતા કે “એક જિજ્ઞાસુ ગુરુજી પાસે ગયો કે ‘મહારાજ! બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપો.’ ગુરુજીએ કહ્યું કે ‘એક કોબી લઈ આવ.’ પત્તાંવાળી કોબી મંગાવીને કહે કે ‘પાંદડાં ખોલ.’ જેમ પત્તાં ખોલતો જાય તેમ ગુરુજી પૂછે કે ‘આ કોબી છે?’ તો કહે ‘ના, તેનાં પત્તાં છે.’ આવી રીતે બધાં પત્તાં ખોલી નાખ્યાં પછી ગુરુજી કહે કે ‘હવે કોબી બતાવ.’” ક્યાંથી બતાવવી? પત્તાંજ હતાં. કોબી તો ક્યાંય નહોતી. એ સ્થિતિમાં એ રીતે એમ કહે છે કે “બ્રહ્મ ક્યાં છે?” આવો ઉપદેશ ઘણા લોકો બ્રહ્મને સમજાવવા માટે આપે છે. આ બહુ પ્રમાણિત ઉદાહરણ છે. મૂળતઃ આચાર્યચરણનો આ મત નથી. તેમનું કહેવું છે કે કોબીનાં પત્તાઓ તો કોબી છેજ પાણ તેનાથી વધારે પાણ કોઈ કોબી છે. એટલે બધાં પત્તાઓ તોડી નાખવાથી કે ખોલી નાખવાથી કોબી ખલાસ થઈ જતી નથી.

પૂર્ણમ્ અદઃ પૂર્ણમ્ ઈદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમ્ ઉદચ્યતે।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમ્ આદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે।।

(બૃહ.ઉપ.મંગ.૩.૮.૧૧)

આ પૂર્ણ છે તે પાણ પૂર્ણ છે. પૂર્ણથી પૂર્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ કાઢવાથી પૂર્ણ જ બચે છે. નહીં તો શૂન્યજ બચવું જોઈએ. કદાચ આપણી પહેલી બેઠકમાં મેં આ ઉદાહરણ આપીને કહ્યું હતું કે યુરોપીયન્ ફિલસૂફીમાં બહુ મોટી કક્ષાએ આ ઝઘડા ચર્ચાઈ ગયા કે અનન્તમાંથી અનન્ત કાઢો તો શૂન્ય બચે કે અનન્ત? દસમાંથી દસ કાઢો તો શૂન્ય બચે. તેથી અમુક દાર્શનિકો અમે કહેતા હતા કે ફાઈનાઈટ્ (નિશ્ચિત ગણિત સંખ્યા) માંથી ફાઈનાઈટ્ (તેટલીજ સંખ્યા) કાઢી નાખો તો શૂન્ય બચે પાણ કાઢી શકવાની ક્રિયા ફાઈનાઈટ્ (નિશ્ચિત ગણિતરૂપ)

છે, અગણિત નથી. જ્યારે અગણિતમાંથી અગણિત કાઢવાની ક્રિયા અગણિત છે તેથી અગણિતજ બચવાનું, શૂન્ય નહીં બચવાનું. એ રીતે એ લોકોએ સમાધાન આપ્યું. શૂન્યમાંથી શૂન્ય કાઢવાથી શૂન્ય બચે છે. અપૂર્ણમાંથી જો અપૂર્ણ કાઢો તો શૂન્ય બચી શકે. અપૂર્ણમાંથી એ જેટલો અપૂર્ણ છે તેટલું કાઢી લો એટલે શૂન્ય બચી જાય છે. બાકી પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ કાઢવાથી શૂન્ય નથી બચતું, પૂર્ણજ બચે છે. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આ જે કાંઈ બ્રહ્માણ્ડ છે તે બધું બ્રહ્મ છે. એ અનન્ત બ્રહ્માણ્ડ કાઢ્યા પછી પાણ અનન્ત બ્રહ્મ બચે છે.

આટલો સિદ્ધાન્ત સમજમાં ન આવે તો મહાપ્રભુજીનો સિદ્ધાન્ત ખબર ન પડે. આ જે તથ્ય છે કે બ્રહ્માણ્ડમાં અનન્ત બ્રહ્મ સમાયેલ છે અને તે સિવાય પાણ અનન્ત બ્રહ્મ છે. આ તેની સગુણતા અને નિર્ગુણતા ની સમજણ છે. બન્નેમાંથી કોઈપણ પાસુ અપૂર્ણ નથી. બ્રહ્મમાંથી જે બ્રહ્માણ્ડ કાઢવામાં આવ્યું છે તે પાણ પૂર્ણ કાઢવામાં આવ્યું છે, તેને મિથ્યા માનવાની જરૂર નથી. પૂર્ણ બ્રહ્માણ્ડ પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી નીકળ્યું અને તેથી બ્રહ્મમાં પાણ કાંઈ ઉણપ નથી આવી, બ્રહ્માણ્ડમાં પાણ કોઈ ઉણપ નથી આવી. આ વિરોધાભાસ આપણે ધારણ કરવો જોઈએ કે સ્વીકારવો જોઈએ. જો ધારણ (Conceive) ન કરી શકતા હોઈએ તો સ્વીકારવું જોઈએ અને જો ધારણ કરી શકતા હોઈએ તો સ્વીકારવાનો પ્રશ્નજ રહેતો નથી. આ જ્યાં સુધી ખ્યાલમાં ન આવે ત્યાં સુધી સાચો બ્રહ્મવાદ સાચા અર્થમાં ખ્યાલમાં નહીં આવે. એજ વાતની આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે નિર્ગુણે સાયુજ્યે નિર્ગુણા ભવતિ પરબ્રહ્મ નિર્ગુણ છે અને તેનામાં જો તમે સાયુજ્ય મેળવશો તો તમારી મુક્તિનું રૂપ પાણ નિર્ગુણ હશે. જો તમે સગુણમાં સાયુજ્ય મેળવશો તો તમારી મુક્તિનું રૂપ પાણ સગુણ હશે. એટલે મુક્તિના બે પ્રકાર થઈ ગયા. એક બ્રહ્માણ્ડની પ્રક્રિયામાંથી મુક્તિ અને બીજી બ્રહ્માણ્ડથી અતીતમાં મુક્તિ ભગવદ્વ્યતિરિક્તાઃ સર્વ એવ કાલપર્યન્તં સગુણાઃ પરબ્રહ્મથી અવર જે બધી વસ્તુઓ છે તે કાલ પર્યન્ત સગુણ છે. એટલે કાં તો બ્રહ્માણ્ડની પ્રક્રિયામાં છે અથવા તે પ્રક્રિયાની પેદાશ છે. સગુણતાના બે અર્થ થાય. આ સહકાર્યતાનો સિદ્ધાન્ત અહીં શા માટે દાખલ કરી રહ્યો છું તેનો ખુલાસો કરી દઉં. કારણકે આચાર્યચરણ તે સિદ્ધાન્ત અહીં લાવ્યા નથી. જેવી રીતે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ એ પ્રકૃતિની પેદાશ નથી પાણ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિની જે ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા છે તેમાં તેનું સહકારીત્વ (Involvement) છે ખરું.

એમ કહે છે સત્વરજતમોગુણાત્મક ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય એ પ્રક્રિયાઓને ધારણ કરનારા જે ત્રિમૂર્તિ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ છે તેનું રૂપ લેનાર પુરુષ એક તુરીય છે એમ સમજવું જોઈએ. ભાગવતાચાર્ય કહે છે “સત્ત્વં રજસ્તમ ઈતિ પ્રકૃતેઃ ગુણાઃ તૈઃ યુક્તઃ પરઃ પુરુષ એક ઈહ અસ્ય ધત્તે, સ્થિત્યાદયે હરિવિરંચિહરેતિ સંજ્ઞાઃ” (ભાગ.પુરા.૧૧.૨૫.૨૩) એ સગુણતાની કાંતો પેદાશ છે અથવા તેનું સગુણતામાં સહકારીત્વ છે. તેનું મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મે પોતે આ પેદાશને અથવા આ પ્રક્રિયાનું નિયમન કરવા માટે જે-જે રૂપો લીધાં છે તે બધાં તેનાં અવર રૂપો છે. અહીં નહીં પણ આગળ જઈને સર્વનિર્ણયમાં મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે ગમે તેટલો આનન્દપુરુષ હોય પણ ઘર ચલાવવાની જવાબદારી આવી એટલે એનો આનન્દ થોડોક ન્યૂન તો થવાનોજ. એમ બ્રહ્મ પૂર્ણાનન્દ હોવા છતાં બ્રહ્માણ્ડ ચલાવવાની ખટપટ થઈ એટલા માટે એના મનમાં તે વખતે આનન્દની થોડીક ન્યૂનતા આવી અને તેથી અક્ષરબ્રહ્મ થયો. ઘર ચલાવવાનો બોજો આવ્યો એટલે ચહેરો બગડવાનો. પૂર્ણાનન્દ બ્રહ્મને આ બ્રહ્માણ્ડ ચલાવવાની ખટપટ થઈ એટલે ભલે આનન્દ એ એનો સ્વભાવ ન છૂટે પણ ગણિતાનન્દક તો થઈજ જાય, પૂર્ણાનન્દ જેવો ન રહે. એટલે આનન્દનો તિરોભાવ જેવો થાય છે. તે આનન્દ પણ પ્રકટ ક્રિયા કરતો બંધ થઈ જાય. પેલા દોસ્તો આવે અને કહે ચાલ પિક્નિકમાં તો કલેશે હમણાં કુરસદ નથી. ચાલ પાનાં રમવા છે તો કલેશે હમણાં કુરસદ નથી, એજ એનો તિરોભાવ. પૂર્ણાનન્દ વ્યક્તિ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ હોય એટલે તેને કોઈ બોજો (Burden) હોય નહીં.

કાળ આ પ્રકૃતિની પ્રક્રિયામાં ઉત્પન્ન થતો નથી પણ બલકે તે પ્રકૃતિમાં પ્રક્રિયા ઉત્પન્ન કરનાર છે. ગુણાનુરોધી એટલે ગુણોને વ્યક્ત કરનાર જે તત્ત્વ છે તે જ કાળ. એટલે ગુણોમાં તેનું સહકારીત્વ થયું કે નહીં! ગુણથી તેની ઉત્પત્તિ નહીં એ ખરું પણ ગુણોની સાથે એનું સહકારીત્વ ખરું કે નહીં! તેથી કાળને પણ સગુણજ માનવો જોઈએ.

અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ:

અક્ષરસ્ય પ્રકારસ્તુ વ્યક્તવ્યઃ અક્ષરનો પ્રકાર અમે આગળ જઈને કહીશું. આ જે અક્ષર છે તે સગુણ નથી, નિર્ગુણ છે. એટલે જ્ઞાનીઓ જે રીતે બ્રહ્મની ઉપાસના

કરે છે તે સ્વરૂપ સગુણ નથી. એ પ્રકૃતિથી અતીત બ્રહ્મની ઉપાસના છે એટલે એમાં અને આમાં અન્તર થઈ જાય છે. “મન્નિષ્ઠં નિર્ગુણં સ્મૃતમ્” (ભાગ.પુરા.૧૧.૨૫.૨૪) ઈતિ “તં ભજન્નિર્ગુણો ભવેત્” ઈતિ વાક્યાત્ કૃષ્ણ સાયુજ્યમેવ નિર્ગુણા મુક્તિઃ કૃષ્ણસાયુજ્ય એ જ નિર્ગુણા મુક્તિ છે. અક્ષરજ્ઞાનમાર્ગયોઃ એકત્વાત્ દ્વયમેકેન સમાહૃતમ્ અક્ષર અને જ્ઞાનમાર્ગ બન્ને એકજ વસ્તુ છે. જ્ઞાનમાર્ગથી જે તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે અક્ષરતત્ત્વ છે. મહાપ્રભુજીના હિંસાબે પરબ્રહ્મની નિરાકારતા અને વ્યાપકતા તે અક્ષર છે. પરબ્રહ્મની સાકારતા તે પુરુષોત્તમ છે. હવે સાકાર પણ નિરાકાર છે અને નિરાકારતા એ સાકારતા છે. એ વિરુદ્ધધર્માશ્રયની જે ખટપટ ચાલતી રહેલી છે તે તો ચાલીજ રહી છે. પણ પરબ્રહ્મની સાકારતા તે ‘પુરુષોત્તમ’ અને નિરાકારતા તે ‘અક્ષરબ્રહ્મ’.

હવે જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ સાકાર હોય ત્યારે એક નિયમ છે કે તે પરિચ્છિન્ન હોય. હું સાકાર છું એટલે પરિચ્છિન્ન છું, આ ટેપેરકોર્ડ પરિચ્છિન્ન છે, આપ પરિચ્છિન્ન છો. આ દિવાલોથી પરિચ્છિન્ન છું. કોઈ વસ્તુઓથી ઘેરાયેલું હોવું તે ‘સાકાર’. જો ઘેરાયેલું ન હોય તો તે સાકાર ન હોઈ શકે. જેમ આકાશ ઘેરાતું નથી તેથી આકાશ સાકાર ન હોઈ શકે. પણ જે ઘેરાય છે તે ‘સાકાર’. એટલે કે આકાર ગમે તેટલો મોટો હોય પણ અન્તે આકાર છે તેથી તેનો ઘેરાવ તો હોવોજ જોઈએ ને! સીમાઓ તો તેમને આવેજ ને! હવે જો પુરુષોત્તમ સાકાર હોય તો એને ઘેરનારું તત્ત્વ કયું? તેનો ઉપનિષદ્ જવાબ આપે છે. “સ નુ ભગવન્ કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ” જે તમે મૂળતત્ત્વ કહી રહ્યા છો તે કયાં પ્રતિષ્ઠિત છે? ત્યારે ઉપનિષદ્ કહે છે કે “સ્વે મહિન્નિ પ્રતિષ્ઠિતઃ” તે મૂળ તત્ત્વ પોતાની વ્યાપકતામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. પોતાની વ્યાપકતાના/ મહિમા ફેલાવામાં (Extension) પ્રતિષ્ઠિત છે. એટલે કે જો પરબ્રહ્મ સાકાર હોય તો એને પરિચ્છિન્ન કરનારું, એને સાકાર બનાવનારું કોઈ બીજું તત્ત્વ નથી, તેની પોતાની વ્યાપકતાજ છે. તે વ્યાપકતા એટલે અક્ષરબ્રહ્મ. એટલે એકજ તત્ત્વનાં બે પાસાં થઈ ગયાં.

આચાર્યચરણે આ અક્ષરબ્રહ્મમાં અને પુરુષોત્તમમાં જે ભેદદષ્ટિ કરી કે અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનન્દ અને પુરુષોત્તમ તે અગણિતાનન્દ, તેનાથી ઘણા લોકોને ભ્રાન્તિ થઈ ગઈ છે. ભાષા તથા હેત્વર્થ બરાબર નહીં પકડવાથી એવી ભ્રાન્તિ થઈ છે કે પુરુષોત્તમ એક વ્યક્તિ છે અને અક્ષરબ્રહ્મ બીજી વ્યક્તિ છે પણ એવું નથી.

વ્યક્તિ તો એકજ છે. તેનાં બે રૂપે કાર્ય (Function) કરે છે. અથવા તો એકજ વ્યક્તિમાં બે પાસાં અભિનિર્ણય છે. જે નિરાકાર પાસું છે તે ‘અક્ષરબ્રહ્મ’ કહેવાય છે. અને જે સાકાર પાસું છે તેને ‘પુરુષોત્તમ’ કહેવાય છે.

હવે અહિંયા કોઈ ચડિયાતા-ઉતરતાનો પ્રશ્ન નથી આવતો. જો બે વ્યક્તિ હોય તો ચડિયાતા ઉતરતાનો પ્રશ્ન આવે. તરતમભાવ આવે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી વિચારતાં તો તેમાં તરતમભાવ હોઈ શકે નહીં. પરંતુ જેમ કોઈ મિત્ર એમ કહે કે મારે ઓફીસમાં નથી મળવું, ઘરેજ મળવું છે તો તમે તમારા એ મિત્રને રોકી શકો ખરા? તમારો મિત્ર તમને ઓફીસમાં મળવા ન માગતો હોય, તમારી ઓફીસની રીતભાતમાં તે ગોઠવાઈ શકતો ન હોય તો તે પ્રમાણે કહેવાનો તમારા મિત્રનો વિશેષ અધિકાર છે. તમારા શેઠપણાના રૂપને તે સ્વીકારી શકતો ન હોય તો એ તેની મિત્રતાનું માહાત્મ્ય છે. કોઈ સ્વરૂપનું અન્તર નથી. તેમ જે ભક્ત છે, જેને અજ્ઞાની કહેવામાં આવે છે તેને પૂર્ણજ્ઞાન છે કે પુરુષોત્તમ અને અક્ષરમાં શું અન્તર છે. જ્યારે પેલો જ્ઞાની તો સમજી શકતો નથી કે શું કરક છે! જ્ઞાનીને તો સમજજ નથી પડતી. આનો ભેદ સમજવામાં અજ્ઞાની રહે છે. પણ પેલો ભક્ત આ તથ્યના ભેદને બરાબર સમજી શકે કે મારે અક્ષર ન જોઈએ, અક્ષર અગણિતાનન્દ નથી, ગણિતાનન્દ જેવો છે. પુરુષોત્તમજ પૂર્ણાનન્દ છે. આ ભક્તિનું માહાત્મ્ય છે સ્વરૂપનું અન્તર નથી.

અહીં ભક્તિનું માહાત્મ્ય પ્રકટ થાય છે આ તત્ત્વદૃષ્ટિનું અન્તર નથી. પણ ઘણા લોકો આવું અર્થઘટન નથી આપતા. તેની તમને હું પહેલેથી ચેતવણી આપી દઉં. આમ કહેવું ઘણાંને બહુ વાંધાજનક લાગે છે. પણ આચાર્યચરણના વચનોનું તાત્પર્ય અક્ષર અને પર ના ભેદમાં હોય એવું મને દેખાતું નથી. ઉલ્ટાનું આચાર્યચરણ આગળ જઈને સર્વનિર્ણય નિબંધમાં કહે છે કે અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ વિચિન્નતયા સ્થિત નથી, અવિચ્છન્નતયા સ્થિત છે. એનો અર્થ એમ થાય છે કે આ અક્ષર અને આ પર એમ તમે કહી શકતા નથી. અને બધી પંક્તિઓનું તાત્પર્ય જોતાં મને વ્યક્તિભેદ સમજમાં આવતો નથી. જોકે ઘણા લોકો એ પ્રમાણે અર્થઘટન કરે છે. કારણકે આચાર્યચરણ કૃષ્ણાશ્રયમાં કહે છે કે

પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવા ગણિતાનન્દકં બૃહત્।

પૂર્ણાનન્દો હરિઃ તસ્માત્ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમા।

(કૃષ્ણાશ્રય-૮)

બધા દેવો પ્રાકૃત છે. અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનન્દક છે અને પૂર્ણાનન્દ તો કેવલ કૃષ્ણજ છે. તેથી કૃષ્ણજ મારી ગતિ છે. આ પ્રમાણેની ભાષાથી ઘણા લોકોને એમ થાય છે કે અક્ષરબ્રહ્મ નોખો છે અને પૂર્ણાનન્દ ભગવાન કંઈક નોખા છે. પરંતુ હકીકતમાં ભક્ત જ્યારે કૃષ્ણના સાકારરૂપ પુરુષોત્તમમાં પ્રપન્ન થઈ રહ્યો હોય છે ત્યારે તે વખતની તેની આ અનુભૂતિ છે. આ તેની અનુભૂતિ અપ્રામાણિક છે એવું નથી. તે તેની પ્રામાણિક અનુભૂતિ છે. ભક્તને પ્રમાણિકતા એવું લાગે છે કે અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનન્દ જેવો છે અને કૃષ્ણ અગણિતાનન્દ છે. ભક્તની આ અનુભૂતિ ખરી અને તેની દૃષ્ટિએ આ વાત સો એ સો ટકા તદ્દન સાચી પણ ખરી. પણ તત્ત્વદૃષ્ટિ હજી કાંઈ જુદી છે.

ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં જે બોલી રહ્યા છે તે પણ ભગવાન ભક્તની સામે બોલી રહ્યા છે, જ્ઞાનીની સામે નથી બોલતા. ત્યાં જે ભગવાન અક્ષરથી પોતાનો પ્રભેદ સિદ્ધ કરી રહ્યા છે કે

યસ્માત્ ક્ષરમ્ અતીતો અહં અક્ષરાદપિ ચ ઉત્તમઃ।

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ।”

(ભગ.ગીતા.૧૫।૧૮)

તેમજ બારમાં અધ્યાયમાં કહે છે કે

“યે ત્વક્ષરમ્ અનિર્દેશ્યમ્ અવ્યક્તં પર્યુપાસતે।

સર્વત્રગમયિન્ત્યં ચ કૂટસ્થમ્ અચલં ધ્રુવમ્॥

સંનિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ।

તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ॥

કલેશોઽધિક્તરઃ તેષામ્ અવ્યક્તાસક્તચેતસામ્।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્દિભરવાપ્યતે॥

(ભગ.ગીતા.૧૨।૩-૪-૫)

જ્ઞાનમાર્ગની આટલી બધી નિન્દા કરી છે. આપણને એમ લાગે છે કે જ્ઞાનમાર્ગનું અધઃપાતન કેટલા પ્રમાણમાં કર્યું છે. પણ એ તત્ત્વદૃષ્ટિ નથી ત્યાં ભગવાનની ભક્તદૃષ્ટિ છે. ભગવાન ભક્તની દૃષ્ટિથી કહી રહ્યા છે કે અવ્યક્તગતિ વસ્તુતઃ

દુઃખરૂપજ છે. દયારામભાઈ બહુ સુન્દર કહે છે

“દાસપણે સૌભાગ્ય છે તે નહીં મળે જગદીશ

જ્ઞાનીનું સુખ એવું માનજો પાઘ આશે છેદાવે શીશ.

પણ શીશ છેદાવ્યા પછી પાઘ કહાં ધારે,

સહુ કોઈ મૂરખ મનમાં ના વિચારે.

જલને શું જલનો સ્વાદ,

જન જુદો રહી પામે આલ્હાદ

સેવો શ્રીકૃષ્ણકૃપાળ.”

એટલેકે જ્ઞાનીનું સુખ એવું માનજો કે પાઘની આશામાં શીશ છેદાવે તે જ “અવ્યક્તા હિ ગતિઃ દુર્બં દેહવદ્ભિઃ અવ્યાપ્યતે” મૂળતઃ સ્થિતિ શું છે? એક બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરો તો જ્ઞાનની જે પ્રક્રિયા છે તે ભગવદ્દૃષ્ટાથી વિપરીત દૃષ્ટિ છે. હવે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં ભગવાનની દ્વૈતની ઈચ્છા નિયામક હતી કે અદ્વૈતની ઈચ્છા નિયામક હતી? દ્વૈતની. “એકોઽહં બહુસ્યાં પ્રજાયેય” ભગવાને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અદ્વૈતની ઈચ્છાથી નથી કરી. કારણકે પોતે અદ્વૈત તો હતાજ. હવે જો સૃષ્ટિમાં રહેનાર ઉલ્ટી પ્રક્રિયાથી જવા માગે તો જે પ્રક્રિયાથી ભગવાન બહાર આવવા માગે છે, (દ્વૈતમાં આવવા માગે છે) તેનાથી આ આખી ઉલ્ટી પ્રક્રિયા થશે. આથી ભગવાન પણ એને કહે છે કે “અવ્યક્તા હિ ગતિઃ દુઃખમ્” જ્યાંથી હું આવી ગયો છું ત્યાં જો તમારે આનન્દ માણવા જવું હોય તો તમે જાવ. મારું મન ત્યાં ન લાગ્યું તેથી મેં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. હવે તમારું મન એમાં સ્થિત થતું હોય તો ત્યાં લગાવો. મેં તમને દેહ આપ્યો, ભેદના અનુભવનું સામર્થ્ય આપ્યું છતાંય તમારે અભેદાનુભવ કરવો હોય તો જાવ. ત્યારે અહીં ભગવાન ભક્તને કહે છે કે “તું તો એજ વાત કરી રહ્યો છે જ્યાં મારું મન નહોતું લાગ્યું અને તેથી જે પ્રક્રિયામાં હું કાર્યરત થયો તે દ્વૈતની પ્રક્રિયામાંજ તારું મન લાગે છે.” પેલી કહેવત છે ને કે “આવો ભાઈ હરખા આપણે બેઉ સરખા.” એટલે કે ભક્તને માટે ભગવાનને પણ એવું લાગે છે કે આ પુરુષોત્તમને ભજનાર કાંઈક મારા જેવો છે, હું જે માગું છું, જે મારો મનોરથ છે, તેને તે અનુસરી રહ્યો છે. ત્યારે જ્ઞાની તો મારા (ભગવાનના) મનોરથથી વિપરીત જાય છે. પ્રક્રિયા આવી રહી છે. પાણી

આમ વહી રહ્યું છે તેની સાથે તરવું તો બહુ સરળ છે પણ પાણીને કાપીને સામે તરવું બહુ કઠિન છે.

તેથીજ ‘કલેશો અધિકતરઃ તેષામ્’ જ્ઞાનની રીતિ આવી તરવાની ઈચ્છાપદ્ધતિ છે. ભગવાનની ઈચ્છાને લીધે જગત્નો પ્રવાહ છે તે દ્વૈતમાં લીલાવિલાસનો પ્રવાહ છે અને જ્ઞાની પાછો પોતાના જ્ઞાનબળથી તરીને પેલી અદ્વૈતાત્મક સ્થિતિમાં જવા માગે છે. એટલે જે ભગવાનનો હેતુ છે તેને સફળ કરવાનું ભક્તનું અજ્ઞાણ વલણ છે અને ભગવાનનો જે હેતુ છે તેને નિષ્ફળ કરવાનું કાંઈક એવું જ્ઞાનીઓનું વલણ છે. ભગવાન તો બધેજ મળે છે એમનો હેતુ સફળ હશે કે નિષ્ફળ હશે. ભગવાન તો દરેક ઠેકાણે હાજર છે. જે રીતે તમે એની સાથે વ્યવહાર કરો તે રીતે તે હાજર છે. તમે જો પ્રવાહની વિરુદ્ધ તરવા માગતા હો તો તમને તે ત્યાં પણ મળે છે. જો તમે સાથે તરવા માગતા હો તો તે ત્યાં પણ આવે છે. ભગવાન વ્યાપક હોવાથી બધે ઠેકાણે મળે છે. મૂળ જે અન્તર છે તે અધિકારનું અન્તર છે, તત્વનું અન્તર નથી. અહીંયાં અને ત્યાં તે તત્વ તો એકજ છે. પણ તે તત્વને માણવું કેવી રીતે તેના આધારે આવો ફરક પડી જાય છે. ભક્ત એને પુરુષોત્તમરૂપે માણી શકે છે, જ્ઞાની એને પુરુષોત્તમરૂપે માણી શકતો નથી. કારણકે જ્ઞાની દર વખતે એનું અભેદ જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જો તે પુરુષોત્તમ રૂપે જુએ તો પાછો એને ભેદ દેખાય અને થાય કે હવે આ તો સાકાર થઈ ગયો “અવ્યક્તાસક્તયેતસામ્” અહીં ભગવાન સાંભિપ્રાય આ પદ મૂકે છે. અવ્યક્તમાં જેનું ચિત્ત આસક્ત થયેલું છે કારણકે આસક્તિ એ ચિત્તનો સ્વભાવ છે અને જો તે ચિત્ત વ્યક્તમાં આસક્ત થવાને બદલે અવ્યક્તમાં આસક્ત થતું હોય તો તેનું ફળ તેને ભોગવવું પડશે. ભોગવો તેનું ફળ તમે. મોકલાવી દો એને અદ્વૈતાનુભવમાં. પણ તેમાં તત્વનું અન્તર નથી આવતું. કેવી રીતે તત્વને માણી રહ્યા છો તેનું અન્તર છે. વાત એકની એકજ છે. કૃષ્ણસાયુજ્ય એજ નિર્ગુણા મુક્તિ છે. અક્ષર અને જ્ઞાનમાર્ગ એકજ વસ્તુ છે. એટલે તેનું એકમાંથીજ સમાધાન આપે છે.

જ્ઞાનમાર્ગનું પર્યવસાન અક્ષરબ્રહ્મ:

હવે કહે છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં એટલે કે અક્ષરપર્યવસાયી જે જ્ઞાનમાર્ગ છે તેનું બીજા માર્ગ કરતાં એક અન્તર છે. બીજા માર્ગો સગુણ છે. તે માર્ગોથી જે ગન્તવ્ય છે, જ્યાં પહોંચવાનું છે તે સ્થળ પણ સગુણ છે. જ્ઞાનમાર્ગ બે રીતે કામ કરે છે કોઈક

વખતે સગુણાવસ્થામાં લઈ જાય છે અને કોઈક વખતે નિર્ગુણાવસ્થામાં લઈ જાય છે. જ્ઞાનમાર્ગ પોતે સગુણ છે પણ તે નિર્ગુણાવસ્થામાં લઈ જઈ શકે છે અને સગુણાવસ્થામાં પણ લઈ જઈ શકે છે. જેમ જ્ઞાનથી તમે જીવનમુક્ત થયા તો જીવનમુક્તિ એ પ્રકૃતિની પ્રક્રિયામાંથી બહાર જવાની પ્રવૃત્તિ નથી. મુક્ત થયા તે વાત સાચી. પણ અન્તે ‘જીવનમુક્ત’ એટલે જીવનકાલમાં મળતી મુક્તિ! અને જીવવું તે તો પ્રકૃતિની પ્રક્રિયાજ ને! ‘જીવન’ એટલે જીવ ધાતુનો શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રાણધારણાના અર્થમાં છે. આ જડ પ્રાણોને જ્યાં સુધી આત્માએ ધારણ કરી રાખ્યા છે, ત્યાં સુધી તો તે પ્રાકૃત છે પછી ભલે તે પ્રાણધારણામાં અભિમાન ન હોય પણ પ્રાણ ધારણ કરવાની ક્રિયા તો છેજ ને! તે તો ‘પ્રાકૃત’ છે. પ્રાકૃત હોવાથી પેલો આત્મા પ્રકૃતિના ક્ષોભમાં છે હજી બહાર નથી ગયો. જ્ઞાનમાર્ગ વડે જે ઉપલબ્ધિ છે, તે સગુણ અને જ્ઞાનમાર્ગ પણ સગુણ. એનું કારણ શું? “સત્વાત્ સજ્જાયતે જ્ઞાનમ્” જ્ઞાનની પહેલી શરત છે સત્વગુણનો ઉદ્ગ્રેક. હવે સત્વગુણ પોતાનામાંજ એક પ્રાકૃત અવસ્થા છે એટલે બ્રહ્મનું જે જ્ઞાન તે જુદું. એક સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે કે બ્રહ્મમાંથી જીવનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. જીવ એ ચેતન વસ્તુ છે. પણ તે ચેતન વસ્તુ હોવા છતાં તે શુદ્ધ ચેતન છે અને તે ચેતન પણ કેવું? જો ટેપરેકોર્ડમાં ટેપ મૂક્યા સિવાય બટન દબાવી ચાલુ કરીએ તો તેનું માઈક્ સંવેદનક્ષમ થાય પણ એમાં સંવેદના આવશે નહીં. પ્રત્યક્ષ-Concrete સંવેદન એમાં ક્યારે થશે? જ્યારે ટેપમાં રેકર્ડ ઉતરવા માંડશે ત્યારે. તેવીજ રીતે જીવનું જે ચેતન્ય છે તે સંવેદનક્ષમતાના અર્થમાં છે. સંવેદનના અર્થમાં નથી. સંવેદન પ્રત્યક્ષમાં કોઈ વસ્તુ ન હોય. સંવેદન થાય એટલે તરત પ્રશ્ન આવે કે કોનું?

અવતરણિકા:

નનુ એવં સતિ કથં ન સર્વે સેવન્તે ઇતિ આશંકાયામ્ આહ-

કારિકા:

બુદ્ધાવતારે ત્વધુના હરૌ તદ્વશગાઃ સુરાઃ।

નાનામતાનિ વિપ્રેષુ ભૂત્વા કુર્વન્તિ મોહનમ્॥

યથાકથ્યિયત્ કૃષ્ણસ્ય ભજનં વારયન્તિ હિ॥૧૫॥

શ્લોકાન્વયાર્થ:

અધુના હમાણાં તુ તો હરૌ બુદ્ધાવતારે શ્રીહરિએ બુદ્ધ તરીકે અવતાર લીધો હોવાથી તે યુગ ચાલી રહ્યો છે. તદ્વશગાઃ તેમના વશમાં રહેલા સુરાઃ દેવગણો (પણ) વિપ્રેષુ બ્રાહ્મણોમાં ભૂત્વા જન્મીને નાનામતાનિ નાનાવિધમતો કુર્વન્તિ પ્રકટ કરે છે. મોહનં કુર્વન્તિ મોહ પમાડે છે. યથાકથ્યિયત્ જેવી તેવી રીતે કૃષ્ણસ્ય કૃષ્ણનું ભજનં ભજન હિ ખરેખર વારયન્તિ વારિત કરી દે છે.

પ્રકાશ:

બુદ્ધાવતાર ઇતિ. તુ શબ્દ: શંકાં વારયતિ. કલિકાલ: સ્વભાવત: સર્વોત્કૃષ્ટઃ, સ્વરૂપસાધનેનાપિ મહાફલપ્રદઃ. અતો દૈત્યવ્યામોહાર્થ ભગવાન્ બુદ્ધો અવતીર્ણઃ સર્વપ્રમાણમૂલભૂતં વેદં દૂષિતવાન્. તત: પુરાણાદિમાર્ગદૂષણાર્થ તદ્વશગાઃ સુરા અપિ તથાડનિષિદ્ધવેષમ્ આશ્રિત્ય બ્રાહ્મણાનાં બુદ્ધિનાશાર્થ તેષ્વેવ અવતીર્ય મોહનાર્થ નાનામતાનિ કુર્વન્તિ, કાણાદન્યાયમાયાવાદાદિરૂપાણિ. વાક્યેશલત્વાદ્ મોહનરૂપત્વમ્. નનુ તેષાં શાસ્ત્રાણાં મુક્તિ: ફલમ્, તથૈવ તત્ર પ્રતીયતે, તત્કથં મોહનફલમિતિ ચેત્ તત્ર આહ-યથાકથ્યિયદિતિ. વૈદિકે માર્ગે જાગરુકે પૌરાણિકે ચ તેનૈવ માર્ગેણ સ્વયમ્ મુષિત્વં દેવત્વં ચ પ્રાપ્તા: કિમિતિ અન્યથા વેદવિરોધેન શાસ્ત્રમ્ અવાદિષુ: યદિ મુક્તિરેવ સમ્પાદ્યા સ્યાત્. અત: સિદ્ધે રાજમાર્ગેડપિ પુન: સ્વયમ્ અતિકલેશેન યચ્છાસ્ત્રાણિ કૃતવન્તઃ, અતો જ્ઞાયતે મોહાર્થમેવ શાસ્ત્રકરણમ્. નાપિ તથાકરણે ભગવતો વિસમ્મતિઃ, ભગવતૈવ તથા જ્ઞાપનાત્. “ત્વં ચ રુદ્ર મહાબાહો મોહશાસ્ત્રાણિ કારય. અતથ્યાનિ વિતથ્યાનિ દર્શયસ્વ મહાભુજ. પ્રકાશં કુરુ ચ આત્માનમ્ અપ્રકાશં ચ માં કુરુ.” ઇતિ વારાહવચનં બ્રહ્માણડોકતં તથાપરમ્. ‘અમોહાય ગુણા વિષ્ણોઃ અધિકાર: ચિચ્છરીરતા. નિર્દોષત્વં તારતમ્યં મુક્તાનામપિ ચ ઉચ્યતે. એતદ્વિરુદ્ધં યત્સર્વં તન્મોહાયેતિનિશ્ચય:.’ ઉક્તં પદ્મપુરાણે ચ શૈવ એવ શિવેન તુ. ‘યદુક્તં હરિણા પશ્યાદુમાયૈ પ્રાહ તદ્ધર: ત્વામ્ આરાધ્ય તથા શમ્ભો ગ્રહીષ્યામિ વરં સદા. દ્વાપરાદૌ યુગે ભૂત્વા કલયા માનુષાદિષુ. સ્વાગમૈ: કલ્પિતૈસ્ત્વં ચ જનાન્મદ્ધિમુખાન્ કુરુ. માં ચ ગોપય યેન સ્યાત્ સૃષ્ટિ: એષા ઉત્તરોત્તરા”’ એતદ્ અભિસન્ધાય આહ યથાકથ્યિયત્ કૃષ્ણસ્યેતિ. તે હિ અલૌકિકદ્રષ્ટાર એવં માયાવાદાદ્યનુસારેણ શાસ્ત્રે કૃતે લોકા ભગવદ્બહિર્મુખા

સારાંશ

તુ= શંકા નિવારક છે. કલિકાલ સ્વાભાવિક રૂપે સર્વકાલ કરતાં એક રીતે ઉત્કૃષ્ટ છે. કેમકે સ્વલ્પ સાધનથી પણ મહાન ફલોની પ્રાપ્તિ આમાં થતી હોય છે તેથી દૈત્ય સ્વભાવવાળા જીવોને વ્યામોહિત કરવા ભગવાન્ બુદ્ધરૂપે અવતર્યા અને સર્વપ્રમાણોમાં મૂલભૂત એવા વેદોને અપ્રામાણિક ઠરાવ્યા. તે પછી બીજા દેવતાઓ પણ બ્રાહ્મણોની ભીતર જન્મીને એટલે બ્રાહ્મણવેષમાં પ્રકટ થઈને બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિનો નાશ કરવા પુરાણોક્ત માર્ગને અપ્રામાણિક ઠરાવવા ઉદ્યમ કરતા હોય છે. તેથી આવા નાના મતો વ્યામોહનાર્થ પ્રચારિત કરતા હોય છે. તેઓ અતિ ચાલાક...વાણીથી આમ કરતા હોય છે. શંકા થાય છે કે તે-તે નાના મતોવાળા શાસ્ત્રોમાં મોક્ષાર્થજ શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ વર્ણવાયેલી છે. જવાબરૂપે આમ કહેવું પડે છે કે વેદોગ્રન્થોરૂપે કાંઈ ખોવાઈ તો નથી ગયા, તેમજ પુરાણગ્રન્થો પણ. તે મુજબ પોતે સાધના પણ કરી હોય કે કરતા હોય છે અને ઋષિપદ કે દેવપદ પણ મેળવી લેતા હોય છે. જો આમ ન હોય તો શા માટે વેદના વિરોધરૂપે પોતાના શાસ્ત્રને પ્રચારિત કરે છે? જો મુક્તિપ્રદાનજ કરવાનો હેતુ હોય એટલે મુક્તિનો રાજમાર્ગ હોવા છતાંય અતિ ક્લેશ લઈને જુદા-જુદા માર્ગો પ્રકટ કરવાની આવશ્યકતા શું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે તેમને તે-તે શાસ્ત્રો વ્યામોહનાર્થજ પ્રકટ થયેલા છે. આમાં ભગવાન્ની વિસંમતિ પણ નથી હોતી, ભગવાનેજ તેમ જણાવેલ હોવાથી. આ વાતને વારાહપુરાણ બ્રહ્માંડપુરાણ અને પદ્મપુરાણ થી પણ સમર્થન મળે છે. તે વચનોના આશયને અનુસરીને અમે કહીએ છીએ કે જેમ બને તેમ કેમે કરીને કૃષ્ણભજનથી વિમુખ કરવા આ માર્ગો છે. તેઓ અલૌકિક દ્રષ્ટા છે તેથી માયાવાદને અનુસરીને શાસ્ત્ર પ્રકટ કરે તો લોકો બલિર્મુખ થવાનાજ. તેથી આમ કરે છે. ॥૧૫॥

વિવેચન:

કહે છે કે જ્ઞાનીને સાત્વિકી મુક્તિ અથવા જીવન્મુક્તિ. જ્ઞાની જો કૃષ્ણને ભજે તો એનાથી મોટી કોઈ વાત નથી. કૃષ્ણભજનનું જે સ્વરૂપ દેખાડ્યું કે કૃષ્ણ જ્ઞાનીને પણ ભજનીય છે ત્યારે કહે છે કે જ્ઞાનીને જો કૃષ્ણ ભજનીય હોય તો બધાંને ભજનીય થઈ ગયો. જ્ઞાનીને ભજન કરવું માફક ન આવે. પોતે બ્રહ્માસ્મિ કરીને બેસી જાય. જો એને પણ કૃષ્ણ ભજનીય થતો હોય તો બધાંનેય ભજનીય થવો જોઈએ.

હવે તત્ત્વદષ્ટિના વિચારથી અને કાળદષ્ટિના વિચારથી એના બે પ્રભેદ હોઈ શકે. તત્ત્વદષ્ટિના વિચારથી કૃષ્ણ બધાંને ભજનીય નથી એમાં હેતુ તો આપણે એમ કહી શકીએ કે પ્રભુ જેને પોતાના ભજન માટે અનુકૂળ બીજભાવ આપે તે જ ભગવાનનું ભજન કરી શકે. બધાંજ જીવોને કંઈ એક સરખો બીજભાવ પ્રદાન કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે આસુરભાવોથી લઈ પુષ્ટિભાવ પર્યન્ત જે વિવિધ ભાવો છે તેનું સ્થૂલતર વર્ગીકરણ નવધા થાય. ત્રણ-ત્રણ નવ અને એક દસ=દશધા થાય. પણ તે સ્થૂળવર્ગીકરણના અન્તર્ગત બીજભાવનાં ઘણાં વર્ગીકરણ થઈ શકે. હવે તે બધા બીજભાવોમાં જેને પ્રભુ પોતાના ભજન માટે અંગીકાર કરે તે ભગવદ્ભજન કરી શકે. એ સ્થિતિ દેખાડી. તે તત્ત્વદષ્ટિ થઈ.

એક બીજી કાળિક દષ્ટિ આપે છે કે બુદ્ધાવતારે ત્વધુના હરૌ તદ્વશગાઃ સુરાઃ આપણે જ્યારે કોઈપણ કર્મનો સંકલ્પ કરીએ ત્યારે સંકલ્પમાં પ્રથમ દેશકાળનું સંકીર્તન કરવામાં આવે. “વિષ્ણુ વિષ્ણુ.....” એમ સંકલ્પ થવો. આચાર્યચરણ એમ કહે છે કે “કાળિક દષ્ટિએ બુદ્ધાવતાર થયો છે.” એટલે કે જેવી રીતે એક-એક રાજાઓના પોતાના રાજ્યમાં કાળ ચાલે, જેમકે ગુપ્તરાજાઓ જે વખતે રાજ્ય કરતા હોય તે સમયને આપણે ‘ગુપ્તકાળ’ કહીએ. ગુપ્તકાળ પછી હર્ષવર્ધનનો કાળ આવે. તેવી રીતે અવતારનો કાળ. ભગવાન્નો જે અવતાર થાય તે આગળ આવનારા પૂરા કાળનો એક જાતનો માર્ગદર્શક હેતુ થઈ જાય છે.

ભક્તોને સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવવાં એ અવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન

પ્રભુનો અવતાર થયો હોય અને તે અવતારમાં તે અવતારનું પ્રયોજન ભક્તિમાર્ગીય હોય તો તેમનું પ્રયોજન પોતાની અનુભૂતિ ભક્તોને કરાવવી તે હોય છે. ધર્મસંસ્થાપન અને દુષ્ટનાશન એ બધા તો ગોણ પ્રયોજનો છે. જો કે પ્રભુ ગીતામાં આજ્ઞા કરે છે કે “ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય” ધર્મસંસ્થાપનામાટે પણ યુગમાં સંભવ થવું એવો હેતુ પ્રભુ પોતે આપે છે. પણ જો ભગવત્સામર્થ્યનો વિચાર કરીએ તો કંઈ એટલી બધી આવશ્યકતા લાગતી નથી.

કેમકે જો ભગવાન્ બુદ્ધિપ્રેરક હોય તો અહીં પધાર્યા વિના પણ ધર્મસંસ્થાપન કરી

શકે છે. કુરાનમાં તો કહે છે કે એક કુન કલ્પું કે આખું બ્રહ્માણ્ડ થઈ ગયું. ભગવાને કલ્પું કે થાવ, બસ. બાઈબલે તો એટલું બધું કલ્પું છે કે પ્રકાશ થાવ એટલે પ્રકાશ થયો. પૃથ્વી થાવ ત્યારે પૃથ્વી થઈ. કુરાન તો એમાં પણ કરકસર કરે છે. આટલું જ કહે છે કે કુન = થાવ એટલે બધું થઈ ગયું. થાવ કહેતાં જ જો આટલું બધું થતું હોય તો જે ચોક્કસ ઈચ્છા કરે કે ધર્મસંસ્થાપન થાવ તો કેટલું બધું સંસ્થાપન થઈ શકે ! ફક્ત ‘થાવ’ કહેતાં જો આખું બ્રહ્માણ્ડ થતું હોય તો “ધર્મસ્થાપન થાવ” એમ કહે તો કોણ જાણે શું ના થઈ જાય ! એકેય માણસ અધર્મી રહી શકેજ નહીં. ભગવત્સામર્થ્યનો વિચાર કરીએ તો અધર્મની કલ્પનાજ નીકળી જાય તેવી સ્થિતિ છે. ભગવાનને જો નિર્ધર્મક નિર્ગુણ નિરાકાર ન માનતા હોઈએ તો ભગવાનને સધર્મક સગુણ સાકાર માનતા હોઈએ તો આપણે ત્યાં એ કાંઈ વિરોધી સિદ્ધાન્ત નથી. ભગવાનમાં એ સામર્થ્ય સ્હેજજ છે કે એ પોતે ઈચ્છા કરે તે મુજબ બ્રહ્માણ્ડ ઘટિત થાય. અને એ મુજબ જો બ્રહ્માણ્ડ ઘટિત થતું હોય તો અવતાર લેવાની શું જરૂર ?

અમારો એક મૌલવી સાહેબ સાથે પત્રવ્યવહાર થયો હતો. તેમાં અમે એમની સાથે બહુ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી હતી. તે કહેતા હતા કે “કૃષ્ણ લૌકિક મહાન પુરુષ હશે. મહાન હશે તેથી તેમણે ધર્મસ્થાપન કર્યું અને પાછળથી તેમના અનુયાયીઓએ તેમને અવતાર માની લીધો” ત્યારે મેં તેમને કલ્પું કે “તમારે ત્યાં કુરાનના પ્રમાણથી આ લખ્યું હોય તો તે પ્રમાણથી માની શકાય બાકી અમારે ત્યાં તો એમજ લખ્યું છે અને કૃષ્ણ પોતે પણ કહે છે કે હું પરમેશ્વર છું, હું પરબ્રહ્મ છું અને એ રહસ્ય હું પોતે જાણુ છું, તમે નથી જાણતા. ત્યારે તમારે ત્યાં કોઈ સાક્ષી હોય તો આપો.” એમણે જવાબ આપ્યો કે “અમારે ત્યાં કોઈ સાક્ષી નથી, પણ એ તો સહેજ સમજવા જેવી વાત છે કે ઈશ્વરને અવતારિત થવાની જરૂર શું ? આટલું કામ તો પયગમ્બર પણ કરી શકે.” મેં તેમને પાછો ઉત્તર લખ્યો કે “ઈશ્વરને પયગમ્બર મોકલવાની પણ ગરજ શું ? આટલું કામ તો તે ઉપર બેઠો પણ કરી શકે છે. પયગમ્બર મોકલવાથીજ જો ધર્મસ્થાપન થતું હોય તો ઈશ્વરના સર્વસામર્થ્યમાં કંઈક ઉણપ તો આવીજ ગણાય. ઈશ્વરની શક્તિમાં ક્યાંક પણ ન્યૂનતા આવી ગણાય. હવે અમે આટલી ન્યૂનતા ઈશ્વરમાં માની શકતા નથી. જેને અમે બુદ્ધિપ્રેરક માનીએ છીએ તે પયગમ્બરને પરાધીન હોય તેવી કલ્પનાને કારણ નથી. તેથી અમે તો એમ માનીએ છીએ કે ભક્તોને પોતાનું સ્વરૂપ બતાવવું એટલે મૂળતઃ ભક્તિમાર્ગિય હેતુ

ઈશ્વર અવતારનો છે. કોઈ પણ વ્યાજથી યેન કેન પ્રકારેણ, ચાહે ધર્મ સંસ્થાપનાર્થ હોય, દુષ્ટનિવારણાર્થ હોય, એ બધાં તો બહાનાં છે. તે કોઈક મિષથી પોતાના ભક્તોને મળવા પધારે છે. એ સિવાય બીજો કોઈ પણ પ્રમુખ હેતુ હોઈ શકે નહીં”.

પ્રશ્ન : ગીતામાં લખવાનું પ્રયોજન શું ?

મૂળતઃ પ્રયોજન તો એજ જતાવવાનું કે તે વખતે અર્જુનની સમસ્યા એ નથી કે પોતે મળવા પધાર્યા છે કે નહીં. કારણકે સારથીના રૂપમાં તે પાસે બીરાજે છે. મૈત્રીની આવશ્યકતા એને એટલી બધી નથી લાગતી. મૈત્રીની આવશ્યકતા આપ ભાગવતમાં જુઓ ત્યારે દેખાય છે, જ્યારે પ્રભુ નિત્યલીલામાં, ધામમાં પધાર્યા છે અને ભીલોએ એને(અર્જુનને) લૂંટી લીધો છે, ત્યારે તે યુધિષ્ઠિરને જોઈ રડતો ઊભો રહે છે, ત્યારે યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કે “શું થયું ? અમંગળ થયું છે ?” ત્યારે કહે છે કે “કૃષ્ણથી હું ઠગાઈ ગયો છું. જે મને એમ લાગતું હતું કે મારું સામર્થ્ય છે. મારા સામર્થ્યના લીધે આ બધું કર્યું. મેં વચન આપ્યું હતું કે આ બધાંને હું સાચવીને લઈ જઈશ, આ ધનુષ્યનું શું થયું ? મારી કમાનોનું શું થયું ? મારા બ્રહ્માસ્ત્રનું શું થયું ? ક્યાંય પત્તો લાગતો નથી. મારી શક્તિ ક્યાં ગઈ ? મારું સામર્થ્ય ક્યાં ગયું ? બધું ક્યાં ગયું ?” ત્યાં સ્પષ્ટ લખે છે કે “**વચ્ચિતોહં મહારાજ**” “કૃષ્ણદ્વારા હું ઠગાઈ ગયો છું” એમ ચોખ્ખું કહે છે. જે વખતે દોસ્ત નથી હોતો તે વખતે તે દોસ્તીની મહત્તાની ખબર પડે છે કે એ દોસ્તની દોસ્તીનું સ્વરૂપ શું હતું ? તે વખતે એ સમસ્યા તો છેજ નહીં ને ? દોસ્ત તો રથ હાંકી રત્યો છે. તેથી અર્જુનને એવી ચિન્તા થાય છે કે આ કૃત્ય ધર્મનું થઈ રત્યું છે કે અધર્મનું થઈ રત્યું છે ! હવે જે ક્ષેત્રમાં ભગવાન પોતે રથ હાંકીને અર્જુનને લઈ જતા હોય, તે ક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત થઈને જો તેને એમ ચિન્તા થતી હોય કે હું ધર્મક્ષેત્રમાં આવ્યો છું તે ધર્મ કરવા આવ્યો છું કે અધર્મ કરવા આવ્યો છું ? આ ચિન્તા યોગ્ય નથી. હવે જો પોતે (અર્જુન) આવ્યો હોય અને આવીને એમ કહે કે હું ધર્મ કરવા આવ્યો છું કે અધર્મ કરવા, તો તે યુક્તિસંગત વાત હોય. પણ ધર્મક્ષેત્રમાં ધર્મનું સ્થાપન જેના વડે થાય છે એ તેને ખેંચીને રથ ચલાવીને લાવ્યો હોય તે છતાં પણ ચિન્તા થતી હોય કે ધર્મક્ષેત્રમાં આવ્યો કે અધર્મક્ષેત્રમાં, આ યુદ્ધ થવાનું છે તે ધર્મયુદ્ધ હશે કે અધર્મયુદ્ધ હશે ? ત્યારે તો ભગવાને એને ધ્યાન કરાવવું પડ્યું કે આ બધું મારા લીધે તો થાય છે. મૂળ એની ભ્રાન્તિ દૂર કરવાનું એમનું પ્રયોજન છે. પણ જો અવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન આટલુંજ હોય તો

‘અતિઅલ્પમ્ ઈદમ્’ સંસ્કૃતમાં ઘણું ઓછું કહ્યું એમ કહેવાય છે.

આચાર્યચરણ આ અર્થને જ્યારે સ્વીકારે છે ત્યારે ભાગવતે તેનું જે અર્થઘટન આપ્યું છે કે તમારો જે અવતાર છે તે મુખ્યત્વે જોને પોતાનો માનો છો તેના સ્વાનુભાવમાટેજ છે (તેના આધારે સ્વીકારે છે) બાકી બીજા બધાં તો આનુષંગિક પ્રયોજનો છે, એટલે ગૌણ પ્રયોજનો છે, મુખ્ય પ્રયોજન નથી. જેમ આપણને કોઈ મિત્રને મળવાની ઈચ્છા થતી હોય અને મળવા જઈએ પણ એટલું બહાનું રાખીએ કે અહિંયાંથી જતો હતો તો થયું લાવ તમને મળી લઉં પણ હકીકતમાં તમે એને મળવામાટેજ ગયા હો છતાં પણ ઘરમાં ઘુસવામાટે બહાનું તો જોઈએ ને! જો આપણે અગાઉ સૂચના આપ્યા સિવાય જતા હોઈએ તો આપણે કહીએ કે અહિંયાંથી જતો હતો ને થયું કે તમને મળી લઉં. હકીકતમાં ત્યાં ગયા છો તે એટલામાટે કે મળવું હતું. ત્યાં જવાનું કંઈ એટલું પ્રયોજન નથી હતું. તે મુજબ તે આનુષંગિક પ્રયોજન છે કાંઈ મિથ્યા નથી. ભગવાન્ પૃથ્વી પર આવીને ધર્મસ્થાપન નથી કરવાના એવું તાત્પર્ય નથી લેવાનું, દુષ્ટનિગ્રહ નથી કરવાના એવું તાત્પર્ય નથી લેવાનું. ભગવદવતાર વખતે આ બધાં કાર્યો થાય છે, ધર્મસંસ્થાપન થાય છે, દુષ્ટનિગ્રહ થાય છે, સાધુ પુરુષોનું રક્ષણ થાય છે, પણ આ બધાં પ્રયોજનો ભગવદવતાર ન થયો હોય તો પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પણ અર્જુનને મુખ્ય પ્રયોજન નહીં જણાવી અને આ જણાવવાનો હેતુ એ કે અર્જુનને તે વખતની દ્વિધા એ બાબતની નથી કે ભગવાન્ મારા મિત્ર છે કે નહીં. જેવી રીતે એ ભગવાન્ની સાથે વ્યવહાર કરે છે તેવી રીતે ભગવાન્ના સખ્યમાં એને કોઈ પણ શંકા હોત તો જે વખતે આમન્ત્રણ આપવા ગયો તે વખતે એ પણ પોતાના ગર્વથી દુર્યોધનની માફક બેસત. દુર્યોધન શિરસ્થાન તરફ બેઠો હતો છતાં પણ તે જઈને ચરણ તરફ બેઠો તે એ હેતુથી નહીં કે કંઈ બહુ દીનતા હતી. દીનતા તો પાછળથી વિરાટરૂપ જોયું ત્યારે આવી. દીનતા નહોતી પણ મિત્રના પગ તરફ બેસો કે માથા તરફ બેસો, મિત્રની કોઈપણ દિશામાં બેસો તો ઉણપ નથી એ હેતુથી મૂળતઃ અર્જુનને ચરણ તરફ બેસવામાં હીચક નહીં થઈ. નહીં તો જેમ આ બાજુ દુર્યોધન બેઠો તેમ પેલી બાજુ દુર્યોધનની અને પોતાની સમાનતા જાળવવા શીર્ષસ્થાન પર બેસી શકત. મિત્રની કોઈ પણ દિશામાં બેસીએ તો પણ મિત્ર મિત્રજ છે. જેમ સાકરની મૂર્તિ હોય એને પગથી ખાવ તોય મીઠાશ અને માથાથી ખાવ તોય મીઠાશ. એની મીઠાશમાં કાંઈ ઉણપ આવતી નથી. પેલું મિત્રતાનું સ્વરૂપ હતું તેમાં કંઈ એને ચરણ અને શિર નો કોઈ પ્રભેદ દેખાયો નહીં,

તે પ્રભેદ દુર્યોધનને દેખાયો. પણ જે દીનતા હતી તે તો પાછળથી આવી છે.

અર્જુનનો હેતુ ત્યાં દૈન્યનો નથી એટલે મિત્રતાની બાબતમાં અર્જુન સ્વસ્થ છે. નહીં તો પોતાનો સારથિ કેવી રીતે બનાવે! સારથિ બનાવવું તે તો જોખમ છેજ ને! આડે અવળે લઈ જાય તો ઘણું બધું નુકસાન કરી શકે. એણે કેવલ કૃષ્ણનીજ અપેક્ષા રાખી અને સૈન્યની અપેક્ષા ન રાખી એટલે એ પસંદગી પણ બતાવી દે છે કે કૃષ્ણ પરના વિશ્વાસમાં કોઈ જાતની ઉણપ નથી. પણ જે ગૂંચવાડો તેને ઉત્પન્ન થયો કે કૃષ્ણ મારી મિત્રતાને લીધે તો રથ લઈને નથી આવ્યો ને? કેમકે મિત્રનામાટે ભગવાન્ શું ન કરે? અમારે ઝઘડવું છે અને ભગવાન્ અમારા મિત્ર થયા છે તેથી અમે અધર્મ કરવા જતા હોઈએ તો પણ ભગવાન્ રથ હાંકશે, તથાસ્તુ. આવી જ્યારે એને મગજમાં વિચિત્ર સ્થિતિ પેદા થઈ એટલે એણે છેડીને જોયું કે આ શું ધર્મ થઈ રહ્યો છે કે અધર્મ થઈ રહ્યો છે. એટલે એ મૂંઝવણને ભગવાન્ને દૂર કરવી છે, તેથી ભગવાન્ તે બાબતમાં ખુલાસો નથી આપતા અને ભગવાન્ એ તરફ ધ્યાન અપાવી રહ્યા છે કે ધર્મસંસ્થાપનમાટેનું પ્રયોજન મારું છે તારું નથી. ધર્મસંસ્થાપનમાટેનો અવતાર મારો છે તારો નથી. ધર્મની પ્રેરણા આપવાનું પ્રયોજન મારું છે તારું નથી. એ તારું નથી એટલે એની ચિન્તા કરવા બેસે અને છતાં સ્વતઃ કરતો હોય તો સારી વાત છે. પણ જ્યારે હું તારો રથ હાંકતો હોઉં ત્યારે પણ તું નજીવી ચિન્તા કરવા બેસે તો પછી પેલું પરશુરામની ઘંટડી જેવું થાય!

આપને એ વાતનો ખ્યાલ છે? પુરાણમાં છે કે નહીં તે ખબર નથી પણ એમ અનુશ્રુતિમાં એ પરશુરામની વાત છે. પરશુરામે બધા ક્ષત્રિઓને માર્યા. મારીને બ્રાહ્મણોને રાજ્ય આપ્યું અને એક ઘંટડી આપી. કોઈ ક્ષત્રિય પાછો કોઈ ઉપદ્રવ કરે ત્યારે તમે લડવા સમર્થ તો છો પણ તેમ ન હો તો આ ઘંટડી રાખો. કોઈ પણ ઉપદ્રવ થાય તો ઘંટડી વગાડજો હું આવી જઈશ. બ્રાહ્મણોને પરશુરામના પિતાને શ્રાદ્ધની બાબતમાં કાંઈક પ્રશ્ન આવ્યો. બ્રાહ્મણોને વિચાર આવ્યો કે રાજ્યમાંથી આપણે લઈએ તો પરશુરામજી સન્તુષ્ટ થશે કે આપણે ગાંઠમાંથી કરીએ તો સન્તુષ્ટ થશે? આટલી નાની સમસ્યામાં બધા બ્રાહ્મણોમાં શાસ્ત્રાર્થ થયો અને નિર્ણય આવ્યો નહીં એટલે એમણે ઘંટડી વગાડી. પરશુરામ પરશુ લઈ આવ્યા કે “બતાવો કે ક્યાં છે?” તો કહે છે કે “ના, કોઈ નથી, ક્યાંય નથી, અમેજ છીએ બધા.” “શું થયું?” “અમે નિર્ણય નથી લઈ શક્યા.” “તમને રાજ્ય આપ્યું અને તમે

આટલી નજીવી બાબતમાં નિર્ણય નથી લઈ શકતા તો શું રાજ્ય કરવાના છો?” આવી નજીવી વાતમાં ઘંટડી વગાડવા માટે તો પરશુરામજી રાજ્ય આપીને પરેશાન થઈ જાય. તેમ આવા નજીવા નિર્ણય માટે અર્જુન પરેશાન થતો હોય તો ભગવાનને એમ થાય છે કે આ શું ઉપદ્રવ છે તેથી કહે છે કે **“ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે”** (ભગ.ગીતા.૪૮) એમાં હકીકતમાં અર્જુનના અહમ્મને ધક્કો પહોંચાડવા માગે છે કે **“તાનિ અહં વેદ સર્વાણિ”** (ભગ.ગીતા.૪૫) એ બધી હકીકત હું જાણું છું, ક્યારે-ક્યારે હું થયો છું અને ધર્મસંસ્થાપન મેં કર્યું છે. તને શું ખબર કે તું રથમાં બેસી આ ધર્મનિર્ણય કરવા લાગી ગયો. એના કરતાં આ સારથિ ઉપર છોડી દે ને! તે રથિનો નિર્ણય ન હોય સારથિનો નિર્ણય હોય કે રથ ક્યાં લઈ જવો છે. આ સારથિ ઉપર છોડ નિર્ણય એમ અર્જુનને કહેવાનું હતું. એની પાછળ એ નોખો હેતુ હતો.

વ્યામોહન માટે બુદ્ધાવતાર:

તેથી એક-એક અવતાર પ્રવૃત્ત થાય છે તે આખા કાળનો નિયામક અવતાર હોય છે. એ હેતુ અવતાર થવાની પાછળ હોય છે, પણ એનું પ્રયોજન આગળનું રહે છે. હેતુ અને પ્રયોજન માં અન્તર છે. હાલમાં બુદ્ધાવતાર છે એમ કહેવાય છે. તેથી બુદ્ધાવતારકાળની પોતાની એક સ્વતન્ત્ર મર્યાદા થઈ, સ્વતન્ત્ર સ્વભાવ થયો. જ્યાં સુધી બીજો અવતાર ન થાય ત્યાં સુધી આ કાળ ગણાય. ભાગવતમાં કહે છે કે **“યદિ આલયેષુ અપિ સતાં ન હરેઃ કથાઃ સ્યુઃ પાષણ્ડનો દ્વિજજના વૃષલા નૃદેવાઃ, સ્વાહા સ્વધા વષડિતિ સ્મ ગિરો ન યત્ર શાસ્તા ભવિષ્યતિ કલ્ભગવાન્ યુગાન્તે”** (ભાગ.પુરા.૨૭.૩૮)

હજી તો વધારે પતન થવાનું છે. જે શાસ્ત્રના હિસાબે જેને સત્પુરુષ માનવામાં આવે છે તેના ઘરમાં પણ હરિકથા થવી બન્ધ થઈ જશે. બધા બ્રાહ્મણો આ વખતે ચોખ્ખા પાખંડી થઈ જશે. જેટલા ક્ષત્રિયો હશે તે બધા વૃષલ હશે. અને સ્વાહા સ્વધા અને વષટ્ આદિ.. **“દેવતોદ્દેશેન દ્રવ્યત્યાગઃ યાગઃ”** દેવતાઓનો જે હક્ક છે તે આપવામાટે કોઈને કાંઈ ચિન્તા રહેશે નહીં. આ બધી વાણીજ બંધ થઈ જશે. ત્યારે વળી પાછા ભગવાનને નવો યુગ પ્રવર્તન કરવા આવશે. એટલે જ્યાંસુધી એ કલ્કિઅવતાર ન થાય ત્યાં સુધી આ બુદ્ધાવતાર ચાલી રહ્યો છે એમ ગણાય. આચાર્યચરણ કહે છે કે આમાં ઘઉં ભેગી ઘુણ પણ પીસાઈ રહી છે એની ચિન્તા

અમને થાય છે. ઘઉં પીસાય તેનો વાંધો નહીં પણ ઘુણનું શું? તેની ચિન્તા થઈ રહી છે. તેથી કહે છે કે કલિકાળ જે છે તે સ્વભાવતઃ સર્વોત્કૃષ્ટ છે કેમકે અલ્પસાધનથી પણ મહાન ફળ આપનાર છે. જેથી જેમને પોતાની પાસે આવવા દેવા નથી એમના બધાના વ્યામોહન માટે ભગવાન્ બુદ્ધનો અવતાર થયો. ભગવાન્ બુદ્ધે અવતીર્ણ થઈને તેમણે સૌથી પ્રથમ કાર્ય શું કર્યું?

સર્વપ્રમાણમૂલભૂતં વેદં દૂષિતવાન્ આખું જે આપણું માળખું હતું તે હલાવી દીધું. આપણે ત્યાં ઈશ્વર માનવો કે ન માનવો તે સમસ્યા ન હતી. આપણે ત્યાં મોટી સમસ્યા હતી કે વેદ માનવા કે ન માનવા. વેદ પોતે આ ચર્ચા કરે છે. આ વિકલ્પોનો તો વેદ પોતેજ વિચાર કરે છે. ઘણાં લોકો કહે છે કે આ છે અને ઘણાં લોકો કહે છે કે આ નથી એમાં શું સમજવું? વેદ પોતે કહે છે કે ‘છે’ એવું તમે માનજો. એટલે એ ‘છે’ કે ‘નથી’ એની ચર્ચામાં બહુ કંઈ વિચારણીય પ્રશ્નો નથી. તે વિચારો તો વેદે પણ કર્યા છે. જે મુખ્ય વિચારણીય પ્રશ્ન છે કે વેદ પ્રમાણ છે કે નહીં? બુદ્ધે શું કર્યું કે વેદને અવ્યાકરણીય પ્રશ્ન હોવાની કોટિમાં મૂકી દીધો. વેદ પ્રમાણ છે કે નહીં? એમણેજ કહી દીધું કે આ બ્રાહ્મણોની રચના છે, બ્રાહ્મણોનાં પેટ ભરવામાટે કે તેમના ભરણપોષણમાટે હોય તો એનું પ્રમાણ કેટલું? બુદ્ધે તો આટલુંજ કહ્યું પણ જૈનોએ તો કહ્યું કે **“આ વેદ તો રાક્ષસોની રચના છે.”** **સર્વપ્રમાણમૂલભૂતં વેદં દૂષિતવાન્** આ પ્રથમ કાર્ય.

સાચી રીતે જુઓ તો બુદ્ધે ઈશ્વરનો ઈન્કાર નથી કર્યો. કેદારનાથજી મિશ્રે એક બહુ સરસ થીસીસ (Thesis) લખાવી છે જેમાં એમણે સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું છે કે મૂલતઃ બુદ્ધનો અનાત્મવાદનો પણ સિદ્ધાન્ત ન હતો. આજકાલ લોકો જે સમજે છે અને એમના માથે ઠોકી બેસાડે છે પણ બુદ્ધ આત્મવાદી હતા. પાછળથી એમના શિષ્યોએ બ્રાહ્મણો સાથે ઝઘડવામાટે બુદ્ધને જબરદસ્ત અનાત્મવાદી બનાવ્યા. હમણાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં પણ આ આશયને પ્રકટ કરતી એક થીસીસ પાસ થઈ છે. એણે પણ પુરવાર કરી દેખાડ્યું છે કે બુદ્ધ અનાત્મવાદી ન હતા તેમજ અનિશ્વરવાદી પણ ન હતા. બુદ્ધજાતકકથાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે જુઓ તો બુદ્ધનો બૌદ્ધત્વનો પ્રથમ ઉદ્ઘોષ દેવતાઓએ કર્યો છે. જે દેવતાઓ હોય તો ઈશ્વર હોવામાં કાંઈ બહુ મોટી આપત્તિ નથી. વળી તે દેવતાઓ બધા વૈદિક દેવતાઓ છે. આટલો ભયંકર વિરોધાભાસ છે. એક બાજુ કહે છે કે વેદ પણ માન્ય નથી. તેથી શ્રીશંકરાચાર્ય

કંટાળીને “અપિય બાત્યાર્થ-વિજ્ઞાન-શૂન્યવાદમ્ ઈતરેતરવિરુદ્ધમ્ ઉપદિશતા સુગતેન સ્પષ્ટીકૃતમ્ અસંબદ્ધપ્રલાપિત્વં પ્રદેષો વા પ્રજ્ઞસુ વિરુદ્ધાર્થપ્રતિપત્ત્યા વિમુત્યેયુઃ ઈમા પ્રજ્ઞાઃ ઈતિ” (બ્ર.સૂ.શાં.ભા.૨૧-૧) કહે છે કે કોઈક ઠેકાણે કાંઈક વાત કરે અને કોઈક ઠેકાણે કાંઈક વાત કરે, આવી પરસ્પર વિરોધી વાતો કરીને બુદ્ધે પ્રજ્ઞામાં રહેલો પ્રદેષ સ્પષ્ટ કર્યો જેથી પ્રજ્ઞા વ્યામુઘ થઈને ગેરવલ્લે ચાલી જાય. એ આખી બુદ્ધની યોજના છે એમ કરીને તે બુદ્ધનો વિષય સમાપ્ત કરે છે.

આચાર્યચરણ અહીંયાં તે જ કહે છે કે સૌથી મોટો જે ખટરાગ ઉત્પન્ન થાય છે તે એ છે કે તેમણે વેદનો દ્રેષ કર્યો છે, બુદ્ધે અસત્યનો ઉપદેશ નથી કર્યો, હિંસાનો ઉપદેશ નથી કર્યો, અહિંસાનો ઉપદેશ કર્યો છે. આપણો વેદ પણ અહિંસા ઉપર ભાર આપે છે. જે યોગાદિ માર્ગો બુદ્ધે કહ્યા છે તે બધા આપણા ત્યાંના છે. બુદ્ધના કંઈ પોતાના માર્ગો નથી. એમણે સાધનાચરણનો જે કાંઈ ઉપદેશ આપ્યો છે તે આપણે ત્યાંનો ઉપદેશ છે. તમે જાતક ઉપાડીને જુઓ કે કોઈ પણ આદર્શ માણસ કેવો હોવો જોઈએ તો તેનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ એવી રીતનો આપ્યો છે કે જેવો બ્રાહ્મણ હોય તેવો. દર વખતે એજ ધ્વનિ બુદ્ધનો છે. પણ વેદની સાથે એમનો શો દ્રેષ છે તે સમજમાં આવતો નથી.

પ્રશ્ન: અવતાર કેમ કહ્યા હશે?

આ તો બહુ સાધારણ વાત છે. બુદ્ધ તો બહુ મોટી હસ્તી છે. “દ્યૂતં છલયતામ્ અસ્મિ” (ભગ.ગીતા.૧૦|૩૬) “અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામ્ અહમ્” (ભગ.ગીતા.૧૦|૩૨) જે વાદને આપણે નિન્દાત્મક સમજીએ કે આપસમાં ઝઘડે છે ત્યાં હું વાદ છું એમ કહે છે. કેમ કે આખો આપણો સિદ્ધાન્તજ છે “યદ્ યદ્ વિભૂતિમત્ સત્ત્વં શ્રીમદ્જિતમેવ વા, તત્તદેવ અવગચ્છ ત્વં મમ તેજોશસંભવમ્” (ભગ.ગીતા.૧૦|૪૧) એટલે તો બુદ્ધના અવતાર હોવામાં કંઈ સૈદ્ધાન્તિક આપત્તિ જોજ નહીં. બુદ્ધને અવતાર કોઈ પ્રયોજનથી કહ્યા છે તે વાત પાછળથી લોકોએ ઘુસાડી દીધી છે. મૂળના શાસ્ત્રદષ્ટિથી વિચાર કરો તો અવતાર છે તેથી અવતાર કહ્યો છે, કાંઈ પ્રયોજન છે તેથી અવતાર નથી કહ્યો. આ તો પાછળના લોકોએ એવી એક અફવા ફેલાવી દીધી છે કે બ્રાહ્મણોએ મળીને બુદ્ધને અવતાર માની લીધા કારણ કે જે બુદ્ધના અનુયાયીઓ હતા તેમને બ્રાહ્મણોને

પોતાના પક્ષમાં ફોડવા હતા. બધો પ્રકાર હોઈ શકે છે પણ મૂળતઃ શાસ્ત્રમાં આ પ્રકાર હોય તેવું દેખાતું નથી. કેમકે શાસ્ત્રે કંઈ બુદ્ધનેજ પહેલી વાર અવતાર માન્યા હોય એવું નથી. એટલુંજ નહીં બુદ્ધ પહેલાં પણ શાસ્ત્રે કેટલાય અવતાર માન્યા છે, ચોવીસ અવતારની તો શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કલ્પના છે. જોકે પુરાણોને પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત માનનારા લોકો આને પણ કદાચ પ્રક્ષિપ્ત માની લે પણ સંહિતા જે બુદ્ધપૂર્વની છે તે પણ જો એમ કહેતી હોય કે “અજાયમાનો બહુધા વિજાયતે” (તૈત્તિ.આર.૩|૧|૩|૩) અજાયમાન હોવા છતાં ઘણી બધી રીતે પ્રકટ થતો રહે છે તેનું મુખ્ય તાત્પર્ય તો અવતારવાદમાં છે. એટલે બુદ્ધ અવતાર શામાટે માન્યા એ પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન એ આવે છે કે બીજા સન્તો થઈ ગયા, ઋષિઓ થઈ ગયા તે અવતાર નહીં હોય? અહીં મૂળ વાત તો એજ છે તે (બુદ્ધ) અવતાર નહીં હોય. મહાવીરને અવતાર નથી માનવામાં આવ્યા. મહાવીર હિન્દુસ્તાનમાં કાંઈ ઓછા લોકપ્રિય ન હતા. જેવી દલીલ આધુનિક લોકો કરે છે તેવી દલીલ થતી હોય તો મહાવીરને પણ અવતાર માનવા જોઈતા હતા. કેમકે બુદ્ધને તો ભારતમાંથી ઉડાવી શક્યા છે મહાવીરને તો ઉડાવી પણ શક્યા નથી. જૈનોમાં ઋષભદેવને જેવી રીતે અવતાર માન્યા તેવી રીતે કદાચ જો મહાવીરને અવતાર માન્યા હોત તો વધારે સફળ રહેતે. પણ બ્રાહ્મણોએ તેમ માન્યું નહીં. એટલે શાસ્ત્રના કંઈક સ્પષ્ટ વિધાનોએજ આપણને પ્રેરિત કર્યા કે બુદ્ધ અવતાર છે. એજ તો મુખ્ય વાત થઈ છે ને!

પ્રસ્થાનત્રય પર ભાષ્ય લખવાથી ‘આચાર્યપદ’-એક ભ્રાન્તિ:

લોકોમાં શું ભ્રાન્તિ થઈ જાય છે કે ત્રણ પ્રસ્થાનો ઉપર ભાષ્ય લખી દે એટલે આચાર્ય થઈ જાય. ભારતીય વિદ્યાભવનમાં એક નલિન ભટ્ટ હતા તેમણે ત્રણ પ્રસ્થાનો પર ભાષ્ય લખી એક સભા બોલાવી, દાદાજીને તેમાં વક્તા તરીકે બોલાવ્યા કે આપ બોલો. બધા વક્તાઓએ ખાસ ભાર મૂક્યોકે આ આધુનિક આચાર્ય પેદા થયા છે કારણ કે ત્રણે પ્રસ્થાનો પર ભાષ્ય લખ્યું છે. દાદાજી બિચારા ફસાઈ ગયા. એમ બોલે કે એ આચાર્ય નથી થયા તો એ એમને અસમ્બદ્ધ લાગે અને આચાર્ય થયા એમ કહેતાં આત્મા કબૂલ કરતો નહોતો. દાદાજીએ ત્યાં એક સરસ વ્યાખ્યાન આપ્યું. આચાર્ય પ્રાપ્તિનું એક આકાશ છે, તે ઉન્નત આકાશ છે. આચાર્ય પ્રાપ્તિના આકાશમાં દરેક આચાર્ય પોતાની સામર્થ્ય અનુસાર ઉડાન કરે છે. તેમાં નલિન ભટ્ટ નવા ઉડાન કરવા આવ્યા છે તેનું આપણે અભિવાદન કરીએ છીએ. બીજું શું બોલે? હવે આચાર્યપદની ઉડાનમાં કેટલી ઊંચાઈ પર ગયા તેનો ઉલ્લેખ ન કર્યો. ઉડાનભરવા

તૈયાર થયા છે. શરૂઆત (Take off) કરી છે તેમાં સન્દેહ નહીં. ઉડાન કેટલી ઉંચી ગઈ, કયા અલ્ટીટ્યૂડ પર ગઈ એની ચિન્તા હવે અમે નથી કરતા.

એટલે મૂલતઃ કંઈ ત્રણ પ્રસ્થાન પર ભાષ્ય કરવાથી આચાર્યપદ નથી મળતું. વસ્તુતઃ જો સાચી પ્રાચીન પરંપરાનો વિચાર કરો તો હમણાંજ અમારે પત્રાવલમ્બન ગ્રન્થ ચાલી રહ્યો છે તે પ્રમાણે ‘આચાર્ય’નો અર્થ હતો કે ઉપનયન આપીને વેદનું અધ્યાપન કરાવતો હોય તે. સરહસ્ય વેદનું અધ્યાપન કરાવતો હોય તે ‘આચાર્ય’. તેથી કાંઈ નવો (જુદો) આચાર્યનો અર્થ હોતો નથી. મૂલતઃ આ જે આચાર્યો છે તે કાંઈ અધ્યાપન કરાવનાર માસ્તર કે શિક્ષક કોટિના આચાર્ય નથી. આ જે આચાર્યો થયા તે અવતાર કોટિના આચાર્યો છે. ભાષ્ય તો વિજ્ઞાનભિક્ષુએ અને ભાસ્કરે પણ લખ્યું છે તેને કોઈ આચાર્ય નથી માનતા. ભાષ્ય લખવાથી આચાર્યપદ નથી આવતું. લોકોમાં એવી ભ્રાન્તિ ફેલાઈ ગઈ છે કે ત્રણ પ્રસ્થાન ઉપર ભાષ્ય લખે એટલે આચાર્ય. લખનાર કલમ ઘસનારો હોય તો કોઈપણ લખી મારે એમાં શું મોટી વાત છે! અરવિંદે તો આટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે તો પછી ધારે તો ભાષ્ય ન લખી શકત? ત્રણ શું પરચીસ પ્રસ્થાન પર ભાષ્ય લખી શકત. જો એક રૂમમાંથી બહારજ ન નીકળે તે માણસ કેટલું બધું લખી શકે?

આચાર્યની આધિદૈવિક સમ્પત્તિ તેના આચાર્યત્વની નિયામક છે. જેમને આપણે આચાર્ય માન્યા છે તે શ્રીશંકરાચાર્ય શ્રીમદ્વાચાર્ય શ્રીરામાનુજાચાર્ય શ્રીનિમ્બકાચાર્ય શ્રીવલ્લભાચાર્ય, તે ત્રણ ભાષ્ય લખવાથી સર્વાચાર્ય જગદ્ગુરુ થઈ ગયા છે તેવું નથી. જેમકે ભગવાનના ધર્મ સ્થાપનથી કંઈ ભગવાન સર્વેશ્વર છે તેવું પ્રકટ થતું નથી. પરંતુ એમની અન્દર રહેલી દૈવિકતા છે તે એમને આ વિશેષ સ્થાન અપાવે છે. બાકી મૂળ તો આચાર્ય શબ્દનો અર્થ અતિ અલ્પ છે. તમારો ગોર તમારો આચાર્ય. એથી વધુ આચાર્યનો અર્થ નથી. એટલે આપણે એ જોઈ લીધું કે આ આખો સિદ્ધાન્તજ નોખો છે. આપણી ધારણા સ્પષ્ટજ છે કે “**यद्‌यद्‌विभूतिमत्‌ सत्त्वं श्रीमद्‌ूर्जितमेव वा, तत्तदेव अवगच्छ त्वं मम तेजोऽशम्भवम्.**” (ભગ.ગીતા.૧૦/૪૧) તેજોઅંશસમ્ભૂતિ અને અવતાર માં પણ અન્તર છે. મહાપ્રભુજી કહે છે કે ત્યાં વિભૂતિયોગ અને અવતારયોગ એ બન્નેમાં અન્તર પડી જાય છે. તેથી તો રામાનુજેએ તો વિભવાવતાર અર્ચાવતાર લીલાવતાર મૂળાવતાર એમ ઘણા પ્રભેદો કર્યા છે. એનું મુખ્ય કારણ શું? કારણકે આ સિદ્ધાન્ત નોખા-

નોખા છે. એમાં કોઈ જાતનો ગૂંચવાડો પહેલાં ન હતો હવે ઉભો થયો છે. બુદ્ધને પણ અવતાર માનવામાં આવ્યા છે. ચોવીસ અવતારમાં નહીં દસ અવતારમાં તેમને અવતાર માનવામાં આવ્યા છે. એ બાબતમાં શાસ્ત્રીય હેતુ નોખો છે. આવો કોઈ છેતરપીંડીનો શાસ્ત્રોનો હેતુ ન હોઈ શકે. નહીંતો મહાવીરને કેમ ન માને? અશોકને કેમ નહીં માન્યો? અશોકે ઘણું કામ કર્યું છે. અશોકે ભારતમાં જે પદવી-નામના (Title) લીધી તેનો અર્થ પ્રાચીન પંડિતોએ મૂર્ખતામાં ઘટાવી દીધો. એ અશોકની એટલીજ નિન્દા કરી. જે પોતાને વિષે પહાડોની ભેખડો ઉપર “દેવાનાં પ્રિયઃ” લખતો. તે દેવાનાં પ્રિયનો અર્થ મૂર્ખ ઠરાવી દીધો. આ દેવતાઓને પ્રિય તે મૂર્ખ. સંસ્કૃતમાં “દેવાનાં પ્રિયઃ” ગાળ છે. જે કોઈને મૂર્ખ ન કહેવો હોય તો દેવાનાં પ્રિય એમ કહેવું. એટલે કંઈ વ્યક્તિપૂજના વલણથી અવતાર માનવામાં નથી આવતો. શાસ્ત્રીય દષ્ટિ તેવી નથી.

આ વાત આપણા આધુનિક ચિન્તકોએ પાછળથી સમજાવી દીધી અને આપણે ગળે ઉતરી ગઈ કે વ્યક્તિપૂજનું વલણ અવતાર માનવામાં મુખ્ય છે. આપણે વ્યક્તિપૂજક છીએ. નેતા-વીરને આપણે ફાંસીએ નથી ચડાવતા. જે નેતા થાય છે એને આપણે ભજીએ છીએ ફાંસી નથી દેતા. પણ અન્તે અવતાર માનવામાં આપણી બીજી ગણતરી છે, કેવળ વ્યક્તિપૂજનેજ ગણતરીમાં લીધી નથી. એ વાત ઘણા બધા ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. એટલી બધી સ્પષ્ટ છે કે હમણાં હું રાજતરંગીણી વાંચતો હતો તેમાં રાજતરંગીણીકાર શરૂઆતથી અન્ત સુધી કાશ્મીરના રાજાઓનો ઇતિહાસ આવે છે. આરમ્ભથી અન્ત સુધી રડી રહ્યો છે કે હિન્દુધર્મ નષ્ટ થાય છે, નષ્ટ થાય છે. એની બાપડાની આખી પીડાજ એ છે કે જૈનુલઆબ્દીન રાજાને તે કહે છે છતાંય આ વિષ્ણુનો અવતાર છે. મુસલમાન છે છતાં પણ વિષ્ણુનો અવતાર છે. આ જે અવતારના પ્રયોગો છે તે આમજ નથી. જૈનુલઆબ્દીન જેવા બળવાન રાજાઓ બીજા પણ થયા છે પણ તેમનામાટે એવો પ્રયોગ નથી થયો. એટલે લોકો સમજે છે કે તેમાં ચાપલુસી વૃત્તિ કામ કરી રહી છે પણ તે વૃત્તિ નથી. એમાં બીજી ઉચ્ચ ગણતરીઓ દેખાય છે. નિમ્ન ગણતરીઓ નથી આવતી. તતઃ પુરાણાદિમાર્ગદૂષણાય. જ્યારે ભગવાનનું આ બધું લીલાવૈચિત્ય જોયું ત્યારે ભગવાનના બીજા જે ભક્ત દેવતાઓ અને ઋષિઓ હતા તેમને પણ ભગવન્મનોરથનો ખ્યાલ આવ્યો. આચાર્યચરણ કહે છે ભગવન્મનોરથનો એ ખ્યાલ આવ્યો કે ભગવાનની પ્રવૃત્તિ હમણાં બુદ્ધાવતારની છે એટલે જેવા બુદ્ધે પ્રયોગો

કર્મા એવા પ્રયોગો એમણે બ્રહ્મણવેશમાં આવી કર્યા તેથી કહે છે કે કણાદ ન્યાય માયાવાદિ વાદો આપણે ત્યાં ચાલ્યા છે. નહીંતો મૂલતઃ બુદ્ધે વેદનું આ દૂષણ આપ્યું અને આ બ્રહ્મણશ્ર્ષિઓએ અને દેવતાઓએ-બીજા નાના કક્ષાના જે દેવતાઓ હતા-તેમણે પુરાણોના મતને દૂષણ માનવાનું શરૂ કર્યું. તેથી મૂળ જે મત હતો તે જાણે બુદ્ધના પ્રયત્નથી ઢંકાયો જે પૌરાણિક મત હતો તે જે પરચાત્ કાલિન અવતારો કણાદ ગૌતમ શંકરાચાર્ય થયા તે અવતારોથી ઢંકાયો. ત્યારે કહે છે કે એમને મોહન કેમ કહો છો? **કુર્વન્તિ મોહનમ્ મોહનનું** કારણ એ કે **વાક્યપેશલત્વાત્**. વાણી એટલી મધુર હૃદયગ્રાહી અને આકર્ષક છે કે અહિંયા સાંભળી અને ત્યાં પકડાયો. સાંભળતાં વાર લાગી નહીં અને હૃદયમાં ગ્રહીત થઈ જાય તેથી મોહન. હકીકતમાં જે ઠેકાણે જે સૂત્રમાં શંકરાચાર્ય બુદ્ધને આ દૂષણ આપે છે કે પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપદેશ કહીને **“પ્રજાપુ પ્રદ્રેષઃ પ્રકટીકૃતઃ”** તે સૂત્રમાં મહાપ્રભુજી બુદ્ધને ઉદ્દેશીને નહીં પણ શ્રીશંકરાચાર્યને ઉદ્દેશીને કહે છે કે **“માધ્યમિકસ્તુ માયાવાદિવત્”** તે સૂત્રમાં વ્યાસજી તો બુદ્ધનું ખંડન કરવા માગે છે પણ મહાપ્રભુજી કહે છે કે આ માધ્યમિક મતનું અમારે ખંડન નથી કરવું કેમકે આ માયાવાદીની જેમ પરસ્પર અસંબદ્ધ વાતો કરે છે. કહેવાનું કંઈ કરવાનું કંઈ **“ભજ ગોવિન્દં ભજ ગોવિન્દમ્”** કરે અને ગોવિન્દનેજ નિરાકાર માની લે. અમારે ખંડન પણ નથી કરવું હવે. કેમકે એક વાત વિરુદ્ધની પણ સાતત્યથી કહેતા હોય તો આપણે ખંડન કરીએ. વિરુદ્ધ વાત પણ સાતત્યથી ન કહેતા હોય કોઈક વખત આમ કહે અને કોઈક વખત તેમ કહે એનું ખંડન શું કરવું?

તેથી કહે છે કે **“માધ્યમિકસ્તુ માયાવાદિવદ્ અત્યસંબદ્ધવાદિત્વાદ્ ઉપેક્ષ્યઃ”** માધ્યમિક બહુજ અસંબદ્ધ વાત કરતા હોય છે. ‘માધ્યમિક’ એટલે બુદ્ધનો ચોથો કલ્પ. જેને ‘સર્વશૂન્યવાદ’ કહેવામાં આવે છે. તેથી મહાપ્રભુજી કહે છે **નનુ તેષાં શાસ્ત્રાણાં મુક્તિ ફલમ્** તમે આમ કહી રહ્યા છો પણ તે બધા તો એમ દાવો કરે છે કે અમારા શાસ્ત્રથી મુક્તિ છે. અને તેવું પ્રતિપાદન કરે છે તે બધું ખોટું શું? કહે છે કે એ મુક્તિ સિદ્ધ કરવામાં પણ એનું તાત્પર્ય એ કે માણસ કૃષ્ણભજન કરતો બંધ થઈ જાય. ચાહે તો **‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’** કહી દે, ચાહે તો નિર્ગુણ મુક્તિ.

નૈયાયિકોએ એવું કહ્યું છે કે સુખ-દુઃખ બધાંનો નાશ થવો જોઈએ. ઈચ્છા

જ્ઞાન નો નાશ થવો જોઈએ. ગૌતમ શ્ર્ષિ તો જ્ઞાનનોય નાશ માની લે છે. જ્ઞાન રહે તો પણ દુઃખ. જ્ઞાનનો નાશ થયો તે ‘મુક્તિ’. બધા ગુણોનો પ્રધ્વંસ થઈ જાય. સર્વથા માણસની ગુણહીન સ્થિતિ એટલે ‘મુક્તિ’. તેથીજ ખંડન કરતાં કહ્યું છે કે **“વરં વૃન્દાવને અરણ્યે શૃગાલત્વં ભજામ્યહં નતુ વૈશેષિકી મુક્તિં પ્રાર્થયામિ કદાચન”** વૃન્દાવનમાં શિયાળીયા થવું મને મંજુર છે પણ આવી મુક્તિ જેમાં છેલ્લે જ્ઞાનગુણ પણ નષ્ટ થઈ જાય તે મને નથી જોઈતી.

આચાર્યચરણ કહે છે કે **“આવી બધી મુક્તિઓની આકાંક્ષાઓ લોકોમાં પેદા કરવાનું અન્તિમ પ્રયોજન શું? કૃષ્ણભજન કરતા લોકો અટકી જાય તે.”** એવી આકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરી દે કે તમે પોતેજ બ્રહ્મ છો. સર્વગુણોનો અત્યન્તાભાવ એટલે મુક્તિ. આવી બધી મોહક વાતો કે શબ્દાંબરથી મૂકીને કથંચિત્ તમને કૃષ્ણભજનથી રોકવા માગે છે.

બુદ્ધને તો આપણે સમજી શકીએ છીએ કે મૂલતઃ વેદનુંજ ખંડન કર્યું. તેથી **“મૂલં નાસ્તિ કુતો શાખા”** પણ આ બધા શ્ર્ષિઓ કણાદ ગૌતમ કપિલ શંકરાચાર્ય ની તો કરામતજ જુદી છે કે વૈદિક માર્ગ સ્થાપનનું પોતે કહેતા હોય અને તપસ્યા યોગાદિ જે પૌરાણિક સાધનો છે જેના વડે દેવત્વ શ્ર્ષિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેનેજ કાપવા માગતા હોય તો શું કહેવું? શ્રીશંકરાચાર્ય પોતે ભાષ્યમાં કહે છે **“અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા”** એમ જ્યારે અમે કહીએ છીએ તેમાં (શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ સૂત્રમાં અમે કહીએ છીએ તેમાં) કેવળ વેદ એ પ્રયોજન નથી પણ વેદ વેદાન્ત સ્મૃતિ અને પુરાણાદિ બધાનું સમન્વિત તાત્પર્ય આમાં સમજવું છે. તે અમારો મૂળ હેતુ છે. હવે વેદ પુરાણ વેદાન્ત આદિ બધાનું સમન્વિત તાત્પર્ય સમજીને તે મુજબ પ્રમાણ પ્રમેય સાધન ફળ ની વ્યવસ્થા કરવાની જ્યારે તમારી વૃત્તિ છે ત્યારે બધા પુરાણોનો જે મુખ્ય સ્વર છે તેનેજ કાપવા માગતા હો તો એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે તમારે બીજાને મુક્તિ સમ્પાદિત થવા દેવી નથી અને તમે તો તે સમ્પાદિત કરી લો છો. એટલે તમારું સાધન તમે લગાડ્યું નથી અને બીજાને વિવાદના સાધનનો ઉપદેશ આપો છો. તેથી તમારામાં કેવી વાકઢોશલ્ય છે!!! વાણી પ્રયોગ તમે એવી રીતે કરી રહ્યા છો કે જેના બધા મતલબો નીકળી શકે જ્યારે શાસ્ત્રના અર્થ સ્પષ્ટ હતા તે વખતે બુદ્ધમતને અનુકૂલ પડે તેવા બધા અકાંડતાંડવ અર્થ કાઢવાના પ્રયત્નો આ શ્ર્ષિઓદ્વારા થયા.

તેથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે તે ઋષિઓ પણ ભગવદ્વિદ્યાને અનુસરવા માગે છે. બુદ્ધાવતાર થયો તો તેમાં પણ જેમ પ્રભુએ ગિરિરાજ ઉપાડ્યો એટલે બધા ભક્તોએ લાકડીનો ટેકો આપ્યો તેમ ભગવાને બુદ્ધાવતાર લીધો, તે પ્રમાણે આપણે પણ કહીએ છીએ. એ બોલતા થયા તેથી જે લોકો આસુરભાવવાળા હતા તે તેના તરફ વળે એમાં કંઈ કહેવા જેવું નથી. પણ આગળ જઈને મહાપ્રભુજી કહે છે કે અમે જે કહી રહ્યા છીએ તે તેમનામાટે નથી કહી રહ્યા. જે આસુર સમ્પત્તિવાળા છે તેમને અમારે આમન્ત્રવા નથી, અમારું જે ગ્રન્થલેખન ચાલી રહ્યું છે તે એટલામાટે છે કે અમારે જે દેવીજીવો છે તેમને જ આમન્ત્રવા છે. દેવીજીવ થઈને તે તરફ જાય છે તે અમારો મહાન ચિન્તાનો વિષય છે. ઘઉંની સાથે ઘુણ ન પિસાવી જોઈએ. તેમજ આગળ જઈને કહે છે કે એમના આમ કરવામાં ભગવદ્વિદ્યા કંઈ વિપરીત નથી અથવા ભગવાનની કંઈ અપ્રસન્નતા નથી. કારણકે ભગવાને પોતેજ બુદ્ધાવતારરૂપી કાળનું પ્રવર્તન કર્યું છે પુરાણમાં તો ચોખ્ખું એમ લખ્યું છે **ત્વં ચ રુદ્ર મહાબાહો મોહશાસ્ત્રાણિ કારય.**

વરાહપુરાણમાં અને પદ્મપુરાણમાં પણ છે. ત્યાં વિષ્ણુએ શંકરજીને એવી આજ્ઞા કરી છે કે તમે પ્રકટ થાઓ. શંકરજીને કત્યું કે “તમે જગત્માં એવા મોક્ષશાસ્ત્ર પ્રકટ કરો કે તથ્ય છે તે અતથ્ય થઈ જાય અને વિતથ્ય થઈ જાય.” “અતથ્ય” એટલે તથ્યનું ન હોવું અને ‘વિતથ્ય’ એટલે તથ્યનું વિપરીત હોવું. “એવી બધી રીતે તમે અતથ્ય અને વિતથ્ય નાં દર્શન કરાવો, તમે પોતે પ્રકટ થાવ અને મને કેમે કરીને ગુપ્ત કરો.” આવી સ્પષ્ટ આજ્ઞાનો ઉલ્લેખ વરાહવચનમાં પણ છે, બ્રહ્મપુરાણમાં પણ છે અને પદ્મપુરાણમાં પણ છે. ઘણા લોકો એમ કહેતા હતા કે વૈષ્ણવોએ આ વચનો પ્રક્ષિપ્ત કર્યા છે. પણ વિજ્ઞાનભિક્ષુએ તે વખતે આ સૂત્રનો ઉપયોગ કર્યો છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુ તો વૈષ્ણવ નથી. તેણે પણ કત્યું છે કે શ્રીશંકરાચાર્યના માયાવાદના ઉપદેશનું મૂળ આ પદ્મપુરાણ છે, આ વચનો છે. કોઈ પણ પ્રાચીન ધુરંધર શાંકરપંડિત આને પ્રક્ષિપ્ત નથી માનતા. ‘મોહશાસ્ત્ર’ એટલે મોહ કોના માટે છે તેનો અર્થ તેઓ જુદો બતાવે છે પણ પ્રક્ષિપ્ત નથી માનતા. કેમકે પ્રાચીનતમ કૃતિઓમાં પણ આવચન એમનું એમજ છે. આ બધાં પુરાણનાં વચનો આમનાં આમજ છે.

મહાપ્રભુજી કહે છે કે આ પુરાણનાં વચનોથી સિદ્ધ થાય છે કે હંકીકતમાં અવતાર શ્રીશંકરાચાર્યની મતિમાં કોઈ જાતનું દૂષણ નથી. એમની મતિ અત્યન્ત

નિર્મળ છે. કારણકે તે પોતે સાક્ષાત્ રુદ્રના અવતાર છે. જેમ બુદ્ધ પોતે સાક્ષાત્ ભગવદ્વતાર હોવાથી તેમની મતિમાં કોઈ દૂષણ ન હોઈ શકે પણ જે મત પ્રવર્તિત કર્યો છે તે સંશયાત્મક છે તેમ પોતે સાક્ષાત્ અવતાર હોવાથી શ્રીશંકરાચાર્યની મતિમાં કોઈ જાતના દૂષણનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. પણ જેમ બુદ્ધવાદ ચાલ્યો તેમાં બીજા કણાદ આદિ ઋષિઓએ આવીને સાક્ષી પૂરી અને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ વિધાનો કત્યાં એવી રીતે શંકરાચાર્ય પણ એક દૂષિત મતનું પ્રવર્તન કરે છે અને લોકોમાંથી ભજનની ધારણા હટાવે છે. કહે છે કે “કથંચિત્ ભજન ન કરવું.” તેથી કૃષ્ણભજન સર્વ સુલભ નથી રહી જતું. એટલે વિષ્ણુના જે ગુણ છે જે શરીરમયરૂપ ચિન્મયરૂપ એ બધા ગુણો મુક્તોમાં પણ સરખાવી દેવા. મુક્તોમાં પણ આવા ગુણો હોય છે. આની વિરુદ્ધ બધાં વાક્યો પ્રચલિત કર્યાં. **યદુક્તં હરિણા પશ્યાદ્ ઉમાયૈ પ્રાહ તદ્ધરઃ** આ બધા વચનોમાં એમ કહે છે કે “પોતાના કલ્પિત આગમોથી ભગવદ્વિમુખ તમે લોકોને કરો, જેથી લોકો ભક્તિનો અઘટિત લાભ ન લઈ શકે” **દ્વાપરાદૌ યુગે ભૂત્વા કલયા માનુષાદિષુ. સ્વાગમૈઃ** કલ્પિતૈસ્ત્વં ચ જનાન્ મદ્વિમુખાત્ કુરુ. આમ કહીને કે તેમ કહીને કથંચિત્ કૃષ્ણભજનથી નિવૃત્ત કરવું તે આ બધા અવતારોનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. ત્વં ચ જનાન્ મદ્વિમુખાન્ કુરુ કેમકે જે આ બધા અવતારો-કણાદ ગૌતમ કપિલ શંકરાચાર્ય- તે કાંઈ લૌકિક અવતારો તો નથી, અલૌકિક અવતારો છે અને અલૌકિક દષ્ટિથી સમ્પન્ન અવતારો છે તેથી એમની ગણતરી બહુ સમ્પૂર્ણ છે. એટલેકે માયાવાદાદિક શાસ્ત્રો પ્રચલિત થાય તો લોકો સતત ભગવદ્ભજનથી વિમુખ થઈ જાય. એક વખત લોકોને એમ કલ્પના આવી જાય કે દાસોડહમ્ કહેવામાં ગરબડી છે, સોડહમ્ કહેવામાં આપણા રાજ્યસ્વાતન્ત્યના અદ્વૈતની અનુભૂતિની પરાકાષ્ઠા છે.

જેમકે મધુસૂદન કહે છે કે “**તસ્યૈવાહં મમૈવાસૌ સ એવાહં ઇતિ ત્રિધા ભગવત્શરણં વૈ સ્યાત્ સાધનાભ્યાસપાકતઃ**” આ શરૂઆતની દશામાં આપણને એમ લાગે છે કે હું ભગવાનનો છું. પછી થોડી દશા વિકસિત થાય ત્યારે એમ લાગે કે ભગવાન મારા છે. પણ અન્તે આપણી ભગવત્શરણાગતિનું સ્વરૂપ એવું હોવું જોઈએ કે હું ભગવાન છું એવું અન્તમાં થવું જોઈએ. એટલે શરણ થાય પણ મનમાં આશય એવો હોવો જોઈએ કે આ પ્રારમ્ભિક તબક્કો છે કે હું તારો છું. પછી થોડોક વિકાસ પામીને એમ કહેજો કે તમે મારા છો પછી શરણાગતિનો છેલ્લો તબક્કો એ હોવો જોઈએ કે હું તે છું. સાધનાભ્યાસનો પાક-પરિપાક એવો થવો જોઈએ કે તમેજ

ભગવાન્ થઈ જાવ એ આનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. એ જો મુખ્ય પ્રયોજન હોય તો તેનો અર્થ શું છે? આ બધા ભગવદ્બલિર્મુખ કરવાના બધા માર્ગો છે. એ અલૌકિક દષ્ટિ સમ્પન્ન હતા તેથી તેમણે આવું કર્યું.

નનુ મુઘ્ધા: ચેત્ સંસારેડપિ ભ્રાન્તા... અહીં તમે આવો મુઘ્ધતાનો આરોપ લખો છો તો કહે છે કે “મોહિત છે તે લોકો મુઘ્ધ છે તો સંસારમાં ભ્રાન્ત લોકો પણ પશુ પુત્ર પતિમાં મુઘ્ધ કેમ ન હોય?” તો કહે છે કે “આ મોહ એના કરતાં જબરદસ્ત મોહ છે.” **અયમેવ મહામોહો હીદમેવ પ્રતારણમ્** કેમકે તે મોહનો તો ઉપાય પણ છે. પણ આ મોહ એના કરતાં જબરદસ્ત મોહ છે. ઓમકારનાથની કથામાં આવે છે બે છોકરાઓ એમની પાસે શીખવા ગયા. એક થોડુંક ગાવાનું જાણતા હતા અને બીજો ગાવાનું કાંઈજ જાણતો ન હતો. જે ગાવાનું જાણતો હતો તેને કલ્પું કે ૩૦૦ કે ૪૦૦ રૂપિયા લાગશે. જે ગાવાનું જાણતો ન હતો તેને કલ્પું કે કાવથી આવી જજો, મફતમાં શીખવાડીશ. પેલો કહે આટલા સરગમ આવડે છે આટલા રાગો જાણું છું. તો કહે તેથીજ તને વધુ શીખવાડવાની જરૂર પડશે. જે ગરબડીઓ પેદા થઈ છે તેને ભૂલાવવામાં મારો સમય કેટલો જશે? એના મને ત્રણસો ચારસો રૂપિયા જોઈશે. શીખવવામાં મને ભાર નહીં પડે એવું આ છે ભ્રાન્તા ઈવ પશુપુત્રાદિષુ એ તો તરત એને ગોઠવી શકાય. પણ અહીંયાં જો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા છતાં કૃષ્ણભજનમાં અરુચિ થઈ તો તો મહામોહ છે. કારણકે શાસ્ત્રાભ્યાસજ ન હોય અને કૃષ્ણભજન ન થતું હોય તો તે વિચારી શકાય તેવો કેસ છે. થોડુંક પણ બતાવશું અને આવડી જશે. પણ પોતે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હોય અને કૃષ્ણભજનમાં રુચિ ન થતી હોય તો આનાથી મોટો મોહ શું હોઈ શકે? અયમેવ મહામોહો આ જ મહામોહ છે. સૌથી મોટી ઠગાઈ દુનિયામાં આ જ છે. શાસ્ત્ર વાંચ્યું, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો, તે મુજબ આચરણ કરો છો તે છતાંય કૃષ્ણમાં તમને ભજનવૃત્તિ નથી થતી તો આનાથી મોટો મોહ શું હોઈ શકે?

અવતરણિકા:

નનુ મુઘ્ધાચેત્સંસારેડપિ ભ્રાન્તા ઈવ પશુપુત્રાદિષુ કથં ન મુઘ્ધા જાયન્તે તત્ર આહ-

કારિકા:

અયમેવ મહામોહો હીદમેવ પ્રતારણમ્

યત્કૃષ્ણં ન ભજેત્ પ્રાજ્ઞઃ શાસ્ત્રાભ્યાસપરઃ કૃતી॥

તેષાં કર્મવશાનાં હિ ભવ એવ ફલિષ્યતિ॥૧૬॥

શ્લોકાન્વયાર્થ:

અયમેવ- આ જ મહામોહો- મહાન્ મોહ છે. **હીદમેવ-** આ જ ખરેખર પ્રતારણ- છેતરપિંડી છે. **યત્-** જે **પ્રાજ્ઞઃ-** બુદ્ધિમાન હોવા છતાંય અને **શાસ્ત્રાભ્યાસપરઃ-** શાસ્ત્રોનો અભ્યાસી હોવા છતાંય **કૃતી-** કૃતીશીલ હોવા છતાંય **કૃષ્ણં-** કૃષ્ણને ન **ભજેત્-** ન ભજે તેષાં તેવાઓને **કર્મવશાનાં-** કરેલ કર્મોને વશ હોવાને કારણે **ભવ એવ-** સંસાર જ **ફલિષ્યતિ-** ફલરૂપે મળતો હોય છે.

પ્રકાશ:

અયમેવ મહામોહ ઈતિ. ન હિ અલ્પાર્થે તેષાં પ્રવૃત્તિઃ. મહામોહઃ તુ અયમેવ યત્કિયાજ્ઞાનશક્તિસદ્ભાવેડપિ કૃષ્ણં ન ભજેત્. પરપ્રતારણં ચ એતદેવ. યતઃ તં મહાન્તં મન્વાના અભજન્તં દષ્ટ્વા સ્વયમપિ ન ભજન્તે. પ્રાજ્ઞ ઈતિ જ્ઞાનશક્તિપ્રાબલ્યમ્. શાસ્ત્રાભ્યાસપરઃ ઈતિ મિથ્યાજ્ઞાનાભિનિવેશઃ. સાધનસમ્પત્તિઃ વા. કૃતિ ઈતિ ક્રિયાસામર્થ્યમ્. એવં શાસ્ત્રકરણાદ્ બહવો વિમુખા જાતા ઈતિ નિરૂપ્ય, તથાપિ ભગવત્સેવકોક્તપ્રકારેણ પ્રવૃત્તા ઈતિ સત્ફલમેવ ભવિષ્યતિ ઈતિ આશંક્ય આહ તેષાં કર્મવશાનાં હિ ઈતિ. નહિ શાસ્ત્રકર્તારો બલાત્ કચ્ચન પ્રવર્તયન્તિ, નાપિ મહાન્ત એતે ઈતિ કશ્ચિત્ તત્ર પ્રવર્તતે, કિન્તુ દુરદષ્ટવશાત્ તદુક્તે અર્થે શ્રદ્ધા જાયતે. અન્યથા સર્વસમ્મતં વેદં પરિત્યજ્ય તત્ર કથં પ્રવૃત્તાઃ સ્યુઃ. અતઃ પ્રારબ્ધવશાદેવ તત્ર પ્રવૃત્તાઃ સંસારમેવ ફલમ્ આભૂતસમ્પલ્લવં પ્રાપ્સ્યન્તિ. “સૃષ્ટિરેષોત્તરોત્તરા” ઈતિ વાક્યાત્. ભગવદ્વિરોધાચરણે તુ નરકેડપિ પાતઃ. ભવઃ સંસારો દુઃખાત્મકઃ ફલિષ્યતિ. ॥૧૬॥

સારાંશ:

એવા મહાપુરુષોનો ઉદય કોઈ દિવસ ક્ષુદ્ર પ્રયોજનોની પૂર્તિમાટે સંભવતું નથી. તેમનો ઉદય તો ભગવદ્ભિપ્રેત મહામોહને પ્રચારિત કરવામાટે હોય છે. ક્રિયાશક્તિ

અને જ્ઞાનશક્તિ હોવા છતાંય શ્રીકૃષ્ણના ભજનમાં પરાયાણ ન થવું તે મહામોહ. તેમની પરવંચના આના કરતાં મોટી કોઈ સંભવતી નથી. કેમકે એવા મહાપુરુષો કૃષ્ણભજન ન કરતાં હોય તો આપણે શા માટે કરવું! ‘પ્રાજ્ઞ’ શબ્દ જ્ઞાનશક્તિની પ્રબળતા સૂચવે છે. ‘શાસ્ત્રાભ્યાસપર’ કહેતા મિથ્યાજ્ઞાન કે મિથ્યા સાધનસંપત્તિ માટે આગ્રહિલતા પ્રકટ થાય છે. ‘કૃતિ’ પદ વાપર્યો તેથી ક્રિયાસામર્થ્ય પણ સૂચવ્યું. એવા શાસ્ત્રો પ્રકટ કરવાને કારણે ઘણા બધા ભગવદ્વિમુખ થઈ જતા હોય છે. મોહમાર્ગ પ્રવૃત્ત કરનારાઓ પણ જો અંતે ભગવત્સેવકો હોય તેમના ઉપદેશોથી સારું ફલ કેમ ન મળી શકે? તે શંકાનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે કે વાત સાચી છે પરંતુ ભગવત્સેવકો હોવા છતાંય ઉપદેશ ભગવાનથી વિમુખ કરનારો હોવાથી તે ઉપદેશોને અનુસરનારાઓને પોતપોતાના કર્મોનું જ ફલ આપતા છે. કોઈ પણ શાસ્ત્રકર્તા, મોહપ્રવર્તક કે મોહનિવર્તક, બળજબરીથી કોઈને પોતાના માર્ગ ઉપર પ્રવૃત્ત નથી કરતો. તેથી માર્ગ ઉપર પ્રવૃત્ત થનારને પોતાના દુરદૃષ્ટવશાત્ મોહશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત અર્થમાં શ્રદ્ધા જાગતી હોય છે. જો આમ ન હોય તો સર્વસંમત વેદને છોડીને બીજા શાસ્ત્રોએ ઉપદેશેલ માર્ગ ઉપર પ્રવૃત્તિ શા માટે થવી જોઈએ! તેથી પ્રારબ્ધવશ થઈનેજ તેવાઓ મોહમાર્ગપર પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથી ફલરૂપે સંસારજ પ્રલયપર્યંત મળે છે, મુક્તિ નહીં. ભગવાનથી વિરોધાચરણ કરતા હોય તો નરકપાત પણ થઈ શકે. ‘ભવ’ એટલે દુઃખાત્મક સંસાર તો નિશ્ચિતજ છે. ||૧૬||

વિવેચન:

કહે છે કે આ ઋષિઓ કાંઈ નાના પ્રયોજનમાટે કે મનુષ્યોને છેતરવામાટે કે પોતાનું ઘર વસાવવામાટે કે પોતાના ઘરમાં દ્રવ્ય ભેગું કરવામાટે કે કંઈ મોજશોખ કરવામાટે અહીં અવતરિત થયા હોય એવું નથી. આવી કક્ષાની ઠગાઈ એમની પ્રવૃત્તિનું મૂળ નથી. પેલા ઠગારા સાધુ હોય તેવા ઢોંગી બાવા તેઓ નથી. આ સામાન્યમોહની ચર્ચા નથી, સાંસારિકમોહની ચર્ચા નથી, આ મહામોહની ચર્ચા છે. ક્રિયાશક્તિ છે, જ્ઞાનશક્તિ છે, બધુંજ છે પણ કૃષ્ણભજન નથી. આ જ પરપ્રતારણ છે. આ મહામોહ એમને પોતાને મુગ્ધ થવામાટે નથી પણ પરપ્રતારણાર્થ છે. કેમકે જે લોકો એમને મહાન માને છે તે લોકો એમ જુએ છે કે આ લોકો કૃષ્ણને નથી ભજતા તો એમને નિર્ણય થાય છે કે તો પછી અમારે શામાટે ભજવા? ‘પ્રાજ્ઞ:’ એટલે જે લોકોની જ્ઞાનશક્તિ પ્રબળ છે તેવા. પ્રાજ્ઞ છે અને શાસ્ત્રાભ્યાસ નથી કર્યો એવું પણ નથી. પોતે બુદ્ધિમાન છે જ્ઞાનશક્તિ પ્રબળતમ છે તેથી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ

વ્યવસ્થિત કર્યો છે. પણ અભિનિવેશ ક્યાં છે? મિથ્યાજ્ઞાનમાં! શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ જો મિથ્યાજ્ઞાનના અભિનિવેશથી કરશો તો એવી બધી વ્યાખ્યાઓ સ્ફુરશે. ભગવાન કહે છે કે બ્રાહ્મણો જેવી રીતે બોલે છે તે એ વાતનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે કે કોઈપણ પક્ષ લઈએ તો તે પક્ષની યુક્તિઓ જડવાનીજ છે. તેથી તમે કહો છો તે તત્ત્વનું સાચું સ્વરૂપ નથી. હું જેમ કહું છું તે જ તત્ત્વનું સાચું સ્વરૂપ છે. મનુષ્યોમાં આવા વિવાદ ઉભા કરનારી મારી માયાની શક્તિઓ બહુ દુર્લભ શક્તિઓ છે. તેને કોઈ મનુષ્ય લાંબી શકતો નથી.

બહુ સુંદર આ એક શ્લોક મને લાગે છે કે “નૈવમ્ એતદ્ યથાત્થ ત્વં યદહં વચ્મિ તત્ તથા એવં વિવહતાં હેતુઃ શક્તયો મે દુરત્થયા” આ શ્લોક અહીંયા અનુસંધેય છે. કેમકે શાસ્ત્રમાં જે સાધનો દેખાડે છે તે સાધનથી સમ્પન્ન છે, કોઈ પણ શાસ્ત્રીય ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ છે તેવું પણ નથી. “એવં શાસ્ત્રકરણાત્...” તેથી કહે કે આવા મિથ્યાજ્ઞાનના અભિનિવેશથી જે ઘણાં બધાં શાસ્ત્રો કર્યા તેનાથી લોકો વિમુખ થયા. વિમુખ થયા છે તો પણ અન્તે તેને કહો છો શું? તે ભગવદ્વતારો છે તેથી તેમનું અનુકરણ કરવાથી આપણું કદી અલિત નહીં થાય. કેમકે ભગવાન સેવકોને મોકલવાના પ્રકારથી અત્રે ઉપદેશ આપી રહ્યા છે માટે અમે પ્રવૃત્ત થયા છીએ, અમને તો તત્ફલજ મળવાનું છે. તો કહે છે તેવી આશા નહીં રાખતા. “તેષાં કર્મવશાનાં હિ” હવે જુઓ, આ વાત હિન્દુસ્તાની માણસજ કહી શકે. આ કલ્પના ભારત સિવાય બીજે ક્યાંય ન આવે. “ન હિ શાસ્ત્રકર્તારો” બાઈબલ તો સંગઠનબલ અને ધન થી પ્રચલિત થઈ છે. કુરાન તો તલવારના જોર પર પ્રચલિત થયું છે. હિન્દુસ્તાનના કોઈ આચાર્યને એવી કલ્પનાજ નથી કે શાસ્ત્રાચરણ બળથી થઈ શકતું હશે. બીજા બધા લોકો એમ માને છે. વળી ખૂબી તો એ છે કે જે લોકો એમ માને છે કે દરેક મનુષ્યમાં ઈચ્છાનું સ્વાતન્ત્ય છે, તે સ્વતન્ત્ર ઈચ્છાથી નિર્ણય લઈ શકે છે, અને તે જ નીતિમત્તા આ લોકોનો પાયો છે. તે જ લોકો કહે છે કે ધર્મ તમારે તલવારના જોર પર પાળવો પડશે નહીં તો ખતમ કરી નાખવામાં આવશે. ઈચ્છાસ્વાતન્ત્યનું ગણપતિ બાપા મોરિયા. આપણે ત્યાં ઈચ્છાસ્વાતન્ત્ય નથી માનવામાં આવ્યું છતાં આપણે કહીએ છીએ કે કોઈપણ શાસ્ત્ર બળથી આવડતું નથી. સ્વતઃજ આવડે છે, જુઓ કેવી વિરોધાભાસિતા છે. મને સિદ્ધાન્ત કરતાં પણ આવા બધા વિરોધાભાસ જોવાની બહુ મજા આવે છે. આ કેવો વિરોધાભાસ છે! જે લોકો ઈચ્છાસ્વાતન્ત્યને નથી માનતા તે લોકો નિયતિવાદી છે. નહીં તો

સામાન્યતયા એમ થાય કે નિયતિવાદમાં તો અત્યાચાર નિયત હોવો જોઈએ કેમકે અત્યાચારને પણ એ લોકો નિયતિ કહીને ખપાવી શકે. આપણે ત્યાં લોકો નિયતિવાદી હોવા છતાં તેમાં એક જાતની સહિષ્ણુતા આવી ગઈ છે, નહીં તો એમ કહી શકતે કે જે થાય છે તે નિયતિથી થાય છે અમે તેમાં અત્યાચાર જેવું કંઈ કર્યું નથી. જ્યારે જે લોકો નિયતિવાદી ન હતા, જે લોકો ઈચ્છાસ્વાતન્ત્યને માનવાવાળા હતા તે લોકો અત્યાચાર કરતા થયા કે શાસ્ત્રો તમારે નિયતિથીજ માનવા પડશે, નહીં તો મારી દેવામાં આવશે.

એમ કહેવાય છે કે પોપે મધ્યયુગમાં ત્રણસો વર્ષમાં ચાલીસ હજાર માણસોને જીવતા બાળ્યા હતા. એટલી કુર યાતનાઓ થતી હતી કે માણસોને પકડે, પકડીને જેલમાં મૂકે અને પાંચ વર્ષ પંદર વર્ષ પચાસ વર્ષ જેનો જેવો અપરાધ તેવો શારીરિક દંડ આપે. પછી એને માનસિક દંડ આપે. માનસિક દંડ આપવાની પદ્ધતિ એવી હતી કે ચૂપચાપ દરવાજા ખુલ્લા રાખે અને મનમાં આશા બંધાવી દે કે આ ખુલ્લા છે, આનું ધ્યાન નથી એટલે હું ભાગી જાઉં. પણ હકીકતમાં એ લોકો એનું ધ્યાન રાખતા સંતાઈને બેઠા હોય અને જેવો પેલો જેલમાંથી બહાર આવે તે વખતે બધા પાદરીઓ આવીને કહે કે “તમે કેમ આ પાપ કરી ભાગી રહ્યા છો તમારું સ્થાન તો અન્દરજ છે.” પેલાને મનમાં ગ્વાનિ થાય તેનામાટે તેને આવી-આવી માનસિક યાતનાઓ આપવામાં તેઓ જરાપણ હિંચકીયાતા નહીં અને કહે છે કે ઈચ્છાસ્વાતન્ત્ય છે. ઈચ્છાસ્વાતન્ત્ય ભોગવવા આટલું બધું કેમ? ઈચ્છાસ્વાતન્ત્ય ભોગવવા દ્યો ને!

આવી વિચિત્ર વૃત્તિ આ પાદરીઓમાં હતી કે તમને ઈચ્છાસ્વાતન્ત્ય છે, ફાવે તેમ કરો. પણ ઈસાઈધર્મ કેમ નથી પાળતા તે બતાવો. એટલે હવે ઈચ્છાસ્વાતન્ત્યથી તમારે ઈસાઈધર્મ પાળવાનો છે. એવી કલ્પના આપણા ત્યાં નથી. કોઈ શાસ્ત્ર કોઈને બળથી પોતાના ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરતો નથી અને પ્રવૃત્ત નથી કરતો તે વાત તો સાચી અને આ માણસો મહાન છે તેથી કોઈ બીજા પ્રવૃત્ત થઈ ગયા છે તેવી દલીલ પણ ખોટી છે એમ મહાપ્રભુજી કહે છે. કેમકે દુનિયામાં એક મહાન નથી, સેંકડો મહાન છે. કાંઈ મહાન છે તેથી કોઈ કોઈને અનુસરણ કરે છે એવી ભ્રાન્તિ મનમાં નહીં રાખતા. કેમકે જો એકજ મહાન હોય તો આપણી પાસે પસન્દગી જ્યલ્યબશિંક્ષણ છે પણ જ્યારે સેંકડો મહાપુરુષ ધૂમી રહ્યા હોય અને જ્યારે ખૂણા-ખૂણા ઉપર

સાધુ અને કાળ-કાળમાં અવતારો થઈ રહ્યા હોય ત્યારે ક્યા કાળને પકડવો, ક્યા અવતારને પકડવો, ક્યા સાધુને પકડવો? એમાં કોઈ સાધુની મહત્તા હેતુ નથી. ત્યારે કોણ ક્યાં કેમ પ્રવૃત્ત થાય છે? તો કહે છે કે આ મહાપુરુષોએ જે ઉપદેશ કર્યો છે તેમાં એ લોકોએ કોઈને જબરદસ્તીથી પ્રવૃત્ત કર્યા નથી. આ લોકો મહાન છે તેથી લોકો પ્રવૃત્ત થયા છે પણ જેની-જેની જેવી-જેવી નિયતિ હતી જેનાં જેવાં અદષ્ટ હતાં તે મુજબ તે લોકોની તે-તે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થઈ છે. નહીંતો સર્વસમ્મત જે વેદ છે તે છોડીને અવૈદિક માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા કેમ?

હવે જુઓ એમને ખ્યાલ છે કે વેદ સર્વસમ્મત છે પણ એ ખ્યાલ નથી કે વેદ સર્વસમ્મત છે તેથી બધાએ વેદ ફરજિયાત પાળવા જોઈએ. તેથી તેઓ પોતાના પ્રારબ્ધથી પોતે અવૈદિક સિદ્ધાન્તમાં પ્રવૃત્ત થયા છે. જે લોકો વૈદિક સિદ્ધાન્તમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે તેમના પોતાના પ્રારબ્ધથી એમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. બન્નેનાં ફળ પણ નોખાં-નોખાં છે. આ અવૈદિક સિદ્ધાન્તમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહ્યા છે તેમનું ફળ પણ સંસારજ છે, (તે સંસારફળમાં પણ પેલી ઈસાઈઓની નરકની જેમ એક જન્મનો થાક અને અનન્તકાળનું નરક એવી મુસલમાનો અને ઈસાઈઓ ના અનન્ત નરકમાં આપણે ત્યાં કોઈ પડવાનું નથી.) જ્યાંસુધી વિશ્વની પ્રક્રિયા ચાલુ છે ત્યાંસુધી તે તે પ્રક્રિયામાં રચાપચ્યા રહેવાનું છે. એ વિશ્વની પ્રક્રિયા જ્યારે બંધ થશે ત્યારે તે પાછો રીફાઈન્ થઈને-સુધરીને આવશે. એટલે કંઈ નરકમાં જવાનું જરૂરી નથી. નરકમાં જશે તો નિન્દિત કશુંક આચરવાથીજ જશે. ધર્માચરણથી કોઈ કદી નરકમાં જતું નથી. હવે તે આચરણ ધર્મ હોય કે ધર્માભાસ હોય. ધર્માભાસને અનુસરનારો પણ નરકમાં જતો નથી. કોઈ પણ ધર્મ નરકનું ઈન્ધન નથી. પણ એટલુંજ છે કે જે ધર્મ સમ્યક્ આચાર સમ્યક્ વિચાર પર આધારિત છે તે આ ભૂતસમ્પલવ સંસારમાંથી મુક્તિ અપાવી શકશે અને બીજો ધર્મ, જે સમ્યક્ આચાર સમ્યક્ વિચાર પર આધારિત નહીં હોય, તે મુક્તિ નહીં અપાવી શકે. આ સંસારમાંજ રહેવા દેશે. ધર્મ નરક તરફ નહીં લઈ જાય. લઈ જનાર વસ્તુ અસદાચારણ છે. કોઈ પણ માન્યતા કદી નરકમાં લઈ જતી નથી. તેથી ભૂતસમ્પલવવાદ આમ કહે છે અને તે પણ આ જે ભૂતસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તેનો સમ્પલવ જ્યાં સુધી નહીં થાય ત્યાં સુધી આ પ્રક્રિયામાંથી નીકળી નહીં શકાય. બીજું કાંઈ એમાં નથી. કારણકે સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર તેનાથી ચાલતી રહે છે, સૃષ્ટિનાં ભવનાં જે બન્ધનો છે તેનાથી તમારો છૂટકારો નથી. બસ એટલુંજ તમારું ફળ છે. ભગવદ્વિસ્મદ્વાચરણ કર્યું તો નરકમાં પણ પાપ

હોઈ શકે છે. અને નહીં તો સુખાત્મક જે સંસાર છે તે જ તેમનું ફળ છે એટલું અહિંયા સમજવું.

પ્રારબ્ધવશાત્ કહે છે એટલે એ કર્મના ફળના અર્થમાં આવે છે? હા, અને આ તો અહીંયાં કર્મનું ફળ કહ્યું છે પણ મૂળ તો ભાષ્યમાં એનો પણ ખુલાસો એજ આખ્યો છે કે કર્મ પણ કરાવનારો કારયિતા તો એજ છે. એટલે લીલારૂપમાં આખી સૃષ્ટિમાં એનું સ્વરૂપ છે. ભગવાન જેને જ્યાં રાખવા માગે છે તે વ્યક્તિ ત્યાં રહે છે. બધું ગોઠવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે ચાલે છે ફક્ત એને ભાસ થાય છે કે હું કર્તા છું. કેમકે ઈચ્છાસ્વાતન્ત્યની એની અનુભૂતિ છે ને! કર્તા તો એ છે. એટલે કર્તા આપણે છીએ પણ સ્વતન્ત્ર કર્તા આપણે નથી. કારયિતા આપણાથી કરાવી રહ્યો છે. એટલે આપણે કર્તા છીએ એ જાતનો સિદ્ધાન્ત છે. જેમ આજનો સિદ્ધાન્ત ગ્લેન્ડસૂ બાબતનો છે. વિજ્ઞાનનો ગ્લેન્ડસૂદ્વારા સીકેશનનો સિદ્ધાન્ત છે કે તમારી આખી મનોવૃત્તિઓનું ઈચ્છાઓનું ગ્લેન્ડસૂથી નિયમન થાય છે. તમે ચેતન છો તેથી તમને એમ લાગે છે કે તમે ઈચ્છા કરી રહ્યા છો. લડકીતમાં તો એ રાસાયણિક ક્રિયાજ છે. તેનાથી વિશેષ કંઈજ નહીં. એટલે આપણને ખાલી ભાસ થાય છે. મૂળમાં એ ક્રિયા આપણે પ્રતિક્રિયાના સ્તર ઉપર વિકસિત કરી છે. પણ જે તેનો ઉત્સર્ગ છે એ એમાં નથી. તે તો ત્યાં સુધી કહે છે કે જે વખતે જે પ્રાણીઓની વસ્તી એટલી હદ સુધી વધી જાય છે-વસ્તી વધારાનો અતિક્રમ થાય છે-તે વખતે તે પ્રાણીઓમાં જીવવા વિરોધી ઈચ્છા પણ પેદા થાય છે. નહીંતો દરેક પ્રાણીઓની જીવવા અંગેની મૂળભૂત ઈચ્છા માનવામાં આવી છે. પણ અમર્યાદિત વસ્તી વધારો થાય તે વખતે વાત બદલાઈ જાય છે. તે લોકોએ પ્રયોગ પણ કરી જોયા. એક નાનકડા પાંજરામાં પચીસ-પચાસ ન માય તેટલા ઉંદર ભરી દીધા. જેથી તે ઉંદરો આપસમાં સમજૂતીથી રહી શકેજ નહીં. એક બીજાને કરડે, મારી ખાય. મૂળ કારણ શું? વસ્તી અતિક્રમ થયો, એટલે તે વખતે તેમનામાં નકારાત્મક વૃત્તિ વિકસિત થઈ. નહીંતો કોઈ પશુ પોતાની જાતને કદી આવી રીતે મારતો નથી. પણ પ્રકૃતિ આવી રીતે સમતુલન કરે છે. કેમકે આવી રીતે સમતુલન ન કરે તો બધાનું જીવવાનું પણ ભયમાં આવી જાય. જે વખતે જે વધી જતું હોય તે વખતે તેને નકારાત્મક વૃત્તિ વિકસિત કરી કથંચિત્ સમતુલન સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલે મરવાની ઈચ્છા પણ તમારી પોતાની નથી. તે જ હદ સુધી જીવની ઈચ્છાની રચના ઉભી છે. એટલે બીજી સામાન્ય ઈચ્છાની વાત તો દૂર રહી. આજે જે સંઘર્ષ અને અશાન્તિ જે આપણને થાય છે

તેનો આપણે એક બીજાને દોષ આપતા હોઈએ છીએ પણ લડકીતમાં મૂળ કારણ તો એ છે કે આપણામાં નકારાત્મક વૃત્તિ વધી છે. કેમકે આપણને નિશ્ચિન્તતા નથી લાગતી કે હવે શું થશે? ત્યાં સુધી કહે છે કે જે પ્રાણીઓમાં નાશની સંભાવના વધુ હોય છે તે પ્રાણીઓમાં અવ્યક્ત રીતે ગ્રન્થિઓ કામશક્તિને વધુ કામ કરતી બનાવી દે અને પોતાની વધુ વસ્તી બની રહે, તેથી જાતિ ટકે. બકરી અને મરઘી દર વખતે ઈંડા આપતાં જ રહે છે. એમને પણ એ ખબર છે કે કોઈ ઠેકાણે અમારી ખપત થઈ રહી છે. એટલે જીવવાનો કેટલો મોટો સંઘર્ષ ઘેટાંઓ અને મરઘીઓ કરે છે. જ્યારે સિંહ માટે કહે છે કે સિંહણ તો એક વર્ષમાં એક સિંહને જન્મ આપી સન્તોષ માની લે. એનું મૂળ કારણ શું છે કે એ સિંહને ભય નથી કે એને કોઈ મારી નાખશે. બિચારા ઘેંટા-મરઘાઓને બરાબર સમજમાં આવે છે કે ન જાણતાં અમારી ખપત કોઈ ઠેકાણે અનિયંત્રિત રીતે ખૂબ પ્રમાણમાં થઈ રહી છે. એટલે એની ગ્રન્થિઓ એવી જ રીતે કામ કરે છે કે એ લોકોની ખૂબ પેદાશ ચાલુ રહે. તમે ખાતા જાવ પણ અમે કદી મરશું નહિ. લડકીતમાં એમનામાં કંઈ સમજણ નથી કે મનુષ્ય ખાઈ જાય છે માટે વધે છે. એ લોકો પોતાના હેતુથી જ વધે છે કે દરરોજ એક ગાયબ થઈ રહ્યું છે. પેલી ગ્રન્થિઓ તે મુજબજ કામ કરવા માટે છે. એ જ મનુષ્યની સ્થિતિ છે. પણ કેમકે આપણે સભાન છીએ તેથી આપણને એમ લાગે છે કે આ બધું હું કરું છું. “હું કરું હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા”. એનું કંઈ ફળ નથી. નથી વિજ્ઞાનમાં કે નથી આપણા ધર્મમાં અને આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં. તે શાસ્ત્રમાં સાપેક્ષ સ્થિતિ છે. આપણને એટલું લાગે છે કે ઈચ્છાસ્વાત્ત્વ છે.

અવતરણિકા:

નનુ તાનિ શાસ્ત્રાણિ જ્ઞાનપ્રતિપાદકાનિ ક્વચિત્ કર્મપ્રતિપાદકાનિ ચિત્તશુદ્ધયર્થં ક્વચિત્ ભક્તિ-પ્રતિપાદકાનિ ચ કથં મોહપ્રતિપાદકાનિ ઈતિ આશંક્ય આહ

કારિકા:

જ્ઞાનનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા સર્વજ્ઞો હિ યદા ભવેત્

કર્મનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા યદા ચિત્તં પ્રસીદતિ॥

ભક્તિનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા યદા કૃષ્ણઃ પ્રસીદતિ॥૧૭॥

શ્લોકાન્વયાર્થ:

યદા-જ્યારે સર્વજ્ઞો-સર્વજ્ઞાણનાર, ભવેત્-થાય, તદા-ત્યારે, જ્ઞાનનિષ્ઠા-જ્ઞાનમાં સાચી તત્પરતા જાણવી, ભક્તિનિષ્ઠા-ભક્તિની તત્પરતા, તદા જ્ઞેયા-ત્યારે જાણવી. યદા કૃષ્ણઃ-જ્યારે કૃષ્ણ પ્રસીદતિ-પ્રસન્ન થાય કર્મનિષ્ઠા-કર્મની તત્પરતા, તદા-ત્યારે, જ્ઞેયા-જાણવી, યદા-જ્યારે ચિત્ત-ચિત્ત, પ્રસીદતિ-પ્રસન્ન થાય.

પ્રકાશ:

જ્ઞાનનિષ્ઠા ઇતિ સાધ્દેન. યત્ “તત્ ત્વમ્ અસિ” આદિ વાક્યોપદેશેનૈવ અપરોક્ષં જ્ઞાનમ્ ઉત્પદ્યેત ઇતિ જ્ઞાનદુર્બલાન્ વ્યામોહયિતુમ્ ઉક્તવન્તઃ તત્ ન જ્ઞાનમ્. તથા સતિ સર્વજ્ઞતા સ્યાત્. “યસ્મિન્ વિદિતે સર્વમ્ ઇદં વિદિતમ્” ઇતિ કર્મણીવ જ્ઞાનેડપિ નિદર્શનાનામ્ ઉક્તત્વાત્. યથા કારીર્યામ્ અશ્વમૂત્રણાદિકમ્, યથા વા દીર્ઘસત્રારમ્ભે અપૂપદાલઃ તથા જ્ઞાનેડપિ સર્વજ્ઞત્વમ્, તેજોડપિ નિદર્શનં તસ્માત્ ન એતત્ જ્ઞાનમ્ ઇતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ઇતિ એતદ્ અર્થમ્ આહ સર્વજ્ઞો હિ યદા ભવેદ્ ઇતિ નાપિ તદુક્તપ્રકારેણ કર્માણિ ફલં પ્રચચ્છતિ યજ ધાતોઃ ભગવત્પૂજાર્થસ્ય સ્વરૂપાજ્ઞાનેન વૃથાકરણાત્, યજ્ઞાદીનામ્ અનિત્યત્વ ભાવનાત્ ચ, શ્રુત્યુક્તપ્રકારેણ પદાર્થજ્ઞાનનિરાકરણાત્ ચ. અતો યાગાદિકમપિ કૃત્વા લુબ્ધા એવ ભવન્તિ ન ચિત્તશુદ્ધિં લભન્તે. તથા ભક્તિમાર્ગમપિ જ્ઞાનશેષતયા ઉપદિશન્તિ જ્ઞાનપર્યન્તં ચ તત્કરણમ્ ઇતિ આહુઃ ભાવનાકલ્પિતત્વ વિષયસ્ય આહુઃ અતો ભગવદર્થ ભગવાન્ ન સેવ્યતે ઇતિ ન કૃષ્ણઃ તુષ્યતિ યદિ સા ભક્તિઃ ભવેત્ કૃષ્ણઃ તુષ્યેત્. “ભક્ત્યૈવ તુષ્ટિમ્ અભ્યેતિ” ઇતિ વાક્યાત્. તસ્માત્ તદુક્તપ્રકારઃ વ્યર્થ ઇત્યર્થઃ. ||૧૭||

સારાંશ:

“તું તે બ્રહ્મ છે” એવા વાચનિક ઉપદેશથી અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રકટ થઈ જશે આવું જ્ઞાનદુર્બલોને સમજાવી દે છે. હકીકતમાં આવા વાચનિક ઉપદેશથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે પરોક્ષજ્ઞાનજ લોય છે. કેમકે અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય તો બ્રહ્મને જાણવા બ્રહ્મોપાદાનક સમગ્ર નામરૂપકર્માત્મિકા સૃષ્ટિનું જ્ઞાન

પણ થવું જોઈએ. એટલે ઉપનિષદોમાં ફક્ત બ્રહ્મજ્ઞાનનોજ ઉપદેશ નથી બલ્કે બ્રહ્મજ્ઞાન જો સિદ્ધ થાય તો તે વખતની અનુભૂતિનું વર્ણન પણ કરવામાં આવ્યું છે, કર્મની જેમ. વરસાદની કામનાપૂર્તિમાટે કરવામાં આવતી કારીરી ઈષ્ટીમાં અશ્વમૂત્ર કર્મસાફલ્યનું નિદર્શન માનવામાં આવ્યું છે. તેમજ દીક્ષાસત્રમાં લોમવામાં અપૂપોનો દાલ થાય તો પુણ્યજનક અને દાલ ન થાય તો તેને પાપજનક ગણવામાં આવ્યું છે. તેમજ જ્ઞાનાનુષ્ઠાનમાં પણ સર્વજ્ઞતા પ્રકટ થાય તો માર્ગાનુસરણ સફળ અને સર્વજ્ઞતા ન પ્રકટે તો જ્ઞાનમાર્ગાનુસરણને વિકલ જાણવું. આવા જ્ઞાનમાર્ગીઓ ચિત્તશુદ્ધિમાટે ક્યારેક યજ્ઞાદિ કર્મોના અનુષ્ઠાનને અનુમોદન આપે છે. હકીકતમાં ‘યજ્ઞ’ શબ્દ દેવપૂજાર્થક ‘યજ્’ ધાતુથી ઘડાયેલો છે. તેથી ભગવત્પૂજારૂપે ન કરતા ભળતાજ પ્રયોજનથી કરવામાં આવતાં યજ્ઞો ફલપ્રદાન કરતાં નથી. વળી યજ્ઞાદિ કર્મોને ભગવદ્રૂપ માનવાને ઠેકાણે અનિત્ય માનતા હોવાથી તે અશ્રદ્ધાથી કરાયેલા યજ્ઞો ચિત્તને પણ શુદ્ધ કરી શકતા નથી. તેમજ આવા ચિંતકો ભક્તિમાર્ગને જ્ઞાનમાર્ગના અંતર્ગત એક આરંભિક ટુચકો માનતા હોવાથી તેમજ ભજનીય ભગવદ્રૂપને પણ મિથ્યાકલ્પના માનતા હોવાથી ભગવાનને માટે ભગવદ્ભજન ન કરીને જ્ઞાનસિદ્ધિમાટે કરતા હોય છે. ભગવાન્ પણ તેથી પ્રસન્ન થતા નથી. કેમકે ભગવદિતર પ્રયોજનવશ કરવામાં આવતી ભક્તિ ખરેખર ભક્તિ હોય તો તેને કારણે ભગવાન્ પ્રસન્ન થવા જોઈએ. કેમકે શાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે કે શ્રીહરિ ભક્તિ વિના બીજી કોઈ વાતથી પ્રસન્ન થતાં નથી. ||૧૭||

વિવેચન:

કહે છે કે જે શાસ્ત્રને તમે મોહપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર કહી રહ્યા છો એમાંજ કોઈ શાસ્ત્ર જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરે છે. કોઈ શાસ્ત્રો ચિત્તશુદ્ધિમાટે કર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને કોઈ શાસ્ત્રો તમે જે ભક્તિની વાત કરો છો તે ભક્તિનાજ પ્રતિપાદક છે. છતાંય તમે એને મોહપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર કહો છો તે કેવું વૈષમ્ય? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો આપે છે. જ્ઞાનનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા કહે છે કે “તત્ત્વમસિ” (છાન્દો.ઉપ.૬.૮.૧૦) વાક્યમાં જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપનારાં વાક્યો છે તે વાક્યોના જ્ઞાનનો પ્રકાર શો છે? હકીકતમાં તો ‘તત્ત્વમસિ’ વાક્ય ઉપનિષદનું છે પણ એ વાક્યનો અભિપ્રેત અર્થ શું છે? એને ક્યાં જઈને બેસાડ્યો અને એ અર્થમાં જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો તે ઉપદેશ આપતાં વાક્યોના જ્ઞાનનો પ્રકાર શો? આ સન્દર્ભમાં આપણે શાંકરોની સ્થિતિ શું છે તે સ્પષ્ટ સમજીએ. એમનું કહેવું એમ છે કે તેઓ એક એવી

સ્થિતિની કલ્પના કરે છે કે દસ મિત્રો સમૂહ સ્નાન કરવા ગયા ત્યાં જઈને શરાબ પીધો અને સમુદ્રમાં નહાવા પડ્યા અને નાહીને નીકળ્યા. શરાબના ઘેનમાં કોઈએ શંકા કરી કે આપણામાંથી કોઈ ડૂબી તો નથી ગયો ને, આપણે દસ આવ્યા હતા. ગણી લો. હવે જે ગણતો હતો તે પોતાને ગણે નહિ અને સંખ્યા નવજ આવે. નવે નવ જણાએ ગણના કરી અને બધાનેજ નવની સંખ્યા આવી અને એક ઓછી પડી. એટલે કહે કે આપણામાંથી કોઈ ડૂબી ગયો છે. એક હોશવાળો માણસ ત્યાં આવ્યો. તેણે જઈને કહ્યું “દશમઃ ત્વમ્ અસિ” નવ તો તું ગણી રહ્યો છે અને દસમો તું છે. આ વાક્યની જો અસર થાય તો જીવનનું બધું દુઃખ મટી જાય, મિત્ર ખોવાનું દુઃખ મટી જાય અને પોતે દસમો છે તેવું યાદ અને આવી જાય. હવે શાંકરસિદ્ધાન્તમાં આ ઉદાહરણમાં ખૂબી છે.

અપરોક્ષજ્ઞાન અને પરોક્ષજ્ઞાન:

લગભગ એવીજ પદ્ધતિ અહીંયા છે. જ્ઞાનના મુખ્ય ભેદ બે છે. એક પરોક્ષ જ્ઞાન અને બીજું અપરોક્ષ જ્ઞાન. કોઈ પણ રીતે આપણને એમ થાય કે વસ્તુ છે પણ વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો તેને આપણે ‘પરોક્ષ જ્ઞાન’ કહીએ. જેમ અમેરિકા છે તેવું જ્ઞાન આપણને છે. વાંચેલું હોય, અનુમાનિત હોય, કોઈનું કહેલું આપણે સાંભળ્યું પણ હોય કે અમેરિકા છે. તેથી અમેરિકા હોવાની બાબતમાં તો કોઈ સન્દેહ નથી. પણ આ જ્ઞાન હોવા છતાં પણ આપણને પોતાને તે અનુભવમાં નથી આવતું. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણને અમેરિકાનું વર્ણનાત્મક જ્ઞાન છે. જેવી રીતે મારી અને આપની ઓળખ છે તેવી અમેરિકા સાથે ઓળખ નથી, એટલે આપણી વચ્ચે કોઈ પણ જાતના વર્ણનાત્મક જ્ઞાનની જરૂર નથી. જે વસ્તુની આપણને ઓળખ નથી તેનું જે કાંઈ જ્ઞાન હોય છે તે ‘વર્ણનાત્મક-Discriptive જ્ઞાન’ કહેવાય છે. એટલે કે એ બાબતનું કાંઈ વર્ણન આપણે સાંભળ્યું છે યા તો વાંચ્યું છે યા તો આપણે પોતે તે વર્ણનનું અનુમાન કર્યું છે કે આ વર્ણનથી વર્ણિત કોઈ વસ્તુ હોવી જોઈએ. તેવા જ્ઞાનને ‘વર્ણનાત્મક જ્ઞાન’ કહેવાય. અને ઓળખ એટલે આપણે સામે આવી ગયા તે. વર્ણનાત્મક જ્ઞાન તે ‘પરોક્ષ’ અને ઓળખ તે ‘અપરોક્ષ’. જેની ઓળખ થઈ તેમાં વર્ણનાત્મક જ્ઞાનની જરૂર નથી.

જે વખતે આપણને વર્ણનાત્મકજ્ઞ જ્ઞાન હોય છે તે વખતે તે વસ્તુ સાથે આપણને ઓળખ નથી હોતી. આપણે ફક્ત એના વર્ણનનેજ જાણતા હોઈએ

છીએ. કોઈ કેટલું પણ ચકાસી ચકાસીને પૂછે તો પણ એ વર્ણનને સાબિત કરવા બીજા વર્ણનનોજ સહારો લેવો પડશે. પણ અન્તે તે બધું વર્ણનજ હશે. જેમ અમેરિકા બાબત કોઈ આપણને પૂછે કે કેમ કહી શકો કે અમેરિકા છે? તો કહીશું કે ભૂગોળમાં વાંચ્યું છે. ભૂગોળમાં તો આપણે અમેરિકાનું વર્ણનજ વાંચ્યું છે. આપણી ચેતનાનો સમ્પર્ક વર્ણન સાથે થયો, વર્ણિત પદાર્થ સાથે નહિ. આમ પરોક્ષ અને અપરોક્ષ જ્ઞાન વચ્ચે આવી એક રેખા છે. પ્રત્યક્ષ એટલે ‘અપરોક્ષ’ અને અપ્રત્યક્ષ એટલે ‘પરોક્ષ’. જ્ઞાનના એવા બે ભેદ છે.

જે પરોક્ષ જ્ઞાન છે તેનાથી તે કોઈ વસ્તુ છે કે નહિ તેનો આપણે નિર્ણય લઈ શકીએ છીએ. આવા વર્ણનથી વર્ણિત અમેરિકા છે કે નહિ તેની ચકાસણી આપણે કરી શકીએ છીએ. પણ પાછું તે વર્ણનના સ્તરપરજ. જો ઓળખના મૂળ પર આપણે જઈશું તો બહુ ઓછી ઓળખ આપણને મળશે. તે કેટલી? તો અમેરિકા જઈ આવેલ માણસે તેના મોઢેથી ઉચ્ચારેલ ધ્વનિ સાથે આપણને ઓળખ થશે. અમેરિકા સાથે નહિ. અથવા ભૂગોળમાં વાંચેલ જે શબ્દો છે તે શબ્દોની શાહી તથા આકૃતિ સાથે ઓળખ થશે અમેરિકા સાથે નહિ. ફોટા પણ જોશો તો તે ફોટા પણ કાગળમાં એનો એક પ્રતિનિધિજ છે. તે મૌખિક વર્ણન નથી પણ અન્તે આપણે તેને એક વર્ણનજ માનવું પડશે. તે વર્ણનનો જુદો પ્રકાર છે. ફોટો રૂપાત્મક વર્ણન છે મૌખિક નથી. હકીકતમાં ૧૨૮ માળની ઈમારત બે કે ત્રણ ઈંચ નહિ પણ જેટલા ફૂટની તે ઈમારત હોય તેટલા ફૂટનાં પરિમાણ પ્રમાણે, એટલે કે એક-એક માળનું જે પરિમાણ હોય, દસ કે વીસ ફૂટનું, તે પરિમાણ પ્રમાણે બે સેન્ટિમીટર કે ત્રણ સેન્ટિમીટરમાં સાધીને આખું બીલ્ડીંગ બતાવી દે તો આપણને વિશ્વાસ થઈ જાય કે પ્રમાણ બરાબર સાચવવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણમાં એમ્પાયર્ બીલ્ડીંગ દેખાઈ જાય તો આપણને સન્તોષ થશે કે વર્ણન પૂર્ણ છે અને છતાં આપણે કહીશું કે ફોટો જોયો છે વસ્તુતઃ સાચી અમેરિકાની એમ્પાયર્ બીલ્ડીંગ નથી જોઈ. એટલું છે કે તે ફોટાની પ્રમાણ સરેરાશ એમ્પાયર્ બીલ્ડીંગના દરેક માળની જે પ્રમાણથી હોવી જોઈએ તે પ્રમાણ મુજબ એટલી સરસ સચવાઈ છે કે તેથી આપણને એના ઉપર ભરોસો બેસે છે. જો કે મૌખિક વર્ણનમાં પણ એ પ્રમાણ સરેરાશ સરખી રીતે જાળવે તો એમાં પણ આપને ફોટા જેટલોજ ભરોસો ઉભો થશે.

હકીકત કહીએ તો આપણે ત્યાં આપણા ભારતીય નાટ્ય શાસ્ત્રોમાં દશ્યોનો

નિષેધ હતો. તેથી આપણે એમ કહેતા હતા કે અભિનયની પણ મર્યાદાઓ છે. આંગિક, વાચિક અને આહાર્ય. સેટ બનાવવાની પદ્ધતિ અભારતીય પદ્ધતિ છે અને એનું મૂળ કારણ એ છે કે એ સેટ બનાવવાથી જે અભિનેતા છે તેનું મૌખિક વર્ણન આપવાની શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે. આપણા ત્યાં સહેજ અભિનેતાઓ આવતા અને કહેતા કે આ શું વનરાજી ખીલી છે અને એવું સરસ વર્ણન વનરાજીનું એ કરે કે સ્ટેજ પર કશુંજ ન હોય ખાલીજ હોય પણ એની વર્ણનશક્તિથી આપણને એમ લાગે કે અહીંયા વનરાજી છે. ચિત્ર ઉપસ્થિત કરવાથી એ લોકો એમ સમજતા હતા કે નાટકનું તત્ત્વ ઓછું થાય છે. નાટકમાં ઉણપ આવે છે. અભિનેતામાં ઉણપ આવે છે. પણ એ પ્રમાણ નિભાવનારા માણસ હોય તો મૌખિક વર્ણનમાં પણ તે જ પ્રમાણ નિભાવી શકે. જેટલી નિશ્ચિતતા ફોટોગ્રાફીથી થાય તેટલીજ નિશ્ચિતતા આનાથી થઈ શકે. સારાં જે વર્ણન કરાતાં હોય છે તે ભાવના વર્ણનથી સમજી શકાય છે. બધી રીતે ફોટા જુઓ કે વર્ણન વાંચો જ્ઞાન તો વર્ણનાત્મકજ રહેવાનું, ઓળખ નહિ. એ જે વર્ણનનું માધ્યમ છે તે માધ્યમ સાથે ઓળખ હશે પણ વસ્તુની પોતાની સાથે ઓળખ નહિ હોય. આ પરોક્ષ અને અપરોક્ષ જ્ઞાનના જે ભેદ છે તેનાથી પેલા(શાંકર) લોકો એમ સમજતા હતા કે આ બન્ને ચુસ્ત વિભાગ છે. જે પરોક્ષ જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ જ્ઞાનજ છે અને જે અપરોક્ષ જ્ઞાન છે તે અપરોક્ષ જ્ઞાનજ છે. બન્નેમાં કાંઈ ગરબડ-સરબડ નથી.

પરન્તુ “દશમઃ ત્વમ્ અસિ” એ એવું વિચિત્ર ઉદાહરણ છે કે જે પ્રાચીન દાર્શનિકોએ વિશ્લેષણ કર્યું અને વિશ્લેષણ કરીને લોકોએ એ સમજાવ્યું કે અપરોક્ષ જ્ઞાનનાં સાધનો કેટલાં અને પરોક્ષ જ્ઞાનનાં સાધનો કેટલાં. તેમાં એમ ધારણા થઈ કે “ઈન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્યં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષં”. (તર્કસંગ્રહ) ઈન્દ્રિય અને અર્થ ના સમ્બન્ધથી જે જ્ઞાન ઉપસ્થિત થતું હોય તે અપરોક્ષ/પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. “તદ્ભિન્નમ્ અન્યમ્” ઈન્દ્રિયાર્થના પરસ્પર સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન અપરોક્ષ જ્ઞાન છે તેના વર્ગમાં તેમણે અનુમાનને મૂક્યું શબ્દને મૂક્યો અર્થાપત્તિને મૂકી અને એકથી લઈને બાર સુધી કોઈએ કાંઈ કત્યું કોઈએ કાંઈ કત્યું એટલે ઘણી બધી સંખ્યાઓ એમાં ગણાવી. તે પૈકી શબ્દને પણ પરોક્ષ જ્ઞાનનું સાધન માનવામાં આવતું હતું કે શબ્દ સાંભળવાથી આપણને ઓળખ નથી થતી કેવળ વર્ણન આપણા મગજમાં આવી જાય છે. વળી જે વર્ણન ઉપર આપણે ભરોસો કરીએ તો તે બાબત આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે આ વસ્તુ આવા વર્ણનથી વર્ણવવામાં આવી છે

અથવા આ વર્ણનને અનુસરતો કોઈ પદાર્થ હોવો જોઈએ એટલું જ આનાથી કહી શકાય છે. આપણને એમ શપથ આપવામાં આવે કે અમેરિકામાં છે તેમ કહો. પેલા વર્ણન ઉપર આપણો અંધવિશ્વાસ છે કે વર્ણન ખોટું નથી તેથી ‘છે’ એમ આપણે કહી શકીએ. સાચા અર્થમાં આપણે ‘છે’ એમ કહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. એમના પ્રત્યક્ષ પ્રામાણ્યવાદ-પ્રત્યક્ષજ પ્રમાણ છે બીજું કોઈ નથી- તેનાથી નીકળે છે. કારણકે બીજા પ્રમાણથી આપણને જે ખાત્રી મળે છે તે એટલીજ મળે છે કે એક વસ્તુ જે અમુક જાતના વર્ણનથી વર્ણવવામાં આવી છે તે હોઈ શકે. પણ આપણી ચેતના એની સાક્ષી નથી આપતી કે તે છે જ. આમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવાદીઓનું કહેવું છે. પણ અહીં એક ખાસ ઉદાહરણ આપણી સામે આવી રહ્યું છે તે જોઈએ.

કહેનારો માણસ કહે છે કે તે તું છે. સામેના માણસને જે જ્ઞાન થયું તે વર્ણનાત્મક થયું કે ઓળખ થઈ?, કાંઈ કહી ન શકાય. સ્વને માટે ઓળખ નથી થઈ એમ નથી કહી શકાતું અને જો ઓળખ થઈ હોય તો વર્ણનાત્મક કઈ વસ્તુ નવી કહી છે કે જે એને ખબર નહોતી. એટલે એમ કહેવાય છે કે તેને સ્વની ઓળખ હતી. પણ તે પોતે તે વાતને ભૂલી ગયો હતો. તે ‘તું’ હોવાનું એને વર્ણનદ્વારા આપ્યું. તે પોતે દસમો છે તે વર્ણનથી એણે જાણ્યું ઓળખથી નથી જાણ્યું. વર્ણનની શક્તિથી જાણ્યું છે. પણ છતાં પણ તે વર્ણન પાછું ઓળખમાં પલટાઈ જાય છે. કારણકે વર્ણનનો વિષય જ એવો છે કે જે જ્ઞાતા, જાણનારથી જુદો નથી અને જ્ઞાતાને દર વખતે ‘સ્વ’ ઓળખતો રહેજ છે. કોઈ માણસ પોતાની ચેતનાથી ઓળખરહિત નથી હોતો. જ્યારે જ્ઞાતા પોતે કર્તા હોય તે સ્થિતિમાં વિષય અને કર્તા-ફલયક્ષા એકજ હોય. ત્યાં વર્ણન પણ ઓળખ પેદા કરે છે અને કેવળ પરોક્ષજ્ઞાન નથી રહી જતું. આવી એક વિચિત્ર મર્યાદા અદ્વૈતીઓએ શોધી કાઢી અને એના લાભ એ લોકોને બહુ મળ્યો. આપણે જો વિચાર કરીએ તો તેની ખૂબસુરતીનો ખ્યાલ આવશે કે કેટલા બુદ્ધિમાન છે તે લોકો?

ચેલા ગુરુજી પાસે ગયા અને કહે “ગુરુજી બ્રહ્મજ્ઞાન આપો” ગુરુજીએ કત્યું “બેટા! તુંજ બ્રહ્મ છો”. એટલે એને જે આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે ઓળખ થયું કે વર્ણન? એટલી તો એને ઓળખ છે કે હું છું. તે બાબતમાં તેને કોઈ વર્ણનની જરૂર નથી. છતાં એને એ ખબર નથી કે હું બ્રહ્મ છું. ગુરુજી જ્યારે એને આંચકો આપે છે કે તુંજ બ્રહ્મ છો ત્યારે પેલું વર્ણન પણ ઓળખમાં પલટાઈ જાય છે

પરોક્ષ અને અપરોક્ષ જ્ઞાન નો જે ભેદ છે તે અહીં આવી તૂટી જાય છે. કારણકે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એક થઈ જાય છે. કર્તા-subject અને વિષય-object એક થઈ જાય છે. તેથી વર્ણન ઓળખમાં પલટાઈ ગયું. આને ‘શબ્દાપરોક્ષવાદ’ કહેવાયો. શબ્દથી પણ અપરોક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. નહિતો મોટે ભાગે સામાન્યતઃ શબ્દથી અપરોક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. કારણકે જ્યાં આપણને ઓળખ ન હોય ત્યાં શબ્દની જરૂર પડે છે. પરંતુ જ્યારે “તને પોતાને જાણ,” "Know THYSELF" ની માગ થઈ ત્યારે તેની તહેત કર્તા-subject અને વિષય-object એક થઈ ગયાં શબ્દથી પણ આપણને ઓળખજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. અપરોક્ષ અનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ. તેથી એને ‘શબ્દાપરોક્ષવાદ’ કહેવાયો. આ જ જ્ઞાન છે.

કારણકે અદ્વૈતીઓ એમ માને છે કે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી જે કંઈ દેખાય છે જે જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે તે મિથ્યા છે. અદ્વૈતીઓ કહે છે જો પ્રત્યક્ષથી જે દેખાય તે મિથ્યા હોય ત્યારે બ્રહ્મનું પણ જ્ઞાન તો થાય છે તો તે બ્રહ્મ પણ શું મિથ્યા છે? ત્યારે તેઓ કહે છે કે તમે ભૂલો છો. અમે કહીએ છીએ “જે દેખાય છે તે” તેનો જ્ઞાનનો જ્ઞેય એવો અર્થ ન લેવો, પણ પ્રત્યક્ષ કાનથી સંભળાતું હોય, આંખથી દેખાતું હોય, નાકથી સૂંઘી શકાતું હોય, ચામડીથી સ્પર્શી શકાતું હોય તે અર્થ લેવો. એવી બધી વસ્તુઓને અમે ‘મિથ્યા’ કહીએ છીએ. પણ તે લોકો તેમ ન કહેતાં એનેમાટે જુદો શબ્દ વાપરે છે.

ફળવ્યાપ્યતા અને વૃત્તિવ્યાપ્યતા:

જો ઈન્દ્રિયોથી અનુભવમાં આવતી વસ્તુઓને મિથ્યા માને તો અમેરિકા હમણાં મિથ્યા સિદ્ધ નહિ થાય. કારણકે અમેરિકા અત્યારે ઈન્દ્રિયોથી અનુભવમાં નથી આવતું. તેવીજ રીતે ઘણી બધી વસ્તુઓ ઈન્દ્રિયોના અનુભવમાં નથી આવતી. દા.ત. પરમાણુ, પરમાણુ ઈન્દ્રિયોના અનુભવમાં નથી આવતો તેથી પરમાણુ સત્ય સિદ્ધ થશે. આ બધા કારણથી એ લોકો ચાલાકીપૂર્વક એટલુંજ કહે છે કે જેને તમે જ્ઞાન અને જ્ઞેય અથવા દ્રષ્ટા અને દર્શ્ય ના ભેદવાળો આભાસ થતો હોય ત્યાં જ્ઞેય કે દર્શ્ય ને મિથ્યા માનવો પણ જ્યાં ભેદ ન ભાસતો હોય ત્યાં જ્ઞાન/દર્શન મિથ્યા નથી હોઈ શકતા. કેમકે મિથ્યા જોનાર જ્ઞાતા મિથ્યા સિદ્ધ થશે. તેથી ન છૂટકે ત્યાં પારમાર્થિક જ્ઞાન માનવું પડે છે. આ પ્રભેદને તેઓ ‘ફળવ્યાપ્યતા’ અને ‘વૃત્તિવ્યાપ્યતા’ કહે છે. તેઓ આખું નવુંજ નામકરણ કરે છે અને એમ કહે છે કે “જે ફળવ્યાપ્ય છે

તે મિથ્યા છે.” દર્શનું ‘ફળવ્યાપ્યત્વ’ એટલે કે જ્યાં વિષયી વિષય અને પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાનાનુભૂતિ હોય એટલે વિષયી વિષય વચ્ચે ભેદ હોય અને પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ થતી હોય તો વિષય ‘મિથ્યા’. ફળવ્યાપ્યતાનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો. અમુક વ્યક્તિને અમુક વસ્તુ આપે અને એનું પૃથક્કરણ કરે. તે વ્યક્તિ અનુભવનો વિષયી છે, અનુભવ કરનાર છે.

દા.ત. રમેશભાઈ કબાટનો અનુભવ કરી રહ્યા છે. હવે રમેશભાઈ અને કબાટ બે વસ્તુ થઈ. રમેશભાઈને કબાટનો અનુભવ થયો છે? હા, રમેશભાઈને કબાટનો અનુભવ થયો છે તો તેઓ કહે છે કે આવું કબાટ મિથ્યા. કારણકે રમેશભાઈને કબાટનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નોખો થયો. આવો જેનો અનુભવ થાય તે બધું મિથ્યા. પણ બ્રહ્મનો અનુભવ આવી રીતે થતો નથી. જે વખતે બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે તે વખતે રમેશભાઈને એમ થાય છે કે હું બ્રહ્મ. આમાં હવે બ્રહ્મનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ મિથ્યા નહિ થાય કારણકે વિષયી અને વિષય નો ભેદ રહેતો નથી. ઈશ્વર અને દેવતા નો ભેદ જો રહી જાય તો તેમને પણ એ લોકો એજ ન્યાયે મિથ્યા માને છે. આ દેવ અને હું ઉપાસક અને જો મને દેવનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો એટલે જો કૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય અને કહે કે ‘હું કૃષ્ણ’, તો અદ્વૈતી કહેશે કે ‘રહો’ વિષયી-વિષયનો ભેદ છે અને તમે દર્શન આપી રહ્યા છો એટલે હું સાચો અને તમે ખોટા. એ એમનું સ્પષ્ટ બુદ્ધિજન્ય તર્કશાસ્ત્ર છે. કેમ તમે દેખાવ છો? એટલે તમે ખોટા.

આથી અદ્વૈતગ્રન્થોની સ્તુતિઓમાં મોટે ભાગે એમ થાય છે કે દેવતાઓની સરસ-સરસ સ્તુતિ કરે અને અન્તે કહે કે આ સ્તુતિઓથી સ્તૂયમાન દેવતા હું છું. કારણકે એમ ન કહે તો પેલો દેવતાજ મિથ્યા થાય. એમની આ તર્કની સ્પષ્ટ માગ છે. તેને લીધે પેલો દેવતાજ ઉડી જાય. એટલે સ્તુતિ કરવા બેસે અને પેલો દેવતા મિથ્યા થાય. એટલે દેવતાએ દર્શન આપતાં પહેલાં દસવાર વિચાર કરવો પડે. દર્શન ન આપે તો ત્યાં સુધી એની સલામતી છે. કારણકે તે લોકો એમ નથી કહેતા કે જે વૃત્તિવ્યાપ્ય હોય તે બધું મિથ્યા છે. કેમકે બ્રહ્મનો વૃત્તિવ્યાપ્ય અનુભવ થાય છે. ‘વૃત્તિવ્યાપ્ય’ એટલે કે પ્રત્યક્ષ અનુભવ ન થાય અને વિષયી અને વિષય નો ભેદ રહેતો હોય એવા અનુભવનો વિષય આવશ્યકતયા મિથ્યા નહિ હોય.

જેમ આ અવસ્થામાં આપણને એમ લાગે છે કે હું બ્રહ્મને જાણું છું.

શાંકરભાષ્ય ભણીએ તો આપણને એમ થાય કે શાંકરભાષ્યને અનુસાર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ મેં જાણ્યું. જાણનારો પોતે વિષયી અને શાંકરભાષ્યમાં વર્ણિત છે તે પ્રકારનો બ્રહ્મ વિષય બને છે. પરંતુ તે બ્રહ્મનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી તેથી તે દશ્ય નથી. વિષયી-વિષયનો ભેદ હોવા છતાં પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી તેથી દશ્ય નથી. તેથી તે લોકો કહે છે કે એ જરૂરી નથી કે તે મિથ્યા હોય. તો “દશમઃ ત્વમ્ અસિ”માં બ્રહ્મ કોઈ નોખો નથી, તુંજ છે, દસમો તુંજ છે એમ કહેતાંજ વર્ણનનો વિભાગ આવી ગયો, જેનાથી ઓળખ ન હોતી. એટલે કે Unqualified aspect આપણી સમજમાં-જાણમાં આવ્યું. છતાં પણ તે વર્ણનના માધ્યમથી આવ્યું અને તે ઓળખમાં પલટાઈ ગયું. તેથી તે શબ્દાપરોક્ષવાદ થયો અને તેથી બ્રહ્મ મિથ્યા નથી થયો. એની સત્યતા જળવાઈ રહી. આ એમની તકનીકી રીતનો અહીંયા મહાપ્રભુજી સન્દર્ભ લાવે છે. આ બધો વિસ્તાર એટલામાટે કર્યો.

સ્તુતિ કોની કરવી એ પ્રશ્નજ ઉભો નથી થતો. કારણકે કર્મ તમારા કર્મમાટે છે દેવતાની પૂજામાટે નથી. જ્યારે તમે કર્મ કર્મની દૃષ્ટિએ બરાબર કર્તૃત્વબુદ્ધિથી કરી દીધું ત્યારે અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય. આ યુક્તિ ધારણ કરીને મીમાંસકોએ કર્મની વ્યાખ્યા કરી.

મહાપ્રભુજી કહે છે કે “એ કર્મથી તમને કદાપી ફળ મળવાનું નથી. આવી બુદ્ધિથી આટલા વ્યાવહારિક-practical થઈને જો તમે કર્મ કરો, કર્મમાં જે આદર રહેવો જોઈતો હતો તે રત્યો નહિ અને કર્મનાં જે ફળો હતાં તે બાબત લોભ એટલો બધો વધી ગયો કે તમે એ કર્મને પણ એટલું ગૌણ કરી દીધું.” યુધિષ્ઠિર કહે છે કે “પુણ્યસ્ય ફલમ્ ઈચ્છન્તિ પુણ્યં નેચ્છન્તિ માનવાઃ પાપસ્ય ફલં નેચ્છન્તિ પાપં કુર્વન્તિ માનવાઃ” પુણ્યનું ફળ માગે છે પણ પુણ્ય કરવા માગતા નથી. પાપનું ફળ જોઈતું નથી પણ પાપ કરે છે. આવી બુદ્ધિથી તમે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાવ, તમારે બધું પુણ્યનું ફળ જોઈએ પછી તમે કહો કે અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય. તો મહાપ્રભુજી કહે છે કે નથી પૂર્વ ઉત્પન્ન થવાનું કે નથી અપૂર્વ ઉત્પન્ન થવાનું.

ભક્તિમાર્ગનો જ્યારે ઉપદેશ કરે છે ત્યારે મહાપ્રભુજી કહે છે કે લોકો ભક્તિમાર્ગમાં પણ એવા ગોટાળા ઉત્પન્ન કરે છે. ભગવાન સાથેનો સહજ સ્નેહસમ્બન્ધ કેળવવા માગતા હોય તે ‘ભક્તિ’. તેની બાબતમાં તે જ્ઞાનમાર્ગીઓ શું કહે છે? જ્યાં સુધી

જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ભક્તિ કરવી અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ ભક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

જનાર્દનમાં પહેલાં જે ‘દાસોડહમ્’ બુદ્ધિ હતી તેમાંથી ગોપીના વસ્ત્રચોરનારે ‘દા’કાર ચોરી લીધો એટલે હું ‘સોડહમ્’ થઈ ગયો. “આત્મારામાશ્ય મુનયઃ નિર્ગન્થાડપિ ઉરુક્રમે, કુર્વન્તિ અહૈતુકિં ભક્તિમ્ ઈત્યંભૂતગુણો હરિઃ” (ભાગ.પુરા.૧૧૭૧૦) એટલે એ જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ જે આત્મારામ મુનિઓ છે, જે નિર્ગન્થ મુનિઓ છે, જેની કોઈ ગ્રન્થિઓ શેષ નથી રહી તેમને પણ ઉરુક્રમમાં અહૈતુકી ભક્તિ કહી છે. એનું કારણ એ નથી કે એ જ્ઞાનીઓમાં કંઈક ઉણપ છે પણ એનું કારણ એ છે કે ઉરુક્રમ ભગવાનમાં કંઈક એવા ગુણો છે કે જે લોકો નિષ્કામ છે તેમને પણ ભક્તિની કામના થાય છે. જે બધી કામનાઓથી અતીત થઈ ગયા છે તેમને પણ ભગવત્કામના તો રહેજ છે. આ ભગવદ્ગુણનું માહાત્મ્ય છે જ્ઞાનીઓની ઉણપ નથી. તેમાં તો એ ભક્તિના સ્વરૂપને કહી દે છે કે જ્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી શાખાઅરંધતીન્યાય પ્રમાણે ભક્તિ કરવી. એટલેકે જ્યાં સુધી અરંધતીનો તારો ન દેખાતો હોય ત્યાં સુધી આપણને પહેલાં વૃક્ષની શાખા દેખાડે, પછી વૃક્ષની શાખા ખ્યાલમાં આવે એટલે કહે છોડો એ શાખાને પેલો તારો જુઓ. મૂળ એ શાખા એટલામાટે દેખાડવામાં નથી આવતી કે તેમાં જોવા જેવું કંઈ છે. પણ વૃક્ષની શાખા એટલામાટે દેખાડવામાં આવે છે કે તેને આપણે પાછળથી ફેંકી શકીએ. આ પ્રમાણેજ તેઓનું ભક્તિનું વિધાન કરવાનું કારણ ભક્તિમાં કંઈક મહત્તા છે એ નથી પણ જ્ઞાન નથી થતું એટલે ભક્તિનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે.

ઘણી વખતે તે લોકો સ્પષ્ટ કહેતા હોય છે કે મૂર્ખ લોકોમાટે ભક્તિ છે અને બુદ્ધિવાળાઓ માટે જ્ઞાનમાર્ગ છે. આજકાલના લોકો બહુ સમજદાર થઈ ગયા છે એટલે હવે થોડું સંભાળીને કહે છે કે જે જ્ઞાનીઓ વિદ્વાન પુરુષો છે સ્થિરચિત્તવાળા છે તેમનામાટે જ્ઞાન છે અને જે પ્રેમાળ વ્યક્તિઓ છે તેમનામાટે ભક્તિ છે. અન્તે પ્રેમાળ કહેવાનું તાત્પર્ય તો તેઓ મૂર્ખ છે! જ્યારે વસ્તુતઃ ભગવદ્ભક્તિનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે પ્રેમાળ મૂર્ખ વ્યક્તિ હોઈ શકતો નથી. કેમકે સંસારની વ્યક્તિ ભક્તિ કરતી હોય ત્યારે કહી શકાય કે પ્રેમાળ મૂર્ખ હશે. પણ જ્યારે આવા જે જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા પર પહોંચેલ હોય તો તેને મૂર્ખ કેમ કહેવાય?

મધુસૂદન સરસ્વતી બહુ સરસ કહે છે. “અદ્વૈતવીથિપથિકૈઃ ઉપાસ્ય સ્વારાજ્યસિંહાસનારત્નભૂતાઃ શઠેન કેનાપિ વયં હઠેન દાસીકૃતા ગોપવધૂવિદેન” અદ્વૈતની ગલીઓમાંથી ગુજરીને જે લોકો સ્વારાજ્યના સિંહાસન ઉપર બેસવા માગતા હોય તે લોકોને જેની ઉપાસના કરવી ગમે તેવા અમે લોકો સારાજ્યના સિંહાસન ઉપર બેઠેલા હતા, રત્નભૂત હતા છતાં પણ “શઠેન કેનાપિ...” કોઈ એક શઠ=બદમાસ આવ્યો અને અમારું આ અદ્વૈતરૂપી સિંહાસન અમારાથી છીનવી લીધું અને અમને તેના પોતાના દાસ બનાવ્યા. કોણે દાસ બનાવ્યા? તો કહે છે કે જે ગોપવધુઓનો વિટ=ઘૂતારો હતો તેણે અમને આવા દાસ બનાવ્યા. તે અમારી સ્થિતિ છે. એટલે આ જે નિર્ગ્રન્થ મુનિઓને ભજન કરવાનું જે વિધાન છે તે ભગવદ્ભક્તિનું વ્યાજબીપણું ભગવદ્ગુણને લીધે છે. જ્યારે તેઓ ભગવદ્ભક્તિને ગૌણ કરે છે ત્યારે તે બીજી બાજુ ભગવદ્ગુણોનો લોપ કરનારા બને છે. ભગવદ્ગુણોનો લોપ કર્યા પછી ભગવદ્ભક્તિનું વિધાન કરવું તે મૂલતઃ અસંગત વિધાન થઈ જાય છે. તેથી ભક્તિ કરવામાં પણ અપેક્ષિત જે શુદ્ધ અને સરળ પ્રયોજન હોવું જોઈએ તે પ્રયોજન એમનું રહેતું નથી.

ભાવનાથી કલ્પિત અને ભાવનાથી ભાવિત નો ભેદ:

ભક્તિમાર્ગમપિ જ્ઞાનશેષતયા ઉપદિશન્તિ જ્ઞાનપર્યન્તં ચ તત્કરણમ્ ઈતિ આહુઃ ભાવનાકલ્પિતત્વં વિષયસ્ય આહુઃ જ્ઞાનના શેષ તરીકે એમનો ઉપદેશ આપે છે. સૌથી મોટી પીડા આ વાતની છે. જે ભક્તિનો વિષય છે તેને ભાવનાથી કલ્પિત કહે છે, ભાવનાથી ભાવિત નથી કહેતા. ભાવનાથી કલ્પિત અને ભાવનાથી ભાવિત એમાં અન્તર છે. ભાગવતકાર એને સમજાવે છે “તદ્-તદ્ વપુ પ્રણયસે સદનુગ્રહાય” (ભાગ.પુરા.૩ા.૮૧૧) જે-જે ભાવનાથી અમે તમારું વિભાવન કરીએ છીએ તે-તે ભાવનાઓના વિભાવના અનુરૂપ સ્વરૂપ તું ધારણ કરે છે. હવે ભાવનાથી ભાવિતરૂપ અને ભાવનાથી કલ્પિતરૂપ, તેમાં અન્તર કેટલું? આપણી ભાવનાને ભગવાન પોતાના અનુગ્રહના સામર્થ્યથી પ્રતિસાદ-correspondence આપે તે આપણી ‘ભાવનાથી ભાવિતરૂપ’ થાય. જો આપણી ભાવનાનો પ્રતિસાદ ન કરતા હોય તો તે ભગવાનનું પર્યવસાન કલ્પનામાં થઈ જાય. દા.ત. એક કન્યા છે તે સ્ત્રી છે. પણ એક પુરુષ તેને પત્નીના ભાવથી જુએ અને એ કન્યા એને સ્વીકારે તો તેમાં પત્નીત્વ આવે. કંઈ એના કપાળ પર લખેલું નથી કે આ અમુક

શ્રીમાનની પત્ની છે. જો તમે એની નોંધણી પણ કરાવો તો એ નોંધણી પણ એના કપાળ પર ચીટકાવવામાં નથી આવતી કે જેથી આપણે કહી શકીએ કે નોંધાયેલ છે. માટે તે અમુક શ્રીમાનની પત્ની છે. ન પણ હોય. નોંધણીની શી કિમ્મત? પણ ખરી કિમ્મત એની છે કે આપણે તેની બાબતમાં જે ભાવના કરી તેનો તે સ્ત્રીએ પ્રતિસાદ આપ્યો. તેથી તે સ્ત્રી સામાન્ય સ્ત્રી નહિ રહેતાં પત્ની થઈ ગઈ. આમ કોઈ સ્ત્રીનું કોઈની પત્ની થવું એ ‘ભાવિત’ વસ્તુ થઈ, તે કલ્પિત વસ્તુ નથી. પરન્તુ જો પારકી પત્નીમાટે એવી કલ્પના કરે અને જો તે ન સ્વીકારે તો તે ‘કલ્પિત’ થઈ, ભાવિત ન થઈ. કલ્પના અને ભાવના માં આ પ્રતિસાદનું અન્તર છે.

પ્રભુના ભક્તિશાસ્ત્રે આપણને એ ખાત્રી આપી છે કે જો તમે પોતાના શુદ્ધ ભાવથી ભગવાનને ભાવિત કરશો તો તે ભાવથી ભાવિત સ્વરૂપ ભગવાન ધારણ કરશે. તેથી રામકૃષ્ણાદિનું સ્વરૂપ ચાહે મનુષ્યાકારમાં હોય, ચાહે કોઈ પણ આકારમાં હોય, પણ એ ભાવિત સ્વરૂપ છે, કલ્પિત સ્વરૂપ નથી. તેનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે આપણી ભાવનાનું અનુસરણ કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાનમાં છે. ભગવાનમાં અનુગ્રહશીલતા અને સામર્થ્ય છે જેમાં આપણી ભક્તિનો સ્રોત રહેલો છે. ભગવાનને જે ભાવથી ભાવિત કરીશું તે ભાવ મુજબનું સ્વરૂપ તે ધારણ કરશે. અહીંજ આપણી ભક્તિનો સ્રોત છે. જો એ અનુગ્રહશીલતા અને સામર્થ્ય ન હોય તો આપણી ભક્તિનો સ્રોત સૂકાઈ જાય. આવા પ્રકારની પૂર્વધારણાથી ભક્તિશાસ્ત્ર ચાલે છે અને ભક્તિશાસ્ત્રની આ ગરિમા છે કે ભક્તિનો પ્રવાહ અહીંયાથી ત્યાં નથી જઈ રહ્યો પણ ત્યાંથી અહીં આવી, પરાવર્તિત થઈ ત્યાં જઈ રહ્યો છે. ભગવાનની અનુગ્રહશીલતા અને સામર્થ્ય વડે આપણામાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ભગવાનમાટેજ થાય છે. “યદ્ યદ્ ધિયા ત ઉરુગાય વિભાવયન્તિ તત્તદ્ વપુઃ પ્રણયસે”

ભગવાન જ્યારે પોતાના મુખની શોભા જોવા માગતા હોય ત્યારે ભક્તના હૃદયને દર્પણ બનાવે છે. મારા મુખની શોભા શું? પ્રભુને જ્યારે એ શોભા જોવી હોય ત્યારે એ કહે છે કે ભક્તનું હૃદય મારી પાસે લાવ. શું ભક્તનું હૃદય ભક્તના ભક્તિના સામર્થ્યથી બને છે? એ ખોટી વાત છે. એ પોતેજ ભક્તનું હૃદય ઘટે છે. એટલેકે એ પોતેજ આરસી ઘટે છે અને એમાં પોતાનું મુખ નિરખી આનન્દ માણી રહ્યો છે. સામાન્ય રીતે આરસી ચેતન નથી હોતી તેથી ત્યાં આરસીને અભિમાન

નથી થતું પણ આકસ્મિક અહીં આ આરસી ચેતન છે તેથી તેને અભિમાન છે કે હું સ્નેહ કરી રહી છું અને હું ભગવાનને જોઈ રહી છું. વસ્તુતઃ સાચું કહેવા જઈએ તો ભગવાન આપણા હૃદયની આરસીમાં પોતાનું મુખ જોઈ રહ્યા છે. તેથી ભગવાન જ્યારે પોતાનું મુખ આરસીમાં જોઈ રહ્યા હોય છે ત્યારે આપણે પણ આપણી આંખો ભગવાનમાં પરોવીને ભગવાનનું મુખ જોઈ રહ્યા હોઈએ છીએ. તે ભગવાનની આંખોમાં આપણી આંખો પરોવાઈ ગઈ, તે ભગવાનના હૃદયમાં આપણું હૃદય પરોવાઈ ગયું, ભગવાનની કૃપામાં આપણો ભાવ પરોવાઈ ગયો તેનું નામ ‘ભક્તિ’.

આખો ભક્તિનો સ્રોત જુદો છે. આવા ગરિમામય તત્ત્વજ્ઞાનને કહી દે છે કે ભક્તના પ્રેમાળ હૃદયની કલ્પનાવડે ભગવાનના રૂપની કલ્પના કરે છે, પણ હકીકતમાં એ કલ્પિતરૂપ નથી, મિથ્યારૂપ નથી, તે રૂપ એટલુંજ પરમાર્થ છે જેટલો પરમાર્થ ભગવાન છે. વેદાન્તદેશિક તો બહુ સુંદર કહે છે. “વૃષગિરિગૃહમેધિગુણા બોધબલૈશ્વર્યશક્તિમુખાઃ, દોષાઃ ભવેયુઃ એતે યદિ નામ દયે ત્વયાવિનાભૂતાઃ” પેલા વૃષગિરિ પર્વત પર બાલાજી બિરાજે છે તેનામાટે કહે છે વૃષગિરિ પર્વત પર ઘર બનાવી રહેનારો જે છે તેના ગુણો કેવા છે ? તો કહે છે કે સર્વજ્ઞ છે, સર્વશક્તિમાન છે, સર્વેશ્વર છે. આવા ગુણો તો “દોષાઃ ભવેયુઃ” અને આ બધા ગુણો દોષરૂપ છે. આ બધા ગુણોની સાથે એક દયા નામનો ગુણ ન હોય તો સી.બી.આઈ જેવા ગુણો થઈ જાય. માણસને પકડી - પકડીને નરકમાં ખૂંપી દે અને ખબર ન પડે કે માણસ ક્યાં ગયો ? કારણકે માણસ તો પોતાની કમજોરીને લીધે પાપ કરવાનો. અને માણસને કમજોર તો તેણેજ પેદા કર્યો છે, માણસ પોતાની મેળે તો પેદા નથી થયો.

એક ઉર્દુ શાયર કહે છે કે

“લાયી હયાત આયે, કજા લે ચલી ચલે,

અપની ખુશી ન આયે, ન અપની ખુશી ચલે”.

કહે છે કે અમારે આવવાની ગરજ ન હતી, તમે મોકલ્યા તેથી આવ્યા છીએ. જઈ રહ્યા છીએ તે અમારી મરજીથી નથી જઈ રહ્યા. તમે લઈ જઈ રહ્યા છો

તેથી જઈ રહ્યા છીએ. તો પછી દંડ શાનો ? અમારી ખુશીથી અમે અહીં આવ્યા હોઈએ અને કાંઈ કર્યું હોય તો અમને દંડ આપો તે સ્વાભાવિક વાત છે. તે છતાંય જો બોધ બલ ઐશ્વર્ય, શક્તિમુખા ગુણોથી દંડ આપો તો આ બધા ગુણ છે કે દુર્ગુણ ? પણ વેદાન્તદેશિક કહે છે કે આ બધી વસ્તુઓ સાથે એક દયાનો ગુણ છે તેને લીધેજ આ બધા ગુણો દુર્ગુણોમાં પરિણમતા અટકી જાય છે અને આપણે એને સદ્ગુણ માનવા પડે છે. ચાલો બોધ છે તે પણ સદ્ગુણ છે અને બલ છે તે પણ સદ્ગુણ છે, સર્વશક્તિમાન છે તે પણ સદ્ગુણ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનના આ સામર્થ્ય અને અનુગ્રહશીલતા માં જ ભક્તિનો સ્રોત રહ્યો છે. દુનિયાની કોઈ પણ સુંદર સ્ત્રી આપણે ભાવના કરીએ એટલે પત્ની નથી થઈ જતી. જ્યારે ભાવના કરીએ ત્યારે ચંપલ પણ પડે. પણ ભગવાનમાં એ સામર્થ્ય છે અને એટલે સુધી છે કે એને શત્રુ ધારો તો તે શત્રુનું રૂપ ધારણ કરી લે. અને મિત્ર ધારો તો મિત્રનું રૂપ ધારણ કરે.

મહર્ષિ અરવિંદો એક સરસ વાત કહે છે. મુસલમાન લોકો કહે છે કે ભગવાન સર્વશક્તિમાન છે. અને પછી અરવિંદો કહે છે કે “હા, એટલો સર્વશક્તિમાન છે કે એ કમજોર પણ થઈ શકે છે. કારણકે એ કમજોર થઈ શકે છે એમાં એની શક્તિ સમાયેલી છે. જો પોતે કમજોર ન થઈ શકતો હોય તો એની શક્તિમત્તા સિદ્ધ ન થાય.” કહેવાનો મતલબ એ છે કે એ કમજોર થઈ શકે એ શક્તિમત્તામાં આપણી ભક્તિના મૂળ રહેલાં છે. તેનું આ લોકોએ એટલું ક્લિષ્ટ - Woeful picture ચિત્ર ઉભું કર્યું છે કે આપણા મનની કલ્પના માની લીધી, કલ્પિત આકારનો સહારો લઈને અન્તમાં નિરાકાર તરફ જવું જોઈએ. એ કલ્પિત આકારનો એ અસત્યતાનો સહારો લઈને અસત્યમાર્ગના સહારાવડે એક સત્ય નિરાકારને શોધો. આવું બિભત્સ ચિત્ર ઉભું કરીને ભક્તિના માહાત્મ્યનો લોપ કરી દે છે. જે આવા ઉદ્દેશથી અને મારા ભજનીય સ્વરૂપનો આકાર કલ્પિત છે, મિથ્યા છે એમ માનીને ભક્તિ કરતો હોય તો તે વ્યક્તિની ભક્તિનું ભક્તિત્વ કેટલું સાચું ? અમારા દાદાજી એમ કહેતા હતા કે કોઈ આવીને મને એમ કહે કે “દીક્ષિતજી તમે મૂર્ખ છો, તો હું એને પસંદ કરીશ”. પણ જો કોઈ આવીને એમ કહે કે તમારું પાંડિત્ય કલ્પિત છે તો મને બહુ કોધ આવશે.” જો મારું પાંડિત્ય કલ્પિત છે તેવી કલ્પના કરનારો તું કોણ ? હું મારા પાંડિત્યની કલ્પના કરીશ કે મારું પાંડિત્ય કેટલું છે ? તને મારા પાંડિત્યની કલ્પના કરવાનો કોણે અધિકાર આપ્યો ? મારું પાંડિત્ય સ્વીકારવું હોય તો સ્વીકાર

નહિ તો મને મૂર્ખ કહે પણ મારું પાંડિત્ય કલ્પિત છે તેવું કોઈ દિવસ મને કહેતો નહિ. એવી રીતે ઈશ્વરને તારું ઐશ્વર્ય તારો આકાર તારું સામર્થ્ય તારી બધી સંજ્ઞાઓ કલ્પિત છે એમ કહેનારા કરતાં તો બૌદ્ધો સારા કે ચોખ્ખુજ એમ કહી દે છે કે ઈશ્વર છે જ નહિ.

તેથીજ મહાપ્રભુજીનું એક વાક્ય છે કે “અન્તઃપ્રવિષ્ટયોર” પેલો તો, ઈશ્વર નથી એમ બહારથી ખંડન કરતો હતો તેથી અમને ખબર પડતી હતી કે ચાલો ઈશ્વરનો વિરોધી છે. પણ આ તો ઘરમાં ઘુસીને ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય ચોરી ગયા છે. ઈશ્વરને એમ લાગે છે કે મારું ભજન કરે છે અને મનમાં એમ ધારે કે તું તો કલ્પિત છે. ભજન કરીને એને કલ્પિત કહેવો એવી વિટંબણા ભક્તિની જ્યાં થતી હોય ત્યાં ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ મળવાનું નથી. એટલે કહે છે કે ભાવના કલ્પિતત્વ એટલે ભજન ભગવદર્થ પણ નથી. ભગવાનનું ભજન એટલામાટે નથી કરતા કે ભગવાન ભક્તિ કરવા લાયક વિષય છે. પણ એમના મનમાં એને એવી સ્પૃહા રહેલી

છે કે આ ભજન કરી-કરીને છેવટે અમે પોતે ભગવાન થઈ જઈએ. એટલે માધ્વાચાર્ય કહે છે કે “ઘાતયન્તિ હિ રાજાનૌ રાજાડભ્ ઈતિ વાદિનમ્” માણસ જો રાજાને જઈને એમ કહે કે “હું રાજા છું” તો રાજા તેને મારીજ નાખે. આગળના જમાનામાં નોકર થઈને કિલ્લામાં ઘૂસી જતા અને જ્યારે ઘેરાવો થાય ત્યારે તોડફોડ કરીને રાજ્ય હાથમાં લઈ લેતા. એવી રીતે આ પ્રયોજનથી કાવત્રાથી ભગવાનનું ભજન કરો તો તે શુદ્ધ ભાવાત્મક ભજન નથી. એ અહંકાર વધારવાનું પ્રયોજન છે. એનાથી કૃષ્ણ તુષ્ટ નથી થતો. યદિ સા ભક્તિઃ ભવેત્ કૃષ્ણઃ તુષ્પતિ ભક્તિ ક્યારે થાય? કૃષ્ણ જ્યારે તુષ્ટ થાય. આ ભક્તિજ નથી, ભક્તિનું છન્ન છે. મૂળતઃ આ વૃત્તિ હતી તો તમારે જ્ઞાનમાર્ગમાં જવું જોઈતું હતું. શામાટે તમે અહીં આવ્યા? અહીં તમે છન્નતાથી આવ્યા છો. ભક્તિના પ્રદેશમાં આવી તમે છન્નાચરણ કર્યું છે. તેનાથી ભગવાન કેવી રીતે તુષ્ટ થાય! “નાન્યેન કેનચિત્” આમ તે કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ નું ખોટું વ્યાજબીપણું ખોટા સંદર્ભમાં કહે છે. તેથી અમે તેના જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ ને મોહશાસ્ત્ર કહીએ છીએ, આ એનો મૂળ હેતુ છે. કારણ કે જે સાચો સંદર્ભ હોવો જોઈએ તેમાં એમનું જ્ઞાન કર્મ કે ભક્તિ નું કાંઈ આવતું નથી.

અવતરણિકા:

નનુ મુખ્યફલાભાવે તદુક્તપ્રકારેણ ગૌણં ફલં ભવિષ્યતિ ઈતિ આશંક્ય

આહ:

કારિકા:

નિષ્ઠાભાવે ફલં તસ્માદ્ નાસ્ત્યેવેતિ વિનિશ્ચયઃ॥

નિષ્ઠા ચ સાધનૈરેવ ન મનોરથવાર્તયા॥૧૮॥

શ્લોકાન્વયાર્થ:

તસ્માત્=તેથી નિષ્ઠાભાવે=નિષ્ઠા જ જો ન હોય તો ફલં=ફલસિદ્ધિ નાસ્તિએવ=મળતી જ નથી ઈતિ=એ વિનિશ્ચયઃ=નિશ્ચિત સમજવું. નિષ્ઠા ચ=અને નિષ્ઠા તો સાધનૈરેવ=સાધનાનુષ્ઠાનને કારણે જ ખિલતી કે નભતી (ભવતિ=હોય છે) ન=નહિ કે મનોરથવાર્તયા=ખોટા મનોરથો કે વાણીવિલાસના કરતા રહેવાથી.

પ્રકાશ:

નિષ્ઠાભાવે ઈતિ. નહિ મહાગૃહારમ્ભે સામિકૃતે તતઃ કિઞ્ચિત્ ફલમ્ અસ્તિ. નવા નદીતરણાર્થ પ્રવૃત્તો હસ્તમાત્રાવશિષ્ટેડપિ નિમગ્નઃ પારગમનં ફલં પ્રાપ્નોતિ. નનુ અનેન અગ્રે નિષ્ઠૈવ ભવિષ્યતિ ઈતિ ચેત્ તત્ર આહ નિષ્ઠા ચ સાધનૈરેવ ઈતિ, વેદોક્તૈરેવ, નતુ પ્રતિષ્ઠાર્થ વ્યાખ્યાનમનોરથવાર્તયા॥૧૮॥

સારાંશ:

કોઈકને જો આમ શંકા થાય કે મુખ્ય ફલ ન મળતું હોય તો ભલે ન મળે પણ કાંઈક ગૌણ ફળ શામાટે નહિ મળતું હોય? તો તેનું સમાધાન આમ સમજવાનું કે મૂળમાં કોઈક વ્યક્તિમાં પોતે જાતે જ અપનાવેલ સાધનાનુષ્ઠાનમાં નિષ્ઠા ન હોય તો ગૌણ ફળ પણ દુર્લભ બની જાય છે. દા.ત. કોઈકનાં હૃદયમાં પોતાનું ઘર-મકાન બનાવવાનું મનોરથ જાગે પણ જો બનાવવાની પૂરેપૂરી નિષ્ઠા તેનાં હૃદયમાં ન હોય તો, એટલે કે અડધું-પડધું બનાવતાં તે કંટાળી જતો હોય તો, તેનું અડધું ચણાવેલું ઘર પોતાની મેળે ક્યારેય પૂરેપૂરું બની જતું નથી. અથવા તો નદીનાં સામે કાંઠે તરીને પહોંચી જવાનું કોઈકને મનોરથ જાગે અને નદીનાં વહેણમાં તરતાં-તરતાં નદીના સામે કાંઠાથી એક હાથ પણ છેડું પાણીની ભીતર હોય, અને તેવામાં તરતા રહેવાની નિષ્ઠા ખોઈ દે તો કાંઠાની પાસે પણ પાણીમાં તે ડૂબી જઈ શકે છે. અહિં આશંકા થાય કે આવા જ વિચારોને કારણે જ મનોરથીમાં પણ આગળ વધતાં નિષ્ઠા

શામાટે ન કેળવાઈ જતી હોય? તેનું નિરાકરણ આમ છે કે સાચી નિષ્ઠા તો તે-તે વૈદિક સાધનોનાં અનુષ્ઠાનને કારણે જ નભતી હોય છે, નહિકે જનસંમાન કે આત્મપ્રતિષ્ઠા માટે કરવામાં આવતા વ્યાખ્યાનોનાં મનોરથો કે વાર્તાઓ કરવાથી.

વિવેચન:

અહિંયા મહાપ્રભુએ એક વૈશ્વિક સત્યનો ઉદ્ઘોષ કર્યો છે કે **નિષ્ઠા ચ સાધનૈરેવ ન મનોરથવાર્તયા** આ હકીકત ફક્ત વિમાર્ગ કે વિસંપ્રદાય ને જ અનુલક્ષીને કહેવાણી હોય એમ ન ધારી લેવું. આ તો જીવનનાં દરેક પાસાઓને સ્પર્શતી હકીકત છે. તેથી સ્વમાર્ગ કે સ્વસમ્પ્રદાય ની બાબતમાં એટલી જ અસરકારક વાત છે.

ખરી રીતે જોવા જતાં તો ફક્ત ધાર્મિક પુરુષાર્થની બાબતમાં જ નહિં બલ્કે આર્થિક સામાજિક રાજનૈતિક વૈજ્ઞાનિક કે આમોદ-પ્રમોદ સંબન્ધી કોઈ પણ પુરુષાર્થની બાબતમાં પણ એટલી જ અસરકારક છે. આ તથ્ય મહાપ્રભુએ જે બે ઉદાહરણો આપ્યા તેને કારણે સમજી શકાય છે.

બીજાની વાત શામાટે કડું! મારી જ એક સમૂજ વાત બતાઉં. હું જ્યારે આઠ કે નવ વર્ષ નો હતો ત્યારે કાંઈક તોફાન કરવાને કારણે એક દિવસ મારી જોરદાર પિટાઈ થઈ. એટલે મને એટલું મારું લાગ્યું કે ઘર છોડીને ભાગી જ જવાનો મનોરથ જાગ્યો. એટલે બપોરે ચાર-પાંચ વાગ્યાને શુમારે ઘરથી નિકલ્યો. તે વખત નાશિકથી માલેગાંવ જતો રોડ પકડીને ચાલવાનું શરુ પણ કર્યું. એટલામાં સાંઝે સૂર્યાસ્ત થતાં અંધકાર થવા મંડ્યો. એટલે મને બીક લાગવા મંડી! મનમાં તરત એક બીજો વિચાર આવ્યો આજે નહિં કાલે બ્લેલી સવારે ઉઠીને ચાલતી પકડવી કે જેથી અંધકાર નડે નહિં! એટલે પાછો ગુપચુપ ઘરે આવીને સૂઈ ગયો. સવારે જાગ્યો ત્યારે કોથ જ શાંત પડી ગયો હોવાથી ઘરેથી ભાગી છૂટવાની મનમાં અભિલાષા પણ શાંત પડી ગયી! એટલે મારા મનમાં ઘરેથી ભાગી જવાનો મનોરથ તો હતો પણ સાચી નિષ્ઠા નહોતી! જો સાચી નિષ્ઠા હોત તો અંધકારથી ડરી જવાનું કોઈ કારણ ઘરથી ભાગી જવા માગનારનાં મનમાં હોવી જોઈએ નહિં. આતો એવું કે એક માણસ સાંસારિક ફલેશોથી કંટાળીને આત્મઘાત કરવા નદી ઉપરના પૂલ ઉપર અડધી રાતે ઊભો હતો એટલે પોલીસે આવીને પૂછપરછ કરી કે કોણ છે-શામાટે ઉભો છે? એ ભાઈએ તરત કબૂલ કરી લીધું કે તે આત્મઘાત કરવા માગે છે. પોલીસે પૂછ્યું તો નીચે ભુસ્કો કેમ

નથી મારતો? તે દુખિયારા માણસે કહ્યું કે નદીનું પાણી ફ્યાંક વધુ પડતું ટાઢું તો નહિં હોય ને! એટલે જીવનથી કંટાળી ગયેલો હોવા છતાંય આત્મઘાતની સાચી નિષ્ઠાના અભાવને કારણે આત્મઘાત કરવાનો મનોરથી પણ છેવટે આત્મઘાત કરીને મરી જવા સક્ષમ બની શકતો નથી! ગુજરાતીભાષાના એક કવિએ તેથી જ એક ખૂબ સારી વાત કહી છે “**દરિયો તરી જવાનું વિચારું છું રોજેરોજ, દરરોજ એ વિચારમાં ડૂબી જવાય છે!**”

આપણાં માર્ગનાં પ્રવર્તક આચાર્ય એવા મહાપ્રભુ કે પ્રભુચરણ દ્વારા ઉપદિષ્ટ મૌલિક સિદ્ધાન્ત અને ધર્મભાવના નો બોધ, તેમાં શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસ રાખનારા કંઠીબંધ અનુગામીઓમાં પણ, સાચી નિષ્ઠાને અભાવને કારણે મૂલાચાર્યોપદિષ્ટ માર્ગથી વિપરીત દિશામાં જ ભટકવાનો શોખ, આધુનિક કાળમાં અનિયંત્રિત રૂપે વધી ગયેલો દેખાય છે.

મહાપ્રભુની દાર્શનિક માન્યતા મુજબ ભગવત્સ્વરૂપની બાબતમાં અદ્વૈત ઉપર ભાર વધારે છે. ભાગવતનાં તૃતીય સ્કંધમાં કહેવાયું છે કે “**યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમ્ આત્માનમ્ ઈશ્વરં હિત્વા અર્ચા ભજતે મૌઢ્યાદ્ ભસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ**” (ભાગ.પુરા.૩.૨૨.૨૨) અને આની સુબોધિનીમાં મહાપ્રભુ કહે છે કે જો સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ રાખ્યા વગર કેવલ દેવમૂર્તિમાં ભગવદ્ભાવ રાખીને પૂજા વિ. કરનારો ખરેખર પોતાની મૂઢતા છતી કરતો હોય છે પણ સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ રાખનારો દેવમૂર્તિમાં પણ તેને નભાવીને ત્યાં શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી પૂજા વિગેરે કરતો હોય તો તે તો ભજન કરવાની સાચી ભક્તિમાર્ગીય રીતિ જ છે.

બ્રહ્મનાં જાગતિક સર્વ સદંશો કે સર્વ ચિદંશો ની વાત તો જવા દઈએ, આપણાં માર્ગમાં તો હાલમાં આપણાં લોકોને મર્યાદાપુરુષોત્તમ અને પુષ્ટિપુરુષોત્તમ ની બાબતમાં પણ આવી ભ્રાન્તિ સતાવતી હોય છે કે આપણે ત્યાં બે-બે પુરુષોત્તમ માનવામાં આવ્યા છે. જોકે પ્રભુચરણ ચોક્ખી આજ્ઞા કરે છે “**રામસ્તુ રસરૂપત્વાદ્ અસ્મત્પ્રભુ સમો મતઃ**” તદુપરાંત રામનવમીને દિવસે સમ્પ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણ તરીકે બિરાજતાં આપણાં ઠાકુરજીનો રામ તરીકે જન્મનો પંચામૃતાભિષેક પૂજન-નૈવેદ્ય સ્તુતિપદગાન પણ સ્વમાર્ગ પ્રમાણે સેવા કરનારને કરવાનું હોય છે. છતાંય આવા વાચનિક કે પૂજા ના વિધાનની કોઈ પણ આમન્યા રાખ્યા વગર આપણે શ્રીરામ

અને શ્રીકૃષ્ણ ની વચ્ચે તફાવત જોતાં હોઈ છીએ! એટલું જ નહિં પણ તેથી આગળ વધીને પણ વ્રજનાં શ્રીકૃષ્ણ અને મથુરા-દ્વારકાનાં શ્રીકૃષ્ણ ની વચ્ચે પણ તફાવત જોતાં થઈ ગયા છીએ! આમ કરતાં પાછા પોતાને કોઈક દિવસ આ વાત પૂછતાં ભૂલી જઈએ છીએ કે વ્રજનાં શ્રીકૃષ્ણ કોઈક ક્ષુદ્રદેવતા છે કે પૂર્ણપુરુષોત્તમ તેનો નિર્ધાર કેમ કરવો? જો જવાબ શોધવા જશું તો દ્વારકાનાં શ્રીકૃષ્ણ ગાયેલી ભગવદ્ગીતાનાં “યસ્માત્ ક્ષરમ્ અતીતો અહમ્ અક્ષરાદપિ ચ ઉત્તમો અતો અસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ” (ભગ.ગીતા.૧૫.૧૮) વચનનો જ સહારો લેવો પડશે. અરે! પણ આ વચનનાં આધારે તો વ્રજનાં શ્રીકૃષ્ણ કેવી રીતે પુરુષોત્તમ સિદ્ધ થઈ શકે? આ વચનને કારણે તો દ્વારકાનાં જ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ સિદ્ધ થશે! એટલે જો પુરુષોત્તમ પણ બે હોય તો બેઉમાંથી એકેય શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ રહી નહીં જાય! જ્યારે આવી દલીલ આપણે કરીએ તો પછા એમ જવાબ આપે કે ના-ના એક લોકવેદપ્રથિત પુરુષોત્તમ હોય છે જે મર્યાદામાર્ગમાં ઉપાસ્ય છે અને બીજા લોકવેદાતીત પુરુષોત્તમ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભજનીય હોય છે!

વિચારવાનું તો આ બાબતમાં પણ રહે જ છે કે કોઈક તત્ત્વ જો લોકવેદાતીત હોય, એટલે કે ન આ લોકનાં કોઈ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થતો હોય કે ન વેદાદિ શાસ્ત્રવચનોનાં પ્રમાણોનાં આધારે, તો હકીકતમાં છે કે નહિં તેની પ્રામાણિકતાની ચકાસણી કેવી રીતે કરવી? તો આનો ખુલાસો કરવા પાછા ત્રીજું હવાતિયું મારે કે તે તો સારસ્વતકલ્પમાં વ્રજભક્તોનાં ફક્ત હૃદયમાં જ અનુભવાતા હોવાથી લોકવેદાતીત રસાત્મક પૂર્ણપુરુષોત્તમ છે. તો સારસ્વત કલ્પ ક્યારે થયો? તેમાં આવા પુષ્ટિભક્તો હકીકતમાં થયા કે નહિં? અને જો થયાં તો તેઓનાં હૃદયમાં રસાત્મિકા કે રાસાત્મિકા અનુભૂતિ થઈ હતી કે નહિં? તે આપણને કેવી રીતે ખબર પડી? તો કહશે કે મહાપ્રભુજીએ આમ સ્વીકાર્યું છે. પણ મહાપ્રભુજીએ કયા શાસ્ત્રોનાં આધારે આમ સ્વીકાર્યું તેની જિજ્ઞાસા કરવા બેસીશું તો ફરીથી શ્રુતિ ગીતા ભાગવત પુરાણ ઉપર અવલંબિત થયા વિના છુટકારો જ નથી (જુઓ : “એકં શાસ્ત્રં દેવકીપુત્રગીતમ્ એકો દેવો દેવકીપુત્રએવ, મન્ત્રોપિ એકઃ તસ્ય નામાનિ યાનિ કર્માપિ એકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા... વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ચૈવ હિ સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તચ્ચતુષ્થં” ત.દી.નિ.૧૧૪-૭). વળી દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશલ ગીતાનાં આ વચનને આધારે તો તે જ પોતે દેવાધિદેવ છે નહિકે યશોદોત્સંગલાલિત શ્રીકૃષ્ણ, જો તેમને દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણથી આપણે નોખા જ

ગણતા હોઈએ તો. વ્રજમાં સારસ્વત કલ્પમાં થયેલ પુષ્ટિભક્તોનાં ફક્ત હૃદયમાં રસાત્મક અનુભૂતિરૂપે પ્રકટ થયેલ શ્રીકૃષ્ણને તેઓ પોતે જ “ઉત્સવં શ્રમરચાપિ દશીનામ્ ઉત્તયન્ ખુરરજશ્છુરિતસ્રક્ દિત્સયા એતિ... એષ દેવકીજઠરભૂરુરાજઃ” (ભાગ.પુરા.૧૦|૩૨|૨૩) દેવકીસુત રૂપે સ્વીકારતા હોય શ્રીકૃષ્ણ બે કેમ હોઈ શકે?

તદુપરાંત ભગવદ્ગીતાનાં વચનને આધારે જો એમને પણ પુરુષોત્તમ માનીએ તો તે લોકવેદાતીત મટી લોકવેદપ્રસિદ્ધ ઔર સિદ્ધ થઈ જશે. વળી શ્રીકૃષ્ણ રસાત્મક બ્રહ્મ છે કે નહિં? અથવા તો બ્રહ્મ રસાત્મક છે કે નહિં? આવી માન્યતાનો પ્રામાણિક આધાર કયો? તો “યો વેદ નિહિતં ગુહ્યાં... રસો વૈ સઃ રસં હિ એવ અયં લબ્ધ્વા આનન્દી ભવતિ” (તૈત્તિ.ઉપ.૨.૧૧) આવા શ્રુતિવચન ટાંકવામાં આવતાં હોય છે. અરે શું બોલી રહ્યા છો? આનું લગીરે ભાન હોય તો ખ્યાલમાં આવ્યા વિના ન રહે કે આવા શ્રુતિવચનોને આધારે સિદ્ધ કરવા જતાં તે વેદાતીત નહિં રહી જાય! જો “યતો વાયો નિવર્તન્તે” (તૈત્તિ.ઉપ.૨.૪) શ્રુતિવચનનો સહારો લઈને વેદાતીત સિદ્ધ કરવાની મથામણ કરવા જશું તો તેને કારણે તો સ્વવચનવ્યાઘાતની બાળીશતા જ પુરવાર થશે. હકીકતમાં તો ‘લોકવેદાતીત’ નો અભિપ્રાય ભગવાનની કોઈક એવી લીલા જે લોક અથવા તો વેદ માં જણાવેલ કે નભાવવા પડતા નિયમોનાં બંધન સ્વીકારીને કરવામાં ન આવતી હોય તેમ લેવો જોઈએ. તેમજ ‘લોકવેદપ્રથિત’ એટલે લૌકિક કે વૈદિક નિયમોને અનુસરીને કરવામાં આવતી લીલા કે પ્રભુનું તેવું રૂપ. તેથી તેવું રૂપ ધારણ કરનાર કે તેવી લીલા કરનાર પ્રભુમાં કેમેય કરીને ભેદ કે તારતમ્ય ને અવકાશ મળતો નથી.

આ શુદ્ધાદ્વૈતબ્રહ્મવાદને અન્તર્ગત માન્ય ઐચ્છિક દ્વૈતની લીલામાટે આધિદૈવિકવાદનાં આ પ્રમુખ મુદ્દાને એક કોરે રાખીએ અને ફક્ત પુષ્ટિપુરુષોત્તમનાં પુષ્ટિમાર્ગમાં ભજનીય વિવિધ સ્વરૂપોની બાબતમાંય વિચાર કરીએ તો પણ ૯૯.૯૪ ટકા પુષ્ટિમાર્ગીયોનાં મનને ચોમેર એક જઘન્ય ભ્રાન્તિ ભરડો લઈને બેઠી છે કે વૈષ્ણવોનાં ઘરમાં સેવાતાં ભગવત્સ્વરૂપો કરતાં ગોસ્વામિબાળકોની હવેલીઓમાં બિરાજતાં ભગવત્સ્વરૂપો કાંઈક અનેરી પુરુષોત્તમતાથી મંડિત હોય છે! તેથી ઘરમાં બિરાજમાન સ્વરૂપ કરતા હવેલીઓનાં સ્વરૂપોમાટે અનાવશ્યક શ્રદ્ધાતિરેક ભાવાતિરેક અને નિષ્ઠાતિરેક નો ભવાડો કરવામાં આવે છે! હવે વિચારવાનું રહ્યું વૈષ્ણવોનાં

ઘરોમાં કરવામાં આવતી સેવામાં બિરાજમાન પ્રભુની પુરુષોત્તમતા હલકી પાયરીની હોય અને હવેલીમાં બિરાજમાન ભગવત્સ્વરૂપની પુરુષોત્તમતા ઊંચી કક્ષાની હોય તો અન્યાશ્રયદોષનો તો બાધ આવે ને આવે જ. જો ન આવતો હોય તો તો, પુષ્ટિમાર્ગિનુગામી વૈષ્ણવોનાં ઘરોમાં બિરાજમાન હોય કે અન્યત્ર, તેમાં ફરક કેમ માની શકાય? મહાપ્રભુપદિષ્ટ શુદ્ધાદ્વૈતવાદી સિદ્ધાન્તમાં અને ભગવત્કૃપૈકલબ્ધ સાધનામાં સાચી નિષ્ઠા ખોઈ ચુકેલા એવા પોતે મહાપ્રભુનાં આધુનિક વંશજોનાં ઘરોમાં બિરાજમાન હોય કે તેવાંજ વૈષ્ણવોનાં ઘરોમાં બિરાજમાન કોઈ પણ બે ભગવત્સ્વરૂપોમાં તફાવત કેમ હોઈ શકે!

એટલે જ તો મહાપ્રભુ કહે છે “અતસ્તુ બ્રહ્મવાદેન કૃષ્ણો બુદ્ધિઃ વિધીયતામ્” (સિ.મુ.૧૨). પણ આવા સુરૂપ આદેશ મુજબ ભગવત્સ્વરૂપમાં જે શુદ્ધાદ્વૈતવાદાનુસારણી મતિ શ્રદ્ધા વિશ્વાસ કે નિષ્ઠા અનિવાર્ય હોવી જોઈએ તેનો અભાવ આજે પોતે મહાપ્રભુપ્રવર્તિત પુષ્ટિસમ્પ્રદાયમાં વ્યાપક રીતે ઉઘાડો પડી ગયો છે. પછી તો પોતાનાં ઘરમાં બિરાજમાન પ્રભુની સાચી તનુવિત્તજ સેવા કરો કે ગો.બા.ઓની હવેલીઓમાં બિરાજમાન પ્રભુની મહાપ્રભુના ઉપદેશથી સદંતર વિપરીત દર્શન ભેટ-સામગ્રી મનોરથ અને પ્રસાદ ની પંચધા ભક્તિમાટે ચગાવવામાં આવતી વિત્તજ સેવા કરો, મહાપ્રભુ તો એક જ નિર્ણયિ આપશે કે નિષ્ઠાભાવે ફલં તસ્માદ્ નાસ્ત્યેવ ઇતિ વિનિશ્ચય:!

એકમેવાદિતીય એવા બ્રહ્મે પોતાનાં લીલાત્મક સત્યસંકલ્પથી અને કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુ સામર્થ્યને કારણે આ જગત્ એક લીલાત્મક ભેદ કે દ્વૈત નાં રૂપે પ્રકટ કર્યું છે. આ લીલાત્મક ભેદને કારણે દેવ-માનવ-દાનવલોકો જેવા લોકભેદો, ઉદ્ભિજ્જ-સ્વેદજ-અંડજ-જરાયુજ જીવોનાં પ્રાણિભેદો; અથવા તો, પુષ્ટિ-મર્યાદા-પ્રવાહમાર્ગો જેવા માર્ગભેદો, તદન્તર્ગત કર્મ-જ્ઞાન-ઉપાસના-તપો-વૈરાગ્ય-યોગ-ભક્તિ વિ. સાધનાપ્રણાલીઓનાં પ્રભેદોને પણ લીલાત્મક યથાર્થ રૂપે જાળવવામાટે આજે આણગમો જોર પકડી ગયો છે. આ બાબતમાં બધાને પાછો ચોપાટીની ભેલપૂરી જેવા અદ્વૈતભાવ કે અભેદભાવ નાં ચટકારાનું વળગણ વધી ગયું છે. આ આજનાં સહુ આપણાં પુષ્ટિમાર્ગિઓની હૃદયારૂઢ મનોવૃત્તિની લાક્ષણિક વિશિષ્ટતા બની ગયેલી હોવાથી આપણો માર્ગ ‘હવેલીપંથ’ તરીકે જાહેરાત પામ્યો છે, જેને કારણે આપણી દિવ્ય કીર્તનપ્રણાળી પણ હવે ‘હવેલી-સંગીત’ એવા

ભળતા નામથી ઓળખાતી થઈ ગયી છે! જ્યારેક રાજસ્થાન-ઉત્તરપ્રદેશમાં તો કેટલીક સમૃદ્ધ વેશ્યાઓની હવેલીઓને ‘બાઈજીની હવેલી’ કહેવાય છે!

તે-તે યોનિઓમાં જ્યાં-ત્યાં પ્રકટેલા જીવોને તે-તે માર્ગો ઉપર પોત-પોતાનાં દેશ-કાલ-કર્તા-સાધનો કે સાધનાઓ નાં લીલાર્થ પ્રકટ થયેલાં પ્રભેદોનાં નિયમોને સ્વીકારીને કે હૃદયથી માન્ય રાખીને શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ સાથે નિષ્ઠાપૂર્વક અમલમાં પોતે લાવવા બીજાને લાવા દેવા તે હવે પુષ્ટિમાર્ગિઓને માફક આવતું નથી.

તેથી હવેલીઓમાં કે મેદાનોમાં ગોઠવાતાં કથાસપ્તાહો કે મનોરથોની ઝાંખીઓનાં મેલાવડામાં આવી ચઢેલી કોઈ વ્યક્તિને ભીતર પુષ્ટિનાં બીજભાવ છે કે નહિ તેની કાળજી લીધા વિના શુદ્ધાદ્વૈતની ભાવના કર લેવી અમો પૂ.પા.ગો.બા.ઓને ખૂબ જ ગમે છે. તેથી હવેલીઓમાં કે મેદાનોનાં માંડવામાં જાહેરાતોને કારણે ભટકતાં આવી ચઢેલ દરેકને બ્રહ્મસંબંધ દીક્ષા આપીને ચેલા મૂંડવાનાં અધર્મચિરણમાં કોઈ જાતનો અમને ક્ષોભ થતો નથી. જોકે આવો સાહસ પોતે મહાપ્રભુ પણ દેખાડતા તો નહોતાં. ત્યારે આધુનિક તેમનાં પ્રતિનિધિ બની બેઠેલા ગુરુપદાસીનો કેમ દેખાડી શકે? પણ આમ પૂછીએ તો ભલતો જ જવાબ આપવામાં આવે છે : કાનૂનમાં નવ ગુનેગારો છટકી જાય તેમાં વાંધા ભરેલી કોઈ વાત માનવમાં આવતી નથી પરંતુ એક પણ બેગુનાહને ખોટી સજા ન થવી જોઈએ, તેની કાળજી લેવાતી હોય છે, તેથી વગર વિચારે બ્રહ્મસંબંધ આપવામાં કોઈ ગુનો નથી!

આ તે કેવો ઉદારતાવાદી દૃષ્ટિકોણ! શંકારપદ નવ ગુનેગારોને છોડી દેવા તે ખરેખર તો તેમને ફરીથી ગુનો આચરવામાટે આપવામાં આવતો છૂટો દોર જ હોય છે. તેનાં કારણે તેઓ વધારે સંગીન ગુનો આજે નહિં તો કાલે કરશે અને વધુ કઠોર સજાના પાત્ર ફ્યારેક બનશે. તે વખતે તેમનાં પ્રેરકબળ તરીકે તેઓને સજા કર્યા વિના છોડી દેનારાઓ શું જવાબદાર સિદ્ધ નહિં થાય? તેથી “નવ પ્રવાહમાર્ગિઓનો ખોટી દીક્ષા અપાથી જાય તેમાં વાંધા લેવા જેવી કોઈ વાત નથી પરંતુ એકેય પુષ્ટિજીવ બ્રહ્મસંબંધદીક્ષાથી વંચિત ન રહી જવો જોઈએ!” આમ કહેનારાઓ પુષ્ટિપ્રભુની કૃપા કરવાની અચિન્ત્ય સામર્થ્યમાં વિશ્વાસના ઠેકાણે પોતે જ પુષ્ટિજીવોનાં ઉદ્ધાર કરવાનાં ઠેકેદારી લીધી હોવાની ભ્રાન્તિથી પીડાતા હોય છે! જો પુષ્ટિજીવને બ્રહ્મસંબંધદીક્ષાથી વંચિત રાખવું તેઓને સજા આપવા જેવું હોય તો મર્યાદાજીવોને

કે પ્રવાહિજીવોને તેઓમાટે ભગવન્નિર્ધારિત માર્ગોથી અવળે માર્ગે રજલતા કરવું, એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય દીક્ષા આપી દેવી, તે પણ શું એક સજ્ઞ આપવા જેવી બીના નથી? શામાટે તેમને તેમનાં માર્ગોથી અવળે રસ્તે રજળતા કરવા? અને તેમ કરવામાં કાંઈક અનુચિત ન હોય તો પુષ્ટિમાર્ગીય જીવની બાબતમાં તે અનુચિત કેમ માની શકાય?

એટલે નથી દીક્ષા આપનારની ભીતર કે નથી લેનારની ભીતર ભગવાને જે પુષ્ટિ-મર્યાદા-પ્રવાહની લીલાઓનાં પ્રભેદ પ્રકટ કર્યા છે તેમને જાણવાની કે માણવાની તમન્ના. કોઈ પણ નાટકમાં પરદાની પાછળ કોઈ પણ કલાકાર નથી વિલન હોતો કે નથી હીરો. પણ તેથી દિગ્દશિક જેને હીરોનો રોલ આપ્યો હોય તે અભિનેતા ઓચિંતો વિલનનો રોલ સ્ટેજ પર આવીને કરવા મંડે તો રસાભાસ થાય કે નહિં. આવા લીલાપ્રભેદોમાં નિષ્ઠાના અભાવે ફરીથી મહાપ્રભુ તો આમ જ આજ્ઞા કરશે કે નિષ્ઠા ચ સાધનૈરેવ ન મનોરથવાર્તયા નતુ પ્રતિષ્ઠાર્થ વ્યાખ્યાનમનોરથવાર્તયા! છતાંય પુષ્ટિજીવ મર્યાદાજીવ કે પ્રવાહિજીવ હોવાનાં પ્રભેદોને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વિવિધ લીલાઓનાં ભાવથી ધીરજ સાથે સ્વીકાર કરવાની કાળજી લેવી આપણને ગમતી નથી. પોત-પોતાનાં વિભિન્ન અધિકારો મુજબ આ પૈકી સાધનાઓને અનુસરવાની લીલાત્મક ભેદવાદી વિવેકની મનોવૃત્તિ પણ આપણે બોધ-શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ-નિષ્ઠા સાથે જાળવી નથી શકતાં. જગત્માં બસ પોતાનો લાભ અને પોતાની પૂજા કેમ વધે તે પુરુષાર્થની જ મથામણ સહુના ભીતર ચાલતી રહે છે. તેથી કોઈ પણ માર્ગની કોઈ પણ સાધનાપ્રણાલી અપનાવી લેવામાં પણ કોઈ જાતની છોછ રહી નથી ગયી.

મહાપ્રભુ તો “પ્રવાહેડપિ સમાગત્ય પુષ્ટિસ્થઃ તૈઃ ન યુજ્યતે સોડપિ તૈઃ તત્કુલે જાતઃ કર્મણા જાયતે યતઃ” (પુ.પ્ર.મ.૨૫-૨૬) સ્વીકારતા હોવાથી કેટલા જબરદસ્ત આત્મવિશ્વાસ સાથે કહી રહ્યા છે કે બીજા ઘણા બધા માર્ગોમાં બોધ-શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ સાથે નિષ્ઠાનો તાલમેલ જોડાયેલો દેખાતો ન હોવાથી તે-તે માર્ગોમાં અનુસરાતી સાધનાપ્રણાલી નિષ્ઠાના સદંતર અભાવને કારણે ગૌણ ક્ષણ પ્રદાન કરવામાં પણ સક્ષમ નથી રહી ગયી, તો તે સાધનાપ્રણાલી મુખ્યફલ તો ક્યાંથી પ્રદાન કરી શકે? આધુનિક પુષ્ટિમાર્ગીઓએ, પરન્તુ, તે દોષ ખુદ મહાપ્રભુનાં જ સમ્પ્રદાયમાં પ્રકટ દેખાડી દીધો છે!

મૂળમાં નિષ્ઠાની બાબતમાં મહાપ્રભુનો આવો દઢાગ્રહ ઐતરેયારણ્યક અને છાન્દોગ્યોપનિષદ્ નાં અતિશય મનનીય વચનોસાથે કેટલો બધો સુસંગત છે તે બન્ને વચનો જોવા જેવા છે :

“અથાતો રેતસઃ સૃષ્ટિઃ. પ્રજાપતેઃ રેતો દેવાઃ, દેવાનાં રેતો વર્ષ, વર્ષસ્ય રેતઃ ઓષધયઃ, ઓષધીનાં રેતો અન્નમ્, અન્નસ્ય રેતો રેતઃ, રેતસો રેતઃ પ્રજાઃ, પ્રજાનાં રેતો હૃદયં, હૃદયસ્ય રેતો મનઃ, મનસો રેતો વાગ્, વાયો રેતઃ કર્મ, તદિદં કર્મ કૃતમ્ અયં પુરુષો બ્રહ્મણો લોકઃ”.

(ઐત.આર.૨|૧|૩).

“યદા વૈ વિજનાતિ અથ સત્યં વદતિ... યદા વૈ મનુતે અથ વિજનાતિ... યદા વૈ શ્રદ્ધાતિ અથ મનુતે... યદા વૈ નિસ્તિષ્ઠતિ અથ શ્રદ્ધાતિ... યદા વૈ કરોતિ અથ નિસ્તિષ્ઠતિ, ન અકૃત્વા નિસ્તિષ્ઠતિ, કૃત્વૈવ નિસ્તિષ્ઠતિ...”.

(છાન્દો.ઉપ.૭|૧૭-૨૧).

એટલે પ્રજાપતિની માનસી સૃષ્ટિથી નોખી આ આપણી રેતસી સૃષ્ટિ છે. અને તેની શરૂઆત થાય છે દેવગણોનાં પ્રાકટ્યથી. તેઓ પ્રજાપતિનાં વીર્યરૂપે કામ કરતા હોય છે, તેથી વરસાદ, તેથી ઓષધિ, તેથી અન્ન, તેથી પ્રાણિઓને ભીતર વીર્ય, તેથી પ્રજા, તે પ્રજાનું હૃદયશાલી હોવું તેમનું વીર્ય છે, તે હૃદયમાં સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મન હોવું હૃદયનું વીર્યરૂપ છે, તે મન જો મુખરિત ન થઈ શકતું હોય તો ફરીથી નિર્વીર્ય બની જતું હોવાથી વાણીની સામર્થ્ય તે મનનું વીર્યરૂપ છે, તે વાણીનું વીર્ય તે મુજબ કર્મ સમ્પન્ન કરવાથી શક્ય બનતું હોય છે. તેથી કર્મ વાણીનું વીર્યરૂપે હોય છે, તેથી માણસ જેવા કર્મ કરતો હોય તેવો બની જતો હોય છે. તેથી મન-વાણી-આચરણની એકરૂપતા સિદ્ધ થતાં રેતસી સૃષ્ટિમાં ઉદ્ભવેલ માણસ પણ બ્રહ્મને પ્રકટ કરી શકે તેવું અધિષ્ઠાન બની શકે છે. તેમજ છાન્દોગ્યોપનિષદ્ કહે છે કે વાણીવિલાસમાં જ્યારે કોઈ સરખી રીતે જાણીને વાત કરતો હોય ત્યારે સત્ય પ્રકટ થતું હોય છે. તે સત્યને જાણવું તેને માનવા ઉપર નિર્ભર છે. માનવું શ્રદ્ધા

એટલે સત્યને સ્વીકારવાનાં માદા ઉપર નિર્ભર છે. તે માદો પ્રકટ થશે નિષ્ઠાને કારણે. તે નિષ્ઠા ખિલતી હોય છે તે બાબતનાં કર્મોને અમલમાં લાવવાને કારણે. કેમકે કશુંક કર્યા વિના કોઈ પણ નિષ્ઠા પ્રકટ થઈ શકતી નથી કે નભી શકતી નથી. આ શ્રુતિવચનોનાં આધારે આપણે જોઈ શકીએ કે શામાટે મહાપ્રભુ નિષ્ઠાભાવે ફલં તસ્માદ્ નાસ્ત્યેવ ઈતિ વિનિશ્ચયઃ નિષ્ઠા ચ સાધનૈરેવ ન મનોરથવાર્તયા ઉદ્દ્યોષ કરીને સમ્પૂર્ણ સાધનફલની વ્યવસ્થાનો દારોમદાર સ્થાપિત કરવા માગે છે.

આ બાબતમાં ગમ્ભીરતાથી થોડોક પણ વિચાર કરીએ તો સ્વયં મહાપ્રભુને આજે કેવું લાગતું હશે! તેમનાં દ્વારા ઉપદેશાયેલ તાત્ત્વિક ચિન્તન કે કર્તવ્યોપદેશ પૈકી બેમાંથી એકમાં પણ નિષ્ઠા ન રાખનારાઓદ્વારા એમનાં જ નામે ધીકતા ધંધાની માફક ચલાવવામાં આવી રહ્યા આધુનિક વાલ્લભ સમ્પ્રદાયમાં કેવો અકાણડતાણડવ ચાલવવામાં આવી રહ્યો છે! જિસ જગહસે લે ચલા થા રાહવર હમ વહીં આયે હૈં ફિર ઘૂમકે!

અવતરણિકા:

નનુ ત્રિતયં કિચ્ચિત્ કિચ્ચિદ્ અનુષ્ઠિતં ફલં સાધયિષ્યતિ ઈતિ આશંક્ય આહં:

કારિકા:

સ્વાધિકારાનુસારેણ માર્ગઃ ત્રેધા ફલાય હિ।

શ્લોકાન્વયાર્થ:

સ્વાધિકારાનુસારેણ=પોત-પોતાનાં અધિકારમુજબ ત્રેધા=ત્રણ પ્રકારનો માર્ગઃ=અપનાવેલો માર્ગ ફલાય હિ=નિશ્ચિતપણે ફલ આપનારો (ભવતિ=થાય છે).

પ્રકાશ:

સ્વાધિકારાનુસારેણ ઈતિ, માર્ગગતાએવ જ્ઞાનાદયઃ ફલદાઃ, યથા, ગોદોહનાદયઃ કર્મગતાએવ, તથા તત્ત્વસાધનાદિસહિતાએવ તે જ્ઞાનાદયઃ ફલદાઃ. અન્યથા પ્રકરણભેદેન તન્નિરૂપણં ન સ્યાત્॥૧૮॥

સારાંશ:

હવે એક ઔર શંકાનું નિરાકરણ કરતા કહે છે કે નિષ્ઠાથી કોઈ પણ એક માર્ગ ન સહી પણ ત્રણેય માર્ગોનું યથાશક્ત્ય થોડુંક-થોડુંક અનુસરણ કરવામાં આવે તો કાંઈક તો ફળ ચોક્કસ મળવું જ જોઈને? તેનાં જવાબરૂપે જાણવે છે કે આમ ન મળે. કેમકે કર્મ હોય કે જ્ઞાન હોય કે ભક્તિ હોય તેમને અપનાવનાર સાધકની અધિકારિતા મુજબ જ તેમને ફલપ્રદાન કરવા સમર્થ બનતાં હોય છે. જેમકે કોઈ યજ્ઞયાગનાં કર્મકાણડમાં ગોદોહન કર્મગિ હોય તો તેવું ગોદોહન યથાવિધિ કરતાં તે પુણ્યજનક થાય. તેથી દૂધ પીવા કે વેચવા માટે કરવામાં આવતું ગોદોહન પુણ્યજનક નથી બની જતું! જો એવું ન હોત તો વેદોમાં કર્મકાણડ અને જ્ઞાનકાણડ અથવા ભગવદ્ગીતામાં કર્મષટ્ક ભક્તિષટ્ક કે જ્ઞાનષટ્ક એવા નોખા-નોખા પ્રકરણોમાં નિરૂપણની આવશ્યકતા જ નહોતી.

વિવેચન:

કોઈ પણ એક માર્ગને સરખી રીતે અનુસરવાની નિષ્ઠાથી વિહીન લોકોની એક લાક્ષણિક મનોગ્રન્થિ અહિં મહાપ્રભુએ ખુદ્દી પાડી દીધી છે. મોટે ભાગે ન કર્મમાર્ગ, ન જ્ઞાનમાર્ગ, ન ભક્તિમાર્ગ, ન યોગ, ન વૈરાગ્ય કે ન તપ કોઈ પણ સાધનાપ્રણાલીનો નિષ્ઠાપૂર્વક અનુસરણ ન કરવા માગતા લોકો “આવા બધાં પ્રભેદો મિથ્યા છે” તેવો પ્રચાર કરતા હોય છે. એક ભાઈ મને કહેતા કે તમારા માર્ગમાં કેવલ ભક્તિનાં ભાવલાવેડા કરવાનું હોય છે જ્યારેકે અમારો માર્ગ તો કર્મ-જ્ઞાન-ભક્તિનાં ત્રિવેણીસંગમ જેવો પુણ્યતીર્થ છે. તેથી મારે પણ તેમને ન છુટકે કહેવું પડ્યું કે ત્યારે તો તમારા ત્રિવેણીસંગમમાં પણ સરસ્વતી લુપ્ત થઈ ગયેલી હોવી જોઈએ! કેમકે આજની તારીખમાં પ્રયાગરાજમાં તો ગંગાધમુનાનો દ્વિવેણી સંગમ જ પ્રકટ છે! સરસ્વતી નદી તો ભૂતકાલમાં ક્યારેક ભારતમાં વહેતી હતી, હવે તો અવકાશયાનથી નીચે જોતાં એના પ્રવાહનાં ભૌગોલિક ચિહ્નો જ ફક્ત દેખાય છે, જલપ્રવાહ નહિં!

અવતરણિકા:

તત: કિમ્ અત: આહ :

કારિકા:

અધુના હિ અધિકારાસ્તુ સર્વએવ ગતા: કલૌ।

કૃષ્ણશ્ચેત્ સેવ્યતે ભક્ત્યા કલિસ્ તસ્ય ફલાય હિ।।૧૮।।

શ્લોકાન્વયાર્થ:

અધુના=અત્યારે કલૌ=કલિયુગમાં હિ=હકીકતમાં સર્વએવ=બધાંજ અધિકારા: તુ=અધિકારો તો ગતા:=ખતમ થઈ ગયાં છે. (તેથી) કૃષ્ણ:=કૃષ્ણને ચેત્=જો ભક્ત્યા=ભક્તિવડે સેવ્યતે=સેવવામાં આવે તસ્ય=તેને કલિ:=કલિયુગ હિ=નિશ્ચિતપણે ફલાય=ફળદાયી (ભવતિ=થાય છે).

પ્રકાશ:

અધુના ઇતિ, કાલવશાદેવ અધિકારા નિવૃત્તા: ન સાધનૈ: કર્તું શક્યન્તે. નનુ એવં સતિ મુખ્યભક્તિમાર્ગોઽપિ સમ: સમાધિ: ઇતિ ચેત્, તત્ર આહ કૃષ્ણ: ચેત્ સેવ્યતે ઇતિ. અવતીર્ણો ભગવાન્ સર્વમુક્ત્યર્થમ્ ઇતિ પ્રમેયબલેનૈવ ફલિષ્યતિ ઇતિ સ્વાધિકારાભાવેઽપિ તત: ફલં ભવિષ્યતિ ઇતિ અર્થ:. ચેદ્ ઇતિ સેવાયા: દુર્લભત્વમ્ ઉક્તમ્. ભક્ત્યા, નતુ વિહિતત્વેન. કલિ: તસ્ય ઇતિ. કાલસ્તુ અનુગુણએવ ઇતિ અર્થ:. “કલૌ તદ્દહરિકીર્તનાદ્” ઇતિ વાક્યાત્. અતો અધિકારેણ અનધિકારેણ વા કૃષ્ણભજનં કર્તવ્યમ્ ઇતિ સિદ્ધમ્।।૧૮।।

સારાંશ:

હવે કહે છે કે ત્રણેયમાંથી કોઈ પણ માર્ગ નિષ્ઠા વિના ફલપ્રદાન કરવા સમર્થ ન હોય તો કરવું શું? તો કહે છે કે આ વિભિન્ન માર્ગોને અનુસરવાનાં અધિકારો કાળને કારણે જ્યારે ખતમ થઈ ગયાં હોય ત્યારે પોતે કાલાધીન એવા જીવાત્માનાં પુરુષાર્થને કારણે કેમેય તે પ્રકટ થઈ શકતાં નથી. આ હકીકત તો ભક્તિમાર્ગ ઉપર પણ અસર પડવાની જ તેનો ખુલાસો આપે છે કે ભગવાનનો શ્રીકૃષ્ણરૂપે અવતાર

જીવોનાં સાધનાચરણની પરવા કર્યા વિના તેમનાં ઉદ્ધારમાટે થયેલ હોવાથી જીવાત્માનાં પ્રમાણબળ કે સાધનબળ ને કારણે નહિં પરંતુ પરમાત્માનાં પ્રમેયબળને કારણે અનધિકારી જીવાત્માનો પણ ઉદ્ધાર કરવા પ્રભુ સમર્થ છે. એટલે સાધનાચરણનાં પોતાનાં સામર્થ્ય કરતાં શ્રીકૃષ્ણનાં ઉદ્ધાર કરવાનાં સામર્થ્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જો કોઈ શ્રીકૃષ્ણભજન કરતો હોય તો ભક્તિમાર્ગની અધિકારિતા હોય કે ન હોય પણ શ્રીકૃષ્ણ તેનાં ભક્તિભાવોને નિષ્ફળ નહિં જવા દે. જોકે આ ઘણું દુર્લભ છે તેથી કહેવું પડે છે કે “જો”. આમાં જે એક શુદ્ધ ભાવના અપેક્ષિત છે કે શ્રીકૃષ્ણભજન ભક્તિભાવથી કરવો, ભક્તિભાવ જો સાચો હોય તો સાધનાનુષ્ઠાનનો અહંકાર પરવડે જ નહિં, અભિગમ ભક્તિભાવથી ભજન કરવાનો હોવો જોઈએ નહિં કે પોતે ભગવદ્ભજનનો યોગ્ય અધિકારી હોવાનાં અહંકારને કારણે ભગવદ્ભજનનાં યથાવિધિ અનુષ્ઠાનનાં સાધનાભિમાન સાથે. જો આ નભતું હોય તો આ કલિયુગ પણ બાધક હોવાને ઠેકાણે સાધક બની શકે છે. તેથી પોતે અધિકારી છે અનધિકારી તે બાબતનાં ખોટો દૈન્ય કે અહંકાર રાખ્યા વિના શ્રીકૃષ્ણભજનમાં પરાયાણ થવું જોઈએ.

વિવેચન:

કલિયુગનાં કારણે કર્મ વિગેરે કોઈ પણ માર્ગને અનુસરવાની જો અધિકારિતા ખોરવાઈ ગયી હોય તો કરવું શું? તેનું સમાધાન આપતા કહે છે કે કાલને કારણે જે અધિકારો ખતમ થઈ ગયા તે જીવાત્માદ્વારા અનુષ્ઠિત સાધનોને કારણે ફરીથી પ્રભાવી બની શકતા નથી. જોકે આ હકીકતમાંથી તો ભક્તિમાર્ગને પણ બાકાત રાખી શકાતો નથી. તે છતાંય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ પોતે ભૂમિ ઉપર શ્રીકૃષ્ણરૂપે પ્રકટ થઈને જીવોનાં સાધનાચરણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છે. તે પણ તે હદ સુધી કે, ભાગવતપુરાણમાં રાજા પરીક્ષિતે જ્યારે પ્રશ્નરૂપે ભગવાનની લીલામાં સન્દેહ રજુ કર્યો કે જે ગોપીઓનાં હૃદયમાં પ્રાકૃત ગુણોથી પર એવા શ્રીકૃષ્ણને માટે જ્ઞાન કે ભક્તિ નાં ભાવો ન્હોતાં કેમકે તેઓમાં તો લૌકિક કે પ્રાકૃત ગુણોને કારણે પ્રકટેલો દોષરૂપ જાણીતો હતો. તો તે ગોપીઓને કર્મબંધનથી મુક્તિનો લાભ કેમ મળ્યો? અને તેનું સમાધાન કરતાં શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું કે આવો વિસ્મય ન કરવો જોઈએ કેમકે શ્રીકૃષ્ણરૂપે પ્રકટ થયેલ આ અવ્યય અપ્રમેય નિર્ગુણ ગુણાત્મક ભગવાનનો અવતાર માનવનાં ઉદ્ધારમાટે જ થયેલો હોવાથી કામ ક્રોધ ભય સ્નેહ સૌહૃદ ઐક્ય જે પણ કોઈ ભાવથી જીવાત્મા પરમાત્મા તરફ અભિમુખ થાય તે

તેવા ભાવની તન્મયતાને કારણે શ્રીકૃષ્ણમાં મુક્તિલાભ મેળવી શકે છે (જુઓ : ભાગ.પુરા.૧૦|૨૮|૮-૧૬). તેથી કામ-ક્રોધ વિગેરે દોષરૂપ ભાવોને ભગવાનની સાથે જોડવાનું દુઃસાહસ ન કરતાં ભગવાનને ગમતા એવા ભક્તિભાવને પોતાનાં ભરોસે નહિં પરંતુ સર્વસમર્થ ભગવાન ઉપર ભરોસો રાખીને તેમની સાથે જોડવાનો કોઈ પ્રયાસ કરતો હોય તો કદાચ પોતાનાં અસામર્થ્યને કારણે ક્યારેક સરખી રીતે ન પણ નભાવી શકે પણ પ્રભુને આશરે રહેનારનાં તો ખંડિત ભક્તિભાવને પણ પુષ્ટિપ્રભુ અખંડિત બનાવી શકે છે. કેમકે કહેવાયું છે કે “વિવેકધૈર્યભક્ત્યાદિરહિતસ્ય વિશેષતઃ પાપાસક્તસ્ય દીનસ્ય મમ સર્વસામર્થ્યસહિતઃ સર્વત્રૈવ અભિલાષકૃત્ શ્રીકૃષ્ણએવ ગતિઃ” (જુઓ : કૃષ્ણાશ્રય ૮-૧૦). તેથી મહાપ્રભુ કહે છે અવતીર્ણો ભગવાન સર્વમુક્ત્યર્થમ્ ઈતિ પ્રમેયબલેનૈવ ફલિષ્યતિ ઈતિ સ્વાધિકારાભાવેડપિ તતઃ ફલં ભવિષ્યતિ ઈતિ અર્થઃ એટલે જીવાત્માનાં સાધનબળનાં વિચારે તો ભક્તિમાર્ગ પણ સફળ થઈ ન શકે પરંતુ પુષ્ટિપ્રભુનાં પોતાનાં પ્રમેયબળને કારણે તો કામ-ક્રોધ વિ. દુર્ગુણોને પણ જો ભગવાન ઉદ્ધારનાં નિમિત્ત બનાવી શકતા હોય તો ભક્તિભાવપૂર્વક પ્રભુસાથે જોડાઈ જવામાં લાભ ન પણ હોય તો કોઈ પણ હાનિની સંભાવના તો રહી જતી નથી.

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત કે ક્યારેક શયતાન પણ બાયબલનાં વચનોને પોતાની વાત સમજાવવા ટાંકતો હોય છે. તેમજ આધુનિક પુષ્ટિસમ્પ્રદાયમાં આ વિધાનનો પુષ્કળ અનર્થ કરવામાં આવતો હોય છે. કેમકે અધિકાર કે અનધિકાર નો વિચાર કર્યા વિના શ્રીકૃષ્ણભજનમાં પરાયણ થવાની મહાપ્રભુની આજ્ઞાનો અર્થ એમ કરવામાં આવે છે “તેથી જ તો બ્રહ્મસંબંધદીક્ષા પ્રદાન કરવામાં પણ અધિકાર કે અનધિકાર ની ભાંજગડમાં પડવાની દરકાર ન રાખવી જોઈએ” આવી રજુઆત કરનારાઓનાં હૃદયમાં હકીકતમાં બ્રહ્મસંબંધદીક્ષાની બાબતમાં ખરેખર તે પ્રમેયબળની કેટલી અનુભાવિકા છે તેની ચકાસણી કરવા જઈએ તો આ બાણાનો કુગ્ગો બહુ સહેલાઈથી ફૂટી જતો હોય છે! કેમકે બ્રહ્મસંબંધ લેનારનાં અધિકાર કે અનધિકાર ની દરકાર ન રાખવી કલેનારાઓને જો આમ પૂછવામાં આવે કે તો બ્રહ્મસંબંધદીક્ષા જાતે જ કેમ ન લઈ શકાય અથવા તો શ્રીકૃષ્ણસેવામાં પરાયણ ભાગવતતત્ત્વજ્ઞ અને દંભાદિ દુર્ગુણોથી રહિત કોઈ પણ ભગવદીય વ્યક્તિથી બ્રહ્મસંબંધદીક્ષા લઈને પોતાનાં ઘરે પોતાનાં પરિવારનાં સભ્યોની સાથે પોતાનાં પારિવારિક તન-મન-ધનનો વિનિયોગ કરવાના મહાપ્રભુના ઉપદેશ (ત.દી.નિ.૨|૨૨૭) મુજબ શ્રીકૃષ્ણભજનમાં પ્રવૃત્ત

કેમ ન થઈ શકાય? તરત બૉમ્બનો ધમાકો થઈ જશે કે “ના અમારાથી દીક્ષા લીધા વિના, અમારી હવેલીઓમાં બિરાજતા શ્રીકૃષ્ણના નિધિસ્વરૂપની દર્શન ભેટ સામગ્રી મનોરથ પ્રસાદની પંચધા ભગતિ કર્યા વિના, તમારો ઉદ્ધાર થશે જ નહિં! એટલે આધુનિક પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણસેવાનાં ધંધાનું પોષણ કર્યા વિના પુષ્ટિજીવો પણ પુષ્ટિપ્રભુની દૃષ્ટિમાં તેમની કૃપાનાં પાત્ર થવાનાં અધિકારી રહી જતા નથી!

અવતરણિકા:

અત્ર સર્વેષાં પ્રમાણાનાં એકવાક્યતામ્ આહ :

કારિકા:

સર્વેષાં વેદવાક્યાનાં ભગવદ્વચસામપિ||

શ્રૌતોડર્થો હિ અયમેવ સ્યાદ્ અન્યઃ કલ્પ્યો મતાન્તરૈઃ||૨૦||

શ્લોકાન્વયાર્થ:

સર્વેષાં=બધાંજ વેદવાક્યાનાં=વેદવા ક્યોનો ભગવદ્વચસામપિ=ભગવદ્વચનોનો પણ અયમેવ=આજ હિ=નિશ્ચિતપણે શ્રૌતો અર્થો=સાચો શબ્દાર્થ સ્યાદ્=થાય છે. મતાન્તરૈઃ=મતાન્તરવડે અન્યઃ=કરાયેલો બીજો અર્થ કલ્પ્યો=કાલ્પનિક સ્યાદ્=છે.

પ્રકાશ:

સર્વેષામ્ ઈતિ. શ્રૌતો અભિધયા નિરુપિતઃ. અન્યઃ તત્તન્મતાનુસારેણ ઉક્તઃ કલ્પયો ન વાચનિકઃ||૨૦||

સારાંશ:

બધાં જ વેદાદિ શાસ્ત્રોનાં વચનોનો મુખ્યત્વે અભિપ્રેતાર્થ તો આ જ છે. તે છતાંય તે-તે મતોનાં પૂર્વાગ્રહોથી આપણી મતિ ઘેરાયેલી હોય તો તેને કારણે તે-તે મતો મુજબ શાસ્ત્રવચનોનાં અભિપ્રાયો આપણી મતિમાં સ્ફુરિત થતાં હોય છે. પણ જો શાસ્ત્રવચનોનાં વાસ્તવિક અભિપ્રાય સમજવા હોય તો તે-તે વચનોનાં સહજ અર્થો સ્વીકારવાની આગ્રહરહિત મનોવૃત્તિ આવશ્યક હોય છે.

વિવેચન:

તત્ત્વાર્થદીપનિબંધમાં પ્રતિપાદ્ય વિષય લૌકિક પ્રમાણોથી ગમ્ય નથી પણ સર્વશાસ્ત્રોમાં અભિપ્રેત પ્રમેય છે. તે છતાંય, આપણે જોઈ ગયાં કે, ઉપદેશકાલમાં શ્રુતિ ગીતા સૂત્ર અને ભાગવતની સમાધિભાષા નો નોખી-નોખી રીતે અર્થઘટન જો ન કરવામાં આવે તો એટલે કે ચારેયની એકવાક્યતા સંપાદિત કરીને વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો તો આ જ સિદ્ધ થાય છે આમ મહાપ્રભુ જણાવે છે.

મોટે ભાગે અલૌકિક પ્રમેયની જાણકારી આપનારા શાસ્ત્રવચનો કે લૌકિક વસ્તુ કે તથ્ય ની બાબતની જાણકારી આપનારા બીજા પણ તેવા પ્રમાણરૂપ જ્ઞાનસાધનો ની બાબતમાં સામાન્ય પ્રાણી અને માનવીય પ્રાણી ની વચ્ચે એક તફાવત જોવા-વિચારવા જેવો છે.

માનવેતર સામાન્ય પ્રાણી સ્પર્શ દર્શન શ્રવણ આઘ્રાણ કે આસ્વાદન કે અનુમાન=તર્કણા મુજબ જે સૂચનો મળતા હોય તેને સ્વીકારીને ચાલતા હોય છે. જે અનુભૂતિ થઈ તે સાચી થઈ કે ખોટી થઈ તેની ખાણખોદ સામાન્ય પ્રાણી કરતો નથી. માનવીય પ્રાણીને તેની વિલક્ષણ બુદ્ધિમત્તાને કારણે જ્ઞાનપ્રક્રિયા અને તેનાં ઉપકરણોરૂપ ઈન્દ્રિયો કે તર્કણાશક્તિ થી ક્યારેક-ક્યારેક ઉત્પન્ન થતી ભ્રમણાઓને કારણે પોતાની અનુભૂતિ અને તર્કણા ની શક્તિઓપર વિશ્વાસ ખોરવાઈ જતો હોય છે! એટલે તે તેજ બુદ્ધિમત્તાની અદેકરી વિશિષ્ટતાને પોતાની પ્રામાણિકતાની ઉલટતપાસમાં ઉલઝાવી દેવા માનવીય પ્રાણી સમર્થ બની જતો હોય છે.

એટલે પોતે જ આરોપી અને પોતે પોતાનો જજ પણ બની જતો હોય છે. આવા કેસમાં ચુકાદો પોતાનાં પક્ષમાં આવે કે વિપક્ષમાં બેઉ પરિસ્થિતિઓમાં પોતે પોતાનું જે કાંઈ મૂલ્યાંકન કરી રાખેલું હોય તે પૂર્વાગ્રહો મોટો ભાગ ભજવતાં જ હોય છે.

એટલે જ કેટલાક આસ્તિક ઈશ્વરવાદી વ્યક્તિઓને પરમાત્માનું અસ્તિત્વ માન્ય હોવા છતાંય તે પરમાત્મા જેવી કોઈક વ્યક્તિ હશે તે સ્વીકારવા તેઓનું હૃદય તૈયાર થતું નથી. કેમકે વ્યક્તિ તરીકે તેમનો ખુદ પોતાની બાબતમાં અભિપ્રાય સારો હોતો નથી, તેથી તેઓને લાગતું હોય છે “પરમાત્માનું અસ્તિત્વ તો હોઈ શકે પણ તે

મારા જેવું તો ન જ હોઈ શકે!” એટલે પરમાત્માનું વ્યક્તિ તરીકે નિરૂપણ કરનારા શાસ્ત્રવચનોનાં અભિપ્રાયો તેમને અર્ધસત્ય જેવાં લાગતાં હોય છે. તેથી તેઓ જુદી-જુદી કલ્પનાઓ દ્વારા તે વચનોનું સમાધાન શોધી કાઢવા મથામણ કરતા હોય છે : કાં તો વિચારરહિત શ્રદ્ધાળુ લોકોને ધર્મ કે સદાચરણ તરફ વાળવામાટે શાસ્ત્રવચનોમાં પરમાત્માનું વ્યક્તિ તરીકે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હશે. અથવા તો જગતની ક્ષુદ્ર સત્ત્વ ધરાવનારી વ્યક્તિઓ કરતાં કોઈ દરેકેદરેક વાતમાં પૂર્ણતા ધરાવનારી આદર્શ વ્યક્તિની કલ્પના કે તેનું ચિન્તન-મનન-ભજન કરવાથી ક્ષુદ્ર વ્યક્તિઓ પણ મહાન્ આદર્શોની દિશામાં કાંઈક વિકાસ કરવા સમર્થ બની શકે છે. તેથી અવ્યક્તિરૂપ પરમાત્માનું પણ વ્યક્તિરૂપે તે-તે શાસ્ત્રોમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

તેમજ જો અનીશ્વરવાદી પૂર્વાગ્રહોથી માણસની મતિ ઘેરાયેલી હોય તો તેને એમ જ લાગતું હોય છે કે સમાજમાં પોતાનો દબદબો જાળવવાની મહેષણા રાખનારાઓ કેટલાક નેતાછાપ લોકો તેવી મહેષણાથી રહિત બીજા દરેક ઘેટાં જેવા સત્ત્વલીન માણસોની ભીતર ભરેલી નિર્માલ્યતાનો લાભ લેવા જો પોતે નહી તો સાતમાં આસમાન ઉપર બેઠેલા પરમેશ્વરનાં નામે પોતાનો કક્કો ઠોકી બેસાડતા હોય છે. હકીકતમાં ઈશ્વર જેવી હકીકત સંભવી શકતી જ નથી. એટલે જે કાંઈ પણ અગત્યની વાત હોય તો તે તો માણસનાં પુરુષાર્થની જ. આ બાબતમાં જેવા જેવું આ છે કે એવા ઉપદેશ આપનારાઓ અંતે પોતે ભગવાન્ બની સામાન્ય ઘેટાં જેવા માણસોની વચ્ચે અગ્રગામી નેતા બનીને તેમને ઢોર જેવા માની લેતાં હોય છે. અથવા તો પોતાનાં કોઈક આઘોપદેશકને ગુરુ-ભગવાન્ તરીકે બિરદાવી તેમનો ઝંડો ધારણ કરવાનો પોતાનો કે પોતાનાં ઝુંડનો એકાધિકાર જાહેર કરી દેતા હોય છે!

આવી અન્તિમવાદી દૃષ્ટિથી નોખી એક તત્ત્વદૃષ્ટિ શ્રુતિ અને તેનાં વચનોને વ્યવસ્થિત કરનાર મહર્ષિ બાદરાયણ વ્યાસે “**ન સ્થાનતોડપિ પરસ્ય ઉભયલિંગં સર્વત્ર હિ... ઉભયવ્યપદેશાન્તુ અહિકુણ્ડલવત્. પ્રકાશાશ્રયવદ્ વા તેજસ્વાત્**” (બ્ર.સૂ.૩.૨.૧૧-૨૮) સૂત્રોમાં નિર્ધારિત કરી છે. પ્રકાશપુંજ અને પ્રકાશરશ્મિ/પ્રકાશમાણ્ડલ ની માફક પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભગવાન્ નાં પુરુષવિધ સાકાર અને અપુરુષવિધ નિરાકાર એટલે કે વ્યાપક અવ્યક્ત તેમજ વ્યક્તિભાવાપન્ન એવા બેઉ રૂપો છે. જોકે આ પરસ્પર વિરોધાભાસ પ્રકટ કરનારી વાત લાગે છે; પણ, આ

વિરોધાભાસી વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરવામાં આપણી શુદ્ધબુદ્ધિ જ કનડગત ઉભી કરતી હોય છે. તેથી મહાપ્રભુ કહે છે સર્વેષામ્ ઇતિ, શ્રૌતો અભિધયા નિરૂપિતો, અન્યઃ તત્તન્મતાનુસારેણ ઉક્તઃ કલ્પ્યો, ન વાચનિકઃ .

મનઃકલ્પિત શાસ્ત્રવચનોનાં અભિપ્રાય અને શાસ્ત્રાભિપ્રેત અર્થ વચ્ચે તારતમ્યની ચકાસણી માટે સહુથી પહેલી કસોટી મહાપ્રભુનાં મતે આ જ છે કે કોઈ પણ વાત યથાશ્રુત વચન આપણને

માન્ય છે કે નહિં? ક્યાંક આપણે પોતાનાં કે બીજાનાં ગળે ઉતરે તેવા અર્થો તો નથી કાઢી રહ્યા!

જેમ આજની તારીખમાં પોતે વાલ્લભ સમ્પ્રદાયમાં પોતે મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભે શ્રીકૃષ્ણભજનમાટે ઉપદેશેલ “ગૃહે સ્થિત્વા... કૃષ્ણં ભજેત્”, “ચેતસ્તત્પ્રવણં સેવા તત્સિદ્ધયૈ તનુવિત્તજા”, “ભાર્યાદિઃ અનુકૂલઃ ચેત્ કારયેદ્ ભગવત્કિયામ્”, “અલ્પં બહુ વા ન પ્રયોજકં સેવનં સ્વયોગ્યાનુસારેણ”, “એકકાલં દ્વિકાલં વા ત્રિકાલં વાપિ” જેવા સુસ્પષ્ટ શબ્દોનાં પણ “ગૃહ=નંદગૃહ=મહારાજોની હવેલીમાં”, “તનુવિત્તજા=મુખિયાભીતરિયાસમાધાનીની બટાલિયનનાં શરીરથી અને દર્શનાર્થી જનતાનાં વિત્તથી”, “ભાર્યાદિઃ અનુકૂલઃ ચેત્=પોતે દુકાને કે ઑફિસ માં વ્યસ્ત રહીને જો અનુકૂલ હોય તો પત્ની વિગેરેને ધંધાકીય હવેલીઓમાં દર્શન-ભેંટ-સામગ્રી-મનોરથ-પ્રસાદ વિ.રૂપ ભગવદ્ભજનમાં યોજિત કરવું”, “અલ્પ કે બહુ=એટલે ભગવત્સેવા જે બને તે જાહેર હવેલીઓમાં કરવી પોતાને ઘરે નહિં.” “એકકાલં...=જાહેર હવેલીઓમાં એક સમયનાં કે સવાર-બપોરે બેઉ વખતે કે સવાર-બપોર-સાંજે આઠે દરસનોમાં હાજર રહેવાનું” આવા મનઃકલ્પિત અભિપ્રાયો ધરાર શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે.

મનની આવી ખોટી તૂતને કારણે માની લેવામાં આવતા અભિપ્રાયો હકીકતમાં મહાપ્રભુનાં બધાંજ વચનોની એકવાક્યતાનો પ્રામાણિકતાથી ચિન્તન કરવામાં આવે તો માન્ય થઈ જ શકતાં નથી.

અવતરણિકા:

નનુ અત્ર દ્વયં નિરુક્તં, વેદાઃ ભગવદ્વાક્યાનિ ચ, તત્ર એકેનૈવ

શાસ્ત્રાર્થનિષ્પત્તૌ અન્યવૈયર્થ્યમ્ ઇતિ આશંક્ય આહ

કારિકા:

કૃષ્ણવાક્યાનુસારેણ શાસ્ત્રાર્થં યે વદન્તિ હિ||

તે હિ ભાગવતાઃ પ્રોક્તાઃ શુદ્ધાસ્તે બ્રહ્મવાદિનઃ||૨૧||

શ્લોકાન્વયાર્થ:

યે=જેઓ કૃષ્ણવાક્યાનુસારેણ ભગવદ્ગીતાનાં આધારે હિ=જ શાસ્ત્રાર્થ=શાસ્ત્રોનું અર્થઘટન વદન્તિ=કરતા કે કહેતા હોય છે તે હિ=તેઓ જ શુદ્ધાઃ=સાચા સત્કર્મીઓ ભાગવતાઃ=ભગવાન્ સાથે નિસ્બત રાખનારા ભક્તો (અને)તેહિ=તેઓજ બ્રહ્મવાદિનઃ=ઉપનિષત્પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મને સ્વીકારીને ઘોષિત કરનારા જ્ઞાની(તરીકે) પ્રોક્તાઃ=માનવા કે કહેવા લાયક છે||૨૧||.

પ્રકાશ:

શાસ્ત્રાર્થં વેદાર્થમ્. ભગવદ્વાક્યાનિ વાક્યશેષરૂપાણિ સન્દેહે નિર્ણાયકાનિ, એવં વક્તારો ભાગવતાઃ ભગવત્સમ્બન્ધિનો વિદ્વાંસઃ. અનેન ભક્તાઃ ઇતિ ઉક્તમ્. તએવ ચ શુદ્ધાઃ કર્મિણઃ યથોક્તકર્મજ્ઞાનાત્. તએવ ચ જ્ઞાનિનો બ્રહ્મવાદિનઃ યથોક્તબ્રહ્મસ્વીકારાત્.

સારાંશ:

અલૌકિક તત્ત્વ રૂપ બ્રહ્મની બાબતમાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં મૂલરૂપ એવા વેદોનાં વાક્યોનાં વાસ્તવિક અભિપ્રાયની બાબતમાં ઉદ્ભવતાં સન્દેહોનું નિરાકારણ, શ્રીકૃષ્ણે સ્વમુખથી ઉપદિષ્ટ એવી ગીતાનાં આધારે જેઓ કરતા હોય, તેઓને સાચા ભાગવત એટલે કે ભગવાન્ની સાથે નિસ્બત રાખનારા વિદ્વાન્ માનવા જોઈએ. કેમકે ભગવદ્ગીતા વાક્યશેષરૂપા છે. એટલે કે અસમ્પૂર્ણ વેદોનાં વાક્યોને સમ્પૂર્ણ બનાવનારી પૂરક શબ્દાવલી જેવી છે. તેથી તેનાં આધારે વેદોનું અર્થઘટન કરનારા વિદ્વાનો સાચા ભક્તો હોય છે. તેઓ જ વેદોમાં અભિપ્રેત કર્મોની સરખી સમજ ધરાવનાર કર્મકર્તા હોવાથી શુદ્ધ હોય છે. હકીકતમાં તો સાચા જ્ઞાની પણ તેઓ જ હોય છે, કેમકે બ્રહ્મને વેદોનાં અપૂર્ણ વચનોને આધારે નહિં બલ્કે પૂરક શબ્દાવલી

એવી ભગવદ્ગીતાને લક્ષ્યમાં રાખીને સમજતા હોવાથી, તેઓ જ સાચા જ્ઞાની પણ હોય છે.

વિવેચન:

આપણાં વેદાદિ શાસ્ત્રોનું સ્વરૂપ મહત્ત્વ અને તેમનાં અર્થઘટનની પ્રક્રિયા પ્રત્યે આપણી સાંસ્કૃતિક પરમ્પરાગત જે વિચારરીતિ હતી અને બાહ્ય વિદ્વાનોનાં તે બાબતનાં અભિગમોમાં જે અંતર રહેલું છે તે અહિં સુંદરરીતે પ્રકટ થઈ રહ્યું છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્ર, સામાજિક કે રાજનૈતિક સંસ્થા, કે ધર્મસમ્પ્રદાય નાં બંધારણોની મૂલરૂપમાં જેવી ડ્રાફ્ટિંગ થઈ હોય તે ફક્ત તેટલાં જ સીમિત રૂપમાં મોટે ભાગે સ્વીકારાતી હોતી નથી. કાલક્રમે તેમાં પરમ્પરાગત લિખિત કે અલિખિત સંશોધનો કે પરિવર્ધનો કાંઈકને કાંઈક થતાં જ હોય છે. તે મુજબ કોઈ પણ બંધારણને અનુસરનારાઓ તે-તે બંધારણને તેની મૌલિક પરમ્પરામાં વિકસિત થયેલ સ્વરૂપની સમગ્રતામાં જ સ્વીકારીને અનુસરતા હોય છે. છતાંય આ બાબતમાં વિરોધી માનસિકતા ધરાવનારાઓ મોટે ભાગે “મૂલમાં આમ નહોતું પણ પાછળથી શું ઉમેરાયું કે શું કાઢી નાખવામાં આવ્યું” તેની ખોટી ખજાજોદ કરીને કોઈ પણ જીવિત પરમ્પરાને તેનાં ઐતિહાસિક કે ભૂતકાલિક મૂલરૂપની વાતનું વતેસર કરીને, એક નહિ તો બીજી રીતે મૃત ઠરાવી દેવાનું ફૂર કાવતરું કરતાં હોય છે. આથી તે બંધારણ મુજબ વર્તનારા લોકોની શ્રદ્ધા વિશ્વાસ અને નિષ્ઠા ઘણી વખત ખોરવાઈ જતી હોય છે.

આ તો એવું કે ચાર્લ્સ ડાર્વિનનાં ઉત્ક્રાન્તિવાદનાં આધારે આપણાં પૂર્વજો હકીકતમાં વાંદરા હતાં તેવું જાણી લેતો કોઈ માણસ પોતે માનવીય નર છે કે વાનર તેમાં શંકા-કુશંકા કરતો થઈ જાય!

હકીકતમાં પોતાની બાબતમાં આવો આત્મવિશ્વાસ ખોઈ દેનાર દાર્શનિકે(!) વાંદરા ઉપર વાતને ખતમ ન કરવી જોઈએ. કેમકે ઉત્ક્રાન્તિવાદનાં આધારે તો તે વાનર જાતિ પણ ઉત્તરોત્તર વિકસમાન પ્રાણીઓનાં અસંખ્ય વિભિન્ન સોપાનોમાંનો એક સોપાનમાત્ર છે! એટલે વાત તો અન્તે ટકશે એકકોષીય બુદ્ધિહીન જીવાણુપર. પણ તે આપણું મૂલરૂપ હોય તેથી શું આપણે બૌદ્ધિક વિચાર ભીતર

આવતો હોય તો તેને દાબી દેવો જોઈએ કે “ના-ના! બૌદ્ધિક વિચાર કરવાનો હું અધિકારી નથી કેમકે મૂલરૂપમાં તો હું એક બુદ્ધિહીન એકકોષીય જીવાણુ છું!” મને નથી લાગતું કે બુદ્ધિહીન એકકોષીય જીવાણુને તે બુદ્ધિહીન એકકોષીય જીવાણુ છે તેવી સભાનતા હશે!

બીજી તરફ બહારથી તો અનુસરતા હોવાનો ડોળ કરીને ભીતરથી તે પરમ્પરાનાં મૌલિક સ્વરૂપને ખતમ કરી નાખવાની નિષ્ઠુર ઘાતકી મનોવૃત્તિ ધરાવનારા લોકો પણ દરેક સંસ્થા કે સમાજ માં કાંઈ ઓછા નથી હોતા. સાધારણ માણસને ખ્યાલમાં જ ન આવે તેવો વળાંક આવા લોકો પરામ્પરામાં પેસાડી દેતા હોય છે. એટલે સંસ્થા કે સમાજ ને ખતમ કરવાની જેલમત લેવાની દરકાર વિના તે પોતાની મોતે મરી પરવારતી હોય છે.

એટલે બધાં જ જીવિત રાષ્ટ્રોનાં કે સામાજિક કે રાજનૈતિક સંસ્થા કે ધાર્મિક સમ્પ્રદાયના નાગરિકો કે સદસ્યો કે અનુગામીઓ એક નહિં તો બીજી રીતે કોઈને કોઈક વ્યવસ્થા સનાતન મૂલ્યોની જાળવણી માટે અને તેમજ તે-તે કાલમાં ઉભાં થયેલ પ્રશ્નો કે સમસ્યાઓ નાં સમાધાનમાટે મૂળભાવને ખતમ કર્યા વિના સનાતન મૂલ્યોપદેશમાંથી જુદા-જુદા કાલોમાં વિકસિત થતું તેનું અર્થઘટન સ્વીકારતાં જ હોય છે. ઈસાઈઓમાં મૂળ બાયબલ, તેનાં પછી નવી બાયબલ, તેનાં પછી તે-તે કાલમાં રોમન કેથોલિક સમ્પ્રદાયના વડા પોપે જાહેર કરેલ વિધાનો વિગેરેની ધર્મનિર્ધારણમાં આવશ્યકતા ક્યાં સ્વીકારવામાં નથી આવી? ઈસ્લામમાં પણ કુર્આન હદીસ સુન્ના અને શરિઆ ની ધર્મનિર્ધારણમાં ઉપયોગિતા સ્વીકારવામાં આવી જ છે. આધુનિક યુગનો આપણા દેશ સિવાય જગતમાં સર્વત્ર સર્વથા નિઃશેષ થઈ ગયેલો સર્વધર્મવિરોધી અતિશય જડબુદ્ધિવાળો ધરમ એવા માર્ક્સવાદમાં પણ હેગલ માર્ક્સ લેનિન અને માઓદ્ઝે તુંગ ની ઉત્તરોત્તર જુદી-જુદી વ્યાખ્યાઓ ક્યાં મળતી નથી! તેમજ રાષ્ટ્રોનાં બંધારણોમાં પણ તે-તે કાળમાં થયેલ સંશોધનો, તદુપરાંત વડી અદાલતોમાં કરવામાં આવેલાં તે-તે કાયદાઓ કે સંશોધનો ની વ્યાખ્યા વિગેરેની અનુલ્લંઘનીયતા ક્યાં માન્ય રાખવામાં નથી આવતી?

પણ પોતાને માટે ગળ્યું ચુપચાપ ગપકાવી જવું અને બીજાનું કડવું કાંઈ લાગતું હોય તો થૂ-થૂ કરવાની કુનેહ આપણે સહુ જ દાખવતા જ હોઈએ છીએ! તેથી જ

તો બાહરનાં ભારતીયવિદ્યાવિદો વેદોની અખંડ એકતાને જ નહિં બલ્કે વેદાદિ શાસ્ત્રોનાં અંગ-ઉપાંગો અને વ્યાખ્યારૂપ એવા મહાભારત રામાયણ ગીતા સ્મૃતિ પુરાણો વિગેરે ની ઐતિહાસિક મૌલિકતાને પડકારતા હોય છે. જેથી કે અન્તે વેદોપદિષ્ટ કર્તવ્ય સિદ્ધાન્ત કે અભિપ્રાયો પોતાની ગરિમા ખોઈ ને મૂર્ખામી ભરેલા વિધાનો લાગવા માંડે!

આવા અન્તિમવાદી બન્ને દષ્ટિકોણો કે મનોવૃત્તિઓ નો શિકાર કોઈ પણ જીવિત પ્રામાણિક આસ્થા કે નિષ્ઠા ન બની જાય તેનાં માટે આપણાં શાસ્ત્રોએ :

“પુરાણ-ન્યાય-મીમાંસા-ધર્મશાસ્ત્રાંગ-મિશ્રિતા: વેદા: સ્થાનાનિ વિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ચતુર્દશ... શ્રુતિ-સ્મૃતિ-સદાચાર: સ્વસ્ય ચ પ્રિયમ્ આત્મન: સમ્યક્સંકલ્પજ: કામો ધર્મમૂલમ્ ઈદં સ્મૃતમ્.”

(યાજ્ઞ.સ્મૃ.૧।૩-૭).

એટલે ‘અઢાર પુરાણો, ‘ન્યાય=તર્કશાસ્ત્ર, ‘મીમાંસા=વેદવાક્યોનાં વાસ્તવિક અભિપ્રાય જાણવા ઋષિમુનિઓ દ્વારા કરવામાં આવેલું ચિન્તન, ‘ધર્મશાસ્ત્રો=મનુ આદિ ૨૮ સ્મૃતિઓ, ‘શિક્ષા ‘કલ્પ વ્યાકરણ નિરુક્ત ‘છન્દ ‘ઋષ્યોત્તિષ વિ. અંગો સહિત ‘ન્યાય વેદો, આ ધર્મ અને પરમાર્થ નાં સાચા અને સનાતન સ્વરૂપને ઓળખવામાટે ચૌદ વિદ્યાસ્થાનોની ગણતરી કરવામાં આવી છે. સાથોસાથ પોતાના તાત્કાલિક ધર્મરૂપ કર્તવ્યોનું નિર્ધારણ કરવામાટે શ્રુતિ સ્મૃતિ સદાચાર અને પોતે પણ ધર્મને અનુસરવાનાં નૈષ્ઠિક સંકલ્પ ને કારણે જે ગમતું હોય તે મુજબ તાત્કાલિક ધર્મરૂપ કર્તવ્યનું નિર્ધારણ કરી શકાય તેવી ક્રમિક વ્યવસ્થા બૌદ્ધિક ચકાસણીમાટે આપવામાં આવી છે.

આમાં કોઈ કાલવિશેષમાં જે આપણને ગમતું હોય તો તે સત્પુરુષોનાં સદાચારને અનુકૂલ છે કે નહિં તેની ચકાસણી કરી લેવી આવશ્યક માનવામાં આવી છે. તેમજ આપણાં માટે આદરણીય એવા પૂર્વપુરુષોએ પણ પોતાનાં કાલમાં ધર્મ તરીકે જે કર્મચરણ કે જે તત્ત્વનિર્ધારણ કર્યું તે ઋષિ-મુનિઓએ પ્રકટાવેલ સ્મૃતિરૂપ

ધર્મશાસ્ત્રોને અનુકૂલ હતું કે નહિ તે ચકાસણી પણ કરવી જરૂરી માનવામાં આવી છે. તે આર્ષ સ્મૃતિમાં જણાવેલ ઉપદેશો પણ વેદોની સંહિતા બ્રાહ્મણ આરણ્યક ઉપનિષદો ને અનુકૂલ છે કે નહિં તેની ચકાસણી કરીએ તો જ ધર્મ કે પરમાર્થ નાં સાચા અને સનાતન સ્વરૂપનું નિર્ધારણ શક્ય બનતું હોય છે. જે કે જેવા ધર્મનું કે જેવા પરમાર્થતત્ત્વનું સ્વરૂપ નિર્ધારણ કરવા જતાં આ ચારેયનો સુમેળ સધાય તે આપણાં માટે ઉત્તમોત્તમ સનાતન ધર્મરૂપ કર્તવ્ય કે સનાતન તત્ત્વનિશ્ચય હોય છે.

જે કર્મ કે આચરણ ને કરવામાં આ ચારેયનો સુમેળ જણાતો ન હોય ત્યાં સત્યના અનુસંધાનમાટે કહેવામાં આવ્યું છે કે આપણને કોઈક કાલવિશેષમાં આપણાં ધાર્મિક શુભસંકલ્પને કારણે જે ગમતું હોય તેનાં કરતાં આપણાં આદરણીય ધર્મનિષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા પૂર્વપુરુષોએ સદાચાર કે સદ્વિચાર તરીકે જે સ્વીકાર્યો તે સાચો ધર્મ કે પરમાર્થ હોય છે. જે આપણા આદરણીય પૂર્વપુરુષોએ સદાચાર કે સદ્વિચાર તરીકે તેમનાં સમયમાં સ્વીકાર્યો હોય તેનાં કરતા પણ મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિ-મુનિઓ ઉપદેશેલ કર્તવ્ય કે તત્ત્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મ કે પરમાર્થ હોય છે. ઋષિ-મુનિઓએ ઉપદેશેલ ધર્મ કરતાં પણ શ્રુતિ એટલે કે વેદવિહિત કર્તવ્ય કે વેદબોધિત તત્ત્વ શ્રેષ્ઠતમ સનાતન ધર્મ કે પરમતત્ત્વ રૂપ હોય છે.

આવી હતી ધર્મને કે પરમાર્થતત્ત્વને નિર્ધારણ કરવા બાબતની આપણી અસલ વૈચારિકી વ્યવસ્થા. આવી વ્યવસ્થાની તકેદારી જાણે-અજાણે આમ તો વૈશ્વિક જ હોય છે, પણ દરેક માણસને જે તે પોતે રાખે તેમાં કાંઈક આપતિજનક નથી લાગતું. પણ બીજો જે કોઈ રાખતો હોય તો વાંધાવચકા કાઢવાનું મન દરેકને થતું જ હોય છે! મહાપ્રભુ તે હકીકત તરફ આપણું ધ્યાન દોરવવા કહે છે **અત્ર દ્વયં નિરુક્તં, વેદા: ભગવદ્વાક્યાનિ ચ, તત્ર એકેનૈવ શાસ્ત્રાર્થનિષ્પત્તૌ અન્યવૈયર્થ્યમ્ ઈતિ આશંક્ય** આલ શામાટે વેદ અને ભગવદ્વાક્ય રૂપી ગીતા આમ બે નોખા ગ્રન્થોની આવશ્યકતા રજુ કરવામાં આવી રહી છે? શામાટે બેમાંથી કોઈ એકનાં આધારે જ પરમધર્મનું કે પરમાર્થતત્ત્વનું નિર્ધારણ કરી ન શકાય? આમાં પરન્તુ વિચારવા જેવી વાત આ છે કે યાત્રાપ્રવાસ દરમિયાન આપણને જે કાંઈ સામે દેખાતું હોય, દા.ત. નદીનું ઘોડાપુર કે દાવાનળ કે સુરક્ષિત માર્ગ તેનું નિર્ધારણ શું ફક્ત પ્રત્યક્ષાનુભૂતિને આધારે કરી લેવું? પોતે જોઈ ન હોય પણ સાંભળેલી વાતો કે ભૂતકાલીન અનુભૂતિઓનાં સ્મરણો ઉપર નિર્ભર આપણે શું થતાં નથી? માણસની તો વાત

જવા દઈએ જાનવરો પણ આમ ફક્ત પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ ઉપર આટલો બધો વિશ્વાસ સ્થાપિત કરતા નથી. ભૂતકાળમાં જે ભયંકર લાગ્યું હોય તેનો લેશમાત્ર સંકેત મળતાં, અને વર્તમાનમાં થતી પ્રત્યક્ષાનુભૂતિનાં આધારે તેટલું ભયંકર ન પણ લાગતું હોય તો પણ, પોતાનાં પૂર્વાનુભવની સ્મૃતિ કે અનુમાન નો સહારો પોતાનાં કર્તવ્યનિર્ધારણ કે તત્ત્વનિર્ધારણ માં જાનવરો પણ લેતાં જ હોય છે. તો વેદપ્રતિપાદ્ય અર્થનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નિર્ધારિત કરવામાં સ્મૃતિરૂપ ભગવદ્વાક્યનો સહારો ન લેવો તે તો અવિચારિત દુરાગ્રહ જ છે. સનાતન તત્ત્વનાં શાશ્વત રૂપની પરોક્ષ માહિતી અથવા તો તાત્કાલિક તત્ત્વની કોઈક પ્રકારની અપરોક્ષ અનુભૂતિ, આમ બેમાંથી એક જ આધારઉપર બધું નિર્ધારિત કરી લેવું તે તો સદંતર બાલિશતા કહેવાય. એટલે કોઈ પણ એકનાં જ આધારે પોતાને હંકે રાખવાની બાલિશતા આપણે ક્યાંક ન કરવા મંડીએ તેથી મહાપ્રભુ બન્ને શાસ્ત્રોની ઉપયોગિતાઉપર ભાર આપે છે.

આનાં પછી મહાપ્રભુ કહે છે ભગવદ્વાક્યાનિ વાક્યશેષરૂપાણિ સન્દેહે નિર્ણાયકાનિ, એવં વક્તારો ભાગવતાઃ ભગવત્સમ્બન્ધિનો વિદ્વાંસઃ એટલે એક અદ્વિતીય ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મમાંથી આ અનેકવિધ નામ-રૂપ-કર્માત્મક જગત્ પરિણમ્યું છે. તે બ્રહ્મ પોતે લીધેલ નામ-રૂપ-કર્મોરૂપે પ્રકટ અનુભૂતિગોચર ન હોવા છતાંય તેમની ભીતર કાલ-કર્મ-સ્વભાવરૂપે અન્તર્નિયમન તેમનું કરતું હોય છે. એટલે કે હકીકતમાં ભીતર વિદ્યમાન હોવા છતાંય બહાર અવિદ્યમાન હોય એમ લાગતું હોય છે. તો તે તેની પ્રકટ થવાની અને તેમ છતાંય અપ્રકટ રહી શકવાની સામર્થ્યને એક ભગવદ્લીલા રૂપે શામાટે ન જોવી? કેમકે નહિંતો આ પોતે અંશરૂપા ચેતનામાં અંશીરૂપા સમગ્રતાની બાબતમાં અન્યથાભાવ જાગશે જ. તેનાં કરતા અંશીનું કોઈક પ્રકારનું અદેકરું માહાત્મ્ય સ્વીકારીને તેનાં પ્રત્યે સ્નેહભાવ રાખવામાં વાંધો શેનો હોઈ શકે!

આવા અભિગમને જ મહાપ્રભુ ભક્તિભાવ તરીકે બિરદાવવા માગે છે. તેવા ભક્તિભાવ પ્રત્યે આપણને દુરાગ્રહપૂર્ણ આણગમો ન હોય તો બ્રહ્મપ્રતિપાદક વેદોનો અર્થ જે ભગવદ્ગીતાને આધારે વિચારતો હશે તેને જ સાચો કર્મી, તેનેજ સાચો જ્ઞાની; અને તેનેજ સાચો ભક્ત વિદ્વાન તરીકે સ્વીકારવામાં વાંધો નહિં આવે. આપણને આપણાં ઉદ્ધારમાટે સાચું સાધન અને સાચું પરમાર્થતત્ત્વ સમજાવવા આવો પુરુષ સમર્થ હોય છે.

અહિંયા પહેલા જણાવી દીધેલ પ્રમાણયતુષ્ટ્યની પ્રક્રિયાનો મહાપ્રભુએ ત્યાગ નથી કર્યો પરંતુ ઉપલક્ષણ વિધિથી જે બે મૂલગ્રન્થો વેદ અને ગીતા છે તેમને પકડવાથી તેમનાં વ્યાખ્યાનો રૂપે વ્યાસજીએ પ્રકટ કરેલા મીમાંસાસૂત્રો અને ભાગવતપુરાણ પણ પોતાની મેળે પ્રસક્ત થઈ જશે તેવો અભિપ્રાય રાખીને આવું વિધાન કરી રહ્યા છે. ભૂલવું ન જોઈએ કે આ વ્યવસ્થા મહાપ્રભુ ઉપદેશકાળની સમજાવી રહ્યા છે, કેમકે સિદ્ધાન્તબોધ કે કર્તવ્યબોધ એક વખત સન્દેહરહિત બની જાય પછી તો ઉપર જણાવેલ ચૌદે-ચૌદ વિદ્યાસ્થાનો મહાપ્રભુને, પોતે કહે કે ન કહે, પરંપરા મુજબ સર્વથા માન્ય જ છે.

વાલ્લભ સમ્પ્રદાયમાં આની સમાંતર વ્યવસ્થા આવી વિચારી શકાય કે શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુનાં મૂળગ્રન્થો આપણાં માટે શ્રુતિરૂપે માન્ય હોવા જોઈએ. તે મૂળગ્રન્થોનાં ગોસ્વામી શ્રીગોપીનાથ કે શ્રીવિટ્ઠલનાથ પ્રભુચરણોદ્ધારા પ્રકટ કરેલી વ્યાખ્યાઓ આ સમ્પ્રદાયમાં સ્મૃતિરૂપે માન્ય કરવી જોઈએ. વાલ્લભ સમ્પ્રદાયમાં નિષ્ઠાશીલ એવા પરવર્તી વિદ્વાન મહાનુભાવોનાં વિધાનો કે સદાચરણો પણ શિષ્ટાચાર કે પરમ્પરા ના રૂપે માન્ય રાખવા જોઈએ. આવી સભાનતા રાખીને પુષ્ટિધર્મને માટે પોતાની સંનિષ્ઠા જાળવવાનાં શુભસંકલ્પથી જે કાંઈ તાત્કાલિક કર્તવ્ય કે તત્ત્વ ની બાબતમાં ઉચિત લાગતો નિર્ધાર આપણને થતો હોય તેને આપણે પણ સ્વીકારી શકીએ છીએ.

આવા વિવેકનાં અભાવે ધારો કે કોઈક પૂ.પા.ગો.બા.ને અથવા તો કોઈક પ.ભ.ને ધંધાકીય ધોરણે આ દેશમાં કે વિદેશમાં જો હવેલી ખોલવી હોય તો, તેમાં સહુથી વધુ કનડગત આ સમ્પ્રદાયનાં અનુગામીઓ, મહાપ્રભુનાં ઉપદેશમુજબ પોતાને માથે બિરાજતાં પુષ્ટિપ્રભુનાં સ્વરૂપની સેવા પોતાનાં ઘરમાં કરતાં હોય અને હવેલીની ધંધાકીય સેવામાં ભાગ ન લઈ શકતાં હોય તેવા વૈષ્ણવોને કારણે થતી હોય છે! હવે “બીજદાર્દયપ્રકારસ્તુ ગૃહે સ્થિત્વા સ્વધર્મતો અવ્યાવૃત્તો ભજેત્ કૃષ્ણં પૂજ્યા શ્રવણાદિભિઃ” (ભક્તિવ.૩) આવા મહાપ્રભુનાં ઉપદેશને ખોટો ઠરાવવાનો દુઃસાહસ તો કરી શકતા નથી. તેથી તેવા લોકો કાં તો પ્રમેયબળની વાતો કરવા માંડે અથવા તો પરમ્પરા મુજબ ભોગ-રાગ-શુંગાર-અપરસ-મેંડ-મરજાદની ભગવત્સેવામાં અનિવાર્યતાને ચગાવવા મંડતા હોય છે! ક્યારેક ભોગ-રાગ-શુંગાર-

અપરસ-મેડ-મરજદની પતંગ ઊંચે ચગાવવા જતાં તે હવે હવેલીઓમાં પૂ.પા.ગો.બા. મુખિયા-ભીતરિયાઓથી પણ નભતી ન હોવાની વાત ઉઘાડી પડતાં પારકા દોષ ન જોવાની ફિલસુફી વધારવા મંડતા હોય છે. તેમ કરતાં પાછા વૈષ્ણવોનાં દોષો પણ કોઈકે જોવા ન જોઈએ આવો પ્રતિવાદ કોઈક કરે તો આવી સાંગોપાંગ સેવા નભાવવાનાં દુરાગ્રહને કારણે ભક્તિને ઠેકાણે અહંકાર વધી જવાનાં દોષથી લોકોને બિવડાવવામાં આવતું હોય છે! અહિંયા પણ જો કોઈ પ્રતિવાદ કરે કે “તો-તો હવેલીઓનાં માણસોએ પણ સાવધાની આ બાબતની રાખવી ઘટે” તો ભગવત્સેવાનાં ગ્રન્થોપદિષ્ટ સિદ્ધાન્ત કરતાં પરમ્પરાથી કરવામાં આવી રહ્યા જટિલ કર્મકાંડ, કે જેને કોઈ પણ પોતાના ઘરની વૈયક્તિક કે પારિવારિક મર્યાદામાં નભાવી જ ન શકે, તેનાં વિના સેવ્યપ્રભુનું સુખ જાળવી શકાય નહિં. તેથી તત્સુખ નાં ઢોલ વગાડવા મંડે! પરન્તુ તત્સુખનાં આવાં આડંબરપૂર્ણ કર્મકાંડ કે તત્સુખનો યથાશક્તિ ભક્તિભાવ આ બેઉમાંથી પુષ્ટિભક્તિમાં મહત્ત્વ કોનું? અને જો આડંબરપૂર્ણ કર્મકાંડનું જ મહત્ત્વ હોય તો મર્યાદામાર્ગ અને પુષ્ટિમાર્ગ વચ્ચે તફાવત શો? આવો સવાલ કરીએ તો લોકો “સેવાકૃતિઃ ગુરોઃ આજ્ઞા... શ્રીવલ્લભકે વંશર્મે સબ હી વલ્લભરૂપ!”નો ઘોંઘાટ કરી દેતાં હોય છે. તેથી જો પૂ.પા.ગો.બા. હવેલીને ધંધાકીય ધોરણે પણ ચલાવવા માગતા હોય તો તે આધુનિક શ્રીવલ્લભરૂપોનો ભક્તિમાર્ગને ટકાવી રાખવામાટેનો કેટલો મહાનુ(!?) પરિશ્રમ છે આમ બિરદાવીને ધન્ય-ધન્ય થઈ જતાં હોય છે!

આમાં, પરન્તુ, વિચારવાનો પ્રમુખ મુદ્દો આ જ કે એક પુષ્ટિભક્તિમાર્ગપ્રવર્તક શ્રીવલ્લભ અને બીજા આધુનિક અમો પુષ્ટિભક્તિમાર્ગોપજીવી શ્રીવલ્લભો, આમ બે જાતનાં શ્રીવલ્લભોમાંથી પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ પર નિષ્ઠાપૂર્વક અગ્રસર થવામાટે કોનાં વચનોનું પ્રામાણ્ય વધારે? આ વિકરાળ પ્રશ્નનું સમાધાન પુષ્ટિભક્તિમાર્ગપ્રવર્તક શ્રીવલ્લભ તો એમ જ આપશે કે મૂલગ્રન્થોક્ત સિદ્ધાન્તથી અવિપરીત કે વિપરીત કોઈ પણ વાત આધુનિક કાલમાં કોઈ પણ પ્રકારે ભક્તિભાવને નભાવી રાખવાની સ્વાર્થરહિત મનઃકામનાથી પ્રેરિત હોય તો જ વર્તમાન કાલપૂરતો તે અનુમોદનીય હોઈ શકે. તેથી તેને સિદ્ધાન્તનો દરજ્જો આપી ન શકાય. કોઈ પણ સંજોગમાં તે પુષ્ટિભક્તિમાર્ગનાં સનાતન સિદ્ધાન્ત તરીકે તો માન્ય ન જ થઈ શકે. આમાં એક ખાસ મુદ્દો આ પણ વિચારવા જેવો કે આધુનિક કાલની વિટંબણાને કારણે જાહેર ધંધાકીય ધોરણે ચલાવવામાં આવતી હવેલીઓ આપણાં સમ્પ્રદાયની કોઈક

તાત્કાલિક લાચારી પણ હોય તો તેવી હવેલીઓને કારણે થતો આર્થિક લાભ સમ્પ્રદાયાનુગામી જનો પોતાનાં વૈયક્તિક લાભોપભોગમાટે વાપર્યા વિના સ્વમાર્ગનાં હિતમાં શામાટે વાપરતા નથી હોતા?

એટલે મૂળ આચાર્યોપદિષ્ટ શ્રુતિરૂપ ગ્રન્થોનાં વચનોનું અર્થઘટન પ્રભુચરણોની સ્મૃતિરૂપા વ્યાખ્યાઓ મુજબ જે કરતાં હોય તેવા જ આધુનિક પૂ.પા.ગો.બા.શ્રીવલ્લભોનો ઉપદેશ શુદ્ધ ભાગવત બ્રહ્મવાદી ઉપદેશ તરીકે માન્ય કરવો જોઈએ. નહિંતો આપણી કોઈક ને કોઈક જાતની નિષ્ઠાહીનતા જ ઉઘાડી પડી રહી છે, પ્રમેયબળનાં કે પરમ્પરાનાં કે ગુરુઆજ્ઞાનાં ડીડવાણાં જ હકે રાખવામાં આવતાં હોવાને કારણે!

અવતરણિકા:

નનુ એતન્મતં પૂર્વમેવ વર્તતઈતિ કિં ભગવતો ગ્રન્થકરણપ્રયાસેન ઈતિ આશંક્ય આહ

કારિકા:

એતન્મતમ્ અવિજ્ઞાય સાત્વિકાઅપિ વૈ હરિમ્||

મતાન્તરૈઃ ન સેવન્તે તદર્થં હિ એષ ઉદ્યમઃ||૨૨||

શ્લોકાન્વયાર્થ:

એતન્મતમ્=આ મતને અવિજ્ઞાય=જાણ્યા વિના સાત્વિકાઅપિ=ભગવદ્ભજનયોગ્ય સાત્ત્વિક હોવા છતાંય મતાન્તરૈઃ=બીજા મતોથી દોરવાઈને હરિમ્=હરિને ન સેવન્તે=સેવતા નથી તદર્થં હિ=તેના માટે જ એષ=નિબન્ધ રચવાનો આ ઉદ્યમઃ=ઉદ્યમ કે પ્રવૃત્તિ છે.

પ્રકાશ:

મતં સિદ્ધાન્તઃ. સાત્વિકા ઈતિ સ્વરૂપયોગ્યતા, અભજને યેષાં શાસ્ત્રાન્તરમેવ પ્રયોજકં, નનુ સ્વભાવતઃ. તેષાં મતનિરાકરણેન પ્રવૃત્તિઃ સમ્પાદ્યતે ઈતિ અર્થઃ||૨૨||

સારાંશ:

હવે જો શંકા થાય કે વેદો પણ વિદ્યમાન છે તેમજ ભગવદ્ગીતા પણ તદુપરાંત આ નિબંધ શામાટે પ્રકટ કરવામાં આવી રહ્યું છે. તેનું સમાધાન આમ થાય કે આ ગ્રન્થમાં પ્રતિપાદ્ય સિદ્ધાન્તને જાણ્યા વિના જેઓ ભગવત્સેવા નભાવવામાટે જાતે સ્વરૂપે યોગ્ય કે સાત્ત્વિક હોય તેવા અધિકારીઓ પણ તે-તે મતાન્તરોથી પ્રભાવિત થઈ જવાને કારણે જાતે ભગવત્સેવાની નિષ્ઠાને ખોઈ ન દે, કેમકે આવા ભોળાભટાક લોકોમાં જાતે ભગવત્સેવા ન કરવાનાં દૂષિત મતોથી ભરમાવવામાં આવેલા છે તે સિવાય બીજી કોઈ રીતે સ્વાભાવિક અયોગ્યતા હોતી નથી. તેથી જો દૂષિત મતાન્તરોનો ભ્રમ ભાંગી શકાતો હોય તેઓ ચોક્કસ ભગવત્સેવામાં પ્રવૃત્ત થવા સમર્થ બની જશે. તેથી સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થનું નિર્માણ આવશ્યક લાગે છે.

વિવેચન:

મહાપ્રભુ પોતાનાં પુષ્ટિભક્તિમાર્ગપ્રવર્તનમાટેનાં શુભ સંકલ્પ કે અભિપ્રાય માં કેટલી બધી સુરુપ્ય માનસિકતા ધરાવે છે તે આપણે અહિંયા જોઈ શકીએ છીએ કે એતન્મતં પૂર્વમેવ વર્તતીતિ કિં ભવતો ગ્રન્થકરણપ્રયાસેન ઈતિ આશંક્ય આહ લકીકત વેદ અને ભગવદ્ગીતા જેવા શ્રેષ્ઠતમ શાસ્ત્રો રહતા ભગવદ્ભજન કરવામાં દેવી જીવ અનધિકારી હોઈ શકે? છતાં પણ એક નહિં તો બીજા બહાનાને હેઠે ભગવદ્ભક્તિમાર્ગનાં પ્રચાર-પ્રસારમાટે નહિં પણ લાભપૂર્ણ પોતાની ગુરુપદવીનો કક્કો બેસાડવા માગતા લોકો દૈવી જીવોને તેઓ જાતે ભગવદ્ભજનમાં ક્યાંક પ્રવૃત્ત ન થઈ જાય તેનામાટે કાંઈક ને કાંઈક ડીડક જનતામાં ચગાવતા જ રહે છે. જ્યારેકે આદ્ય શ્રીવલ્લભે આ નિબંધ ગ્રન્થ દૈવી જીવો જાતે ભગવદ્ભજનમાં પ્રવૃત્ત થાય ફક્ત તે એક હેતુથી જ પ્રકટ કર્યો છે. હવે આને ‘પ્રમાણમાર્ગ’ કહીને નીચે ઉતારી દેવાતો હોય છે! ગ્રન્થકાર મહાપ્રભુના નામે જ જો તથાકથિત પ્રમેયમાર્ગનાં ઓઠા હેઠળ કોઈક જાહેર ધંધાકીય ડીડવાણું હકે રાખવાની દુર્વૃત્તિ હોય, તો ભક્તિમાર્ગીય પ્રયોજનવશ કે અંગત લાભપૂર્ણનાં ધંધાકીય પ્રયોજનવશ ભગવદ્ભજનનાં કોઈ પણ કાર્યક્રમોમાં કે હવેલી વિ. સંસ્થાઓ કરતા ઓછામાં ઓછું દરેકે-દરેક માણસ તેનાં પોતાનાં ઘરે પોતાનાં પરિવાર અને પોતાનાં તન-મન-ધનને પોતાને માંથે બિરાજતાં ભજનીય ભગવત્સ્વરૂપને માટે સમર્પણ-વિનિયોગ કરી શકે છે. આવા ભક્તિભાવનાં પ્રચાર-પ્રસાર ઉપર સર્વાધિક ભાર હોવો જ જોઈએ. નહિં તો પહેલા કહી દેવામાં આવ્યું તે મુજબ કોરી નિષ્ઠાહીનતાનો કેવલ ભવાડો કહેવાશે!

આ બાબતમાં સહુ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગાનુગામીઓ આજે નહિં તો આવતી કાલે પોતાનો મફકમ નિર્ધાર દાખવવાનું સાહસ ખેડવું જ પડશે તેના સિવાય કોઈ છૂટકો નથી. ઉપર જણાવી દેવામાં આવેલા પ્રમેયમાર્ગ પરમ્પરા કે સેવાકૃતિ: ગુરોરાજા કે શ્રીવલ્લભકે વંશમે સબહી વલ્લભરૂપનો ડીડકો કામ નહિં જ આવે!

આપણે સહુ મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણે પ્રવતવિલ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ ઉપર ચાલવા માગીએ છીએ કે આડે-અવળે રજળવા જ માગીએ છીએ?

આ તે એક મોટોમાં મોટો સવાલ પોતાનાં ખુદ હૃદયને પૂછવો જ પડશે. એમાં પ.ભ.બાપા કે પ.ભ.બાપી, અથવા તો પેટિયું રળવામાટે ભગવતત્કથા કરનારા પ.પૂ.કથાવાચક શાસ્ત્રીજી અથવા પૂ.પા.ગો.બા.ગુરુદેવ શું કહે છે કે શું નથી કહેતા તેની લગીરે કીમત નથી.

સર્વશાસ્ત્રોનાં નિચોડરૂપે ઉપદેશેલ મહાપ્રભુની પોતાની વાણીને જ સર્વોપરિ માનવી જોઈએ!

મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃત તત્ત્વાર્થદીપનિબંધના શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણના ઉપક્રમની

ગોસ્વામિશ્રીદીક્ષિતાત્મજ શ્યામનોહરવિરચિત વિવેચના

અહિં પૂર્ણ થયી

ઉદ્ધરણ સંકેતસૂચી

ગ્રન્થસંકેત

ગ્રન્થનામ

આણ્.ભા.	આણ્.ભાષ્ય
ઈશા.ઉપ.	ઈશાવાસ્યોપનિષદ્
ઐત.આર.	ઐતરીય આરણ્યક
ઋક્સં.	ઋક્સંલિતા
કઠોપ.	કઠોપનિષદ્
કેનોપ.	કેનોપનિષદ્
કૌષિ.ઉપ.	કૌષિતક્યુપનિષદ્
ચતુ.	ચતુશ્લોકી
ત.દી.નિ.૧	તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ
ત.દી.નિ.૨	તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ સર્વનિર્ણયપ્રકરણ
ત.દી.નિ.પ્ર.	તત્ત્વાર્થદીપનિબંધ પ્રકાશ
તૈત્તિ.આર.	તૈત્તિરીય આરણ્યક
તૈત્તિ.ઉપ.	તૈત્તિરીયોપનિષદ્
ધમ્મપ.	ધમ્મપદ
પુ.પ્ર.મ	પુષ્ટિપ્રવાહમયાદિ
બૃહ.ઉપ.	બૃહદારણ્યકોપનિષદ્
બ્ર.સૂ.	બ્રહ્મસૂત્ર
બ્ર.સૂ.શાં.ભા.	બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્ય
ભગ.ગીતા.	ભગવદ્ગીતા
ભગ.ગીતા.શાં.ભા.	ભગવદ્ગીતા શાંકરભાષ્ય
ભક્તિવ.	ભક્તિવર્ધિની
ભાગ.પુરા.	ભાગવત પુરાણ
મહા.ઉપ.	મહાનારાયણોપનિષદ્

મુણ્ડ.ઉપ.

યાજ્ઞ.સ્મૃ.

શ્વેતા.ઉપ.

સિ.મુ.

સુબો.કારિ.

મુણ્ડકોપનિષદ્

યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ

શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી

ભાગવત સુબોધિની કારિકા

અમૃતવચનાવલી

(૧)જો કટોરી (ગિરવિ) ધરિકે સામગ્રી આઈ સો તો ભોગ શ્રીઠાકુરજી આપ હી કે દ્રવ્યકો આરોગે સો આપ હી કો ભયો. જો શ્રીઠાકુરજીકો દ્રવ્ય ખાયગો સો મેરો નાહીં અરુ મેરો સેવક ભગવદીય હોયગો સો દેવદ્રવ્ય કબલૂં ન ખાયગો. જો ખાયગો સો મહાપતિત હોયગો. તાતે વા પ્રસાદમેંતે ભોજન કરિવેકો અપનો અધિકાર ન હતો; યાકેલિએ ગોઅનકોં ખવાયો અરુ શ્રીયમુનાજીમેં પધરાયો(યહ સુનિકે સબ વૈષ્ણવ ચુપ હોય રહે).

(શ્રીમહાપ્રભુઃધરુવાર્તા-૩).

(૨)ધન વિ.ની કામનાઓને પૂર્ણ કરવામાટે જે શાસ્ત્રવિહિત શ્રવણ-કીર્તન-અર્ચન વિ. કરવામાં આવતાં હોય તો તેવા અનુષ્ઠાનને કર્મમાર્ગીય જાણવું. વૃત્ત્યર્થ એટલે કે પોતાનું પેટિયું રળવામાટે જો શ્રવણ-કીર્તન-અર્ચન વિ. કરવામાં આવતાં હોય તો તેમને તો કૃષિની માફક ‘લૌકિક કર્મ’જ કહેવા. જાજરૂ જઈને મલપ્રજ્ઞાલનાર્થ ગંગાજલ વાપરવા જેવું તે નિષિદ્ધ આચરણ છે; અને આવા દુષ્કૃત્યને કારણે પાપજ લાગતું હોય છે.

(શ્રીપ્રભુચરણઃ ભક્તિહંસ).

(૩)અપને સેવ્ય સ્વરૂપકી સેવા આપુલી કરની. ઓર ઉત્સવાદિ સમય અનુસાર, અપને વિત્ત અનુસાર, વસ્ત્ર-આભૂષણ ભાંતિ-ભાંતિકે મનોરથ કરિ સામગ્રી કરની.

(શ્રીગોકુલનાથજી-ચતુર્થેશઃ૨૪ વચનામૃત).

(૪)જબ સંતદાસકો સગરો દ્રવ્ય ગયો તબ શ્રીઠાકુરજીકી સેવામેં મંડાન શ્રીઠાકુરજીકે દ્રવ્યસોં રાખે ઓર શ્રીઠાકુરજીકે દ્રવ્યમેંતે ચોબીસ ટકા પૂંજ કરિ કોડી બેચતે. સો શ્રીઠાકુરજીકી પૂંજમેંતે તો કાસિદકો દિયો ન જાઈ સો કમાઈકો ટકા દિયે. તબ ઈનકી મજૂરીકો રાજભોગ ન ભયો સો મહાપ્રસાદ હૂ ન લિયો. ટકાકે ચૂનકો ન્યારો ભોગ ઘરતે સો રાજભોગ જાનતે=મહાપ્રસાદલેતે; ઓર નિત્યકો નેગ બહોત શ્રીઠાકુરજીકે દ્રવ્યસોં હોતો. તાતે આપુની રાજભોગકી સેવા સિદ્ધ ન ભઈ (જાને). કાસિદકો દિયે સો નારાયણદાસકોં લિખે જો તુમહારી પ્રભુતાતેં એક દિન રાજભોગકો

નાગા પર્યો જો મેરી સત્તાકો ભોગ ન ધર્યો! યા પ્રકાર સન્તદાસ વિવેકધૈર્યાશ્રયકો રૂપ દિખાયે. વિવેક યહ જો=શ્રીગુસાંઈજીકો હૂંડી પઠાઈ-આપુની સેવા ન ભઈ, રાજભોગકો નાગા, માને. ધૈર્ય યહ જો=શ્રીઠાકુરજીકે દ્રવ્યકો ખાનપાન ન કિયે. આશ્રય યહ જો=મનમેં આનંદ પાયે-દુઃખકલેશ ન પાયે.

(શ્રીહરિરાયજી-દ્વિતીયેશઃભાવપ્રકાશ.૮૪ વૈષ્ણવવાર્તા-૭૬).

(૫)પારિશ્રમિક તરીકે વિત્ત આપીને બીજા કોઈ પાસેથી સેવા કરાવવામાં આવતી હોય તો તેથી ચિત્તમાં અહંકાર વધે પણ ચિત્ત કદિ ભગવાનમાં ચોંટે નહીં. જો ભગવત્સેવા કરવામાટે બીજા પાસેથી પારિશ્રમિક ધન લેવામાં આવે તો ગોર-મહારાજને જેમ યજ્ઞયાગનું ફળ ન મળે પણ યજ્ઞમાનનેજ મળે તેવી રીતે સેવાકર્તાની પણ ભગવત્સેવા નિષ્ફલ જાય. દક્ષિણા આપીને યજ્ઞમાન, ગોર-મહારાજદ્વારા, જેમ યજ્ઞયાગ કરાવે તેમ ભગવત્સેવા (હાલમાં જેમ વૈષ્ણવો ભેટ-સામગ્રી-મનોરથો નોંધાવીને ગોસ્વામિ-મહારાજોદ્વારા કરાવે છે તેમ:અનુવાદક) કરાવી લેવામાં શો વાંધો? કર્મમાર્ગમાં વિહિત હોવાથી તેમ કરી શકાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં, પરંતુ, તેવી વિધિ ઉપદેશાયેલી ન હોવાથી, આવી રીતે ધન આપીને ભગવત્સેવા કરાવી લેવી નહીં. ભક્તિમાર્ગમાં તો ભગવદુક્ત પ્રકારે(પોતાના તન-મન-ધનથી પોતાના ઘરે પોતાના પરિવારજનોના સહયોગથી)જ ભગવત્સેવા કરવી જોઈએ.

(સુરતસ્થ૩/૨ગૃહાધિપતિ શ્રીપુરુષોત્તમજી:સિદ્ધાં.મુક્તા.વિવૃ.પ્રકા.૨).

(૬)“અત્ર ગૃહસ્થાન-વિધાનેન, સ્વગૃહાધિશ્ચિત-સ્વરૂપ-ભજન-પરિત્યાગેન અન્યત્ર તત્કરણે ભક્તિઃ ન ભવતિ, ઈતિ સૂચિતં ભવતિ:અહીંયાં સેવોપયોગી સ્થાન તરીકે ઘરનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તેથી, જો પોતાના ઘરમાં બિરાજતા પ્રભુનું ભજન છોડીને બીજે કશેભજન (ભેટ-સામગ્રી-મનોરથ-ઝાંખીરૂપે)કરવામાં આવે તો ભક્તિ થઈન કહેવાય”.

(શ્રીવલ્લભાત્મજ-શ્રીબાલકૃષ્ણજી:ભક્તિવર્ધિ.વ્યા.૨).

(૭)જે શ્રીવલ્લભકુળ છે તે પોતાના સેવ્યસ્વરૂપ ઉપર કેવો સ્નેહ રાખે છે કે એક બાજુ દ્રવ્યનો ઢગલો કરો અને એક બાજુ શ્રીઠાકોરજીને પધરાવો તો શ્રીવલ્લભકુળ એ દ્રવ્ય સામું જોશે પણ નહિ; અને શ્રીઠાકોરજીને અતિસ્નેહ કરી પધરાવી લેશે.

પણ જે આ કળિનો જીવ છે તેને તો દ્રવ્ય ઘણું પ્રિય છે. માટે તે તો શ્રીઠાકોરજી સામું જોશે નહિ. અને કેવળ વૈભવ સામું જોશે અને તરત મોલ પામશે...

(શ્રીમદ્જી મહારાજનાં ૩૨ વચનામૃતો:૫).

(૮)લૌકિક અર્થકી ઈચ્છા રાખિકે જો ભગવદ્ભજનમેં પ્રવૃત્ત હોય સો સર્વથા ક્લેશ પાવે દે. ઈતને કછૂ લાભકે લિયે પૂજાદિકમેં પ્રવૃત્ત હોય સો ‘પાખંડી’ ઓર ‘દેવલક’ કહ્યો જાય દે. તાસૂં લાભપૂજાર્થ સિવાય-જામેં નિષેધ નહીં દે એસી રીતસૂં “મેરો લૌકિક સિદ્ધ હોય” એસી ઈચ્છાસૂં જો ભજનમેં પ્રવૃત્ત ભયો હોય સો ‘લોકાર્થી’ કહ્યો જાય.

(શ્રીનૃસિંહલાલજી મહારાજ: સિદ્ધા.મુક્તા.ટી.શ્લો.૧૬-૧૭).

(૯)શ્રીઉદયપુર દરબારને આશીર્વાદ. આથી જાણાવવામાં આવે છે કે મેં સ્થાવર-જંગમ સંપત્તિના આર્થિક તથા માલિકીય વલિવટ અંગે, મને સલાહ આપવામાટે, યોગ્ય વ્યક્તિઓની એક સમિતિની નીમાણૂક કરી છે. સેવા વિગેરે બાબતમાં પુરાતન તેમજ પ્રવર્તમાન પ્રણાલીના અનુસાર કાર્ય કરવામાં આવશે. તથા જો પુરાતન પરંપરાનો બાધ ન થતો હોય અને સમિતિ જો કોઈ સુધારાની ઈચ્છા રાખતી હોય તો તે સુધારાઓ સ્વીકારવામાં આવશે. તથા શ્રીઠાકુરજીનું દ્રવ્ય અમારા વ્યક્તિગત વપરાશમાં નહીં આવે, જેવી કે પરંપરા આજે પણ છે; અને તેને જાળવવામાં આવશે. તે છતાં પણ મારા વડવાઓના સમયથી ચાલ્યા આવતાં મારા માલિકીના હક્કો તેજ પ્રમાણે કાયમ રહેશે. આ મુજબજ જમા-ઉધારની નોંધો પણ તે-તે ખાતામાં ચાલુ રહેશે, જે મુજબ ચાલુ ખાતામાં હાલ નોંધાઈ રહ્યું છે.

(નિ.લી.ગોસ્વામિતિલકાયિત શ્રીગોવર્ધનલાલજી મહારાજ: ડેકલેરેશન મિતિ-ભાદ્ર-શુકલા પંચમી સં.૧૯૮૮=તા.૫-૮-૧૯૮૩).

(૧૦)મહારાજને જે આવક વૈષ્ણવો વિગેરેમાંથી આવે તેમાથી ઘર-ખરચ તરીકે ઠાકોરજીનો ખરચ મહારાજ ચલાવે છે. ઠાકોરજીનેમાટે સ્થાવર કે જંગમ અમુક મિલ્કત જુદી કાઢી તેમાંથી ખરચ ચલાવતા નથી. ઠાકોરજીના વૈભવનો, ભોગનો, આભૂષણ-વસ્ત્ર વિગેરેનો ખરચો મહારાજ કરે છે. પોતાની આવકઉપર એ સરવે ખરચ કરે છે...ઠાકોરજીની સન્મુખ ભેટ ધરી શકાતી નથી...ઠાકોરજીની ભેટ દેવમંદિરમાંજ

મોકલવી પડે. મહારાજથી તે ભેટનો ઉપયોગ થઈ શકેનહિ.

(નિ.લી. અમરેલીવાળા શ્રીવાગીશલાલજીના આમ-મુખત્યાર: ગાયકવાડી વડોદરા રાજ્યની કોર્ટમા જુબાની).

(૧૧)જેવી રીતે અમારા પૂર્વપુરુષો પોતે આપણા ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ તથા શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાંત સંપૂર્ણરીતે સમજીને વૈષ્ણવધર્મનો યથાર્થ ઉપદેશ લોકોને કરતાં હતા; અને વચલા કાળમા, જે સંપત્તિ વિગેરે કારણોથી અમે ઘણો દરજજો છોડી દીધો છે, તેથી ઘણા ખરાં લોકોને સાધારણ સેવા અને કોરી વિત્તજા ભક્તિનુંજ રૂઢિ અનુસાર જ્ઞાન રહ્યું છે.

(નિ.લી.શ્રીદેવકીનન્દનાચાર્યજી-પંચમેશ:‘આશ્રય’એપ્રિલ૮૭).

(૧૨)વકીલ:જો પુષ્ટિમાર્ગીય, કોઈપણ, મંદિરમાં વૈષ્ણવો શ્રીઠાકુરજીની સેવા તેમજ નેગ-ભોગમાટે અને શ્રીઠાકુરજીની સેવાના નભાવમાટે ભેટ વિગેરે આપી, વિત્તજા સેવા કરતા હોય તો અને તે મંદિરમાં તનુજા સેવા કરતા હોય તો તે મંદિર પુષ્ટિમાર્ગીય નથી એમ આપનું કહેવું છે?

પૂ.પા.મહારાજશ્રી:પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોની તનુજા કે વિત્તજા સેવા સ્વતંત્ર કરવાની પ્રક્રિયા નથી અને તેવી સેવા કરે તોતે સાંપ્રદાયિક મંદિર નાકહેવાય.

(નિ.લી.ગોસ્વામી શ્રીવ્રજરત્નલાલજી મહારાજ સુરતસ્થાન/રઘુલાધીશ:જુબાની, નડિયાદના કેસમાં).

(૧૩)...તેવીજ રીતે આપણે ત્યાં સન્મુખભેટ થાય છે તે પણ દેવદ્રવ્ય છે; અને તે સામગ્રીના કામમાં નથી આવતી. શ્રીગોકુલનાથજી અને શ્રીચન્દ્રમાજી ના ઘરમાં હજી આ નિયમનું પાલન થાય છે. ત્યાં જે સન્મુખભેટ થાય તે કીર્તનિયો લઈ જાય છે. એ કીર્તનિયો મલાવનિયો હોય છે. તે વલ્લભકુલનો, યમુનાજીનો ગોર હોય છે. બીજો તેનું અનુકરણ કરે તે ખોટું...અમે શ્રીનાથજી અગાડી જે સન્મુખભેટ ધરીએ છીએ તે શ્રીમહાપ્રભુજીની પાદુકાજીને ધરીએ છીએ છતાં તે અલંકારાદિકમાં વપરાય છે, સામગ્રીમાં નહિ. સન્મુખભેટ ધરવામાં ઘણો અનાચાર થાય છે...શ્રીઠાકોરજી-નિમિત્તે કાંઈ મંગાય નહીં કે કાંઈ અપાય નહીં. એ રીતે આવેલ દ્રવ્ય દેવદ્રવ્ય બને...તે લેનારની બુદ્ધિ બગડ્યા વગર ન રહે.

(નિ.લી.શ્રીરણછોડલાલજી, રાજનગરના વચનામૃત=૪૮૪-૮૭).

(૧૪/ક)વૈષ્ણવોની પાસે જે કાંઈ પરમ પદાર્થ છે, તેનું અસ્તિત્વ આજનાજ શુભ દિનને આભારી છે. કાળની ભીષણતા અને પરિસ્થિતિની વિષમતાના અત્યંત વિકટ યુગમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણના દિવ્ય સિદ્ધાંતોઉપર અટલ રહેવામાંજ જીવમાત્રનું ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ રહેલું છે. અન્યાશ્રયનો ત્યાગ એ ભાવનાઉપર જગતના જીવો દૃઢ રહે તો, જે વૈષ્ણવ હવેલીઓના વૈભવોને કારણે વૈષ્ણવો ઘરસેવા ભૂલી ગયા હતા, સંજોગવશાત્ તે હવેલીઓમાં શ્રીના દર્શન આજે બંધ થતાં વૈષ્ણવોના ઘર શ્રીઠાકુરજીની સેવાથી કિલ્લોલતા થશે. એ લાભ સંપ્રદાય અને સંપ્રદાયીઓ માટે નાનોસૂનો નથી. ઈશ્વરેચ્છા અકળ છે. મને શ્રદ્ધા છે કે આ આકરી કસોટીમાંથી આપણું સર્વનું શ્રેયજ સધનારું છે.

(૧૪/ખ)મેરે અનુયાયીઓકો દો પ્રકારસે દીક્ષા દેતા હૂં. પ્રથમ કંઠી બાંધના તથા દૂસરી બ્રહ્મસમ્બન્ધદીક્ષા દેના. કંઠી બાંધના સાધારણ વૈષ્ણવોંકો હી દી જાતી હૈ. તથા બ્રહ્મસમ્બન્ધ વિશેષરૂપસે ઉન અનુયાયીઓંકો જો સેવામેં વિશેષરૂપસે બઢના ચાલતે હૈં. પહેલી દીક્ષાકો ‘શરણ-દીક્ષા’ કલતે હૈં તથા દૂસરી દીક્ષાકો ‘આત્મનિવેદન’ કલતે હૈં. શરણ દીક્ષામેં વૈષ્ણવ સિદ્ધિ નામસ્મરણ કરનેકા હી અધિકારી હૈ. તો સેવાવાલે વૈષ્ણવકો બ્રહ્મસમ્બન્ધદીક્ષા લેનેકે બાદ હી અધિકાર હોતા હૈ. બ્રહ્મસમ્બન્ધવાલા વૈષ્ણવ અપને ઘરમેં હી સેવાકા અધિકારી હોતા હૈ...હમ સ્વરૂપકી સેવા નન્દાલયકી ભાવનાસે કરતે હૈ. ઈસલિયે હમ સાતોંકે સાત પુત્રોંકે ઘર ‘ઘર’ હી કલવાતે હૈં ઓર હમારા ઘર ‘તીસરા-ઘર’ કલવાતા હૈ ઓર હમારે ઘરકી સૃષ્ટિ ‘તીસરે-ઘરકી-સૃષ્ટિ’ કલવાતી હૈ.

(નિ.લી.ગો.શ્રીવ્રજભૂષણલાલજી મહારાજ તૃતીયેશ: ૧૪/ક:તા.૨૪-૧૨-૪૮ના દિને મુંબઈના વૈષ્ણવોની જાહેરસભામાં શ્રીમત્પ્રભુચરણના પ્રાકટયોત્સવપ્રસંગે અધ્યક્ષસ્થાનેથી કરેલ વચનામૃત ‘વૈશ્વાનર’ અંક-૩૧ સન્-૪૮::૧૪/ખ:બયાન મૂર્તિબા કાર્યા. સહા. કમિ. દેવસ્થાનવિભાગ ખંડ ઉદયપુર એવં કોટા બજારિયે કમિશન મુ.કાંકરોલી. ફાઈલ સંખ્યા.૧-૪-૬૪. શ્રીદ્વારકાધીશમંદિર દિનાંક ૭/૧૧/૬૫).

(૧૫)આજ મુઝે અપને હૃદયકે ઉદ્ગાર કલને દો, મેરા હૃદય જલ રહા હૈ, મંદિરોમેં દ્રવ્યસંગ્રહકી પ્રવૃત્તિ માત્ર રહ ગઈ હૈ ઓર વહી અનર્થોકી જડ હૈ. ઐસે મંદિરોકે

અસ્તિત્વસે કોઈ લાભ નહીં. હમારા સંપ્રદાય સામુહિક નહીં વૈયક્તિક હૈ. સાર્વકાલિક તથા સાર્વદેશિક અવશ્ય હૈ પરંતુ સાર્વજનિક નહીં. “કરત કૃપા નિજ દૈવી જીવનપર” ઈસ ઉક્તિમેં ‘નિજ’ શબ્દકા પ્રયોગ ક્રિયા ગયા હૈ. દૈવી જીવ કહીં ભી હો સકતે હૈં પરંતુ સાર્વજનિક રૂપસે નહીં. આજ હમ ‘પુષ્ટિ’કા નામ લેનેકે ભી અધિકારી નહીં હૈં! હમારે મંદિર કહાં હૈં! આજકા હમારા જીવન ચાર્કિ-જીવન હો રહા હૈ. ક્યા હમ, આજ જિસ પ્રકારકા સંપ્રદાય હૈ, ઉસે જિવાના ચાલતે હૈં? યદિ સચ્ચે સંપ્રદાયકો ચાલતે હો તો સ્વરૂપસેવા ઘર-ઘરમેં પધરાઓ એવં નામસેવાપર ભાર રખો...ભક્તિકી પ્રાપ્તિ સ્વગૃહોમેં સેવા કરનેસે હી હોગી. આજકે ઈન મંદિરોસે કોઈ લાભ નહીં હૈ, ક્યોંકિ ઈનમેં દ્રવ્યસંગ્રહકી પ્રધાનતા આગયી હૈ ઓર જહાં દ્રવ્ય ઈકઠા હોતા હૈ વહીં અનર્થ હોતે હૈં. આજ સંપ્રદાયકા વિકૃત સ્વરૂપ ઈસીસે હૈ.

(નિ.લી.ગો.શ્રીકૃષ્ણજીવનજી-મહારાજ, મુંબઈ-મદ્રાસ: વલ્લભવિજ્ઞાન સં.પ-૬ વર્ષ ૧૯૬૫).

(૧૬/ક)હમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીકી આજ્ઞાકા પાલન કહાં કર રહે હૈં? હમારે યહાં ગૃહસેવા કહાં હૈ? કેવલ મંદિરોંકે દર્શનોંસે ક્યા લાભ હૈ? શ્રીમહાપ્રભુજીકી આજ્ઞા હૈ “કૃષ્ણસેવા સદા કાર્યા”. યદિ શ્રીમહાપ્રભુજી મંદિરકો મુખ્ય માનતે તો અપની તીન પરિક્રમાઓમેં અનેક મંદિર સ્થાપિત કર દેતે. શ્રીગુસાંઈજીને શ્રીગિરધરજીકો સાતસ્વરૂપકા મનોરથ કરતે સમય ઈસી પ્રકારકી ચેતાવની દી થી. મન્દિરસ્થાપન કરતે સમય ઉનકો ડર થા કિ ઘરમેંસે ઠાકુરજી મન્દિરમેં પધાર જાઓંગે. મેરે પિતાજીને કલ (ઉપર ટોકેલ ‘૧૫/ક’માં વચનમાં) જો કહા વલ અક્ષરશ: સત્ય હૈ. તુમ અપને ઘરોંમે ઠાકુરજીકો પધરાઓ ઓર સેવા કરો.

(૧૬/ખ)પુષ્ટિમાર્ગિય પ્રણાલિકામાં ટ્રસ્ટ ખરૂં ઉતરતું નથી. શ્રીઆચાર્યચરણે દરેક બ્રહ્મસંબંધી જીવને આજ્ઞા કરીછે કે “ગૃહે સ્થિત્વા સ્વધર્મત:” (ભક્તિવર્ધિની) અર્થાત્...ગૃહમાં રહીને સ્વધર્મચરણ કરવું. ગોસ્વામિબાલકો પણ આચાર્ય હોવાથી વૈષ્ણવ પણ છે. એટલે આચાર્યશ્રીની ઉપરોક્ત આજ્ઞા પાલન કરવાની તેમની પણ ફરજ છે...માટે મારું માનવું તો આજ છે કે આચાર્યચરણનાં સિદ્ધાંતપ્રમાણે વૈષ્ણવો પોતાના ઘરે શ્રીઠાકોરજીની સેવા કરે અને ધર્મગ્રન્થોનું વાંચન કરે, નહિ કે મન્દિરોમાં જઈને...ટ્રસ્ટ એ પુષ્ટિમાર્ગિય પ્રણાલિકામાં બંધ-બેસતું નથી બલ્કે આપણી પ્રણાલીનો ભંગ કરે છે.

(દહીસરમાં શ્રીગોવર્ધનનાથ-હવેલીટ્રસ્ટના સંસ્થાપક

નિ.લી.ગો.શ્રીવ્રજાધીશજી મહારાજ:૧૫/ખ:‘વલ્લભવિજ્ઞાન’ અંક૫-૬ વર્ષ૧૯૬૫-૧૫/ગ:‘નવપ્રકાશ’ અંક૮ વર્ષ૮).

(૧૭/ક)ઔર જબ જનરલ પબ્લિક-ટ્રસ્ટ હૈ, તબ ઠાકુરજીકો ગોસ્વામી-સંબંધસે પૃથક્ કર, ઠાકુરજીકો સબ સંપત્તિ અર્પણ કર, અર્થાત્ ભેટ કરકે, રિલીજિયસ એડમિનિસ્ટ્રેશન કે રૂપમેં હુએ વલ ટ્રસ્ટ હૈ. એસી અવસ્થામેં ઈન ટ્રસ્ટોંસે જો નેગ-ભોગ ચલાયા જાતા હૈ વલ દેવદ્રવ્યસે ચલાયા જાતા હૈ. દેવદ્રવ્યકા ઉપભોગ કરનેવાલે અંતમેં દેવલક હી હૈ. શ્રીમદાચાર્યચરણને પ્રભુકી સોનેકી કટોરી ગિરવી રખ કર જબ ભોગ અરોગાયા તબ આપને ઉક્ત દ્રવ્યસે સમર્પિત સબકા સબ પ્રસાદ ગાયોંકો દિયા. યહ હૈ સામ્પ્રદાયિક સિદ્ધાંત. ઈસ પ્રકારકે આદર્શરૂપ સિદ્ધાંતોંકા જિસ પ્રથાસે વિનાશ હો કર આચાર્યોંકો દેવલક બનાયા જાય, ઉસ પ્રથાકો જિતની શીઘ્ર સમ્પ્રદાયસે હટા દી જાય ઉતના હી શ્રેય ઈસમેં ગોસ્વામિ-સમાજ તથા વૈષ્ણવ-સમાજ કા નિહિત હૈ.

(૧૭/ખ)ભગવત્સેવા સંપ્રદાયકી આત્મરૂપ પ્રવૃત્તિ હૈ. આચાર સેવાકા અંગ હૈ સેવાકી અનુકૂલતાકે અનુરૂપ હી આચારકા પાલન ક્રિયા જાના ચાહિયે. આચાર-પાલનકો પ્રમુખતા દે કર ભગવત્સેવાકા ત્યાગ ઉચિત નહીં હૈ. ભગવત્સેવા જૈસે ભી બને કરો...ગુરુદ્વરોંમેં મત ભેજો...યદિ હમ ભગવદ્દ્રવ્યકો પેટમેં ડાલેંગે તો વલ અપરાધ હૈ. ગ્રન્થોંકે અધ્યયનકે પ્રતિ હમેં સમાજકો આકર્ષિત કરના ચાહિયે.

(નિ.લી.ગો. શ્રીદીક્ષિતજી મહારાજ મુંબઈ-કિશનગઢ: ૧૬/ક:‘આચાર્યોંચ્છેદક ટ્રસ્ટ-પ્રથાસે પુજારીપનકી સ્થાપના ઘોર સિદ્ધાન્તલાનિ એવંઘોર સ્વરૂપચ્યુતિ’લેખ પૃષ્ઠ૭.; ૧૬/ખ:‘શ્રીવલ્લભવિજ્ઞાન’અંક૫-૬ વર્ષ૧૯૬૫).

(૧૮/ક)જેમ સ્વરૂપસેવા સ્વાર્થબુદ્ધિથી અને લૌકિક કાર્ય સમજીને ન કરવાની શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે, તે પ્રમાણે નામસેવા પણ વૃત્તિઅર્થે ન કરવી એવી આજ્ઞા શ્રીમહાપ્રભુજી નિબંધમાં કરે છે...વૃત્તિઅર્થે સેવા કરવાથી પ્રત્યવાય (દોષ)લાગે. જેમ ગંગા-જમુનાજળનો ઉપયોગ ગુદાપ્રક્ષાલનાર્થ ન થાય, તેમ સેવાનો ઉપયોગ પણ વૃત્ત્યર્થ ન કરાય.

(૧૮/ખ)તન અને વિત્ત જો પ્રભુમાં વપરાય તો મન પ્રભુમાં જરૂર લાગે છે. માટેજ શ્રીવલ્લભે ઉપદેશ કર્યો છે કે “તત્સિદ્ધ્યૈ તનુવિત્તજા”. માનસી જે પરા છે તેને સિદ્ધ કરવા તનુ-વિત્તજા સેવા જરૂરી છે. તન અને વિત્ત બન્ને ક્યાંય એક

સ્થળે લગાડો તો ચિત્ત તેમાં રાત-દિવસ રહે છે. દલાલનો વ્યવસાય કરનાર વ્યવસાયમાં કેવલ તનથી શ્રમ કરે છે પણ તેમાં વિત્ત પોતાનું જરાય લાગતું નથી. આથી જો બજારભાવ વધે કે ઘટે તો તેનાથી તેને મનથી ચિંતા થતી નથી...અને છોકરાનો પિતા એકલી વિત્તજા તરીકે ટ્યુશન ફી આપીને સમજે છે કે છોકરો પાસ થવાનોજ છે. આ ત્રણેને ફલ પ્રાપ્તિ નહીં થાય કારણકે તનુજા-વિત્તજા બન્ને લાગતા નથી. હવે તનુવિત્તજા બન્ને લગાડે તો ચિત્ત પરોવવાના દાખલા જોઈએ:એક દુકાનદાર દુકાન અને માલ ની ખરીદીમાં મૂડી લગાડી વેપાર શરૂ કરી અને સવારથી રાત સુધી હાજરી આપી તન પણ વેપારમાં લગાડે છે તો તેથી રાત-દિવસ દુકાન અને વેપાર ના જ વિચારો આવે છે:કેમ વેપાર સારો થાય, કેમ વધે...માટે પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુમાં આસક્તિ સિદ્ધ થવામાટે મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા બતાવી છે કે તેણે તનુ-વિત્તની સેવા ભાવપૂર્વક કરવી.

(નિ.લી.ગો.શ્રીગોવિંદરાયજી મહારાજપોરબન્દર:૧૭/ક:સુધાધારા ૧૧૪-૧૭/ખ:સુધાબિન્દુ ૭૩).

(૧૯)વલ્લભમતમેં યહ સિદ્ધાંતતઃ ગલત હૈ ઓર એસે દેવસ્થાનોંકે ચઢાવેકા પ્રસાદ ભી ખાયા નહીં જા સકતા હૈ, ક્યોંકિ વહાં દેવલકત્વ હી પ્રધાન હૈ. આજકે યુગકો દેખતે હુએ જહાં ન્યાસ કરના આવશ્યક હૈ વહાં ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાન્તોંકો ધ્યાનમેં રખ કર હી ન્યાસ કરના આવશ્યક હૈ, જિસસે દેવલકવૃત્તિસે બચા જા સકે. યદિ એસી વ્યવસ્થા નહીં કી જાતી તો દેવદ્રવ્ય હોતા હૈ, જિસકા સેવન કરનેસે આચાર્ય સ્પષ્ટ કહતે હૈં કિ નર્કપાત હોગા.

(નિ.લી.ગો.શ્રીરણછોડાચાર્યજી પ્રથમેશ:“હમારી ધાર્મિક સ્થિતિકા વર્તમાન સ્વરૂપ એવં ભવિષ્યકી વ્યવસ્થાકે હેતુ પ્રતિવેદન”).

(૨૦)ક્યોંકિ શ્રીનાથજી સ્વયં ઉસકે ભોક્તા હૈં કિન્તુ વૈષ્ણવવૃંદ તથા સેવકગણ ભી ઉસકે મહાપ્રસાદ લેને તકકે અધિકારી નહીં હૈ. યહ આચાર્યચરણકે ઇતિહાસસે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણભૂત હૈ. ઉસકે મહાપ્રસાદ લેનેકા કેવલ ગાયકો હી અધિકાર હૈ. અન્યથા ઉસ દેવદ્રવ્યકે ઉપભોગ કરનેસે નિશ્ચય હી અધ:પતન હૈ...સબ પ્રકારકે દાન ચઢાવોં વ વસૂલ વસૂલી કરનેકા ઉલ્લેખ ક્રિયા ગયા હૈ, વહ ભી સંપ્રદાયકે સિદ્ધાંતસે નિતાંત વિરુદ્ધ હૈ. હમારે સંપ્રદાયકી પ્રણાલીકે અનુસાર જો હમારે સંપ્રદાયકે સેવક હૈં, ઉનકા હી દ્રવ્ય ગુરુ-શિષ્યકે સંબંધસે લેકર સેવામેં ઉપયોગ કરાયા જા સકતા હૈ. સંપ્રદાયમેં

સબ પ્રકારકે દાન-ચઢાવેકા ઉપયોગ સેવામં નહીં ક્રિયા જાતા હે. ઔર કદાચિત્ કહીં ક્રિયા જાતા હો તો વલ સંપ્રદાયકે નિયમોંસે વિરુદ્ધ હોનેકે કારણ બંદ કર દેના ચાલિયે.

(પૂ.પા.ગો.શ્રીધનશ્યામલાલજી-સપ્તમેશ:શ્રીનાથદ્વારા ઠિકાનેકે પ્રબંધકી દિલ્લીયોજનાકી આલોચના તા.૧-૨-૫૬).

(૨૧/ક)પ્રશ્ન:દેવદ્રવ્ય કોને કહેવાય? દેવદ્રવ્ય એટલે દેવનું દ્રવ્ય દેવને ઉદેશીને અર્પણ કરાતું દ્રવ્ય કે કોઈ પદાર્થ ‘દેવદ્રવ્ય’ કહેવાય. તે જ પ્રકારે ગુરુને ઉદેશીને અર્પણ કરાતું દ્રવ્ય ‘ગુરુદ્રવ્ય’ કહેવાય. પ્રભુની પ્રસાદી વસ્તુને ‘મહાપ્રસાદ’ કહેવાય...આ પ્રકારનાં મંદિરોમાં તો સન્મુખમાં ભેટ ધરાતું દ્રવ્ય તેમજ ટ્રસ્ટની ઓફિસમાં આવતું દ્રવ્ય તેને સ્પષ્ટ ‘દેવદ્રવ્ય’ કહી શકાય અને તે દ્રવ્યથી સિદ્ધ થતી સામગ્રીમાં ભગવતપ્રસાદી થયા પછી મહાપ્રસાદપણું તો આવે છે પરંતુ તેની સાથે તેમાં દેવદ્રવ્યપણું તો રહેજ છે. તેથી વૈષ્ણવોએ એ મહાપ્રસાદને દેવદ્રવ્ય સમજીનેજ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. તે મહાપ્રસાદ લેવામાં દેવદ્રવ્યનો બાધ તો રહેલોજ છે.

(૨૧/ખ)મંદિરના સ્થળ ફેરફાર અંગે શ્રી ગો.પૂ.૧૦૮ શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીએ કહ્યું કે પુષ્ટિમાર્ગમાં સાર્વજનિક મંદિરની પરંપરાજ નથી. એમા વ્યક્તિગત સ્વરૂપ, નિજ સ્વરૂપ, ની જ વાત છે. અને તેથી તેનો સેવાપ્રકાર દેવાલયપ્રકારનો નથી. મંદિરની બાંધણી પણ ઘર જેવીજ થાય છે. ક્યાંય ધ્વજ-ધુમ્મટ હોતા નથી. વૈષ્ણવો પણ ઘરમાં સેવા કરે છે, તેને ‘મંદિર’જ કહે છે...

(‘સેવા-દેવદ્રવ્ય-વિમર્શ’ ગ્રંથના સહલેખક નિ.લી.ગો.શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજી મહોદય, સૂરત: ૨૦/ક:વૈ.વા.અંક.૩.વર્ષ.માર્ચ ૧૯૮૩- ૨૦/ખ:‘ગુજરાત સમાચાર’ અંક ૨૫-૫-૮૩માંથી સાભાર).

(૨૨)...બ્રહ્મસંબન્ધ લે કર સેવા કરનેસે પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયોંકા ભગવાનમં વિનિયોગ હોતા હે...મન્દિર-ગુરુદ્ધર કેવલ ઉપદેશ ગ્રહણ કરનેકેલિયે હે. સેવા હમં અપને ઘરોંમે કરની હે.

(પૂ.પા.ગો.શ્રીમથુરેશ્વરજી, સંસ્થાપક-શ્રીગોવર્ધનનાથજીમંદિર, હયુસ્ટન ટેક્સાસ યુ.એસ.એ.:વલ્લ.વિજ્ઞા. અંક૫-૬ વર્ષ૧૯૬૫).

(૨૩)પ્રશ્ન:આપણા સંપ્રદાયમાં મંદિરને ‘મંદિર’ ન કહેતાં ‘હવેલી’ શામાટે

કહેવામા આવે છે? ઉત્તર:સામાન્યરીતે ઈતર હિંદુ સંપ્રદાયમાં ‘મંદિર’ શબ્દ દેવાલયના અર્થમાં વપરાય છે પરંતુ આ રીતે દેવાલયના રૂપમાં મંદિર જેવી સંસ્થાનું પુષ્ટિમાર્ગમાં અસ્તિત્વ નથી. કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં જે પ્રભુ આપણા માથે પધરાવવામાં આવે છે તે પ્રભુ-સ્વરૂપ અને તેમની સેવા દરેકના વ્યક્તિગતરૂપે તેમની ભાવના અનુસાર પધરાવી આપવામાં આવે છે. પોતાના શ્રીઠાકોરજીની સેવા પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનું એકમાત્ર પોતાની ફરજ બની જતું પોતાનુંજ ધર્મચિરણ છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા સામુહિક જીવનનો વિષય નહિ પણ વ્યક્તિગત જીવનનો વિષય છે. જેમ લોકમાં પત્ની અથવા માતા નો પતિ અથવા પુત્ર ની સેવાનો કે વાતસલ્યઆપવાનો તેનો વ્યક્તિગત ધર્મ ફરજ અને અધિકાર હોય છે, તે જ પ્રમાણે જે સેવકનું જે સેવ્યસ્વરૂપ હોય તે સેવ્યની સેવાનો તેનો વ્યક્તિગત ધર્મ અને અધિકાર છે. સેવા એ જાહેર કાર્ય કે જાહેર પ્રવૃત્તિ નથી પરંતુ સેવા એ પોતાના આંતરિક જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી હોવાથી તે આપણા જીવનની આપણા નિજઘરમાં થતી સ્વધર્મરૂપ પ્રવૃત્તિ છે...માટે ઈતર હવેલીઓની જેમ ‘શ્રીનાથજીનું મંદિર’ શબ્દ રૂઢ થઈ ગયેલો હોવાથી તે વપરાય છે. હકીકતમાં સામુહિક દર્શન કે સેવા જ્યાં થતી હોય તેવા અન્યમાર્ગીય જાહેર દેવસ્થાન જેવું એ મંદિર નથી.

(‘સેવા-દેવદ્રવ્ય-વિમર્શ’ગ્રંથલેખક અ.સો.વા.ગો.પૂ.પા.શ્રીવલ્લભરાયજી, સુરત: પુષ્ટિ.શીત.છાંય. પાનાં નં.૧૫૭-૧૫૮).

(૨૪)શ્રીમહાપ્રભુએ જુદા-જુદા મંદિરોની પ્રાણલી ઊભી કરી નથી; પણ એમાં જગદ્ગુરુ શ્રીવલ્લભાચાર્યનો એક લાંબો દષ્ટિકોણ હતો:પ્રત્યેક વૈષ્ણવનું ઘર નન્દાલય બનવું જોઈએ...એક મંદિરની બાજુમાં એક બહેન રહે. એમને ત્યાં ઠાકોરજી બિરાજે. મંદિરની આરતીના ઘંટા એમને સંભળાય. સેવા કરતા બેઠેલી એ બહેન ઠાકોરજીના વસ્ત્રો કાઢી સ્નાન કરાવતી હતી ત્યાં આરતીના ઘંટા પડ્યા. પેલી ઠાકોરજીને પડતા મુકીને મંદિરે દોડી.થોડી વારે ઘેર આવી. હવે વિચાર કરો, આવી રીતે કોઈ સેવા કરે તો એમાં સેવાનો આનંદ આવે ખરો? અહીં તો પ્રત્યેક વૈષ્ણવનું ઘર નન્દાલયછે.

(શ્રીમદ્ભાગવતતત્ત્વમર્મજ્ઞા પૂ.પા.સુશ્રી ઈન્દિરાબેટીજી: વૈ.પ.અંકજૂન૮૦).

(૨૫)“અતિ ધન્યવાદાર્હ હૈ કિ આપને ઈતની મેહનત કરકે સમ્પ્રદાયકે સિદ્ધાન્તનકૂં કોર્ટમેં સમજાયે”-“હમારા ઈસમેં પૂરા સહયોગ હોગા, તનમનધનસે...હમારે સભી ચિ.બાલક ઈસ કાર્યમેં સહયોગ કરનેકો તૈયાર હૈ”.

(જામનગરસ્થ ચિ.હરિરાયજીના સિદ્ધાંતનિષ્ઠ પિતૃચરણ નિ.લી.ગો.શ્રીવ્રજભૂષણલાલજી મહારાજ: ગો.શ્યા.મ.ને મોકલાવેલ તા.૨૬-૧૦-૮૬ અને ૭-૧૧-૮૬ ના પત્રોમાં).

(૨૬)આ કાર્યક્રમ દ્વારા બને એટલો પ્રયાસ આપશ્રીએ મુંઝવણ દૂર કરવાનો કર્યો છે; બીજો કોઈ આમાં આશય મને દેખાતો નથી. અંતમા હું તો એક જ વસ્તુ કહીશ કે સમાજની અંદર; અને આપણા સંપ્રદાયમાં એટલું બધું સિદ્ધાન્તવૈપરીત્ય થઈ ગયું છે કે ગુજરાતના એક ગામમાં હું ગયેલો-હું તો પ્રવાસ ખુબ કરું છું-એ ગામમાં પુષ્પિમાર્ગના જ આપણા સંપ્રદાયના બે મંદિરો છે અને મંદિરોની દિવાલ પણ એક જ છે. પરંતુ લોકાર્થિત્વ, જેમ આપે આજ્ઞા કરી ગઈ કાલે “લોકાર્થી ચેદ ભજેત્ કૃષ્ણં કિલથે ભવતિ સર્વથા”, એટલું બધું લોકાર્થિત્વ સમાજમાં ઉત્પન્ન થયું છે. પરિણામ એ આવ્યું કે બન્ને મંદિરોની દિવાલો એક જ. મંગલાના દર્શનમાં વૈષ્ણવો; એક મંદિર તો બાલકૃષ્ણલાલનું છે અને બીજું મંદિર ચન્દ્રમાજીનું છે. સવાર પડે એટલે ચન્દ્રમાજીવાળા વૈષ્ણવો બાલકૃષ્ણલાલનો જે મેવો લોય તે ચન્દ્રમાજીમાં લઈ જાય અને બાલકૃષ્ણલાલજીવાળા જે વૈષ્ણવો લોય એ ચન્દ્રમાજીનો જે મેવો અને પ્રસાદ લોય તે બાલકૃષ્ણલાલજીમાં લઈ આવે! આવી જબરદસ્ત હાંસાતોસી વૈષ્ણવસમાજમાં ઉત્પન્ન થઈ; જાણે એકબીજાની સ્પર્ધા કરતા લોય એમ. ઈર્ષા-દ્વેષનું વાતાવરણ જ્યારે સેવાના ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થાય એનાથી મોટું લોકાર્થિત્વ કયું હોઈ શકે! આ બધા કેટલાક વિચારો અને જે શો-બીઝનેસ સંપ્રદાયમાં થયો એ બધાનું નિવારણ થાય એ માટે આ આખું એક સુંદર ચર્ચાસભાનું આયોજન થયું. અને મારી તો ખાસ વિનંતી છે કે આવા બધા સિદ્ધાન્તવૈપરીત્યનો ભવાડો જો વધારે થતો લોય તો ગુજરાતમાં થાય છે. ભાગવતજીમાં પણ લખ્યું છે “ગુરુ ચિહ્નં ગતાઃ” ભક્તિ જો ચિહ્ન થઈ લોય તો ગુજરાતમાં. ગાડરિયો પ્રવાહ વધ્યો લોય તો ગુજરાતમાં. એટલે સિદ્ધાન્તની સત્યનિષ્ઠાને ... અને મહાપ્રભુજીના પુષ્પિસિદ્ધાન્તોનું સદ્જાગરણ ... એમાં મારાથી બનતો સહકાર હું આપવા તૈયારછું.

(પૂ.પા.ગો.ચિ.શ્રીદ્રુમિલકુમારજી મહોદય: “પુષ્પિસિદ્ધાન્ત-ચર્ચાસભા તા.૧૦-૧૩ જાન્યુવારી ૮૨ પાર્લા, મુંબઈ, વિસ્તૃત વિવરણ પૃ.૩૧૭-૩૧૮).

(૨૭)પુષ્પિમાર્ગ ગુપ્ત છે, દેખાવો કરવા માટે તો છે જ નહીં, ભક્ત અને ભગવાન

વચ્ચે આન્તરિક સમ્બન્ધ દઢ કરવાનો માર્ગ છે...બન્નેના સમ્બન્ધો એવા હોવા જોઈએ કે કોઈ ત્રીજા વ્યક્તિને એની જાણકારી ન થાય. આપણો આપણા ભગવાન સાથે કેવો સમ્બન્ધ છે, તે બીજી કોઈ વ્યક્તિને જણાવવાની જરૂર શું? નામના મેળવવા માટે? પોતાનું મહાત્મ્ય વધારવામાટે? આ તો બધું બાધક છે.

(પૂ.પા.ગો.ચિ.શ્રીદ્વારકેશલાલજી મહોદય શ્રીવલ્લભાચાર્યપ્રાકટયપીઠ અમરેલી-કાંદીવલી-ચમ્પારણ-સૂરત: ‘પુષ્પિવનીત’ પૃ.૧૨).

(૨૮/ક)પ્રશ્ન:આજ ચલ રહે જો ડિસ્પ્યુટ હૈં વામેં કિતનેક સિદ્ધાન્ત ચર્ચિત હો રહે હૈં જૈસે કિ નયે મન્દિર નહીં ખોલને, ટ્રસ્ટ મન્દિર નહીં બનાને, ઠાકુરજીકે નામપે દ્રવ્ય નહીં લેનો, ઠાકુરજીકે દર્શન નહીં કરાને, તથા બિના સમજે-સોચે કોઈકુ બ્રહ્મસમ્બન્ધ નહીં દેનો. ઈન સબ વિષયમેં આપકો અભિમત કયા હૈ?

ઉત્તર:દેખો મન્દિરકી જહાં તક સ્થિતિ હૈ તો યે બાત સત્ય હૈ કે પુષ્પિમાર્ગીય પ્રકારસું મન્દિર તો માત્ર એક હી હૈ; ઓર સબ ઘરકી સ્થિતિ હતી. ... આજ મન્દિર જિતને હૈં અથવા જિન સ્થાનનકું અપન મન્દિર સમજે હૈં વો સ્થાન ... વાકુ અપન મર્યાદાપુષ્પિ મન્દિર કહ સકે હૈં, પુષ્પિમન્દિર નહીં. પુષ્પિકો પ્રકારતો માત્ર ગૃહસેવામેં હી હૈ.

(૨૮/ખ)આજથી દોઢસો વર્ષ પૂર્વે, શ્રીમહાપ્રભુજીના સમયથી ત્યાં સુધી, પુષ્પિમાર્ગમાં કોઈ ભગવદ્ મન્દિર ખોલવાનો ક્રમ ન હતો. પ્રત્યેક વૈષ્ણવને ઘર-ઘરે સેવા થાય તેનો આગ્રહ રખાતો. વૈષ્ણવો પોતાને ઘરે શ્રીઠાકોરજીના સ્વરૂપને સેવ્ય કરી પધરાવી ગુરુઘરની પ્રણાલિકા મુજબ સેવા કરતા.

(પૂ.પા.ગો.શ્રીવ્રજેશકુમારજી તૃતીયેશ ૨૭/ક: ‘આચાર્યશ્રીવલ્લભ’ ઑગસ્ટ ૧૯૮૪, અંક૫, પુષ્પિમાર્ગવર્તમાન, પ્રશ્ન-ઉત્તર ૪, પૃ.૭. ૨૭/ખ:બ્રજ મોહે બિસરત નાહી, પૃ.૧૪૦-૪૧)

(૨૯)શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે દુનિયામાં ભટકતું રહેતું આપણું મન-ચિત્ત શ્રીઠાકોરજી સાથે જોડીને તેમની તનુવિત્તજ સેવા કરવી. ... તનુવિત્તની સેવા એટલે આપણે કમાયેલા પોતાના ધનથી, પોતાના ઘરમાં શ્રીઠાકોરજીની પોતાના શરીરથી સેવા કરવી તે.

(પૂ.પા.ગો.ચિ.શ્રીવાગીશકુમારજી ‘વલ્લભીય ચેતના’, ઓક્ટોબર ૧૫,

(૩૦)ચિત્ત ભગત્પ્રેમમાં પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે, પૂર્ણતઃ ભગવાનમાં જોડાઈ જાય છે, તન્મય અને તત્લીન થઈ જાય છે ત્યારે પરાસેવા થાય છે. આને માનસી સેવા કહેવાય છે. આની સાથે મનુષ્યે શરીરથી પાણ સેવા કરવી જોઈએ. ... તનુજા સેવાથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે. અહંતા-હુપણા નો નાશ થાય છે. ધનથી કરાતી સેવા ‘વિત્તજા’ સેવા છે. તેનાથી મમતા-મારાપણાનો નાશ થાય છે. અહંતા અને મમતા એકબીજા સાથે જોડાયેલા રહે છે આથી તનુજા અને વિત્તજા સેવા સાથે થવી જોઈએ. આમાં પ્રધાનતા તનુજા સેવાની છે. કેવળ ધન આપી દેવાથી સેવા થતી નથી. એનાથી રાજસી વૃત્તિ આવે છે.

(પૂ.પા.ગો.ચિ.શ્રીદ્વારકેશલાલજી મહોદય, ષષ્ઠેશ, વડોદરા: ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પુષ્ટિદર્શન’ પૃ.૧૨૫)